T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİVANİ SİSTEMDEN MALİKÂNE SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ VE UYGULAMALARI (1695 - 1730) –ANKARA VE BURSA ÖRNEĞİ-

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Hakan DOĞAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK

Temmuz-2017

KIRIKKALE

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİVANİ SİSTEMDEN MALİKÂNE SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ VE UYGULAMALARI (1695 - 1730) –ANKARA VE BURSA ÖRNEĞİ-

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Hakan DOĞAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK

Temmuz-2017

KIRIKKALE

KABUL-ONAY

Prof. Dr. İsmail Özçelik danışmanlığında *Hakan Doğan tarafından hazırlanan "*Osmanlı Devleti'nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları (1695 - 1730) -Ankara ve Bursa Örneği-*" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.*

…/…/20..

(İmza)
[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)
……

[İmza]
[Unvanı, Adı ve Soyadı]
……

[İmza]
[Unvanı, Adı ve Soyadı]
……

[İmza]
[Unvanı, Adı ve Soyadı]
……

[İmza]
[Unvanı, Adı ve Soyadı]
……

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

…/…/20..

(Ünvan, Adı Soyadı)

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL

Doktora Tezi olarak sunduğum *"*Osmanlı Devleti'nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları (1695 - 1730) -Ankara ve Bursa Örneği-*"* adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

Tarih: 31.07.2017

Adı Soyadı

Hakan Doğan

İmza

ÖNSÖZ

Osmanlı devlet ve toplum hayatı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren klasik düzenden farklı bir yöne doğru evrilmeye başlamış ve bir değişim / dönüşüm sürecine girmişti. XVI. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bu süreç, Osmanlı Devleti'ni büyük bir çıkmazın içerisine sürüklemişti. Öyle ki, bu dönemde bürokratik yapı büyük bir değişim içerisine girmiş, askerî harcamalardaki artışa karşılık savaş gelirleri düşmüştü. Transit ticaret yollarının değişmesi ve rekabetten dolayı Ortadoğu'da eskiden beri elde edilen gelirlerde de büyük bir azalma olmuştu. Amerikan gümüşünün yol açtığı fiyat artışı ve enflasyon Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemişti. Bunun yanı sıra, savaşlarda ateşli silah kullanımının yaygınlaşması ve savaş tekniklerindeki değişim nedeniyle orduda da yapısal dönüşüm ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Timar ve devşirme sistemlerinin değişmesi ve toprak idaresinin bozulması ise beraberinde Celalî isyanları ve benzeri eşkıyalık hareketlerini getirmişti. Birbirine zincirleme olarak gelişen tüm bu olaylar devleti bilhassa ekonomik anlamda birtakım tedbirler almaya yöneltmişti.

Özellikle bu yüzyılda gerçekleşen savaşların uzun ve yıpratıcı mahiyette olması, devlet ekonomisinin kendi kendisini yenileme mekanizmasının aleyhine dönmesine neden olmuştur. Osmanlılar giderek artan malî problemlerini çözmek için üretimi arttırmak yerine, mevcut vergi kaynaklarından azamî surette istifade etme yollarını tercih etmiştir. Ayrıca finans sektöründeki gelişmelere bağlı olarak kaynak ihtiyacı da artan miktarlarda borçlanma ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak iltizam sisteminin boyutları genişletilmiştir. Ancak köklü çözümlerden çok günü kurtarmaya yönelik bu çabalar da yeterli olmamış ve devlet başka çare yolları aramaya başlamıştı. XVII. yüzyıl boyunca meydana gelen siyasî, idarî, toplumsal ve malî gelişmeler ile dönemin şartları ise malikâne sistemine geçişin zeminini hazırlamıştır.

Bu çalışma, Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden olan Ankara ve Bursa şehirleri örneğinde malikâne uygulaması perspektifinden Osmanlı taşra idaresinde ve maliyesinde oluşan bu yeni yapıyı ve bu yapının meydana çıkardığı sonuçları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmamız, giriş dışında dört ana bölümden meydana gelmekte, sonuç, kaynakça ve ekler ile son bulmaktadır. Giriş

kısmında, çalışmamızın konusu, içeriği ve zaman aralığı ve amacı ile çalışmamızda kullanılan arşiv kaynakları ve tetkik eserlerin tanıtımına yer verilmiştir.

Birinci bölümde, malikâne sisteminin genel hatlarıyla Osmanlı maliyesi içerisindeki yerini tespit etmek amacıyla, Osmanlı malî yapısı, "klasik dönem" olarak tabir edilen dönemin başlangıcından değişim ve dönüşüm yüzyılı olarak kabul edilen XVIII. yüzyılın sonuna kadarki gelişim süreci, Osmanlı maliye teşkilatı, vergi sistemi ve toprak sistemi alt başlıklarıyla ele alınmıştır.

İkinci bölümde, çalışmamızın ana konusunu teşkil eden malikâne sistemine geçiş süreci ve bu sistemin malî yapı içerisindeki uygulamaları ayrıntılı bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Malikâne sistemi öncesi mukâtaa gelirlerinin toplanma şekilleri, devleti malikâne sistemine geçişe sürükleyen etkenler, malikâne uygulamasının muhteviyatı ve işleyiş şekli bu bölümün alt başlıklarını oluşturmaktadır.

Üçüncü bölümde, malikâne sisteminin Ankara'daki, dördüncü bölümde ise Bursa'daki uygulamalarından hareketle bu sistemin devletin genelindeki işleyişini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu şehirler özellikle çalışmamıza konu edilmiştir. Zira Ankara ve Bursa şehirleri Osmanlı coğrafyasının Anadolu'daki en önemli ticaret merkezleri durumundadır. Bahsi geçen iki şehrin tarihsel gelişimi, nüfus ve yerleşimi, ticarî ve ekonomik yapısı, gelir kaynakları ve bu şehirlerdeki malikâne uygulamasına konu olan mukâtaalar, bölümün ana başlıklarını meydana getirmektedir. Yine bu bölümlerde, malikâne mukataaların içerikleri, vergi muhtevaları, muacceleleri ve malikâne sahiplerinin kimliklerine de yer verilmiştir. Malikâne sahiplerinin kimliklerinin tespiti ile taşra idaresinin yönetim organizasyonu içerisine dâhil olan yeni unsurlar daha yakından tanıtılmıştır. Ayrıca bu iki şehir özelinde bölgesel yönden olduğu kadar vergilerin içerikleri bağlamında da merkezî hazineye yapılan katkılar daha net ortaya konulmuştur.

Sonuç kısmında ise, Ankara ve Bursa'daki uygulamaların karşılaştırmalı tahlili, malikâne sisteminin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasî, askerî, ekonomik ve toplumsal etkilerinin yansımaları anlatılmıştır. Böylece, sistemin uygulamaya konulmasının amacına ulaşıp ulaşmadığı test edilmeye çalışılmıştır. Kaynakça ve ekler kısmıyla da çalışmamıza nokta konmuştur.

Çalışmamızın konusunun ve içeriğinin ortaya çıkmasında, geliştirilmesinde ve sınırlarının belirlenmesinde büyük katkıları olan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı ve Yrd. Doç. Dr. Rıfat Özdemir'e müteşekkirim. Yine tezimin başlangıcından bitimine kadarki süreçte zaman zaman çalışma imkânı bulduğum, konulara dair elde edilen bulguları hiç sıkılmadan sabırla dinleme nezaketinde bulunan, okuduğumuz belgelerin kontrolünü yapan ve değerli tavsiyeleriyle çalışmamıza önemli katkılarda bulunan kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Ahmet Demir'e, yine değerli tavsiyelerinden dolayı Yrd. Doç. Dr. M. Esat Sarıcaoğlu ve Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Dolunay Şenol'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca burada ismini sayamadığım diğer hocalarıma ve bölümümüz Araştırma Görevlisi Mert Can Erdoğan'a da katkılarından ötürü çok teşekkür ederim. Araştırmalarımızda büyük kolaylıklar sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin değerli personeline de hizmetlerinden ötürü minnet borçluyum.

Tezimi ilk günden son aşamaya gelinceye kadar titizlikle takip eden, yapıcı eleştirileriyle çalışmaya yön veren, lisanstan doktoraya kadar her süreçte öğrencisi olduğum, üzerimde büyük emekleri olan ve kendisinden hayata ve tarih ilmine dair çok şey öğrendiğim tez danışmanı hocam Prof. Dr. İsmail Özçelik'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Kendisine minnettarım.

Son olarak, bugünlere gelmemde büyük emekleri olan, maddî-manevî desteklerini hiçbir zaman benden esirgemeyen ve çalışmam esnasında büyük bir sabırla hep yanımda olan başta babam Eşref Doğan, annem Semiha Doğan ve kız kardeşim Handan Bozkurt olmak üzere sevgili aileme de şükranlarımı sunarım. Tezimin hata ve eksiklikleri tamamen bana aittir.

Hakan DOĞAN

Kırıkkale 2017

ÖZET

Doğan, Hakan, "Osmanlı Devleti'nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları (1695 - 1730) -Ankara ve Bursa Örneği-", Doktora Tezi, Kırıkkale, 2017.

Viyana Kuşatması (1683) ile başlayan ve Karlofça Antlaşması'na (1699) kadar devam eden süreç Osmanlılardaki malî buhranın şiddetlenmesine yol açmıştı. 1695 yılı itibariyle devlet, bu darboğazı aşmak ve artan nakit ihtiyacını karşılamak için, mukataaların üç yıllık dönemler halinde iltizama verilmesi uygulamasından vazgeçerek bu mukâtaaları kayd-ı hayat şartıyla satma yoluna gitmişti. Malikâne adı verilen bu yeni sistem bir tür sınırlı süreli bir özelleştirme anlamına geliyordu. Ancak malikâne uygulaması malikâne sahibine mukataanın mülkiyetini devretmiyordu. Burada ömür boyu verilen, malikâneye konu olan mukataanın işletme hakkı idi. Osmanlı maliyesinde yaklaşık seksen yıl boyunca uygulanan bu sistem 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiş ve bazı unsurları değiştirilerek esham sistemine geçilmiştir.

Anadolu Eyaleti içerisinde yer alan Bursa ve Ankara'ya bağlı kaza, nahiye, köy ve mezraalarda da mukataaların malikâne olarak satışına uygulamanın ilk yıllarından itibaren başlanmıştı. Bu sancaklardaki mukâtaa ve maktû'ların malikâne olarak satışı, genellikle merkezden yani Divan-ı Hümâyûn tarafından gerçekleştirilmişti. Yine bu iki şehirde satışı gerçekleştirilen malikâne mukataaların merkezî hazineye ödemesi gereken senelik mallarının akçe, muaccele bedellerinin ise guruş-ı esedî ile hesap edildiği görülmektedir. Devletin malikâne olarak satışında öncelik verdiği köy ve mezraaların her iki şehirde de toplam satışlar içerisinde ilk sırayı aldığı tespit edilmiştir.

Ankara'da malikâne olarak satışı gerçekleştirilen mukataaların başlıcaları arasında; ihtisab, bâc-ı bazar-ı çûb, damga, kirpas, mirliva, adet-i ağnam mukataaları ve yerleşim yeri olan mukataalar yer alırken, Bursa'da ise; ihtisâb, mîzân-ı harîr, mancınık, mengene, bâc-ı bazar-ı galle, beytülmâl-ı amme ve hassa, tamga-yı akmişe, gümrük-i kantar-ı Denkîn, kapan-ı meyve-i huşk, bâc-ı bây-ı ağnam serçin ve derçin, tahmis-i kahve, damga-i boyahane-i bogasi, âdet-i ağnam, bâc-ı kapan, şemhâne, Mudanya İskelesi, Han-ı Cedîd, İnegöl, Yenişehir Hassı mukataaları bulunmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Maliyesi, Vergi, Timar, Havâss-ı Hümâyûn, Mukâtaa, Emanet, İltizam, Malikâne, Malikâne-Has, Ayân, Ankara, Bursa.

ABSTRACT

Doğan, Hakan, "The Process of Transiton Fromthe Divani System to the Mansion Systemand Its Applications in the Ottoman Empire (1695-1730) – The cases of Ankara and Bursa" The PHD thesis, Kırıkkale, 2017.

The process, which had begun with the siege of Vienne (1683) and continued until the Treaty of Karlowitz (1699), caused the deepening of the fiscal depression in the Ottoman Empire. By 1695, the Ottoman Empire decided to sell its tax revenues not for tree-years periods but for a life-term period of the tax farmer in order to overcome the fiscal bottleneck and to meet the increasing need for cash. This new system, called the mansion (malikâne), meant a kind of limited-time privatization. However, the mansion practice did not transfer the state ownership of property to the tax farmer. It was the right to operate the revenue of the mansion, which was given here for life-time. This system, which was practiced for about eighty years in Ottoman financial system, continued until the end of the Ottoman-Russian War of 1768-1774, and some of its elements were changed to a new system which was called as Esham.

The municipalities, townships, towns and villages in Bursa and Ankara which were belong to the Anatolian province started subject mansion system in the earlier dates of the system. The sale of these revenues as "mukataa" and "maktu" was operated by the imperial center. It is also seen that the yearly income of the mansion properties sold in these two cities are accounted as the "guruş-ı asedî". It has been determined that the villages which the state gave priority to sale as the mansion, took the first place in total sales in the both cities.

The revenues of ihtisab, bâc-ı bazar-ı çûb, damga, kirpas, mirliva, adet-i ağnam and settlements were among the leading revenues sold as mansions in Ankara. Whereas the revenues of ihtisâb, mîzân-ı harîr, mancınık, mengene, bâc-ı bazar-ı galle, beytülmâl-ı amme ve hassa, tamga-yı akmişe, gümrük-i kantar-ı Denkîn, kapan-ı meyve-i huşk, bâc-ı bây-ı ağnam serçin ve derçin, tahmis-i kahve, damga-i boyahane-i bogasi, âdet-i ağnam, bâc-ı kapan, şemhâne, Mudanya İskelesi, Han-ı Cedîd, İnegöl, Yenişehir Hassı, were among the leading revenues sold as mansions in Bursa.

Key Words: Ottoman Fiscal Structure, Taxation, Timar System, Havâss-ı Hümâyûn, Mukâtaa, Emanet, İltizam, Mansion, the Imerial-Mansion, Notables, Ankara, Bursa.

KISALTMALAR

KISALTMA	AÇILIMI
AE	Ali Emirî Tasnifi
AE.SMHD	Ali Emiri Mahmud I
age	Adı Geçen Eser
agm	Adı Geçen Makale
agt	Adı Geçen Tez
AŞS	Ankara Şer'iye Sicili
AO	Archivum Ottomanicum
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜHFD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bkz./bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bs.	Basım/Baskı
c.	Cilt
C.D	Cevdet Dâhiliye Tasnifi
C.EV.	Cevdet Evkaf Tasnifi
C.ML.	Cevdet Maliye Tasnifi
çev.	Çeviren (ler)
Der.	Derleyen(ler)
DBRM.d	Bursa Mukâtaası Kalemi Defterleri
D.BŞM.d	Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri
D.BŞM.DBH	Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi
D.BŞM.MLK	Mâlikâne Halifesi Defterleri
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

ed.	Editör(ler)
H.	Hicri Yıl
haz.	Hazırlayan(lar)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	İslam Ansiklopedisi
İE	İbnülemin Tasnifi
İE.EV	İbnülemin Evkaf Tasnifi
İE.ML	İbnülemin Maliye Tasnifi
İ.E.TZ	İbnülemin Timar ve Zeamet Tasnifi
İSAM	Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİF	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
İÜİFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
KK	Kamil Kepeci Tasnifi
M.	Miladi Yıl
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MTM	Milli Tetebbular Mecmuası
nr.	Numara
OA	Osmanlı Araştırmaları
OSAV	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren (ler)
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TD	Tapu Tahrir Defteri
TD	Tarih Dergisi

TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDK	Türk Dil Kurumu
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
U.Ü.	Uludağ Üniversitesi
vb.	ve benzeri
VD	Vakıflar Dergisi
vd.	ve diğerleri
vd.	ve devamı
vs.	ve saire
Yay.	Yayınları
Yayl.	Yayınlayanlar

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: 1695-1697 Arasında Malikâne Satışı Yapılan Bölgeler

Tablo 2: Malikâne Uygulaması Sonrası Satışa Çıkarılan İlk Haslar (23 Cemazeyilevvel 1108/ 18 Aralık 1696)

Tablo 3: 1106/ 1695- 1116/ 1704 Tarihleri Arası Muaccele Gelirleri

Tablo 4: 1106/ 1695- 1116/ 1704 Tarihleri Arası Muaccele Gelirlerinin Ana Harcama Alanları

Tablo 5: Kapıkulu Mevâcibâtına Yapılan Harcamalar (1695-1704)

Tablo 6: Masrafları İçin Emin, Nazır ve Ağalara Yapılan Ödemeler (1695-1704)

Tablo 7: Askerî Personel (Kapıkulları) ve Diğer Masraflar İçin Yapılan Harcamalar (1695-1704)

Tablo 8: Askerî Nitelikte Olmayan Müstakil Bazı Harcamalar (1695-1704)

Tablo 9: XVI. Yüzyılda Ankara Sancağı'ndaki Mukataalar (H.937/M.1590)

Tablo 10: Ankara Sancağı'nda Malikâne Olarak Satışı Yapılan Mukataalar (H.1106/M.1695-H.1143/M.1730)

Tablo 11: Ankara İhtisab Mukataası'nın Mal ve Muaccele Miktarları (H.1111/M.1699-1700 - H.1132/M.1719-1720)

Tablo 12: Ankara İhtisab Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1111/M.1699-1700-H.1132/M.1719-1720)

Tablo 13: Ankara Damga Mukataası'nın Mal ve Muaccele Miktarları (H.1130/ M.1717-1718 - H.1143/M.1730-1731)

Tablo 14: Ankara Damga Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1130-/M.1717-1718 - H.1143/M.1730-1731)

Tablo 15: Kirpas Damga Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1135/M.1723-H.1137/M.1725)

Tablo 16: Kirpas Damga Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1135/M.1723-H.1137/M.1725)

Tablo 17: Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1128/M.1716-H.1130/M.1718)

Tablo 18: Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1128/M.1716-H.1130/M.1718)

Tablo 19: Ankara'daki Yerleşim Yeri Olan Mukataaların Mal ve Muaccele Miktarları (H.1106/M.1695-H.1135/M.1723)

Tablo 20: Ankara'daki Yerleşim Yeri Olan Mukataaların Malikâne Sahipleri (H.1106/M.1695-H.1135/M.1723)

Tablo 21: XVI. Yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki Mukataalar (H.937/M.1590)

Tablo 22: Bursa'da Malikâne Olarak Satışı Yapılan Mukataalar (H.1106/M.1695-H.1143/M.1730)

Tablo 23: Bursa İhtisab Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1108/M.1697-1698 - H.1136/M.1724-1725)

Tablo 24: Bursa İhtisab Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1108/M.1697-1698 - H.1136/M.1724-1725)

Tablo 25: Bursa Mîzân-ı Harîr Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1107/M.1696 - H.1128/M.1716)

Tablo 26: Bursa Mîzân-ı Harîr Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1107/M.1696 - H.1128/M.1716)

Tablo 27: Mancınık Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1136/M.1723-1724-H.1137/M.1725)

Tablo 28: Mancınık Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1136/M.1723-1724-H.1137/M.1725)

Tablo 29: Tamga-yı Akmişe Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1698 - H.1129/M.1716)

Tablo 30: Tamga-yı Akmişe Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1698 - H.1129/M.1716)

Tablo 31: Gümrük (Gümrük-i Kantar-ı Denkîn) Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1697-1698 - H.1117/M.1705)

Tablo 32: Gümrük (Gümrük-i Kantar-ı Denkîn) Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1697-1698 - H.1117/M.1705)

Tablo 33: Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1697-1698 - H.1129/M.1716)

Tablo 34: Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1697-1698 - H.1129/M.1716)

Tablo 35: Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1698 - H.1133/M.1721)

Tablo 36: Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1698 - H.1133/M.1721)

Tablo 37: Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1698-H.1136/M.1724)

Tablo 38: Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1698-H.1136/M.1724)

Tablo 39: Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1698-H.1135/M.1723)

Tablo 40: Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1698-H.1135/M.1723)

Tablo 41: Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1698-H.1134/M.1722)

Tablo 42: Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1698-H.1134/M.1722)

Tablo 43: Mudanya İskelesi Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1109/M.1698-H.1117/M.1705)

Tablo 444: Mudanya İskelesi Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1109/M.1698-H.1117/M.1705)

Tablo 45: Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1116/M.1705-1724-H.1126/M.1714)

Tablo 46: Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1116/M.1705-1724-H.1126/M.1714)

Tablo 47: Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1119/M.1708-H.1136/M.1723)

Tablo 48: Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1119/M.1708-H.1136/M.1723)

Tablo 49: İnegöl Madeni Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları (H.1117/M.1705-H.1130/M.1718)

Tablo 50: İnegöl Madeni Mukataası Malikâne Sahipleri (H.1117/M.1705-H.1130/M.1718)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I
ABSTRACT VI
KISALTMALAR VIII
TABLOLAR DİZİNİ XI
GİRİŞ 1
KAYNAKLAR VE KONU 1
1. KAYNAKLAR 1
1.1 Arşiv Kaynakları 1
1. 2. Vak'anüvis Tarihleri ve Islahat Layihaları 12
2. KONUNUN KAPSAMI (ZAMAN/MEKÂN SINIRI) VE TETKİK ESERLERİN DEĞERLENDİRMESİ 13
2.1. Malikâne Sistemi İle İlgili Yapılan Çalışmalar 18
2.2. Ankara İle İlgili Yapılan Çalışmalar 24
2.3. Bursa İle İlgili Yapılan Çalışmalar 30
BİRİNCİ BÖLÜM 36
OSMANLI DEVLETİ'NİN MALÎ YAPISI 36
1. MALİYE TEŞKİLATI 36
1.1. Osmanlı Maliye Teşkilatının Kuruluşu 36
1.2. Merkez Maliyesi 39
1.2.1. Defterdar ve Defterdarlık (Bâb-ı Defterî) 39
1.2.1.1. Varidatçı 48
1.2.1.2. Başbakî Kulu 49
1.2.2. Defterdarlığa Bağlı Maliye Daireleri 51
1.2.2.1. Ruznâmçe Kalemi 52
1.2.2.2. Evâmir-i Maliye Kalemi 54
1.2.2.3. Tarihçi Kalemi 54
1.2.3. Gelir ve Gider Kalemleri 54
1.2.3.1. Bütçe Gelir Büroları 54
1.2.3.1.1. Başmuhasebe (Muhasebe-i Evvel) Kalemi 54
1.2.3.1.2. Cizye Muhasebesi Kalemi 57
1.2.3.1.3. Haremeyn Muhasebesi 57
1.2.3.1.4. Haremeyn Mukataası 57
1.2.3.1.5. Mevkûfât Kalemi 58
1.2.3.1.6. Baş Mukataa (Mukataa-i Evvel) Kalemi 59
1.2.3.1.7. Ziyâde-i Cizye 60

1.2.3.1.8. Maden Mukataası 60
1.2.3.1.9. Bursa Mukataası 61
1.2.3.1.10. İstanbul Mukataası 61
1.2.3.1.11. Avlonya ve Ağriboz Mukataası 62
1.2.3.1.12. Haslar Mukataası 62
1.2.3.1.13. Kefe Mukataası 63
1.2.3.1.14. Anadolu Muhasebesi 63
1.2.3.1.15. Ağnam Mukataası 64
1.2.3.1.16. Şıkk-ı Sani / Maliye (Piskopos) Mukataası 64
1.2.3.2. Bütçe Gider Büroları 65
1.2.3.2.1. Yeniçeri Kalemi 65
1.2.3.2.2. Piyade Mukabelesi Kalemi 65
1.2.3.2.3. Süvâri Mukabelesi Kalemi 65
1.2.3.2.4. Büyük Kale ve Küçük Kale Kalemi 66
1.2.3.2.5. Küçük Ruznâmçe Kalemi 66
1.2.3.2.6. Teşrifât Kalemi 66
1.2.3.2.7. Sâlyâne Mukataası Kalemi 66
1.2.4. Hazineler 67
1.2.4.1. Tekli Hazine Dönemi 67
1.2.4.1.1. Dış Hazine 68
1.2.4.1.2. İç Hazine 69
1.2.4.2. Çok Hazineli Dönem 72
1.2.4.2.1. İrâd-ı Cedîd Hazinesi 73
1.2.4.2.2. Zahire Hazinesi 75
1.2.4.2.3. Tersane-i Amire Hazinesi 76
1.2.4.2.4. Mukataat / Mansûre Hazinesi 77
1.2.4.2.5. Redif Hazinesi 78
1.2.4.3. Tek Hazineli Döneme Geri Dönüş: Maliye Hazinesi 79
1.3. Eyaletler Maliyesi 80
1.3.1. Yönetilen (Sâliyanesiz) Eyaletler 81
1.3.2. Sâliyane ile Yönetilen Eyaletler 82
1.3.3. İmtiyazlı Eyaletler (Tabî Devletler) 83
1.3.3.1. Eflak, Boğdan, (Ulahya), Erdel Voyvodalıkları ve Dubrovnik Cumhuriyeti 84
1.3.3.2. Kırım Hanlığı 85
1.3.4. Meliklikler 86
1.3.5. Kaptanlıklar 86

2. VERGİ SİSTEMİ 86
2.1. Şer'î Vergiler (Tekâlif-i Şer'iyye) 88
2.1.1. Öşür Vergisi 89
2.1.2. Haraç Vergisi 91
2.1.2.1. Harac-ı Mukâseme 92
2.1.2.2. Harac-ı Muvazzaf 94
2.1.3. Cizye Vergisi 95
2.2. Örfî Vergiler (Tekâlif-i Örfîyye) 97
2.2.1. Rûsûm-ı Örfiye 99
2.2.2. Tekâlif-i Dîvâniyye (Avârız-ı Dîvâniyye) 100
3. TOPRAK SİSTEMİ 104
3.1. Osmanlı Arazi Rejimi 105
3.1.1. Mirî Arâzi (Arâzi-i Emiriyye) 106
3.1.2. Mülk Arazi (Arâzi-i Memlûke) 108
3.1.2.1. Vakıf Arazi (Arâzi-i Mevkûfe) 109
3.1.2.2. Metrûk Araziler (Arâzi-i Metrûke) 110
3.1.2.3. Mevât Araziler (Arâzi-i Mevât) 111
3.2. Timar (Dirlik) Sistemi 111
3.2.1. Timarın Tanımı ve Menşe'i 112
3.2.2. Timar (Dirlik) Çeşitleri 122
3.2.2.1. Gelirlerine Göre Timarlar (Dirlikler) 122
3.2.2.1.1. Has 122
3.2.2.1.2. Zeamet 123
3.2.2.1.3. Timar 123
3.2.2.2. Mülkiyet Şekillerine Göre Timarlar (Dirlikler) 124
3.2.2.2.1. Mülk Timarlar 124
3.2.2.2.2. Mülk Olmayan Timarlar 125
3.2.2.3. Sahiplerinin Mesleklerine Göre Timarlar 125
3.2.2.3.1. Eşkinci Timarları 125
3.2.2.3.2. Mustahfız Timarları 125
3.2.2.3.3. Hademe (Hizmet) Timarları 125
3.2.2.4. Veriliş Şekillerine Göre Timarlar 125
3.2.2.4.1. Tezkireli Timarlar 126
3.2.2.4.2. Tezkiresiz Timarlar 126
3.2.2.5. Malî Bakımdan Timarlar 126
3.2.2.5.1. Serbest Timarlar 126

3.2.2.5.2. Serbest Olmayan Timarlar 127
İKİNCİ BÖLÜM 128
OSMANLI MALİYESİNDE MALİKÂNE SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ VE UYGULAMALARI 128
1. MALİKÂNE SİSTEMİ ÖNCESİ MALÎ UYGULAMALARA BAKIŞ 128
1.1. Mukâtaa Gelirlerinin Toplanma Şekilleri 128
1.2. Mukâtaa Kavramı ve Tarihsel Gelişimi 129
1.3. Mukataa Gelirlerini Toplama Yöntemleri 139
1.3.1. Emanet Uygulaması 139
1.3.2. İltizam Uygulaması 145
2. MALİKÂNE UYGULAMASINA GEÇİŞİ HAZIRLAYAN NEDENLER 156
2.1. Uzun Süreli ve Yıpratıcı Savaşlar (XVI–XVIII. Yüzyıllar) 156
2.2. Devletin Para Politikası ve Fiyat Hareketleri 167
2.3. Timar Sisteminin Bozulması Sürecinde Timar ve Zeametlerin Durumu 181
2.4. Toplumsal Hareketler 187
3. MALİKÂNE UYGULAMASININ DOĞUŞU, MUHTEVİYATI VE İŞLEYİŞ ŞEKLİ 195
3.1. Malikâne Sisteminin Uygulandığı Bölgeler 215
3.2. Malikâne- Has Sistemi 216
3.3. Malikâne Mukataaların Ortaklık Yoluyla İşletilmesi 224
3.4. Malikâne Mukataalardan Alınan Vergi ve Harçlar 228
3.4.1. Cülûs Resmi 228
3.4.2. Kasr-ı Yed Resmi 230
3.4.3. Cebelü Bedeliyesi 231
3.5. Malikâne Mukataaların Muaccele Gelirleri ve Harcama Alanları (1106/ 1695-1116/ 1704) 232
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 244
ANKARA SANCAĞI'NDA MALİKÂNE SİSTEMİNİN UYGULANMASI (1695- 1730) 244
1. TARİHSEL SÜREÇTE ANKARA 244
1.1. Ankara'nın Coğrafî ve Fiziki Durumu 244
1.2. İlkçağlardan Osmanlılara Kadar Ankara 247
1.3. Osmanlılar Devrinde Ankara 249
1.4. Ankara'nın Demografik Durumu 252
1.5. Ekonomik Durum ve Ticari Hayat 254
2. ANKARA'DAKİ MALİKÂNE MUKATAALAR 260
2.1. Malikâne Uygulaması Öncesi Ankara'daki Mukataalar (XVI. Yüzyıl) 260

2.2. Malikâne Uygulaması Sonrası Ankara'daki Mukataalar (1695-1730) 264
2.2.1. Ankara İhtisab Mukataası 267
2.2.1.1. İhtisabın Tanımı ve Muhtevası 267
2.2.1.2. Ankara İhtisab Mukataası'nın Malikâne Dönemi 272
2.2.1.3. İhtisab Mukataası İle İlgili Ortaya Çıkan Problemler 276
2.2.1.3.1. İhtisab Mukataası ile İsa Bey Vakfı Arasındaki Sorun: Kapan Meselesi 277
2.2.1.3.2. İhtisab Mukataası İle Damga Mukataası Arasındaki Sorun: Bâc-ı Keyl 285
2.2.2. Ankara Damga Mukataası 292
2.2.2.1. Damga Mukataasının Tanımı ve Muhteviyatı 292
2.2.2.2. Ankara Damga Mukataası'nın Malikâne Dönemi 297
2.2.3. Kirpas Damga Mukataası 302
2.2.4. Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası 309
2.2.5. Âdet-i Ağnâm Mukataası 313
2.2.6. Ankara'daki Yerleşim Yeri Olan Malikâne Mukataalar 320
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 335
BURSA SANCAĞI'NDA MALİKÂNE SİSTEMİNİN UYGULANMASI 335
(1695- 1730) 335
1. TARİHSEL SÜREÇTE BURSA 335
1.1. Bursa'nın Coğrafî ve Fiziki Durumu 335
1.2. İlkçağlardan Osmanlılara Kadar Bursa 336
1.3. Osmanlılar Devrinde Bursa 337
1.4. Bursa'nın Demografik Durumu 344
1.5. Ekonomik Durum ve Ticari Hayat 348
2. BURSA MALİKÂNE MUKATAALARI 354
2.1. Malikâne Uygulaması Öncesi Bursa'daki Mukataalar (XVI. Yüzyıl) 354
2.2. Malikâne Uygulaması Sonrası Bursa'daki Malikâne Mukataalar (1695-1730) 355
2.2.1. Bursa İhtisab Mukataası 358
2.2.1.1. Bursa İhtisab Mukataası'nın Malikâne Dönemi 361
2.2.2. Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası 368
2.2.2.1. Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 368
2.2.2.2. Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nın Malikâne Dönemi 376
2.2.3. Mancınık Mukataası 382
2.2.3.1. Mancınık Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 382
2.2.3.2. Mancınık Mukataası'nın Malikâne Dönemi 385
2.2.4. Mengene Mukataası 387
2.2.4.1. Mengene Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 387

2.2.4.2. Mengene Mukataasının Malikâne Dönemi 387
2.2.5. Damga (Tamga-yı Akmişe) Mukataası 389
2.2.5.1. Damga (Tamga-yı Akmişe) Mukataası'nın Malikâne Dönemi 390
2.2.6. Gümrük (Gümrük-i Kantarîn ve Denkîn) Mukataası 395
2.2.6.1. Gümrük (Gümrük-i Kantarîn ve Denkîn) Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 395
2.2.6.2. Gümrük (Gümrük-i Kantarîn ve Denkîn) Mukataası'nın Malikâne Dönemi 398
2.2.7. Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası 403
2.2.8. Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası 409
2.2.8.1. Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 409
2.2.8.2. Beytülmâl-ı Âmme ve Hassa Mukataası'nın Malikâne Dönemi 415
2.2.9. Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası 423
2.2.9.1. Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 423
2.2.9.2. Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası'nın Malikâne Dönemi 425
2.2.10. Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası 431
2.2.10.1. Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın Malikâne Dönemi 434
2.2.11. Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası 438
2.2.11.1. Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 438
2.2.11.2. Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nın Malikâne Dönemi 440
2.2.12. Mudanya İskelesi Mukataası 443
2.2.12.1. Mudanya İskelesi Mukataası'nın Malikâne Dönemi 446
2.2.13. Hân-ı Cedîd Mukataası 448
2.2.13.1. Hân-ı Cedîd Mukataası'nın Malikâne Dönemi 449
2.2.14. Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası 450
2.2.14.1. Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı 450
2.2.14. 2. Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nın Malikâne Dönemi 452
2.2.15. Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası 455
2.2.15.1. Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataasının Malikâne Dönemi 455
2.2.16. İnegöl Madeni Mukataası 461
2.2.16. 1. İnegöl Madeni Mukataası'nın Malikâne Dönemi 462
SONUÇ 467
KAYNAKÇA 477
I- ARŞİV KAYNAKLARI 477
II- KAYNAK ESERLER 479
III- ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER 482
EKLER 519

ÖZGEÇMİŞ 543

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE KONU

1. KAYNAKLAR

1.1 Arşiv Kaynakları

Çalışmamızda T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan çeşitli belge tasniflerinden istifade edilmiştir. Bu nedenle çalışmamızda kullandığımız bu kaynakların tanıtımı ve içerikleri aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı maliyesinde uygulamaya konulan malikâne sistemine ait kayıtlar, Bâb-ı Defterî içerisinde Baş Muhasebe Kalemi'nde[1] tutulmaktaydı. Günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu kayıtlar, çeşitli tasnifler içerisinde dağılmış bulunmaktadır. Bu kayıtlar içerisinde Baş Muhasebe Kalemi'nin önemli bir defter gurubunu meydana getiren "Mukataa Defterleri", Maliyeden Müdevver Defterler ile Kamil Kepeci Tasnifleri içerisinde bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında çalışma konumuza kaynaklık teşkil edecek belge ve defterlerin tespiti, arşivde uzun süreli bir çalışmayı zorunlu kılmıştır. Yaptığımız araştırmalar süresince malikâne uygulamasına dair çok sayıda defter grubu ve belge olduğu görülmüştür. Bilhassa Maliyeden Müdevver Defterler ile Kamil Kepeci tasnifleri içerisinde yer alan mukataa ve ahkâm defterlerinde Osmanlı topraklarının geneline ait uygulamaya dair çok sayıda defter vardır. Ayrıca bu defterlerdeki verileri destekleyecek farklı tasnifler içerisinde yer alan kaynaklar da bulunmaktadır. Fakat belli bir süre içerisinde tamamlanması planlanan çalışmamızda bu defterlerin bütünüyle incelenmesi mümkün değildir. Bunun yanı sıra çalışmamıza konu olan Ankara ve Bursa Sancaklarına dair müstakil defterlerin olmaması da araştırmamızı zorlaştıran bir başka bir husus olmuştur.

[1]Başmuhasebe Kalemi, Osmanlı maliyesinin en önemli kalemlerinden birisi olup, başında bulunan müdüre "Muhasebe-i evvel" ya da" başmuhasebeci" denilmekteydi. Devlete ait bütün gelir, gider ve mukataa kayıtları bu kalemde tutulmaktadır. Ayrıca darphane, mutfak, tersane ve arpa eminlikleri, baruthane ve bunların emsali ve nüzul emanetleri, kassabbaşılık ve bina emini hesapları da burada görülüp tetkik edilirdi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1984, s. 346- 347.

Aşağıda çalışmamızda kullandığımız ve çeşitli tasnifler içerisine dağılmış halde bulunan belge, defter grupları ve araştırma eserler tanıtılacaktır.

A) Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi[2] ve Kamil Kepeci Tasnifi[3] Defterleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

1) Malikâne Mukataa Defterleri: Osmanlı ülkesinin geneline ait XVII-XVIII. yüzyıl arşiv kataloglarında "mukataa defteri" olarak kayıtlı defterler gruplarıdır. Fihrist Defterleri olarak da bilinen bu defterlerde, iltizama verilen bir mukataanın ismi, kime deruhde edildiği, bir başka deyişle mültezim ya da malikâne sahibinin ismi, ait olduğu tahvil dönemi veya yılı ve iltizam bedeli bilgileri maddeler halinde kayıtlıdır. Ayrıca tahvil içinde mukataa ile ilgili çıkarılan hükümler mukataanın bulunduğu sayfaya yazılırdı (der-kenâr).[4] Bu defterlerden elde edilen verilerle mukataa alanını meydana getiren gelir kaynakları ve bunları deruhde eden kişiler tespit edilebilmiştir.

2) Tezâkir-i Ahkâm ve Berevât Defterleri: Bu tasnif, mukataalarla ilgili problem, şikâyet vb. konularda hüküm ve berat yazılması için verilen tezkireleri içermektedir. Bunların bir sureti de "defter-i tezâkir-i ahkâm ve berevât" olarak adlandırılan bir deftere kaydedilirdi. Merkezîleşme döneminin başlangıcından itibaren bu türden olan müstakil defterler yaygın olarak tutulmaktaydı.[5] Bu defterler ile çalışmamıza konu olan şehirlerdeki malikâne sisteminin işleyişi hakkında değerlendirme yapmamıza olanak sağlayacak verilere ulaşılmıştır.

B) Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Ek Kodları (D.BŞM.d) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

1) Mâlikâne Halifesi Defterleri (D.BŞM.MLK.d): Malikâne Halifesi, mirî araziden kayd-ı hayat şartıyla (ömür boyu) iltizama verilen malikânelerin kontrolü ve hesaplarının tutulmasıyla görevli olan kişidir. Bu kalemde ahkâm, ilmühaber ve evâmir-i şer'iye kayıtları, malikâne ahkâmı ve berevât kayıtları, cülûs nedeniyle

[2] Maliye Bakanlığı'ndan 1945 yılında bir yığın halinde devralınan 26.000 civarındaki defterin tasnifidir. Muhtelif maliye kalemlerine ait defterler olduğu gibi arazi tahriri, saray, yeniçeri, mevâcip vs. gibi diğer çeşitli defterleri de ihtiva etmektedir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, İstanbul, 2010, s. 266- 272.

[3] Arşiv görevlilerinden Kâmil Kepeci'nin başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan bu tasnif, çoğu maliye kalemlerine ait olan defterlerden meydana gelmektedir. Ayrıca bu tasnifte Divân-ı Hümâyûn kalemlerine ve Bâb-ı Âsafî'ye ait defterler de yer almaktadır. Bu defterler ait oldukları kalemler dikkate alınarak tasnif edilmişlerdir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 263- 266.

[4] Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 8.

[5] Çakır, *age*, s. 7- 8.

yenilenen berat kayıtları, mukataaların satılması ve bu satıştan elde edilen gelirlerin miktarını içeren defterler yer almaktadır. Mâlikâne Halifesi Defterleri, 1106- 1254 / 1695- 1838 tarihleri arasında 145 defterden meydana gelmektedir.[6]

C) Bursa Mukâtaası Kalemi Defterleri (D.BRM.d) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi): Bursa, Biga, Bolu, Adapazarı, Kastamonu, Çankırı gibi bölgelerdeki bazı mukâtaalarla mîzân-ı harîr (ipek kapanı) mukâtaasının ve Akdeniz adalarındaki çeşitli mukâtaaların gelirlerini denetler ve Rumeli'deki bazı kale muhafızlarının mevâcib hesaplarını tutardı. Bu kalem daha çok damga resmi, mîzân-ı harîr, tuzla ve gümrük gelirlerini denetlemektedir.[7] Bursa mukâtaası kalemi XVII. yüzyıl sonlarına doğru Cedîde-i Ûlâ kalemi ile birleştirilmiş ve alanı Ankara, Kütahya, Afyon, Isparta (Hamid), Uşak illeri yani Anadolu eyaletine genişlemişti.[8] Bu defterler çalışmamızın en önemli ve ana belge gruplarındandır.

D) Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi): 1931 yılında Maliye deposundaki bir kısım belgelerin büyük bir ihmal neticesinde Bulgaristan'a satılması üzerine 8 Ekim 1932 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Muallim Cevdet'in[9] başkanlığında yeni bir tasnif heyeti oluşturulmuştur. Bu heyetin içerisinde Kilisli Muallim Rıfat, emekliye ayrılan bazı devlet memurları ve tarih uzmanı kimseler yer almıştır. Muallim Cevdet 1935 yılında istifa ederek görevinden ayrıldığı halde tasnif çalışmaları 1937 yılına kadar devam etmiştir. Cevdet tasnifi olarak adlandırılan bu çalışmada belgeler konularına göre tasnif edildiği halde kronolojik olarak kataloglanmamıştır. Bu tasnif, 17 ana bölüm altında 960- 1322 / 1553- 1904 tarihleri arasındaki kayıtları içeren 216.572 adet belgeden meydana gelip, 87 adet katalogu mevcuttur.[10]

---

[6] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 150.
[7] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 161.
[8] Çakır, *age*, s. 105.
[9] Muallim Cevdet, 7 Mayıs 1883 tarihinde Bolu'da dünyaya gelmiş olup asıl adı Mehmet Cevdet'tir. Soyadı kanunundan sonra İnançalp soyadını almıştır. Babası Mülâzım Mehmed Sâdi Efendi, dedesi bir Tekke şeyhi olan Said Efendi'dir. 1910-1931 yılları arasında İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Muallim Cevdet olarak ün kazanması bu yıllardaki görevinden dolayıdır. 1931 yılında öğretmenlik görevinden ayrıldı. Dönemin başbakanı İsmet Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla Bulgaristan'a satılan arşiv belgeleri konusunu gündeme getirince İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kendisinin başkanlığında yeni bir evrak tasnif heyeti oluşturuldu. Ancak rahatsızlığı sebebiyle 1935 yılında bu görevinden ayrıldı. Bir ara İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Heyeti başkanlığı görevinde de bulundu. Ayrıca Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan kitap, harita ve krokileri inceleyen bir komisyonda görev aldı. 3 Aralık 1935'te İstanbul'da vefat etti. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner Sayar, "Muallim Cevdet", **DİA**, XXX, İstanbul, 2005, s. 313- 314.
[10] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 420- 421.

Bu tasnif içerisinde yer alan belgeler çeşitli başlıklar halinde kataloglanmıştır. Bunlar arasından "maliye" ve "evkaf" konuları başta olmak üzere bu tasnifin bazı belgeleri çalışmamızda kullanılmıştır.

E) İbnü'l-Emin Tasnifi Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi): İbnülemin Mahmud Kemal'in[11] başkanlığında kurulan tasnif heyeti, 1921 yılından itibaren belgeleri konularına göre tasnif etmiştir. Bu tasnif 23 ana bölümden meydana gelmiş olup her konu kendi bölümü içerisinde kaba bir kronolojik sıra takip etmektedir. 30 katalogu bulunan bu tasnifin, 829- 1290 / 1425- 1873 yılları arasındaki çeşitli konuları içeren 47.125 adet belgesi bulunmaktadır.[12]

Bu tasnif içerisinde yer alan belgeler de çeşitli başlıklar halinde kataloglanmıştır. Bunlar arasından "tımar ve zeamet", "evkaf (vakıf)", "adliye", "şükr ü şikâyet", "meadin", "askeriye" ve "maliye" konuları başta olmak üzere bu tasnifin bazı belgeleri de çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

F) Ali Emirî Tasnifi Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi): Ali Emirî [13] başkanlığındaki bir heyet tarafından 1918- 1921 yılları arasında gerçekleştirilen bir tasnif olmasından ötürü bu adı almıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından başlayarak Sultan Abdülmecid dönemine kadar gelen belgeleri

[11] İbnülemin Mahmud Kemal, 17 Kasım 1871 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Mehmed Emin Paşa, annesi Hamide Nergis Hanım'dır. Soyadı kanunundan sonra İnal soyadını almıştır. Memuriyet hayatı 1889'da Vilâyât-ı Mümtâze Kalemine stajyer memur olarak girmesiyle başlar. 1908 yılında Said Paşa tarafından Sadâret Mektûbî Kalemi'ne müdür olarak tayin edilir. II. Meşrutiyet'ten sonra çeşitli görevlerde bulunan İbnülemin, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı evrakını inceleme ve düzenlemeyle vazifelendirilir. 1914'de vakıflara ait eserleri korumak amacıyla dört üye ile birlikte Süleymaniye Camii imaretinde Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi'ni kurar. 1916'da Şura-yı Devlet, Hariciye ve Dâhiliye evraklarının muhafazası ve tanzimi için kurulmuş komisyonlarda çalışır. Nadir eserler ve yazmaların baskılarını hazırlamak için kurulan Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi heyetinde görev alır. I. Dünya Savaşı sonrasında devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekâyi'nin müdürlüğünü yapar. 1924-1927 yılları arasında Vesâik-i Tarihiye Tasnif Heyeti Başkanlığı yapar. Uzun yıllar kurucusu olduğu Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi'nin müdürlüğünü yapan İbnülemin, 24 Mayıs 1957'de İstanbul'da vefat eder. Bkz. Şemsettin Şeker, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'in Tarihi Romanı: Sabih, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 12- 14.

[12] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 419.

[13] Ali Emirî (Diyarbakır 1857- İstanbul 1924): 19- 20. yüzyıllarda yetişmiş olan Ali Emirî, tarih ve edebiyat araştırıcısı, kütüphaneci yazar, şair, biyografi ve bibliyografya âlimidir. Ailesi, Diyarbakır'ın ünlü ailelerinden olan Emirîzâdeliler'dir. Rumeli, Anadolu ve Arabistan'daki on beş vilayette vali ve mutasarrıf vekâletleri, çeşitli şehirlerde defterdarlık, Rumeli Maliye Müfettişliği ve Muhasebecilik gibi pek çok memuriyette bulunmuştur. Bu memuriyetlerinin dışında emekliliğinden sonra da çeşitli kurumlarda görev yapmıştır. Milli Tetebbular Encümeni riyasetinde ve Tarih-i Osmanî Encümeni azalığında bulunmuştur. Ayrıca Tasnif-i Vesaik-i Tarihiye Encümeni'ne de başkanlık etmiş olan Ali Emirî, resmi olmasa da İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde ve Vakıflar Nezareti'nde de çalışmıştır. Geniş bilgi için bkz. Kemal Çelik, Ali Emîrî – Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1857-1924) , Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988.

içermektedir. Bu belgeler, padişahların tahta çıkış sıraları esas alınarak tasnif edilmiştir. Padişahlar kronolojik olarak tam sıralanmış ancak her padişaha ait vesikalar kendi içlerinde tam kronolojik değildir. Her padişah değişikliğinde sıra numarası 1'den itibaren numaralanmıştır. Ali Emirî Tasnifi'nde siyasî ve askerî konulara dair belgeler, timar ve zeâmet tevcihleri, yabancı ülkelerle olan ilişkiler, Divân-ı Hümâyûn'a ait meseleler, maarif, inşa ve tamir gibi konularda belgeler bulunmaktadır. Bu belgeler analitik envanter sistemine göre tasnif edilmiştir. 54 adet katalog hazırlanarak araştırmacılara sunulan bu fonun 54. cildi katalogların indeksidir. II. Ahmed'e kadar olan dönemi içeren ilk 7 katalog Latin harflerine çevrilmiştir. Ayrıca 1. cildin sonunda da o kataloga ait bir indeks bulunmaktadır.[14]

Diğerlerinde olduğu gibi bu tasnif içerisinde yer alan belgeler de çeşitli konu başlıkları altında kataloglanmıştır. Bunlar arasından "timar ve zeâmet" ve "maliye" konuları başta olmak üzere bu tasnifin bazı belgeleri de çalışmamızda kullanılmıştır.

G) Ankara Şer'iye Sicilleri:

İnsanlarla ilgili bütün hukukî olayları, kadıların verdikleri karar suretlerini, hüccetleri ve yargıyı ilgilendiren çeşitli yazılı kayıtları ihtiva eden defterlere şer'iye sicilleri (sicillât-ı şer'iye), kadı defterleri, mahkeme defterleri, zabt-ı vakâyi sicilleri veya sicillât defteri denilmekteydi. Şer'î mahkemeler tarafından verilen her çeşit ilâm, hüccet ve şer'î evrak, istisnasız asıllarına uygun olarak bu defterlere kaydedilmekteydi.[15] Şer'iye sicilleri, kadı yahut naibi tarafından tutulmakta ve çeşitli türden belgeleri ihtiva etmekteydi. Osmanlı Devleti'nde merkezde ve taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukukî münasebetlere dair kayıtları içeren bu defterler, Osmanlı düzeninin aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alanının tarihi için en önemli kaynak gurubunu oluşturmaktaydı. Kadıların Osmanlı devlet düzenindeki etkin rolleri nedeniyle şer'iye sicilleri, sosyal ve yerel tarih çalışmalarının ana kaynağı niteliğini taşımaktadır.[16]

Halil İnalcık, bu defterlerin tarih araştırmalarındaki önemini şöyle ifade etmektedir: "*Osmanlı tarihinin kaynakları arasında şer'iye sicil defterlerinin birinci*

[14] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 418.
[15] Ahmed Akgündüz, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'iye Mahkemeleri ve Şer'iye Sicilleri", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 14, Yıl: 2009, s. 21- 22.
[16] Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", **DİA**, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 8.

derecede önemli bir yer tuttuğuna şüphe yoktur. Merkezle yapılan belli başlı yazışmaların, halk dileklerinin, fermanların, kanunnamelerin ve şeri hüccetlerin geçirildiği bu sicil defterleri incelenmeden, imparatorluğun idarî ve içtimaî tarihini hakkiyle meydana çıkarmak imkânsızdır denilebilir. Hele muayyen bir mıntıkaya ait birbirinin devamı olan bütün sicil defterleri ele geçirildiği takdirde, o mıntıkanın tarihî hayatını hiçbir kaynak bize bunlardan daha etraflı, daha mevsuk bir şekilde canlandıramaz. Memleketimizde zaman zaman çıktığını gördüğümüz şehir tarihleri, mahallî hayata dair makaleler umumiyetle bu esas kaynakları kullanmadıklarından veya kullanmasını bilmediklerinden, bugün, maalesef iddialarından çok uzaktadırlar. Halbuki, bilhassa bir mıntıkanın tarihî-iktisadî şahsiyetini, bütünlüğünü meydana çıkarmak vazifesini üzerine alan, bizi geçmişin bütün canlılıklarıyla yakından temasa getiren bu nevi tarihçilik, asıl büyük sentezler için en zengin malzemeyi verecektir. İşte bu bakımdan, memleketimizde ekseriya adliye dairelerinde, eski medrese veya cami köşelerinde atılmış duran eski sicil defterlerinin büyük bir titizlikle toplanıp korunması millî tarihimiz için şüphesiz en büyük hizmetlerden birisi olacaktır…"[17]

17-18. yüzyıla ait yayınlanmış ve yayınlanmamış şer'iye sicilleri taranarak döneme ve konumuza ilişkin pek çok veri elde etmek mümkün olmuştur. Bu döneme dair Milli Kütüphane Arşivi'nde 17. yüzyıl Ankara'sına ait toplam 73 defter bulunmaktadır. Bu defterler 1601-1699 yılları arasındaki 98 yılın tamamına yakınını temsil etmektedir. Bu 73 defter kronolojik açıdan incelendiğinde büyük ölçüde birbirini takip ettiği, fakat bazen aralarında boşluklar olduğu görülmektedir. Bazı defterler arasında da aylık boşluklar bulunmaktadır. Bu boşluklar bazen 6 ayı bulmaktadır. Bu boşluklar dikkate alınarak, 98 yıllık dönemi ihtiva eden bu 73 defterin toplam sayfa sayısı 18.354'tür. Bu defterlerin tamamına ait belge sayısı ise 61.547'dir. Bunlardan 46.701'i mahkemede karara bağlanmış davaların zabıtlarıdır. 14.290 belge ise çeşitli nedenlerden dolayı sicill-i mahfûza suretleri kaydedilmiş belgelerdir.[18]

[17] Halil İnalcık, Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", **AÜ. DTCF Dergisi**, c. 1 Sayı: 2, Ankara, 1942, s. 89.
[18] Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK Yay., Ankara, 2006, s. 14.

ANKARA ŞER'İYE SİCİLLERİ[19]

Eski No	Yeni No	Tarih (H./M.)	Eski No	Yeni No	Tarih (H./M.)
1	687	989-991/1581-1583	155	841	1182-1183/1768-1769
49	735	1073-1074/1663-1664	157	843	1184-1185/1770-1772
51	737	1070-1078/1659-1668	159	845	1185-1186/1771-1772
53	739	1079-1080/1669-1670	160	846	1186-1187/1772-1773
55	741	1082-1083/1671-1672	161	847	1187-1187/1773-1774
56	742	1083-1084/1672-1674	162	848	1187-1188/1774-1775
64	750	1094-1095/1683-1684	163	849	1188-1189/1775-1775
66	752	1096-1098/1685-1687	164	850	1189-1190/1775-1776
67	753	1098-1099/1687-1688	166	852	1191-1192/1777-1778
72	758	1103-1104/1692-1693	167	853	1192-1193/1778-1779
76	762	1107-1108/1695-1697	168	854	1192-1193/1778-1779
77	763	1108-1109/1697-1698	169	855	1193-1194/1779-1780
79	765	1111-1112/1699-1701	171	857	1195-1196/1781-1782
80	766	1112-1114/1701-1702	172	858	1196-1198/1782-1784
81	767	1114-1115/1702-1703	173	859	1198-1198/1783-1784
82	768	1115-1116/1703-1705	174	860	1198-1200/1783-1786
83	769	1116-1117/1705-1706	175	861	1200-1201/1786-1787
84	770	1117-1119/1705-1707	176	862	1201-1202/1787-1787
85	771	1120-1121/1708-1709	177	863	1202-1203/1787-1789
86	772	1121-1123/1709-1711	178	864	1202-1205/1787-1791
87	773	1123-1124/1711-1713	179	865	1203-1204/1789-1789
88	774	1124-1126/1713-1714	180	866	1204-1205/1789-1790
89	775	1126-1127/1714-1715	181	867	1204-1205/1790-1791
90	776	1127-1128/1715-1716	182	868	1205-1206/1791-1792
93	779	1130-1131/1718-1719	183	869	1205-1207/1791-1792
95	781	1131-1132/1719-1720	184	870	1206-1207/1792-1793
96	782	1132-1133/1720-1721	185	871	1208-1208/1793-1794
97	783	1133-1134/1721-1722	186	872	1209-1209/1794-1795
99	785	1135-1136/1722-1724	187	873	1209-1210/1795-1796
100	786	1136-1137/1723-1724	189	875	1210-1211/1796-1796
101	787	1137-1138/1724-1725	190	876	1211-1213/1797-1798
102	788	1138-1139/1725-1727	191	877	1213-1214/1798-1799
103	789	1139-1140/1727-1728	192	878	1214-1214/1799-1800
104	790	1140-1141/1728-1728	193	879	1215-1215/1800-1800

[19] Deniz Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara, İdâri, Askerî, Mâlî Tarih*, Cedit Neşriyât, Ankara, 2013, s. 545-549.

106	792	1141-1142/1729-1729	194	880	1215-1216/1800-1801
107	793	1142-1142/1729-1730	195	881	1215-1216/1801-1802
108	794	1142-1143/1730-1730	196	882	1216-1217/1802-1802
109	795	1143-1143/1730-1731	197	883	1216-1217/1802-1802
113	799	1146-1146/1733-1734	198	884	1217-1218/1802-1803
114	800	1146-1147/1734-1735	199	885	1218-1218/1803-1804
115	801	1147-1148/1735-1735	200	886	1218-1219/1804-1804
116	802	1148-1149/1735-1736	201	887	1219-1219/1804-1805
118	804	1149-1151/1737-1738	202	888	1218-1229/1804-1814
119	805	1151-1152/1738-1739	203	889	1219-1220/1805-1806
120	806	1152-1153/1739-1740	204	890	1220-1221/1806-1806
121	807	1154-1156/1741-1743	205	891	1221-1222/1806-1807
122	808	1156-1157/1743-1744	206	892	1221-1223/1807-1808 1229-1232/1814-1817
123	809	1157-1157/1744-1744	207	893	1222-1223/1807-1808
124	810	1157-1158/1744-1745	208	894	1223-1225/1808-1810
125	811	1158-1158/1745-1745	210	896	1225-1226/1810-1811
128	814	1159-1159/1746-1747	212	898	1225-1230/1810-1815
129	815	1159-1160/1746-1747	213	899	1228-1229/1813-1814
130	816	1160-1161/1747-1748	214	900	1229-1230/1814-1815
131	817	1161-1162/1748-1749	215	901	1229-1255/1814-1839
132	818	1162-1163/1749-1750	216	902	1230-1231/1815-1816
134	820	1163-1164/1750-1751	217	903	1231-1231/1816-1816
136	822	1165-1166/1752-1753	218	904	1232-1233/1816-1818
139	825	1168-1169/1755-1755	219	905	1233-1235/1818-1820
140	826	1169-1170/1756-1757	220	906	1235-1236/1820-1821
141	827	1170-1171/1757-1757	221	907	1236-1237/1821-1822
142	828	1171-1171/1757-1758	222	908	1237-1239/1822-1823
143	829	1171-1172/1758-1758	223	909	1239-1240/1824-1825
144	830	1172-1173/1759-1759	224	910	1240-1241/1825-1826
145	831	1173-1174/1759-1760	225	911	1240-1245/1824-1829
146	832	1173-1175/1760-1761	226	912	1242-1242/1826-1827
147	833	1175-1176/1761-1763	228	914	1243-1244/1827-1828
148	834	1177-1178/1763-1764	229	915	1244-1245/1829-1830
149	835	1178-1179/1764-1765	230	916	1245-1247/1830-1831
150	836	1179-1180/1765-1766	234	920	1243-1248/1827-1833
151	837	1180-1181/1766-167	235	921	1247-1249/1831-1834
152	838	1181-1181/1767-1767	236	922	1249-1251/1833-1836
153	839	1181-1182/1767-1768	239	925	1252-1253/1836-1837

154	840	1182-1182/1768-1768	243	929	1254-1256/1838-1840

Çalışmamızda, Ankara'daki malikâne uygulaması ile ilgili 17 ve 18. yüzyıla ait kullandığımız sicillerin tarih aralıkları ve numaraları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Sıra No	Eski No	Yeni No	Tarih (H./M.)
1	72	758	1103-1104/1692-1693
2	80	766	1112-1114/1701-1702
3	81	767	1114-1115/1702-1703
4	82	768	1115-1116/1703-1705
5	83	769	1116-1117/1705-1706
6	84	770	1117-1119/1705-1707
7	87	773	1123-1124/1711-1713
8	88	774	1124-1126/1713-1714
9	89	775	1126-1127/1714-1715
10	90	776	1127-1128/1715-1716
11	101	787	1137-1138/1724-1725
12	102	788	1138-1139/1725-1727
13	109	795	1143-1143/1730-1731
14	129	815	1159-1160/1746-1747
15	132	818	1162-1163/1749-1750
16	134	820	1163-1164/1750-1751
17	172	858	1196-1198/1782-1784
18	181	867	1204-1205/1790-1791
19	195	881	1215-1216/1801-1802
20	218	904	1232-1233/1816-1818
21	228	914	1243-1244/1827-1828

H) Tapu Tahrir Defterleri: Çalışmamızın arşiv kaynakları içerisinde yer alan bir başka kaynak gurubu da tapu tahrir defterleridir.[20], Osmanlılar hem yeni

[20] Bu defterlerin önemi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Türk İktisat ve Mâliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler I", **İFM,** II/1-2 (İstanbul 1940-1941), s. 20-59, 214-247. Barkan'ın bu alandaki diğer çalışmaları ile ilgili bkz. Halil Sahillioğlu, "Ömer Lütfü Barkan", **İFM**, 41/4, Ord. Prof. Ömer Lütfü Barkan'a Armağan (İstanbul 1985), s.14-35; Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", **Tarih ve Sosyoloji Semineri**, İstanbul 1991, s. 143-156; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler" **VD***"*, XXII (Ankara 1991), s. 429-438; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", **TDA**, Sayı: 97, İstanbul 1995, s. 93-111; L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", (çev. Sadrettin Karatay), **Belleten**, XI, S. 41, Ocak 1947, s. 299- 328; Bistra A. Cvetkova, "Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of

fethettikleri ülkeler hem de kendi arazisiyle ilgili toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimi ile vergi nispetlerini tayin ve tespit etmek amacıyla belirli dönemlerde istatiksel bilgiler edinmek için bunları düzenli bir şekilde deftere kaydetmişlerdir. Bu yazım işlemine "tahrir" denilmiştir.[21] Bu sayımların kaydedildiği defterler ise Ömer Lütfi Barkan'ın ifadesiyle "… *teşkilatlı bir bütün ve mûdil bir makine halinde işleyen İmparatorluk Türkiye'sinin milyonlarca rakkamın belagatli lisanı ile tasrih ve tevsik edilmiş canlı bir tablosunu, koskoca bir imparatorluğun bir iş başı manzarasını görmemize imkân tanıyan Tapu Tahrir Defterleri'dir*."[22] Tahrir işlemi, yeni bir yer fethedildiği zaman ya da yeni padişahın tahta geçmesi durumunda yapıldığı gibi[23], zaman içerisinde meydana gelen değişiklikler, vergi gelirlerinin herhangi bir suretle artmış veya azalmış görünmesi, defter dışında kalan gelirleri deftere sokmak vs. durumlarında da yapılabilmekteydi.[24] Bunların yanı sıra, her otuz yılda bir tahrirlerin yapıldığı ya da yapılması gerektiği hakkında görüşler olduğu gibi, savaşların yol açtığı yıkımlar, iç karışıklıklar, kuraklık veya salgın hastalıklar yüzünden nüfusta meydana gelen ani düşüşler gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak da tahrirler yapılabilmekteydi.[25]

Tahrir işlemleri, Divân-ı Hümâyûn işlerinden sayılmış, kanunları iyi bilmekle tanınmış "Tevkî" diye de adlandırılan "Nişancı" nın Divân-ı Hümâyûn adına genel gözetimi altında yapılmıştır. Bir yerin tahriri yapılacağı zaman bir "emin" seçilir ve görevlendirilirdi. "İl Yazıcısı" olarak da bilinen bu görevli, önce idarî teşkilatını kurar, sonra da bir heyetle tahrir yapacağı yere giderek yazım ve kayıt işlemini gerçekleştirirdi.[26] Bu tahrir heyetine, tahriri yapılacak yere gidilmeden önce –eğer varsa- bir önceki tahrire ait defterin (defter-i atîk) bir nüshası ve

---

Bulgaria and the Balkans, **AO**, VIII, 1983, s. 188- 213; Margaret L. Venzke, "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", **OA**, XVII, Ankara, 1997, s. 1- 61; Yılmaz Kurt, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesine Uygulanacak Metod", **OA**, XVI, Ankara, 1996, s. 45- 59; Zeki Arıkan, "Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler", **OA**, XVI, Ankara, 1996, s. 1- 13; aynı yazar, "Tapu Tahrir Defterleri Yayınıyla İlgili Bir Tasarı", **OA**, XIII, Ankara, 1993, s. 69- 74; Hasan Bahar, "Osmanlı Tahrir Defterleri Çalışmalarındaki Gelişmeler Üzerine Gözlemler", **OA**, XVI, Ankara, 1996, s. 61- 66.

[21] Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", **TALİD**, c. 1, S. 1, Ankara, 2003, s. 267.

[22] Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, X, İstanbul, 1953, s. 9.

[23] Halil İnalcık, " Osmanlı Fetih Yöntemleri", (çev. Hamdi Can Tuncer), **Cogito**, Sayı: 19, Yaz 1999, s. 119.

[24] Ömer Lütfi Barkan- Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 14- 16.

[25] Halil İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Sancak-i Arvanid*, TTK Yay., Ankara, 1987, s. XVIII.

[26] İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2014, s. 15.

talimatnâmesi verilirdi. Bazı durumlarda heyetin güvenliğini sağlamakla görevli askerler de hazır bulunurdu. Tahrir heyeti, ilgili bölgedeki idareciler ile birlikte tahrir edilecek idarî birimleri dolaşarak tahrir işlemini gerçekleştirirdi. Bu işleme başlanırken, mahallî kadılarca yardım edilen tahrir heyeti, bölgedeki tüm dirlik sahiplerini veya temsilcilerini ve muaf kişileri huzuruna çağırır, berat, mahsulât defteri vb. belgeleri toplardı.[27] Dirlik sahiplerinden elde edilen veriler daha sonra mahallinde incelenirdi. Her bir dirlik sahibi, dirliğindeki yetişkin erkekleri yazım için heyetin huzuruna getirmekle yükümlüydü. Bu şekilde yapılan yeni tahririn sonuçları deftere (defter-i cedîd) yazılırdı. Bu yazım işlemi yapılırken eminin bazı hususlara dikkat etmesi gerekirdi. Öncelikle mevcut durum bir önceki defterle ve tahririn başında dirlik sahibinin verdiği malumatla karşılaştırılırdı. Bu işlem yapılırken yeni deftere yazılacak gelirin bir önceki defterdekinden az olmamasına, daha önce yazılmamış olan gelir kaynakları veya kişiler varsa bunların yeni defterlere yazılmasına özen gösterilirdi.[28]

Tahrir işleminin gerçekleştirilmesinden sonra hazırlanan mufassal defterin müsveddeleri, incelenip onaylanmaları için merkeze gönderilirdi. Padişahın onayından sonra yeni defterin bir kopyası daha alınır ve bu defter de ilgili eyalete gönderilirdi. Bundan sonraki aşamada ise emin, dirliklerin yeniden dağıtılması işlemini gerçekleştirirdi ki bu işlemin de sonuçları icmal adı verilen bir deftere kaydedilirdi.[29]

Ankara ve Bursa şehirlerine ilişkin tahrir defterlerinden [30] ve icmal defterlerden[31], bu şehirlerde bulunan malikâne mukataaların coğrafî alanının ve yer adlarının tespitinde önemli ölçüde istifade edilmiştir.

I) Mühimme Defterleri: Çalışmamızda arşiv kaynakları içerisinde değerlendirmeye alınan diğer bir kaynak grubu da mühimme defterleridir. Divan-ı Hümâyûn toplantılarında müzâkere edilen dâhilî ve haricî meselelere dair önemli

[27] İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Sancak-i Arvanid,* s. XIX.
[28] Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri", **İÜİFM**, II/1, İstanbul, 1940, s. 40.
[29] İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", s. 121; İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Sancak-i Arvanid,* s. XX.
[30] Ömer Lütfi Barkan- Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I,* TTK Yay., Ankara, 1988.
[31] *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530, I, Kütahya, Karahisarı Sahib, Sultanönü, Hamid ve Ankara Livâları*, Dizin ve Tıpkıbasım, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 13, Defter-i Hâkânî Dizisi: 1, Ankara, 1993.

siyasî, askerî, toplumsal ve iktisadî alınan kararların kaydedildiği defterlere *Mühimme Defterleri* adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde 961-1133 /1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri yer almaktadır. XVI. yüzyıl ortalarından XX. Yüzyılın başlarına kadarki dönem içerisinde, küçük zaman bölümleri hariç ortalama 350 yıllık zaman dilimi itibarıyla hiçbir Batı ve Doğu devletinde bulunmayan kültürel ve tarihi zenginliği ihtiva eden bu defterler, Osmanlı Arşivi'ndeki defter fonları arasında çok önemli bir yere sahiptir. Bu defter grubunun ana konularını; devleti ilgilendiren siyasî, iktisadî, kültürel, toplumsal ve harp tarihine dair kararlar teşkil eder. Bu defterlerin dört çeşidi bulunmaktaydı.

Bunlardan birincisi, normal olarak tutulan, padişahın payitahtta bulunduğu sırada Sadrazam başkanlığında Divan toplantısında çıkan kararların kaydedildiği *Mühimme Defteri* idi. İkincisinin adı *Rikâb Mühimmesi* idi ki, Sadrazamın sefer veya başka bir sebepten dolayı payitahttan ayrılırken yerine vekil olarak bıraktığı Rikâb kaymakamı veya Sadâret Kaymakamı adı verilen görevli başkanlığında Divan'da alınan kararların yazıldığı defterlerdi. Üçüncüsünün adı *Ordu Mühimmesi* olup, ordu ile birlikte sefere çıkan Sadrazamın sefer sırasında müzakere ettiği Divan toplantılarında alınan kararların yazıldığı defterlerdi. Dördüncüsünün adı da *Kaymakamlık Mühimmesi* olup, padişah ve sadrazamın aynı anda payitahttan ayrıldığında, devlet işlerini idare etmek üzere tayin edilen Sadâret kaymakamının müstakil olarak akdettiği Divanlarda alınan önemli kararların yazıldığı defterlerdir. [32]

Çok büyük bir dikkat ve itina ile tutulan bu defterler daimî bir müracaat yeri idi. Eski bir muamele veya bir iş söz konusu olduğu zaman bu defterlere bakılır, ona göre görüş bildirilir veyahut işlem yapılırdı. [33] Çalışmamızda, bilhassa klasik dönemdeki (XIV-XVII. yüzyıllar) mukataa, emanet ve iltizam sistemlerinin uygulanmasına dair bilgilere bu kaynak grubundan ulaşılmıştır.

1. 2. Vak'anüvis Tarihleri ve Islahat Layihaları

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer kaynak grubu, XVII- XVIII. yüzyıllara ait ve bu dönemin içinde bulunduğu siyasî, ekonomik, askerî ve toplumsal durum hakkında bilgi veren vak'anüvis tarihleri ile ıslahat layihalarıdır. Malikâne

[32] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 7.
[33] İsmail Özçelik, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Nobel Yay., Ankara, 2011.

uygulamasının başlamasının gerekçelerini Solakzâde Tarihi[34], Tarih-i Selânikî[35], Silahdar Tarihi[36], Tarih-i Nâ'imâ,[37] Raşid Tarihi[38], Netayicü'l-Vukuat[39] gibi dönemin önemli vak'anüvis tarihlerinden de tespit edebilmekteyiz. Ayrıca malikâne sistemi öncesindeki malî uygulamalara dair erken dönem Osmanlı kaynaklarından Âşıkpaşazâde Tarihi[40], Târih-i Ebü'l-Feth[41], Neşrî Tarihi[42], Kemal Paşazâde Tarihi[43], Hadidî Tarihi[44], Tacü't-Tevârih[45] gibi dönemin önemli kroniklerinden de çalışmamızda istifade ettik.

Bunun yanı sıra Koçi Bey Risâlesi[46], Aynî Ali Efendi Risâlesi[47], Kitâb-ı Müstetâb[48] ve Zübde-i Vekâyi'at[49] gibi ıslahat layihaları da çalışmamızda kullandığımız diğer kaynaklar içerisinde yerini almıştır.

2. KONUNUN KAPSAMI (ZAMAN/MEKÂN SINIRI) VE TETKİK ESERLERİN DEĞERLENDİRMESİ

Son yıllarda Osmanlı tarihi üzerine yapılan araştırmalar içerisinde Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik tarihi ile ilgili çalışmalarda büyük bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Ancak siyasî tarih üzerine yapılan çalışmalarla kıyaslandığında yine de bu çalışmaların halen yeterli düzeyde olduğu söylenemez.

---

[34] Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi,* (haz. Vahid Çabuk), c. I- II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989.

[35] Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (haz. Mehmet İpşirli), TTK Yay., Ankara, 1999.

[36] Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c. I, İstanbul, 1928.

[37] Mustafa Naima, *Tarih-i Nâima*, (çev; Mehmet İpşirli), c. 1, TTK Yay., Ankara, 2014.

[38] Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. I-III, İstanbul, 1282; Mehmed Râşid Efendi, *Tarih-i Raşid*, c. I-III, (der. Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yay., İstanbul, 2013.

[39] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. I-II, TTK Yay., Ankara, 1987; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay) c. III-IV, TTK Yay., Ankara, 1992.

[40] Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003.

[41] Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth,* (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977.

[42] Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995.

[43] İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, (Haz. Şerafettin Turan, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1991.

[44] Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (Haz. Necdet Öztürk), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991.

[45] Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, I-V, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999.

[46] Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 609, 1000 Temel Eser Dizisi: 115, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985; Yılmaz Kurt, *Koçi Bey Risalesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

[47] Aynî Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, (çev. Hadiye Tuncer), Gürsoy Basımevi, Ankara, 1964.

[48] *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar-I Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzü'l-Mülûk (*Haz. Yaşar Yücel), TTK Yay., Ankara, 1988.

[49] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704),* (Haz. Abdülkadir Özkan), TTK Yay., Ankara, 1995.

XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'nun kuzeybatı ucunda küçük bir uc beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, daha kuruluş yıllarından itibaren sistemli bir malî-idarî yapı oluşturmuşlardır. Bu malî-idarî yapı, imparatorluğun gücü nispetinde gelişme göstermiştir. Devletin bu gücünün temelini toprak sistemi oluşturmaktaydı. Zira bir toplumun medeniyet seviyesini anlamak için öncelikle toplumsal ve ekonomik gelişmişlik düzeyinin en önemli faktörlerinden birisi olan toprak sisteminin incelenmesi gerekmektedir. Çünkü toprağa bağlı faaliyetlerden hayatiyetini devam ettiren bir devletin idaresi, tebaasının toplumsal, ekonomik ve hukukî durumu o devlette uygulanan toprak sistemi ile yakından ilgilidir. Osmanlı toprak sistemi, kişi ve toplum menfaatlerini düzenleyen, toplumcu bir karaktere sahip olup, temelde kaynağını İslam hukukundan almıştır. İslam arazi hukuku, Osmanlılar tarafından dönemin konjonktürüne adapte edildiği gibi, Selçuklular, Beylikler ve Bizans toprak sistemlerinin de Osmanlı toprak sistemine tesir ettiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde, geniş bir coğrafyaya yayılan ülkenin her yerinde geçerli ve hâkim olan tek tip bir toprak sistemi uygulanması mümkün değildi. Bu nedenle, genellikle fetihler yoluyla ele geçirilen geniş topraklarda, eskiden beri uygulanan örf-âdetler, hukukî ve fiili durumlar dikkate alınarak her bölgenin özelliğine göre şekillenen istikrarlı bir yapı oluşturmaya çalışmışlardır.[50]

XIV-XVI. yüzyıllarda bu yapının iki temel dayanağı timar[51] ve iltizam[52] sistemleri idi. Timar kısaca, devletin mülkiyeti kendisine ait olan araziden bir

[50] Cemile Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science,** Volume:5, Issue: 6, p. 434-461, December, 2012, s. 436.

[51] Ömer Lütfi Barkan'a göre timar; "*Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masraflarını karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20. 000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir*." Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 805. Halil İnalcık'a göre ise, "*Timar usulü, muayyen bir arazinin tevcihi veya araziye ait bazı hakların verilmesinden ziyade bazı vergilerin havalesinden ibarettir, başka bir deyimle havale sisteminin bir hususi tatbik şeklidir*." Bkz. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yay., İstanbul, 1996, s. 27. Timar sistemi, detaylı olarak çalışmamızın birinci bölümünde ele alınmıştır.

[52] Lüzum kökünden türeyen iltizâm, sözlükte "gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma" gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise, "özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması" demektir. Bu işi yapmakla görevlendirilen kişiye ise mültezim denir. Günümüzdeki ifade şekliyle vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelendirebileceğimiz iltizam, ziraî toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde ilkçağlardan 20. yüzyılın başlarına kadar dünyadaki pek çok devlet tarafından kullanılmış olan bir vergilendirme metodudur. Bkz. Mehmet Genç, "İltizam", **DİA**, XII, İstanbul, 2000, s. 154. İltizam sistemi de detaylı olarak çalışmamızın ikinci bölümünde ele alınmıştır.

bölümünün yıllık gelirinin tamamını veya bir kısmını şahıslara vermesi olarak tanımlanabilir. Bu kişilere, ülkenin belirli bölgelerinden ve faaliyetlerinden kendi adlarına vergi toplama hakkı devredilerek hem pek çok kamu hizmeti [53] gerçekleştiriliyor hem de devlete yük olmadan ve kolay bir şekilde vergilerin merkeze aktarılması sağlanıyordu. XVI. yüzyıla kadar başarıyla uygulanan timar sistemi, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren aksamaya başladı. Devletin yegâne varlık sebebi olan fetihlerin durması merkezî hazinenin gelirlerinin düşmesine neden oldu. Buna ilaveten ülke genelindeki nüfusun artması bu olumsuz ekonomik şartlarla birleşince toplumsal kargaşa ve huzursuzluk ortamı doğdu. Savaş teknolojisinde meydana gelen değişimler, Osmanlıların büyük bir malî yükün altına girmesine sebep oldu. Zira savaşlarda ateşli silahların kullanılmaya başlaması daimî orduların önemini artırmıştı. Bu gelişmelerin yanı sıra timarlar da zaman içerisinde ehil olmayan kişilere verilmeye başlandı. Bu yeni durum sonucu timar düzeni hem askerî hem de malî açıdan önemini kaybetmeye başladı. Bu doğrultuda merkezî devlet, tamamen olmasa da vergi toplama usulü olarak timar düzenini terk etmeye ve iltizam uygulamasına ağırlık vermeye başladı.

XVII. yüzyıla gelindiğinde imparatorluğun siyasî, askerî ve sosyo-ekonomik yapısı büyük bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu durum en çok malî sahada kendisini göstermiştir. Böylece birçok cephede uzun süreli savaşlara girilmesi ve bu savaşların kayıplarla neticelenmesi devletin nakit ihtiyacını arttırmış, sonuçta

[53] Mehmet Genç timar sistemini ve sağladığı kamu hizmetlerini şöyle açıklamaktadır: "*Ulaştırma imkânlarının sınırlı, mali-bürokratik organizasyon, metot ve vasıtaların yetersiz bulunduğu ve millî hâsılanın çok küçük bir bölümünün nakdî mübadeleye katıldığı ziraî bir ekonomide, büyük ve kudretli bir devleti ayakta tutabilmenin orijinal ve başarılı bir dayanağı olarak beliren timar sistemi, Osmanlı malî metodlarına ait merhalelerin ilki ve en mühimi olmuştur. Gerçekten, "büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan vazifelilere dağıtılması"nın güçlüğü karşısında, "bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili salahiyeti ile birlikte vergi kaynaklarının tahsis" edilmesi demek olan timar sistemi önemli bir malî çözüm tarzını ifade ediyordu. Bu sistem sayesinde çeşitli amme hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi ve mevcut malî-iktisadî imkânlara intibak ettirilmesi mümkün olmakla kalmıyor, ayrıca, vergi kaynağını meydana getiren beşerî ve iktisadî temelin, veya mükellefin paternal denebilecek himaye şartları içinde tutularak korunması da temin edilmiş oluyordu. Yaşadığı ve vazifesi devam ettiği müddetçe, bu vazife karşılığında kendisine tahsis edilen vergi kaynağını da elinde bulunduracak olan timar sahibinin, normal olarak yanıbaşında bulunduğu vergi kaynağının bakımı, ıslahı ve inkişafı ile doğrudan doğruya menfaatdar bulunduğu için reayayı koruması, bir aracı kullanılmayacağı için verginin kolay ve masrafsız olarak toplanması, hizmetlerle vergilerin birbirine uygunluğu sağlanarak parazit bir zümrenin teşekkülünün önlenmesi, sistemin taşıdığı ana özelliklerdir. Amme hizmetleri ile vergi mükellefiyetinin bu şekilde birbirini destekliyen mekanizmalar halinde ahenkleşmesini ifade ettiği içindir ki timar sistemi Osmanlı medenî nizamı ile adetâ birbirini tedaî ettirircesine kaynaşmış görünür*." Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi",**Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar**, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 231-232.

çeşitli çözüm yolları arayışına girilmiştir. Uygulama sahasına konulan malî tedbirlerin başında da timar ve kul sitemlerini aşamalı olarak bir dönüşeme tabi tutmak olmuştur. Bu bağlamda da dirlik alanları merkezî hazine gelirleri arasına dâhil edilmeye başlanmıştır. Böylece iltizam sistemi ülke genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Merkezî devlet, iltizam düzenini XVII. yüzyılın sonlarına kadar bazı küçük değişikliklerle devam ettirmiştir.

Merkezî hazinenin gelirlerini arttırma isteği, 1695 yılı itibariyle iltizam sisteminin boyutlarını genişletmiş ve devlet maliyesinde malikâne uygulamasına geçilmiştir. Malikâne yönetiminin özelliği, artan nakit ihtiyacı karşısında mukataaların üç yıllık dönemler halinde iltizama verilmesi usulünden vazgeçilerek, malikâne sahibinin hayat süresiyle sınırlı olarak satılmasıdır. Malikâne sistemi aslında bir nevi iltizam sisteminin yeni bir versiyonu idi. Yaklaşık 80 yıl boyunca ülke genelinde uygulanan malikâne sistemi, 1768-1774 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı [54] sonuna kadar devam etmiş, daha sonra yerini esham sistemine[55] bırakmıştır.

Tüm bu gelişmeler bağlamında çalışmamızda, malikâne sisteminin Osmanlı taşrası özelinde devletin malî-idarî organizasyonuna ne gibi tesirlerde bulunduğu, imparatorluğun önemli ticaret şehirlerinden olan Ankara ve Bursa örneklerinde açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışmamızda, hem şehir ve bölge tarihçiliğine katkı

[54] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Yeni Türkiye Yay., İstanbul, 1972, s. 43-55.

[55] Osmanlı malî bürokrasisinin malikâne uygulamasına ilave olarak yeni fakat daha önceki uygulamalarla ilişkili başlattığı yeni bir iç borçlanma uygulamasıdır. Bu yeni uygulamaya göre devlet, bir vergi kaynağının yıllık gelirinin miktarını önceden belirlemekteydi. Bu miktar daha sonra çok sayıda paya taksim edilmekte ve payların her biri kendilerine yaşam sürelerince her yıl sabit gelir sağlamak üzere alıcılara satılmaktaydı. Yaklaşık yarım yüzyıl yürürlükte kalan esham sistemine geçişteki en önemli neden, iç borçlanmayı müzayedelere egemen olan az sayıda ve büyük sermayedarlardan ziyade orta ve küçük ölçekli girişimcilere doğru yayma isteğiydi. Ancak, esham paylarının kişiler arasında alım ve satımının devlet tarafından engellenememesi ve buna paralel olarak da ilk alıcıların ölümünden sonra mirasçıların da devletten gelir elde etmeye devam etmeleri nedeniyle bu yeni uygulamadan devlet yeterince istifade edememiştir. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2007, s. 14-15. Esham uygulamasının, malikâne sisteminden farkı, malikâne sisteminde mukataaların (vergi kaynakları) yıllık hasılatının tümünün ("mal" ve "kalemiye"ler ödemek koşuluyla) kayd-ı hayat şartıyla malikânecilere satışı söz konusu iken, esham uygulamasında, yalnızca yıllık kârın paylar halinde "bervech-i mâlikâne" satışı söz konusudur. Dolayısıyla, bu uygulamayı başlatırken Osmanlı maliyecilerinin fikir olarak nereden esinlendiklerinin kaynağını bulmak için çok uzaklara gitmeye pek de gerek yoktur. Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih),* Alan Yay., İstanbul, 1986, s. 79.

sağlamak, hem de genel anlamda Osmanlı Devleti'nin değişim ya da dönüşüm[56] asırları olarak adlandırılan XVII- XVIII. yüzyıllarındaki malî, idarî, askerî ve toplumsal düzenine[57]yön veren bir sistemi tanıtmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda

[56] Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılının sonları ve XVII. yüzyılının başları ana hatlarıyla siyasî gerileme, demografik artış, toplumsal ve ekonomik krizler dönemi olarak tabir edilmektedir. Dönemin siyasî, askerî, ekonomik ve toplumsal olayları, bu olayların niteliği ve ortaya çıkış sebepleri tarihçiler arasında farklı yorumlara neden olmuştur. Osmanlı tarih yazıcılığı bu olayları "gerileme" olarak nitelendirirken son yıllarda bazı araştırmacılar aynı gelişmeleri "kriz" ya da "değişme" olarak ifade etmişlerdir. Bkz. Mehmet Doğan, Ankara Sancağı'nda Timar Sistemi'nin Dönüşümü, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 1.

[57] Osmanlı Devleti'nin klâsik kurumlarının niçin ve ne şekilde değişime uğradığı konusu, Osmanlı tarihi araştırmalarının uzun zamandan beri en dikkat çekici yönlerinden birisi olmuştur. 20. yüzyılın son çeyreğine kadar XVI. yüzyılın ikinci yarısında başladığı varsayılan bir "Osmanlı çözülmesi" ya da Batı'daki tarih yazıcılığının tesiriyle literatürümüze giren "Duraklama Devri"nden bahseden tarihçiler, zaman içersinde bu dönemi daha önce de bahsettiğimiz gibi "değişim", "dönüşüm" ya da "buhran" kavramlarıyla izah etme yoluna gitmişlerdir. Osmanlı devlet ve toplum yapısı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "klasik" düzenden farklı bir yöne evirilmiştir. Bu tespit, bizzat dönemin Osmanlı aydın ve yazarları tarafından da yapılmıştır. Osmanlı devlet adamları ve uleması, bilhassa XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, yaşadıkları devlet ve toplum düzenlerinin bir bozulmaya yüz tuttuğunu, kendi ifadeleriyle "nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâya infiâl geldiğini" fark etmişlerdi. Bu bağlamda da ortaya çıkan bu yeni durumu Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde açıklama ihtiyacı hissetmişler, bu probleme çözüm yolları bulmaya çalışmışlardır. Bkz., Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergâh Yay., İstanbul, 2005, s. 15- 16. Bu döneme ait değişim, dönüşüm, buhran veya gerilemeyi çeşitli yönlerden ele alan literatür için bkz.; Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergâh Yay., İstanbul, 2005; aynı yazar, "Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", **Türk Yurdu**, Türk Düşünce Hayatı Özel Sayısı, 44, Nisan 1991, s. 49-52; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete -1550 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978 (genişletilmiş İngilizce versiyonu: *The Sultan's Servant's- The Transformation of Ottoman Provincial Goverment, 1550-1650*, New York, 1983; B. Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe-Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, 1981; Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", **Archivum Ottomanicum**, VI, Louvain, 1980, s. 283- 337; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. II, (çev. Ayşe Berktay), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 543-759; aynı yazar, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000; aynı yazar, "Officials, timar-holders and taxation: The Late Sixteenth Century Crisis as Seen from Çorum", **Turcica**, XVIII, 1986, s. 53-82; aynı yazar, *Men of Modest Substance-House Owners and House Property in Seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Cambridge, 1987; aynı yazar, "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca 1500-1878), A Report on Scholarly Literature Published Between 1970 and 1985", **New Perspectives on Turkey**, I, 1987, s. 3- 34; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Ankara, 1975; Rifaat Ali Abou-el-Hadj, *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (çev. Oktay Özel- Canay Şahin), Ankara, 2000; aynı yazar, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over 'Morality'", **Melanges Professeur Robert Mantran, Revue D'Histoire Maghrebine**, 47-48 (1987), s. 17-30; aynı yazar, "Review Article: Metin Kunt, The Sultan's Servant's: The Transformation of Ottoman Provincial Goverment, 1550-1650", **Osmanlı Araştırmaları**, 6, 1986, s. 221-246; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London, 1972; Douglas A. Howard, *The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563-1656*, Indiana University, 1987; aynı yazar, "'Ayn' Ali Efendi and the Literature of Ottoman Decline", **Turkish Studies Association Bulletin**, 11, Bloomington, 1987, s. 18-20; aynı yazar, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", **Journal of Asiatic Society**, 22 (1988), s. 52-77; Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591- 1611*, (çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000; aynı yazar, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", **Humanist and Scholar: Essays in Honor of**

malikâne sisteminin uygulanmasına başlanmasından (H.1106/M.1695) [58] I. Mahmud'un tahta çıkışına kadar (H.1143/M.1730)[59] geçirdiği süreç incelenmiştir.

2.1. Malikâne Sistemi İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi araştırmaları incelendiğinde malikâne sistemi üzerine yapılan çalışmaların çok az sayıda olduğu dikkati çekmektedir. Doğrudan malikâne sistemi üzerine yoğunlaşan ilk çalışma Mehmet Genç tarafından kaleme alınmıştır. Genç, Osmanlı Devleti'nin ekonomiye bakış açısının ne şekilde olduğunu, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün prensiplerini ve devletin son iki yüzyıllık toplumsal ve ekonomik değişimini/ dönüşümünü kendine özgü kavramlarla açıkladığı eserinin[60] ikinci bölümünde malikâne sistemi hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bu konudaki araştırmaların öncüsü olan Genç, bu çalışmasında, malikâne sisteminin doğuşu, hukukî şartları ve malî muhtevası ile sistemin işleyişi, gelişmesi ve imparatorluk genelinde yaygınlaşmasını arşiv kaynaklarından elde ettiği istatistikî verilerle açıklamıştır.[61] Çalışma bu yönüyle bizim araştırmamıza rehberlik etmiştir.

Erol Özvar, Osmanlı maliyesinde uygulamaya konulan malikâne sisteminin H. 1106-1109/ M. 1695-1697 yılları arasını kapsayan üç yıllık dönemini çalışmasına konu edinmiştir. Arşiv kaynaklarına dayalı yapılan bu çalışma, sistemin ilk yıllarındaki uygulamalarından hareketle, malikâne olarak verilen kaynakların içeriği,

---

Andreas Tietze (eds. H. W. Lowry and D. Quataert), İstanbul, 1993, s. 37- 58; Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy- Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660*, Leiden, 1996; Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, University of Manchester, 1993; Bernard Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", **Islamic Studies**, I/1, (1962), s. 71- 87; Pâl Fodor, "State and Society Crisis and Reform in 15th-17th Century Mirror for Princes", **Acta Orientalia**, XL/2-3 (1986), s. 217-240; M. Tayyib Gökbilgin, "XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi", **Katip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara, 1957, s. 197-218; H. G. Majer, "Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politschen Traktaken des 16-18, Jahrhundert ", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, (haz. H. İnalcık- O. Okyar), Ankara, 1980, s. 147-155; Mert Can Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Siyaset Düşüncesinin Yönetim Anlayışı Üzerindeki Etkileri (1453-1789), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2016.

[58] Mukataaların malikâne olarak verilmesi için gerekli şartların belirlenmesi için devlet merkezinde, Başmuhasebe Kalemi bünyesinde, üyelerini Şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ve Nakibüleşraf'ın oluşturduğu bir komisyon tarafından padişaha sunulan bir arz üzerine H. 24 Cumaziyelevvel 1106/ M. 10 Ocak 1695 tarihli bir fermanla malikâne sistemi yürürlüğe girmiştir. Bkz. *BOA*, KK 5040, s. 1-2.

[59] Danişmend, age, s. 20.

[60] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002.

[61]Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002, s. 99- 147; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi",**Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar**, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 231-292

elde edilen vergi gelirlerini, sistemin uygulandığı bölgeleri, malikânecilerin kimliklerini ve unvanlarını, sistemin başlangıç yıllarında karşılaşılan problemleri ve benzeri konuları ele alarak malikâne satışlarını tahlil etmeye çalışmıştır.[62]

Malikâne sistemi üzerine önemli çalışmalarda bulunan bir başka araştırmacı da Yavuz Cezar'dır. Osmanlıların 18. yüzyıldan Tanzimat'a kadarki siyasî, askerî, toplumsal ve özellikle de malî durumunu ele aldığı *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)* adlı çalışması, Osmanlı arşivlerinden derlenen orijinal belgelere dayanılarak kaleme alınmıştır. Kitabın ele aldığı dönem, gerek klasik Osmanlı tasfiyesinin hangi aşamalardan geçerek gerçekleştiğinin anlaşılmasında gerekse de Tanzimat'ın yorumlanmasında önemli veriler ortaya koymaktadır. Eserde yer alan konular iki ayırım altında toplanmıştır. Ayırım I'de XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliyesinde ortaya çıkan bunalım değerlendirilmeye çalışılmış, Ayırım II'de ise III. Selim'in reformlarıyla başlayan ve Tanzimat'a kadar uzanan değişim süreci ele alınmıştır.[63] Malikâne sisteminin uygulama sahasına konulmasından önceki ve sonrası gelişmeler ile timar sahalarının mukataalaşması süreci ve malikâne has sistemi gibi konulara dair eserde yer alan veriler çalışmamıza önemli katkıda bulunmuştur.

Murat Çizakça'nın, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi* adlı çalışması, iktisat tarihi çalışmalarında uzun bir süre ihmal edilmiş olan özel sektörün finansmanı ve devlet finansmanına ne şekilde katkılar verdiğini ve İslam dünyasındaki uygulamalarını ele almaktadır. Osmanlı arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırlanan, iki kısım ve altı bölümden meydana gelen eserin beşinci bölümü, Osmanlı maliyesindeki malikâne ve esham uygulamalarına ayrılmıştır. "Devletin Finansmanı: Vergi Toplamada (Tax-Farming) Özel Finans" başlığını taşıyan bu bölümde; İslam Dünyası'nda vergi toplama sisteminin tarihsel kökenleri, Osmanlı ekonomisinde vergi ihalesi ve evrimi, iltizam sisteminin temel özellikleri, iltizam sistemindeki ortaklıklar ve bu ortaklıkların boyutları gibi konuların yanı sıra malikâne sisteminin ortaya çıkışı, sistemin işleyişi, finansmanı, has-malikâne uygulaması ile esham sistemine geçiş ve malikâne sistemin tasfiyesi gibi konulara

[62] Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul 2013.
[63] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul, 1986.

yer verilmiştir.[64] Bu bölümdeki özellikle "ortaklık yoluyla işletilen malikânelere" dair verilerden önemli ölçüde istifade ettiğimizi belirtmemiz gerekir.

Konumuzla ilgili olarak Ariel Salzmann'ın yönetim ve mülkiyet ilişkisini ele aldığı çalışmasına da yer vermemiz gerekmektedir. Salzmann, Osmanlı Devleti'nin ancient rêgime'inde (eski rejim) hükümetin kökenlerini araştırdığı bu çalışmasında oldukça özgün bir tarz ortaya koymuştur. Öyle ki Salzmann, Alexis de Tocquville'nin ünlü eseri "*L'ancien rêgime at la Rêvolution*"[65]daki düşüncelerini, XVIII. yüzyıl Osmanlı'sının devlet yapısını dikkate alarak yorumlamaktadır. Çalışma bu yönüyle Osmanlı maliyesinde uygulamaya konulan malikâne sistemi ve XVIII. yüzyıl Osmanlı devlet-toplum hayatına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[66]

Osmanlı iktisat tarihi üzerine çok sayıda eser veren Ahmet Tabakoğlu'nun, arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırladığı ve iskeletini 1680-1750 Osmanlı mali tarihi konulu doktora tezinin oluşturduğu *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* adlı eser de çalışmamızın önemli kaynaklarından birisidir. Bu eser, Osmanlı iktisat tarihinin belli bir dönemi esas alınarak klasik Osmanlı maliyesi hakkında genel bilgi vermeyi ve bu geçiş döneminin iktisadî-malî yönlerini aksettirmeyi amaçlamaktadır.[67]

Çalışmamıza kaynaklık eden bir başka araştırma da Baki Çakır tarafından kaleme alınan *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl*) adlı eserdir. Osmanlı mukataa sistemini ele alan bu çalışma, sistemin kamu kesimindeki uygulamasını dikkate almaktadır. Pek çok arşiv kaynaklarından istifade edilerek hazırlanan eserin inceleme yaptığı dönem XVI-XVIII. yüzyıl olarak belirlenmişse de konunun tabiatı gereği XV. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar genişlediği görülmektedir. Osmanlı maliyesinin temel konularından birisi olan mukataa uygulaması, çalışılan konuya göre farklı anlamlar yüklenebildiğinden karmaşık bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise, konuyu temellendirecek yeterli kaynağın olmamasıdır. Öyle ki, Milli Eğitim Bakanlığı

[64] Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev; Şehnaz Layıkel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.
[65] Alexis de Tocquville, *Eski Rejim ve Devrim*, (çev; Turhan Ilgaz), İmge Kitabevi Yay., İstanbul, 2004.
[66] Ariel Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Rêgime'i*, (çev; Ayşe Özdemir), İletişim Yay., İstanbul, 2011.
[67] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1985.

tarafından hazırlanan İslam Ansiklopedisi'nde "mukataa" maddesi bulunmamaktadır. Bundan dolayı mukataa ile alakalı çalışma yapan araştırmacılar konuyu sınırlı olarak tanımlama ya da teğet geçme yolunu seçmişlerdir. Mukataa uygulaması üzerine müstakil bir çalışma olan bu eser, ilgili kurumun işleyişini kavramsal ve teknik çerçevede ele almaktadır. Çalışma bu yönüyle alandaki boşluğu doldurabilecek bir nitelik taşımaktadır.[68] Bu bağlamda eserde mukataa ve malikâne sisteminin işleyişine dair yer alan pek çok veriden çalışmamızda önemli ölçüde istifade edilmiştir.

İktisat Tarihi üzerine önemli çalışmaları olan Şevket Pamuk'un, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* adlı eseri, çalışmamıza kaynaklık eden bir başka çalışmadır. XVI- XX. yüzyıl Osmanlı sosyo-ekonomik tarihini ele alan eser beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Osmanlı kuruluş döneminin belli başlı iktisadî problemlerine değindikten sonra, ikinci bölümde, tarımdan zanaatlara, ticaretten finansa kadar 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin yapıları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, 16. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisi ve dış dinamikler incelenmiştir. Dördüncü bölüm, Osmanlıların XVII- XVIII. yüzyıllardaki sosyo-ekonomik durumuna ayrılmıştır. Beşinci bölümde ise, Sanayi Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadarki süreçte küreselleşme çağında dünya ekonomisinin temel dinamikleri üzerinde durulmuştur.[69]

Abdurrahman Vefik Sayın'ın, 1914 yılında iki cilt olarak hazırladığı *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)* adlı eser, çalışmamızın temel başvuru kaynaklarından birisidir. 1909 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulmuş olan Maliye Mektebi'nde okutulmak üzere hazırlanan bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde vergilerin tarh, tahsil ve takibi hakkındaki usul ve kurallar ile Maliye Teşkilatı esaslarını incelemektedir. Kitabın birinci cildinde, Osmanlıların kuruluş tarihinden Tanzimat'ın ilan edildiği tarihe kadar uygulanmış olan vergilerin miktar, nispet ve esasları bir sistem dâhilinde ve detaylı olarak açıklanmaktadır. İkinci ciltte ise, Tanzimat sonrası vergi sistemi ele alınmıştır. Kitabın birinci ve ikinci ciltlerinde ayrıca, Tanzimat öncesi ve sonrası Maliye Teşkilatı'nda çalışan personele yer verilmektedir.[70]

[68] Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.
[69] Şevket Pamuk, *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2007.
[70] Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara, 1999.

Malikâne sistemi üzerine az sayıda da olsa tezler hazırlanmıştır. Burada bahsedeceğimiz ilk tez, Özlem Başarır tarafından hazırlanan "*18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*" adlı doktora tezidir.[71] Araştırma, giriş kısmı dışında üç bölüm ve eklerden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Osmanlı maliyesinde malikâne uygulaması başlığı altında, Osmanlı Devleti'nin malikâne uygulamasından önce mukataalardan vergileri ne şekilde topladığı ve bunun için geliştirdiği yöntemler, malikâne uygulamasını hazırlayan sebepler ve malikâne sisteminin işleyişi anlatılmıştır. İkinci bölümde, Diyarbekir'deki voyvodalık yapısı başlığı ile Diyarbekir'de voyvodalık yapısının ne şekilde ortaya çıktığı anlatılmıştır. Diyarbekir'de malikâne uygulamasının işleyişi ve voyvodalık yapısı üzerinde ne gibi bir etkide bulunduğu hem coğrafî, hem de kapsadığı gelir kaynakları açısından değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Diyarbekir voyvodası ve malikâne sahipleri başlığı altında voyvodaların tayinleri, kimlikleri, görevleri ve voyvodalığı ne surette işlettikleri ele alınmıştır. Bölümün diğer başlığı olan malikâne sahipleri bahsinde ise, yerel malikâne sahipleri ile voyvodalık malikânesini işleten malikâne sahiplerinin profilleri hakkında bilgi verilmiştir. Ekler kısmında ise, Diyarbekir voyvodalığına bağlı köy ve mezraların listesi verilmiştir.

Malikâne uygulaması üzerine yapılan bir başka tez ise, Mehtap Ergenoğlu tarafından hazırlanan "*Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı*" adlı doktora tezidir.[72] Osmanlı arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırlanan bu çalışma, özellikle iki husus üzerinde durmaktadır. Birincisi, XVII. Yüzyılda Osmanlı maliyesinde meydana gelen değişimlerin taşra yönetim mekanizmasında ortaya çıkardığı farklılıklar, Adana Sancağı çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna göre bölgede tespit edilen dirlik tahvil ve malikâne alanları sayesinde, taşra idarecilerinin yetki alanları tespit edilmiştir. İkincisi ise, XVIII. yüzyılda Osmanlı taşrasında yönetici karmaşası ve kimlik değişiminin ortaya konulmasıdır. Bu dönemde örf mensuplarının niteliği değişmiş ve devşirme sistemi tek kaynak olmaktan çıkmıştır. Osmanlı reayasının kul kadrolarına geçiş süreci olarak da değerlendirilen bu dönemde, yeni kanunlar ve uygulamalar olmamasına rağmen

[71] Özlem Başarır, 18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
[72] Mehtap Ergenoğlu, Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı, Basılmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2016.

yöneticilerin kimliği farklılaşmış, taşranın fiili yöneticileri artık sadece seçkinler arasından değil ayan ve eşraf arasından gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda çalışmada, malikânecilerin ve bunların görevlendirdikleri kişilerin kimlikleri tespit edilerek, bu dönemde kuralları uygulayacak olan yeni insan tipi üzerinde durulmuştur.

Konumuzla ilgili bir diğer tez ise, Hacer Ay tarafından hazırlanan ve "*Girit'teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması*" adını taşıyan yüksek lisans tezidir.[73] Yine büyük ölçüde Osmanlı arşiv kaynaklarına dayalı olarak yapılan bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Anadolu dışındaki bir bölgesinde yer alan mukataaların malikâne olarak ne şekilde satıldığını detaylı bir şekilde ele almaktadır.

Malikâne sistemi üzerine yapılan bu araştırmaların yanında çalışmamızda yararlandığımız bazı önemli makalelerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Bu makalelerin başında, Avdo Suceska tarafından yazılan "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)[74] ve "An Ancien Rêgime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire"[75] adlı makaleleri, Mehmet Genç'in İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "İltizam"[76], "Malikâne"[77] ve "Mukataa"[78] maddeleri ile "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma" [79] adlı makalesi, Özlem Başar'ın "Diyarbekir Voyvodalığı Aklâmı Malikânecileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme" [80] adlı makalesi, Şevket Pamuk'un "Osmanlı Devleti'nin İç

[73] Hacer Ay, Girit'teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
[74] Avdo Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", (çev. M. Özyüksel), **İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası**, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, S. 1-4, İstanbul, 1985, s. 273- 282.
[75] Avdo Suceska, "An Ancien Rêgime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", **Politics and Society**, XXI/4, Los Altos, 1993, s. 393- 423.
[76] Mehmet Genç, "İltizam", **DİA**, XII, İstanbul, 2000, s. 154- 158
[77] Mehmet Genç, "Malikâne", **DİA**, XXVII, Ankara, 2003, s. 516- 518.
[78] Mehmet Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 129- 132.
[79] Mehmet Genç, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Cilt II Sayı: 2, Şubat 1981, s. 33- 77.
[80] Özlem Başarır, "Diyarbekir Voyvodalığı Aklâmı Malikânecileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, Yıl: 8, Sayı: 15, Ankara, 2011, s. 39- 61.

Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600- 1850"[81] adlı makalesi, Deniz Karaman'ın "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası"[82] ve yine aynı yazarın "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler"[83] adlı makaleleri, Rahmi Deniz Özbay'ın "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)"[84] adlı makalesi, Murat Çizakça'nın "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)"[85] adlı makalesi, Linda T. Darling'in "Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir Toplama ve Meşruiyet"[86] adlı makalesi ve Eftal Şükrü Batmaz'ın "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları"[87]adlı makalesi, Halil Sahillioğlu'nun "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazîne Gelir ve Giderleri"[88] adlı makalesi ve Şevket Kamil Akar'ın "Osmanlı Devleti'nde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi"[89] adlı makalesini de zikretmek gerekir.

2.2. Ankara İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden birisi olan Ankara'nın XVI-XIX. yüzyıllardaki siyasî, askerî, idarî, ekonomik ve toplumsal yapısı hakkında pek çok kıymetli araştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmalara bakacak olursak bunların başında, Ankara'nın toplumsal ve ekonomik yapısını birçok arşiv belgelerinden – özellikle de sicil kayıtlarından- yararlanarak ortaya koyan Özer Ergenç'in yayınlanmış doktora tezi olan *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* isimli çalışması gelmektedir. XVI. yüzyıl

[81] Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600- 1850", **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, I**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 27-38.
[82] Deniz Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", **Bilig**, Kış /2005, Sayı: 32, s. 179- 222.
[83] Deniz Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", **Bilig**, Bahar /2004, Sayı: 29, s. 139- 176.
[84] Rahmi Deniz Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", **Uluslar arası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı**, İstanbul, 2009, s. 2108- 2125.
[85] Murat Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 223- 226.
[86] Linda T. Darling, "Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir Toplama ve Meşruiyet", **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, I**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 39- 50.
[87] Eftal Şükrü Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 250- 257.
[88] Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazîne Gelir ve Giderleri", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 1389- 1406.
[89] Şevket Kamil Akar, "Osmanlı Devleti'nde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi", **İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 51, S. 2, İstanbul, 2001, s. 99- 124.

Ankara ve Konya'sını ele alan eser üç bölümden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümünde, Ankara şehrinin fiziksel yapısı; şehrin genel görünümü ve esas yol sistemi, kentin sanat ve ticaret yerleri, yönetim örgütlerinin toplandığı yerler, dinî ve sosyal yapılar ve şehrin mahalleleri, ikinci bölümde, şehrin demografik durumu; toplam nüfus ve beslenme olanakları, nüfusun mahallelere dağılışı, şehir nüfusunun dinî gruplara göre dağılımı, nüfusun çeşitli zümreler açısından analizi, üçüncü bölümde ise, Ankara'nın yönetim, ekonomi ve sosyal hayatı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.[90] Eser bu yönüyle ilk olarak, bir Anadolu şehri olan Ankara'nın Osmanlı Klasik Dönemi'ne ait belgesel bilgiler sunması, ikinci olarak da bu belgeler ışığında, "Osmanlı Şehri"nin özelliklerini belirlemeye yönelik ilkler arasında sayılabilecek bir deneme özelliği de taşımaktadır. Ayrıca bu çalışma, Ankara'nın bütününü kapsayan ilk akademik çalışma olması bakımından da büyük bir öneme sahiptir.

Emine Erdoğan, tahrir ve icmal defterlerine dayalı olarak hazırladığı "*Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*" adlı doktora tezinde, Ankara Sancağı'nın XV. ve XVI. yüzyıllardaki sosyo-ekonomik yapısını ortaya koymaya çalışmıştır. Üç bölümden meydana gelen çalışmanın birinci bölümünde, döneme ait tahrir defterlerinde yer alan idarî verilerden hareketle Ankara Sancağı'nın idarî yapısı, bu idarî yapının defterlere göre geçirmiş olduğu değişim ve sancaktaki görevliler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ayrıca coğrafî veriler de dikkate alınarak bu çerçevede Ankara'daki yerleşimler incelenmiştir. İkinci bölümde, defterlerde yer alan demografik veriler üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise, defterlerdeki malî veriler analiz edilmiştir. Bu doğrultuda, tahrir defterlerinin Osmanlı iktisadî yapılanması açısından taşıdığı öneme vurgu yapılarak, bu defterlerin malî kaynak olarak kullanımı tartışılmıştır.[91]

Mehmet Doğan'ın, "*Ankara Sancağı'nda Timar Sisteminin Dönüşümü*" ismini taşıyan doktora tezi, XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın ilk yarısı boyunca timar sisteminde meydana gelen değişimleri ve bu değişimin nedenlerini, aynı dönemde imparatorluk genelindeki gelişmeler çerçevesinde Ankara Sancağı örneğinde ele almaktadır. Ankara'ya ait Timar-Ruznamçe defterleri ve diğer belge

[90] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012.
[91] Emine Erdoğan, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma), Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

tasniflerinin yanı sıra döneme ait vekâyinâmeler ve nasihatnameler vb. kaynaklardan hareketle 1569- 1645 yılları arasındaki dönem analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma, giriş dışında dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde; Ankara Sancağı'ndaki timar düzeni, buradaki dirlikler ve dirlik sahipleri, timar sisteminin mekânsal boyutu ve timar tevcih işlemi anlatılmıştır. İkinci bölümde; 1463- 1571 arasındaki dönemde Ankara Sancağı'nda timar sistemindeki değişim ve çözülme, dönemin şahitlerinin gözüyle ve modern tarih yazıcılığı ışığında değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde; Osmanlı timar sistemimin reform ve ihya çabaları işlenmiştir. Bu bölümde, IV. Murad dönemi öncesinde yapılan ıslahat çalışmaları ve IV. Murad'ın reform girişimleri detaylı bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde ise, ruznamçe defterlerinden hareketle 1571- 1645 yılları arası Ankara Sancağı'nda timar düzenindeki çözülme ana hatlarıyla ele alınmıştır.[92]

Hülya Taş'ın, XVII. yüzyılda Ankara'yı ele aldığı *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara* ismini taşıyan çalışmasında, Osmanlı arşiv belgeleri içerisinde sosyal, ekonomik ve idarî hayata dair önemli bilgiler içeren şer'iye sicillerinden hareketle, Ankara'nın şehir merkezi ve çevresinin sosyo-ekonomik ve idarî yapısı analiz edilmiştir. Klasik dönem Ankara'sı için yapılmış olan tespitlerin XVII. yüzyılda ne şekilde devam ettiği, yeni oluşum ve değişimlerin neler olduğunu, Ankara örneğinde bir Osmanlı şehrinde etkileşim alanı dikkate alınarak, insan faaliyetlerinin özellikleri ile şehirli insanın mekânı ve zamanı nasıl kullandıklarına dair bazı bilgileri ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, giriş, dört bölüm ve eklerden meydana gelmektedir. Birinci bölümde; mekan organizasyonu içinde Ankara başlığı ile Ankara'nın sancak ve kaza ilişkisi, Ankara'nın sof üretim faaliyetleri içindeki ilişkisi ve Ankara'nın uzak alanlarla olan ilişkisi anlatılmıştır. İkinci bölümde; Ankara'nın yönetim organizasyonu, askerî-idarî yönetim ve adlî-idarî yönetim başlıkları altında incelenmiştir. Üçüncü bölümde; Ankara şehri, yakın çevre ilişkilerinin Ankara planına yansımaları ile geniş ve uzak çevre ilişkilerinin Ankara planına yansımaları başlıkları altında değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise; Ankara'daki kamusal ve özel alandaki hayata dair bilgilere yer verilmiştir.[93]

[92] Mehmet Doğan, Ankara Sancağı'nda Timar Sistemi'nin Dönüşümü, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
[93] Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK Yay., Ankara, 2006.

Deniz Karaman, "*18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdâri, Askerî, Mâlî Tarih*" adlı çalışmasında, 18. yüzyılın başlarından Tanzimat'a kadar geçen sürede Ankara'nın idarî, askerî ve malî tarihi, döneme ait şer'iye sicilleri başta olmak üzere diğer arşiv kaynaklarından hareketle ele alınmıştır. Beş bölümden meydana gelen çalışmanın "Sancak İdaresi, Hukuk ve Adalet" başlığını taşıyan birinci bölümünde, genel olarak merkezî idare ve hukuk ilişkisi ele alınmış, kadı ve mahkemenin fonksiyonları Ankara örneğinde analiz edilmiş ve akabinde ayanlık meselesine değinilmiştir. İkinci bölüm "Askerî-İdarî Yapı" başlığını taşımakta olup, Osmanlıların askerî-idarî yapısına uygun olarak sancaktaki durum ve meydana gelen değişiklikler incelenmiştir. Üçüncü bölümde "Ankara Sancağı'nın Devlet Merkezi'ne Karşı Mali Mükellefiyetleri" başlığı altında merkezî devlete doğrudan ödenen bazı vergiler ve vergi mahiyetinde olan mübayaa, mübayaa nakli gibi yükümlülükler ve haberleşme menzilleri konularını ihtiva etmektedir. Dördüncü bölümde, "Devlet Maliyesinde Finansman Aracı Olarak Mukataalar ve Ankara Mukataaları" başlığı ile tarihsel süreçte mukataa kavramı ve 18. Yüzyıla kadar mukataa idaresi ile Ankara'daki mukataalar ele alınmaktadır. Bu bölümde yer alan ve bizim çalışmamıza konu olan Ankara'daki malikâne uygulamasına dâhil olan mukataalara dair verilerden oldukça istifade ettik. Beşinci ve son bölümde ise, "Şehir Masrafları ve Tesviye Yöntemi" başlığı altında Ankara'nın yönetim maliyeti başta olmak üzere daha önce bahsedilen gider kalemleri ile bunların tahsil yöntemine dair bilgiler yer almaktadır.[94]

Jülide Akyüz, XVIII. yüzyıl Ankara'sını ele aldığı "*Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara (Şer'iye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi)*" adlı doktora çalışmasında; şehrin fizikî, idarî, demografik, ekonomik ve toplumsal yapısını, şer'iye sicilleri başta olmak üzere dönemin diğer arşiv belgelerine dayanarak ortaya koymaya çalışmıştır. Dört bölümden meydana gelen çalışmanın birinci bölümünde; Ankara'nın bütüncül tarihi açısından şer'iye sicilleri başlığı altında, şer'iye sicillerinin tarih çalışmalarındaki önemi ve bu belge grubunun Ankara tarihine olan katkıları anlatılmıştır. İkinci bölümde; "16. Yüzyılda Ankara" başlığı ile Ankara'daki fizikî mekânlar; yönetim örgütlerinin toplandığı birimler, Ankara'nın mahalleleri, dinî ve sosyal yapılar ile sanat ve ticaret merkezleri detaylı

[94] Deniz Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2013.

bir şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölüm, "Şehrin Demografik Durumu" ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Ankara'nın toplam nüfusu, nüfusun mahallelere dağılımı, mahallelerin dinsel guruplara göre dağılımı ve nüfusun çeşitli zümreler açısından bir analizi yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise; toplumsal ilişkiler bakımından Osmanlı şehrinin, yönetim, ekonomi ve sosyal hayat çerçevesinde detaylı bir değerlendirmesi yapılmıştır.[95]

Rifat Özdemir'in "*XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*" adlı çalışması da Ankara'ya dair en önemli ve kıymetli eserlerden biridir. Ankara'nın XIX. yüzyılın ilk yarısındaki durumunu ele alan bu eser, 1785- 1840 yılları arası şehrin fizikî, demografik, idarî ve sosyo-ekonomik yapısını başta şer'iyye sicilleri, Başbakanlık Arşivi'ndeki çeşitli belge tasnifleri ve vakfiyeler gibi arşiv belgelerinin yanı sıra, dönemin gazeteleri, vakanüvis tarihleri, salnameler ve seyahatnameler gibi diğer kaynaklar kullanılarak anlatmaktadır.[96] Bu çalışma da Ankara'nın bütününü ele alan bir monografi mahiyetindedir.

Şennur Şenel tarafından hazırlanan "*XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyâlet Merkezi'nin Sosyal ve İktisadî Durumu (H. 1260-1261/M. 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterlerine Göre)*" adlı doktora tezi de, temettüat defterlerinden hareketle Ankara eyalet merkezinin XIX. yüzyıldaki sosyal ve iktisadi yapısını incelemektedir. Üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde, Ankara'nın eyalet merkezinin 1844-1845 tarihlerindeki idarî, demografik ve sosyal yapısı ele alınmaktadır. İkinci bölümde, Ankara'nın şehir merkezi olarak iktisadî yapısı, XIX. yüzyıl ortalarındaki durumuyla analiz edilmektedir. Üçüncü bölüm ise vergi konusuna ayrılmıştır. Bu bölümde öncelikle Tanzimat devri vergi düzenlemelerine değinilmekle beraber esas olarak 19. yüzyıl ortalarında Ankara'daki gelir ve vergi dengesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Ankara'da meskûn olanların ne tür vergiden ne kadar vergi verdikleri de tespit edilmeye çalışılmıştır.[97]

Mehmet Tunçer, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14- 20. Yüzyıl)* adlı çalışmasında, XIV. yüzyıl sonlarından XX. yüzyıl başlarına kadar Ankara şehir

[95] Jülide Akyüz, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
[96] Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998.
[97] Şennur Şenel, XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyâlet Merkezi'nin Sosyal ve İktisadî Durumu (H. 1260-1261/M. 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterlerine Göre), Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

merkezinin tarihsel gelişimi, sosyo-ekonomik yapısı ve bu yapının şehir mekânına olan yansımalarını incelemiştir. Bu çalışma, aynı zamanda Ankara şehir merkezinin restitüsyonuna[98] yönelik bir çalışmadır. Bu amaçla geleneksel ticaret merkezinin XIV. yüzyıl sonundan "Erken Cumhuriyet Dönemi"ne (1930'lar) kadar geçirmiş olduğu süreç tarihsel belgelere dayandırılarak analiz edilmiştir.[99]

Ankara'nın şehir merkezi dışında, kır kesimiyle ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan birisi, Muzaffer Arıkan tarafından hazırlanan "*H. 867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri (açıklamalarla metin tesbiti)*" adlı doktora tezidir. Bu çalışma, Ankara'nın ilk mufassal tahrir defteri olan H. 867 (M. 1463) tarihli 9 numaralı mufassal tahrir defteri üzerinedir. XV. yüzyıl Ankara'sını inceleyen bu çalışma, ilgili deftere dayalı olarak Ankara'nın kır kesimini ele almaktadır. Çalışmada defterin muhtevasından yola çıkılarak arazi, nüfus ve mülkler incelendiği gibi, söz konusu defterde adı geçen yerleşim yerlerinin ayrıntılı bir dökümü de verilmiştir.[100]

Ankara'nın kazaları üzerine yapılan çalışmalardan da bahsetmek gerekirse, Ahmet Nezihi Turan tarafından kaleme alınan *Yabanâbâd Tarihini Ararken* adlı eser, Yabanâbâd Kazası'nın XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki genel bir tasvir ve tahlilini yapmaktadır. Eserin müellifi tarafından mahalli tarih çalışmalarına bir katkı sağlamak amacıyla hazırlandığı belirtilen çalışmada, Yabanâbâd Kazası'nın idarî yapısı, tarihi, iskân safhaları, coğrafyası ve bu coğrafyada insan faktörü ve toprak konuları işlenmiştir.[101]

Ankara'nın kırsal kesimi ile ilgili bir başka çalışma ise, Hüseyin Çınar ve Osman Gümüşçü tarafından hazırlanan *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası* adlı eserdir. Bu çalışmada, yine Ankara'nın bir kazası olan Çubuk'un Ankara'nın ilk tahriri olan 1463 tarihinden Cumhuriyet'e kadar geçen süreç içerisinde yerleşim yerleri, demografik yapısı, idarî durumu, iktisadî yapısı, toplumsal ve dinî hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.[102]

---

[98] Restitution (Restitüsyon): Latincede eski halin iadesi, eski hale getirme.
[99] Mehmet Tunçer, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14- 20. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.
[100] Muzaffer Arıkan, H. 867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri (açıklamalarla metin tesbiti), Basılmamış Doktora Tezi, AÜDTCF, Ankara, 1958.
[101] Ahmet Nezihi Turan, *Yabanâbâd Tarihini Ararken (Kızılcahamam-Çamlıdere) XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Bir Genel Tasvir ve Tahlil Denemesi*, Kızılcahamam Belediyesi Yay., Ankara, 1999.
[102] Hüseyin Çınar- Osman Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Bilge Yay., Ankara, 2002.

Bu araştırmaların yanı sıra Ankara'nın dinî ve sosyal yapıları ile genel ve siyasî tarih içerisindeki yeri üzerine yapılan bazı eser ve makalelerden de bahsetmek gerekir. Bunların en önemlileri; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ankara"[103], Besim Darkot, "Ankara"[104], Semavi Eyice, *Ankara'nın Eski Bir Resmi: Tarihi Vesika Olarak Resimler- Ankara'dan Bahseden Seyyahlar- Eski Bir Ankara Resmi*[105], Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dinî ve Sosyal Yapıları*[106], Mübarek Galip, *Anadolu Türk Asar ve Mahkukatının Tetebbuatına Esas, Ankara I. Kısım, Mescidler, Camiler, Mezarlıklar*[107], Şeref Erdoğdu, *Ankaram*[108], Nurettin Can Gülekli, *Ankara Rehberi*[109], İsmail Hakkı Konyalı, *Ankara'nın Camileri*[110], aynı yazar, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi Vakfiyesi, Tarihi ve Diğer Eserleri*[111], Avram Galanti, *Ankara Tarihi*[112], Paul Wittek, "Orta Zamanlarda Ankara"[113], Hamit Zübeyr Koşay, *Ankara Budun Bilgisi*[114] ve Ernest Mamboury, *Ankara Guide Touristique*[115] dir.

2.3.Bursa İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar başkentlik yapan, devletin en önemli sanayi ve ticaret şehirlerinden birisi olan Bursa'nın XVI-XIX. yüzyıllardaki siyasî, askerî, idarî, ekonomik ve toplumsal yapısı hakkında da önemli araştırmalar yapılmıştır. Özer Ergenç'in, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* adlı eseri, kentte tesis edilen malî yapı, yönetim mekanizması içerisindeki yeri, fizikî yapısı, demografik durumu ve toplumsal yaşam hakkında detaylı bilgiler vermektedir. XVI. yüzyıl Bursa'sını ele alan eser dört bölümden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümünde, kentin coğrafi durumu, fiziksel yapısı, ikinci bölümde, demografik yapısı, üçüncü bölümde,

---

[103] Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ankara", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, I, Ankara, 1967, s. 71-75.
[104] Besim Darkot, "Ankara", **İA**, I, MEB Yay., İstanbul, 1941, s. 437- 453.
[105] Semavi Eyice, *Ankara'nın Eski Bir Resmi: Tarihi Vesika Olarak Resimler- Ankara'dan Bahseden Seyyahlar- Eski Bir Ankara Resmi*, TTK Yay., Ankara, 1972.
[106] Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dinî ve Sosyal Yapıları*, AÜ DTCF Yay., Ankara, 1971.
[107] Mübarek Galip, *Anadolu Türk Asar ve Mahkukatının Tetebbuatına Esas, Ankara I. Kısım, Mescidler, Camiler, Mezarlıklar*, İstanbul, 1341.
[108] Şeref Erdoğdu, *Ankaram*, Alkan Matbaası, Ankara, 1965.
[109] Nurettin Can Gülekli, *Ankara Rehberi*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1949.
[110] İsmail Hakkı Konyalı, *Ankara'nın Camileri*, Kültür Matbaacılık, Ankara, 1978.
[111] İsmail Hakkı Konyalı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi Vakfiyesi, Tarihi ve Diğer Eserleri*, (çev. İzzet Karacabey), İstanbul, 1943.
[112] Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yay., Ankara, 2005.
[113] Paul Wittek, "Orta Zamanlarda Ankara", (çev. Nureddin Ardıç), **Çığır Milli Kültür Mecmuası**, 43-44, Ankara, 1936.
[114] Hamit Zübeyr Koşay, *Ankara Budun Bilgisi*, Ankara Halkevi Neşriyatı, Ankara, 1935.
[115] Ernest Mamboury, *Ankara Guide Touristique*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1933.

yönetim mekanizmasının işleyişi ve dördüncü bölümde ise, toplumsal ve ekonomik durum ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.[116] Bu çalışma, XVII. yüzyıl öncesi Bursa'sı için hemen hemen her konuda belgesel, çözümleyici ve açıklayıcı bilgiler sunan bir kaynak eser niteliğini taşımaktadır.

Cafer Çiftçi tarafından hazırlanan, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri* adlı çalışma, XVI ve XVIII. yüzyıllarda Bursa'da tespit edilen vakıfların sosyo-ekonomik işlevleri ve şehre olan katkıları incelenmiştir. Bursa şer'iye sicillerinde yer alan vakıf muhasebe kayıtlarının analiz edilmesiyle hazırlanan çalışma, ağırlıklı olarak avarız ve para vakıfları üzerinde durmaktadır. Bu yönüyle eser, XVI-XVIII. yüzyıl Bursa vakıflarına dair ayrıntılı bilgiler içermektedir.[117]

Nilüfer Alkan Günay, XVIII. yüzyıl Bursa'sını ele aldığı "*18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*" adlı doktora çalışmasında, Hüdavendigâr Sancağı'nın merkezi ve başkent İstanbul'a olan yakınlığıyla dikkat çeken Bursa şehrinin XVIII. yüzyıldaki işleyen yönetim düzeni ve reaya üzerindeki tesirleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Başta Bursa Kadı Sicilleri olmak üzere, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen döneme ait belge ve yazma eserlerin kullanıldığı çalışma dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, "Osmanlı Devlet Düzeni ve 18. Yüzyıldaki Durumu" başlığı altında XVIII. yüzyıl Osmanlı tarih araştırmaları ve bu konu üzerine yapılan tartışmalar ele alınmıştır. İkinci bölümde, "Bursa'nın 18. Yüzyıldaki Yönetim Düzeni" başlığı ile şehrin yönetim düzeni ve yönetici kadro ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Üçüncü bölüm "Bursa'nın 18. Yüzyıldaki Sosyal Yapısı" başlığını taşımakta olup, şehrin XVI- XVIII. yüzyıllarda gösterdiği demografik gelişim ve toplumsal yapı üzerindeki etkileri analiz edilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde ise, "Osmanlı Taşra Düzenindeki Değişimin Etkileri" başlığı altında klasik döneme nazaran yönetim düzeninde meydana gelen değişimler ve Bursa halkı üzerindeki etkileri anlatılmıştır.[118]

---

[116] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2014.
[117] Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa, 2004.
[118] Nilüfer Alkan Günay, 18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo- Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği), Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010.

Cenk Reyhan tarafından hazırlanan, "*XVIII. Yüzyılda Bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği; Şehir Toplumunun Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi*" adlı doktora çalışması da XVIII. yüzyıl Bursa'sı üzerinedir. Çalışmada, batılı teoriler çerçevesinde Bursa şehrinin sosyo-ekonomik ve kültürel analizini yapılmıştır.[119]

İsmet Sarıbal, XIX. yüzyıl Bursa'sını ele aldığı "*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhaceret, İskân ve Entegrasyon: Bursa Sancağı Örneği*" ismini taşıyan doktora çalışmasında, Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) neticesinde gerçekleşen iki büyük kitlesel nitelikli göç hareketi karşısında Osmanlı Devleti'nin ürettiği göç politikalarının Osmanlı taşrasının önemli merkezlerinden biri olan Bursa Sancağı örneğinde tahlili ile Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin iskân süreci sonrasında yaşadıkları entegrasyon problemlerini ele almıştır. Bu çerçevede çalışmada öncelikle Kırım Savaşı ve 93 Harbi neticesinde yaşanan iki büyük kitlesel nitelikli göç hareketinin nedenleri izah edilmiş, Osmanlı Devleti'nin bu göçler karşısındaki tutumu göçle ilgili kurumlar, çıkarılan kanun ve talimatlar çerçevesinde ortaya konulmuştur. Daha sonra göç ve iskân kavramları üzerinden, bu kitlesel nitelikli göçler sırasında Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin yaşadığı entegrasyon problemleri analiz edilmiş, muhacirlerin iskân süreci sırasında ve iskân süreci sonrasında yaşadığı sıkıntılar izah edilmeye çalışılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin iki büyük kitlesel nitelikli göç hareketi sırasında ortaya koyduğu göç ve iskân politikalarının teoriden pratiğe dönüşen yüzü Bursa Sancağı örneğinde tespit edilmeye çalışılmıştır.[120]

Osman Çetin, Bursa şer'iye sicillerinden hareketle yazdığı *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* adlı eserinde, XV- XX. yüzyıllar arası dönemde şehrin toplumsal ve dinî yapısını incelemiştir. Üç bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde, kentin tarihsel süreçteki gelişimine ve dinî-etnik yapısına yer verilmiştir. İkinci bölümde, Bursa'daki ihtidaların zamana, yaş gruplarına, milliyetlere ve dinlere göre bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Üçüncü

[119] Cenk Reyhan, XVIII. Yüzyılda Bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği; Şehir Toplumunun Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

[120] İsmet Sarıbal, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhaceret, İskân ve Entegrasyon: Bursa Sancağı Örneği, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

bölümde ise, devletin ihtida yapan kimselere karşı uyguladığı sosyo-kültürel politikalardan bahsedilmiştir.[121]

Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği* adlı çalışmasında, Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında hakkında çok az şey bilinen bir kurumu, Bursa Hassa Harç Eminliği'ni ele almıştır. Osmanlı Devleti'nin birkaç şehrinde bulunan bu hassa harç eminlikleri, ilgili hiçbir araştırmanın yapılmadığı ender kurumlardandır. Yazara göre kuruma yönelik ilgisizliğin pek çok nedeni vardır. Bunların başında, eminliklerin bulundukları şehirlerde üstlendikleri işlevin öneminin fark edilememiş olması gelmektedir. Çalışma, Osmanlı Devleti'nin malî ve toplumsal bunalımlarla girdiği XVII. yüzyılın ilk yirmi yılını ele almaktadır. Araştırmanın temel amacı, Bursa Hassa Harç Eminliği'nin kurumsal yapısını ortaya koymanın yanı sıra, savaşlar, malî bunalımlar ve Celâli isyanlarıyla artan toplumsal kargaşaların, taşradaki bir maliye kurumuna yönelik tesirlerinin tespiti de çalışmanın hedefleri arasında yer almaktadır. Giriş dışında üç bölümden meydana gelen çalışmanın birinci bölümünde, eminliğin kurumsal yapısı, yetki ve sorumlulukları ele alınmıştır. İkinci bölümde, eminliğin denetlediği ve gelirlerini elde ettiği mukataaların yapısı incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca, iltizam sisteminin Bursa'daki işleyişi analiz edilmiş ve incelenen dönemde yaşanan gelişmelerin bu mukataalara olan etkisi anlatılmıştır. Üçüncü bölüm ise, kurumun harcama alanlarını da oluşturan yükümlülüklerine ayrılmıştır. Yine bu bölümde, dönemin siyasî ve toplumsal gelişmelerin, Bursa Hassa Harç Eminliği'nin geniş bir çerçevede oluşan yükümlülüklerini yerine getirmesinde nasıl bir etkiye sahip olduğu da analiz edilmeye çalışılmıştır. [122] Söz konusu araştırmanın incelediğimiz döneme ait Bursa'daki malikâne mukataaların yapısı ve işleyişi hakkındaki bilgileri değerlendirmemizde önemli katkıları olmuştur.

Osmanlıların en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Bursa'nın sosyal ve ekonomik tarihi üzerine yapılan en önemli araştırmalar Halil İnalcık'a aittir. İnalcık'ın bu çalışmalarında[123], Bursa şehrinin XIV. yüzyıldan itibaren iç ve dış

[121] Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK Yay., Ankara, 1999.
[122] Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu, Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006.
[123] Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, (translated by Norman Itzkowitz-Colin Imber), Newyork, 1973, Türkçe çevirisi; *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1995; "Bursa", **Encyclopedia of Islam**, 2.

ticaretteki yükselişini arşiv belgelerinden elde ettiği veriler ışığında anlatılmaktadır. İnalcık'ın bu araştırmalarından da çalışmamızda önemli ölçüde istifade ettiğimizi belirtelim.

Bu araştırmaların yanı sıra Bursa'ya dair orijinal bilgiler veren eserler ve makaleler de vardır. Bunlar genellikle şehrin tarihi, iktisadî gelişimi ve şehirdeki mimarî eserler üzerinedir. Bunların en önemlileri arasında, İsmail Beliğ'in *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefâyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*[124] adlı eseri, Eşrefzâde Ahmed Ziyaeddin'in *Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefâyât-ı Urefâ*[125] adlı eseri, Mehmed Şemseddin'in *Yadigâr-ı Şemsî* [126] adlı eseri ve Kamil Kepecioğlu'nun, yazma eserlere ve çoğunlukla Bursa Kadı Sicillerini temel alarak hazırladığı *Bursa Kütüğü*[127] adlı eseri, aynı yazar, *Bursa Hanları*, Kazım Baykal'ın, *Bursa ve Anıtları*[128], Heath Lowry'nin, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*[129], adlı eseri, Neşet Köseoğlu'nun, *Tarihte Bursa Mahalleleri (XV-XVI. Yüzyıllarda)*[130] adlı eseri, Raif Kaplanoğlu'nun, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*[131], Yılmaz Akkılıç'ın editörlüğünü yaptığı 4 ciltlik *Bursa Ansiklopedisi*[132], A. Memduh Turgut Koyunluoğlu'nun, *İznik ve Bursa Tarihi*[133] adlı eseri, Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun, *XVI. Asırda Bursa* [134] adlı eseri, Mefail Hızlı'nın, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri* [135] ve M. Asım

---

Baskı, c. 1, Leiden, 1960, s. 1333-1336; "Bursa", **DİA**, İstanbul, 1992, s. 445- 449. "Bursa and the Commerce of the Levant", **Journal of Economic and Social History of the Orient**, Sayı: 2, cilt: 3, 1960, s. 131-147; "Bursa XV. Asır Sanayii ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar I", **Belleten**, XXIV, TTK Yay., Ankara, 1960, s. 23-25; "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, c. XXIX, 1969, s. 97- 140; "Bursa ve İpek Ticareti 1550'ye Kadar", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. II, (çev. Halil Berktay), (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 267- 309; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten**, XV/60, TTK Yay., Ankara, 1951, s. 629- 690; " 15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", **İÜİFM**, XV/1-4, İstanbul, 1953-1954, s. 51- 67.

[124] İsmail Beliğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefâyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa 1302, (Haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu), Tıpkıbasım, Ankara, 1998.

[125] Eşrefzâde Ahmed Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefâyât-ı Urefâ*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Orhan Gazi, nr. 1018/2.

[126] Mehmed Şemseddin, Bursa Dergahları *Yadigâr-ı Şemsî I-II*, (der. Mustafa Kara- Kadir Atlansoy), Uludağ Yay., Bursa, 1997.

[127] Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 1-4, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, nr. 4519-4522; Tıpkıbasım, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa, 2010.

[128] Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Halkevi Yay., Bursa, 1950.

[129] Heath Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, (çev. Serdar Alper), Eren Yay., İstanbul, 2004.

[130] Neşet Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri (XV-XVI. Yüzyıllarda)*, Bursa Halkevi Yay., Bursa, 1946.

[131] Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., Bursa, 1996.

[132] *Bursa Ansiklopedisi*, c. I-IV, (ed. Yılmaz Akkılıç), Bursa Kültür ve Sanat Yay., İstanbul, 2002.

[133] A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi,* Vilayet Matbaası, Bursa, 1935.

[134] Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa,* Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1940.

[135] Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri,* İz Yay., İstanbul, 1998.

Yediyıldız'ın, *XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*[136] adlı eserini zikredebiliriz.

Bizim yapacağımız bu çalışma ise, XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı maliyesinde uygulamaya konulan vergi toplama usullerinden birisi olan malikâne sisteminin Osmanlı taşra idaresi özelinde devletin siyasî, askerî, ekonomik ve toplumsal yapısına olan etkilerini kapsamlı bir şekilde açıklamayı amaç edinmektedir. Çalışmamızda, malikâne sisteminin Osmanlı genelindeki işleyişini ve uygulamalarını analiz ederken bölge olarak XV-XIX. yüzyıllar arası döneme ait çeşitli yönleriyle çalışılmış ve Anadolu'nun önemli ticaret merkezleri olarak dikkati çeken Ankara ve Bursa seçilmiştir. Bu şehirlerdeki uygulamalardan hareketle Osmanlı maliyesinde "divani sistem" olarak tabir edilen uygulamalardan malikâne uygulamasına geçiş süreci ve sistemin işleyişi açıklanmaya çalışılacaktır. Böylece hem diğer dönemlere nazaran çok az çalışılan XVII- XVIII. yüzyıl Osmanlı tarih çalışmalarına bir katkıda bulunulacak hem de malikâne sisteminin Ankara ve Bursa şehirleri örneğinde, imparatorluk genelindeki yaklaşık otuz beş yıllık işleyişini ele alan bir çalışmayla bu alandaki boşluk doldurulmaya çalışılacaktır.

[136] M. Asım Yediyıldız, *XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat,* Arasta Yay., Bursa, 2003.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN MALÎ YAPISI

1. MALİYE TEŞKİLATI

1.1. Osmanlı Maliye Teşkilatının Kuruluşu

Maliye ve malî uygulamaların sosyolojik kökenleri incelendiğinde iktisadî konular ve vergi, her zaman toplumsal gelişim süreci üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Çünkü başta vergiler olmak üzere malî konulara dair mücadeleler, tarihsel mücadelelerin en eski örneklerini teşkil etmektedir. Bu bağlamda bakıldığında pek çok ülkenin başarı ya da başarısızlıklarının temelinde malî durum yatmaktadır.[137] Bir devletin toplumsal ve ekonomik yapısını yansıtan ve çağdaş değer sistemlerine göre kalkınma düzeyini gösteren en önemli etkenlerin başında, o devletin maliye politikaları ve o politikaların ortaya koyduğu malî düzenlemeler gelmektedir.[138]

Merkezî bir devlet ve mutlak bir iktidar ise, güçlü bir bürokrasi ile mümkün olmuştur. Böyle güçlü ve yaygın bir bürokratik mekanizma, toplumsal düzenin sağlanmasına, devlet işlerinin sistemli bir şekilde işlemesine olanak sağlamıştır. Osmanlıların yaklaşık altı yüz yıl tarih sahnesinde kalmasındaki en önemli etken ise, güçlü bir devlet teşkilatına sahip olması ve bu teşkilatın belirli bir sistem içerisinde işlemesini sağlayan bürokrasisiydi. Osmanlılar kendilerinden önceki Türk- İslam devletlerinden örnek aldıkları bu bürokratik usulleri ve uygulamaları geliştirerek kullanmışlardır.[139]

Osmanlıların devlet teşkilatının aydınlatılması çok gecikmiş ve en zor bölümlerinden birisi de defterdarlar ile onların başında bulundukları maliye teşkilatıdır. Tarihte kurulan her devlette ekonomik şartlar ve malî ihtiyaçlar zaman içerisinde değişiklikler gösterir. Osmanlı Devleti gibi, çok farklı bölgesel özelliklere sahip, bazı yerlerinde tarım, bazı yerlerinde ticaret faaliyetleri olan, sürekli savaş içerisinde ya da savaş tehdidi altında bulunan bir ülkenin ekonomik ve malî hayatı da

---

[137] İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2014, s. 407.
[138] Necdet Ekinci, "İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış", **Belleten**, LV, S. 214, Aralık 1991, TTK Yay., Ankara, 2001, s. 757.
[139] Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI- XVIII. Yüzyıllar)*, TTK Yay., Ankara, 2014, s. 1.

sürekli değişmiştir. Öyle ki Osmanlıların diğer kurumları Tanzimat devrine kadar ayrıntılara ilişkin noktalar dışında statik (durgun) bir görünümde iken, maliye kurumları sürekli bir değişim içinde olmuşlardır. Osmanlı malî yapısının değişikliklere açık olmasının en önemli nedeni ise, bu alanın şer'i birkaç vergi dışında, büyük ölçüde şeriat dışı olmasından kaynaklanmaktadır.[140]

Osmanlılarda malî yapının geçirdiği evreler devletin kuruluşundan yıkılışına kadar üç dönem halinde incelenebilir. Bunlardan birincisi, maliye teşkilatının kuruluşundan 1790'lara kadar uzanan, devletin yapacağı harcamaların finansmanı için tesis edilen tek bir hazine etrafında şekillenen malî yapının çeşitli bürokratik değişimler geçirmekle birlikte sistematik bir dönüşüme uğramadan varlığını devam ettirdiği dönemdir. 1790'lardan başlayarak malî yapıda merkez hazine olan Hazîne-i Âmire'nin yanında askerî harcamaların finansmanı için İrâd-ı Cedîd ve Mansûre hazinelerinin kurulduğu çoklu hazine dönemi başlar. Bu yeni hazineler kurulmakla birlikte geleneksel malî politikalar da devam ettirildiğinden bu dönemi bir geçiş dönemi olarak değerlendirebiliriz. Bu dönemi müteakiben 1840'lardan sonra Osmanlı maliyesinde köklü değişimlerin görüldüğü Tanzimat Devri başlar. Bu süreçle birlikte Osmanlı maliyesinde modern malî uygulamalar geleneksel politikaların yerini almaya başlayacaktır.[141]

Osmanlı maliyesi çok geniş topraklar üzerinde bir devlet yapısı içerisinde esnek bir özellik arz etmekteydi. Fethedilen yerlerdeki mahalli gelenekler değerlendirilmek suretiyle malî bir bütünleşme sağlanmıştı. Malî-idarî açıdan özerk ve yarı özerk birimler güçlü bir merkeziyetçilik çerçevesinde yerlerini almıştı. Osmanlıların üniter yapısı, merkeziyetçi yönetimi ve oluşturduğu mükemmel maliye teşkilatı ile Avrupa'daki yerini almıştı.[142] Ancak Osmanlı Devleti'nin maliye teşkilatının ne şekilde kurulduğu ve geliştiği hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı malî örgütü XVI. yüzyılda klasik biçimini almıştı. Bu vakte kadar maliye teşkilatı uzun bir evrim geçirmişti. Bu kurum üzerinde Bizans, Abbasi, İran ve İlhanlıların önemli ölçüde etkileri olmuştu.[143]

---

[140] Coşkun Üçok- Ahmet Mumcu- Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi,* Yeniden Düzenlenip, Gözden Geçirilmiş, Ekli 9. Bs., Savaş Yay., Ankara, 1999, s. 203.
[141] Erol Özvar, "Osmanlılar/ Malî Yapı", **DİA**, XXXIII, İstanbul, 2007, s. 521.
[142] Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., Genişletilmiş 4. Bs., İstanbul, 1994, s. 161.
[143] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s. 223.

Osmanlı maliye teşkilatı, eldeki mevcut bilgilere göre Batı Moğolları olarak da bilinen İlhanlıların[144] devlet teşkilatından alınmıştır. Orta Asya'da çok geniş sınırlara sahip olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, bütün devlet ve maliye teşkilatını Samaniler, Gazneliler ve Abbasilerden aldıkları gibi Moğol İmparatorluğu da maliye teşkilatını Büyük Selçukluların devlet teşkilatından almışlar ve ilavelerle ihtiyaca göre geliştirmişlerdir.[145] Uzunçarşılı, Osmanlıların I. Murad'ın ilk yıllarında (1362-1364) devlet sisteminin tesis edilmeye başladığı zaman ehemmiyeti malum olan vergi ve mal defterlerini İlhanlıların istîfa yani maliye teşkilatından alarak tatbik ettikleri hususunu, İlhanlıların maliyecisi Hamdullah Müstevfî'nin "Nüzhetü'l-Kulûb" adlı eserindeki örnekten ve Hoca Necmeddin Cüveynî'nin "Risale-i Felekiyye" eserinde bulunan örneklerle Osmanlıların maliye defterlerindeki benzerliklerden öğrendiğimizi ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, Osmanlıların, İlhanlıların maliye terimlerini de kullandıklarını ancak teşkilatın ve terminolojinin zaman içerisinde genişlediğini belirtmektedir.[146]

Osmanlı Devleti'nde maliye teşkilatının İlhanlıların maliye tecrübeleri esas alınarak kurulduğu hususunda tarihçiler arasında bir görüş birliği bulunmaktadır. Zira Osmanlılar, İlhanlılardan sadece malî literatürü değil bunun yanında defter tutma ve vergi toplama gibi malî uygulamaları da tevarüs etmişlerdir. Ancak maliye teşkilatının kuruluşu hususunda eldeki birinci el kaynak niteliğindeki arşiv malzemelerinin azlığı nedeniyle kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Osmanlıların malî gelir ve gider işlerini gerçekleştirmek için hukukî, siyasî ve idarî diğer birimlerden bağımsız ve kendi içerisinde nispeten uzmanlaşmış bir kadronun veya bürokratik bir organizasyonun varlığına işaret eden en erken deliller I. Bayezid dönemine (1389-1402) kadar inmektedir.[147] İran-İlhanlı idaresinde gelişmiş maliye usulleri, merkezî hazine ile payitahtta ve Osmanlı ülkesinin her tarafında devlet kontrolünü tesis etmeye çalışan bir bürokrasi de yine bu dönemde gelişmiştir.[148] I.

[144] İlhanlıların Osmanlı devlet teşkilatı üzerindeki etkilerine dair geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 6, Kayseri, 1995, s. 249- 254.
[145] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", **Belleten**, XLII, S. 165, Ocak 1978, TTK Yay., Ankara, 1978, s. 67.
[146] Uzunçarşılı, agm, s. 69.
[147] Özvar, "Osmanlılar/ Malî Yapı", s. 521.
[148] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", **Belleten**, XXXVIII, S. 152, Ekim 1974, TTK Yay., Ankara, 1974, s. 659.

Bayezid öncesi vergi işleri ve malî işlemlerin ne şekilde yürütüldüğü yeterince açıklığa kavuşturulmuş bir konu değildir.[149]

Osmanlı Devleti'nin temelleri atılıp idari, askeri ve adli alanlarda devlet teşkilatı yapılandırılırken ihtiyacın fazlalığı, çeşitli hizmetlere lüzum hâsıl olması üzerine en önemli mesele olarak mali teşkilat görülmüştü. Bu doğrultuda diğer devlet teşkilatı gibi maliye teşkilatı da Çandarlı Kara Halil Hayrettin tarafından ele alınmış ve ulemadan Kara Rüstem ile birlikte I. Murat döneminde (1362-1389) bazı kanunlar düzenlenerek[150] devlet hazinesi vücuda getirilmiştir.[151] Bu ilk Osmanlı maliye teşkilatı ise, genel olarak merkez ve eyaletler maliyesi olarak örgütlenmişti.

1.2. Merkez Maliyesi[152]

Osmanlı merkez maliyesi, ana hatlarıyla defterdarlık, iç ve dış hazineler ve bunlara bağlı maliye dairelerinden meydana gelmekteydi.[153]

1.2.1. Defterdar ve Defterdarlık (Bâb-ı Defterî)

Osmanlı merkez maliye teşkilatının başında günümüzdeki maliye bakanı statüsünde olan başdefterdar bulunmaktaydı. Merkez ve taşra maliye teşkilatı ona bağlıydı.[154] Osmanlılarda genel olarak diğer devlet kurumları gibi defterdarlık da daha önce kurulmuş olan Türk-İslam devletlerinin kurum ve teşkilatlarına dayanmaktadır. Defterdar, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklularında "*müstevfî*" ya da başında bulunduğu divana "*divânü'z-zimâm ve'l-istifâ*" denildiği için "*Sâhib-i Divân-ı İstifâ*" adıyla anılırdı. İlhanlılar ise maliyenin başında bulunun kişi için XIII. yüzyıla kadar "defterdârî-i memâlik"[155] tabirini kullanmışlardır. Müstevfîliğin kuruluşundan sonra defterdârî-i memâlik ikinci dereceye düşmüştür.

---

[149] Ortaylı, *age*, s. 223.
[150] Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1989, s. 2.
[151] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, İkinci Baskı, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 319.
[152] Çalışmamızda aksi belirtilmedikçe Osmanlı devlet maliyesinden kastedilen, devletin merkez maliyesidir.
[153] Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 13.
[154] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1985, s. 40.
[155]Defterdârî-i Memâlik ve Müstevfî hakkında daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 213- 217.

Ancak Osmanlılar İlhanlıların kullanmış oldukları bu tabiri benimseyerek, devletin malî işlerinden sorumlu olan kişiye defterdar demişlerdir.[156]

Osmanlı resmî terminolojisinde Bâb-ı Defterî olarak da adlandırılan defterdarlık kurumunun hangi tarihte kabul edildiğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu kurumun kuruluşunu Orhan Bey devrine (1326-1362) kadar götürenler olsa da o dönemde malî işler için ayrı bir teşkilat kurabilecek kadar gelişmeler olmadığı için bu pek de mümkün görünmemektedir.[157] Bununla birlikte Osmanlılarda I. Murad devrinden itibaren bütçe tanzimine başlandığına ve hazine kavramının yine bu dönemde teşekkül ettiğine nazaran defterdar ve defterdarlığın da bu sıralarda kullanıldığı tahmin edilebilir.[158] Uzunçarşılı, Germiyanlı Şeyh oğlu Mustafa'nın Germiyanoğlu Süleyman Şah namına yazmaya başlayıp onun ölümüyle damadı Yıldırım Bayezid'e ithaf ettiği Hurşid ve Ferahşad adlı manzum eserde geçen bir beyitte defter, hazine ve nişandan bahsettiğini, kendisinin de Germiyanoğlu'nun defterdarı ve nişancısı olduğuna göre defterdar unvanının bu tarihlerde Osmanlılarda da bulunduğunu iddia etmektedir. Yine II. Murad dönemine ait bazı vakfiyelerdeki şahitler arasında "defterdar" ve "defterî" isimlerine tesadüf edilmesinden hareketle defterdarlık kurumunun en erken XIV. yüzyılın sonları ve en geç de XV. yüzyılın sonlarında var olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bu tabirin XV. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan Yazıcızâde Âlî'nin "Selçuknâme" adlı eseri ile yine XV. yüzyılın son yarısında yazılan ve Osmanlıların kuruluş dönemine ait bilgiler veren anonim Âl-i Osman[159] tarihlerinde de geçtiğini ifade ederek bu tezini desteklemiştir.[160] Bu belge ve tahminlerden hareketle defterdarlık kurumunun daha XIV. yüzyılın başlarında kurulduğunu söyleyebiliriz.[161] Bunlara ilaveten Fatih Kanunnamesi'nde[162] malî teşkilatın başı olan başdefterdarın ve defterdarların

[156] Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, İstanbul, 1994, s. 94.
[157] Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.
[158] Yusuf Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 62.
[159] Erken dönem Osmanlı tarih kaynakları ve Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'lar hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, 1 (2013), Bahar, s. 271- 293.
[160]Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 325- 326. M. Fuat Köprülü de Yazıcızâde Âlî'nin, "*Selçuknâme*" eserinden hareketle II. Murad döneminde, mal deftercisi ya da mal defterdarı adını taşıyan bir görevlinin olduğundan bahsetmektedir. Bkz. M. Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 2. Bs., Ötüken Yay., İstanbul, 1986, s. 68- 69.
[161] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Kardelen Yay., Isparta, 1997, s. 83; Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.
[162] Kanunnamenin tam metni için bkz. Fatih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Kitabevi Yay., İstanbul, 2003; Ahmet Akgündüz,

yetkileri, protokoldeki yeri ve maaş gelirleri belirlenmiş olması hasebiyle bu kurumun XV. yüzyıl ortalarında tamamen şekillendiği açıkça görülmektedir.[163]

Fatih Kanunnamesi'ne göre defterdâr padişahın malının vekili ve sadrazam da o malın nâzırı idi. Defterdarın izni olmadan hazineden tek bir akça bile çıkarılmasına müsaade edilmemiştir.[164] Ancak bu husus, defterdarın harcamaları kimseye danışamadan yapacağı anlamına gelmemekteydi. Defterdarların arz etmeksizin hazineden verebilecekleri miktar 2 akçeyi geçemezdi. Maliye ile ilgili hükümler defterdar tarafından yazılırdı. Defterdarlar Divan-ı Hümayun üyesi olup, malî konularla ilgili davalar başdefterdar tarafından görülür ve hükümlerin yazılması için gerekli olan buyruldular[165] yine onun tarafından verilirdi.[166]

Defterdarlar haftada dört gün divan toplantılarına gelip bu günlerden sadece Salı günleri vezirlerle birlikte arza girerek malî konular hakkında izahat verirlerdi. Eğer padişah itiraz edecek olursa bu konuda cevap verecek olan defterdar vereceği cevabı sadrazama söyler, o da bunu hükümdara arz ederdi. Defterdarın padişahın huzurunda okuyacağı telhis hakkında önceden vezir-i azamla görüşüp onayını alması gerekirdi.[167]

Tevkiî Abdurrahman Paşa'nın 1676 yılında tedvîn ettiği kanunnamedeki[168] bilgilere göre "mal vekili" olan Başdefterdar, evinde divan kurup malî konularla ilgili davaları dinleme ve hüküm verme yetkisine sahiptir. Mültezimlerin halka zulmetmelerini önlemek ve halkı koruyup himaye etmek en önemli görevlerindendir. Mukataaları tevcih yetkisi onundur. Hazine ile ilgili bütün işlerin en üst mercii odur. Ulufe günleri vezirler arza girince defterdar maaş defterini padişahın huzurunda okuyarak yer öpüp dışarı çıkar, eğer vezir rütbesinde ise vezirlerin yanına gidip

---

Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri, FEY Vakfı Yay., İstanbul, 1990, s. 317- 332.

[163] Ortaylı, *age,* s. 223. M. Zeki Pakalın, ilk başdefterdar olarak Fatih döneminde göreve başlayan Titrek Sinan Çelebi'yi (1452) göstermektedir. Bkz. Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., No: 1977-180, c. I, Ankara, 1978. Sayın ise, ilk başdefterdar olarak Fenarizade Ahmet Çelebi'nin ismini vermektedir. Bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tarih-i Mali- Osmanlı Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı APK Yay., No: 2000/356, Ankara, 2000, s. 73.

[164] "… *Ve başdefterdâr cümle malımın nâzırı olup, umûr-ı âlem ana mufavvazdır. Anın izni olmadın bir akça ne dâhil ve hâric-i hazîne ola*…", Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 9.

[165] "… *Ve mâlıma müte'allık olan ahkâmı defterdârlarım buyruldusu ile yazalar*…" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman,* s. 9.

[166] Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.

[167] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 331.

[168] Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, **MTM**, I/3, İstanbul, 1331, s. 516- 517.

dururdu.[169] Bunun yanında hazineye girecek paranın tam ayar olduğunun tespiti, önem verilmesi gereken konulardan birisiydi. Bunun için defterdarın hazineye sahih olup olmadığını kontrol etmeden para sokmaması, darphaneyi yoklaması, ayrıca hazineden emeklilik vermemesi gerekiyordu.[170]

Fatih Kanunnamesi'ne göre başdefterdarın Divan-ı Hümayun'da vezir-i azamın sofrasında yemek yemek[171], hükümdarın malını muhafaza etmek, hazineyi alakadar eden işler için maliyeden hüküm yazmak, hizmet eden kimselere çavuşluk sipahilik, kâtiplik, hatta sancak ve zeamet arz etmek, ordu sefere giderken padişaha yanaşıp konuşabilmek gibi imtiyaz ve yetkileri vardı.[172]

Yine bu kanunnameye göre defter emini ve şehremini, 300 akçe kadılar ve reisülküttaplar defterdarlığa getirilebilirlerdi.[173] Aynı kanunnamede defterdara has verilecek olursa 600.000 akçelik ve hazineden maaş verilecekse 150.000'den 240.000'e kadar verilmesi yazılmıştı.[174] Bunun dışında başdefterdar 90.000, mal defterdarları 80.000 akçe ile emekliye sevk edilirlerdi.[175] Has tevcihlerinde ise defterdarın yük başına imza hakkı olarak 1.000 akçe, hazineye para tesliminde bin akçede yirmi akçe kesr-i munzam adında aidat alırlardı. Ayrıca defterdarın maiyetindeki kâtiplere de "kitâbet hakkı" verilirdi.[176] Ve padişaha her nereden hediye

---

[169] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1985, s. 40; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 332; Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.

[170] "…*Ve başdefterdâra lâzım budur ki, Dîvâna gelen akçeyi yakmadın almaya. Kula 'ulufe virildikde züyûf akçe buluna, başdefterdâr muhkem 'itâb olunur. Ve darbhânede kesilen akçe ve âltuna defterdar ekser bi'z-zât mukayyed olup sâhibü'l-'ayâra i'timâd itmeyüp hufyeten haftada bir gün Darbhâneyi yoklamak lâzımdur. Devlete zarar sikkeden gelür, umûr-ı mühimmedendür, muhkem takayyüd gerekdür*…" Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan'dan İndeks İlave Edilmiş Ayrı Basım**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 37; Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.

[171] "… *Ve Dîvân-ı humâyûnumda ta'âmda vezîr-i a'zâm ile başdefterdâr ve sâir vüzerâ ile defterdârlar ve nişâncı yir*…" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 8.

[172] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 327; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 84.

[173] "… *Evvelâ defter emini ve şehr emini defterdâr olmak kânunûmdur. Ve üç yüz akça kadı dahı beş yüz akça kadı mertebesindedir. Ve hâlâ üç yüz akça kadı bir kimesne vardır. Üç yüze vardukdan sonra mâl defterdârı olmak kânûnumdur. Ve reîsülküttâb dahi ri'âyet olunursa defterdâr olmak kânûnumdur*…" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 10; Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 96.

[174] "… *Ve defterdârlarıma hâs virilürse, altı kerre yüz bin akça virilsün. Eğer hazîneden sâliyâne virilürse sâliyâne âlîdir. Yüz elli binden iki yüz kırk bine dek virilsün*…" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 20; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 326.

[175] "… *Ve sâir mal defterdârları seksen bin akça ile mütekâ'id olalar*…" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 20.

[176] "… *Ve defterdârlarımın âyidesi, havâs-ı humâyûnumdan gerek iltizâm ve gerek emânet ile ümenâya virilen hâslar kaç yük ise, yük başına bin akça hakk-ı imzâ alalar. Ve mutlaka hazîne-i*

gelirse vezirlerle birlikte defterdarlar da hisse alırlardı.[177] Bayram tebriklerinde padişahlar, vezirlere olduğu gibi defterdarlara da ayağa kalkarlardı.[178]

Defterdarlar Divân-ı Hümayûn'un aslî üyelerinden olup, Kubbealtı'ndaki mevkileri sadrazamın sol yanında ve maliye kâtiplerinin oturdukları bölmeye bitişik olan taraftaydı. Toplantıların bitiminde yenilen yemeklerde başdefterdar sadrazamın sofrasında bulunurken, diğer defterdarlar vezirlerle birlikte ayrı bir sofraya otururlardı. Defterdarların teşrifattaki mevkii kazaskerlerin alt tarafındadır. Divân-ı Hümayûn'da başdefterdar üstte diğer iki defterdar onun alt tarafında otururlardı. Başdefterdâr paye ve itibarda nişancı ile eşit sayıldığından teşrifatta kıdemlerine bakılırdı. Defterdarlara gönderilen hükümlerde kullanılan elkâb da yine Fatih Kanunnâmesi'nde tespit edilmiş olup bu hükmün divan ya da maliyeden yazılmasına göre değişiklik gösterirdi.[179]

Maliye teşkilatında ilk önceleri sadece bir defterdar varken devletin büyüyüp genişlemesiyle birlikte malî alandaki işlerin artması defterdar sayısının arttırılmasını zorunlu hale getirmişti. Fatih Kanunnamesi'nde "başdefterdar ve "defterdarlar" [180] tabirinin bulunması ikinci defterdarlığın bu dönemde teşkil edildiğini ortaya koymaktadır.[181] XVII. yüzyılın ortalarına kadar, Rumeli için iki, Anadolu için ise bir ya da iki defterdar görev yapmaktaydı.[182]

Yavuz Sultan Selim'in döneminde (1512-1520) Doğu Anadolu ile Suriye'yi fethetmesi üzerine bu bölgelerin malî işlerine bakmak üzere merkezi Halep'te olan Arap ve Acem adı verilen yeni bir defterdarlık daha tesis edildi. Arap ve Acem Defterdarlığı'nın yönetim merkezinin Halep olması, taşrada merkezden bağımsız bir malî teşekkülün ortaya çıkması açısından önemli bir gelişme olmuştur. Ancak bu

---

âmireme akça teslîm olundukda, bin akçadan yirmi akça kesr-i mîzân alalar. Ve defterdârlara hidmet iden küttâba dahi hakk-ı kitâbet alalar…" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 21.

[177] "*… Ve cenâb-ı şerîfime her ne yerden pîşkeş gelse vüzerâma ve defterdârlarıma hisse vireler…*" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 21.

[178] Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 96; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 326- 327; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 84.

[179] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 331; Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 96.

[180] "*... Ve mâl defterdarlarımın başdefterdâr olmak yollarıdır…*" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 8.

[181] Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.

[182] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 40; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 13- 14.

defterdarlığın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir.[183] Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1520-1566) ilk yıllarında Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına merbut yalılar ayrılarak İstanbul'daki mukataat da buraya verilmek suretiyle devlet merkezinde "*Şıkk-ı Sani*"[184] unvanıyla bir defterdarlık daha kuruldu. Böylece merkezde başdefterdar, Anadolu defterdarı ve Şıkk-ı Sani Defterdarı isimlerini taşıyan üç defterdarlık kurulmuş oldu.[185] Bu değişim, bazı tarihçilere göre Osmanlı maliyesinin eyaletlere dayalı bir yapı arz eden İlhanlı maliyesinden kopuşunu temsil etmekteydi. Zira Şıkk-ı sânî ismindeki bu üçüncü defterdarlık, herhangi bir eyalet esas alınmadan İstanbul'daki mukataa gelirleriyle beraber Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden ayrılan bazı gelirlere nezaret etmek için kurulmuştu.[186]

1567-1568'de biri Rumeli, diğeri Anadolu vilayetlerine ait olmak üzere ikişer "şıkk-ı evvel ve şıkk-ı sânî" defterdarlığının bulunduğu tespit edilse de[187] diğer kaynaklarda iki şıkk-ı sânî olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.[188] 1587 yılında ise, Tuna bölgesi ayrılarak, protokolde son defter konumunda Tuna Defterdarlığı kurulmuştu.[189] Yine aynı şekilde 1596 yılında protokolde, Başdefterdar, Anadolu, Şıkk-ı Sanî (Rumeli II. Defterdarı) ve Tuna olmak üzere toplam dört defterdar bulunmaktaydı.[190] Koçi Bey'in, risalesinin Sultan İbrahim'e (1640-1648) sunduğu bölümünde[191] Başdefterdar dışında Rumeli, Anadolu ve Tuna defterdarından da

---

[183] Bilgin Aydın- Rıfat Günalan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlılarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", **Osmanlı Araştırmaları**, XXX, (Neşir Heyeti; Halil İnalcık-İsmail E. Erünsal-Heath W. Lowry-Feridun Emecen-Klaus Kreiser), İstanbul, 2007, s. 63- 64.

[184] Bu defterdara "Şıkk-ı Sani" denilmesinin nedeni, başdefterdarın "Şıkk-ı Evvel" unvanıyla anılmasıdır. Bu tabire 1524-1525 tarihli bütçede tesadüf edilmektedir. "*An vilâyet-i Rumeli an şıkk-ı sânî tâbi-i Mahmud Çelebi maa babâ-i hasenât-ı mütenevvia…*" Bkz. Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", **İÜİFM**, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, Sayı: 1-4, İstanbul, 1985, s. 435.

[185] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 327- 328.

[186] Özvar, "Osmanlılar/ Malî Yapı", s. 522.

[187] "*… Vilâyet-i Rumeli'nin Şıkk-ı Evvelinde baş defterdar Hasan Çelebi kullarına tâbi' olan kalemlerün mahsülidir…. Vilâyet-i Rumeli'nin Şıkk-ı Sânîsinde Derviş Çelebi kullarına tâbi' olan kalemlerin mahsülidir…. Vilâyet-i Anadolu'nun Şıkk-ı Evvelinde Abdulgafur Çelebi'ye tâbi' olan aklâmın mahsuludır.*" Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", **İÜİFM**, XIX, Sayı: 1-4, İstanbul, 1960, s. 301- 302.

[188] Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.

[189] "*… Ve sâbıkâ Baş-defterdâr olan Burhâneddin Efendi evâsıt-ı şehr-i mezbûrede Tuna aklâmını ayırup dördüncü defterdârlık nâmına bir nezârete nak yüz yiğirmi bin akça sâliyâne ta'yîn itdirüp en aşağa oturup Tuna Defterdârı oldı…*" Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. I, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Yay., Ankara, 1999, s. 183.

[190] *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 618.

[191] *Koçi Bey Risalesi*, (Sad. Zuhuri Danışman), MEB Yay., İstanbul, 1972, s. XII.

bahsetmektedir. Bu ise, Tuna Defterdarlığının XVII. yüzyıl ortalarında varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.[192]

Yavuz Sultan Selim döneminde kurulmuş olan Arap ve Acem Defterdarlığı da II. Selim'in saltanatının ilk yıllarında sırasıyla Diyarbekir, Şam, Erzurum ve Trablusşam'ın bu idarî birimden ayrılmasıyla beş eyalet defterdarlığına ayrıldığından XVI. yüzyıl sonlarında yalnız üç defterdarlık kalmış ve iki yüzyıl bu şekilde devam etmiştir. Fakat XVII. yüzyılda bu defterdarlıkların isimlerinde değişiklik yapılmış, Anadolu defterdarı aynı zamanda "şıkk-ı sânî defterdarı" olarak anılırken daha önce şıkk-ı sânî ismini taşıyan defterdara "şıkk-ı sâlis" denilmeye başlanmıştır.[193] XVIII. yüzyıla kadar başdefterdarlığın durumunda önemli bir değişiklik olmadı. Bu dönemde Rumeli defterdarı başdefterdar olarak divana girmekteydi ve maliye teşkilatının başı idi. Bu üçlü sistem III. Selim (1789-1807) dönemine kadar devam etti. III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasıyla bunun malî işlerine bakacak yeni bir hazine ve defterdarlığa ihtiyaç duyulmuştu. Bu nedenle şıkk-ı sânî defterdarı "İrad-ı Cedid Nazırı" unvanını almıştır. Bu doğrultuda da kısa ömürlü bir İrad-ı Cedid (Şıkk-ı Râbi) defterdarlığı kuruldu. Ancak bu defterdarlık III. Selim'in öldürülüp Nizam-ı Cedid ordusunun lağvedilmesiyle ortadan kalkmıştır.[194]

1793 yılında İrad-ı Cedid Hazinesi'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı devlet maliyesinde "tek hazine" düzeni terk edilerek fiilen "çoklu hazine" düzenine geçilmişti. 1795 yılında Zahire Hazinesi'nin kurulmasıyla birlikte "çoklu hazine düzeni" daha da çok benimsenmiş ve bunu 1805 yılında Tersâne Hazinesi ve Defterdarlığı'nın kuruluşu takip etmiştir. Tersâne Hazinesi kurulup hazine sayısı dörde çıkınca ayrıca dört defterdar daha ortaya çıktı. Bunlar, Başdefterdar olan Şıkk-ı Evvel, İrâd-ı Cedid Hazinesininki Şıkk-ı Sani, Tersane Hazinesi'ninki Şıkk-ı Salis ve Zahire Hazinesi'ninki de Şıkk-ı Râbi Defterdarı idi. Bu defterdarların unvanlarından da anlaşılacağı üzere bunlar arasında bir derece ve protokol farkı bulunmaktaydı.

[192] "*… Benim devletlü hünkârım, başdefterdardan başka üç defterdar daha vardır: Biri Rumeli defterdarıdır, biri Anadolu defterdarıdır, biri Tuna defterdarıdır. Onların çokluk para tahsili yoktur. Hemen başdefterdarın eli altındadır*…" Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, (Sad. Zuhuri Danışman), MEB Yay., İstanbul, 1972, s. 142.
[193] Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.
[194] Ortaylı, *age*, s. 224-225; Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 95.

Ancak bu durum hazinelerin müstakil statülerine defterdarların kendileriyle ilgili malî konuları müstakilen yürütme ve çözümlemelerine engel olmuyordu.[195]

II. Mahmud döneminde (1808-1839) Mukataat Hazinesi kurulmuş ve bu hazinenin başında bulunan görevliye de yine nazır unvanı verilmişti. 1834 yılında işlerinin artmakta olduğu gerekçesiyle ve daha iyi bir düzene kavuşturulmak amacıyla Mukataat Nezâreti defterdarlığa dönüştürüldü. Böylece bu tarihte Mukataat Nazırı'na "Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Defterdarı" unvanı verilerek rütbesi birinci sınıf devlet memuru statüsüne yükseltildi ve başdefterdar gibi müstakil buyruldu yazmak yetkisine sahip oldu. 1835 yılında Hazine-i Âmire ile Darphâne-i Âmire hazinesi birleştirilmiş ve Şıkk-ı Evvel Defterdarlığı (Başdefterdarlık) lağvedilmiştir. Onun yerine geçen defterdara da "Darphâne-i Âmire Defterdarı" adı verilmiştir. 1838 yılına gelindiğinde de Hazine-i Âmire ile Darphâne'nin idaresi tekrar birbirinden ayrılmış ve Hazine-i Âmire bu defa Mansûre Hazinesi ile birleştirilmiştir. Ayrıca bundan sonra artık "defterdar" tabirinin kullanılmayacağı da ilan edilerek Maliye Nazırlığı'nın kurulacağı açıklandı. Bu nazırlığın kurulmasıyla birlikte Darphane Defterdarlığı da ortadan kalkmıştır. Aynı şekilde Hazine-i Âmire, Mansûre Hazinesi'ne dâhil edilince Maliye Nazırlığı'nın kuruluşu nedeniyle Âsâkir-i Mansûre Defterdarlığı da lağvedilmiş oldu. Fakat ertesi yıl hazineler yeniden ayrıldığından Hazine-i Âmire'nin başına bir defterdar geçirildi. Ancak 1841 yılında bu defa kesin olarak iki hazine birleştirilmiş ve defterdarlık kurumu da yerini Maliye Nezareti'ne bırakmıştır.[196]

Bu dönemden sonra idarede merkezîleşme politikalarının bir uzantısı olarak bütün hazineler birleştirildi. Her çeşit devlet gelirinin Hazine-i Amire'ye aktarılması, yine bütün masrafların merkezî devlet hazinesinden karşılanması Tanzimat'ın en önemli malî hedeflerinden birisi idi. Bu girişimi desteklemek için kamu görevlilerinin maaş almak yerine bazı kamu gelirlerini kendi hesaplarına tahsil etme uygulamasına son verildi. Bunun yanında bazı vergi yükümlülükleri ve angaryalar kaldırıldı. Mal sandıkları ve daha sonraları Bank-ı Osmanî ile yapılan anlaşma gereğince eyalet ve sancaklardaki gelir fazlaları Hazine-i Âmire'ye aktarıldı.

[195] Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersâne-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", **İÜİFM**, XLI, Sayı: 1-4 (Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan), İstanbul, 1985, s. 361- 362.
[196] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul, 1986, s. 252 vd.

Tanzimat Dönemi'nde yeniden organizasyon dolayısıyla ortaya çıkabilecek malî konuların çözüme kavuşturulması amacıyla Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyye, Divân-ı Muhasebât gibi pek çok komisyon ve meclis oluşturuldu. Akabinde iltizam usulü kaldırıldı. Tanzimat idaresinin uygulandığı bütün sancak ve kazalarda vergi toplama işlerinde vazifelendirilmek üzere muhassıllık teşkilatı tesis edildi. Vergilerin tekrardan hak ve adalet ilkelerine uygun şekilde belirlenmesine başladı.[197]

Devletin taşradaki malî organizasyonunun bir teşkilat olarak gelişimini yansıtan en önemli göstergelerden birisi de "Mal", "Kenar" ya da "Hazine" defterdarlıklarının teşekkülüydü. Bunların kuruluşu ise eyaletlerin tesis edilmesiyle yakından ilgiliydi. XVI. yüzyılın sonunda Osmanlılarda eyalet sayısının otuzu aşması, Osmanlı maliye teşkilatı ve bürokrasisinin merkezden taşraya doğru geliştirdiği organizasyonu göstermesi açısından önemliydi. Zira taşrada örgütlenen Mal ya da Hazine defterdarlıkları, otonom bir malî organizasyona sahip olan eyaletlerin malî idaresini temsil etmekteydi. Bu defterdarlıkların temel işlevi ise, teşkilatlandıkları eyalet sınırları içerisinde devlet hazinesinin doğrudan kontrol ettiği mirî gelire (havâss-ı hümâyûna) nezaret etmekti.[198] Eyaletlerdeki malî işler ise, eyalet defterdarı veya kenar defterdarı adı verilen görevliler tarafından yürütülmekteydi. Bu defterdarlıklar da merkezdekinin bir maketi gibi örgütlenmiş olup, tezkireci, muhasebeci, veznedar, mukabeleci, rûznâmeci gibi şef konumundaki görevliler ve bunların maiyetinde kâtipler yer alırdı. Bir de timar defterdarı vardı ki bunlar timar işlerine bakan defterdarlardı. Bir çeşit vergi ve nüfus sayımı olan tahrirlerde görev aldıkları gibi timarlarla ilgili diğer işler de bu defterdarlar tarafından görülürdü. Bu nedenle son derece dürüst ve namuslu kişilerden seçilmesine özen gösterilmekteydi.[199]

Başdefterdarın yönetiminde örgütlenen Osmanlı maliyesi, ilk iki dönemde esas itibariyle merkezî devlet gelir ve giderlerinin gerçekleştirildiği devlet hazinesinin idaresinden sorumluydu. Bu görevi ise, muhasebe, ruznâmçe, mukataa ve tezkire gibi malî kalemlerde istihdam edilen Hazine-i Amire kâtipleri

[197] Özvar, "Osmanlılar/ Malî Yapı", s. 522- 523.
[198] Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, **Kongreye Sunulan Bildiriler**, 4-8 Ekim Ankara, 1999, III. Cilt, III. Kısım, TTK Yay., Ankara, 2002, s. 1606.
[199] Kütükoğlu, "Defterdar", **DİA**, IX, s. 96; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 330.

yapmaktaydı.[200] Hazine kâtipleri dışında defterdarın idaresinde çalışan memurlar da bulunmaktaydı. Bunlar ise, devlet gelirlerini tahsil etmekle görevli olan Başbaki Kulu, cizye gelirleriyle ilgilenen Cizye Başbaki Kulu, gelir-gider işlerine nezaret eden Veznedarbaşı [201] , Sergi Nazırı, Sergi Halifesi [202] ve Varidatçı ismini taşımaktaydı.[203] Çalışmamızın konusu ile ilgili görevliler şunlardı:

1.2.1.1. Varidatçı

XVI. yüzyılda her defterdarlıkta, başdefterdarlığa bağlı olarak görev yapan memurlardır. Osmanlı vesikalarında "Vâridâtî-i Şıkk-ı Evvel" ve "Vâridâtî-i Şıkk-ı Sânî", Osmanlı tarihlerinde ise "Baş Vâridâtî"[204] suretinde geçmektedir.[205] Bunlar başdefterdarlıkta vâki' olan mukataalardan hazineye teslim edilen malları (gelirleri) kaydetmekle vazifeliydiler.[206] Bu kaydetme işlemi[207], mukataalardan tahsil edilen gelirleri mukataacıların kendi defterlerine kayıt (tahvîl) ve suretini havale ettikleri ruznâmçeciler, söz konusu tahvili ruznâmçe defterlerine aktardıktan sonra varidatçılara havale, bunlar ise kendilerine havale edilen tahvili, defterlerine geçirip, arşivlerinde muhafaza etmeleri şeklinde olmaktaydı.[208]

---

[200] Özvar, "Osmanlılar/ Malî Yapı", s. 521.

[201] Maliyenin üçüncü icra memuru, devletin gelir ve gider işlerine nezaret eden görevlidir. Bunun maiyetinde dört veznedar bulunmaktaydı. Görevleri, sikkelerin ayar ve vezinlerini kontrol etmek, altın ve gümüşleri tartmaktı. Gerektiğinde de bu sikkeleri eritirlerdi. Bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 41; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 334.

[202] Sergi Nazırı, başdefterdarın icra memurlarından dördüncüsü, Segi Halifesi ise beşincisidir. Her iki memurun görevi de hazine işlemlerinin defterlerini tutmaktı. Bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 41; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 334.

[203] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 14.

[204] "*… ve Baş vâridâtî yerine Teslîmâtî Mehmed Çelebi ve…. oldı*." Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (971-1003/1563-1595), (haz. Mehmet İpşirli), TTK Yay., Ankara, 1999, s. 156.

[205] Mehmet Zeki Pakalın, "Varîdatî", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 583.

[206] Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", s. 319- 321.

[207] Bu kaydetme işlemini Barkan şöyle nakletmektedir: " *Ve umuma cizyeden hâsıl olan emvalin defterini haraççı'lar getürüb muhasebeye virürler. Muhasebeci dahi kendü şakirdlerine ve erbâb-ı kalemin ba'zı şakirdlerine virüb erkaamını görüb muhasebe-i 'atîk ile tatbik idüb zîr ve bâlâ görüldükden sonra muhasebeci tahvîl idüb suret-i tahvîli rûznâmeye gönderüb ber-mûceb-i tahvîl akçe Hızâne-i 'Âmire'ye alınub ol tahvîl girü muhasebeciye gelüb muhasebeci dahi cümle cüz'i (?) fihrist idüb sene temam oldıkda muhasebeyi ol aradan (oradan) okur. Ve ibtidâen rûznâmeye baş-rûznâmeci ve ba'dehu rûz-nâmeci-i sânî tahvîl ider ve ba'dehu vüzerâ-i i'zâm tarafından rûznâmede oturan kimesneler tahvîl ider*." Bkz. Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", s. 315.

[208] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 14- 15.

1.2.1.2. Başbakî Kulu

Eskiden günümüzdeki maliye müfettişlerinin gördükleri işleri yapan baki kullarının amirine verilen isimdir. Tanzimat'tan sonra "başmüfettiş" unvanını almışlardır.[209] Osmanlı maliye teşkilatında defterdara bağlı yoklama ve vergi bakaya tahsili işleriyle görevli olan bu memuriyetin hangi tarihte kurulduğu tam olarak bilinmemektedir. Yavuz Sultan Selim zamanında (1512-1520) Baki Kulları adında bir teşkilatın varlığından bahsedilse de [210] bu husus herhangi bir kaynağa dayandırılamamaktadır. Ancak defterdarlığın bünyesinde böyle bir işi yapan memurun bulunması mümkün görünse de bu memurluğun bir büro şeklinde teşekkülü muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Öyle ki döneme ait arşiv kayıtlarında bakaya teftişiyle görevlendirilen bazı kimselere tesadüf edildiği gibi bâki çavuşluğu bir vazifenin olduğu ve bu çavuşların defterdarlığa bağlı olarak devlete ait bakiye gelirlerini toplamakla görevli oldukları anlaşılmaktadır.[211]

Herhangi bir sefer-i hümâyûn sırasında İstanbul'da kalan başdefterdar, vergilerin toplanması hususunda her türlü emri vermeye, emin, mültezim ve kadılar dâhil bu işlerle uğraşan herkesi denetlemeye ve işlerinde başarısız olanları görevden almaya yetkisi vardı. Mültezimlerin veya başkalarının ödenmemiş vergi ya da gecikmiş borçlarını tahsil etmek için özel bir örgüt kurulup çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Bu örgütün amiri olan Başbâkî kulu, altmış adamıyla birlikte vergisini ödemeyenleri takip, gerekirse de kendi sorumluluğu altında hapis ettirebiliyordu.[212] Başbaki kulu hapsetme işini kendi konağında yapmaktaydı. Burası sorgulamanın yapıldığı, borçlunun ya da zimmetinde devlete ait mal bulunan kimsenin borcunu veya zimmetini temizleyinceye kadar kaldığı bir hapishane gibiydi. Öyle ki zimmetinde 2.000 kuruş kalan Midilli Nâzırı Osman Ağa dönemin başbâkî kulunun konağında gözaltına alınmıştı. Yine 1693 yılında Defterdar Cânib Ali Efendi kendisine isnat edilen bazı suçlar nedeniyle azledilince derhal başbâkî kulu hapishanesine atılmış ve yirmi gün burada kalmıştı. 1694'te ise Vezir-i Âzam

[209] Pakalın, " Baş Bakı Kulu", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 160.
[210] Pakalın, "Bakı Kulları" namıyla mevcut olan bu teşkilatın Yavuz Sultan Selim zamanında vücuda getirildiğini iddia etmektedir. Buna dayanak olarak da bazı kayıtları göstermektedir. Bkz. Pakalın, "Bakı Kulu", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 149.
[211] Feridun Emecen, "Başbâki Kulu", **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 126.
[212] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 103.

Bozoklu Mustafa Paşa görevden alındıktan sonra kethüdası ve hazinedarı, başbâkî kulu hapsine alınarak malları ve parası soruşturularak sayımı yapılmıştı.[213]

Mültezimlerin, mukataa muhasebelerinin dönem (tahvîl) sonunda yapılan kontrolünde Başbâkî Kulu'na harç (âidât) ödemeleri gerekiyordu. Mukataa mültezimlerinin ödedikleri harçlar arasında bu ödeme görülmekteydi. Ancak mültezimler harçları ödemekten kaçınıyorlardı. Bu hususun önlenmesi için bürolara, muhasebelerin denetimlerinde, mültezimlerin Başbâkî Kulu harcının ödenmiş olmasına dikkat edilmesi; şayet ödenmemişse, defterdarın muhasebe sureti verilmesi için izin vermemesi, yanlışlıkla defterdar tarafından izin verilmişse büroların verilen bu izni dikkate almamaları emredilmekteydi. Bu harcın ödenmesi; mukataa muhasebesinin ruznâmçe kaleminde denetimden geçtikten sonra muhasebe kaydının arka kısmı (zahrı) Başbâkî Kulu tarafından harcın tahsil edildiğine dair mühürlenmekte ve böylece denetim tamamlanmış olup mültezimlere muhasebe sureti verilmekteydi. Malikâne olarak satılan mukataaları deruhde eden şahıslardan da Başbâkî Kulu için harç tahsil edilmekteydi.[214]

Başbâkî Kulu'nun bir başka görevi de, ocaklara maaş verilmeden bir hafta önce elinde defterdârın beş, altı kıt'a kuyruklu buyruldusu ile Paşa Kapısı'na gelerek sadaret kethüdasının odasına gitmek, orada bu buyrulduları sadrazam namına kethüdaya pençeletmekti. Sonra Başbâkî Kulu, kethüda aracılığıyla sadrazam tarafından kabul olunur, o da bu buyrulduları görüp üzerine sah[215] işaretini koydurur ve bu işlemi müteakip buyruldular kendisine verilerek defterdara gönderilirdi.[216] Ayrıca Başbaki Kulları havalelik görevi de üstlenebilmekteydi.[217]

Başbâki Kulu teşrifatta önemli bir yere sahipti. Ulufe dağıtılırken ve sure çıkılırken defterdar ile birlikte divanda hazır bulunması kanun gereği idi. Gerek bu sırada yapılan törenlerden sonra ve gerekse de zafer tebriki, kutlamalar gibi çeşitli

---

[213] Emecen, "Başbâki Kulu", **DİA**, V, s. 126- 127.
[214] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 15.
[215] Fermanlarla beratların ve bazı evrak ile resmî kayıtların sıhhatini temin için tasdik etme manasına gelmektedir. Bu işaretin yazılmasına "sah çekmek" denilirdi. Fermanlar, beratlar ve sadaret makamından yazılan buyrultulara ilk dönemlerde bizzat sadrazamlar sah çekerdi. Daha sonra bu işaret Beylikçiler tarafından diğer evrak üzerine dairelerdeki ilgililer tarafından çekilirdi. Kayıtların doğruluğunu tasdik yerine son zamanlarda aslına uygundur anlamına gelen "aslına mutabıktır" işareti konulur ve dairenin resmî mührüyle mühürlenirdi. Bkz. Pakalın, "Sah", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 91.
[216] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 387.
[217] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 15.

vesilelerle padişah ya da sadrazamın huzuruna çıktığı zaman kendisine en iyi cinsten bir hil'at giydirilirdi.[218]

Başbâki Kulu'ndan başka doğrudan defterdarlığa bağlı bir de *cizye ve haraç başbâki kulu* vardı. Hakkındaki kayıtlar XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar inen ve maliyenin ikinci icrâ memuru olan bu görevli, cizye haraç dolayısıyla hazineye borcu olanları takip eder ve iltizama verilen cizyelerin mültezimlerinden borcunu vermemiş veya yatırmamış olanları takip ederdi.[219] Birbirinden ayrı iki memuriyet gibi görünmekle birlikte bazı durumlarda cizye başbâki kulu, başbâki kuluna vekil olarak tayin edilirdi. 1806 yılında cizye başbâki kulu Mustafa Ağa, başbâki kulu Mehmed Esad Bey'in işlerine görmek için resmen vekil olarak tayin edilmesine buna bir örnektir. Cizye başbâki kulu ayrıca kendi gelirlerinden devlet namına bazı harcamalar yapma yetkisine de sahipti. Nitekim 1770 yılında riyale[220] payesiyle Tuna seraskeri olan Ebubekir kaptanın gemisindeki esirler için giyim eşyası satın alma işini cizye başbâki kulu yapmıştı. Başbâki Kulluğu 1833 yılında Cizye başbâki kulluğu ile birleştirilmiş ve Tanzimat'ın ilanından birkaç yıl önce kaldırılmıştır. Tanzimat sonrasında ise bu vazife maliye müfettişliği tarafından yürütülmüştür.[221]

1.2.2. Defterdarlığa Bağlı Maliye Daireleri

Başdefterdarın yönetimindeki Osmanlı mali idaresi, Hazine-i Amire'ye dâhil gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı ve devlete ait hesapların tutulduğu çeşitli kalemlerden meydana gelmekteydi. Bunlardan bir kısmı hazineye, diğerleri de defterdarlıklara bağlıydı. Her kalemin memur sayısı, iş hacmi ve önemine göre farklılık göstermekteydi. Bu kalemlerde çalışan memurlar kendi alanlarında uzmanlaşmış kişilerdi. Her kalemin (büronun) başında bir "efendi"[222], onun bir derece altında ise "hacegân"[223] denilen kişiler görev yapmaktaydı. Her kalemin

[218] Emecen, "Başbâki Kulu", **DİA**, V, s. 127.
[219] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 41; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 334.
[220] Kontra amiral veya liva amiral yerinde kullanılan bir tabirdir. "Patrona"dan sonra gelir ve gemisine "Riyâle-i Hümayûn" denilmekteydi. Riyâle flamasını mizana direğine (geminin baştan üçüncü direğine) takardı. Bkz. Pakalın, "Riyale", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 50.
[221] Emecen, "Başbâki Kulu", **DİA**, V, s. 127.
[222] Hazine-i Hümayun'da yazı işlerinde istihdam olunan dört yazıcı hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, "Efendiler", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 507.
[223] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve Defterdarlık ve Nişancılık gibi vazifelerde bulunanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, "Hacegân", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 693.

personelinin başlıca görevi, kendi bürosu ile ilgili defterleri tutmak, yazışmaları yürütmek ve soru sorulduğunda bilgi vermekti.[224] Osmanlı maliyesi daireleri (Bâb-ı Defterî) teşkilatı, Maliye Nezareti'nin kuruluşuna kadar çeşitli aşamalar ve düzenlemelerden geçmiştir. Nitekim XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Maliye kalemlerinin pek çok değişikliklere uğradığı ve yeni isimlerle bir takım müdürlüklere ayrıldığı görülmektedir.[225] Merkezde yer alan defterdarlıkta, hazinenin günlük gelir gider kayıtlarını tutan Ruznâmçe, malî yazışmaların yazıldığı Evâmir-i Maliye ve bu kalemden gelen evraklara tarih yazan Tarihçi bürolarından başka devletin gelir ve gider kayıtlarının tutulduğu birçok daire bulunmaktaydı.[226]

1.2.2.1. Ruznâmçe Kalemi

Ruznâmçe, günlük gelir ve giderlerin kayıtlarının tutulduğu deftere verilen addır. *Rûz,* Farsçada gün, *nâmçe* ise defter demektir.[227] İlk zamanlarda *Rûznâme* denildiği halde sonraları, *Ruznamçe* adını almıştır. Bu tabir muhasebe kelimesi yerine de kullanılmaktaydı. Bu defteri tutana ise *Ruznamçeci* denilmekteydi. Ruznamçe defteri, Tanzimat'tan sonra *Yevmiye Defteri* adını almıştır.[228] Ruznamçe-i Evvel, Ruznamçe-i Hümayun ve Harc-ı Hâssa Ruznamçesi Kalemi olarak da adlandırılan Ruznamçe kalemi, defterdarlıktaki kalemlerin, dolayısıyla merkezî hazinenin bütün gelir ve gider işlemlerinin yapıldığı bürodur. [229] Bu kalem mukataalar, mevkufat ve cizye gelirlerini her gün deftere kaydetmekle görevli olup[230], merkez teşkilatı içerisinde yer almaktadır. [231]

Bu büronun hocalarına (kalem müdürlerine) ruznâmçe-i evvel (birinci ruznâmçeci) ve ruznâmçe-i sânî (ikinci ruznâmçeci) denilirdi. Bunlardan ikincisine

[224] Öner, *age*, s. 190.
[225] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 69.
[226] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),* s. 20.
[227] İsmail Gündoğdu, "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi", **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, c. 6, Sayı: 2, Yıl: 2009, s. 698.
[228] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, İstanbul, 2010, s. 162.
[229] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 41.
[230] Bu kayıt işlemi şöyle gerçekleşmekteydi; Mukataat, muhasebe, mevkufat ve cizye gibi gelirlerin kaydını tutan kalemler topladıkları gelirlere dair belgeleri, teşrifat, yeniçeri kalemi ve küçük ruznâmçe gibi giderlerin kaydını tutan bürolar da harcamalarıyla ilgili evrakı Büyük Rûznâmçe Kalemi'ne verirlerdi. Böylece bütün kayıtlar, rûznâmçe defterlerine geçirilirdi. Rûznâmçe defterleri Nevruz'dan (22 Mart) Nevruz'a bir yıllık olurdu. Bkz. Erhan Afyoncu, "Rûznâmçe", **DİA**, XXXV, İstanbul, 2008, s. 277; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 339.
[231] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 69.

"küçük ruznâmçeci" de denilmekteydi.[232] Söz konusu büroların ve defter türlerinin ortaya çıkışı ve standart hale gelmesi muhtemelen XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Fatih'in teşkilat kanunnamesinde[233] geçen rûznâmecinin hazine kâtibi olduğu kabul edilirse ona ait defterlerin varlığı XV. yüzyılın sonlarına kadar indirilebilir.[234] Kanuni zamanında yayınlanan 1566 tarihli Maliye Teşkilat Kanunnamesi'ne göre, gelen gelir önce ilgili mukataanın defterine, sonra Hazine-i Amire'de ruznamçeye yazılır, oradan yine ilgili defterdarlığın varidat (gelir) defterine kaydedilir. Bu kalemden yapılan ulufe, mevâcib (maaş) gibi ödemeler veya satın alınan mal ve hizmet bedelleri çıkış olarak gösterilirdi. Tahsil edilecek gelirlerden ödenen giderler de mahsuben kaydedilirdi.[235]

Hazineden çıkan kumaş, kürk, altın ve gümüş de Ruznamçecinin izni ile yapılırdı.[236] Burada tutulan hazine kayıtları "mîzân-ı adl" olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan Bâb-ı Defterî'ye bağlı gelir ve giderlerle ilgili muhasebe kayıtlarında hata varsa, bunlar ruznamçe kayıtlarıyla karşılaştırılarak bulunurdu. Toplama kolaylığı sağlamak üzere ayrı defterlere sadece rakamlar yazılarak "Erkam Defterleri" oluşturulmuştu. Savaş gibi durumlarda Padişah payitahttan uzakta olduğu zamanlarda biri İstanbul'da, diğeri de padişahın bulunduğu yerde olmak üzere iki ruznamçe defteri tutulurdu.[237] Hazine-i Amire dairesi olan Ruznâme kalemi, XVIII. yüzyıldan itibaren, Büyük Rûznâmçe ve Küçük Rûznâmçe kalemleri şeklinde

---

[232] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 338.

[233] "…*Küttâb merâtibinde reîsülküttâb, anun altına yeniçeri kâtibi, anun altına ruznâmeci… oturur*." Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 10.

[234] Afyoncu, "Rûznâmçe", **DİA**, XXXV, s. 277. Rûznâmeci unvanı XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında bir tayin hasebiyle geçmektedir: "…. v*e Baş-rûznâmeci Süleyman efendi-zâde yerine sâbıkâ Diyarbekir defterdârı olan Koca Ali Çelebi rûznâmeci oldı*." Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (971-1003/1563-1595), s. 156.

[235] 18.2.1139/ 15.10.1726 tarihli hazineye giriş çıkışları düzenleme talebiyle yazılan bir telhise göre, günlük gelir ve giderler o gün ikindi vaktine kadar cümle (giriş) kapısının yanındaki odada saklanırdı. Tahsilât yapıldığında parayı mehterhâne ocağının güvenilir bölükbaşıları arasından seçilen bir veznedarbaşı teslim alırdı. Teslim sırasında ayrıca veznedarlar, ruznâmçeci efendiler, çadır mehterbaşıları, sergi nazırı ve sergi kâtibi bulunurdu. Veznedarbaşı bunların denetiminde tahsilât veya ödeme yaparken sergi kâtibi gelir ve giderlerin çeşitlerini sergi pusulasına yazardı. İkindi vaktinde veznedarbaşında kalan meblağlar sergi pusulalarıyla karşılaştırılarak artan hazine mevcudu kontrol edilir ve saklanacak yere konarak mühürlenirdi. Bu arada veznedarbaşı elinde cari masraflar için ancak 4-5 kese civarında bir meblağ bırakılırdı. Telhiste özellikle, veznedarbaşının ferman olmaksızın ve tek başına ödeme yapmaması üzerinde ısrarla durmaktadır. Bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 42.

[236] Öner, *age*, s. 190.

[237] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 163.

teşkilatlanmıştır.[238]Ruznâmçecilik, Tanzimat'tan sonra 1256/1840 yılında kaldırılmış ve Maliye Nezareti içerisinde varidat muhasebeciliğine dâhil olmuştur.[239]

1.2.2.2. Evâmir-i Maliye Kalemi

Malî yazışmaların idare edildiği ve merkezden emirlerin yazıldığı bürodur. Bu emirler "Evâmir-i Maliye" defterlerine kaydedilmekteydi. Bu kalem de diğer bürolar gibi Başdefterdar'a bağlı olarak çalışmaktaydı. Bu kalemlerle ilgili yazışmaları ve neşredilmesi kararlaştırılan emirleri onlardan gelen kayıtlar gereğince bu kalemin sorumluluğunda idi.[240] Mukataalarla esham beratlarının da bu kalemden yazılması usuldendi.[241] Diyânet memurlarının, evkâf idare edenlerin, vakıflardan para alanların beratları da bu kalemde tertip ve tanzim olunurdu. Bu kalemde hazırlanan emirlerde defterdarın imzası ve padişahın tuğrası bulunurdu.[242]

1.2.2.3. Tarihçi Kalemi

Bu kalem, Maliye Kalemi'nden çıkan resmî evraka tarih koyar ve çeşitli gelirlerden alacağı olanlara verilecek havaleleri hazırlardı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında kapıkullarının maaşları, ümera-yı deryanın salyaneleri, bazı mukataa, cizye, avarız ve bedel-i nüzul gelirlerinden yapılacak bu havalelerin sebeb-i tahrir ahkâmını da bu kalem yazardı.[243] Bu kalemin memurlarının gelirleri, sebeb-i tahrir ihracından sağlanan aidatlar ile Defterdarlık mektubî kaleminden yazılan berat ve emirlere tarih konulmak karşılığında alınan aidatlardan oluşmaktaydı.[244]

1.2.3. Gelir ve Gider Kalemleri

1.2.3.1. Bütçe Gelir Büroları

1.2.3.1.1. Başmuhasebe (Muhasebe-i Evvel) Kalemi

Hazine-i Amire'ye bağlı kalemlerin ikincisi olan bu kalem (büro), gelir ve giderleri denetlemekle görevli olup, bütçelerde yer alan maliye kalemlerinin de yöneticisi durumundadır. 1691 cizye reformundan önce gelirlerin büyük bir kısmını bu büro denetlemekteydi. Bu dönemde denetlediği gelirler arasında cizye, mukataa

[238] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 69- 70.
[239] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 354; Öner, *age*, s. 190.
[240] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 43.
[241] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 166.
[242] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 357- 358.
[243] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 43.
[244] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 360.

gelirleri, timar ve zeamet sahiplerinin bedelleri, bazı eyalet gelirleri ve avarız türü bir vergi olan iştirâ bedeli en önemlilerindendi.[245] Muhasebe-i Evvel de denilen bu büro muhtemelen XVII. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Bundan önce Hazine-i Amire'ye bağlı ve muhasebeci denilen bir memurun bulunduğu Fatih'in teşkilat kanunnamesinden[246] anlaşılmaktadır. Önceleri bir tek muhasebeci varken malî işlerin artması dolayısıyla biri Rumeli'de, diğeri Anadolu'da olmak üzere iki muhasebeci ortaya çıkmıştır. Nitekim 1503 yılında Rumeli ve Anadolu şeklinde ayrılmamakla beraber iki muhasebeci görev yapıyordu. XVI. yüzyılın başlarında 1527-1528 tarihli bütçeden[247] anlaşıldığına göre Anadolu ve Rumeli muhasebecileri yanında Suriye-Mısır'ın fethinden sonra Arap vilâyeti muhasebecisi ismiyle bunlara bir üçüncüsü eklenmiştir. Ancak XVI. yüzyıl ortalarına ait hazine kâtipleri listelerine göre bu sonuncusu Kanuni dönemi başlarında Arap vilâyetinin ortadan kaldırılıp Mısır, Halep ve Şam vilâyetlerinin kurulması üzerine kaldırılmıştır. Bundan sonra XVI. yüzyıl boyunca merkezde Hazine-i Amire'ye bağlı Anadolu ve Rumeli muhasebecileri ve bunların yardımcıları görev yapmıştır.[248]

Başmuhasebe Kalemi, üstlendiği görev bakımından günümüzdeki Sayıştay'a benzemektedir. Devletin bütün irad, masraf ve mukataalarının kayıtları bu kalemde olmakla birlikte Darphâne, Matbah, Tersâne ve Arpa Eminlikleri, Baruthâne ve Nüzul Emânetleri, Kassâbbaşılık ve Bina Emini hesapları da burada görülüp tetkik edilmekteydi.[249] 1615 tarihli bir kayda göre Başmuhasebe, Başmuhasebeci Nasuh Efendi başkanlığında üç halife ve dört şâkirtten oluşmuştur. Bunlardan birincisi, Malikâne Halifeliği, yani malikâne usulü üzere arazi iltizam edenlere mahsus kalem olup, ikincisi, devletin alacaklarını tahsil etmekle görevli olan Zimmet Halifeliği ve üçüncüsü de müsadere edilen emval ile hükümdara düşen verasetlere ait Muhallefât Halifeliği'dir.[250]

---

[245] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 83; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 516.
[246] "*… Ve reîs kâtiblerinin … ve muhâsebeci olmak kânûnumdur*." Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 11.
[247] Bu bütçenin Hazine-i Amire kâtiplerinin isimlerinin verildiği sayfada 14. sırada "*Abdi Çelebi, muhasebe-i 'Arab*" şeklinde bir isim zikredilmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-28) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İÜİFM**, XV, Sayı: 1-4, İstanbul, 1953-54, s. 324.
[248] Feridun Emecen, "Başmuhasebe Kalemi", **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 133- 134.
[249] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 146.
[250] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 354- 355.

Bu kalem, Hazine-i Âmire'nin temeli olup, devletin bütün gelir ve giderleri, maliye, tüzük ve yasaları, hatta Enderun-ı Hümâyûn ve Has Ahur hazinelerinde bulunan mücevherler ve her türlü eşya bu kalemde yazılı idi. Başmuhasebe Kalemi, bir kesedarın ve altı sınıfa bölünerek altı hâcenin idaresi altında olup, her hâce tophane, tersane, aşevi, zahire ve Haremeyn hazineleri gibi hazine kollarının hesaplarına bakmakla görevli olduklarından, sürekli olarak bu kolların gelirlerini ve giderlerini incelerlerdi. Hangi hazineden olursa olsun alacak sahiplerine verilecek borç suretleri kesin olarak başmuhasebeden ödenirdi. Hazine kollarının eminleri, memurları, hazine kethüdası ve emir-i ahur ağa değiştirildiğinde, hesabı gözden geçirilerek kayıtları ile karşılaştırılırdı. Başmuhasebe Kalemi, defterdarın emrinde ise de nizama ya da hazine menfaatlerine ters düşen bir emir çıkarsa derhal cevap verilirdi.[251]

Başmuhasebe Kalemi, 1250 (1834-35)'den sonra Başmuhasebe Maliye Muhasebesi şekline dönüştürüldü. Tanzimat'tan sonra bir müddet daha aynı şekilde Maliye Nezareti'ne bağlandı. Daha sonra bu kalem Muhâsebe-i Umûmiyye Müdüriyeti şeklinde teşkilatlandırıldı. Günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde D.BŞM kodu altında bu büroya ait defter ve evrak serileri oldukça büyük bir yekûn oluşturmaktadır. Bu büronun başlıca defterleri arasında, mukâtaât, hâsılat, hazine vâridat ve masraf defterleri, berat, malikâne ve ahkâm kaydına mahsus defterler, eyalet hazinelerinin vâridat ve masarifât defterleri, bakaya ve zimmet defterleriyle muhallefât defterleri, havale defterleri, müşâhere defterleri ve cizye defterleri yer almaktadır.[252]

Başmuhasebe Kalemi kendisine bağlı çeşitli birimlerden teşekkül etmişti. Bunlardan bazıları; yukarıda bahsettiğimiz Malikâne Halifeliği, Muhallefât Halifeliği, Zimmet Halifeliği dışında Sehim (Esham) Halifeliği, Arpa Eminliği, Bina Eminliği, Darphane-i Amire Eminliği, Nüzul Eminliği, Odun Eminliği, Şehreminliği, Tersane Eminliği ve Gümrükler idi. Bu kaleme ait hazineler ise, hazineler kısmında detaylı bir şekilde göreceğimiz İrad-ı Cedid ve Mukataat hazinelerinin işlerine başmuhasebeden gönderilen görevliler bakmaktaydı.[253]

---

[251] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. III-IV, TTK Yay., Ankara, 1992, s. 309.
[252] Emecen, "Başmuhasebe Kalemi", **DİA**, V, s. 134.
[253] Öner, *age*, s. 191- 193.

1.2.3.1.2. Cizye Muhasebesi Kalemi

1691 yılında yapılan vergi reformundan sonra en büyük gelir kalemlerinden birisi olan Cizye Muhasebesi Kalemi, şahsî bir vergi kalemi olup, gayrimüslim tebaadan Hıristiyan ve Yahudilerden baş vergisi olarak alınan cizyenin her türlü idarî ve malî işlerinden sorumluydu. Bunun yanında cizye kâğıtlarının hazırlanıp dağıtımına ve özellikle cizye vergisinin tahsili işine bakardı.[254] Bu kalemde her sene cizye vergilerinin tahsisine mahsus olan makbuz senetleri hazırlanır ve zamanı gelince mühürlenerek torbalar içinde cizye memurlarına verilir ve Muharrem iptidasında şer'i mahkemelerde kadının huzurunda torbalar açılırdı. Herhangi bir mahallin cizyesini iltizam eden mültezimlerin gösterdikleri kefillerin isimleri de bu kalemde kayıtlı idi.[255]

1.2.3.1.3. Haremeyn Muhasebesi

Evkaf Muhasebesi olarak da adlandırılan bu kalem, selâtîn denilen büyük camilerin vakıf defterlerini tutmaktaydı. Bu camilerde hizmet edenlerin maaşları, Hac yönetimi ve Mekke ve Medine (Haremeyn)'ye ait olup İstanbul ve Rumeli'de vakfedilmiş bulunan mallara ilişkin defterler burada muhafaza edilirdi.[256] Ayrıca bazı kale neferlerinin mevâcipleri ile mütekâid ve duâgûluk[257] vazifelerini bu büro denetlemekteydi.[258] Halep Türkmen Hasları ile Sığla (İzmir ve civarı) ve Mardin hasları Haremeyn Muhasebesi Kalemi'nin en önemli gelir kaynaklarıydı. Bunların yıllık tutarı 1680'li yıllarda 10 milyon akçeyi aşmaktaydı. Haremeyn Muhasebesi ile ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 966-1250/1558-1834 yılları arasına ait 665 defter tespit edilmiştir. Bu defterlerde Muhasebe Kalemi'ne bağlı vakıfların ve mukataaların hesapları ile Haremeyn halkının alfabetik sıraya göre tutulmuş kayıtları yer almaktadır. Her yıl kaydedilen bu hesapların defteri Başmuhasebeye verilir, sureti ise alıkonulurdu.[259]

1.2.3.1.4. Haremeyn Mukataası

---

[254] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 83; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 357; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 516.
[255] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 357.
[256] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 516; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 356- 357; Öner, *age*, s. 194.
[257] "Dua eden, duacı" anlamındaki bu terim, Osmanlılarda saray, merkez ve esnaf teşkilâtlarında dua ile ilgili görevleri yerine getirenler için kullanılan resmî bir unvan niteliği kazanmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Duâgû", **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 541.
[258] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 90.
[259] Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", **DİA**, XVI, İstanbul, 1997, s. 154.

Bu kalem, nezarete bağlı Haremeyn evkafından mukataaya tâbi olanların kaydını, intikal ve ferağını yapmak, rüsum ve hâsılatını toplamak ve her yıl Haremeyn-i Şerifeyn denilen Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'ye mürettep olan surrelerin kayıtlarını tutmakla görevliydi. Bunun dışında Medine-i Münevvere'ye bağlı arazilerin gelir işleriyle İzmir, Midilli, Sakız, Menteşe, Antalya ve Alâiye mukataalarının işlerine bakmak da yükümlülükleri arasındaydı.[260] XVII. yüzyıl sonlarında bu kalemde Antalya gümrüğünden başka önemli bir mukataa yoktu. Bu işletme de aynı tarihlerde Haremeyn Muhasebesi kaleminde görülmektedir. Aynı tarihlerde sonradan Başmuhasebe Kalemi'ne aktarılan İfrâz-ı Zülkadriye hasları bu kalemin en büyük gelire (1.680.000) sahip mukataası idi. Daha sonraki yıllarda Haremeyn Mukataası, Haremeyn Muhasebesi'nden bazı mukataaları, bu arada Antalya gümrüğünü de bünyesine dâhil etmiştir. Bu büro yüzyıl sonlarına doğru önemini ve işlevini kaybetmiştir.[261]

Haremeyn Mukataası ile ilgili günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1024-1254/1615-1838 yılları arasını kapsayan 367 defter bulunmaktadır. Bu defterler incelendiğinde Haremeyn için kurulan vakıfların Osmanlı sınırları dâhilindeki bütün bölgelere yayılmış olduğu görülmektedir.[262]

1.2.3.1.5. Mevkûfât Kalemi

Bu kaleme "Rüsûm Kalemi" de denilmektedir. Başmuhasebe Kalemi'nden sonra büyük bir kısım gelir kaynaklarını idare eden bu kalem, avarız akçesi, bedel-i nüzul ve bedel-i sürsat gibi avarız hanesi üzerinden alınan vergilerin idaresi ile görevlidir. Avarız haneleri bazı muafiyetlerle birlikte ülkenin her tarafına yayılmıştır. Bu kalemi diğer kalemlerden ayıran ayrı bir vergi toplama sistemi bulunmaktadır.[263]

Kalemin başında bulunan memura "mevkûfatî" ya da "mevkûfâtçı" denilmekte olup, bu kalem 1838 yılında "Esham Muhasebeciliği Kalemi"ne dâhil edilmiştir.[264]

---

[260] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 351; Buzpınar-Küçükaşçı, "Haremeyn", **DİA**, XVI, s. 154.
[261] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 91- 92.
[262] Buzpınar-Küçükaşçı, "Haremeyn", **DİA**, XVI, s. 154.
[263] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", **İÜİFM**, XVII, Sayı: 1-4, İstanbul, 1960, s. 212- 213; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 92.
[264] Pakalın, "Mevkufatçı Kalemi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 497-498.

1.2.3.1.6. Baş Mukataa (Mukataa-i Evvel) Kalemi

Bu kalem muhtemelen XVI. yüzyıl ortalarında kurulmuştur. Bundan önce mukataalarla ilgili kayıtları tutan ve Hazine-i Amire kâtipleri arasında yer alan bir mukataacının varlığı bilinmektedir. Fatih'in teşkilat kanunnamesinde[265] "mukâtaacı" unvanı geçmekte olup ismi hazine kâtibi ve muhasebeci ile bir arada zikredilmiştir. 1503 tarihli kayıtlara göre merkezde hazine kâtipleri arasında üç mukâtaacı bulunuyordu. 934/1527-1528 tarihli bütçede[266] yer alan kâtipler listesinde Rumeli, Anadolu ve Arap Vilâyeti mukâtaacılarının isimleri kayıtlıydı. 969/1561-1562 tarihli bir listede [267] Hazine-i Amire kâtipleri içerisinde mukâtaa-i evvel unvanlı bir görevliye rastlanması bu büronun hazineye bağlı olarak kurulduğunu akla getirmektedir. Ayrıca Osmanlı tarihlerinde de[268] başmukâtaacı tabiri 1585 yılındaki bir tayin dolayısıyla zikredilmektedir. Bu büronun bir kalem olarak teşkilatlanması ve görevlerinin belirlenmesi ise muhtemelen XVII. yüzyılda gerçekleşmiş olmalıdır.[269]

Bu kalem özellikle Rumeli'deki Filibe, Tatarpazarı ve civarında pirinç ekilen yerlerin mukataaları, Üsküb ve Kıratova madenleri mukataaları, Semendire bölgesindeki Istarı Eflâk mukataaları, Vidin, İbrail, Niğbolu, Kili, Varna, İsakça, Tulça, Maçin, Ahyolu ve civarı mukataaları gibi Tuna nehri kenarındaki bütün iskele ve tuzlaların mukataa hesaplarını kontrol eder, bu mukataalar hakkında çıkan emir ve nizamların kayıtlarını tutardı. [270] Ayrıca bazı satılmış olan esham kayıtları ile mukataaları iltizam edenlerin tatbik mühürleri de bu kalemde muhafaza edilirdi.[271] Başmukataa Kalemi'nin görev alanına giren mukataaların çoğunluğu Rumeli'de bulunmaktaydı. Ancak 1699 yılında Avusturya ile imzalanan Karlofça Antlaşması ile

---

[265] … *Ve reîs kâtiblerinin yolu hazîne kâtibi, mukâta'acı ve … olmak kânûnumdur*." Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 11.

[266] Bu bütçenin Hazine-i Amire kâtiplerinin isimlerinin verildiği sayfada, 7. sırada "*Mehmed Çelebi, mukata'a-i Rum-ili*", 11. sırada "*Mehmed Çelebi, mukata'a-i Anadolu*" ve 13. Sırada "*Pîr Ahmed Çelebi, mukata'a-i 'Arab*", şeklinde üç isim zikredilmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-28) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İÜİFM**, XV, Sayı: 1-4, İstanbul, 1953-54, s. 324.

[267] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 206-207.

[268] Bu tayin Selanikî Mustafa Efendi'nin eserinde şöyle nakledilmektedir: " *Ve Kâ'im-makâm-ı Sadrıa'zam Mesih Paşa hazretleri hükümeti zamânında cürm ü günâhı olup olmayan bir yılda ma'zûl olanlar bunlardur ki zikr olunur. Baş-mukâta'acı Cânum Ağa-zâde Mahmud Çelebi yerine sâbıkâ Rûmili muhâsebecisi Sakat Kara Mehmed…. İstanbul mukâta'acısı yerine bir uğurdan şâkird Şa'ban mukâta'acı oldı*." Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (971-1003/1563-1595), s. 156.

[269] Feridun Emecen, "Başmukâtaa Kalemi", **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 135.

[270] Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 206; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 92; Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 70; Emecen, "Başmukâtaa Kalemi", **DİA**, V, s. 135.

[271] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 352.

neticelenen savaşlarda Rumeli'deki mukataaların bulunduğu toprakların bir kısmının elden çıkmasıyla geniş kaynaklar azaldığı gibi kalem de eski fonksiyonunu kaybetmiştir.[272]

Maliye Nezareti'nin kurulması sırasında (1254/1838) görevlerinin, mukataa işleriyle meşgul olan haslar, İstanbul ve malikâne kalemleriyle birlikte yeniden teşkil edilen Mukâtaat Muhasebesi'ne devredilmesiyle birlikte bu kalem lağvedilmiştir. Günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kâmil Kepeci Tasnifi (KK) yanında Bâb-ı Defterî, D.BMK kodu ile bu kaleme ait defter ve evrak serileri yer almaktadır.[273]

1.2.3.1.7. Ziyâde-i Cizye

Sultan, vezir vs. vakıflarındaki cizye, âdet-i ağnâm ve avârız türünden bazı gelirler ile ilgilenen kalemdir. Bu kalemin en önemli gelir kaynakları arasında, cizye, âdet-i ağnâm, Müslümanlardan alınan ağıl resimleri ve vakıflardan alınan cizye fazlaları bulunmaktaydı. Ayrıca çeşitli vakıf, has, nezaret vs. cizyelerinin ve bazı âdet-i ağnâmın hesabını tutan bu kalem[274], 1691 cizye reformundan sonra lağvedilmiş ve gelir kaynaklarının hemen hepsi Cizye Muhasebesi'ne aktarılmıştır.[275]

1.2.3.1.8. Maden Mukataası

Bu kalem 1567 yılında başdefterdara bağlı olup idarecisi için, ikinci mukataacı unvanı da kullanılmaktaydı.[276] Mâden iltizamı kalemi de denilen bu büro[277], büyük gümrük mukataalarını, Rumeli Kıptilerinin cizye ve ispençe vergilerini; tütün, kahve ve üzümden alınan vergileri ve çeşitli maden gelirlerini denetleyen büyük bir bürodur.[278] H. 1109 tarihli bir vesikaya göre bu kalemin en önemli gelirleri arasında 39.388.800 akçe ile İstanbul gümrüğü başta gelmektedir. Bu kalemin idare ettiği diğer gelirler arasında, dışarıdan ithal edilen tütünlerden alınan

[272]Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 92; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 160; Öner, *age*, s. 194.
[273] Emecen, "Başmukâtaa Kalemi", **DİA**, V, s. 135.
[274] Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 207- 208.
[275] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 92.
[276] "*Mukata'acı sânî umumen me'adin ve gayri mezbûrın kalemindedir...*", "*Hasan Çelebi Arnavud, mukata'aci-i me'âdin,…*" Bkz. Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", s. 318 ve 324; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 99.
[277] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 358.
[278] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 95.

gümrük vergileri ile memleket dâhilinde tütün ziraatı yapılan yerlerde dönüm başına alınan vergiler önemli yer tutmaktadır.[279]

1.2.3.1.9. Bursa Mukataası

Bu kalem Anadolu defterdarına bağlı olup XVI. yüzyılda idarecisi mukataa-î evvel (birinci mukataacı) veya mukâta'â-i Bursa (Bursa mukataacısı) olarak adlandırılmaktaydı. [280] Bursa (Hüdavendigâr), Biga, Balıkesir (Karesi), Bolu, Adapazarı, Kastamonu, Sinop, Kocaeli (İstanbul Boğazı'nın Anadolu tarafı) ve Ege Denizi'ndeki Limni ve Bozcaada'daki mukataaların gelirlerini denetlemekteydi.[281] Ayrıca Rumeli'deki bazı kale muhafızlarının mevâcip hesapları da bu kalem tarafından tutulmaktaydı.[282] Bursa Mukataası kalemi XVII. yüzyıl sonlarına doğru Cedîde-i Ûlâ kalemi ile birleştirilmiş, böylece alanı Anadolu Eyaleti'ne bağlı olan Ankara, Kütahya, Afyon, Isparta (Hamid), Uşak illerine kadar genişlemişti.[283]

Bu büronun denetlediği gelirlerin belli başlıları ise, mizan-ı harir, tamga resmi, tuzla ve gümrük gelirleri ile maden gelirleri idi.[284] Bu kalem 1713 yılında Avlonya mukataası ile birleştirilmiş, 1716 yılında ikisi de Mukataa-i Evvel kalemine dâhil edilmiştir. Sonra bağımsız hale getirilen büro, 1747 yılında yeniden Avlonya mukataası ile birleştirilmiştir. Bu birleşme, kontrolündeki mukataa gelirlerinin, toplam mukataa gelirleri içerisindeki payının azalmasını engelleyememiştir.[285]

1.2.3.1.10. İstanbul Mukataası

Bu kalem, kendisine bağlı mukataaların hesabını tutmak; İstanbul, Edirne, Selanik, Mora ihtisâb ve gümrük işlerine bakmak ve bazı memurların atamalarını yapmakla görevliydi. Bunların icap eden hesapları, emir ve havaleleri buradan yazılırdı. [286] Mora'nın elden çıkmasıyla birlikte kalemin gelirlerinde önemli bir

---

[279] Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 205.
[280] "*Mukata'acı-i Evvel; Anadolu'da ve Bursa'da ve Mihaliç'de ve gayride olan mukata'aların ekseri mezbûrîn kalemindedir ve*…" Bkz. Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", s. 320.
[281] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),* s. 105.
[282] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* s. 95; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 161.
[283] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),* s. 105.
[284] Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 208-209.
[285] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 105; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* s. 95.
[286] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 352; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 95; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 291.

azalma olmuştur. Bu büro, 1716 yılında Kefe mukataası ile birlikte Haslar Kalemi'ne dâhil edilmiş, daha sonra bağımsız olarak görevine devam etmiş ve 1773 yılında da yeniden Kefe mukataası ile birleştirilmiştir.[287]

1.2.3.1.11. Avlonya ve Ağriboz Mukataası

Bu kalem Arnavutluk, Avlonya ve Ağriboz mukataaları ile Tesalya bölgelerindeki bazı mukataa gelirlerini denetlemekteydi.[288] Bu büro XVII. yüzyıl başlarından itibaren görev yapmakta olup, bu yüzyılın sonlarında 1713 yılında Bursa mukataası, 1716 yılında Mukataa-i Evvel Kalemi ve 1748 yılında ise tekrar Bursa mukataası ile birleştirilmiştir.[289] H. 1102 tarihli bir cetvelde, bu kalemlerin dikkati çeken gelirleri arasında Avlonya'nın eski ve yeni memlehaları, Dıraç İskelesi gümrüğü, Enez ve Kavak tuzlaları, Prizrin harîr mizanı ve kapanı, Golos iskelesi gümrüğü Harşe (Orfan) memlehası ve Vefrendos dalyanları yer almaktadır.[290]

1.2.3.1.12. Haslar Mukataası

Bu kalem, bazı mukataa gelirlerini, padişah ve hanedan üyeleri ile sadrazam, vezir vs. gibi devlet adamlarının haslarına karşılık ayrılan hasları denetlerdi.[291] 1567 yılında Anadolu Defterdarı'na bağlı olan bu büronun[292] denetiminde ayrıca Güneydoğu Anadolu'daki bazı mukataalar ve mahalli kalemleri ve bunların gelirlerinden vezir vs. haslarına karşılık ayrılan tahsisat[293] ile merkeze ait havas[294] ve paşmaklık[295] mukataalar bulunmaktaydı. Bunlardan başka havas

---

[287] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 107.
[288] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 95- 100; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 144.
[289] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 108.
[290] Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 210.
[291] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 352; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 100.
[292] "*Kadri; Tezkireî-i ahkâm-ı hashâ-i hazret-i padişah-ı 'âlempenah der vilâyet-i Anadolu*." Bkz. Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", s. 327.
[293] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 100.
[294] Yıllık geliri yüz bin akçeden fazla olan timarlar (dirlikler) hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunun çoğulu havâss idi. Bkz. Pakalın, "Has", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 750.
[295] Osmanlılarda hanedana mensup kadınlara tahsis edilen arazi için kullanılan bir tabirdir. Padişahların annesi, kızları ve hanımlarının bazı ihtiyaçları için devlet tarafından bir arazinin vergi gelirleri tahsis edilirdi. Bu uygulama özellikle XVII- XVIII. yüzyıllarda yaygınlık kazanmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Paşmaklık", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 186.

gelirlerinin içinde; arpalık[296], emeklilik, medar-ı maişet olarak tahsis edilmiş gelir de yer almaktaydı.[297]

H. 1109 tarihli bir vesikada bu büroya ait gelir kaynakları 64 parça ve tutarları 9.608.448 akçe olarak gösterilmiştir. Bunların en büyük gelire sahip olanı ise 1.610.088 akçe ile Aydın Muhassıllığı bölümüdür. Diğer gelirlerin çoğu 300.000 akçeden az olup genellikle küçük yer isimleri olarak zikredilmiştir. Muhtelif tarihli diğer vesikalardan öğrenildiği kadarıyla, bu kaleme tabi padişah hasları çok geniş bir alana yayılmış bulunmaktadır. Bu yerler, Anadolu'da, Aydın, Suğla, Hüdavendigâr, Bolu ve Saruhan, Rumeli'de ise, Paşa, Niğbolu, Selanik, Silistre, Tırhala, Mora, Köstendil ve Vize sancakları idi.[298]

1.2.3.1.13. Kefe Mukataası

Bu kalem, Kırım ile Ege sahil ve adalarındaki bazı mukataaların gelirleri ile bazı kale mevâcipleri, vazifeler ve salyâne harcamalarını kontrol ederdi.[299] 1567 yılında Anadolu Defterdarı'na bağlı olarak görev yapan üçüncü mukataacı (Mukataacı-i Sâlis) Kefe mukataacısı idi. Öyle ki bu mukataacının kontrolündeki mukataaların coğrafî sınırları: Kefe mukataası kalemine bağlı; Kırım (Kefe), Manisa (Saruhan), Aydın, Uşak, Rodos, İstanköy ve çevrelerindeki adalardaki mukataaları kapsamakta olup ayrıca, Karesi, Bolu, Karaman, Erzurum, Sivas, Trabzon'a kadar uzanmaktaydı.[300] Bu kalem, Kefe'ye ait mukataaların işlerine bakarken, bu yerlerin Rusların eline geçmesinden sonra Anadolu'daki birçok kazaların muamelatını takip etmeye başlamıştır.[301] Bu kalem 1733 yılında İstanbul Mukataası ile birleştirilmiştir.[302]

1.2.3.1.14. Anadolu Muhasebesi

Anadolu'daki askerlerin maaşlarına ait hesaplarla, muhtelif çiftliklere (mukataat) ait defterler bu kalemde tutulurdu. Ayrıca Akdeniz adalarında garnizon

[296] Osmanlılarda devlet memurlarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ek olarak, vazifeden ayrıldıktan sonra ise bir çeşit emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan bir terimdir. Bkz. Cahit Baltacı, "Arpalık", **DİA**, III, İstanbul, 1992, s. 392.
[297] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),* s. 101.
[298] Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 209.
[299] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 100.
[300] Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", s. 320; Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 209- 210; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 110.
[301] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 359- 360.
[302] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 100.

halinde bulunan askerlerin emeklilerinin tahsisatlarına ait defterler de burada idi.[303] Bu büro, XVI. yüzyılda Küre bakır madeninin hesabını denetlemekteydi.[304] Bu büronun amiri, Anadolu defterdarı (şıkk-ı sani defterdarı) veya Anadolu muhasebecisi idi.[305] Ö. Lütfi Barkan'ın yayımladığı 933- 934/1527-1528 tarihli bütçede de Hazine-i Amire kâtipleri cemaatleri arasında Anadolu Muhasebecisi yer almaktadır.[306] Bu kalem 1715 yılında esaslı bir teftiş görmüş, mevâcip ve vazife alanlar yeniden gözden geçirilmiş ve boş kadrolar kayıttan düşülmüştü. Vazife alanların bir bölümü Süvari Mukabelesi, Küçük Ruznâmçe, Piyâde Mukabelesi ve Büyük Kale büroları arasında paylaşılmıştı.[307]

1.2.3.1.15. Ağnam Mukataası

Koyun ve keçiler üzerinden alınan vergi (âdet-i ağnâm ve ağnâm-ı celebkeşân) hesaplarına bakan ve kayıt altına alan kalemdir.[308] Bu vergiler 1156/1743 yılında Edirne, Sofya, Sağ Kol (Silistre, Niğbolu ve Vidin), Sol Kol (Selanik, Çirmen, Gelibolu, Tırhala, Ağriboz, İnebahtı ve Yanya), Köstendil ve Üsküp sancaklarına bağlı kaza ve köylerden tahsil edilmekteydi.[309]

1.2.3.1.16. Şıkk-ı Sani / Maliye (Piskopos) Mukataası

Bâb-ı Defterî'ye bağlı Evâmir-i Maliye Kalemi'nde bir halifelik olarak bulunan bu büro, Osmanlı ülkesi dâhilindeki kilise, sinagog ve manastırların kayıtlarını tutardı.[310] Devlet bu kalem aracılığıyla Müslüman olmayan tebaanın liderleriyle münasebette bulunurdu.[311] Bu kalem, muhtemelen Şıkk-ı Sâni defterdarının sorumluluğunda idi. XVII. yüzyılın başlarından itibaren mevcut olmasına rağmen bu yüzyılın sonlarında mukataaları denetlemeye başladığı

[303] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 355.
[304] "*Ve Küre-i Ma'mûre'nin dahi muhasebesin görür…*" Bkz. Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", s. 324.
[305] Öner, *age*, s. 194. Bu görevliye 16. yüzyıl Osmanlı tarihlerinde tesadüf edilmektedir. "*Ve Rûmili muhâsebecisi Tezkireci-zâde Mahmud Çelebi yerine Anadolu muhâsebecisi Kilârî Mehmed Çelebi ve anun yerine…*" Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (971-1003/1563-1595), s. 156.
[306] Bu bütçenin XVI. bölümünde yer alan "*Cema'at-ı kâtibân-ı hızane-i 'âmire*" başlığının 8. sırasında "*Hayreddin Beğ, muhâsebe-i Anadolu*" ifadesi yer almaktadır. Bkz. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-28) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", s. 324.
[307] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 100.
[308] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 108; Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 156.
[309] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 110.
[310] Bu yerler, başta İstanbul, İpek ve Ohri olmak üzere Aynaroz, Kudüs, Tokat ve Antalya'daki Ermeni patriklikleri ve diğer metropolitliklerden ibaretti. Bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, s. 111.
[311] Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 156.

görülmektedir. 1128/1716 yılındaki düzenlemede Maden Kalemi ile birleştirilen bu büro daha sonra tekrar bağımsız hale gelmiş ve XVIII. yüzyılın sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir.[312]

1.2.3.2. Bütçe Gider Büroları

1.2.3.2.1. Yeniçeri Kalemi

Merkezde ve taşra kalelerinde muhafız olarak görev yapan Yeniçerilerle acemi oğlanlara, saray bahçeleri görevlilerine ve baltacılara yapılan ödemeler "Efendi Dairesi" ve "Yeniçeri Mukataası Kalemi" de denilen bu kalemin sorumluluğundaydı.[313] Yeniçeri kâtipleri, Yeniçeri ağası ile anlaşarak yolsuzluk yapmasın diye bu makama Yeniçeri Ocağı dışından atanırlardı. Azledilmeleri ve atanmaları doğrudan doğruya sadrazama aitti. 1079/1669-70 tarihli bütçede yeniçeri mevâcibleri Piyade Mukabelesi Kalemi'nde yer almaktaydı. Bir yıl sonra yeniçerilere yapılan ödemeler bağımsız olarak Yeniçeri Kalemi tarafından yönetilmeye başlamıştır. Bu kalem Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında ortadan kaldırılmasıyla birlikte lağvedilmiştir.[314]

1.2.3.2.2. Piyade Mukabelesi Kalemi

1079/1669-70 bütçesindeki merkez ve kalelerdeki yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacı maaşlarıyla künye kayıtları bu kalemde tutulmakta; hazine esas defterleriyle karşılaştırarak ulufe için hazineden çıkacak para miktarı tespit edilmekteydi. Ayrıca hassa terzileri, çamaşırcılar, matbah ve kiler hizmetlileri, hayme (çadır) mehterleri ve ehl-i hiref gibi görevlilere verilen maaşlarla ilgili kayıtlar burada tutulurdu.[315]

1.2.3.2.3. Süvâri Mukabelesi Kalemi

"Mukabele-i süvari" ve "atlı mukabelesi" de denilen bu kalemde, kapıkulu ocaklarından altı bölük halkının yani kapıkulu süvari bölüklerinden sipahi, silahdar ve ulufecilerle gariplerin isimleri ve maaşlarının kaydı tutulmaktaydı.[316] Ayrıca bu

---

[312] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 111.
[313] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 109.
[314] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 180.
[315] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 110; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 294; Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 154.
[316] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 347; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 110.

kalem, Anadolu Muhasebesi Kalemi tarafından tasdik edilen te'diye varakalarını sahiplerine teslim ederdi.[317]

1.2.3.2.4. Büyük Kale ve Küçük Kale Kalemi

Bu bürolar, "Tezkire-i Kal'a-i Evvel" ve "Tezkire-i Kal'a-i Küçük" olarak da adlandırılmaktaydı. Bu kalemlerde, müstahkem mevkilerdeki garnizonların ve Rumeli'de bulunan bazı kalelerin muhafızlarına verilen maaşlarla ilgili kayıtlar tutulurdu. Bu kalelerin başlıcaları ise, Mora, Saraybosna, Belgrad, İskenderiye (İşkodra), Dukakin, Ohri, İlbasan, Avlonya, Delvine, Yanya, Tırhala, İnebahtı, Alacahisar, Köstendil, Üsküp, Hersek, Eğriboz ve Kefe idi.[318]

1.2.3.2.5. Küçük Ruznâmçe Kalemi

Rikab ağaları, emekli Enderun ağaları, müteferrikalar, hazine memurları, bazı defterhane kâtipleri, Divan kâtipleri, hassa tabipleri gibi aylık alan bazı görevlilerin maaş hesaplarının tutulduğu kalemdir.[319]

1.2.3.2.6. Teşrifât Kalemi

Bu kalem isminden de anlaşılacağı üzere teşrifât (protokol) işleriyle ilgilenen kalemin adıdır. Başındaki memura "Teşrifât Nazırı" ya da "Teşrifâtî" denilmekteydi. [320] Elçi tahsisatları, giydirilen hil'atlara yapılan harcamalar ile bütçelerin ihrâcât bölümünde bulunan bazı harcamalar gibi masrafların hesapları bu kalemde tutulurdu.[321]

1.2.3.2.7. Sâlyâne Mukataası Kalemi

Tanzimat'tan önce bir kısım memurlara ve hizmetlilere yıllık olarak verilen vazife demek olan salyâne, sonradan salyâneye tâbi yerlerin bir kısmı valilere iltizam suretinde, bir kısmı da hususi memurlarla idare olunurken sonradan bunlar da mukataa suretiyle satılmaya başlamıştır. Bundan dolayı merkezde bunlara ait defterler tutulmaya başlamıştır.[322] Bu kalem, derya beylerinin, Akdeniz ve Tuna

---

317

318 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 358; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 110; Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 154- 155.

319 Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 110.

320 Pakalın, "Teşrifat Dairesi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 477.

321 Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 110- 111.

322 Pakalın, "Sâlyâne Mukataası", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 112.

donanması kaptanlarının, Tatar sultanlarının salyânelerinin (yıllık tahsisatlarının) hesaplarını tutar ve onlara gerekli ödemeleri yapardı. Ancak bu büronun asıl görevi, bazı salyâne giderlerinin mukataa şeklindeki gelir kaynaklarını denetlemekti.[323]

1.2.4. Hazineler

1.2.4.1. Tekli Hazine Dönemi

Sözlükte "bir şeyi saklamak biriktirmek anlamına gelen *hazn* kökünden mekân ismi olan *hizâne* kelimesi Türkçeye hazine şeklinde geçmiş ve XVIII. yüzyıldan itibaren hazne şeklinde de kullanılmıştır.[324] Bir devletin para, mücevher ve kıymetli eşyalarının muhafaza edildiği yer olan hazinede, devlete ait çeşitli gelirler toplanır ve ülke genelinde yapılan bütün harcamalar da buradan karşılanırdı. Osmanlılarda merkezde; iç ve 1 Mart 1793 yılına kadar, devlet maliyesiyle ilgili dış (Mirî, Divân-ı Hümayûn, Bîrûn ve Taşra Hazinesi) olmak üzere iki hazine bulunmaktaydı. Bunun yanında darphanenin iç hazine ile bağlantısı bulunmaktaydı. Bu fonksiyonları ile darphane, klasik iç hazinenin uzantısı ve varisi sayılabilecekti. [325] Ancak Enderun Hazinesi, yedek hazine durumunda olduğundan dolayı bu dönem tek hazineli dönem olarak kabul edilmektedir.[326]

Osmanlı devlet teşkilatında daha kuruluş yıllarında kıymetli nakit ve malların korunduğu bir hazinenin var olduğu sanılmaktadır. Osmanlılarda XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar yukarıda bahsi geçen iki hazinenin varlığına rastlanmakta, ancak bu ayrımın hangi tarihte kesin olarak şekillendiği tam olarak bilinmemektedir. Fatih Kanunnamesi'nde başdefterdarın tüm devlet mallarının nâzırı olduğundan bahsedilmesi, ayrıca burada "ceyb harçlığı"[327] tabirine rastlanması bu ayrımın yavaş yavaş oluştuğuna işaret etmektedir.[328]

---

[323] Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 155; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* s. 111.
[324] Cengiz Orhonlu, "Hazine", **DİA**, XVII, İstanbul, 1998, s. 130.
[325] Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara, 2000, s. 1; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 16.
[326] Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. II, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999, s. 523.
[327] "… *Ve bir küçük sanduk ile ceyb harclığı içün filori götüreler*…" Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 17.
[328] Orhonlu, "Hazine", **DİA**, XVII, s. 130.

1.2.4.1.1. Dış Hazine

Padişahın şahsî hazinesi dışında ve devletin tüm gelirlerinin toplandığı asıl hazinedir. Merkeze intikal eden tüm devlet gelirleri bu hazinede toplanır ve gerekli masraflar görülürdü. Devlete ait bütün gelirlerin toplandığı bu hazineye "hazine-i âmire" denilmiştir. Bu hazine 1793 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin merkez maliye teşkilatındaki tek hazinesi idi.[329] Hazine-i Amire'nin sorumluluğu defterdar ve vezir-i azama ait olup devlete ait tüm vergilerin toplanması işlerini de bu hazine yürütmüştür. Dış hazine, gelir ve giderleriyle merkezî idarenin bütçesini oluşturmuştur.[330]

Dış hazine, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Divan-ı Hümâyûn'un toplandığı Kubbealtı'nın yanında bulunuyordu. Bu hazineye girecek meblağlar, veznedarlar, ruznamçeciler, sergi nâzırı, sergi kâtibi ve mehterân-ı hayme (çadır mehterbaşıları) huzurunda, veznedarbaşı tarafından teslim alınırdı. Bu arada gelir ve masraflar, sergi kâtibi tarafından sergi pusulalarına yazılır, teslimatı yapan şahsa da ruznamçeden pusulası verilirdi. Akşama doğru günlük gelir-giderin muhasebesi yapılır veznedarbaşının elinde kalan miktar pusulalarla karşılaştırılarak kontrol edilir ve cârî masraflar için veznedarbaşında 4-5 kese bırakılıp geriye kalan hazineye konulup mühürlenirdi. Hazineden ödeme yapılabilmesi için de mutlaka sadrazamın buyruldusu ve sahhı ile defterdarın imzası bulunması gerekirdi. Bunlardan birinin eksik olması durumunda ödeme yapılmazdı.[331]

Dış hazinenin gelirleri, timar düzeni içerisindeki padişah hassı olarak belirlenen mukâtaalar, her türlü gelir vergileri, cizye vergisi, gayri müslimlerden alınan maktu' vergiler (harac), havâss-ı hümayun aşarı, gümrükler ve memlahalar (tuzlalar) ve savaşlarda elde edilen ganimetlerden alınan beşte bir paylardı.[332] Bunun yanı sıra, Divan-ı Hümayun tarafından daha önceleri olağanüstü hallerde seferlerin finansmanı için toplanan ve XVII. yüzyıldan itibaren devamlı alınan "tekâlif-i divâniyye" adı verilen vergiler ile salyaneli ve salyanesiz olan bütün eyaletlerin

---

[329] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 151.
[330] Erdoğan Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare*, Genişletilmiş 2. Baskı, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara, 2005, s. 170.
[331] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 364- 365; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 523- 524.
[332] Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 1999/352, Ankara, 1999, s. 284.

merkeze göndermek zorunda oldukları "irsaliye" vergileri de hazinenin gelir kaynakları arasındaydı.[333] Bu gelirler defterdarlıkta bulunan Muhasebe-i evvel, Cizye muhasebesi, Haremeyn muhasebesi, İstanbul mukataası, Bursa mukataası vs. adlar altındaki kalemler (bürolar) vasıtasıyla her kaleme ait vergiler tahsil olunurdu.[334]

Hazinenin bu gelirlerine karşılık giderleri çok azdı. Çünkü Osmanlı ordusunun büyük kısmını teşkil eden timarlı sipahiler ile vezirlerin, komutanların ve devlet büyüklerinin çoğu, kendilerine tahsis edilen has ve timarlar gelirlerinin onda biri (öşür) ile geçinirlerdi. Yani maaş yerine bu gelirleri alırlardı. Hal böyle olunca, dış hazinenin giderleri sadece "kapı kulu" adı verilen yeniçerilerin ve dergâh-ı âli sipahilerinin belli miktardaki gündelikleri ile peygamber sülalesinden gelen kişilere verilen gündelik hesabı maaşlardı. Gelirlerden artan para ise, cami medrese, köprü, han ve hamam gibi imaretlere harcanırdı.[335]

1.2.4.1.2. İç Hazine

İç hazine, bir yönüyle padişahların özel gelir ve giderleriyle ilgili olup, diğer yönüyle de dış hazine için bir destek hazinesi, bazen de bir kredi kurumları vasfını taşımaktadır.[336] İç hazineye padişah hazinesi olmasından dolayı "hazine-i hassa" da denilmekteydi. Bu hazineden padişahın özel harcamaları yapılırdı. Dış hazineye bazı özel durumlarda buradan takviye yapılır, sonra geri alınarak yerine konurdu.[337] Dış hazinenin gelir fazlası iç hazineye alınır ve iç hazineye giren meblağlar dış hazine için masraf kaydedilirdi. Aksi takdirde gerektiğinde padişahın izniyle dış hazineye kredi veya karşılıksız olarak verilen meblağlar dış hazine hesabına gelir kaydedilirdi.[338] İç hazinenin sorumlusu hazinedârbaşı olup, muamelelere bakmakla görevli bir de hazine kethüdası vardı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda hazineye para giriş çıkışı hazinedârbaşının izniyle, yani temessük adı verilen senediyle gerçekleşirdi. Ancak XVII. yüzyılın sonlarına doğru iç hazine nakit yönünden eridiği için hazine kethüdası hazinenin en büyük yetkilisi haline gelmişti.[339]

---

[333] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* s. 89.
[334] Öner, *age,* s. 171.
[335] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. I-II, TTK Yay., Ankara, 1987, s. 19.
[336] Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi,* s. 171.
[337] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 422.
[338] Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", **İÜİFM**, XXVII, Sayı: 1-2, İstanbul, 1967-1968, s. 94.
[339] Terzi, *age,* s. 2.

İç hazine, XVII. yüzyılın ortalarında yaklaşık 110 görevli tarafından idare edilmekteydi. H.1185/M.1772 yılında ise görevli sayısı 157'ye çıkmıştı. Hazineden para almak gerektiğinde padişahın izni alınır ve görevlilerin huzurunda hazine açılır, işlem hemen kaydedilerek hemen daha sonra esas deftere geçirilirdi. Hazinede çalışan görevliler çok sıkı bir denetime tabi tutulurlar ve üzerleri arandıktan sonra dışarı çıkabilirlerdi. Hazinenin kontrolü hazinedar kethüdası ve hazine ağaları tarafından yapılır ve hazine kayıtları ise kâtipler tarafından gerçekleştirilirdi. Yeni padişah tahta çıktığında hazineye giderek bizzat teftişte bulunurdu. Bu teftiş işi bir nevi saray görevlilerinin de katıldığı önemli bir törendi. Padişah hazineye girmeden önce hazine başkâtibi hazine bilgilerinin kayıtlı olduğu defteri padişaha takdim ederdi.[340]

İç hazine, çeşitli adlarla anılan, bir kısmı farklı fonksiyonları olan hazinelerden meydana gelmekteydi. Bunlar, Has oda, Bodrum, İfraz, Çilhane, Raht (Has Ahur), Hil'at (Enderun Dış Hazinesi) ve Ceyb-i Hümayun (Harem-i Hümayun) hazineleri idi. Bu hazineler iç hazinenin bir çeşit fonları durumundaydılar.[341] Has oda hazinesi, Enderun'un en yüksek birinci hazinesi olup sarayın acil ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazır bulundurulan bir hazineydi. Bodrum hazinesi, altın, gümüş sikkeleri ve sikke çubukları tükendiğinden para cihetinden hazinenin yine kıymetli ve fazla eşyasının konularak muhafaza edildiği hazineydi. İfraz hazinesi, mevcut muhtelif cins sikkelerden ayrılıp ihtiyaç halinde kullanılmak üzere hazırlanmış olan meskûkâtı havi olup, burada mevcut altın, gümüş âvanî sonraki yüzyıllarda lüzumu üzerine bir heyet marifetiyle çıkarılarak sikke kesilmek üzere darphaneye gönderilirdi. Çilhane hazinesinde, şal, kuşak, entari, çok kıymetli kumaşlar, hediye olarak gelen eşya ile öd ve anber muhafaza edilirdi. Ayrıca sultan ve şehzade doğumları sebebiyle takdim edilen hediyeler ve değerli çeşitli eşyalar da bu hazineye konulmaktaydı. Raht (Has Ahur) hazinesinde ise kıymetli koşum takımları yer alırdı. Harp zamanlarında bunlar satılıp paraya çevrilirdi. Hil'at (Enderun dış hazinesi) hazinesinde ise, hil'at ve kürklerle muhallefât eşyaları muhafaza edilirdi. Hil'at hazinesinin yeri, ikinci avluda kubbealtının yanındaydı.[342]

Bu fonların dışında bir de padişahın özel harcamaları için belirlenen gelirlerin bir arada toplandığı ve harcamaların tek tek kayıt altına alındığı özel bir

[340] Orhonlu, "Hazine", **DİA**, XVII, s. 130.
[341] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 524; Terzi, *age*, s. 2.
[342] Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", s. 75- 79.

hazine olan Ceyb-i Hümâyûn hazinesi bulunmaktaydı.[343] Bu hazine sır kâtibi adı verilen bir görevlinin nezareti altında idi. Hazinenin "ceyb-i hümâyûn" adı verilen gelirlerinin başında Mısır hazinesi ya da Mısır irsâliyesi denilen ve bu eyaletten gönderilen yıllık vergiler yer almaktaydı. Mısır irsâliyesi devlet hazinesi durumundaki dış hazineye gelir olarak girer, sonra iç hazineye aktarılıp muhasebede gider kısmına kaydedilirdi. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır valileri, Mısır irsâliyesinden ayrı olarak bir de "ceyb-i hümâyûn harçlığı" adı altında 5000 "mâmul hasene" (altın sikke) göndermeye başlamışlardı.[344] Ceyb-i hümâyûn hazinesinin diğer gelirleri ise, bazı haslar, bazı sultan vakıflarının gelirleri, bazı mukataa gelirleri, darphane faizleri, caize ve hediyeler ve müsadereler sonunda elde edilen muhallefât gelirleri idi. Giderleri ise, harem aylıkları, çeşitli ihsanlar, bahşişler, sadakalar, fitre, surre[345] ve hediyeler idi.[346] Padişah hazineden para çekerken, hangi cins sikkelerden ne miktarda aldığına dair kendisindeki mühr-i hümâyûnla mühürlenmiş bir tesellüm tezkiresi verirdi.[347]

İç hazine, zaferlerle neticelenen savaşlardan elde edilen ganimetin fazlalığı nedeniyle dolunca Yedikule'de bir hazine daha devreye sokulmuştu.[348] Uzunçarşılı bu hazinenin Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığı döneminde ve Rüstem Paşa'nın sadrazamlığı zamanında tesis edildiğini söylemektedir.[349] Ancak Lütfi Paşa'nın "*Bu fakîr vezâretden fâriğ oldukda Yedikule'de ve Hazîne-i 'Âmire'de yirmi yıllık kifâyet mıkdârı hazîne masrafdan ziyâde kalur*"[350] şeklindeki ifadesi, Yedikule'deki bu yeni hazinenin Lütfi Paşa'nın sadrazamlığı döneminde var olduğunu göstermektedir. Ayrıca İstanbul'un fethinden hemen sonra Fatih Sultan Mehmet'in Yedikule'de devlet hazinesi için bir iç kale inşa edilmesini istemesi de göz önüne alındığında bu hazinenin daha Fatih zamanında mevcut olduğu sonucuna varılabilir.[351]

---

[343] Ayhan Doğan, "R.1286-1288/ M. 1870-1872 Tarihli Ceyb-i Hümâyûn Defterleri'ne Göre Sultan Abdülaziz'in Özel Hazinesi'nin Durumu", **Turkish Studies**, International Periodical for The Languages, Literature and Hıstory of Turkish of Turkic, Volume 9/7, Summer 2014, Ankara, 2014, s. 289.

[344] Halil Sahillioğlu, "Ceyb-i Hümâyun", **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 466.

[345] Osmanlı Devleti tarafından her yıl hac mevsiminde Haremeyn (Mekke ile Medine) ahalisine gönderilen para hakkında kullanılan bir tabirdir. Paralar keselere konulduğu için bu tabir meydana gelmiştir. Bunun bir adı da "Malûmiyye" idi. Bkz. Pakalın, "Surre", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 280.

[346] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 36.

[347] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 524.

[348] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 525; Terzi, *age*, s. 3.

[349] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 363.

[350]Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, s. 35- 36.

[351] Bekir Kütükoğlu, "Fâtih, Fetih ve İstanbul", **Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs 1 Haziran 1988 Bildiriler**, İstanbul, 1989, s. 8.

Bilhassa masrafların arttığı sefer zamanlarında iç hazinenin fonlarından dış hazineye borç verilmiştir. Gizli ödenek şeklinde kullanılan bu gelirlerden dış hazineye borç, sadrazam ve başdefterdarın kefâletiyle alınmıştır. Devletin malî durumu düzeldiğinde ise, iç hazineden ödenen meblağların iade edilmesi zorunluluğu getirilmiştir.[352] Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin malî durumunun bozulması, alınan borçların zamanında ödenememesi sonucunu doğurmuş; böylece dış hazineden sonra iç hazine de bir kriz içerisine girmiştir. Öyle ki, XVII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan buhranlı dönemde bu borç verme durumu olağan hale gelmiş, 1683'ten sonra özellikle savaş yıllarında iç hazineden ödünç alınan meblağlarda bir yükselme görülmüştür. Zira gelişen olaylar dış hazinenin takatini aşıyor, savaş ve ayaklanma tehdidi altında padişah istikraz talebini reddedecek katılığı gösteremiyordu. Alınan ödünçler ancak, sefer, av, mevâcib, ordu ve donanma mühimmatı, tayinât, kale tamirleri vs. için yapılan harcamaları finanse ediyordu. Bunların geri ödenmesi ağır savaş koşullarının getirdiği malî bunalım karşısında imkân dışı kalıyordu.[353]

1.2.4.2. Çok Hazineli Dönem

1793 yılına gelinceye kadar merkezde Hazine-i Amire devletin tek hazinesi olarak fonksiyonlarını yerine getirmiştir. Enderun Hazinesi yedek hazine durumunda olduğu için bu dönem tek hazineli dönem olarak kabul edilir. 1793 yılında İrad-ı Cedid Hazinesi'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlılarda tek hazine ve defterdar düzeni sona ermiştir.[354] Bu tarihten itibaren peş peşe ihdas edilen hazinelerle Osmanlı maliyesi çok hazineli bir döneme girmiştir. Bu iki dönem arasındaki geçişte ise Darphane[355] önemli bir rol oynamıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Hazine-i Amire aldığı borçları zamanında ödeyemez hale gelince, iç hazinedeki mevcut tükenmeye başlamış ve iç hazine bir ihtiyat hazinesi olma özelliğini kaybetmiştir. Bundan dolayı devlet, yeni malî kaynak arama yoluna gitmiştir.[356]

---

[352] Terzi, *age*, s. 4; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 526; Sahillioğlu, "Ceyb-i Hümâyun", **DİA**, VII, s. 466.
[353] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 36- 37.
[354] Öner, *age*, s. 180.
[355] Darphane hakkında geniş bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Darphâne", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 501- 505.
[356] Terzi, *age*, s. 4.

Osmanlılarda ilk akçe para, H.729/M.1328 yılında Orhan Bey döneminde (1326-1362) basılmıştır. Adına akçe-i Osmanî denilen bu para gümüşten imal edilmiş olup vezni altı kırat ve 1.154 gr. idi. Bu vezin 1444 yılına kadar aynen devam etmiştir. Bu tarihte ayarı 6 kırattan 5 kırata indirilmiş, daha sonra da İstanbul, Edirne, Serez, Bursa, Tire, Amasya, Üsküp, Konya gibi yerlerde de darphaneler açılarak sikke basılmıştır. Fatih döneminde (1451-1481) de sikke basımı ve darphaneler ile ilgili bir genel darphane kanunu (1471) yürürlüğe konulmuştur.[357]

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Darphâne, Osmanlı maliye teşkilatı içerisinde ayrı bir önem kazanmış, statü ve işlevinde bazı önemli değişiklikler meydana gelerek, ikinci bir devlet hazinesi gibi, devletin gelir ve giderlerinin idaresinde vazife üstlenen bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.[358] 1773-74 yıllarından itibaren de Hazine-i Amire'nin yedeği vazifesini üstlenmeğe başlamıştır. Özellikle de devletin savaş giderlerinin finansmanına yardımcı olmaya çalışmıştır. Darphanenin bu vazifesini yerine getirebilmesi için devlet bazı yeni uygulamalar getirmişti. Bu doğrultuda Darüssaade ağalarına ait olan Haremeyn mukataaları idaresinin bozulmasıyla bunlar malikâne sistemi içerisine dâhil edilmişler ve 1757-58'den itibaren satış, iltizam gibi işlerin defterdara verilmesinden sonra 1766'da Darphane tarafından idare olunmağa başlanmış ve mukataaların satış bedelleri olan muacceleler Darphane'ye girmeye başlamıştır. Bunun dışında Haremeyn mukataaları dışında Simkeşhane mukataası ile bazı mirî mukataalar, Darphane tarafından idare edilen çiftlik ve timarların gelirleri, tereke varislere terk edilirken alınan muhallefât bedeli Darphane'ye bağlandı. Ayrıca para basımından elde edilen hâsılat da bu müessesenin gelirleri arasında yer alıyordu.[359] Darphanenin işlev ve statüsündeki bu değişiklikler ile ikinci bir devlet hazinesi hüviyetini kazanmasıyla Osmanlılar artık tek hazine döneminden Tanzimat'a kadar sürecek olan çok hazineli döneme geçiş yapmıştır.

1.2.4.2.1. İrâd-ı Cedîd Hazinesi

Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) kurulan Nizam-ı Cedid ordusunun ve harp masraflarının finanse edilmesi amacıyla özel bir hazinenin kurulması

[357] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap,* s. 384.
[358] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 98- 99.
[359] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 526; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih),* s. 102-103; Öner, *age*, s. 181.

düşünülmüş ve bunun için 19 Receb 1207 (1 Mart 1793) tarihli bir kanunname ile İrâd-ı Cedîd Hazinesi ve Defterdarlığı kurulmuştur.[360] Bu hazinenin kurulmasıyla birlikte Osmanlı maliyesinde resmen çok hazineli ve defterdarlıklı döneme geçilmiş ve yeni uygulanan yeni malî politikaların bir gereği olarak da hazinelerin sayısı zaman içerisinde artmıştır. Çoklu hazine döneminin ilk hazinesi olan İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin gelir kaynakları ise şöyleydi:

1. Başta penbe (pamuk) resmi olmak üzere Hazine-i Amire tarafından zabt ve idare olunan bazı mukataalar ile Darphane tarafından idare edilen Haremeyn mukataaları ve timarların yönetim ve iltizam işleri İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne bırakılmıştı.
2. Yıllık faizi on keseyi geçen malikâne mukataaları mahlûl oldukça İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne devredilecekti.
3. Yine mahlûl olacak eshamın faizleri de İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin gelirleri arasına dâhil olacaktı.
4. Humbaracı timarları da bu hazineye bağlanmıştır.
5. Hazine-i Amire ve Darphane'den devredilen mukataalar muaccelelerinin bu hazinelere zamanında ödenebilmesi amacıyla, başta zecriye olmak üzere bazı vergilerin toplanması da İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne bırakılıyordu.[361]

Bu yeni ve özel hazinenin gelirleri zamanla artış göstermiş ve 1217/1797 tarihinde 60.000 keseye kadar ulaşmıştır.[362]

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin giderleri ise; Nizâm-ı Cedîd askerinin maaş ve tayinatları için yapılan harcamalar, Hazine-i Amire ve Darphane'ye yapılan ödemeler, esham alımı ve satışı nedeniyle ortaya çıkan ödemeler, inşa ve imar giderleri, olağandışı askerî masraflar vs. idi.[363] Tüm çabalara rağmen İrâd-ı Cedîd Hazinesi uzun ömürlü olmadı. Bir ayaklanma neticesinde Sultan III. Selim'in öldürülerek tahttan indirilmesiyle birlikte kurduğu yeni müesseseler ve İrâd-ı Cedîd Hazinesi de ortadan kalkmıştır. Hazinenin mevcutları ve gelir kalemleri de Darphane'ye devredilmiştir. Böylece malî imkânları artan darphane bu yıllarda en

[360] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 155; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 527; Terzi, *age*, s. 6.
[361] Terzi, *age*, s. 6; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 156; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 527.
[362] Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 92.
[363] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 193.

önemli malî kurum haline dönüştü. Bu dönemde hem Hazine-i Amire'yi hem de Tersane Hazinesi'ni desteklemekte kullanıldı.[364]

1.2.4.2.2. Zahire Hazinesi

Bu hazine, III. Selim döneminde İstanbul'un iaşesi ile ilgili olan konulardaki bazı aksamalar ve zaman zaman ortaya çıkan kıtlıkların giderilerek zahire temininin daha düzenli bir hale getirilmesi maksadıyla kurulan ve merkez maliye örgütü içerisinde çeşitli aşamalar geçirerek varlığını Tanzimat'a kadar devam ettiren bir müessesedir. 1203 (1788-89) yılında Osmanlı ülkesinde büyük bir kıtlık vuku bulmuştu. Bu kıtlığın da tesiriyle 1793 yılı sonbaharında Zahire Nezareti'nin kurulmasıyla bu işe başlanmıştır.[365] Bu safhada, hesapların görülmesi ve paranın işletilmesi Hazine-i Amire'ye ait olmak üzere Şıkk-ı sâlis payesiyle atanan nâzırın sınırlı sorumluluğu altında zahire alımları için Darphane'den "zahire sermayesi" adıyla 5.000 akçelik bir fon ayrılmıştır. Bundan iki yıl sonra 5 Rebiülevvel 1210 (19 Eylül 1795) tarihli bir nizamname[366] ile zahire sermayesinin hazine haline gelmesi ile Zahire Hazinesi kurulmuştur.[367]

Bu hazine belirli gelir kaynaklarının tahsis edilmeden ayrı bir fon meydana getirilmesi açısından diğer hazinelerden farklılık arz etmektedir. İşleyiş tarzı olarak ise diğer hazinelerle aynıdır. Topkapı Sarayı'nda Kapıarasında yer alan hazinenin günlük hesapları sergi halifesi ve veznedar tarafından tutulup, sergi pusulaları her akşam zahire nâzırı ve defterdara teslim edilirdi. Ödemelerin yapılabilmesi için ise sadrazam ve başdefterdarın yanı sıra nâzırın da tezkirenin arkasına sahh çekmesi gerekmekteydi.[368]

Zahire Hazinesi çeşitli aşamalardan geçtikten sonra Tanzimat'a kadar varlığını devam ettirmiş, hazinelerin Maliye Hazinesi altında tek hazinede

---

[364] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 236; Öner, *age*, s. 183.
[365] Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnâmesi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 6-7, İstanbul, 1978, s. 111; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 527; Terzi, *age*, s. 7.
[366] Nizamnâmenin tam metni için bkz. Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnâmesi", s. 134- 152.
[367] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 527-528; Terzi, *age*, s. 7-8.
[368] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 528; Terzi, *age*, s. 8.

birleştirilmesi sırasında buraya dâhil edilmiş ve bundan sonra müdüriyet olarak faaliyetini sürdürmüştür.[369]

1.2.4.2.3. Tersane-i Amire Hazinesi

1793 yılına kadar tersane ve donanmanın masrafları Hazine-i Amire tarafından karşılanırken, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin kurulmasından sonra bu hazine tarafından ödenmeye başlanmıştır. Fakat zamanla masrafların artması, Tersane hesaplarına bakacak özel bir kuruma ihtiyaç gösterdiğinden 1804 yılının sonlarından itibaren İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne bağlı mukataalarla, deniz zeamet ve timarlarının gelirleri mahlûl esham faizleri ve kalyoncu bedeliyyeleri bir "meclis-i şûrâ" kararı sonucunda daha resmen kurulmadan bu hazineye devredildi.[370] 6 Şubat 1805 tarihinde çıkarılan özel bir yasa[371] ile Tersane Hazinesi ve Defterdarlığı resmen kuruldu.

Bu yasaya göre Tersane Hazinesi'nin belli başlı gelir kaynakları ise;

1. Cizye, avârız ve mukataat-ı mîriyye malları,
2. Mizân-ı harîr (ipek tartı) resmi,
3. İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nden devredilen kalemler,
4. Derya kalemi zeamet ve timarları ile kalyoncu bedeliyyeleri idi.[372]

Tersane Defterdarı, toplayacağı bu gelirlerle tersanenin ve donanmanın her türlü masrafını karşılamakla görevlendirilmişti. Hazinenin belli başlı giderleri ise;

1. Maaş ödemeleri ve tayinat masrafları
2. Gemi donanımı, onarımı ve yapımı masrafları
3. Tersane'ye gerekli malzeme alımlarına yapılan harcamalardan oluşmaktaydı.[373]

---

[369] Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnâmesi", s. 132; Terzi, *age*, s. 8.
[370] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 212.
[371] Tersane-i Amire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın kuruluş yasası ve ekinin tam metni için bkz. Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersâne-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", **İÜİFM**, XLI, Sayı: 1-4 (Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan), İstanbul, 1985, s. 363- 378.
[372] Terzi, *age*, s. 8-9; Öner, *age*, s. 183.
[373] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 215.

Tersane Hazinesi bütçeleri incelendiğinde, otuz yılda hazinenin 5-6 misli büyüme kaydettiği görülmektedir. Ancak bu büyüme, hesapların hep olumlu yönde kapandığı anlamına gelmemektedir. Öyle ki 1237 (1821-22)'ye kadar istikrarlı bir dönem yaşanmış; Tersane Hazinesi, Hazine-i Amire'ye bile borç vermişti. Ancak 1822'den sonra Darphane'den yardım alır konuma düşmüştür. Mansure Hazinesi'nin kurulmasından sonra ise bu hazineye bağlı bir kurum haline gelmiştir.[374]

1.2.4.2.4. Mukataat / Mansûre Hazinesi

Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin kurulmasından sonra askerin masraflarının karşılanabilmesi için bazı gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmuştu. İlk olarak cizyeye % 30 oranında bir zam yapılarak cizye hâsılatı, Darphane'ce idare olunan çeşitli mukataaların geliri ve Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi tarafından zapt olunan emlâk-ı hümayun [375] hâsılatı ile kapu harcı ve bohça bahalardan[376] elde edilen hâsılat, askerî giderlere tahsis edilerek Hazine-i Amire'nin gelir kalemleri arasına dâhil edilmiştir. Başdefterdar bunları Hazine-i Amire'nin diğer gelirlerine karıştırmadan ayrıca idare etmekle, Asâkir-i Mansûre Nazırı da ona yardım etmekle vazifelendirilmişti.[377] Receb 1242 (Şubat 1827) tarihinde Mukataat Hazinesi, hesapları Hazine-i Amire'den ayrılarak müstakil bir hazine haline getirildi.[378]

Diğer gelirlere ilave olarak önce penbe (pamuk) resmi ile ağnam tertibi ve yeni düzen verilen ihtisab resmi, rem-i mirî, damga, tahmis, kantariye, reftiye ve ruhsatiye gibi resimler Mukataat Hazinesi'nin gelirleri arasına aktarıldı. 1826 yılında yapılan ihtisab düzenlenmesindeki asıl gaye, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin masraflarının karşılanabilmesi idi.[379] Başta afyon olmak üzere bazı mallar üzerine

---

[374] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 528-529; Terzi, *age*, s. 9.

[375] Burada "emlâk-ı hümayun"la, geliri padişahın şahsına ait, çeşitli yerlerdeki çiftlikler kastedilmekteydi. Bkz. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 249.

[376] "Kapu harcı" ve "bohça baha", eyâlet ve sancakların tevcih ve ibkasında vezirlerden tahsil olunan "câize ve avâidlerin" tamamlayıcı unsurları olup, başta sadrazam olmak üzere bazı yüksek bürokratların hakkı idi. Bkz. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 250.

[377] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 248- 249.

[378] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 528-529; Terzi, *age*, s. 9.

[379] Mübahat S. Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İhtisab Nezâreti", **TED**, XIII, İstanbul, 1987, s. 482.

yed-i vâhid adı verilen devlet tekeli konuldu ve bu malların alım-satım fiyatları arasındaki kâr ile afyon mümeyyizliği[380] hâsılatı da bu hazineye bırakıldı.[381]

Mukataat Hazinesi'nin büyümesiyle birlikte işlerinin yoğunluğu da artmış ve işlemleri kolaylaştırmak amacıyla gelir ve giderlerin ayrı yerlerden idaresi yoluna gidilmiştir.[382] Başlangıçta gelir ve masraflar aynı elden yürütülürken, iki yıl sonra Cemaziyelahir 1245 (Aralık 1829)'de Mukataat Nezareti, Mukataat Nazırlığı ve Masarifat Nazırlığı olarak ikiye bölündü. Hazinenin gelirlerinin yönetimi Mukataat Nazırlığı'na, giderlerinin idaresi ise kurulan Masarifat Nazırlığı'na verildi. Masarifat Nazırlığı'nın kurulmasıyla tüm askerî giderler tek elden yapılıp savurganlık önlenmeye çalışılmıştır.[383]

25 Rebiülevvel 1250 (1 Ağustos 1834)'de Mukataat Nezareti ve Hazinesi unvanları kaldırılarak yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Hazinesi Defterdarlığı unvanı ihdas edildi. Yine aynı tarihte Asâkir-i Mansûre'nin yedeği olarak kurulan redif askerinin hesaplarına bakmak üzere Mansure Hazinesi'ne bağlı olarak bir Redif Hazinesi teşkil edilmiştir.[384]

1.2.4.2.5. Redif Hazinesi

Asâkir-i Mansure'nin yedeği olarak bir askerî birime ihtiyaç duyularak 8 Temmuz 1834'de yürürlüğe giren Redif nizamnâmesi ile Redif teşkilatı [385] kurulduktan sonra, bu teşkilatın hesaplarının da Mansûre askerlerinde olduğu gibi Mukataat Hazinesi'nde görülmesi halinde hazinenin işleri artacağından nezâret defterdarlığa çevrilmiş ve Asakir-i Mansûre Hazinesi kurulmuştur.[386] Redif teşkilatı gelir ve giderlerinin Mansure Hazinesi hesaplarına karıştırılmaması için, Mansûre hazinesi'ne bağlı olarak Redif-i Mansûre zimmeti kurulmuş ve bu hazineye sergi halifeleri ile bir veznedarbaşı tayin edilmiştir.[387]

---

[380] Afyon mümeyyizliği hakkında geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İhtisab Nezâreti", s. 502-503.
[381] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 529; Terzi, *age*, s. 10.
[382] Terzi, *age*, s. 10.
[383] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 247- 258; Öner, *age*, s. 185; Terzi, *age*, s. 10.
[384] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 529-530; Öner, *age*, s. 185.
[385] Redif teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VIII-XII, 1970-1974, Ankara, 1975, s. 14- 23.
[386] Terzi, *age*, s. 10-11.
[387] Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansûre", **TED**, XII, (Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), İstanbul, 1982, s. 149.

Redif askerlerinin maaşlarının ödenmesi ve elbise, silah ve diğer ihtiyaçların masraflarının karşılanması için birtakım gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmuştu. Bu doğrultuda Redif Hazinesi'nin giderlerini karşılamak için halktan iâne-i cihâdiye[388] adı verilen ve sonbaharda iki taksitte alınacak olan bir vergi ihdas edilmişti. Ancak bunun da masrafları karşılayamaması nedeniyle 1252 (1837) Mart'ından itibaren gümrük tarife fazlaları, zam yapılan ipek resminin bir kısmı ile bazı sancaklardaki iltizamların "gayr-ez bedelât ve semerât-ı mukayyede" gelirlerinden mahallindeki masraflar çıktıktan sonraki kısmı da Redif Hazinesi'ne tahsis edilmiştir. Böylece Redif Hazinesi'nin gelirlerini arttırılmasına çalışılmıştır[389]

1.2.4.3. Tek Hazineli Döneme Geri Dönüş: Maliye Hazinesi

Mansûre Hazinesi'nin kurulması ve askerî masrafların karşılanması için belli gelirlerin bu hazinede toplanmasından sonra Hazine-i Amire ve Darphane geri planda kalarak eski önemlerini kaybettiler. Nisan-Mayıs 1835'de mirî sıfatının kaldırılmasıyla devletin esas hazinesi vasfını kaybeden Hazine-i Âmire, Darphane'den yardım alamadan ayakta duramaz hale gelmiş, Darphane'nin sürekli yardımları da Hazine-i Âmire'nin durumunun düzelmesine yetmemişti. Borç-alacak hesapları ise ciddiyet ve resmiyeti bozmuş, iki kurumun idarecilerini karşı karşıya getirmişti. [390] Sonuçta Cemaziyelahir 1251 (Ekim 1835)'de Hazine-i Amire ile Darphane birleştirilmiş ve başdefterdarlık lağvedilerek "Darphâne-i Âmire Defterdârlığı" olarak adlandırılan yeni bir defterdarlık ihdas edilmiştir.[391]

Ancak bu yeni müessese de çok uzun ömürlü olmamış, yaklaşık iki buçuk yıl sonra 28 Şubat 1838 tarihinde Darphâne ve Hazine-i Âmire birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan sonra Hazine-i Âmire ile Mansûre Hazinesi birleştirilerek Maliye Nezareti kurulmuş, defterdar tabiri literatürden kaldırılarak Maliye Nâzırı bütün hazinelerin baş sorumlusu haline getirilmiştir. Bu yeni düzenleme ile Darphâne

[388] İâne-i Cihâdiye vergisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi 'İâne-i Cihâdiye", **Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II**, Ankara, 1983, s. 145- 167.
[389] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 529-530; Öner, *age*, s. 185; Terzi, *age*, s. 11.
[390] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 263; Terzi, *age*, s. 11-12.
[391] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 530; Terzi, *age*, s. 12.

de eski konumuna dönmüş ve bir "müşir" idaresine verilmiştir. Böylece çok hazineli dönemin de sonuna gelinmeye başlanmıştır.[392]

Tanzimat'ın arefesinde görülen mali kurum kargaşası bu kadarla da kalmamış, kısa bir zaman sonra 8 Haziran 1839 tarihinde Maliye Nazırlığı kaldırılmış ve Mansûre Hazinesi "Mukataat Hazinesi" adıyla Hazine-i Amire'den ayrılarak iki kurum da müstakil hale getirilmiştir. Tanzimat'ın malî açıdan getirdiği yeniliklerin her yerde birden tatbikine başlanmaması nedeniyle iki ayrı statüye tabi birimler ortaya çıktı. Eski sistemle yönetilen yerler Hazâin-i Âmire'ce, yeni sisteme tabi olanlar ise Maliye Nâzırı'na bağlı Maliye Hazinesi tarafından yönetilmeye başladı. Yeni kurulan muhassıllıklar gelirleri, İstanbul Emtia ve Duhan Gümrüğü ile kereste gümrüğü, ihtisab, zecriye resimleri, maden hâsılatı vs. Maliye Hazinesi gelirleri arasındaydı.[393]

Osmanlı maliyesindeki bu iki başlı idare çok uzun sürmemiş, mevcut hazinelerin tümü Maliye Hazinesi'nin bünyesinde birleştirilmiştir. Öyle ki, 23 Rebiülevvel 1256 (25 Mayıs 1840) tarihli ilmühaberde "Mansûre ve Redif Hazineleri ile Hazine-i Âmire'nin ilgası ve Tanzimât-ı Hayriyye usûlüne tatbikan kâffe-i varidât ve masarıfâtın Maliye Hazinesi'yle birleşerek tesviyesi"ne karar verildiği açıkça ifade edilmektedir.[394] Bazı devlet gelirlerinin, belli bazı devlet giderlerini karşılamak üzere tahsis edilmesi manasına gelen bu farklı hazinelerin kaldırılmasıyla büyük ölçüde hazinede birlik sağlanmış, Osmanlı maliyesinde görülen istikrarsızlığa son verilmiş ve tek hazineli sisteme yeniden geri dönülmüştür.[395]

1.3. Eyaletler Maliyesi

Osmanlılarda eyalet idaresi, imparatorluğun karakteristik toprak idare sistemi olan "dirlik sisteminin" uygulanıp uygulanmamasına göre XVI. yüzyıldan itibaren iki ana kategoriye ayrılmıştı. Bunlardan birincisi, has, zeamet ve timar usulünün uygulandığı eyaletler idi. Bunlara sâliyanesiz eyaletler de denilmekteydi. İkincisi, saliyaneli eyaletler ve üçüncüsü de imtiyazlı (tabi devletler) eyaletlerdi. Eyaletlerin malî açıdan Has ve Sâliyane ile idare edilenler olarak ayrılması bir

[392] Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yay., İstanbul, 1993, s. 97; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 264- 265; Terzi, *age*, s. 12.
[393] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 530-531; Terzi, *age*, s. 12.
[394] Terzi, *age*, s. 13.
[395] Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay., İstanbul, 1990, s. 62.

gelenekti. Ayrıca eyalet gelir ve giderlerinin ilke olarak kendi bünyeleri içinde yönetilmeleri söz konusuydu. Dolayısıyla malî açıdan belli bir özerkliğe sahiptiler.[396]

Eyaletler maliyesi de bu yapıya bağlı olarak tesis edilmişti. Sâliyane ile idare edilen eyaletlerin hepsinde ve haslı eyaletlerde ihtiyaca, bilhassa merkeze olan uzaklığına göre bir defterdarlık teşkilatı bulunmaktaydı. Bunlar XVI. yüzyılın ortalarında oluşturulmuştu. Osmanlı Devleti'nde eyalet defterdarlıkları tesis edilmeden önce taşrada *defterdar, mal defterdarı* ve *nâzır-ı emvâl* adı verilen ve merkeze karşı sorumlu olan maliye görevlileri bulunmaktaydı. [397] Bu işlerle ilgilenmek üzere hazine bulunan eyaletlerde defterdar görevlendirilebileceği gibi eyalette hazinenin olup olmamasına bakılmaksızın beylerbeyiler de görevlendirilebilirdi. Bu durumda defterdar ile beylerbeyi arasında görev ve yetki çekişmeleri görülmekteydi. [398] XVI. yüzyılın ikinci yarısında eyalet defterdarlığına kadılar da tayin edilebiliyordu. Bu tarihlerde Rum hazinesi defterdarlığına Amasya kadısı ve aynı zamanda müfettiş-i emvâl olan Hacı Mustafa Efendi tayin edilmişti. Eyalet defterdarları has tasarruf ediyor veya salyane usulüyle ücretlerini alıyordu. Mesela, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rum hazinesine defterdar tayin edilen Hacı Mustafa Efendiye yıllık iki bin filori has tayin edilmişti.[399]

1.3.1. Has ile Yönetilen (Sâliyanesiz) Eyaletler

Bu eyaletler timar sisteminin uygulandığı ve tahrir (sayım) işleminin yapıldığı eyaletlerdir. Tahrir esnasında eyaletin gelirleri has, zeamet ve timar şeklinde dirliklere ayrılmaktaydı. Bu türden eyaletlerin gelirleri içerisinden önemli bir kısmı da padişah hasları olarak merkezî hazineye aktarılmaktaydı.[400] Ayrıca bu eyaletlerin mahallinde yapılan harcamalardan sonra artan para merkez hazinesine her yıl irsaliye olarak gönderilmekteydi. Sâliyanesiz eyaletlerin merkezî idareye olan bağlılıkları çok kuvvetliydi. Çünkü bu eyaletlerde timar sistemi uygulandığından, siyasî otoritenin tahrir yapmak ve timarları teftiş etmek gibi sebeplerle daha sıkı

[396] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 46.
[397] Aydın- Günalan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlılarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", **Osmanlı Araştırmaları**, XXX, s. 59.
[398] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 22- 23.
[399] Aydın- Günalan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlılarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", **Osmanlı Araştırmaları**, XXX, s. 72.
[400] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, 4. Bs., TTK Yay., Ankara, 1983, s. 580.

kontrol imkânı bulunmaktaydı.[401] Timar sisteminin uygulandığı eyaletler, Aynî Âlî'nin 1609 tarihli "Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân" adlı eserinde belirttiğine göre 23 tanedir. Bunun dışında kalan eyalet sayısı ise 9'dur.[402]

Haslı eyaletlerde timar, zeamet ve has şeklinde üçe ayrılan topraklardan ya da bu toprakların mahsulâtından merkezî hazineye kalan kısmı, bir başka ifade ile havâss-ı hümâyuna (padişah hasları) ait olan kısmı eyaletlerdeki hazine defterdarlıklarının sorumluluk alanlarını belirliyordu. Yani taşradaki hazinelerin gelirleri, mirîye ait gelir kaynaklarından oluşuyordu. Hazine defterdarlıkları havâss-ı hümâyunun dışında kalan timar ve zeamet işlerinden sorumlu değildi. Eyaletlerdeki timar işlerine hazine defterdarının değil beylerbeyinin maiyetinde bulunan timar defterdarı, zeamet işlerine ise defter kethüdası bakmaktaydı. Hazine defterdarı mirîye ait gelir-gider işlerini hazinenin büyüklüğüne göre sayısı değişiklik arz eden maiyetindeki bir kalem heyeti ile görürdü.[403]

Has ile idare edilen eyaletlerde bulunan hazineler ile merkezî hazine arasında deruhte etme ve mültezimlerin zimmetinde kalan (bakâyâ) gelirlerin tahsili konusunda yazışmalar yapılabilmekteydi. Bu hazineler tarafından eyalet divanı tezkiresi ile deruhte edilen mukataalar için merkezden berat verilmekteydi. XVII. yüzyılın ortalarında eyalet hazinelerine merkez tarafından müdahaleler artmış, bazı mukataaların eyalet defterdarları tarafından satışına izin verilmeyip bunlar merkezden satılmaya başlanmıştı. Bu türden mukataaların peşin ödemeleri merkezde yapılmakta, mukataa gelirlerinin kalan kısmı ise eyalet defterdarı tarafından tahsil edilmekteydi.[404]

1.3.2. Sâliyane ile Yönetilen Eyaletler

Sâliyane, sözlük anlamı olarak "yıllık" manasına gelmektedir. Tanzimat'tan önce (1839) bir kısım memurlara, hizmetlilere yıllık olarak verilen vazife (ücret) yerine kullanılan bir tabirdir. Sâliyaneli eyaletlerde idarecilere dirlik tahsisi yapılmaz ve başında bulundukları eyaletin hazinesinden nakit olarak sâliyane (yıllık maaş)

[401] Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 113.
[402] Aynî Âlî, *Kavânîn-i Âli Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 5.
[403] Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", s. 1607.
[404] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 24- 25.

verilirdi. Sâliyanelerin miktarı da genellikle kanunnâmelerle tespit edilmekteydi.[405] Bu tabir Fatih Kanunnamesi'nde de vardır. Kanunnamede bu tabir; "*Eğer hazîneden sâliyâne virilürse sâliyâne âlîdir. Yüz elli binden iki yüz kırk bine dek virilsün. Hazînemden vüzerâma sâliyâne virilürse iki yüz kırk binden üç yüz elli bin akçaya varınca virilsün. Sâir vüzerâma yüz yirmi bin akça virilsün*." [406] Şeklinde geçmekteydi. Buna karşılık bu tabirin kaynaklarda vergi yerine de kullanıldığı görülmektedir. Bu husus, Başbakanlık Arşivi'ndeki (Maliye, numara 2184, tarihi 21 Muharrem 1207) tarihli telhiste şöyle geçmektedir: "*Bursa'da sakin yorgancı esnafı, hallaç esnafı yamaklarından olup anlarla birlikte ordu akçası ve sâlyâne vermekte olduklarından bezzaz esnafı tarafından bunlara tekâlif tarhı yolsuz olmakla men'i*". Saliyâne usulü Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.[407]

Bu statüdeki eyaletler yukarıda da belirttiğimiz üzere timar sisteminin dışındaydılar ve bütün vergi gelirleri doğrudan devlete aittir. Bu gelirler eyalet defterdarı tarafından toplanıp beylerbeyine, sancakbeylerine bu meblağlardan salyane ve kul taifesine ulufe verilir. Fazlalık olması halinde bu gelirler merkeze gönderilirdi. Sadece Mısır, Bağdat ve Basra eyaletleri düzenli olarak her yıl İstanbul'a irsaliye yollarlardı.[408] Saliyâneli eyaletlerde hazine bulunmaktaydı. Ayrıca bu eyaletlerdeki mukataaların kayıtları ayrıntılı bir şekilde her yıl merkezî hazineye gönderilmeyip eyalet defterdarı tarafından kontrol edilmekteydi. Merkezî hazineye ise icmâl defterleri gönderilirdi. Bununla birlikte salyâne ile yönetilen eyaletlerde bulunan Bağdat gümrüğü, Düceyl hasları gibi bazı mukataalar doğrudan merkezî hazineye bağlıydı.[409]

1.3.3. İmtiyazlı Eyaletler (Tabî Devletler)

Osmanlı idarî yapılanması içesinde denizler ve nehirler üzerinde işleyen gemilerin (savaş, nakliye vs.) sevk ve idaresi için teşkilatlanan kaptanlıklar ile mirî rejime dâhil olmayan, ancak siyasî ve askerî açıdan Osmanlı Devleti'ne bağlı olan hanlıklar, voyvodalıklar, meliklikler ve emirlikler de bulunmaktaydı. Bu idarî birimler, işleyişleri açısından diğer Osmanlı eyaletleriyle eşdeğer bir konumdaydı.

---

[405] Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 41.
[406] Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 20.
[407] Pakalın, "Sâlyâne", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 111- 112.
[408] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 59.
[409] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 25.

Bu idarî birimlerin eyâlet olarak adlandırılmamasının temel sebebi ise, bölgesel isimleriyle zikredilmeleri ve imtiyazlı statülerinden ileri gelmektedir.[410] Bu eyaletler şunlardır:

1.3.3.1. Eflak, Boğdan, (Ulahya), Erdel Voyvodalıkları ve Dubrovnik Cumhuriyeti

Günümüzdeki Romanya ve Moldova ülkelerini kapsayan ve halkı Romence konuşan Eflak ve Boğdan, buraların Osmanlılar tarafından fethedilmesinden hemen sonra doğrudan merkeze bağlanmamıştır. Ancak bu bölgelerin idaresi Osmanlılara tabi olan ve Hıristiyan aslından gelen prenslere bırakılmıştır. Bu prensler, voyvoda unvanını taşırlar ve yerli toprak asilzadesi olan *boyarlar*[411] tarafından seçilirlerdi. Voyvodalar iç işlerinde serbest, özerk bir yapıya sahiptiler. Sefer zamanında Osmanlı ordusuna katılırlar ve hazineye yıllık belli bir miktar haraç öderlerdi. Buna ilaveten hububat, koyun, yağ, peynir, vs. gibi ordunun iaşe işlerine katılmakla yükümlüydüler.[412]

Bir diğer imtiyazlı eyalet olan Erdel ise, bugünkü Romanya ile Macaristan arasında kalan bir bölgedir. Transilvanya olarak da adlandırılan bu bölge, I. Süleyman devrinde (1520-1566), Mohaç Zaferi'nden (1526) sonra Osmanlı egemenliğine girmiştir. Erdel beyleri de Eflak ve Boğdan beyleri gibi aynı statüye sahipti. Osmanlıların II. Viyana bozgunundan sonra bu bölgedeki hâkimiyeti zayıflamış, akabinde Karlofça Antlaşması (1699) ile Macar Krallığı'na bırakılmıştır.[413]

Dubrovnik (Raguza) Cumhuriyeti de, Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında yer alan bir başka eyalet idi. İçişlerinde müstakil olup, dış işlerinde Osmanlılara bağlıydı. Diğer imtiyazlı eyaletlerde olduğu gibi "bedel-i cizye" adı verilen yıllık bir vergi vermekle de yükümlüydü.[414] Orhan Bey zamanında (1326-1362) Osmanlı himayesine girip devlet hazinesine yıllık bir vergi (12.500 filori) vererek Osmanlı sınırları dâhilinde ticaret yapmasına izin verilen Dubrovnik (Raguza) Cumhuriyeti,

[410] Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı,* s. 42.
[411] Rumen asilzadelerine verilen unvandır. Eflak ve Boğdan beyinin meclisinde bunların önemli bir mevkii vardır. Bkz. Pakalın, "Boyar", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 240-241.
[412] Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", s. 114.
[413] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 207.
[414] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 68.

gerek karada gerekse denizde Osmanlıların en geniş himayesinde olmuşlardır. Bunlar Almanya, İspanya ve İtalya gibi civar devletlerin arazisinde ticaret yaparlarken buralarda meydana gelen olaylar hakkında Osmanlılara bilgi verirlerdi.[415]

1.3.3.2. Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığı siyasî bir teşekkül olarak Altınordu Devleti'nin yıkılması sonucunda XIV. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur.[416] Bu hanlık, Altınordu veya Deşt-i Kıpçak büyük hanlığının Tokatimur şubesine mensuptur. Bu Tokatimur şubesinden Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıkları ortaya çıkmıştır. Bunların içinde en önemlisi olan Kırım Hanlığı, aile arasındaki hanlık mücadeleleri ile yıpranmış ve akabinde Osmanlı nüfuzu altına girmek suretiyle üç buçuk yüzyıl daha tarih sahnesinde kalmıştır.[417] Kırım Hanlığı içişlerinde serbest olup, hutbelerinde tâbi oldukları Osmanlı padişahlarından sonra kendi hanlarının isimlerini zikrederlerdi. Kendilerine ait ayrı divanları ve müstakil teşkilatları vardı.[418] Kırım Hanlığı, Giray hanedanının idaresi altında olup, bu hanların atamaları Osmanlıların merkezî idaresi tarafından yapılmaktaydı.[419] Hanlığın idaresinde merkezî otoriteye karşı bir direniş olduğu takdirde aile içi rekabetten istifade edilmekteydi. Bu amaç doğrultusunda doğrudan Divan'a bağlı olan Kefe sancakbeyleri Kırım Hanlarını denetim altında bulundurmakla görevlendirilmişlerdir.[420]

Kırım Hanlarına, Kefe mukataasından yıllık 1 milyon akçe XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra da 1.5 milyon akçe salyâne verilmekteydi. Kırım Hanlığı, Osmanlılar açısından son derece önemli stratejik bir öneme sahip olup, Rusya ve Lehistan'a karşı bir tampon devlet vazifesi görmekteydi. Ayrıca savaş zamanlarında orduya bir süvari birliği göndermekle yükümlüydüler. XVII. yüzyılın sonlarında Leh Krallığı'ndan 45.000 kuruş, Moskova Çarlığı'ndan ise 90.000 kuruş vergi, kendilerini müdafaa etmelerine karşılık Boğdan Voyvodalığı'ndan belli miktarda

[415] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 434- 435.
[416] Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı", **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s. 450.
[417] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 129.
[418] Orhan Kılıç, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", **Osmanlı**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 89.
[419] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye Ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., No: 180, Ankara, 1979, s. 192.
[420] Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", s. 114.

aidat ve Kafkasya'daki Çerkes kabilelerinden ise esir vergisi olarak bir miktar para aldıkları bilinmektedir.[421]

1.3.4. Meliklikler

Osmanlılara bağlı Kafkasya bölgesinde dört meliklik vardır. Bunlar, devlete vergi veren ve yarı müstakil Dadyan, Güril, Açıkbaş ve Abaza melikliklerdir. Osmanlı idaresi bu meliklikleri bu bölgedeki Çıldır Beylerbeyliği vasıtasıyla kontrol altında tutmaktaydı.[422] Çıldır Beylerbeyliği, ocaklık suretiyle, yani aynı aileye mensup olan valiler tarafından idare edilen hudut eyaletlerindendi. Çıldır valisi, bu meliklikleri murakabe altında bulundurur ve aynı zamanda bunların Kafkas ve İran ile olan ilişkileri hakkında hükümeti haberdar ederdi.[423]

1.3.5. Kaptanlıklar

Kaptan (Kapudan) kelimesi köken itibariyle İtalyanca "*capitan*"dan gelmekte olup, Osmanlılarda XV. yüzyılın ortalarından itibaren donanma kumandanı için kullanılan bir tabir haline gelmiştir. Donanma kumandanı ilk zamanlarda sancakbeyi statüsünde iken Barbaros Hayreddin Paşa'nın 940 (1534) yılında Cezayir Beylerbeyi olarak tayin edilmesinden sonra beylerbeyi rütbesinde "mîrimîrân-ı derya" veya "mîrimîrân-ı Cezayir ve kapudan" olarak paşa unvanıyla adlandırılmıştır. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren ise, kapudân-ı derya olarak zikredilmiştir.[424] Osmanlı Devleti'ne bağlı beş kaptanlık bulunmaktadır. Bunlar; Derya Kaptanlığı (Cezayir Eyaleti), Süveyş Kaptanlığı, Tuna Nehri Donanması Başbuğluğu, Şattü'l-Arab Kaptanlığı ve Anapoli Kaptanlığı'dır.[425]

2. VERGİ SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nin kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinden tevarüs edip tatbik ve inkişaf ettirdiği vergi sistemi, kamu idaresi ve devletin iktisadî tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Kamu hizmetlerinin düzgün bir şekilde devamlılığını sağlamak için başvurulan vergi, tarihî bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık altı yüz yıl boyunca çok geniş bir coğrafyada hâkimiyet tesis

[421] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 67- 68.
[422] Kılıç, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", s. 107; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 69.
[423] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4, 2. Kısım, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1983, s. 126.
[424] İdris Bostan, "Kapudan Paşa", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 354.
[425] Bu kaptanlıklar hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", s. 104- 106.

eden Osmanlılar, diğer tüm devletlerde olduğu gibi vergi tahsiline büyük bir önem vermiştir.[426] XVI. yüzyıldan itibaren sürekli fetihlerle topraklarını genişleten Osmanlıların askerî, toplumsal ve ekonomik yapısı da buna göre sürekli değişim ve gelişim göstermiştir. Bu nedenle imparatorluğun her tarafına şamil tek bir vergi düzeni uygulanamamış, fethedilen bölgelerin coğrafî şartları, ırkî ve kültürel özellikleri dikkate alınarak bu bölgelerin her birine ayrı ayrı düzenlemeler yapma yoluna gidilmiştir.[427]

Osmanlı vergi sistemi, kendisinden önceki uygulamaların bir sentezi şeklinde ortaya çıkıp tekâmül etmiştir. Bu malî düzen, İslamî unsurlarla Selçuklulardan ve yerel unsurlardan gelen birçok unsurun karışımıyla ortaya çıkan malî bir sistemdir. Bu sistemin ortaya çıkmasında, kaynağını İslam hukukundan alan birçok kurallarla, devletin ihtiyaçlarını, mahalli şartları, gelenekleri, âdet ve usulleri inceleyen tahrir eminlerinin pratik uygulamaları, bu zengin malî hukukun doğmasında önemli bir rol oynamıştır.[428] Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da şahıslardan vergi almaya cevaz veren hukukî dayanak şeriattı[429]. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nde vergiler, şer'î vergiler (tekâlif-i şer'iyye), örfî vergiler (tekâlif-i örfiye), tekâlif-i divâniyyeolmak üzere üçe ayrılmaktaydı.[430] Bundan dolayı reayanın devlete ödeyeceği vergilerin cins ve miktarları kanunnamelerle önceden tespit ve buna göre adlarına tahakkuk ettirilmekteydi.[431] Bu kanunnamelerde vergi mükellefi reayanın hak ve sorumlulukları, hangi ürünleri yetiştirecekleri ve bunlardan hangi oranda ve ne zaman vergi ödeyecekleri gibi hususlarla, sınaî ve ticarî faaliyetlerin ne şekilde

---

[426] Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, İstanbul, 1986, s. 285.

[427] Şinasi Altundağ, Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma, **AÜ DTCFD**, c. V, Sayı: 2 (Mart-Nisan 1947), Ankara, 1947, s. 189.

[428] Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ayyıldız Matbaacılık, Ankara, 1979, s. 117.

[429] Osmanlı hukukunda şer'i hukuktan kastedilen Kur'ân, sünnet, icmâ ve kıyas gibi şer'i deliller vasıtasıyla İslam müctehidlerinin fıkıh kitaplarında tedvin ettikleri hukukî hükümlerdir. Osmanlı Kanunnâmelerinde şer' veya şer'i şerif olarak geçmektedir. Bunlar hiçbir şahıs veya hey'etin tasdikine gerek olmaksızın geçerlidir ve bütün Müslümanları da bağlar. Osmanlı hukukunda hususî hukukun tamamına yakını ve âmme hukukunun da yüzde seksenini bu çeşit şer'i hükümler teşkil eder. Ancak bu ifadelerin manası devlete tedvin ve tanzimi bırakılan başka hukukî hükümlerin olmayacağı anlamına gelmez ya da bunların dışındaki hukukî mevzuatın gayr-ı şer'i olması gerekmez. Bkz. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukuku'nda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 12, Sayı: 2, 1999, s. 117.

[430] Mustafa Akdağ, hediyeleri de bu gruba dâhil etmekle birlikte bunların hazineyi ilgilendirmeyeceğinden bahisle vergi sayılamayacağını belirtmektedir. Bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi Devrinde Esas Düzen", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 3, Sayı: 4-5, Ankara, 1965, s. 143- 144. Osmanlılarda hediye ve hediyeleşme literatürü hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Fatma Açıkgöz, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

[431] Öner, *age*, s. 133.

vergilendirilecekleri ayrı ayrı açıklanmıştır. Bunun yanı sıra devlet görevi ifa eden ehl-i örfün uyması gereken kurallar ile reayanın riayet etmesi gereken hususlarda kanunnamelerde yer almaktadır.[432]

Osmanlılarda vergi anlamına gelmek üzere resm, teklif, bâc ve âdet gibi terimler kullanılmaktadır. Arapça kökenli olan "resm" tabiri farklı anlamlar içermekle birlikte vergi yerine de kullanılır. Resm, herhangi bir maldan devlet adına tahsil edilen vergidir. Bu anlamda kullanıldığında çoğulu "rüsûm"dur. Teklif ise, şer'î hukuk ve devlet adına mükelleflerden alınan vergi kavramı yerine kullanılan bir tabirdir. Bunun çoğulu ise "tekâlif"tir. Aynı zamanda bu kelime külfet yüklemek anlamına da gelmektedir. Osmanlı malî literatüründe vergi kelimesi yerine en çok bu tabir kullanılmaktadır. Alım-satım vergisi olarak nitelendirilebilecek olan bâc ile âdet tabirleri ise diğerlerine göre daha az kullanılmaktadır.[433]

2.1. Şer'î Vergiler (Tekâlif-i Şer'iyye)

Şer'i vergiler, ahkâmı fıkıh kitaplarında gerekli açıklamalarıyla yazılı olan ve İslam hukukuna uygun olarak reayadan alınan vergilerdir.[434] İslam Devleti'nin toplamakta olduğu vergiler Müslümanlardan alınan ve Zimmîlerden (Müslüman olmayanlardan) alınan olmak üzere ikiye ayılır. Müslümanlardan alınan vergilerin başlıcaları, zekât, ganimet ve öşür, Müslüman olmayanlardan ise haraç ve cizyedir.[435] İslam hukukuna göre ise ülke toprakları, Müslümanların ikâmet ettiği "Arazi-i Öşriyye"[436], gayrimüslimlerin elinde bırakılan "Arazi-i Haraciyye" ve sultanın malı olarak kabul edilen "Arazi-i Emiriyye" olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Toprakların bu hukukî statüsü toplanan verginin cinsini belirlerdi. Arazi-i Haraciyye bir Müslüman tarafından satın alınsa bile toprağın statüsü değişmez, aynı cins verginin toplanmasına devam edilirdi. Yine Arazi-i Emiriyye bir Müslüman tarafından tasarruf edilse de toprağın statüsüne göre vergilendirilirdi. Dolayısıyla şer'î vergilerin toplanmasında şahsın olduğu kadar toprağın hukukî statüsü de önem

[432] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 134.
[433] A. Mesud Küçükkalay- Ali Çelikkaya, "Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 1632.
[434] Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, s. 7.
[435] Üçok- Mumcu- Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 71.
[436] Fethedildikten sonra Müslümanlara mülk olarak verilen arazidir. Müslümanların gerçek mülkleri olup diğer malları gibi istedikleri şekilde tasarruf edebilirlerdi. Müslümanlardan haraç vergisi almak şer'i olmadığından bu arazilere öşür vergisi vazedilmiştir. Bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, **AÜ DTCFD**, c. V, Sayı: 5 (Mart-Nisan 1947), Ankara, 1947, s. 496.

arz ederdi. Bu bağlamda temel şer'î vergilerden olan öşür ve haraç sadece şahsın değil toprağın hukukî statüsüne bakılarak ele alınmalıdır.[437]

İslamî vergi esasları denilince akla Hazreti Peygamber zamanından başlamak ve Kur'an'ın sınırları içerisinde kalmak üzere, tanınmış İslam hukuku müçtehitleri tarafından tarif ve tayin olunan usuller gelmektedir. Osmanlılarda "Tekâlif-i Şer'iye" adı altında toplanan vergiler bu çeşittendir. [438] Osmanlı Devleti'nde şer'î vergiler denilince, esasında devletin sayılan arazinin ekilmesi suretiyle mahsulünden yahut otu veya suyu sayesinde elde edilen diğer hayvan mahsulü gibi gelirlerden reayanın icar bedeli olarak ödediği vergi anlaşılmaktadır. Şer'î vergiler beytülmalin yani devlet hazinesinin geliri sayılıyor ve şer'î hükümler çerçevesinde talep ediliyordu. Zira İslam siyasî bir çevrede teşekkül ettiğinden, kendisinden önceki din ve toplumlarda uygulanan bazı vergi çeşitleriyle karşılaşmıştı. Bu açıdan bakıldığında İslam vergi sistemi de aniden ortaya çıkmamış, sonraki dönemlerde kurumsallaşmıştır.[439]

2.1.1. Öşür Vergisi

Öşür kelimesi Türkçeye Arapçadaki "uşr"dan geçmiştir. Uşr ise, 1/10 demektir. Terim anlamı ise, "toprak ürünlerinden elde edilen "zekât"tır. Bu terim, Hazreti Peygamber'in "yağmur ve nehir sularıyla sulanan toprak mahsullerinde uşr (1/10) kova (el emeği) ile sulananlarda nısf uşr (1/20 nisbetinde zekât) vardır hadisinde geçen uşr kelimesinden doğmuş ve toprak ürünlerinden alınan zekâta ad olmuştur. Ancak Osmanlılardaki toprak ürünlerinden devlet adına alınan öşür vergisinin, zekâtın toprak ürünleri kalemine ad olan öşürle bir alakası yoktur. Osmanlılarda alınan bu verginin haraç vergisi olduğu Ebussuud Efendi tarafından ifade edildiği gibi[440], bu husus Ömer Lütfi Barkan[441] tarafından da teyit edilmiştir.[442]

---

[437] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 424.
[438] Mustafa Akdağ,, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* c. I (1243-1453), Barış Yay., Ankara, 1999, s. 407.
[439] Ünal Taşkın, "Rüsûm-ı Örfiye", **Tarih Okulu**, Sayı: 14, (İlkbahar-Yaz 2013), İzmir, 2013, s. 56.
[440] DİA, "Haraç /Osmanlılar", **DİA**, XVI, İstanbul, 1997, s. 89.
[441] "*Osmanlı İmparatorluğu'nda öşür veya âşâr nâmı altında alınan toprak mahsûlleri vergilerinin yukarıda tetkik mevzuu edilmiş olan şer'î öşürden mâhiyet ve nisbet itibârı ile çok farklı olduğunu ve mezkûr vergilerin, dinî esâslardan ziyâde, bu imparatorluğun muhtelif bölgelerinden intikal eden tarihî miraslara, mahallî örf ve âdetlere, mâlî veya iktisâdî mülâhazalara dayandıklarını göstermeğe kâfîdir*." Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Öşür", **İA**, IX, İstanbul, 1964, s. 485 vd.
[442] Mehmet Erkal, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Ankara, 2007, s. 9- 10.

Öşür, ortaçağlardan beri Müslüman ve Hıristiyan dünyasının tanıdığı bir vergidir. İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren bütün İslam devletlerinden alındığı için şer'î bir vergi olarak mütalaa edilmiştir.[443] Ancak Osmanlı Devleti'nde öşür, Müslümanlardan alınan ziraî mahsul zekâtı olarak bilinmektedir. Öşür vergisi alınacak arazinin mutlaka öşür arazisi olması gerekirdi. Öşrün oranı toprağın verimine, sulama şartlarına, ürün çeşitlerine, mahallî örf ve âdetlere göre büyük değişiklikler göstermekte, bazen her kaza, hatta her köy için ayrı ayrı tayin edilmekteydi. Öşür toprak mahsullerinden vezir, kumandan ve diğerlerine ayrılan pay olan salâriyye ile sâlârlık, yemlik gibi adlarla anılan ve öşrün tamamlayıcısı denilen ilave yükümlülüklerle birlikte tahsil edilir ve bu payla birlikte onda biri geçmezdi.[444]

Osmanlılarda fethedilen bölgelerin idaresi devlete geçtiğinden bu topraklar tamamen mirî (devlete ait) hale getirilmiş; çiftçiler devlet topraklarının daimî kiracısı durumuna gelmişler ve topraktan aldıkları[445] ürün karşılığında her yıl öşür adıyla devlete bir pay vermişlerdir. Osmanlılarda Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm tebaa öşür vergisi ödemekle yükümlüdür.[446] Şer'î vergilerin en önemlisi sayılan öşür, önceleri merkezî hazineye girmez; mirî araziyi tasarruf eden reaya tarafından timar ve zeamet sahiplerine ödenir, arazinin boş kalması durumunda da "sahib-i arz" sayılan timar ve zeamet sahiplerinin izniyle tasarruf olunurdu.[447]

Öşür vergisi aynî ve nakdî olmak üzere iki şekilde tahsil edilmekteydi. Arpa, buğday, darı ve nohut gibi dayanıklı hububat çeşidinde ve pamukta aynî olarak alınması kanundu. Buna karşılık, sebze ve meyve gibi bağ, bahçe ve bostan ürünlerinden nakdî ve maktu' olarak vergi alınırdı. Ancak sipahiler çoğu zaman hububattan da o günkü narh üzerinden nakdî olarak öşür isterlerdi. Zira sipahi için elindeki ürünü satıp nakde çevirmek önemli bir mesele idi. Bu nedenle

[443] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 137.
[444] Ahmet Tabakoğlu, "Öşür/Osmanlılar", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 101- 102.
[445] Köylünün tasarrufuna bırakılan bu mirî toprakların miktarı hudutsuz olmayıp, her biri arazinin verimine göre, 80 ila 150 dönüm arasında değişen "çiftlikler" olarak sınırlandırılmıştı. Her ailenin elinde bir ya da iki çiftlik bulunması mümkündü. Bir çiftlik genişliğindeki arazinin yıllık nakdî kirası, en eski metinlere göre, Müslümanlar için 22, Hıristiyanlar için 24 akçe idi. Bkz. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I (1243-1453), s. 408.
[446] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 531.
[447] Şener, *age*, s. 121.

yasaklanmasına rağmen sipahilerin reayadan öşürü nakit olarak alma eğiliminde oldukları görülmektedir.[448]

Teorik olarak Müslümanlardan alınan ve mülk toprakların mahsullerinin zekâtını ifade eden öşür, Osmanlı uygulamasında bilhassa Ebussuud Efendi'den sonra harâc-ı mukâseme vergisinin veya toprak kirasının alt dilimi şeklinde görülmüştür. Öşür ve salâriyye hububat istihsalinde bulunan tüm çiftçilerden alınırdı. Bu vergiler bir taraftan timar kesimi içerisinde dirlik sahibinin gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturuyor, dolayısıyla bu gelir eyalet ordularının masraflarını karşılıyor, diğer taraftan da mülk topraklardan ve padişah haslarından alındığı üzere devlet hazinesinin bir kaynağını ve vakıfların da en önemli gelirini meydana getiriyordu.[449]

Öşür vergisinin tahsili konusunda bazı durumlarda anlaşmazlık çıktığı da olurdu. Böyle hallerde anlaşmazlıkları çözme hususunda kadılar devreye girmekteydiler. [450] Timar sisteminin iyi işlediği dönemlerde öşür vergisinin toplanması, devlete yaptığı hizmetler mukabilinde sipahilere bırakılmıştı. Ancak malî şartların bozulmasıyla yeni gelir kaynaklarına gereksinim duyulmasıyla timarlar has şekline sokulup hâsılatının toplanması işi mültezimlere verilmiş; fakat mültezimlerin fazla kazanç sağlamak istemeleri köylüyü maddî açıdan büyük bir çıkmazın içine sürüklemişti. Köylüyü mültezimlerden kurtarmak düşüncesiyle öşürün toplanması işi muhassıllara havale edilmişse de bu defa da bunların, mahsulün pazarlara dağıtımında ağır davranmaları dolayısıyla hazine büyük kayıplara uğramış, birbiri arkasına iltizam ve emanet usulleri tekrar denenmişse de hiçbirinden istenilen sonuç alınamamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra 1925 yılında çıkarılan bir kanunla öşür vergisi kaldırılmıştır.[451]

2.1.2. Haraç Vergisi

Sözlükteki anlamı, "bir arazinin hâsılatından veya çalışanların emeğinden elde edilen şey"[452] demek olan haraç, terim olarak ise, toprak mülkiyeti nedeniyle

[448] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 137.
[449] Tabakoğlu, "Öşür/Osmanlılar", **DİA**, XXXIV, s. 101.
[450] Mesela, Hüdâvendigâr Sancağı'nda zeamete mutasarrıf olan Abdullah ile Kocaeli Sancağı'nda tüccar ve mutasarrıf olan Yusuf Bey'in voyvodası ve vekili Arnavut Mehmet arasındaki üç senelik öşür mahsulü ahzı meselesi hakkındaki davaya dair sadır olan ve Silifke Kadısı Mahmut imzasını havi hüccet-i şer'iyye için bkz. BOA, İE. ADL, 25 (Tarih: 30 Zilkade 1095/8 Kasım 1684).
[451] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 532.
[452] Pakalın, "Haraç", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 734.

hem harâcî araziden ve hâsılatından hem de Müslüman olmayanlardan kişi başına[453] alınan vergiyi ifade eder[454]; harâc-ı ruûs (harâc-ı baş) cizye vermekle yükümlü kişilerden, harâc-ı arz (bağ haracı) araziden alınan vergi demektir. Bu teorik ayrıma rağmen gerek yerli ve gerekse yabancı kaynaklarda haraç ve cizye kelimeleri çoğu kez karıştırılmış ve birbirinin yerine kullanılmıştır. Resmî vesikalarda dahi bu terimin her iki anlama da geldiği ve daha çok şahıslardan alınan vergiyi ifade ettiği görülmektedir.[455]

Bu vergi daha İslamiyet'ten önce Romalılar, Bizanslılar ve İranlılar zamanında da bilinmekteydi. Önceleri, haracın sonradan Müslüman olanların da vermesi gerekmekteydi. Bu yönüyle vergi toprağa bağlı idi. Yani sahibinin değişmesi veya Müslüman olması bu toprağı bu vergiden kurtaramazdı. Ancak sonradan Müslüman olanlar çoğalmaya başlayınca, bunlar yavaş yavaş sadece öşür ve zekâtı verip, haracı vermemeye başladılar. Böylece haraca bağlı topraklar da öşür veren topraklar konumuna geldi.[456] Haracın şahıslardan alınanına cizye adı verilmekteydi. Toprağa bağlı olarak alınan haraç, "harac-ı mukasem" ve "harac-ı muvazzaf" şeklinde iki kısımda mütalaa edilmektedir.[457]

2.1.2.1. Harac-ı Mukâseme

Mukâseme sözlük anlamı olarak, "bölüşmek" manasına gelmektedir. Osmanlı malî literatüründe ise, arazi-i haraciye[458] adı verilen toprak ürünlerinden onda birden yarısına kadar alınan vergiye verilen addır. Bu itibarla harac-ı

---

[453] Haracın oranı, toprak sahipleri ile yapılan anlaşma ile saptanmaktaydı. Bu verginin oranı en fazla % 50 olarak Yahudilere uygulanmıştır. Bkz. Nihat Falay, *Maliye Tarihi (Ders Notları)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 34.

[454] Haraç, erken dönem Osmanlı kaynaklarında bu anlamıyla geçmektedir; "… *Bunun üzerine Ali Paşa da acele ile padişaha gitti ve buluştu. İstanbul tekfurundan çok çok yaltaklanmalarda bulundu. Sözün kısası ne ettiyse etti padişahı anlaşmaya razı etti. Buna göre padişahın İstanbul içinde kadısı oturacak, bir mahalle mescidi olacak yılda da sultana on iki bin filori haraç verecekti…* (Tarih: H. 793/M. 1390-91" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003, s. 130- 131; "… *Bu kâfir eyitti: "Buyurun, ne dersin?" Mahmud Paşa eyitti; "Var kırala de, gelsin, Hünkârın elini öpsün ve haraca muti' olsun*… (Tarih: H. 1 Muharrem 867-29 Zilhicce 867/M. 26 Eylül 1462-14 Eylül 1463" Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II, (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995, s. 763- 765; "… *Getürmişidi bir yıllık harâcın, K'ide mâzî günâhının ilâcın, Mutî' oldı harâcın vire her sâl, İdüp irsâl ola her sâl îsâl*…" Bkz. Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (Haz. Necdet Öztürk), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 169.

[455] DİA, "Haraç /Osmanlılar", **DİA**, XVI, s. 88- 89.

[456] Üçok- Mumcu- Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 73.

[457] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 533.

[458] Eğer hükümdar bir memleketi fethettiği zaman ahalisini oradan kaldırmaz ve ellerindeki toprakları kendilerine bırakarak onları "vazife tayiniyle" cizyeye bağlarsa o topraklara "arazi-i haraciye" ve o vazifeye de haraç denilmekteydi. Bkz. Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 165.

mukaseme, arazinin hasılâtından alakadar memurla bölüşerek yerin verim gücüne ve mahsule göre öşür, hums, rubu', sülüs ve nısf gibi tayin olunmuş bir vergiydi.[459] Arazinin cinsine ve mahsule göre bu verginin oranı da değişmekteydi.[460] Bunlar da başlıca iki kısımdan oluşmaktaydı.

Bunlardan zirai vergiler genellikle öşür adıyla toplanan ve oranı % 10 civarında olan vergilerdir. Öşür, alındığı mahsulün cinsine göre çeşitli isimler taşımaktaydı. Üzüm bağlarından alınana *resm-i bağ*, pekmezden alınana *resm-i şıra,* meyve bahçelerinden alınana *resm-i bahçe*, bostan mahsullerinden alınana *resm-i bostan*, pamuktan alınana *resm-i penbe*, ipekten alınana *resm-i harir*, baldan alınana *resm-i kovan* vs. denilmekteydi.[461] Bunlar Rumeli ve Anadolu'daki eyaletlerdeki zeâmet, timar, mukâtaat ve vakıf arazisinde ikide, üçte, dörtte, beşte, altıda, yedide, sekizde ve onda bir olarak defâtir ve kavânin-i mahsusası mûcebince timarlılar veya özel memurlar marifetiyle toplanırdı.[462] Bu oranlardaki farklılığın sebebi, arazinin verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının, hasadı yapılan ürünün cinsinin, mahallî örf ve âdetlerin farklı olmasıdır.[463]

İkinci tür vergiler ise, hayvanlardan alınan vergilerdir. Ekonomisinin temelleri tarım ve hayvancılığa dayanan Osmanlılarda XVI-XVII. yüzyıllarda büyük bir hayvansal üretim potansiyeli görülmüştür. Ziraatçı köylülerle konar-göçerlerin asıl faaliyet alanları hayvancılık idi. Dolayısıyla devlet bu üretim faaliyetlerini vergilendirerek büyük miktarlarda vergi geliri elde etmiştir.[464] Bu bağlamda alınan vergilerin başlıcaları ise, keçi ve koyunlardan alınan *resm-i ganem*, mirî çayırlarda hayvanlarını otlatanlardan *otlak resmi,* sürü sahiplerinin sürülerini otlattıkları yaylak ve kışlaklar için *yaylak ve kışlak resmi* ve resm-i ganeme ilave olarak alınan *ağıl resmi* idi.[465]

---

[459] Pakalın, "Harac-ı Mukaseme", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 736.
[460] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I (1243-1453), s. 408.
[461] Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 196; Öner, *age*, s. 146. Bu vergiler hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, **AÜ DTCFD**, c. V, Sayı: 5 (Mart-Nisan 1947), Ankara, 1947, s. 483- 511.
[462] Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, s. 35.
[463] Barkan, "Öşür", **İA**, IX, s. 485.
[464] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 427.
[465] Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 196- 197.

2.1.2.2. Harac-ı Muvazzaf

Muvazzaf sözlük anlamı olarak, "muayyen" manasına gelmektedir. Osmanlı malî literatüründe ise, arazi-i haraciye üzerine yerin verimliliğine göre, maktu'iyet suretiyle tayin olunan vergiye verilen addır. Mukataa, icare-i zemin ve bedel-i öşür namıyla aynen öşür istihsal olunamayan araziye tarh edilen muayyen miktardaki vergi bu kabildendi.[466] Bu vergi mahsule bağlı olmayıp arazinin yüzölçümüne göre dönüm veya cerib[467] başına alınmaktaydı. Ebussuud Efendi tarafından öşür, harac-ı mukassem, çift resmi ise harac-ı muvazzaf karşılığı olarak kabul edilmiştir.[468]

Osmanlılarda harac-ı muvazzaf yerine, tasarruf edilen her birim tarla (çift)dan *çift akçesi, resm-i çift* tabir edilen bir vergi alınmıştır.[469] Zira Osmanlılarda vergilendirmede esas alınan birim "çift-hane" idi. Bir çift öküz ile işlenilebilen ve çift denilen bir arazide üretim yapan köylü ailesi hane olarak vergilendirilmektedir. Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir malî ünite sayılır. Alınan çift resmi ise, sadece şahsî bir vergi olmayıp daha çok bu ünitenin vergilendirilmesidir. Osmanlı toplumunda çiftlik tasarruf eden aileler yanında toprağını kaybetmiş aileler de vardı. Devlet bunlara çift resmi sistemi içinde farklı bir statü vererek ayrı kalemlerde toplamakta, vergi yükünü bunlar için toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirlemekteydi. *Raiyyet rüsûmu* olarak tabir edilen bu vergilendirmede bir kademelendirme yapılmaktaydı. Çiftler, yani çiftliğe sahip köylü aileleri gelir, sonra bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip *nim-çiftler*, ondan sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani *bennâklar*, ondan sonra evli olmayan, fakat bir gelir kaynağı üreten bekârlar yer almaktaydı. Bu sonuncular, *mücerred, kara* veya *caba* ismiyle anılan köylülerdir. Nihayet, kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar da bîve adıyla aynı sistem içerisinde yer almaktaydı.[470]

---

[466] Pakalın, "Harac-ı Muvazzaf", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 736.
[467] Yer ölçülerinden birinin adıdır. Bu ölçü eskiden arazi ölçmekte kullanılırdı.
[468] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 533.
[469] Öner, *age*, s. 145.
[470] Halil İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 6- 8; Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 41.

Yerleşik veya konar-göçer reaya, kullandıkları topraklara karşılık olarak toprak sahibine bazı vergiler öderlerdi. Harac-ı muvazzaf çerçevesinde alınan bu vergilerin başlıcaları ise, "Resm-i Çift", "Resm-i Çiftbozan", "Resm-i Zemin", "Resm-i Dönüm", "Resm-i Tapu" ve "Resm-i Asıyab" idi.[471]

2.1.3. Cizye Vergisi

Cizye, sözlükte "kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek" anlamına gelen ceza mastarından türemiş bir isim olup, İslam literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye, harbî[472] olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu isim verilmiştir.[473] Temelleri İslam hukukuna dayanan diğer vergi uygulamaları gibi, cizye vergisi de hem teorik hem de uygulamada uzun bir inkişaf devresinin ardından son şeklini almıştır.[474] Osmanlılarda XVI. yüzyıla kadar bu vergiyi ifade etmek için genellikle "haraç" kelimesi kullanılmış, daha sonra ise *cizye* ve *cizye-i şer'î* yaygınlaşmıştır. Ayrıca bazı belgelerde arazi haracından ayırt edebilmek için cizye yerine *baş haracı* tabirine de rastlanır. Bu vergiyi toplayanlara ise önceleri *harâcî* veya *haraccı*, sonraları ise *cizyedâr* denilmiştir.[475]

Osmanlılara kendisinden önce kurulan Türk devletlerinden intikal eden şer'î bir vergi olan cizyenin kökeni Mısır, eski Yunanlılar ve Romalılara kadar çıkarılmaktadır.[476] Hatta Balkanlarda Osmanlılar tarafından fethedilen bölgelerde yerli halkın kralları zamanında da cizyeye mukabil resm-i filori[477] veya başka isimler altında aynı mahiyette bir vergi ödedikleri Osmanlı kanunnamelerinden anlaşılmaktadır.[478] Osmanlılarda bir bölge veya kişiye cizye tayin edileceği zaman verilen ferman, berat, hüküm, nişan ve benzeri belgelerde meselenin menşe'inin

---

[471] Bu vergiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, c. X, Sayı: 56, TTK Yay., Ankara, 1972; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi,* s. 197.

[472] Osmanlı Devleti ile harp halinde bulunan, daha doğrusu henüz ahid (muahede) yapmamış olan devletlerin tebaası hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, "Harbi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 738.

[473] Mehmet Erkal, "Cizye", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 42.

[474] B. Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)", (çev. Şinasi Altundağ), **Belleten**, VIII, S. 32, TTK Yay., Ankara, 1944, s. 615.

[475] Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Cizye", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 45.

[476] C. H. Becker, "Cizye", **İA**, III, İstanbul, 1979, s. 199- 201.

[477] Osmanlı Devleti'nde Balkanlarda alınan bu verginin kimlerden, ne miktarda ve ne zaman alınacağı tasrih edilmekte, bazı yerlerde de tafsilat vermeden, eski âdet ve geleneklere göre alındığı zikredilmektedir. Bkz. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, **AÜ DTCFD**, c. V, Sayı: 5 (Mart-Nisan 1947), s. 494.

[478] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 152.

İslam hukukundan geldiği, İslamiyet'in ilk yıllarında ne şekilde uygulandığı ve ne miktar vergi alındığı belirtilerek cizyenin meşruluğu gösterilmeye çalışılırdı.[479] Cizye mükellefi olmak için bazı şartların mevcut olması gerekiyordu. Erkek olmak, akıl bâliğ olmak, sıhhatli ve çalışabilecek güçte olmak.[480] Cizye vergisi kadınlardan, çocuklardan ihtiyarlardan, körlerden, yatalak olanlardan ve keşişlerden alınmazdı.[481] Ayrıca voynuk, martalos ve eflak gibi özel askerî yükümlülükleri yerine getirenler de yaptıkları işlere mukabil cizyeden muaf tutulmaktaydılar.[482]

Cizye, esasında iki kısma ayrılmaktaydı. Biri *maktu' cizye*, diğeri ise, *aler-ruus (kişi başına)* cizyedir. Maktu' cizye, fetih halinde ilgili vassal (tabi) devlet ile sulhen tayin edilen toplu bir miktardır. Ne şekilde ve ne miktarlarda kararlaştırılmış ise devlet veya beylikten öyle alınır.[483] Aler-ruus cizye ise, herkesin malî durumu gözetilmek üzere şahıs üzerine ve adam başına tarh olunan cizyedir.[484] Cizye vergisi, yükümlülerinin malî durumlarına göre "a'lâ", "evsât" ve "ednâ" adıyla üç bölüme ayrılmaktaydı. Yılda bir defa cizyedarlar eliyle, cizye evrakı dağıtılarak tahsil edilirdi.[485] Esnaf-ı selase olarak adlandırılan bu tasnif Tanzimat sonrası uygulamalara kadar yürürlükte olmasına rağmen, belirlenen bu miktar mekâna ve zamana göre yer değiştirmiştir.[486]

Osmanlılarda, devletin kuruluşundan Tanzimat'a kadar tam beş buçuk asır, cizyenin şer'î hükümlerinde hiçbir değişiklik olmamış, hatta cizye ile ilgili şer'î hükümler bazı kanunnamelere olduğu gibi sokulmuştur. Cizye gelirleri ise, tarih boyunca timar sahiplerine devredilmemiş, Tanzimat'ın ilanına kadar, görevli memurlar tarafından merkezî hazine namına tahsil olunmuştur.[487] 10 Mayıs 1855 tarihli bir irade ile gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi askerlik yapmaları kabul edilirken, cizye vergisi de Islahat Fermanı (1856) ile kaldırılmıştır. Zira bu ferman, Osmanlı tebaası arasında eşitlik prensibi getirdiğinden gayrimüslimlerin de askerlik yapmaları zorunluluğu hâsıl olunca, bunlardan belirli bir vergi alınmak suretiyle bu

[479] Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", **Belleten**, LV, S. 213, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 372.
[480] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 533.
[481] Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 171.
[482] İnalcık, "Osmanlılar'da Cizye", **DİA**, VIII, s. 45.
[483] Öner, *age*, s. 147.
[484] Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, s. 21.
[485] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 427- 428.
[486] Ercan, agm, s. 373.
[487] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap,* s. 168.

hizmetten muafiyetleri (bedel-i askerî) kararlaştırılmıştı. Böylece kaldırılan cizye vergisi bu isim altında mahiyet değiştirerek 1907 yılına kadar devam etmiştir.[488]

2.2. Örfî Vergiler (Tekâlif-i Örfîyye)

İslamî vergi prensiplerinin yanı sıra, reayanın can ve mal güvenliğinin sağlanması, örfî ve şer'î kanunların uygulanması, devletle reaya arasındaki her türlü bürokratik hizmetlerin yürütülmesi[489], reayanın devletten talep ettiği hizmetlerin yerine getirilmesine mukabil devletin şehirli-köylü ayrımı gözetmeksizin herkesten aldığı vergilerdir.[490] Bir hukuk terimi olarak örf, padişahın yönetme ve icra etme yetkisini ifade etmektedir. Padişahın emir ve fermanlarıyla oluşan hukuka da örfî hukuk adı verilir. Örfî hukuk[491] bir kanun hukukudur.[492]

Osmanlılar, malî uygulamalarda şer'î hükümler yanında Selçuklular, İlhanlılar ve diğer Türk Beyliklerinde olduğu gibi geniş bir örfî hukuk sahası da tesis etmişti. Bunun ilk örneği ise, Osman Bey döneminde pazara satılmak üzere getirilen mallardan alınan "Bâc-ı Bazar (Pazar Vergisi)" idi. Osmanlılarda toptan satılmak üzere kent pazarına getirilen malların hepsinden bâc vergisi [493] alınmaktaydı. [494] Köylerde yapılan satışlardan bâc alınmamasına karşılık, taşrada

---

[488] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 534; İnalcık, "Osmanlılar'da Cizye", **DİA**, VIII, s. 48; Becker, "Cizye", **İA**, III, s. 201. Osmanlı Devleti'nde cizye vergisinin tarihsel gelişimi hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Burak Kocaoğlu, Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi ve Tanzimat Dönemi Uygulamalarından Bir Kesit: Kastamonu Örneği, Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2017.

[489] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I (1243-1453), s. 410.

[490] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 428.

[491] İslam Hukuku'nun tâlî kaynakları kullanılarak ve örf-âdet kâideleri esas alınarak, ister zamanın ulül-emri ve isterse müçtehid hukukçular tarafından tedvîn ve tanzim edilen hukukî mevzuatın tamamına, âdet hukuku veya örfî hukuk denilmektedir. Osmanlı hukuk düzeninde örfî hukuk denilince sadece âdet hukuku değil, şer'i hükümlerin kanun tarzında tedvini de dâhil olmak üzere, ulül-emre tanınan sınırlı yasama yetkisinin ürünü olan hükümler akla gelmektedir. Bunların kaynağı da İslam Hukuku'nun tâlî kaynaklarıdır. Bundan dolayı örfî hukukta şeriata aykırı hükümler temelde olmamalıdır. Zira İslam'a aykırı örfî hukuk meşru değildir. Bkz. Akgündüz, "Osmanlı Hukuku'nda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 12, s. 117.

[492] Mehmet Akman, "Osmanlı Devleti'nde Örf", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 93.

[493] Bu vergi hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmed Fuad Köprülü, "Bâc", **İA**, II, İstanbul, 1977, s. 187-190; Celal Yeniçeri, "Bâc", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 411-413.

[494] Bu verginin ihdası erken dönem Osmanlı kaynaklarında şöyle anlatılmaktadır: "… *Germiyân'dan bir kişi geldi. Eydür: "Bu pazarun bacını bana satun" dir. Bu kavm eyitdiler: "İmdi hana var." didiler. Ol kişi sürdi Osman Gazi'ye geldi sözüni söyledi, eyitdi: "Hanum! Bu bâzârun bacını bana sat." didi. Osman Gazi eydür: "Bac nedür?" Ol kişi eydür: "Bâzâra her ne kim gelse ben andan akça alurın." dir. Osman Gazi eydür: "Bire kişi senün bu bâzârda gelenlerde alımun mu var kim bunlardan akça istersin?" Ol kişi eydür: "Hanum! Bu töredür ve âdetdür. Cemi' vilâyetlerde vardur kim pâdişâhlar aldılar." didi. Osman Gazi eydür: "Tanrı buyrugı ve peygamber kavlı mıdur veya ol begler kendülerinden mi itdiler?" didi. Bu kişi eydür: "Töredür hanum evvelden kalmışdur." didi. Osman Gazi gayet de gazaba geldi. Eydür: "Bire kişi kim kazana, kendünün mülki olur. Ben mâl anun*

kurulan panayırlarda yapılan satışlar bu vergiye tâbi tutulmakta olup, yük, heybe, ağırlık veya değer üzerinden alınmaktaydı.[495] Pazar bâcları, sonraları dâhilî gümrüklerde veya satış yerlerinde alındığı gibi mamul malların ve tekstil ürünlerinin tezgâhlarından çıkarılışında ya da satışı sırasında topları ve parçaları üzerine, ayarının belirtilmesi amacıyla altın, gümüş ve bakır kaplara, at nalları, terazi, kantar ve ölçü aletlerine damga vurma biçimiyle de tarh ve tahsil edilmekteydi.[496] Bu vergi, ilk Osmanlı tahrir defteri olan Arvanid defterinde "*kıst-ı bazar*" ismiyle zikredilmektedir.[497]

Osmanlı Devleti, kendisinden önceki diğer devletlerde olduğu gibi, bu türden örfî birtakım vergileri koymak zorunda idi. Zira dönemin özelliği diyebileceğimiz savaşlar, sürekli devam etmekte ve şer'î vergiler de bu durumun getirdiği masrafları karşılamaya yetmiyordu. Çok sayıda askerin beslenmesi, donatılması ve savaşa hazır bir duruma getirilmesi ile donanmanın hazırlanması gibi sebepler devleti, bu türden bir vergiyi koyma zorunda bırakıyordu.[498] Şer'î vergilerin yanında örfî vergileri idame etmek, devlet için bir zorunluluktu. Bu mecburiyet ise, devleti vergi miktarının eksilmemesi ve vergi kaynaklarının garanti altına alınması için sıkı tedbirler almak zorunda bırakıyordu.[499]

Örfî vergiler Osmanlı vergi sisteminin ağırlık merkezini teşkil etmekteydi.[500] Bu vergiler, önceleri devletin ârızî ve fevkalade masraflarının karşılanması gibi zaruretler sonucunda alınmaya başlanmış, ancak zamanla azalacağı ya da kaldırılacağı yerde ihtiyaç sebebiyle giderek çoğalmıştır. Örfî vergilerin şer'î

---

mâlında ne kodum ki bana akça vir diyem? Bire kişi! Yöri git! Bana bu sözi söyleme kim sana ziyânum deger." didi. Ve bu halk eyitdiler kim "Hanum! Bu bâzârı bekleyenlere nesne gerek; âdetdür, bir nesnecük vireler." didiler. Osman Gazi "Çün kim imdi siz eyle dirsiz, her kişi kim bir yük getüre sata iki akça virsün." didi. "Ve her kim ki satmasa hîç nesne virmesün." didi. "Ve her kişi kim bu kânûnımı boza Allah anun dînin ve dünyasın bozsun." didi…" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 340- 341; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. I, (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995, s. 111-112.

[495] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), s. 254.

[496] Şener, *age*, s. 156.

[497] Halil İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Sancak-i Arvanid*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1987, s. XXVII.

[498] Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 289.

[499] Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 26.

[500] Ersan Öz, "Tarihi Perspektiften Osmanlı'da Vergi", **Mevzuat Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 84, Aralık, 2004, s. 1.

bir dayanağı yoktur. Ancak matrahı, oranı, mükellefi şer'î hükümlerle belirlenmiş yükümlülüklerin mevcut olması, başka mükellefiyetlerin konulmasına engel teşkil etmemektedir. Bundan dolayı kişiler devletin gelirlerinin yeterli olmadığı dönemlerde, zaman zaman miktarı azalıp artan bazen de tamamıyla kaldırılan ödeme yükümlülüklerine de tabi tutulmuşlardır.[501]

Osmanlı Devleti'nde örfî vergiler ikiye ayrılmaktaydı.[502] Bunlardan birincisi, devletin idare ve yargı organlarının yerine getirdikleri hizmetler karşılığındaki vergilerdir ki buna "*rüsûm-ı örfiye*" denilirdi. İkincisi ise, devletin merkez hazinesi tarafından tahsil edilen "*tekâlif-i dîvâniyye (avârız-ı dîvâniyye)*" adı verilen vergilerdir.[503]

2.2.1. Rûsûm-ı Örfiye

Harç karakterli olan bu vergiler tevzi defterlerinde dâhil edilmeyip doğrudan hizmeti yerine getiren kadı ve diğer kamu görevlileri veya serbest timarlarda timar sahibi tarafından ilgililerden tahsil edilmekteydi. Bu tür ilk örfî vergi I. Bayezid zamanında[504] kadıların geçimlerini sağlamak üzere mahkemelerde tereke, hüccet ve saire muamelatından[505] *ücret-i sükûk* adıyla harç almasıyla başlamıştır.[506] Bu mahkeme muamelatına karşılık alınan harçların hâsılatı ile devlet, kadıların ve maiyetinde çalışanların maaşlarını ödemekteydi.[507]

---

[501] Öner, *age*, s. 156.
[502] Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 164.
[503] Öner, *age*, s. 156- 157.
[504] "*… Andan Bâyezîd Han 'Ali Paşa'yı kıgurtdı, han eydür: " 'Ali bu kadılar okumışlar mıdur?" 'Ali Paşa eydür: "Ya sultânum, okumayan kişi kadı mı olur?" Han eydür: "Ya çün okumışlardur, niçün yaramazlıklar iderler." dir. 'Ali Paşa eydür: "Sultânum! Bunlarun düşelügi azdur.." Şimdiki zamânda kim kadılar resm alurlar binde yigirmi akça, ol nesne 'Ali Paşa himmetidür, anun-ıçun anı bünyâd itdi kim kadılara düşelük çog ola. Paşalarla kadı-'askeri hoş göreler…*" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 401- 402; "*… Hünkâr tiz Ali Paşa'yı okudub, getürtdi, eytdi: "Ali, bu kadılar hod okumuşlardur. Niçin okudukların tutmazlar, rüşvet alurlar?" didi. Ali Paşa eytdi: "Sultanum, düşelikleri azdur" didi. Hünkâr dahi anları azad idüb, resim akçesin anlara ta'yin itdi. Ve şimdi-kim kadılar binde yirmi akçe resim alurlar, Ali Paşa himmetidür…*" Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. I, s. 339.
[505] Fatih Kanunnamesi'nde, kadıların bir sicilde yedi akçe, hüccetten otuz iki akçe, suret-i sicilden on iki akçe ve imzadan on iki akçe aldıkları yazılıdır. Ayrıca kadılar kısmet-i emvalden (malların taksimi) binde yirmi akçe, nikâhtan bikr (bekâr) ise otuz iki akçe, seyyib (dul) ise on beş akçe aldıkları zikredilmektedir. Bkz. Özcan, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s. 21. II. Bayezid döneminde ise, kadılar mahkemelerde her bin akçeden yirmi akçe, sicilde yedi akçe, hüccetten ise yirmi dört akçe ücret almaktaydılar. Bkz. Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi, Osmanlı Tarihi (1288-1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yay., İstanbul, 2007, s. 35.
[506] Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, s. 284; Öner, *age*, s. 156- 157.
[507] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I (1243-1453), s. 410.

Rûsûm-ı örfiye içerisinde yer alan bir diğer vergi grubu ise, â*rızî vergilerdir*. Bu vergiler, ne zaman tahakkuk edip tahsil edileceği belli olmayan, zuhurata bağlı vergiler olup kaynaklarda *bâd-ı hevâ* olarak da geçmektedir. Farsça bâd (rüzgâr) ve Arapça hevâ (hava) kelimelerinden meydana gelen bu tabir zamanla konuşma dilinde bedava (karşılıksız) şeklini almıştır. Ayrıca bunun yerine tahrir defterlerinde aynı anlama gelen Arapça tayyârât kelimesine de tesadüf edilmektedir.[508] Bu vergilere bâd-ı hevâ türü vergiler denilmekte olup, defterlerde çok defa timar arazisinin genişliği ve reayanın nüfusu ölçüsünde tahrir emini tarafından tahmini bir meblağ yazılmaktaydı. Bu vergilerin tasarruf hakkı da timar arazisinin statüsüne göre değişiklik göstermekteydi. Ancak serbest timar sahipleri bunların tamamını tasarruf edebilirken, serbest olmayan timar sahipleri ise sadece yarısını almaktaydılar. Diğer yarısı ise subaşı veya sancakbeyi tarafından alınıyordu.[509]

Bâd-ı hevâ kapsamı içerisine giren vergilerin kaynağı örftür. Ancak verasetle ilgili vergiler bunun içerisine dâhil edildiğinde şer'î vergi özelliğini de kazanmaktadır. Mufassal tahrir defterlerinde şehir, kasaba, köy, mezraa veya cemaat gibi sayım ünitelerine ait gelirlerin dökümü verilirken genellikle bu gelirlerin son kalemini bâd-ı hevâ teşkil etmektedir. Diğer gelirlerin tahsil zamanı ve mevsimi belli olmasına rağmen bâd-ı hevânınki belirtilmemekteydi.[510]

Bâd-ı hevâ birçok verginin üst başlığı idi. Bu vergi türünün, *resm-i arûs, cürm-i cinâyet, niyâbet, resm-i tapu, resm-i zemin, yave, abd-i âbık, kenîzek, âdet-i deştbânî, resm-i duhân, beytü'l-mâl* (*mâl-ı gâib, mâl-ı mefkûd*), vs. isimlerle anılan çeşitleri bulunmaktaydı.[511]

2.2.2. Tekâlif-i Dîvâniyye (Avârız-ı Dîvâniyye)

Sözlükte "sonradan meydana gelen, aslî ve sabit olanın zıddı" gibi anlamları bulunan avârız, Osmanlı maliyesinde olağan dışı ve düzensiz vergileri ifade etmektedir. Devletin içerisinde bulunduğu malî zorluklar nedeniyle zamanla devamlılık arz eden[512] avârız vergilerinin tahsili ve nüfusun tespiti ise hane (aile)

[508] Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 416-417.
[509] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* s. 159- 160.
[510] Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 417.
[511] Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 417; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* s. 160- 163; Taşkın, agm, s. 67.
[512] Lütfi Paşa, Sultan Selim Han zamanında halktan her dört yılda bir yirmişer akçe avarız alınması usulünün getirildiğini, bu dönemde bir defa toplandığını ve ondan sonra dört beş yılda bir yirmişer

sayımına dayanmaktaydı. Sayımlarda ise vergi verebilecek durumda olan nüfus esas kabul edilmekteydi.[513] Bir başka ifadeyle avârız, Osmanlılarda, Tanzimat'ın ilanına kadar olağanüstü hallerde ve özellikle harp masraflarını karşılamak üzere, hükümdarın emriyle, reayanın doğrudan doğruya devlete vermekle yükümlü olduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergilere verilen isimdir.[514] Bu özelliğinden dolayı avarız vergisi, gerçek mükelleflerden tek tek değil, toplumun emlak sahibi bireylerinin oluşturduğu guruplardan talep edilmiştir.

Avârız vergilerinde esas olan hane olmakla birlikte, avarız hanesi hakiki haneden farklı bir mana ifade etmekteydi. XVI. yüzyıl başlarındaki tahrir defterlerinde yer alan kayıtlardan bir hakiki hanenin bir avarız hanesine eşit kabul edildiği görülmektedir. Zamanla, yere ve ihtiyaca göre 3, 5, 7, 10 hatta 15 hakiki hane, bir avarız hanesi kabul edilir olmuştur. Avarız hanelerinin tespiti için de özel tahrirler yapılmaktaydı. [515] Bu vergi ile devlet, dirlik sahiplerinin sorumluluğu dışındaki genel hizmetlerin finansmanını sağlamak amacıyla ek bir kaynak oluşturmuştur. [516] Avârız mükelleflerinin tespiti hususunda belli bir kural bulunmamaktaydı. Bölgelere, reayanın gelir durumuna ve sahip olunan emlake göre değişen ölçülerde oranlar belirlendiği anlaşılmaktadır. Kişilerin avârız yükümlüsü olması için ev, tarla, bağ, bahçe, dükkân vs. gibi bir gayrimenkul sahibi olması şartı bulunmaktaydı. Fakat bir ev sahibi olmak bile avarız yükümlüsü olmak için yeterliydi. Kirada oturanlar avarızdan muaf tutulmakta olup, ihtiyarlardan, çalışamayacak derecede sakat ve hasta olanlar ile yetim, dul ve çocuklardan da avarız vergisi alınmamaktaydı.[517] Bunun yanı sıra avarız vergisini ödemekte güçlük çeken fakir reaya için de akar veya para olarak tahsis edilen avarız vakfı denilen vakıflardan yardımda bulunulmaktaydı. Bu vakıflar doğrudan doğruya avarız vergisi ve örfî tekâlifin karşılanmasına tahsis edilmişti.[518] Avarız yükümlüsü olan reaya

---

akçe alındığını ifade etmektedir. Ayrıca istirahatlarına karşılık "askere peksimet için baha" diye bir verginin daha ihdas edildiğinden bahsetmektedir. Ona göre bu vergiler iyi bir şey olmayıp her yıl düzenli olarak alınmamalı ki halka güç gelmesin. Bkz. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, s. 27.

[513] Halil Sahillioğlu, "Avârız", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 108; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 539.

[514] Ömer Lütfi Barkan "Avârız", **İA**, II, İstanbul, 1979, s. 13.

[515] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 539.

[516] Jülide Akyüz Orat, "Avârız Vergisi Üzerine Bir Çalışma: 18. Yüzyıl Başlarında Ankara Uygulamaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 5, S. 22, Yaz 2012, s. 220- 221.

[517] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* s. 166.

[518] Mehmet İpşirli, "Avârız Vakfı", **DİA**, IV, İstanbul, İstanbul, 1991, s. 109.

gelirine göre *â'lâ, evsât* ve *ednâ* olmak üzere üçe ayrılmakta[519] ve servet derecelerine göre bu vergiler kendilerinden toplanmaktaydı.[520]

Osmanlılarda ilk avarız vergisi, II. Bayezid zamanında hazinede para olmadığı ve malî bunalımın had safhaya ulaştığı bir dönemde (H. 905/ M. 1509 yılında) ordu ve donanmanın ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla "imdâdiye-i seferiye"[521] adı ile ihdas edilmiştir.[522] Zira bu dönemde II. Bayezid, hayır ve bağışlara gereğinden fazla para sarf etmekte, sadrazamlara elli bin, kubbe vezirlerine yirmi beşer bin, kazaskerlere beşer, defterdarlara ise dörder bin altın gibi çok fazla tahsisatın verilmesi hazineden fazla para çıkmasına neden olmaktaydı. Ayrıca önceden devlet için önemli gelir kaynaklarından olan savaşlardan elde edilen ganimetlerin azalması, Cem Sultan için Papa'ya ve Rodos şövalyelerine ödenen yüksek meblağlar avarız vergisinin teşkilini zorunlu hale getirmişti. Bu vergi, "hudus-ı avârız" namıyla İstanbul ve bazı şehirlerdeki halk için tarh edilen fevkalade bir vergi idi.[523] Benzer durum 1683-1699 yılları arasında Avusturya ile yapılan harpler esnasında yaşanmıştı. Bu dönemdeki savaşlar, yeniçerilerin maaş ve masraflarının ödenmesi hususunda hazineyi büyük bir sıkıntıya sokmuştu. Savaşın üç cephede devam etmesi dış hazinede para bırakmadığı gibi iç hazinede de para kalmamıştı. Savaşların uzun süreli ve yıpratıcı mahiyette olması askerî harcamaları arttırdığından masrafların karşılanması, askerlerin maaşlarının ödenmesi ve malî

[519] Zenginler â'lâ (yüksek) ile yılda 4 altın veya 48 dirhem (ortalama hesapla 145 gram gümüş), evsat (orta halliler) yılda 2 altın veya 24 dirhem (ortalama hesapla 77 gram gümüş), ednâ (düşük gelir seviyesinde olanlar) ise yılda 1 altın veya 12 dirhem (ortalama hesapla 38.5 gram gümüş) ödemekteydiler. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Malî Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, (Haz. Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yay., No: 515, İstanbul, 1992, s. 8.

[520] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* c. II (1453-1559), Barış Yay., Ankara, 1999, s. 200.

[521] İmdadiye-i Seferiye'nin II. Bayezid devrinde alınmaya başlanan bir vergi olduğu söylense de Mustafa Akdağ, bu verginin I. Murad zamanında fiilen var olduğundan bahsetmektedir. Buna örnek olarak da I. Murad'a ait 14 Mart 1336 (Gurre-i Receb 767) tarihli bir vakfiyeyi göstermektedir. Bu vakfiyede vakıfların muaf tutulacağı vergiler arasında "avârız-ı divâniye"nin de zikredildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu vakfiyede alınmayacak vergiler arasında "sekban ve cerahor" geçtiğini, bu vergilerin ise "Avârız-ı Divâniye"nin karşılığı nakit yerine ücretli asker alınması demek olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra I. Bayezid'den sonra, Edirne'de tahta geçen Emir Süleyman tarafından, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'dan kalma Köyceğiz vakfına verilen bir muafnamede dahi avârız ve tekâlif-i divâniye geçtiğini iddia etmektedir. Bkz. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I (1243-1453), s. 412.

[522] Öner, *age*, s. 157.

[523] Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 4.

darboğazın aşılması için 1687 yılında Osmanlı ülkesinin farklı bölgelerindeki zenginlerden imdadiye adı altında vergiler toplanmıştır.[524]

Avarız vergileri başlangıçta savaş giderleri olmak üzere devletin içerisinde bulunduğu zor ekonomik şartlar nedeniyle alınırken 16. yüzyılın sonlarına doğru sefer giderlerine yardım amacından uzaklaşıp barış zamanlarının normal giderlerini karşılamaya dönük bir hal almaya başlamıştır. Böylece zamanla bir çeşit "imdâdiye-i hazariye" [525] niteliğine sahip olmuş ve sayıları gittikçe artmıştır. [526] Tekâlif-i dîvâniyye ya da tekâlif-i örfiye isimleriyle zikredilen vergiler çok çeşitlilik arz etmekteydi. Ordunun ihtiyacı için lazım gelen harp malzemesini sağlamak, ordunun geçeceği yollar boyunca tesis edilen menzil teşkilatına çeşitli ve belli miktardaki zahireyi götürüp satmak (sürsat), gerektiğinde işçi, araba ve hayvan bulmak, kürekçi, azap, cerahor, kavas vs. isimler altında orduya yardımcı sınıflar temin etmek, hisar yapmak ve "avarız akçesi"[527] adı altında belli bir miktar para ile devletin veya seferin idare masraflarına iştirak etmek bu türden vergilerin belli başlılarından idi.[528] Geçici olması gereken ancak savaşlar ve malî sıkıntılar nedeniyle sürekli artış gösteren avarız vergileri XVII. yüzyılda, *tekâlif-i âdiye*[529] ve *tekâlif-i şakka*[530] adıyla ikiye ayrılmıştı.

---

[524] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 1, 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1983, s. 486; Cafer Çiftçi, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkından Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688), **Osmanlı Araştırmaları**, XX, İstanbul, 2000, s. 247- 248.

[525] Bu vergi de tarh ve tahsil itibariyle imdadiye-i seferiye vergisinin aynısı olup sadece savaş olmayan zamanlarda alınırdı. Osmanlılarda şemsî sene kabul edilmeden önce kamerî seneye bağlı olmayan malî işlerde rûz-ı hızır ve rûz-ı kasım vade ve taksit günleri olarak kullanılırdı. Hatta halk arasındaki muamelelerde bu usul yakın döneme kadar cari idi. Bundan dolayı da bazı defterlerde sadece ruz-ı Hızır veya ruz-ı kasım tabiri ya da ruz-ı Hızır veya ruz-ı kasım taksiti olarak gösterilmiştir. Bu vergi de imdadiye-i seferiye gibi Tanzimat'ın ilanında vergiye münkalip olmuştur. Bkz. Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler,* s. 182.

[526] Öner, *age*, s. 157; Taşkın, agm, s. 69.

[527] Avarız adı altında alınan para hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu tabir devlet tarafından avarız namıyla tahsil olunan para hakkında kullanıldığı gibi avarız vakfı münasebetiyle alınıp verilen paralar hakkında da kullanılmaktaydı. Harp ve yangın gibi durumlar nedeniyle devlet tarafından istenilen yardımlar avarız vakfı paraları tarafından ödenir, ihtiyaç sahiplerine de küçük bir faiz karşılığında ödünç olarak verilirdi. Bkz. Pakalın, "Avarız Akçası", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 114. Avarız akçesi olarak önceleri hane başına yirmişer akçe alınırken sonraları kırkar akçeye ve daha sonra ise üç yüz akçeye çıkarılmıştır. Ondan sonra da reayadan beş riyal kuruş alınmıştır. Bkz. Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler,* s. 182.

[528] Barkan "Avârız", **İA**, II, s. 14.

[529] Şer'i hukukta "*ca'l*" ismi de verilen bu vergi türü aralıksız devam eden savaşların sonucu olarak ortaya çıkan bir vergi türüdür. İslam hukukuna göre bu durum merkezde olduğuna göre, Osmanlılarda bu türden vergilere cevaz verilmiştir. Bundan dolayı tekâlif-i örfiye adı verilen vergilerin pek çoğuna şer'an ruhsat verilmiştir. Bkz. Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 290.

[530] "Güç yetirilmeyecek kadar ağır vergiler" anlamına gelen ve genellikle memurların halktan aldıkları izinsiz vergiler için kullanılan bir tabirdir. Haklarında şer'i cevaz olmadığı gibi çıkarılan ferman ve

Osmanlı maliyesinde toplam bütçe gelirlerine oranı % 10-20 arasında olan avarız vergileri Tanzimat'ın ilanından sonra kaldırılmış ve yerine hazine tarafından tahsil edilen *'An Cemaatin Vergi* getirilmiştir.[531] Bu tarihten sonra örfî vergilerle karşılanan harcamalar devletin genel giderleri arasına alınmış ve hazineden ödenmeye başlamıştır.[532]

3. TOPRAK SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nde toprak sistemi, kaynağını genel anlamda İslam arazi hukukundan [533] almakla birlikte, devletin gelişerek fethettiği topraklar artınca, kendilerinden önce kurulan Türk devletleri, beylikler ve Bizans toprak sisteminin, Osmanlı toprak idaresini etkilediği, buna göre toprağı taksim ve idare ettikleri bilinmektedir. Osmanlı topraklarında tek tip bir uygulamanın devletin ömrü boyunca sürmesinin mümkün olmadığı da düşünülürse, egemenlik politikası çerçevesinde, ele geçirdiği topraklarda çok farklı uygulamalar gerçekleşmesi de aşikârdır.[534] Zira Osmanlılarda toprağın hukuki statüsü ve tasarruf şekli bakımından devletin her bölgesine özgü tek bir sistem uygulanmamıştır. Fetihler yoluyla ülke topraklarına dâhil edilen yerlerde eskiden beri tatbik edile gelen örf ve âdetleri, hukuki ve fiilî durumları göz önüne alarak[535] her bölgenin kendi özelliğine göre şekillenen istikrarlı bir yapı tesis etmeye çalışmışlardır.[536]

Osmanlı fetihleri âdetâ sistematik bir şekilde belli aşamalardan[537]geçerek gerçekleşmekteydi. İlk önce bir haraçgüzârlık devresi, bir alışma süreci teşkil eder, ardından çoğu kez barışçı yollarla yerli hanedan ortadan kaldırılır, ancak eski devlete mensup unsurlar muhafaza edilir ve yapılan bir tahrirle bunlar Osmanlı düzenine

---

adaletnâmelerle de tahsili yasaklanmıştır. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", **DİA**, XL, İstanbul, 2011, s. 337.

[531] Şener, *age*, s. 94; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 180; Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 434; Taşkın, agm, s. 69.

[532] Öner, *age*, s. 159.

[533] İslam arazi hukuku hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Şafak, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1977.

[534] Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 59.

[535] Halil İnalcık bu durumu şöyle ifade etmektedir: "… *Osmanlılar, gerek zaruretlerin tesiri altında, gerekse yeni fethedilen bölgelerde halkın itiyat ve hislerine aykırı anî değişikliklerle bir muhalefet uyandırmamak için, başlangıçta, mevcut nizam üzerine sadece hâkimiyetlerinin örtüsünü atıvermekle iktifa etmişlerdir*…" Bkz. Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna, XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 106.

[536] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yay., İstanbul, 2012, s. 89.

[537] Osmanlı fetih yöntemleri hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", (çev. Oktay Özel), **Studia Islamica**, 2, Paris, 1954, s. 103-129; Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", **Söğüt'ten İstanbul'a**, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, (Der. Oktay Özel-Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 443- 472.

intibak ettirilirdi. Son aşamada ise yeni düzen, tedricen her şeye kendi kalıbını verirdi. Fakat hiçbir zaman eski nizamın birden ve toptan ilgası, Osmanlı kanun ve nizamlarının zorla tatbiki gibi bir duruma rastlanmamıştır.[538] Aynı yöntem, Osmanlı toprak rejimi ve timar sisteminin tesis edilmesinde de uygulanmıştır. Öyle ki Osmanlıların elinde bu hususta faydalanabileceği bir model, yani ikta sistemi[539] bulunmaktaydı. Ancak bu sistem daha da mükemmel ve orijinal hale getirilerek tedrici bir şekilde, fethedilen toprakların özelliklerine göre Osmanlı timar rejimine dönüştürülmüştür.[540] Bu doğrultuda Anadolu beyliklerinden aldıkları bölgelerde toprak düzenini aynen bırakırlarken[541], Rumeli'de fethettikleri toprakları devlete bağlı arazi olarak tapulamışlar, sadece kilise, manastır ve dinî vakıfları serbest bırakarak kendi nizamını tesis etmeye çalışmışlardır.[542]

3.1.Osmanlı Arazi Rejimi

Osmanlılarda toprak, kuruluş döneminden Tanzimat'a kadar "mirî arazi" ve "mülk arazi" olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Tanzimat dönemine gelindiğinde, 1274 (1858) tarihinde Arazi Kanunnamesi'nin kabul edilmesinden sonra bu kanunnamenin birinci maddesi ile bunlara "vakıf arazi" "metruk arazi" ve "mevat arazi" eklenerek beş kısma ayrılmış ve yeni bir statü kazandırılmıştır.[543]

---

[538] İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna, XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", s. 105.

[539] Selçuklularda uygulanan ikta sistemi, ülkeyi hanedan üyelerinin ortak malı olarak kabul eden Türk hâkimiyet telakkisinin İslam toprak hukuku ile kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştı. Bu sistem toprakları hanedan üyelerine, büyük komutanlara, emri altında bulunan asker ile memurların hizmet ve ücretlerine karşılık olarak tahsis etmekteydi. Selçuklu ikta sistemini klasik Osmanlı timar sisteminden ayıran en önemli özellik de bu olmuştur. Zira Selçuklular ikta topraklarını bu şahıslara ve emri altında bulunanlara tahsis ederken, Osmanlılar büyük nüfuz sahibi beyleri devletleri için rakip görüp, ayrıcalıksız bir Osmanlı timarlı sipahi tipi ortaya koymaya ve yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Bkz. Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", s. 60.

[540] Halil Cin- S. Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Çağ Üniversitesi Yay., İkinci Baskı, Adana, 2000, s. 233.

[541] Barkan bu hususu şöyle ifade etmektedir: "… *Osmanlılar bilhassa daha evvelki Türk-İslam devletlerinden gelen müşterek ananelere sahip olan bu mıntıkalarda, derhal ve hatta uzun müddet esaslı ve ihtilalci bir değişiklik yapmamışlardır. İmparatorluk toprak malikâneleri üzerinde müesses hukuk ve ananeleri ancak zamanla ve müsait fırsatlar zuhur ettikçe ilga ederek, kendisine mahsus nizamı tesis için, zirai bünye üzerinde oynamış ve bu suretle vakıf ve mülk toprakları ancak yavaş yavaş devlete ait topraklar haline sokmaya çalışmıştır. Bidayette, yalnız beylerle halk arasındaki sosyal münasebetlerin şekilleri ve karşılıklı mükellefiyetleri tanzim eden kanunlar değil, uzun müddet şahıslar bile değişmemiştir*…" Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 133.

[542] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 78- 79.

[543] Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 335; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yay., 3. Bs., Konya, 1992, s. 24.

3.1.1. Mirî Arâzi (Arâzi-i Emiriyye)

Mirî kelimesi sözlükte "devlete, hazineye ait, hükümet malı" anlamına gelmekte olup, zamanla Osmanlılarda devlet hazinesi yanında devlete ait toprakları ve bu topraklardan alınan vergileri ifade eden bir kavram haline gelmiştir.[544] Mirî arazi rejiminin Osmanlılarda ne zaman ve ne şekilde teşekkül ettiği hakkında yeterli bilgi bulunmasa da, devletin teşekkülünde rol oynayan tarihî, ekonomik ve toplumsal şartlar dolayısıyla mirî arazi rejiminin yavaş yavaş kendiliğinden ortaya çıktığı söylenebilir. Bunun yanı sıra mirî arazi rejimi Osmanlılara has bir toprak rejimi olmayıp, kendisinden önce kurulan birçok İslam ve Türk-İslam devletlerinde bulunduğu gibi Bizans ve Roma'da da mevcuttur.[545] Mirî arazi rejiminin Osmanlılara hangi devletten intikal ettiği tartışmalı bir konu olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde örfî hukukla birlikte büyük ölçüde şer'i hukukun egemenliği dikkate alındığında bu rejimin kökeninin Hazreti Muhammed zamanında uygulanan ikta sistemine kadar gittiği düşünülebilir. Zira Köprülü, Barkan, Cin ve Tabakoğlu gibi yazarlar da tarihte Hindistan'da Eski Çin'de, Japonya'da ve hatta Ön Asya'nın çeşitli milletlerinde bu rejim uygulanmasına rağmen, Osmanlılardaki mirî arazi rejiminin kökenini büyük ölçüde İslam dini çerçevesinde Hazreti Muhammed ve Selçuklular zamanında uygulanan ikta sistemine bağlamaktadırlar.[546]

Mirî arazi, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi'nin üçüncü maddesinde şu şekilde tarif edilmektedir: " *Rakabesi canibi beytülmale ait olarak ihale ve tefviz-i taraf-ı Devlet-i Aliye'den icra olunagelen tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve korular ve emsali yerlerdir ki, mukaddema ferağ ve mahlûlat vukuunda sahibi arz itibar olunan tımar ve zeamet eshabının ve bir aralık mültezim ve muhassillerin izin ve tefvizi ile tasarruf olunurken muahheren bunların ilgası hasebiyle el-hâletü hâzihi tarafı Devlet-i Aliye'den bu hususa memur olan zâtın izin ve tefvizi ile tasarruf olunup mutasarrıfları yedlerine bâlâsı tuğralı tapu senetleri verilir…*"[547]

Kanunnamede de belirtildiği üzere mirî arazinin mülkiyeti devlete aitti. Bunlar vergisinin büyüklüğüne ve hizmete göre çeşitli parçalara bölünmüştü. Bu gibi topraklar, üzerinde yaşayan şahıslara ait olmayıp, bunlar kiracı durumunda idiler. Toprak fethedildikten sonra boş bırakılmamak, ekilmek şartlarıyla eski sahipleri

[544] M. Macit Kenanoğlu, "Mîrî Arazi", **DİA**, XXX, İstanbul, 2005, s. 157.
[545] Halil Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yay., 2. Bs., Konya, 1987, s. 45- 46.
[546] Abdullah Mesud Küçükkalay, "Osmanlı Toprak Sistemi -Mirî Rejim-", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 53.
[547] Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 49.

üzerinde bırakılmış ve yaptıkları ziraat karşılığında ödemekle yükümlü oldukları vergilerini hazine yerine, o yerin geliri hizmet karşılığı kime bağlanmışsa ona vermişlerdir.[548] Çıplak mülkiyeti devlete ait olan bu araziler işletilmek üzere reayaya tefviz edilmiştir. Reaya bu arazi üzerinde geniş yetkilere sahiptir. Müddetsiz olarak araziye tasarruf eder, ölümü halinde arazi mirasçılarından bir kısmına meccanen ve bunların bulunamaması halinde ise "tapu misli" denilen bir bedel karşılığında diğer mirasçılarına intikal ederdi. Mirî arazi tefviz[549] adı verilen bir bedel karşılığında tefviz edilmekteydi. Osmanlı hukukunda, tefviz kira olarak kabul edildiği için, kanunda tapu[550] olarak bu bedele "icâre-i muaccele" ve arazinin mahsulünden 1/10 nispetinde alınan öşre de "icâre-i müeccele" adı verilmekteydi.[551] Bu toprakları tasarruf eden reaya "resm-i çift" adı verilen bir vergi daha öderdi ki Ebussuud Efendi bunu "harac-ı muvazzafa" olarak tabir etmektedir. Bu tür toprakları dirlik sahibi olan sipahi kendisi işleyemez ve köylünün elinden de sebepsiz yere alamazdı. Köylünün toprağı tasarruf şartları, hangi üründen hangi nispette vergi ödeyeceği gibi konular sancak kanunnamelerinde tek tek açıklanmıştı.[552]

Mirî toprak rejimi ise devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. Ziraata elverişli olan toprakların büyük bir bölümü mirî araziye aitti. Ancak bu araziler bütün tarım alanlarını kapsamamaktaydı. Mirî arazi yalnız hububat ziraatı yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Zira büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iaşesi, hububat ekimine, başlıca buğday ve arpa ekimine dayanır. Devlet bu yüzden tarla ziraatını kontrol altında tutmak zorunluluğu duymuştur. Osmanlı kanunnamelerinde kesin bir madde vardı: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Bu nedenle tarlaların sürekli işletilmesi, kanunlarla garanti altına

---

[548] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 80- 81.

[549] Barkan bu kavramı ".. *Rakabeyi Beytülmalin elinde bırakarak menfaat ve tasarrufu bilâ müddet temlik eden "tefviz" akti "icare"den daha kavi ve şümullü bir şekilde tecelli etmektedir. Bu itibarla, tapu bedeli bir "peşin kira" olmaktan ziyade herhangi bir toprağı satın almak için verilen bir paraya benzemektedir. Bununla beraber bu para, mirî toprağın mülkiyet hukukunu satın almaya da kâfi gelmemektedir*…" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", s. 305.

[550] Bu araziler tapu sözleşmesiyle köylülere verildiğinde tapulu olurdu. Pratikte bu tür toprakları kiralayanlar daha çok köy toplulukları, kentliler ve askerî sınıf mensuplarıydı. Maaşları sayesinde nakit para biriktirebilen bu son kesim, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında saldırganlaşmış ve içlerinden birçoğu hukuk sistemindeki boşluklardan istifade ederek bu tür toprakları özel ve ırsî malikânelere dönüştürmeyi başarmışlardır. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), s. 183.

[551] Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 50.

[552] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* s. 118.

alınmıştır.[553] Bu bağlamda değerlendirildiğinde mirî arazi statüsündeki topraklar tasarruf sahibi tarafından satılamaz, ipotek edilemez ya da bağışlanamazdı. Ayrıca miras hakları da kısıtlıydı. Ancak tasarruf hakları, tasarruf sahibince bir devlet temsilcisinin veya vakıf mütevellisinin gözetimi ve izniyle devir ve ferağ konusu olabilirdi.[554]

3.1.2. Mülk Arazi (Arâzi-i Memlûke)

Toprağın "rakabe" adı verilen çıplak mülkiyet ve tasarruf hakkının kayıtsız şartsız hakiki sahibi aynı kişilere ait olan arazilerdir.[555] Osmanlı Devleti'nde toprakla ilgili düzenlenen kanunnamelerde mülk arazi "ber vech-i mülkiyet üzere tasarruf olunan yerler" şeklinde tarif edilmiştir. Burada mülkiyet üzere tasarruftan maksat, toprak sahibinin hiç kimsenin iznine gerek duymadan kanunların çizdiği sınırlar dâhilinde arazisini istediği gibi kullanabilmesidir. Yani araziyi satmak, hibe etmek, üzerine ağaç dikmek, bina yapmak vs. gibi hakları kimsenin iznine gerek duymadan yapabilmesidir.[556] Bunun yanında köylü toprağı üzerinde istediği şekilde ziraat de yapabilmekteydi. İstediği her türlü tarım ürününü yani buğday, arpa, pirinç ve hububatı eker veya icar yoluyla ektirebilirdi.[557]

Ayrıca toprak sahibi olan köylü toprağın altını ve üstünü de istediği gibi tasarruf edebilirdi. Bu arazinin sahibin ölümü durumunda ise mülk arazi mirasçılarına nakledilirdi. Mirasçının olmaması durumunda ise toprak devlete intikal eder ve mirî arazi statüsüne alınırdı.[558] Bu arazilerin tasarrufu bazen de devlete ait olabilirdi. Tasarrufu devlete ait olduğu durumlarda mülk sahibi, toprağın şer'i vergilerini almakla yetinirdi.[559] Bu durumlarda mülk sahibi, toprağını bizzat işletmemekte ve mirî topraklarda olduğu gibi mülk topraklarda da gerek toprak ve gerekse de toprağı işleyen çiftçiler padişaha ait sayılmaktadır.[560]

---

[553] İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s. 3.
[554] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), s. 182.
[555] Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti (1)", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 249- 250.
[556] Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 26.
[557] Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", s. 340.
[558] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 293.
[559] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 122.
[560] Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti (1)", s. 253.

Mülk araziler kendi içerisinde dört kısma ayrılmaktaydı.[561]

a. Köy ve kasaba dâhilinde bulunan araziler
b. Mirî arazi iken sonradan mülk arazi şekline dönüştürülen araziler
c. Öşürlü araziler
d. Haraçlı araziler

3.1.2.1. Vakıf Arazi (Arâzi-i Mevkûfe)

Sözlükte, "durmak, durdurmak, alıkoymak" anlamlarına gelen vakıf kelimesi, terim olarak "bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi" şeklinde özetlenebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslam medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır kurumlarını ifade eder.[562] Vakıflar VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar bütün İslam ülkelerinin toplumsal ekonomik ve kültürel hayatında son derece etkili olmuştur. Vakfın temelinde ise, insanlığa karşı şahsî ve vicdanî sorumluluk hissi, iyilik, şefkat, yardımlaşma/dayanışma duygusu vb. değerler ve bu değerleri kendisine ilke edinmiş kişinin hür iradesi yatar.[563]

Vakıf araziler, aslen mirî araziden olup öşür ve resimleri sonradan ilmî veya içtimaî müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis olunan arazi olup gelirleri vakfiyelerine göre harcanmaktaydı. Hükümdarların yaptırdıkları kurumlara verdikleri arazi ile hizmetlerine karşılık mükâfat olarak devlet adamlarına veya önemli bazı şahsiyetlere[564]verilen mülk arazinin sonradan vakfa intikali suretiyle idare olunan arazi bu türdendi.[565] Vakıf arazinin kaynağı mülk arazi idi. Hayırsever mülk sahipleri, kendi mülkleri olan arazilerden elde ettikleri geliri, cami, mescit, imaret,

[561] Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 20- 27.
[562] Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", **DİA**, XLII, İstanbul, 2012, s. 475.
[563] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **DİA**, XLII, İstanbul, 2012, s. 479.
[564] Barkan, bu kişilere toprak tahsisini şöyle ifade etmektedir: " …*Mesela, yeni fethedilen memleketler topraklarından bir kısmının ganimet olarak gazilere taksim ve temlik etmek her zaman mümkündü ve en saf şekillerindeki İslâmi ananeye ziyadesiyle uygundu. Nitekim birçok Türk devletlerinde de hudut boylarında fütuhatla meşgul kumandanlara fethettikleri memleketlerden büyük arazi ayırıp iktaen temlik edilmek umumiyetle kabul edilmiş bir usul teşkil etmekteydi. Aynı suretle, fethedilen memleketler toprakları, bir defa mirî topraklar olarak kabul ve ilan edildikten sonra da, bu topraklar içinden ayırıp devlete hizmeti geçmiş olan büyük memur ve askerlere temlik etme hakkını Osmanlı padişahları her zaman kendilerinde bulmuşlardı*…" Bkz. Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti (1)", s. 250.
[565] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 114- 115.

medrese, zaviye vs. gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Böyle durumlarda toprağın mülkiyeti vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden yararlanma da vakfedilen amaca ait olurdu. Bu durumda toprağın çıplak mülkiyeti (rakabe) kimseye ait değildir.[566] Vakıf arazi iki kısma ayrılmaktaydı. Konusu mülk arazi olan sahih vakıf arazileri, fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümlere tabidir. Konusu mirî arazinin gelirleri olan gayr-ı sahih vakıf arazi ise, mirî arazi gibidir.[567]

Özel mülkten vakıf haline getirilen toprakların büyük bir bölümü, genellikle kişi ve aile menfaatlerine hizmet etmekteydi. Daima devlet kontrolü altında bulunmasına rağmen vakıf arazisi, belirli bir vakıf belgesi (vakfiyye) çerçevesinde, çoğu zaman vakıf kurucusunun soyundan gelen bir mütevellinin bağımsız tasarruf ve idaresinde bulunurdu.[568] Toprak vakıflarından elde edilen gelirlerinin merkezî hazineye katkı oranı XVI. yüzyılda % 12 idi. Timar kesiminin bozulma süreci içerisinde bu oranın XVII. yüzyılda % 20'ye, XVIII. yüzyılda ise % 25'e çıktığı tahmin edilmektedir.[569]

3.1.2.2. Metrûk Araziler (Arâzi-i Metrûke)

Bu araziler sahibi olmayan terk edilmiş topraklar olup mirî arazi içerisinde mütalaa edilmektedir. Bir mülkiyet veya tasarruf hakkına konu edilemez, sadece kamunun yararına sunulabilirdi.[570] Âmmenin yahut muayyen bir kasaba veya köy halkının istifadesine terk edilen pazar, panayır, yol, köprü vs. ile mera, yaylak ve kışlaklar bu türden topraklardı. Tarifinden de anlaşılacağı üzere metrûk arazi iki kısma ayrılmaktaydı. Birincisi, umumun istifadesine tahsis edilen yollar, köprüler, namazgâhlar, mesire yerleri; pazar yerleri; pazar, panayır gibi mahallerdi. İkincisi

[566] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 122.
[567] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*, s. 140.
[568] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), s. 184.
[569] Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 1255.
[570] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 80.

ise, bir veya birkaç köy ya da kasaba halkının istifadesine tahsis edilmiş olan mera, yaylak, kışlak ve harman yeri gibi mahallerdir.[571]

3.1.2.3. Mevât Araziler (Arâzi-i Mevât)

Hiçbir işe yaramayan verimsiz araziler olup bunlar da mirî topraklar içerisinde telakki olunmaktadır. Kimsenin tasarrufunda olmayan topraklar olarak da tarif edilebilir. Bir yerin mevat arazi sayılıp sayılmaması oranın ihyâ edilip edilmeyeceği ile alakalıdır.[572] 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi'ne göre bir toprağın mevat arazi sayılabilmesi için bazı gerekli şartlar bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, arazi kimsenin tasarrufunda ve temellükünde bulunmamalıdır. Zira bu arazi üzerinde bir kimsenin mülkiyet hakkı varsa mülk arazi; tasarruf hakkı varsa mirî arazi bahse konu olur. İkincisi, ahaliye terk ve tahsis edilmiş olmamalıdır. Çünkü umumun veya belli bir toplumun yararına tahsis edilmiş topraklar arâzi-i metrûkeden sayılır. Üçüncüsü, bu arazi köy veya kasabaya uzak olmalıdır. Bu uzaklık ise, gür sesli birinin köyün veya kasabanın en kenarındaki evlerden sesi işitilmeyecek kadar bir mesafe, tahminen 1,5 millik yani yarım saatlik bir yer olarak tanımlanmaktadır. Köy veya kasabaya yakın olan yerler, gelecekte ahalinin ihtiyaçlarına tahsis edileceği için arazi-i mevattan sayılmamıştır. Arazi-i mevattan sayılması durumunda, ihya yoluyla başkasının mülkiyetine veya tasarrufuna geçebilirdi. Bu ise, halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında güçlük çıkarabileceğinden kamu yararına aykırı olurdu. Dördüncüsü ise, bu yer hâlî, intifa olunmayan bir arazi olmalıdır. Kanun gûhî yani taşlık, kıraç, ve otlak gibi mahaller demek suretiyle, bu yerlerin ahalinin intifaına terk edilmediğini öngörmüştür.[573]

3.2. Timar (Dirlik) Sistemi

Timar sistemi, kul sistemi ve vakıf müessesesi gibi Osmanlı Devleti'nin temel kurumlarından birisidir. Osmanlı Devleti'ni daha iyi analiz edebilmek için bu kurumların siyasî, toplumsal, ekonomik, askerî, idarî ve demografik açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir. Osmanlılar, kendisinden önce kurulan Roma İmparatorluğu, İran ve Türk-İslam devletlerinin meydana getirdiği müesseseleri alıp

[571] Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 38; Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 32.
[572] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 80.
[573] Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 42- 43; Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 35- 36.

bünyelerine dâhil etmişlerdir. Bu müesseseler Osmanlılara intikal ettiğinde, Osmanlılar bu müesseselere daha geniş ve çağının modernizasyonunu yansıtan rasyonel, daha pratik ve pragmatik özellikler katmışlardır. Timar sistemi de Osmanlılara intikal eden yapı ve mirasın Osmanlı idaresi tarafından yeni ve daha modern bir şekilde tesis edilen bir müessesedir.[574]

Timar ve kul sistemleri sayesinde devlet yönetimi büyük ölçüde merkeziyetçi bir yapıya kavuşmuş, bu uygulamada devletin başı olarak sultanın otoritesi, Osmanlı coğrafyasının her bölgesinde ve kişiler üzerinde etkili olmuştur. Osmanlı timar sistemi, klasik dönemin şartlarında çok önemli ve etkili bir uygulamadır. Devletin kuruluş yıllarında vergi sistemi, toprak siyaseti ve taşra idaresi gibi bazı temel fonksiyonları bu sisteme dayanmaktadır. Timar sistemi sayesinde devlet kendine ait vergi gelirlerini, merkezî hazineye aktarmak yerine, kaynağında bazı yükümlülükler ve hizmet karşılığı olarak kendine bağlı bazı görevlilere bırakıyor ve böylece birçok hizmet bir arada ve birbirine bağlı olarak yapılıyordu.[575]

3.2.1. Timarın Tanımı ve Menşe'i

Türkçe'de dirlik (dirilik) ile eş anlamlı olarak kullanılan timar kelimesi sözlükte "bakım, ilgi" anlamına gelmektedir.[576] Timar terimi, Pehlevî dilinde ise, "elem, acı, ızdırap, endişe, şefkat, dikkat, sadakat, bakım" anlamlarına gelmektedir. Timar kelimesine eski Acemce tarihî metinlerde ise "ihtimam, ihsan ve inayet, bu maksatla verilen para, zahire veya maaş" şeklinde tesadüf olunmaktadır. Bu metinlerde maaş karşılığı, "nân-pâre, rûsûm, mevâcib, câmekî, berât, idrârât, zindegânî" tabirlerine rastlanmaktadır.[577]

Terimin, Farsça'dan Türkçe'ye Selçuklular döneminde geçtiği bilinmektedir.[578] Timar kelimesinin iştikakına XVI. yüzyılda değinen ilk araştırmacı J. Löwenklau (Leunclavius) olmuştur. Bu araştırmacı, timar kelimesinin Grekçe ile

---

[574] Uğur Altuğ, II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerinde Araştırmalar, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 47.
[575] Mehmet Doğan, Ankara Sancağı'nda Timar Sistemi'nin Dönüşümü, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 22.
[576] Halil İnalcık, "Tımar", **DİA**, XLI, İstanbul, 2012, s. 168.
[577] Mustafa Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 1301.
[578] Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Teori Yay., Birinci Baskı, Ankara, 1985, s. 11.

olan münasebeti üzerinde durmuş ve Rumca "*timarion*"dan geldiğini iddia etmiştir. *Timarion* kelimesinin iktâ anlamında kullanılışı, Leunclavius tarafından XVI. yüzyıla ait bir metinden çıkarılmıştır. Leunclavius'un bu iddiası, XVII. yüzyılda Michel Baudier ve Dueange tarafından da kabul edilmiştir.[579] Bu iddia her ne kadar Michel Baudier ve Dueange tarafından benimsense de, V. D. Smirnov, bu hususta delil olarak gösterilen metinlerin sonraki dönemlere ait olduğunu ileri sürerek bu görüşü reddetmiştir. Yine XVI. yüzyılda Venedikli Lazzaro Soranzo, Farsça "timar" kelimesinden bahsetmiş, J. Von Hammer Vorms, Belin ve Tischendorf bu görüşe iştirak etmişlerdir. Halbuki Farsçada timar, hiçbir zaman Osmanlılardaki manasıyla kullanılmamıştır.[580]

Soranzo, timar teriminin Türkçe'ye Farsça'dan geçtiğini ama bu geçişin ne zaman olduğunu tespit etmenin zor olduğunu belirtmektedir. Terim, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce *Codex Comanicus*'da "Heilung, Heilmittel" anlamlarıyla kullanılmıştır. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügâti't-Türk* adlı sözlüğünde bu terime rastlanmamıştır.[581] Jean Deny, timar meselesi hakkında yazdığı bir makalede, Osmanlılardaki timar teşkilatının Bizanslıları taklit ederek, hatta belki de eski Bizans timar usulünün korunması suretiyle meydana geldiğini ve timar kelimesinin Bizans'taki pronoya (pronia) kelimesinin karşılığı olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre timarın menşe'ini İran'da aramak hiç doğru değildir. Bu yüzden Hammer ve diğerleri Bizans ve Türk timarlarının teşekkülünü İran tesirine dayandırmakla büyük bir mübalağaya kaçmıştır. Askerî timarların Anadolu Selçuklularında bulunup bulunmadığı hakkında bir bilgisi olmadığını belirten Deny, Bizans'ta olduğu gibi Osmanlılarda da donanma hizmetine mahsus timarlar olmasını, Osmanlıdaki timarın Bizans'tan geldiğine bir delil olarak göstermiştir.[582]

Osmanlılardaki timarın pek çok tanımı yapılmıştır. Ömer Lütfi Barkan, timarı şu şekilde tanımlamaktadır: "*Osmanlı İmparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine âit masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve me'murlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsîli selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri*

[579] Ömer Lütfi Barkan, "Timar", **İA**, XII/I, İstanbul, 1979, s. 286- 287.
[580] Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 12.
[581] Beldiceanu, age, s. 12.
[582] Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 12- 13.

20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir."[583] Halil İnalcık da aynı şekilde timarın yalnızca toprağa bağlı olmadığını bunun dışında bir tahsis ve havale olduğunu ifade etmektedir. İnalcık'a göre timar: "… *muayyen bir arazinin tevcihi veya araziye ait bazı vergilerin havâlesinden ibarettir, başka bir deyimle havâle sisteminin bir husûsî tatbik şeklidir*…"[584] Barkan, yukarıdaki tarifine ilave olarak, timarın, *para ekonomisinin yeteri derecede gelişmemiş olduğu devirlerde, büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin bulundukları yerlerde geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü karşısında* ortaya çıktığını ifade etmektedir.[585]

Timar terimi ayrıca, Osmanlı merkez vilâyetlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla ve tevarüs yoluyla intikal etmeyen tahsisat anlamına da gelmekteydi. Timar sistemi, klasik dönem olarak tabir edilen 1300-1600 yılları arasında, imparatorluğun sadece askerî-idarî teşkilatlanmasının temel direği olmakla kalmamış, aynı zamanda mirî arazi rejiminin işleyişinde, köylülerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde temel belirleyici faktör olmuştur.[586] Bir başka tanıma göre timar, "Fetih sırasında Arâzî-i emîriyye itibar edilen yerlerden sipahilerle zaimlere kılıç hakkı olarak verilen Beytülmâl hissesi yerine kullanılan bir tabirdir."[587] Mustafa Akdağ'ın deyimiyle timar, "*Devleti kendi hizmetindeki insanlardan bazılarına hizmetleri mukabilinde, maaş verecek yerde, muayyen yerlerin vergilerinin bir kısmını kendi hesaplarına toplamak hakkı tanır ki, bu aşağı yukarı Timar demektir*." [588] Ahmet Tabakoğlu'nun ifadesiyle timar, "*Selçuklu ikta sisteminin bir devamıdır. Bunun esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını timarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifâ) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir*."[589]

---

[583] Barkan, "Timar", **İA**, XII/I, s. 286.
[584] İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 27.
[585] Ömer Lütfi Barkan, " "Feodal Düzen" ve Osmanlı Timarı",**Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar**, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 2.
[586] İnalcık, "Tımar", **DİA**, XLI, s. 168.
[587] Pakalın, "Tımar", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 497.
[588] Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", **AÜ DTCFD**, c. 3, Sayı: 4, Ankara, 1945, s. 419.
[589] Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 189.

Hemen hemen birbirini tamamlar nitelikte olan tüm bu tariflerden anlaşılacağı üzere timar, genel ifadeyle, devletin bir kısım toprak veya diğer vergi gelirlerini sivil veya askerî hizmetler karşılığında şahıslara tahsis etmesidir. Bazen de geçimlerini sağlamak için içinde tımar verildiği olurdu. Timar terimi teknik anlamda ise, 20.000 akçeden az gelirler için de kullanılmış, bu meblağın üzerinde olanlar ise has ve zeamet olarak adlandırılmıştır. Buna mukabil bazen has ve zeamet için de timar tabirinin kullanıldığı da görülürdü.[590]

Tipik Osmanlı eyaletlerinde timar sistemi geçerliydi. Bu sistem, büyük bir imparatorluk ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğmuş ve imparatorluğun eyalet yönetimiyle malî, toplumsal ve tarımsal politikalarına şekil vermiştir. Nitekim bu politikaların hemen hemen hepsi, devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmişti.[591] Osmanlı timar teşkilatı, bir askerî teşkilat olmaktan ziyade çok daha fazla anlam ifade etmekteydi. Öyle ki Osmanlılar kendi fütuhatını ve fethedilen toprakların teşkilatlandırılmasını bu sisteme borçlu idi. Bunun içindir ki Osmanlı sosyo-ekonomik, askerî ve idarî hayatında bir timar sisteminden bahsedilmektedir.[592]

Osmanlı timar sisteminin menşe'i konusuna gelecek olursak; Osmanlı timar sistemi belirli iktisadî şartların ve tarihî zaruretlerin bir sonucu olarak, çeşitli devirlerde farklı bölgelerde kendiliğinden meydana çıkması mümkün olan ve bu açıdan belli bir ırk ve medeniyetin bir imtiyazı veya bazı büyük devlet adamlarının bir icadı kabul edilmemesi gereken toplumsal bir hadisedir. Bu bakımdan tarihçiler açısından asıl önemli mesele, genel olarak isim ve şekil benzerliklerinden ziyade, timar ve benzeri sistemlerin uygulandıkları zaman ve mekânlarda hangi tarihî şartların etkisiyle, ne şekilde ortaya çıktıklarını, zamanla anlam ve mahiyet değiştirerek nasıl yeni muhtevalar kazanmış olduklarının açıklanması ve tarih boyunca toplum içerisinde oynadıkları rolün tespit edilmesi olmalıdır.[593]

Osmanlı Devleti'nin, Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uç beyliği şeklinde ortaya çıktığı ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf ettiği malumdur. Bu sebeple Osmanlılar kendisinden önce kurulan Türk ve İslam devletleri ile İran

[590] Doğan, agt, s. 23.
[591] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 111.
[592] Altuğ, agt, s. 52.
[593] Barkan, "Timar", **İA**, XII/I, s. 293.

Moğollarının teşkilat ve kurumlarından büyük ölçüde istifade etmek yoluna gitmişlerdir. Ancak diğer birçok kurumda olduğu gibi timar sistemi hususunda da Osmanlılar, Anadolu Selçuklularındaki ikta sistemini esas almışlardır.[594] Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün ülke çapında yaptırmış olduğu askerî ıslahattan sonra, askerî hizmet karşılığı dağıtılan iktalar Anadolu Selçuklularına ve oradan da Osmanlılara, ana hatlarıyla bir timar teşkil edecek bazı özellikler taşımakta idi.[595]

İkta sisteminin bazı unsurlarının daha da gelişmiş olarak Anadolu Selçuklularında uygulama alanı bulduğu ve gelişmiş bir model olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Öyle ki bazı kaynaklarda Sultan Alaaddin Keykubat zamanında miktarı yaklaşık 12.000'i bulan merkez kuvveti ile toplamı 100.000'i bulan askerlerin büyük kısmını sipahi adı verilen bu ikta askerleri meydana getiriyordu.[596] Aynı şekilde İran'da Gazan Han zamanında XIV. yüzyıl başlarında yapılan ıslahat ile Selçuklu iktaları örnek alınarak İlhanlı ikta sistemi yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bunun yanı sıra Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Anadolu beyliklerinde de aynı şekilde ikta sistemi devam etmekteydi.[597]

Bizans İmparatorluğu'ndaki timarlara bakılacak olursa imparatorlar, Osmanlı hükümdarları gibi devlet topraklarından bir bölümünü üzerindeki köylülerle birlikte istediklerine temlik veya vakfetmek hakkına sahiptiler. Fakat malikâne tipi bu topraklar yanında Osmanlı timarına çok benzer bir şekilde askerî vazifeye bağlı toprak tahsisleri Bizans'ın askerî teşkilatının temelini teşkil etmek üzere çok daha yaygın bir halde bulunmakta idi. Bizans'ın son zamanlarında sayıları daha da arttığı tahmin edilen ve pronia ismini taşıyan bu topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk imparatorun malı telakki edildiğinden, diğer malikâne toprakları gibi mirasçılara bırakılmaz, satılmaz, başkasına devredilip vakfedilemezdi. Ancak Bizans'ın son dönemlerinde merkezî devlet otoritesinin zayıflaması ve malî bunalımlar neticesinde Bizanslı timar sahipleri arazileri dâhilinde daha büyük bir özerkliğe sahip çıkmışlar, köylüleri yargılamak, onlardan daha fazla ve çeşitli hizmetler talep etmek hakkını

[594] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 169-170.
[595] Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 94- 114, Doğan, agt, s. 24.
[596] Osman Turan, "İktâ", **İA**, V/II, İstanbul, 1968, s. 955.
[597] Barkan, "Timar", **İA**, XII/I, s. 294; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 170.

elde etmişler, timarların daha geniş ve tam bir şekilde evlatlarına geçmesini garanti altına almışlardı.[598]

Gerek Bizans'ta ve gerekse Balkanlarda, mutlak aile mülkü olan baştina[599] şekliyle askerî vazifelere bağlı dirlik (pronia) şeklinde timarlar bulunmaktaydı.[600] Baştina adı verilen bu mülkler üzerinde yaşayan ve *Kmet* tabir olunan bir kısım köylü bu halkla arazi sahibi arasındaki ilişki, özel bir sözleşme ile takarrur ettirilmiş bir yarıcı ilişkisi idi. Toprağın babadan oğla geçer bir şekilde kiracısı olan köylü, mahsulün beye ait olan üçte bir veya yarısını verdikten sonra keyfî angaryalara ve diğer çeşitli serf mükellefiyetlerine tabi değildi. Hatta istediği zaman toprağını terk edip başka yere gidebilme hakkına sahipti. Kralla asilzadeler arasındaki ilişkiye gelince, kral büyük hizmetler karşılığında, asillere temlik suretiyle verdiği ve artık o ailenin irsi mülkü olan baştinayı geri alamazdı. Bu mülk kendisi öldükten sonra oğullarına kalır ve asilzade bu mülkü dilediği zaman satabilirdi.[601] Bu durumda baştina, esas itibariyle Osmanlılarda padişah temliklerinden başka bir şey olmayıp, Osmanlı arazi hukukuna yabancı bir kavram değildi. Ancak Osmanlılarda temlikler, timar sahasını daralttığı, hazine aleyhine sonuçlar verdiği için olağanüstü hallerde verilir ve zaman zaman genel bir gözden geçirmeye tabi tutularak, bir kısmı aslına, mirî arazi haline dönüştürülürdü. Baştinaların sahiplerinin ellerinde bırakılması, Osmanlı Devleti'nin eski devirlerin müesseselerine karşı göstermiş olduğu hoşgörü ve esnekliği ifade etmektedir. Osmanlı idarecilerinin gözünde bu baştina sahipleri, Anadolu'da topraklarını irsi bir aile malı olarak koruyan mülk timar sahipleriyle bir bakıma aynı durumdaydılar. Bu suretle Osmanlıların, Anadolu-İslam coğrafyasında olduğu gibi, Balkan Hıristiyan memleketlerinde de kendilerinden önceki arazi hukukuna riayet ettikleri tarihsel bir gerçektir.[602]

---

[598] Barkan, "Timar", **İA**, XII/I, s. 294; Doğan, agt, s. 24- 25.

[599] İrs yoluyla geçen arazi hakkında kullanılan bir tabirdir. Slavca'dan alınmıştır. Bkz. Pakalın, "Baştina", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 170. Bu tabir, Osmanlı raiyyet çiftliğine denk düşen aile çiftliği manasına gelirdi. Osmanlı öncesi statü ve hizmet yükümlülükleri Osmanlı döneminde de devam eden guruplar için bu Slav terimi kullanılırdı. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600),* s. 240- 241.

[600] Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 404; Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", s. 135.

[601] Ömer Lütfi Barkan, "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 48.

[602] İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna, XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", s. 97.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce Anadolu'da kurulmuş olan Türk beyliklerinde de timar sisteminin kullanılıp kullanılmadığı hakkında yeterli bilgiler mevcut değildir. Bu konunun aydınlatılmasında kullanılmak üzere esas alınan literatür daha çok erken dönem Osmanlı kaynaklarıdır. Timar kavramının eldeki verilere göre diğer Anadolu beyliklerinde de görülmesi, bu düzenin Selçuklulardan tevarüs ettiğinin bir delili olabilir. Osmanlılar Anadolu beyliklerinden bir şekilde devraldıkları arazilerdeki toprak düzeni ve tatbik usullerini ilk zamanlarda değiştirmemişler, aynen devam ettirmişlerdir.[603]

Osmanlı Devleti'nde timar uygulamasına gelecek olursak, devletin daha kuruluş yıllarından itibaren timarla ilgili uygulamaların olduğu resmi belgeler ve vekayinâmelerden anlaşılmaktadır. Devletin kurucusu Osman Bey, beyliği içerisinde uygulanacak olan kanunları[604] koyarken, timar sisteminin esasları ile ilgili ilk kuralları da tespit etmişti. Timar sisteminin Osmanlılara Selçuklulardan intikal ettiği düşünülürse, Osman Bey'in sadece eski sistemi devam ettirdiği düşünülebilir.[605] Yine bu dönemde, Karacahisar'ın fethinden sonra bölge toprakları timarlara taksim edilmiştir.[606] Beldiceanu, maliyeden müdevver defterler katoloğunda 9 numarada kayıtlı bir tahrir defterinden hareketle Osmanlı topraklarının timar olarak dağıtılmasına Orhan Bey zamanında da devam edildiğini belirtmektedir.[607] Kroniklerdeki bilgilere göre Orhan Bey, ilk olarak İzmit'i oğlu Süleyman Paşa'ya, Bursa'yı da diğer oğlu Murat'a verip buranın adını da bey sancağı koymuş,

---

[603] Harun Şahin, "Osmanlı Tımar Sisteminin Menşei Meselesi", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 12, Eylül, 2013, s. 66.

[604] "… *Ve dahı her kime kim bir timâr virdüm anun elünden sebebsüz almayalar." didi. "Ve hem öldügi vaktın oglına vireler, eger kiçücük dahı kalursa vireler. Hıdmetkârları sefer vaktında onun uçun sefere varalar tâ ol oglan sefere yarayınca. Ve her kim bu kanunı dahı bozarsa Allah andan razı olmasun. Ve eger benüm neslüme bu kânûndan gayrı bir kânûn dahı koduracak olurlarsa idenden ve itdürenden Allahu ta'âla râzı olmasun" didi*…" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 341.

[605] Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, s. 1303.

[606] " *Karacahisar sancagı kim ana İnöni dirler, oglı Orhan'a virdi ve sübaşılıgını karındaşı Gündüz'e virdi. Yarhisâr'ı Hasan Alp'a virdi. Bu dahı bir yarar yoldaş-ıdı, kendü-y-ile bile gelmiş-idi. Eynegöl'i Turkut Alp'a virdi. Şimdiki hînde dahı adı anılur ol azîzün. Eynegöl yöresinde köyleri var kim ana Turkutili dirler. Ve kayınatası Edebalı'ya Bilecük'ün hâsılın timâr virdi. Ve hem hatunını atası-y-ıla Bilecük'de bile kodı, kendü Yinişehr'e vardı*…" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 342.

[607] Bu tahrir defterindeki kayda göre, "gelirleri 1462-63'de Süleyman oğlu Mehmed'in timarını oluşturmakta olan Torbalı köyü Orhan Gazi zamanında (1326-1362) tevcih edilmiş ve bu timar I. Bayezid tarafından Mahmud ve Balaban adlı kişilerin yararına olmak üzere yenilenmiştir." Bkz. Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), s. 17.

Karacahisar'ı amcasının oğlu Gündüz'e vermiş[608], akabinde Karesi Beyliği'nin ilhakından sonra büyük oğlu Süleyman Paşa'ya Karesi ilini timar olarak vermiş[609], ayrıca Karesi ülkesinin sipahilerini de eski timarlarında[610]aynen bırakmıştır. Orhan Bey zamanında Rumeli'ye geçilip fetihler genişletilirken, diğer taraftan da hızla timar sisteminin tatbikine girişilerek bir Osmanlı düzeni tesis edilmeye çalışılmıştır. Hatta ilk olarak fethedilen Gelibolu ve civarı Yakup Ece ile Gazi Fazıl Beylere timar olarak verilmiştir.[611]

I. Murad döneminde de timar sistemi mevcudiyetini devam ettirmiştir. Bu husus I. Murad dönemine ait bir vakıf senedinden anlaşılmaktadır.[612] Ayrıca Fatih Sultan Mehmed dönemine ait bir tahrir defterlerinde yer alan kayıtlar, timar sisteminin I. Murad dönemindeki varlığını açıkça göstermektedir.[613] 1431 -1432 ve 1445-1446 tarihlerinde yapılmış olan Rumeli tahrirlerinin kaydedildiği timar defterlerinde yer alan veriler ise, timar sisteminin Yıldırım Bayezid zamanında da yürürlükte olduğunu göstermektedir. Özellikle Premeti ve Görice defterinde I. Bayezid'in beratıyla kendilerine timar tevcih edilmiş pek çok sipahi olduğu görülmektedir.[614] Bu döneme ait bir başka kayıtta ise,[615] Yıldırım Bayezid'in Candaroğlu İsfendiyaroğlu Kasım Bey'e verimli timarlar bağışlayarak memnun ettiği

---

608 " *İznikmid'i oglı Süleymân Paşa'ya kim virmiş-idi; anı Yinice'ye ve Göynük ve Mudurnı'ya havâle itmiş-idi. Ve bir oglını dahı kim Murâd Han-ı Gazi'dür, Bursa sancagını ana virdi. Adını Beg sancagı kodı. Ve Karahisâr'ı [Karacahisâr'ı] 'ammusu oglı Gündüz'e virdi*…" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 369.

609 " *Ve çün kim Hak ta'âla vilâyet-i Karasi'de hutbeyi ve sikkeyi Orhan Gazi'ye kim müyesser eyledi ve pâdişâh oldı, Karasioglı dahı Bergama hisârından 'ahd-ile çıkdı. Bursa'ya göndürdiler. İki yıl anda 'ömür sürdi, âhirü'l-emr bir gün yumurçak çıkardı, Allah emrine vardı. Ulu oglı Süleymân Paşa'yı okudı, getürdi. Karasi ilini ana mansıb virdi, kendüsi girü devlet-ile Bursa'ya geldi; tahta geçüp karâr itdi*…" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 372.

610 "… *Bu ilin yönetimini kutlu oğlu Gazi Süleyman Paşa'ya bırakarak, işleri yürütmek için yanına Hacı İlbeği, Gazi, Fazıl, Ece Beğ ve Evrenos Beğ'i koştu. Ülke sipahilerini de eski timarlarında, yön ve yöntemince oldukları gibi bıraktı*…" Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, I, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999, s. 83- 84.

611 Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, s. 1303.

612 Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 173. Bu vakıf senedine göre Sultan I. Murad, Şeyh Elvan adlı bir şahsa Avrethisarı'nda Draşeviç adlı bir köyü vakfetmiştir. Bkz. Altuğ, agt, s. 54.

613 1464-65 tarihli mufassal Makedonya tahrir defterinde " *Timar-ı Mustafa, doğancı başı veled-i Musa ağa kim Gazi Hundgar zamanundan berü şahinci imiş. Elinde Mağfur Hundgar beratı vardır*"; 1454-1455 tarihli Tırhala defterinde "*Timar-ı İlyas ve Yusuf, ez tahvil pedereş. Türk aslındanmış, dedeleri Evrenos Bey'le gelmiş Fenar'da timar etmişler, ol vakitden berü timar yerler imiş*" Bkz. Altuğ, agt, s. 55.

614 Altuğ, agt, s. 54.

615 "… *Sultan onun isteğini hoş karşılamış, pek çok armağanlar, hediyeler vermiş, gönlünü almış, kimseye nasip olmayan ölçüsüz ikramlar ile verimli timarlar bağışlayarak memnun etmişti. Öte yandan İsfendiyar'a da bir mektup göndererek oğlunun timarlarına eklenmek üzere topraklarından bazı yerleri istemişti*…" Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, II, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999, s. 94.

gibi, İsfendiyar Bey'e bir mektup yazarak, oğlunun timarlarına eklenmek üzere topraklarından bazı yerleri de istediği yazmaktadır.[616] I. Mehmed dönemine ait timar uygulamalarıyla ilgili olarak, pek çok tahrir defterinde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. En eski tahrir defterlerinden birisi olan H. 835 (1431-1432) tarihli Arvanid Sancağı'na ait defterin birçok yerinde[617], bazı timarların "merhum sultan zamanında" (1403-1421) var olduklarını belirtmektedir.[618] I. Mehmed döneminde timar uygulamasının devam ettiğini devrin kronikleri de teyit etmektedir. Şehzade Murad, Aydın ilinde Börklüce Mustafa'yı mağlup ettiğinde başarılı askerlere timar tevcih ettiği gibi[619] yine bu dönemde Şeyh Bedreddin isyan hareketine kalkıştığında, çevre illere gönderdiği adamları vasıtasıyla kendisine katılacak olanlara timar ve subaşılık[620] vaadinde bulunmuştu.[621]

II. Mehmed dönemine gelindiğinde timar sistemi tam anlamıyla yerine oturmuştu. İmparatorluğun payitahtı olan İstanbul'un fethinden sonra, devlet teşkilatına imparatorluğun büyüklüğüne ve coğrafî durumuna yakışır bir karakter vermek, çeşitli kurumların görevlerini tespit etme ihtiyacı hissedilmişti. II. Mehmed de bu ihtiyaç doğrultusunda kanunlar koymuş ve bu arada timarlara ait birçok hususları yeniden düzenlemiştir. Bu doğrultuda ilk olarak, Boğdan seferi dönüşünde[622] İstanbul'daki dirlik defterlerine sadece sipahilerin adını kaydettirmekle

---

[616] Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, s. 1303.

[617] " *Timâr-ı Barak, Yenice'den ispahi oğludur; merhum Sultan zamanında Umur yermiş, Sultanımız zamanında Balaban'a vermişler, ölmüş, mezkûre vermişler."; "Timâr-ı Nâyib Ahriyân İshak, merhum Sultan zamanından beru yeyügelmiş*."; "*Timâr-ı Umur (mürde), kadîmîdir, merhum Sultan zamanında atası yermiş, Sultanımız zamanında mezkûre vermişler, elinde Sultanımız berâtı vardır*."; "*Timâr-ı Oruç, (mürde), Vizeli sürülüp gelmiş, merhum Sultan zamanında Aydın Hacı yermiş Sultanımız zamanında mezkûr Oruc'a vermişler, elinde paşa biitisi vardır*."; "*Timâr-ı Durmuş ve Yusuf veled-i Mü'min, Canik'ten sürülüp gelmişler, merhum Sultan zamanından beru yerleşmiş…*" Bkz. İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Sancak-i Arvanid*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1987, s. 6,8,10,13,19.

[618] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 173.

[619] "*… Şehzade bu ili, timarlara bölerek başarılı askerlerine üleştirdi. Bayezit Paşa'yı Manisa yöresine gönderdi. Paşa da burada yakaladığı Kemaloğlu Torlak Hud'u idam ve adamlarını temizlemekle koparılan bu fitneyi bastırdı…*" Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, II, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), s. 112.

[620] "*… Ve bu tarafda Simavna kadısı oglı kim agaç denizine girmiş-idi, birkaç bedbaht sofıları göndürdi vilâyetlere kim: "Gelün bana şimden girü pâdişâhlık benümdür, bana virildi" didi. "Taht bana musahhardur. Şimden girü sancak isteyen gelsün sübaşılık isteyen gelsün ve tîmâr isteyenler gelsün" didi…*" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 426- 427.

[621] Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, s. 1303.

[622] "*… Zaferleri rehber edinen seferden dönüşte ise, timar sahiplerinin beratlarının bir suretinin deftere yazılması ve köylerle çiftliklerin belirlenmesi usulü fermanı hümayûn gereğince yasa haline getirildi. Bundan önce hemen hemen, filan zeameti falana verdim diye yazılmakta idi…*" Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, III, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999, s. 159.

kalmayıp, bu defterlere dirlik gelirlerinin ve beratlarının kopyasını yazdırmıştır.[623] II. Mehmed'in Boğdan seferinde timar ve zeamet işlerinde birçok karışıklıklar görüldüğünden İstanbul'a dönünce 881 (1476)'de bunlara mahsus defterler düzenlenmiş ve hususi beratlar ihdas olunmuştur. Timarlılarla zaimlerin tasarrufları altında bulunan dirliklerin yer aldığı köy ve mezraların isimleri yazılmış, hisseleri açık bir şekilde belirtilmek suretiyle ellerine hem berat hem de defter sureti verilmesi usulü kabul edilmiştir. Bu defterlere ise "Defter-i Hakanî" ismi verilmiştir.[624] II. Bayezid dönemi her alanda olduğu gibi bu konuda da oldukça durgun geçmiş ve timar teşkilatına büyük bir yenilik getirilmemiştir. I. Selim devrinde ise dirliklerin birçoğuna terakki verilmiş ve sipahi ve cebelülerin miktarı 1514 yılında 140.000'i bulmuştu. I. Selim Suriye'yi fethedince bu memleketin de büyük bir kısmını dirlik olarak dağıtmıştır.[625] Bunun için I. Selim, Mısır Seferi sonrasında Halep Kadısı Çölmekçizade Kemal Çelebi'yi Arap defterdarlığına getirerek[626] Arap vilayetlerinin tahririni yaptırmıştır.[627] I. Süleyman dönemi, devletin her kurumunda olduğu gibi timar sahasında da zirve noktasına ulaşmıştı. I. Murad ve II. Mehmed'in tamamlayamadıkları kanun koyma işini I. Süleyman tamamlamış, timar sistemi ile ilgili pek çok düzenleme yapmıştır. Bu dönemin sisteme getirdiği en büyük yenilik ise, timarlara "*tezkireli*" ve "*tezkiresiz*" ayrımının getirilmesi olmuştur. Bu düzenleme sonradan pek çok suistimale yol açacağı için timar sisteminin bozulmasının başlangıcı olarak kabul edilir.[628] Öyle ki bu husus, Koçi Bey tarafından şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir.[629] Sonuç itibariyle, gerek tahrir defterleri ve

---

[623] Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", **AÜHFD**, c. 2, Sayı: 1, Ankara, 1944, s. 89.

[624] Pakalın, "Timar", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 499.

[625] Üçok, agm, s. 89.

[626] "*… Bu arada Arap defterdarlığı Halep kadısı olan Çölmekçi zade Kemal Çelebi'ye verildi. Bununla birlikte yeni ele geçirilen ülkelerin gelirleri tutarlarının, sayısız yol ve geçitlerin korunması masraflarının, hızlı kalem kullanan muhasiplerin defterlerine işlenmeyince belli olmayacağı anlaşıldığından ülkenin sayımı gerekli görüldü. Geçmiş padişahların koydukları yasalar üzere gerçekleştirilmesine, görev yerlerinin değerlendirilmesine, ücretlerinin belirlenmesine değin yerinde önlemler alınması yolunda yazıcılara buyruldu çıktı. Bunlara Arap vilayetlerini saymaları, en küçük gelirleri bile defterlerine işlemeleri, padişahlık katına layık olan hasları ayırub, timar ehline vermeğe elverişli olanı eskiden olduğu gibi bölüb çeşitlemeleri, dağıtılmaya uygun hale getirmeleri duyuruldu…*" Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999, s. 340.

[627] Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, s. 1304.

[628] Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", s. 89- 90; Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, s. 1304.

[629] "*… Velhâsıl zeâmet ve timarın bu hâle gelmesine sebep, budur ki: Şimdi açılan zeâmet ve timarları İstanbul'dan vezir-i âzam vermektedir. Çünkü beylerbeyiler, ehliyetsiz kimselere verdikleri vakit, ehliyetli olanlar, divân-ı hümâyuna gelip, şikâyet ederlerdi. Fakat vezir-i âzam olanlar, ehliyetsizlere*

vakfiyelerden gerekse de dönemin vekayinâmelerindeki bilgiler, timarın bir kurum ve arazi rejimi olarak devletin kurucusu Osman Bey döneminden itibaren var olduğunu ortaya koymaktadır.[630]

3.2.2. Timar (Dirlik) Çeşitleri

Timar sistemi, özellikle taşra idaresinde devletin merkezî gücünü pekiştiren malî ve askerî açıdan da devlete önemli katkılar sağlayan bir sistem olmuştur. Bu sistem sayesinde devlet otoritesinin ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılması sağlanmıştır. Bu açıdan idarî bir fayda sağlayan sistemin ordu için "cebelü"[631] adı verilen eyalet askerlerinin yetiştirilmesini sağladığı için askerî sisteme ciddi katkılar sağlamış ve ordu giderlerinin devlete yük olmadan bu yolla karşılanması gerçekleşmiştir.[632] Timarların çeşitlerine[633] göre timar sahibinin devlete karşı olan sorumlulukları da değişmektedir. Timarları çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkündür.

3.2.2.1. Gelirlerine Göre Timarlar (Dirlikler)

Tahrir işlemleri gerçekleştirildikten sonra, bir eyalete veya sancağa ait vergi ve mukataa gelirleri dirlik adı verilen belli büyüklüklerdeki parçalara ayrılarak kişilerin rütbe ve istihkaklarına göre tevcih edilmektedir. Timar düzeni içerisinde dirlikler üç ana guruba ayrılmıştır. Bunlar ise, *has*, *zeamet* ve *timar* adını almaktadır.[634]

3.2.2.1.1. Has

Yıllık geliri, 100.000 akçeden fazla olan dirliklerdir. Bunlar sultanın kendisine alıkoyduğu haslar (havâss-ı hümâyûn) ve vezirlere, beylere verilen büyük dirlikler ya da ümerâ hasları olarak ikiye ayrılmaktaydı. Ancak havâss-ı hümâyun

---

verince hak sâhibi olanlar kime varıb, şikâyet eylesinler?…" Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren; Zuhuri Danışman), Birinci Basılış, MEB Yay., İstanbul, 1972, s. 35.

[630] Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), s. 19.

[631] Timar ve zeamet sahiplerinin sefer esnasında kendilerinden başka götürmeye mecbur oldukları askerlere verilen addır. Bkz. Pakalın, "Cebelû", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 264.

[632] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 266.

[633] Timar çeşitleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani", **Belleten**, XV, S. 59, TTK Yay., Ankara, 1958, s. 389- 399.

[634] Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar", **AÜHFD**, c. 1, Sayı: 4, Ankara, 1944, s. 537; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 175.

gelirleri bazen öne sürüldüğü gibi sultanın kendi şahsî kullanımına değil merkezî devlet hazinesine aktarılıyordu.[635] Padişah ve hanedana mensup kişilere verilen haslar dışındakiler, görevde bulundukları süre içinde kendilerine aitti. Azillerinde veya ölümleri halinde bu dirliği kaybederlerdi.[636] Has sahibi olan kimse, yıllık gelirinin her 5.000 akçesi için bir cebelü göndermeye mecburdu.[637]

3.2.2.1.2. Zeamet

Yıllık geliri, 20.000 akçe ile 99.999 akçe arasında olan dirliklerdir. Bu dirliklere sahip olan kişilere *zâim* adı verilmekteydi. Subaşı[638] gibi memurlara, eyalet merkezlerinde bulunan defterdarlara ve sancaklarda alaybeylerine[639] tahsis edilirdi. Bu kişiler savaşa giderlerken, zeamet gelirlerinin her 5.000 veya 6.000 akçesi için bir cebelü asker ve çadır vs. gibi levâzımatı götürmek zorundaydılar.[640]

3.2.2.1.3. Timar

Yıllık geliri, 19.999 akçeye kadar olan dirliklerdir. Timarlar, hizmet karşılığında askerlere verilmektedir. Timar sahipleri, yıllık gelirlerinden *kılıç* adı verilen belli bir kısmın ayrılmasından sonra, geriye kalan gelirin her 3.000 akçesi için bir cebeli göndermek zorundaydılar. Kılıç bedeli sipahinin kendi aylığına karşılıktır. Kılıç, illere göre ve timarların tezkireli veya tezkiresiz olmasına göre, 2.000, 3.000 ve 6.000 akçe arasında değişmekteydi.[641] Kılıç hakkı, Rumeli vilayetlerinde olduğu gibi Anadolu'nun bazı vilayetlerinde de değişiyordu. İlk defa kılıç hakkı ile başlayan bir sipahi savaşlarda gösterdiği liyakat ölçüsünde kendine terakki verilir, bu suretle timarı 20.000 akçeye kadar yükselirdi.[642]

Köyler veya köylerdeki hisselerden oluşan timar ünitesi, timarlı sipahi adı verilen kişilere tahsis edilmişti. *Sahib-i arz* ya da *sahib-i raiyyet* olarak tabir olunan

---

[635] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), s. 184- 185.
[636] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 82.
[637] Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 79.
[638] Günümüzde zabıta ya da belediye memurlarının gördükleri işleri gören ve kaza olarak itibar olunan kasabaların idaresi başında bulunan memurlara verilen unvandır. Bkz. Pakalın, "Subaşı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 259.
[639] Vaktiyle miralay rütbesinde olan, vilâyet merkezlerindeki jandarma kumandanlarına verilen isimdir. Bu kişiler harp zamanında tasarruf ettikleri zeametin gerektirdiği derecede kapıkulu götürmekle beraber bulundukları mıntıkadaki timar sahipleriyle onların getirmeğe mecbur oldukları kılıç sahiplerine mensup bulundukları beylerbeyilerinin maiyetinde olarak kumanda ederlerdi. Bkz. Pakalın, "Alay Beyi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 45.
[640] Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", s. 61.
[641] Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s.79.
[642] Pakalın, "Kılıç Hakkı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 264.

timarlı sipahiler, aslında ne kendisine tahsis edilen toprağın mülkiyetine sahipti, ne de timarı dâhilindeki köylülerin efendisi durumundaydı. Devletin toprakla ilgili politikasının temelini teşkil eden mirî toprak sistemi ve reaya ile ilgili kanunları uygulamakla yetkili olması nedeniyle sipahilere bu isimler altında atıflarda bulunuluyordu.[643]

Haslar, has sahibi kimselerin vazifelerine bağlı olup, vazifeleri devam ettiği müddetçe sürerdi. Zeamet ve timarlar ise, sahiplerinin ölümü halinde ölenin oğullarına verilirdi.[644] Timarlar, sipahinin erkek evlat bırakmadan ölmesi halinde *mahlûl* olurdu. Cephede ölen timar sahibin oğluna ise, yatakta ölen timar sahibinin oğluna verilenden daha büyük dirlik verilirdi. Bunun nedeni, harp meydanında şehit düşen sipahinin geride bıraktığı çoluk çocuğunun sefalet çekmemesi ve ocağının sönmemesini temindir. Bu durum, sipahinin cephede canla başla savaşmasına neden olmuştur.[645]

3.2.2.2. Mülkiyet Şekillerine Göre Timarlar (Dirlikler)

3.2.2.2.1. Mülk Timarlar

Mülk timarlar, daha çok Karamanoğulları ve diğer Anadolu beyliklerinden alınmış topraklarda görülen az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettirmekte olan timarlardır.[646] Mülk timar sahibi, sefer sırasında belli miktarda cebelü gönderir, kendisi bizzat sefere katılmaya mecbur değildir. Bu yükümlülüğünü yerine getirmediği takdirde, timarın bir yıllık geliri hazine tarafından müsadere edilirdi. Fakat timar alınıp başkasına devredilmezdi.[647]

Bu timarlar mülk olarak verildiğinden dolayı, sahipleri ölünce bütünüyle erkek evladına verilir, erkek evlat olmadığı takdirde ise erkek veya kadın diğer mirasçılara intikal ederdi. Onlar da hisseleri nispetinde gönderilecek cebelülerin masraflarına iştirak ederlerdi. Bu timarlar, sefere gitmek ve cebelü göndermek

---

[643] Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 1671.
[644] Cemile Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", **The Journal of Academic Social Science Studies**, **International Journal of Social Science**, Volume 5, Issue 6, December 2012, s. 449.
[645] Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 70- 71; Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 80; Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", s. 83.
[646] Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", s. 63.
[647] Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 69; Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s.78; Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar", s. 536- 537.

mükellefiyeti ile birlikte, diğer mülkler gibi serbestçe alınıp satılabilir, aynı mükellefiyetle beraber olmak şartıyla vakfedilmeleri de mümkündü.[648]

3.2.2.2.2. Mülk Olmayan Timarlar

Bu türden timarlar ise, hizmet karşılığında gelirin bir kısmının tahsisi suretiyle verilen timarlardır ki, Osmanlı timarlarının birçoğu bu kabilden timarlardır.[649]

3.2.2.3. Sahiplerinin Mesleklerine Göre Timarlar

3.2.2.3.1. Eşkinci Timarları

Bu timarları tasarruf edenler, savaş esnasında cebelüleriyle birlikte cepheye gitmek zorundaydılar. Osmanlı timarlarının geneli bu çeşittendir.[650]

3.2.2.3.2. Mustahfız Timarları

Bu timarların sahipleri, Osmanlı coğrafyasındaki belli kaleleri korumakla görevliydiler. Bu tür timarların gelirlerinin bizzat sefere katılan askerlerin timarlarına nazaran daha az geliri olduğu (çoğu 1.000- 2.000 akçe) görülmektedir.[651]

3.2.2.3.3. Hademe (Hizmet) Timarları

Bu timar sahipleri ise, saraya ve dinî kurumlara belli hizmetlerde bulunmakla yükümlüydüler. Bu timarların sayısı oldukça azdır. Gördükleri hizmetler arasında, saraya senede 30.000 sünbül soğanı göndermek, şahin ve çakır kuşlarını tedarik etmek vs. bulunmaktadır.[652]

3.2.2.4. Veriliş Şekillerine Göre Timarlar

Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar, ölmüş timar sahibinin oğluna timar, beylerbeyi tarafından verilirken, 1530 yılında bu usul değiştirilmiş ve beylerbeyinin ancak düşük kıymetli timarları verebileceği, diğerlerinin ise

---

[648] Barkan, "Timar", **İA**, XII/I, s. 295- 296.
[649] Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 69; Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s.78; Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", s. 448.
[650] Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 71; Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 80; Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", s. 449.
[651] Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", s. 63.
[652] Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar", s. 538- 539.

beylerbeyinin tezkiresi ile İstanbul'dan fermanla verilebileceği esası getirilmiştir. Buna göre veriliş şekilleri bakımından timarlar "tezkireli" ve "tezkiresiz" olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[653]

3.2.2.4.1. Tezkireli Timarlar

Beylerbeyinin doğrudan doğruya vermeye yetkili olmadığı timarlardır. Bunlar başkent İstanbul'dan verilir. Beylerbeyilerin arazileri aynı büyüklükte olmadığından, tezkireli ve tezkiresiz timarlar her beylerbeyiliğine göre değişmektedir.[654] Mesela, Rumeli, Budin, Bosna, Tameşvar gibi eyaletlerde tezkireli timarlar 6.000 akçe ve daha fazla geliri olan timarlardır. 5.999 akçe geliri olan timar tezkiresiz timar sayılır. Anadolu beylerbeyliğinde ise tezkireli timar 5.000 akçe ve daha fazla geliri olan timardır.[655]

3.2.2.4.2. Tezkiresiz Timarlar

Belli bir miktara kadar Beylerbeyilerin timarlı sipahilere kendi tuğralarını taşıyan beratlarla doğrudan doğruya verdikleri timarlardır. Bunların kıymetleri tezkireli timarlara nispetle çok düşüktür.[656]

3.2.2.5. Malî Bakımdan Timarlar

3.2.2.5.1. Serbest Timarlar

Timar sahibinin *tapu, kışlak ve yaylak, cürüm ve cinayet* gibi miktarı önceden belli olmayan ve *bâd-ı hevâ* adı verilen vergileri alma hakkına sahip olduğu timarlardır. [657] Padişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşıları, subaşılar ve dizdarlar gibi yüksek rütbeli idare amirleri ile diğer memur ve askerlerin has ve zeametleri, idarî ve malî açıdan bazı imtiyazlara sahip serbest timarlar olarak muamele görmektedir.[658]

---

[653] Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", s. 450.
[654] Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 71; Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 81.
[655] Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", s. 62.
[656] Halaçoğlu, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 85.
[657] Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 72; Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 81.
[658] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 173.

3.2.2.5.2. Serbest Olmayan Timarlar

Sahibinin önceden miktarının tespiti mümkün olmayan *bâd-ı hevâ* gibi bazı vergileri alma hakkına sahip olmadığı timarlardır. Sancakbeyi ve subaşıların bu çeşit timarların *bâd-ı hevâ* vergilerine müdahale etme hakları yoktur.[659] Bu çeşit dirliği olanlar, sadece köylünün ürettiği mahsulün vergisini alabilmekteydiler.[660]

Bunların dışında Osmanlılarda *yurtluk ve ocaklık* adı verilen timarlar da bulunmaktaydı. Bunlar, tersane masraflarını yahut bir kalenin muhafızlarının veya bir kasaba ya da şehir memurlarının aylıklarını karşılamak için tevcih edilen dirliklerdir. Sahipleri ölen yurtluk ve ocaklık timarları, ölen dirlik sahibinin erkek evlatlarına geçerdi.[661]

[659] Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar", s. 539; Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", s. 450.
[660] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 270.
[661] Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", s. 450.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MALİYESİNDE MALİKÂNE SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ VE UYGULAMALARI

1. MALİKÂNE SİSTEMİ ÖNCESİ MALÎ UYGULAMALARA BAKIŞ

1.1. Mukâtaa Gelirlerinin Toplanma Şekilleri

Vergilendirme ve vergi toplama konusunda, ziraî sektörün hâkim bulunduğu sanayi öncesi ekonomilerin tarihteki ortak özellikleri olarak ortaya çıkan sorun ve güçlükler Osmanlı ekonomisi için de geçerli olmuş ve devlet bu problemleri çözmede, tarihteki ömrü süresince, çeşitli aşamalar gösteren, orijinal, kendine özgü metotlar geliştirerek dünya maliye tarihindeki yerini almıştır.[662]

Devletler ve imparatorluklar görevlerini yerine getirebilmek için bazı harcamalarda bulunmaktadırlar. Bu harcamaların finansmanını sağlamak ise, çeşitli kaynaklardan tahsil edilen gelirlerle mümkün olabilmekteydi. Bunlar, vergiler (resimler), harçlar, para cezaları, mülk ve teşebbüs gelirleri, para ve basımından doğan gelirler, iç ve dış borçlanma gibi gelirlerdir. Bu türden gelirlerin konusu ve bu nedenle doğrudan ya da dolaylı bir şekilde gelirlerin kaynağı olan iktisadî unsurdan, söz konusu gelirlerin tahsilini kolaylaştıran birimler devlet açısından önemli faydalar sağlamaktadır. Devletler, gelirlerini kalemler bazında tahsil etme zorluğunu bu birimler vasıtasıyla aşabilmektedir. Bunlar iktisadî hayatta birer firma olarak görülmektedir. Osmanlılarda ise bu fonksiyonu mukataa kurumu üstlenmekteydi. Bir başka ifadeyle, mukataalar aracılığıyla merkezî hazineye gelir sağlanmaktaydı. Mukataa, bir işletme olabileceği gibi, genel olarak gelirlerin tahsil edilmesini konu edinebilen bir kuruluştur.[663] Bu bağlamda değerlendirildiğinde Osmanlı malî-idarî sistemi içerisinde mukataanın, üstlendiği fonksiyon nedeniyle hem Osmanlı

[662] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002, s. 99.
[663] Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 2.

belgelerinde hem de Osmanlı toprak sistemi, vergi toplama yöntemleri ve malî yapısı üzerine yapılan çalışmalarda farklı anlamlarının kullanıldığı görülmektedir.[664]

1.2. Mukâtaa Kavramı ve Tarihsel Gelişimi

Sözlükte, "kesmek" manasındaki Arapça kat' kökünden türeyen mukâtaa "kesişmek[665]" anlamına gelmektedir. "Belirli bir miktar üzerinde karşılıklı olarak anlaşma" şeklinde tanımlanacak genel bir anlamı vardır. Zamana ve mekâna göre değişen farklı kullanım türleri bu sözlük manasından ileri gelmektedir. Tarihsel geçmişi Abbasilere kadar uzanmakla birlikte Selçukluların son dönemlerinde ve özellikle İlhanlılar zamanındaki yaygın kullanım şekliyle mukâtaa " vergilerin belli bir meblağ karşılığı iltizama verilmesi" anlamında kullanılmıştır. Osmanlılarda da ilk olarak daha ziyade bu anlamda "mukâtaaya almak / tutmak" veya yalnızca "mukâtaa" tabirleriyle devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesi kastedilmiştir. Bu dönemde mukâtaa kavramı aynı zamanda "sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ" anlamını da içermekteydi. Bu kavram, "devlete ait birtakım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi" manasından zamanla "iltizamın konusuna dâhil olan vergi birimi" anlamına doğru kaymıştır.[666]

Mukataa, Osmanlıların ilk dönemlerinden itibaren kullanılan malî bir terimdir. Eski tahrir defterlerinde bunun yerinde "maktu", "maktu'a" "kat' olundu" gibi tabirlere de tesadüf edilmektedir. Verginin miktarını, bazen icar bedelini, kesmek ve kesişmek manasında olan "mukataa vazetmek" tabiri, bazen doğrudan doğruya "vergi tarh etmek" manasına gelmekteydi. Bu kullanım şekli bazı klasik dönem Osmanlı kaynaklarında da görülmektedir. Bunun en açık örneği Tursun Bey'in eseri "*Târîh-i Ebü'l Feth*"de yer almaktadır. Tursun Bey, "*Âsâr-ı Sultân*

---

[664] Özlem Başarır, 18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 21.

[665] Halil İnalcık, buradaki "kesişmek" anlamını, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamak olarak tabir etmektedir. Ona göre, tapuya verilmeyen yani bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziyi devlet belli bir kira karşılığında şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir, şehirli, esnaf hatta asker de olabilir. Köylüler de bireysel veya toplu olarak mukataa ile araziyi tutabilirler. Bu çeşit topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü hukuk bakımından mukataa tam bir kiralamadır. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme ile belli olur. İşte mukataa, kesim tabiri de buradan çıkmaktadır. Burada, karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile, rantın miktarı belli olmaktadır. Bkz. Halil İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 5.

[666] Mehmet Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 129.

Ebü'l-Feth Der İsti'mâr-ı Konstantiniyye" [667] bahsinde, İstanbul'un ne şekilde şenlendiğini ve mamur hale geldiğini anlatmakta ve sonra çıkan bir emre göre şahıslara temlik olunan binalara mukataa vaz olunduğunu, yani vergiye bağlandığını bildirmekte ve bu işler için de o sırada Bursa Sancak beyi olan amcası Cebe Ali Bey'in görevlendirildiğini nakletmektedir. Mukataa kelimesi burada tamamen vergi tarh etmek manasında kullanılmıştır. Yoksa bir gelir kaynağının muayyen süredeki gelirini maktu' bir şekilde tevcih ve iltizam manasını henüz almamıştır. Bu tür vergi, sonradan yalnız hâsılatı ve vâridatı değişebilen bağ, çiftlik, değirmen, memleha, şehir ve kasabalardaki gümrük, pazar vesaire resimlerine konu olmuştur. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, bir yeri mukataaya vermek işi, yalnız devlet tarafından değil, şahıslarca da yapılmakta idi.[668]

Yukarıda da görüldüğü üzere mukataa uygulaması erken dönem Osmanlı kaynaklarında, ilk defa II. Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden (1453) sonra konutlar için uygulamaya konulan ancak gelen tepkiler üzerine daha sonra vazgeçilen bir yöntem olarak görülmektedir. Fethi takiben devletin diğer vilâyetlerinden gönüllü bir göç siyaseti uygulanmış, fakat gelen insan sayısı yeterli olmayınca zorunlu iskân ile İstanbul'un şenlendirilmesi yoluna gidilmişti. Bu iskân neticesinde İstanbul'a gelen halka evler verilip karşılığında bir kira (mukataa) ödemeleri istenmişti.[669] Bu husus Âşıkpaşazade'nin "*Tevârih-i Âl-i Osman*" adlı eserinde de yer almaktadır. Âşıkpaşazade, "*Anı beyân ider kim bu İstanbol ki alındı şehr harâb olundı; girü ne sûret-ilen ma'mûr olundı, anı bildirür*" bölümünde[670], İstanbul'un fethi ve harap olması sonrası nasıl mamur hale getirildiğini

---

[667] "*… Çün bu rağbet ile tevâyif-i enâm mütekessir oldı, yerleşti; hükm-i kazâ-muzî oldı ki, bu evler yazılup, hâllü hâlince mukâta'a vaz' oluna. Bu cihetten ki temlîk olunan binâdur, yir vakftur; bî-mukâta'a olmaz, diyü. Pes bu yazınun infâdı içün, merhûm ammüm Cebe-Ali Beğ – ki ol esnâda Bursa Beği idi – ol ta'yîn olundı. Ve kemîne dahı, Bursa safâsına terk-i timâr idüp, ammüm huzûrını ihtiyâr itmiş idüm. Maslahatı üzerinde olmağın, işâret-i âliye şöyle oldı kim, bu şikeste-dil kalemi ile defter oluna. Hezâr ta'ablar çekilüp, hâne-be-hâne, hücre-be-hücre, ulviyyât ü süfliyyât, bağçe vü bâğât yazılup, mukâta'a sebebi ile çok tebeddülât vâkı' oldı. Meselâ bir kişi mukâta'asın edâ idemeyecek evi koyup, ihtiyârı ile, hâline münâsib ev aldı…*" Bkz. Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977, s. 67- 68.

[668] Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", **IV. Türk Tarih Kongresi** 10-14 Kasım 1948, TTK Yay., Ankara, 1952, s. 434- 435.

[669] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 31-32.

[670] "*… Ve etrâfdan her kim ki geldi-y-ise evlerden virdiler. Bu şehr bu vech-ile hayli ma'mûr olmadı. Andan sonra pâdişâh hükm itti kim her vilâyetden agniyâlardan ve fukarâlardan evler süreler. Her vilâyetün kadılarına ve sübaşılarına hükm ile kullar göndürdiler, anlar dahı hükm mûcebince mübâlaga evler sürüp İstanbol'a getürdiler. Ve bu gelen halka dahı evlerden virdiler. Bu kez bu şehir ma'mûr olmağa olmaga sûret tutdı. Ve andan sonra bu halâyıka virdükleri evlere mukâta'a vaz' itdiler…*" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003, s. 488.

anlatmaktadır. Fetihten sonra padişah II. Mehmed'in şehrin subaşılığını Süleyman Beğ'e verdiğini ve tüm vilayetlerin kadılarına ve subaşılarına haber gönderilip isteyenlerin İstanbul'a gelip yerleşmelerini ve kendilerine burada evler, bağlar ve bahçeler verileceğine dair hüküm gönderildiğini ve bu hüküm gereği İstanbul'a çok sayıda ailenin gelip yerleştiğini ancak sonraları bu evler için bir "mukataa" bedeli konulduğunu bildirmektedir.[671] Mukataa kelimesi burada da kira manasında kullanılmıştır. Aynı şekilde Mehmed Neşri'nin "*Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşri Tarihi*"[672] ve İbni Kemal'in "*Tevârih-i Âl-i Osman*"[673] adlı eserlerinde de mukataa kavramının bir çeşit vergi ya da kiralama anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlılarda İstanbul'un fethinden önce kamu düzeni dışındaki özel kesimde de benzer kiralama yöntemi görülmekteydi. Öyle ki Osman Gazi, Karacahisar'ın fethinden (H.687/M. 1288) hemen sonra şehirde sahipsiz kalan evleri savaşa katılan askerlere ve Germiyan ile diğer beyliklerden gelen halka dağıtmıştı.[674] Benzer uygulama İnegöl'ün fethinden sonra da yapılmıştı[675] Ayrıca Bursa'nın Osmanlılar tarafından fethinden (H.726/M.1326)[676] sonra askerler ve buraya ilk göç

---

[671] Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 219.

[672] "*… Andan Hunkâr buyurdu-ki, her vilâyetin ganîsinden ve fakîrinden süreler. Kadılara ve subaşılara hükümler varıp, her taraftan adamlar sürüp İstanbul'a doldurıcak, şen olmağa başladı. Andan bu gelen kişilerin evlerine mukata'a vaz'ettiler…*" Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995, s. 709.

[673] "*... Ol diyâr-ı hâlîyede kırılan ve esîr olan küffârdan kalan dûr-ı ma'mûre ve kusûr-ı 'aliye, eksüği olan girsün otursun" deyü fermân-ı sultânî sâdır oldı. Hazır evlere tama' idüb her tarafdan hâss u 'âm, bay ve yohsul kimse, ibrâm etmeden kendü ihtiyârlariyle dökülüb geldiler, şehrün bir mikdar yeri onlarunla toldı. Ondan sonra her diyârun mâldârlarından ba'zına gelüb mezkûr ma'mûrede yerleşmek teklif etdiler; hüsn-i rızâsiyle gelenler geldiler, gelmiyenleri teşdîd ü tehdîd ile göçürüb cebrle iletdiler. Ol hâlî kalan evler toldukdan sonra, havâliy-i şehr mâlî oldukdan sonra, fermân-ı 'âlî-şân-ı hakanî vârid olub ol mekânlara hallü hâline münâsib mukata'a vaz' olundı; yirmi kez yüz bin filori mal-ı senevî mukarrer oldukdan sonra emr-i sultâniyle gene ref' olundı…*" Bkz. İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, (Haz. Şerafettin Turan, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1991, s. 97- 98.

[674] "*… Kaçan kim Karacahisâr'ı aldı, şehrün evleri boş kaldı ve Germiyân vilayetinden hayli adamlar geldiler. Osmân Gâzi'den evler dilediler. Osmân Gâzi dahı gelenlere boş evlerden virdi ve sehel zamânda şehrün evleri memlû olup şehir ma'mûr oldı…*" Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 339; "*… Hemân ol aradan azm itdi göçdi, Karaca-kal'a'nun üstüne düşdi, Biraz ceng eylediler biraz bî-muhâbâ, Alınmaz kal'a gördi itdi yağma, Çü yağma oldı girdiler hisâra, Tekür ceng içre oldı pâre pâre, Tekür cân virdi kaldı tahtile tâc, urup gâzîler itdi şehri târâc, O şehrün evlerin gâzîlerine, Virür hâline göre her birine…*" Bkz. Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (Haz. Necdet Öztürk), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 38.

[675] "*… Hemân-dem Turgud Alp'ı Eynegöl'e, Salar kim teküri Ayonikola, Bu avı tuymadın ola şikâr ol, Erişüp Eynegöl'i itdi hisâr ol, İrer ardınca Osmân 'ile leşger, Buyurdı def'i yağma eylediler, Tekürin kesdiler erken başını, Cehennemde yidi ahşam aşını, Erin kırdı, esîr itdi dişisin, Diri komadı kat'a bir kişisin, Okudı şevkı olan gâzîlerini, Üleşdürdi o şehrün evlerini…*" Bkz. Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, s. 42.

[676] İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 1, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947, s. 12.

edenlerin şehrin gelişimine uygun olan arazileri mülk edindiği, akabinde bu arazileri şehre sonradan gelenlere sattığı ya da mukataaya verdiği görülmektedir. Bursa'nın fethinden 125 yıl sonraki mahkeme defterleri günümüzde halen mevcut olduğundan, mukataa sözleşmelerini veya vakıfların muamelatını tetkik suretiyle bu hususu ortaya koymak mümkündür.[677]

Yine erken dönem Osmanlı kaynaklarında, halk için ağır bir yük olan mukataa uygulamasının Vezir Kula Şahin Paşa'nın arzıyla kaldırıldığı, bundan böyle dağıtılacak boş evlerin "mülklükle" verilmesinin emredildiği[678], ancak sonradan Rum Mehmed Paşa'nın teşvikiyle uygulamanın tekrar yürürlüğe konulduğu[679] ve bu tarihten sonra da süreklilik kazandığı yazmaktadır.[680]

Bu kavram çokluğu ve belirsizliği, tabirlerin anlamı ve birbirleriyle olan ilgilerinin karmaşıklığından ortaya çıkmaktadır. Bu husus, mukataa kavramı için tek bir tanım yapılmasını imkânsız hale getirmiştir. Mukataa; iltizam, kesim, maktu' ve maktu'a kavramlarını kapsadığı gibi, icare/bedel, yöntem, malî birim, götürü ve

---

[677] Mustafa Akdağ,, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I (1243-1453), Barış Yay., Ankara, 1999, s. 384; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 32.

[678] "*… Kula Şâhin dirlerdi, Sultân Muhammed'ün atasından dedesinden kalmış bir kulı var-ıdı. Pâdişâha eydür: "Hey devletlü sultânum! Atân deden bunca memleketler feth itdiler, hiç birinden mukâta'a vaz' itmediler. Sultânuma lâyık degüldür." didi. Pâdişâh dahı anun bu sözin kabûl itdi, mukâta'ı bagışladı. Yine yini hüküm buyurdı: "Her ev ki virürsiz milklige virdüm." didi. Andan sonra her virilen evlere mektûb virdiler, milkiyyete tasarruf itdiler…*" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 488; "*… Andan Kula Şahin derlerdi, Sultan Mehmed'in atasından ve dedesinden kalmış kişiydi, Pâdişaha bir gün eyitti: "Hay devletli Sultanım, atan, deden zamanından kalmış eski kişiyim. Bunca memleket ki, atan, deden feth ettiler; mukata'a vaz'etmediler. Bu nesne Sultanıma dahi lâyik değildir" deyip, sükût etti. Pâdişaha bu söz tesir edip, mukata'ayı götürdü…"* Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II, s. 710- 711.

[679]" *… Pâdişâha bir vezîr geldi kim ol bir kâfirün oglıydı, pâdişâha gâyet de mukarreb oldı. Ve bu İstanbol'un eski kâfirleri bu vezirün atası dostlarıdı, yanına girdiler kim: "Hey ne'ylersin." didiler. "Bu Türkler girü bu şehri ma'mûr itdiler." didiler. "Bu senün gayretün kanı! Atan deden yurdunı ve bizüm atalarumuz dedelerümüz yurdlarını ve yurdlarumuzı bu Türkler aldılar, gözlerümüze karşı tasarruf iderler. İmdi sen hôd pâdişâhun mukarrebisin." didiler. "Cehd eyle kim bu halka bir re'y ü tedbîr-ile kim bu halk bu şehrün 'imâretinden el çekeler ve girü evvelki gibi bu şehir bizüm elümüzde kala." didiler. Vezîr dahı eydür: "Buna şol mukâta'a evvelde komışlardı, anı pâdişâha diyüp girü koduralum." didi kim "Bu halk dahı milkler yapmaktan el çekeler. Bu şehir o sebeble girü harâba vara. Âhir girü bizüm tâ'ifemüz elinde kala." Didi. Andan sonra bir gün sürdi pâdişâha vardı. Bir münâsebet-ile mukâta'ayı girü andı. Pâdişâhı râzı eyledi, ihdâs itdi. Bu mugvî mel'ûn kâfirlerün birisiyle bir adı Müsülmân dahı koşdılar ve ol mugvî kâfir ne didi-y-ise yazdılar, hîç bir vech-ile kimseyi söyletmediler…*" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 488-489; "*…Tâ şuna değin-kim, Rum Mehmed Paşa vezir olup, ol yine Sultan Mehmed'i iğvâyile tamâ'a düşürüp, yine mukata'a vaz'ettirdi. Kendi zira İstanbul oğlanıydı. Müslümanlar gelip, kendi şehrinin evlerini müft tasarruf ettiklerine hased edip, bu şimdiki mukata'a anın iğvâsiyle olmuştur…*" Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II, s. 711.

[680] Kendisi de bu mülklerde kiracı olarak oturan Aşıkpaşazade, mukataa/kira uygulamasını yürürlüğe koyduran Rum Mehmed Paşa'yı şiddetli bir şekilde tenkit etmekte ve eserinde kendisinden nefretle bahsetmektedir: "*…Eger sorarlarsa bu vezir kim? İstanbol esîri Rûm Muhammed'dür kim sonra anı padişâh it gibi bogdurdı…*" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), s. 489.

sözleşme anlamlarını da içermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde mukataanın Türkçe karşılığı olan kesim kelimesi, malî birim ve sözleşme anlamlarını karşılamamaktadır. İltizam ise, sadece bir vergi toplama yöntemi olarak bilinmektedir. Yöntem ve götürü anlamıyla maktu' ve kesim kavramı -icare anlamı hariç- eş anlamlıdır. İcare/bedel anlamında kesim kavramını maktu'nun bir versiyonu olan maktu'a kelimesi karşılamaktadır. Maktu'a ayrıca malî birim anlamına da gelmektedir. Yani maktu' ve maktu'a kavramları birlikte, sözleşme hariç mukataa kavramını karşılamaktadırlar.[681]

Mukataa kavramı, devlet işletmesi ya da devlete ait bir gelir payının tahsili işi için de kullanılmaktadır. Mukataalar, devlete ait gelirlerin tahsili veya bir tekel haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı ya da yer altı zenginliklerinden devlet payına düşen kısmı toplamak veya gerektiğinde bu kaynakları işletenlerden çıkardıkları madeni satın alma tekeli (monopson) kurmak şekillerinde işletilen üretim birimleridir. Bir bakıma mukataaları günümüzdeki şekliyle "Kamu İktisadi Teşebbüsleri" olarak da değerlendirebiliriz. Kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler ve şaphaneler buna örnektir. Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, ticarî ve sınaî kuruluşu mukataa konusu yapabilmekte ve bunlardan hissesine düşeni de çoğunlukla özel teşebbüs eliyle toplatabilmekteydi.[682]

Mukataa, evvela mukavele, uzlaşma veya şurût manasında kullanıldığı gibi, bir bölgenin veya bir vilâyetin vergi işlerini üzerine alan bir kimse tarafından ödenen vergiler manasına da gelmektedir. Bundan başka bir köy ikta' olarak verilebilirdi. Bu köyü alan kişi için devlet hazinesine borçlu olduğu muayyen maddeler tespit olunurdu. İşte buna da mukataa denmiştir.[683] Mukataa, bir mahallin hâsılatının muayyen bir bedel ile bir mültezime veya bir emine verilmesi anlamında da kullanılmıştır.[684] Coğrafî sınırları ile alınacak vergilerin tür ve miktarları maliye

[681] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 4.
[682] Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1985, s. 120; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1994, s. 177; Mehmet Ali Ünal, "XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, Samsun, 1988, s. 93.
[683] Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 30.
[684] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, İkinci Baskı, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 332; Halil İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s. 5.

tarafından belirlenmiş vergi kaynağı / kaynakları da mukataa olarak adlandırılmıştır.[685]

Ayrıca mukataa, arazinin kesime verilmesi ve devlete ait bir varidatın muayyen bir bedel mukabilinde kiralanması olarak da ifade edilmiştir. [686] Bu kullanım değişikliği XV. asrın ortalarından başlayarak yüzyılın sonlarında tamamlanmıştır. Bu şekli ile mukataa, XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçerli esas terim olarak, hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim olarak tanımlanabilir.[687]

Mukataa tabiri, en başından beri, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait olan araziden ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kira miktarını ifade etmek için "mukâtaa-i zemîn"[688] veya "mukâtaalı"[689] gibi kavramlar için de kullanılmıştır. Bunun dışında mukataa, vergi mükelleflerinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç ve benzeri vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması anlamını da ihtiva etmekteydi. Bu anlamda "maktu" kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki bu anlamda, Rumeli'de "kesim", Güneydoğu'da ve Suriye bölgesinde "dimos"[690] tabirlerine rastlanılmaktadır. Maktu' kelimesi isim olarak, "maktu'a" şeklinde tıpkı mukataa gibi bir vergi birimini ifade etmekteydi. Ancak bu iki kavram arasında üslup kaygısını aşan bir anlam farkı pek görülmemektedir. Osmanlı maliye uzmanları

---

[685] Şevket Pamuk, *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914*, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s. 147.

[686] Mehmet Zeki Pakalın, "Mukataa", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 578; Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 1999/352, Ankara, 1999, s. 56.

[687] Harun Şahin, "XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme", **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science**, June 2013, s. 1022.

[688] Arazi-i emiriyye üzerine cemaatler namına yapılan mektep, hastane, mabet gibi hayrî ve dinî kurumlar münasebetiyle alınan vergi hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu vergi o gibi yerlerde hazinenin inkıtaa uğrayan âşar vergisinin karşılığı idi. Bundan dolayı "bedel-i öşür" de denilmekteydi. Bkz. Pakalın, "Mukataa-i Zemin", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 579.

[689] Mukâtaalı tabiri, uzun süreli bir kira sözleşmesiyle arsası / arazisi üzerinde bina yapılmasına ya da ağaç dikilmesine izin verilen vakıf türünü de ifade eder. Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da buna genellikle "hikr" adı verilir. Bkz. Nazif Öztürk, "Mukâtaalı Vakıf", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 132.

[690] Mahsulün onda biri (öşür) anlamına gelen bu tabir, genellikle Osmanlı vergi sisteminde Güneydoğu ve Suriye bölgesindeki meskûn yerlerden toplanacak vergi konusunda kullanılan bir tarh ve tahakkuk yöntemine verilen bir isimdir (bervech-i dimosiyet). Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, dimosât içinde geçen köyler, yükümlü oldukları –bazen- aynî olan vergileri ölçülüp tartılmadan, önceden tayin edilen nakdî bir bedel karşılığında, götürü olarak te'diye ederlerdi. Dimos tabirini Osmanlılar, Kölemenlerden almışlardır. Bkz. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 157- 158.

açısından da bu iki kavram arasında bir fark olmadığı malî konularda yazdıkları eserlerde bunların birbirinin yerine kullanılmasından anlaşılmaktadır. Buna rağmen malî bir birim olarak daha ziyade mukâtaa kavramı tercih edilmiştir.[691]

Osmanlı öncesi Türk- İslam devletlerinde de mukataa sistemi uygulanmaktaydı. İlk önceleri ikta sistemi[692] olarak da bilinen bu uygulamaya göre, bir bölgeyi fetheden hükümdar oranın arazisini hizmetlerine karşılık olarak kumandanlarına tevcih etmekte, onlar da bunu maiyetlerinde bulunan zabitlere ve askerlere vermekteydiler. Kumandan sadakat ettiği sürece bu araziye sahip olur, aksi durumda elindeki arazi tekrardan hükümdara yani hazineye intikal ederdi. Yine İslamiyet'in ilk dönemlerinde devletin başı olan halifenin eline geçip, sahibi olmayan arazi de hazineye ait kabul edilirdi. İşte böyle hazineye bağlı olan arazinin öşür ve vergileri beytülmâle[693] verilmek şartıyla ya tamamen ya da kısmen maaş karşılığında icap edenlere mukataa olarak verilirdi. Emevî ve Abbasî halifeleri de arazileri kendi akrabalarına ikta olarak tahsis etmişlerdi. Ancak bu arazilerden vergi alınmamaktaydı. Yalnız tüm masraflar çıktıktan sonra fazla malın beytülmâle gönderilmesi gerekirdi. Abbasîler döneminde Mısır'daki uygulama bu şekilde cereyan etmekteydi.[694] Ancak bu uygulama ilk defa Nizamü'l-Mülk tarafından değiştirildi. Kendisi, Selçuklu Devleti'nin sınırlarının genişlediğini görünce, araziyi mukataalara ayırarak askerlere hizmetleri karşılığı dağıtmaya başladı. Böylece arazinin bir kat daha mamur olacağını düşünmüştü. Çünkü arazi bu kişilerin idaresi altında olursa, bunlar kendi menfaatleri gereği onun imarına daha fazla özen göstereceklerdi. Gerçekten de uygulama iyi neticelenmiş, ülke daha mamur olduğu gibi, devlet gelirlerinde de önemli bir artış kaydedilmiştir. Nizamü'l-Mülk'ten sonra gelenler de yine bu usul üzere hareket ettiler. Mesela Selahaddin-i Eyyûbî, idaresi altındaki tüm ülke topraklarını ve özellikle de Mısır'ı hizmetindeki ümerâ, zâbitan ve askerlere mukataa suretiyle verdi. Bu yöntemle kendilerine arazi tevcih edilenlere ise halktan yalnız muayyen miktarda vergi alma yetkisi tanındı. Bunun dışında başka bir hakka sahip değildiler. Sonraki dönemlerde mukataa uygulamasında bazı

[691] Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, s. 129.
[692] İkta sistemi hakkında geniş bilgi için bkz; Osman Turan, "İktâ", **İA**, V/2, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 949- 959; Mustafa Demirci, "İkta", **DİA**, XXII, İstanbul, 2000, s. 43-47; Sadi S. Kucur, "İktâ/Selçuklular", **DİA**, XXII, İstanbul, 2000, s. 47- 49.
[693] Sözlük anlamı, "mal evi" demek olan bu tâbir, hazine-i hassa, devlet hazinesi ve maliye dairesi makamında kullanılan bir terimdir. Bkz. Pakalın, "Beytülmâl", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 222.
[694] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 17.

değişiklikler yapılarak araziler kısmen mukataat, kısmen satılık ve kısmen de vakıf oldu.[695]

Klasik Osmanlı malî sistemi içerisinde devlete ait gelirlerin büyük bir kısmı kırsal kesimde tarımsal üretimden alınan öşürden sağlanmaktaydı. Şehirlerde yaşayanlar ise, ihtisâb resmi olarak tabir edilen pazar vergilerinden başka tüketimleri dolayısıyla gümrük vergileri de ödemekteydiler. Devlet gelir kaynaklarının önemli bir kısmını mülk veya dirlik olarak şahıslara, vakıflara ve bazı kurumlara tahsis etmişti. Bu gelirlerden merkezî hazineye ayrılan kısımların tahsili için kalabalık bir malî bürokrasiye ihtiyaç bulunmaktaydı. Hâlbuki devlet gelirlerinin tahsil edilmesi işi mukataa sistemi içerisinde geliştirilen yöntemler ile kolaylıkla yapılmıştır. Fakat devlet bu şekilde gelirlerinin bir kısmını mültezimlerle paylaşmak mecburiyetinde kalıyordu.[696]

Osmanlı Devleti'nde büyük çeşitlilik gösteren mukataaları kısmen bulundukları bölgelere, kısmen de muhtevalarına göre gruplandırmak mümkündür. XV. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başlarına kadar İstanbul defterdarlığına bağlı mukataalar, en büyüğü ve önemlisi Başmuhasebe olmak üzere başlıca Maden, Başmukâtaa, Haslar, Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mukâtaası, Bursa, İstanbul, Kefe, Avlonya ve Eğriboz adıyla bilinen gelir bürolarında kayıtlı olup, kontrol ve takipleri de bu bürolarca yapılmaktaydı. Merkezde yer alan bu bürolarda kayıtlı mukâtaaların birim sayısı XVII. yüzyılın sonlarında yaklaşık 400- 500 civarındaydı.[697] Fakat bu sayının bir kısmı tek bir mukâtaayı değil bir grup mukâtaayı temsil eden birimlerden meydana geliyordu. Büyük kısmı Başmuhasebe Bürosu'nda kayıtlı olan Tokat, Diyarbekir, Mardin, Halep, Kıbrıs, Üsküp, Kefe gibi imparatorluk merkezine uzak bölgelerde olan grup halindeki mukâtaaların yönetimi voyvodalık[698], muhassıllık[699] veya nezaret şeklinde örgütlenmişti. Her birimde yer

[695] Pakalın, "Mukataa", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 578.
[696] Şahin, agm, s. 1024.
[697] Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, s. 130. Bu mukataa gelir büroları ve işleyişi hakkında geniş bilgi için bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 83- 107; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 84- 111.
[698] Voyvoda, Osmanlılarda malî bir terim olarak, vergi gelirine sahip kişilerden aldığı yetkiyle kendisi ya da başkası namına vekâleten vergi toplayan görevliler için kullanılan bir tabirdir. Voyvodayı vergi tahsildarlığı bakımından muhassıl ve mütesellimden ayıran temel fark, bu kişinin sadece timar, zeamet ve yüksek askerî zümreye ait hasların değil, aynı zamanda merkezî hazineye ait vergilerin ve vakıf gelirlerinin tahsilini de üstlenebilmesidir. Osmanlılarda XV. yüzyılda uygulamaya konulan voyvodalık XVI. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmaya başlamış ve bu yüzyıl boyunca Osmanlı eyalet maliyesi içinde vergi gelirlerinin toplanmasında önemli bir kurum haline gelmiştir. Bkz. Erol

alan bu mukâtaaların sayısı örneğin Tokat Voyvodalığı'nda (H. 1070/M. 1660) yirmi dört, Halep Muhassıllığı'nda (H. 1102/M. 1690) ise otuz birdi. Zamanla hem merkezde kayıtlı birim sayısı hem de grup halindeki birimlerde yer alan mukâtaaların sayısının büyük ölçüde artma eğiliminde olduğu görülmektedir.[700]

İmparatorluk genelindeki mukataaların sayısı bini aşmaktaydı. Bundan dolayı birbirinden farklı özellikler arz eden çok sayıdaki mukâtaaları kategorize etmek oldukça zordu. Mekân itibarıyla mukataalar değerlendirildiğinde köy ve mezra gibi çok dar bir alanı kapsayan mukataalar bulunduğu gibi birkaç eyaleti içerisine alacak genişlikte mukâtaalar da bulunmaktaydı. Mekân itibariyle geniş alanları kapsayan mukâtaalar genellikle az unsurlu iken, nahiye ve kaza gibi orta dereceli mekânlarda bulunan mukâtaalar çok unsurlu birimlerden meydana gelmekteydi. Bundan dolayıdır ki, imparatorlukta tüm mukâtaaları kapsayacak tek bir örgütlenme modelinden bahsetmek mümkün olmamaktadır.[701] Mukâtaaların böyle farklı tipolojik yapılar içinde bulunmalarını belirli bir sebebe bağlamak mümkün olmadığı gibi bunların etki dereceleri farklı birkaç sebepten bahsedebiliriz. İlk olarak, mukâtaaların hazine açısından birer malî hesap birimi olarak gelirleri bakımından istikrarlı olması ve az çok önceden görülebilirlik niteliği taşıması çok önemli idi. Mukâtaaların kapladığı alanın genişliği veya içerdiği vergi unsurlarının sayısı arttıkça sağladığı gelirin yıllık istikrarı da artmaktaydı. Çünkü bir alanda veya unsurda meydana gelen bir değişme, diğer alanlardaki değişmeme ya da aksi yönde bir değişme ile dengelenebiliyordu. Mukâtaa gelirlerinde istikrar, hazine açısından yalnız harcamaları güvenle yapma imkânı vermekle kalmadığı gibi aynı zamanda önceden

---

Özvar, "Voyvoda", **DİA**, XLIII, Ankara, 2012, s. 129.Voyvodalık hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Kemal Kaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Voyvodalık, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

[699] Arapça "tahsîl" masdarından türeyen "tahsil edici" anlamındaki muhassıl, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Anadolu ve Rumeli'de cizye, a'şâr, âdet-i ağnâm, imdâd-ı seferiyye ve hazariyye, salâriyye mukabele, bedel-i nüzül, avârız, ispençe gibi devlete ait vergileri ve resimlerin tarh ve tahsili işini yapmakla görevli olan kişilere verilen isimdir. Klasik dönemde genellikle yerel unsurlardan seçilen muhassıllar kendi bölgelerinde nüfuzlu kişiler haline gelmişler ve böylece taşra idaresinde yeni bir sosyal sınıf ortaya çıkmıştır. XVII. yüzyılın başlarında timar ve zeametlerin malikâneye dönüştürülmesi üzerine Anadolu'da Saruhan, Hüdâvendigâr, Karesi ve Canik sancakları ile Halep, Musul eyaletleri sancakları ve Mora, Sakız, Sisam sonraları Girit ve Taşoz adaları, ayrıca Rumeli'de bazı sancakların gelirlerini toplamakla görevli memurlar muhassıl unvanıyla adlandırılmış (muhassılü'l-emvâl) ve buraların idaresinden de sorumlu tutulmuşlardır. Bkz. Yücel Özkaya- Ali Akyıldız, "Muhassıl", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 18. Muhassıllık hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ayla Efe, Muhassıllık Teşkilatı, Basılmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2002.

[700] Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, s. 130.

[701] Şahin, agm, s. 1025.

görme şansını arttırarak risk ihtimalini de düşüreceği için mültezimlerin de daha az kârla ve daha yüksek bir bedelle mukâtaaları kabul etmelerini sağlardı.[702]

Mukataaların oluşturulmasında vergilendirme masraflarının fazla olmamasına titizlikle dikkat edilirdi. Bir mukâtaanın brüt gelirinin genel olarak % 5-20'si arasında değişen bir masraf oranı normal kabul edilmekteydi. Mukâtaanın iltizam yahut emanetle yönetilmesi arasında bu açıdan bir fark bulunmamakta idi. Zira vergilendirme masraflarının fazla olması, yaklaşık % 50 gibi yüksek oranlara ulaşması, Osmanlı maliye otoriteleri tarafından halkın gereksiz ve aşırı bir vergi yükü altına sokulması olarak düşünülmekteydi. Bu durumu önlemek için ya bu vergi kaldırılır ya da vergilendirme maliyetini düşürecek şekilde başka vergi unsurları ile birleştirilmesi sağlanırdı. Bu sayede sınırlı bir bölge içinde çok sayıda vergilendirme memurunun toplanması da önlenmekteydi. Mekân sınırları daraldıkça mukâtaayı oluşturan vergi unsurlarının arttırılmasının en önemli sebeplerinden biri bu idi. Öyle ki, normal olarak mukâtaa kategorisine girmeyen avârız ve cizyenin de mukâtaalara bağlandığı görülmüştür.[703]

Devletin iktisadî yaşamla ilgisi sadece vergi haklarından ibaret değildi. Mirî toprak rejimi ile ilgili olarak, ancak onunla sınırlı sayılamayacak iktisadî alaka ve faaliyetleri de bulunmaktaydı. Devlet, üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermaye üzerinde etkin bir kontrol sağlamaktaydı. Bu çerçevede devlet, madencilik, ziraat, esnaflık ve ticaret alanlarında birçok işletme ve faaliyetin de doğrudan sahibi idi. Madencilikte, bilhassa altın ve gümüş madenlerinin tamamı, bakır ve kurşun madenlerinin büyük bir bölümü, şap madenleri ile tuzlaların tamamı, pirinç ekimine gerekli alt yapı tesislerinin hepsi, kumaş apre tesisleri (mengene), boya ve basma atölyeleri, mum imalathaneleri, kahve değirmenleri (tahmis) vb. pek çok işletmenin de sahibi devletti. Adı geçen tüm bu kuruluşların hemen hemen hepsi birer mukâtaa olarak örgütlenmişti.[704]

---

[702] Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1* (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2006, s. 59- 60.
[703] Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", s. 60; Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, s. 130.
[704] Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", s. 60-61; Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, s. 130.

1.3. Mukataa Gelirlerini Toplama Yöntemleri

Osmanlıların tarihi boyunca devlete ait olan gelirlerin iki tahsilât biçimi vardı. Bunlardan birincisi doğrudan ikincisi ise dolaylı tahsilâttır. Doğrudan tahsilât, belirli vergi toplama yöntemleriyle vergilerin merkezî hazineye aktarılması ya da hazinenin herhangi bir harcama alanına, ilgili yöntemler çerçevesinde terk edilmesidir. Dolaylı tahsilât ise, gelirleri doğrudan merkezî hazineye ait olmayan ancak, mirî (devlete ait) bir görev karşılığında askerî sınıf mensuplarına bırakılmış vergilerin yine ilgili sınıf tarafından toplanmasıdır. Birinci tahsilât yöntemiyle merkezî hazineye bağlı havass-ı hümâyûn gelirleri, ikinci tahsilât yöntemiyle de timar gelirleri elde edilirdi. Havass-ı hümâyûn gelirleri, merkezî gelirleri temsil etmekte ve merkezî bütçe gelirlerinin esasını oluşturmaktaydı. Tımar gelirleri ise, devletin merkezî gelirleri içerisinde yer almamaktaydı. Fakat zamanla birinden öbürüne veya tersine geçişler yaşanmaktaydı. [705] Zamanla timar usulünün değişmesiyle birlikte bir kısım timar ve zeametlerden sahipsiz kalan araziler mukataaya dönüştürülerek mültezimlere ihale edilmeye ve merkezî hazineye gelir olarak aktarılmaya başlanmıştır.[706]

Osmanlı maliyesinde mukataa gelirleri başlıca üç yöntemle toplanmaktaydı. Bunlar, emanet, iltizam ve malikâne idi.

1.3.1. Emanet Uygulaması

Osmanlı maliyesinde merkezî hazinenin gelirlerinin tahsili için devlet, dönemin şartlarına uygun vergi toplama metotları geliştirmişti. Devlet için vergilendirmenin temelde iki yolu bulunmaktaydı. Bunlardan biri, maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılması, ikincisi ise vergilendirme vazifesinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesiydi. Bu iki uygulama, vergilendirmede devletin kullanabileceği mekanizmaların iki ideal şematik kutbudur. Uygulamada bu iki kutup arasında değişik şekiller her zaman için var olmuştur. Osmanlılar, "emanet" ve "iltizam" usulleri ismini verdikleri bu metotların her ikisini de kullanmışlardır.[707]

[705] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 2.
[706] Şahin, agm, s. 1026.
[707] Mehmet Genç, "İltizam", **DİA**, XII, İstanbul, 2000, s. 154.

Osmanlılarda mukataaların vergilerinin toplanması usullerinden birisi olan emanet, merkezî hazineye ait olan vergi gelirlerinin devlet tarafından bir memur kadrosu tarafından tahsil edilmesi manasına gelmekteydi.[708] Mukataalar emanet yöntemiyle (ber vech-i emânet) işletilebilmekteydi. Bu yöntemle devlet, mukataaları bir mültezime devretmeyerek bu işletmelere ait gelirlerin kendi eliyle görevlendirdiği kişiler tarafından toplanmasını tercih etmekteydi.[709] Bir gelir kaynağı mukataa haline dönüştürüldüğünde, bu mukataa yıllık gelirinin tespit edilmesi için ilk yıllarda emanet yöntemi ile idare (deruhte) edilmekteydi. Buna ilaveten, bir mukataanın gelirlerinin azalması sebebiyle mültezimlerin talip olmaması, devletin mukataanın gerçek gelirini belirlemek istemesi ve mültezimlerin mukataanın işletme şartlarına uymaması gibi nedenlerden dolayı da devlet emanet yöntemini uygulama yoluna gitmişti. Diğer taraftan uzun süreli ve yıpratıcı savaşlar veya başka nedenlerden dolayı boşta kalıp gelirlerinin düştüğü ya da satışı gerçekleşmediği yıllarda da mukataaların bu yöntemle işletilmesi tercih edilmişti.[710] Yine gelir düşüklüğü gibi nedenlerden dolayı mültezimlere çekici gelmeyen ya da padişah hasları veya madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar da emanet yöntemiyle idare olunmaktaydı.[711] Bu bağlamda Osmanlı maliye geleneğinde emanet, iltizama tercih edilmesi gereken bir uygulama olarak değerlendirilmişti.[712] Mukataaların iltizam usulü yerine emâneten yönetilmesi bazı Osmanlı layiha yazarları tarafından da dile getirilmiştir. Bu hususta Lütfi Paşa, "… *ve mukâta'ât-ı iltizâmdan ise, emâneten eyü kimesneye virmek evlâdır. Amma sadr-ı a'zam ile başdefterdâr mîrîye evlâ olan ile 'amel eyleyeler, ma'kul odur*…" demekle iltizam

[708] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 2.
[709] Bu hususla ilgili olarak, Fî evâsıt-ı Zilhicce Sene: 1036 (M. Ağustos-Eylül 1627) tarihli, "Tuna mukâtaaları Özi Kalesi neferlerinin mevâciblerine ocaklık tayin olunduğundan, Nâzır Ahmed uhdesinde bulunan İskele-i İsakcı ve Tolca ve Maçin ve tevâbii mukâtaaları ile Zarar-ı Kassabiye Mukâtaası'nın iltizâm süresi bitiminde tâlibi çıkıncaya kadar Vezir Hasan Paşa'nın adamına emâneten zaptettirilmesi ve söz konusu mukataalara kimsenin müdahale ettirilmemesine" dair İsakcı ve Tolca ve Maçin ve İbrayil ve Hırsova kadılarına yazılan hüküm için bkz. 48 No'lu hüküm, *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036- 1037/1626-1628) Özet- Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkı Basım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 54, Ankara, 2001, s. 34.
[710] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 150-151.
[711] Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 178.
[712] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 128.

usulüne dair çekincelerini ortaya koymakta ve bunun yerine emânet usulünün uygulanmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.[713]

Emanet yönteminde, mukataanın geliri, memur, hademe maaşları, kira, yakıt, tamir gibi masraflar çıkarıldıktan sonra kalan kısımdır. Bu hâsılat da ya merkeze gönderilir ya da merkez tarafından uygun görülen yerlere nakledilerek mahsûbu yapılırdı.[714] Emaneten idare halinde mukataa geliri devlet bütçesine her ne kadar "mukataa hâsılatı" adı altında yansımaktaysa da, bu hâsılat yine de gerçek vergi hâsılatını tam olarak ifade etmemekteydi. Çünkü emanet uygulamasında da vergi toplama masrafları bulunmaktaydı.[715]

Mukataaları emanet usulüyle deruhte eden ya da vergilerini toplama hakkına sahip olan şahsa "emîn"[716] adı verilmekteydi. Bu kişiler doğrudan merkezî hazine tarafından görevlendirilmekte olup, devletten bir maaş veya dirlik almaktaydılar. Mukataalardan elde edilen gelirlerin azlığı ya da çokluğundan veya zarar edilmesinden dolayı hiçbir sorumluluk üstlenmezlerdi. Sadece devletin kendisine tahsis ettiği ödenekle yetinerek geçimlerini sağlarlardı. [717] Eminler genellikle mültezimlerin talep etmediği veya askerî bakımdan önemli vergi kaynaklarının tahsili için tayin edilmekteydiler.[718]

Osmanlı saray hizmetinde çalışan dört emin bulunmaktaydı. Bunlar, Şehremini, Matbah-ı âmire emini, Darphâne emini ve Arpa emini idi. Bu görevlilerin her biri "Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn" [719] rütbesinde olup mülkiye sınıfına mensuptu.[720]

---

[713] Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan'dan İndeks İlave Edilmiş Ayrı Basım**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 39.

[714] Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, (ed. E. İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999, s. 544.

[715] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih),* Alan Yay., İstanbul, 1986, s. 22.

[716] Sözlükte, "kendisine bir şey emanet edilen, güvenilir kimse, mutemet" anlamına gelen emin kelimesi, Osmanlılarda belli bir vazifeyi yerine getirmesi istenen ve bu vazifesine mukabil devletten ücret alan, fakat üstlendiği vazifeden dolayı herhangi bir risk altına girmeyen tüm görevliler için kullanılmıştır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Emin", **DİA**, XII, İstanbul, 2000, s. 111- 112.

[717] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 128; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 150.

[718] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 2.

[719] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve bazı önemli memuriyetlerde görev yapanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, "Hacegân-ı Divan-ı Hümayun**", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 693. Gerek Divân-ı Hümâyun ve gerek Paşa kapısındaki kalemlerin şefleriyle bunlardan başka maliye, kapıkulu ocakları, kâtipleri, tersane emini, şehremini,

Emin, genellikle gelirleri tahsil ederdi; belirli bir zaman ile sınırlı olmadığında gelirin belli bir oranını, yılın belirli zamanında ise günlük ücret alırdı. Oran olarak ödendiğinde bu umumiyetle % 10 olmaktaydı. Bir gelir kaynağı mukataa haline dönüştürüldüğünde bir emin, bir kâtip ve gerektiğinde başka bir görevli (nazır[721], havale[722] vb.) tayin edilip bunlara ödenecek bir ücret tespit edilirdi. Buna "*mevâcib-i kadîme*" ismi verilmekteydi. Emin, kâtip ve diğer görevlilerin maaşları görevli bulundukları mukataa gelirinden tahakkuk ettikçe ödenir ve ödenen meblağ muhasebe görülme zamanında [723] mültezimin borçlarına mahsup edilirdi. Mültezimler, işletme hakkını elde ettikleri mukataalara ait mevâcib-i kadîmenin dahi borçlarına mahsup edilmesini, ayrıca nazır, muhassıl, müfettiş, havale ve kadı gibi görevlilerin mukataaya müdahale etmemelerini [724] istemekteydiler. Ayrıca, bir mukataanın gelirinin tespit edilmesi için emanet yöntemiyle idare olunması

---

arpa, matbah ve darphane eminleri, teşrifatçı, tophâne, baruthâne gibi daire ve hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri bu rütbe sahiplerinden tayin edilmekteydiler. İlk dönemlerde bu unvan sadece divan-ı hümâyun daireleri şeflerine verilirken sonraları bir rütbe halinde bunun dışındaki hizmet sahiplerine de verilmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren de devlet merkezi dışındaki bazı hizmet sahiplerine ve vezirlerin maiyetlerindeki divan efendisi gibi bazı kimselere de bu unvan verilmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 68.

[720] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 375; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 68.

[721] Mültezimin tercih ettiği ve onun çıkarlarını gözeten kişi olan nâzır, günümüzdeki anlamıyla genel müdür konumundaki kişidir. Bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 124.

[722] Mukataa gelirlerinden mahallinde yapılan harcamalara (ocaklık vb.) tahsis edilen veya merkezî hazineye yapılması gereken ödemeleri (irsaliye) ilgili yerlere ulaştıran görevlilere verilen isimdir. Bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 138. Mesela; "*Yenişehir ve Fener kadısı Mustafa, Ağustos 977 irsaliyesini ve Agriboz livası mukataalarından muayyen bir meblağı dergâh-ı âli çavuşlarından Pir Mehmed Çavuş, bu livanın ve Ezdin kazasının ve memleha ve iskeleleri ile Livadya çeltük haslarından ve Hayreddin Paşa has mukataasından tahsil edileni Beşir Çavuş, Tırhala livası mukataaları ile Ali Paşa has mukataaları vâridatını da ebnâ-i sipahiyandan Hamza Çavuş adındaki üç havâle ile göndermiş, ertesi senenin irsâliyesinde ise bunlara kendi tarafından bir me'muru da terfik eylemişti*". Bkz. Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", s. 438.

[723] Bu görevlilerin muhasebelerinin görülmesi işlemi devlet tarafından görevlendirilen kişilerce gerçekleştirilmekteydi. Mesela, Merhum Sultan Selim Han Medresesi müderrisine gönderilen hükümde, Kaptan Piyale Paşa ile Anadolu Defterdarı Hasan'ın Galata Hâssa Harcı Emini Mehmed'in muhasebesini görmekle görevlendirildikleri; bu esnada ortaya çıkacak şer'i hususların görülmesi için de kendisinin müfettiş tayin edildiği bildirilmektedir. 802 No'lu hüküm, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 21, Ankara, 1994, s. 136.

[724] Bu hususla ilgili olarak, Yevmü'l Hamis Fi Şehri Zilkade, Sene: 1036 (M. 18 Temmuz 1627) tarihli, İsakcı, Tolca, Maçin, Kili, Akkirman, İbrayil ve Hırsova kadılarına, "Özi Kalesi neferlerinin mevâcibleri için ocaklık tayin olunan İsakcı, Tolca, Maçin, Kili, Akkirman İbrail ve Hırsova mukâtaalarının, iltizâm süreleri sona erdiğinden, yeni dönemde isimleri yazılı kişilere deruhte olunduğu; bu sebeple söz konusu mukâtaaların bu kişilere zaptettirilip eski nâzır Ahmed'in ve başkalarının müdahale ettirilmemesine" dair yazılan hüküm için bkz. 54 No'lu hüküm, *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036- 1037/1626-1628) Özet- Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkı Basım*, s. 38.

durumunda buraya emin olarak tayin edilen kişinin, mukataada bulunan görevliler ve konuya vâkıf olan kişilerle birlikte hareket etmesi gerekmekteydi.[725]

İltizam ve emanet işleri hazine-i âmire tarafından yürütülmekteydi. Devlet, mukataaya ait gelirlerin merkezî hazinede toplanmasını sağlamak için bütün mukataaları devlet merkezinde ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye (açık arttırma) çıkartmaktaydı. Müzayede esnasında hazineye en fazla fiyatı teklif eden ve bunun bir kısmını da peşin vermeyi kabul eden iltizamı almaktaydı. Devlet açısından peşinat miktarının fazla oluşu bir tercih sebebi idi. Çünkü iltizamdan amaç bir an evvel merkezî hazineye peşin para girişini temin etmekti. Zira devlete ait her türlü câri harcamalar hazine-i âmire tarafından karşılanmasından dolayı buna şiddetle ihtiyacı vardı. Yapılan müzayede neticesinde en yüksek fiyatı ve ilaveten en fazla peşini vermeyi taahhüt eden yani iltizamı alan kişiye mültezim ve emin denilmekteydi. Osmanlı kaynaklarında bu durum "*ber vechi iltizam emin ve mültezim*" olarak formüle edilmiştir. Eğer müzayede sonunda iltizamı alan birisi çıkmazsa, bu durumda devlet, mukataa gelirlerinin tahsili için ulufeli bir memur tayin ediyordu ki bu kişiye de emin ismi verilmekteydi. Ancak iltizamı emaneten aldığı "*ber vechi emanet emin ve mültezim*" şeklinde ayrıca belirtiliyordu. Bu şekilde yani emanet suretiyle bir mukataayı iltizama alanlar da hazineye belli bir meblağı ödemek zorunda idiler.[726]

Bu bağlamda değerlendirildiğinde mukataaları yönetmek ve vergi gelirlerini tahsil etmekle görevlendirilen emini iki şekilde değerlendirmek gerekir. Birincisi, bir mukataayı emanet usulüyle (ber vech-i emânet) idaresine alan (deruhte eden) kişidir. İkincisi ise, yönetici konumunda olup bir mültezim ile beraber vazife yapan ve onu kontrol eden kişidir.[727] Koçi Bey de risalesinde eminlerin görevlerini iki şekilde tanımlamaktadır. Birincisini, " … *Emânet dedikleri "Bu mansıbı bana verin. Ne kadar akçe alırsam getirip, hazineye teslim edeyim" der. Ne elde edilirse getirip, hazineye teslim eder. Ona emin derler. Fakat halk arasında doğru adam az bulunduğu için iltizam ile verilir. Onun için mültezim derler…*" [728] şeklinde nitelendirirken ikinci tür eminliği ise, " … *Benim devletlü hünkârım, gümrük emini,*

[725] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),*, s. 151-152.
[726] Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 6, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1991, s. 59- 60.
[727] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),* s. 121- 122.
[728] *Koçibey Risalesi,* (Sadeleştiren; Zuhuri Danışman), Birinci Basılış, MEB Yay., İstanbul, 1972, s. 142- 143.

İstanbul'a ne kadar gemi ve bezirgân gelirse malına göre on akçede bir akçe alır. On yük akçe olursa bir yük akçe alır. Yüz yük olursa on yük akçe alır. Yılda hünkârımın hazinesine sekiz yük akçe verir. Çünkü eli altında çok mültezim vardır…" [729] şeklinde ifade etmektedir.

Emanet yöntemiyle işletilen mukataalar tekrar iltizama verilecek olursa[730], emanetle idare edildiği son yılın hâsılı, müzayede esnasında en düşük kıymet olarak kabul edilmekteydi. Çoğu zaman, mukataayı emanette iken iltizam şeklinde üzerine alan şahıslar bu eminlerin kendileri oluyorlardı. Emin sıfatını korumakla birlikte, bunlar tahvîl sonunda belli bir meblağı ödemeyi de kabul ederlerdi. Bu şekilde üzerlerinde hem emin hem de mültezim sıfatlarının her ikisini de toplarlardı. Böylece mukataaların deruhte edilmesinde ve vergilerin toplanmasında bir üçüncü idare tarzı ortaya çıkmıştı. Bu yöntem yukarıda da belirttiğimiz üzere "*ber vechi iltizam*" olarak adlandırılmaktaydı. Emin olarak görevlendirilen kişi, taşıdığı bu sıfattan ötürü bir ücret alır ve bunu taahhüt ettiği iltizam bedeline mahsup ederdi. Bu kişiler aynı zamanda mültezim olmaları sebebiyle emanet yönteminin bir gereği olarak o mukataanın kâr ve zararlarını devlet yerine kendileri üstlenir ve iltizam ettikleri miktarı öderlerdi. İltizam şartlarını yerine getirmemeleri ve taahhüt ettikleri meblağları ödememeleri halinde tıpkı mültezimler gibi malları müsadere edilir ve gerekirse de hapis ile cezalandırılırlardı.[731]

Teorik olarak üç ila on iki yıl arasında tasarlanan sözleşme süreleri[732] XVI. yüzyıl boyunca fiilen çok daha kısa olarak gerçekleşti. Toplumun tüm kesimlerine

---

[729] *Koçibey Risalesi*, s. 142.

[730] Mesela, altın, gümüş ve bakır gibi değerli madenlerin işletildiği ve Osmanlılar açısından cazip bir gelir kaynağı olan Gümüşhane'deki Canca maden mukataası, kimi zaman emanet (bervech-i emânet) kimi zaman da iltizam (bervech-i iltizâm) olarak işletilmişti. Daha ilginci ise, bu mukataa 1617 tarihinde hem iltizam hem de emânet olarak tasarruf edilmişti. 19 Nisan'da iltizam olarak tasarruf edilen ve merkezî hazineye 300.000 akçe verilen bu mukataa yaklaşık elli gün sonra emanet olarak İbrahim Bey'e verilmiştir. Bkz. Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 30, Erzurum, 2006, s. 172.

[731] Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, No:1-2, İstanbul, 1962-1963, s. 147.

[732] Mültezimler, şartların elverişli olması ve bundan büyük kârlar elde edebileceklerini umduğu durumunda, mukataayı birden fazla tahville iltizama alabilirlerdi. Bu şekilde altı, dokuz ve hatta on iki yıllık tahvillere rastlamak mümkündür. Buna karşılık, mültezimin mukataaya bir tahvil süresi dahi tasarruf etmediği zamanlar olmaktaydı. Zira bu mültezimler ölebilir, mirasçıları da mukataayı tahvil sonuna kadar işletmek istemezler veya tahvil bitiminden önce bir başka kişi çıkar iltizam bedelini arttırır ve kendisi bu yeni fiyat üzerinden işletmeyi kabul etmezse mukataa yeni bir mültezime verilirdi. Bu durumda eski mültezim "kıste'l-yevm" üzerinden yani iltizam ettiği tutarın karşılığı olan gün başına düşen miktarı, tasarruf ettiği gün sayısınca ödemek zorunda kalır. Yeni mültezim ise,

açık tutulan yoğun rekabet ortamında sözleşme süreleri giderek kısalırken buna mukabil iltizam bedelleri de hızla yükseldi ve iltizam sektörü genişlemeye başladı. Bu rekabet ortamında emanet yöntemi de silinme derecesinde daraldı. Bu tarihlerden itibaren XIX. yüzyılın ortalarına kadar emanet usulü giderek çok nadir hallerde, ya ilk defa kurulan bir mukataa için müzayedeye esas alınacak gelir kapasitesini belirlemek gerektiği veya iltizamla almaya istekli ve gerekli meblağı ödemeye razı olan mültezimler bulunamadığı ya da iltizama verildiği halde sözleşme süresi içerisinde fevkalade değişimler neticesinde mukataanın gelirinde büyük oranda azalma beklendiği için mültezimin işi bırakmak zorunda kaldığı durumlarda geçici olarak başvurulan istisnaî bir yöntem haline gelmeye başladı. Emanet usulü iltizamla rekabet edemediği için zamanla ortadan kalktı. Çünkü iltizam, emanetle mukayese edilemeyecek kadar daha az masraf ve küçük bir bürokratik kadro ile azami vergilendirme imkânı sağlıyordu.[733]

1.3.2. İltizam Uygulaması

Lüzum kökünden türeyen "iltizâm" sözlükte "gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma" gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı olarak ise, "özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması" demektir. Bu işi yapan kişiye de mültezim[734] denir. İltizamla eş anlamlı olarak "deruhde, tevcih, füruht, ihâle ve taahhüd" kavramları da kullanılmıştır. Günümüzdeki anlamıyla vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelendirilebilecek olan iltizam uygulaması, ziraî toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde ilkçağdan XX. yüzyılın başlarına kadar dünyanın birçok ülkesinde kullanılmış olan bir vergilendirme metodudur.[735] Abdurrahman Vefik, iltizamı, devlet gelirlerinin kısımlarından birisini bedelini vereceğine kefil göstererek deruhte etmek şeklinde tanımlamıştır. Ona göre bu

---

tahvilin arta kalan zamanı için, yeni fiyat üzerinden "kıste'l-yevm"e göre hesap verir. Arta kalan müddet kısa olursa, yeni mültezim onu bir tahvil ile birleştirebilir, böylece dört veya beş yıllık tahviller ortaya çıkardı. Bkz. Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", s. 147- 148.

[733] Genç, "İltizam", **DİA**, XII, s. 155- 156.

[734] Mültezimler merkezî hazine adına vergi toplamada geniş bir yetkiye sahipti. Sultan emrettiği takdirde, yerel askerî birliklere doğrudan ve düzenli ödemeler yapması gerekebilirdi. Kendi bölgesinin gelirini arttırmaya yönelik yeni yöntem önerilerini de içeren raporları da merkezî hükümet tarafından benimsenirdi. Ayrıca madenler, Osmanlı öncesine ait gümrük resimleri, ya da başka herhangi bir vergilendirilebilir faaliyet türü gibi yeni gelir kaynakları bulma vazifesi de vardı. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 103- 104.

[735] Genç, "İltizam", **DİA**, XII, s. 154.

yöntem, başlangıçta birkaç kalem hâsılata mahsus olarak başlamış iken daha sonraları âşâr, ağnam, imdadiye ve cihâdiye gibi her çeşit gelirlerin tamamen iltizam yöntemiyle ihale edilmesi bir kaide hükmünü almıştı.[736]

Mehmet Genç iltizamı, "*Devletin, genellikle belirli bir mekânla sınırlı kanunî veya şer'î vergi unsurlarından oluşan bir demeti ifade eden mukâtaa birimlerini vergilendirmeyi rekabete açık, ekseriya müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında sınırlı bir süre (tahvil) için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle devretmesidir*."[737] şeklinde tanımlamaktadır.

Vergilerin ihale yöntemiyle toplanması (tax-farming) İslamiyet'in ilk yıllarından, çok yakın zamana kadar tüm İslam dünyasında yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Osmanlılarda iltizam olarak adlandırılan bu uygulama, Mısır'da ortaçağ döneminde "*daman*" ve "*kabala*", Hint-Moğol İmparatorluğu'nda ise "*icâre*" olarak bilinmekteydi.[738] İltizam sistemi ayrıca Abbasilerde ve Roma'da da uygulama alanı bulmuştu. Her ne kadar A. Mez iltizam usulünün Halife El-Mutadid zamanında (279-289/892-901) ilk defa olarak teşebbüs edilen devlet istikrazı amacıyla uygulama sahasına koyulduğunu ifade etse de, Halil İnalcık[739] Osmanlılarda görülen havale ve iltizam usullerinin tüm detayları ile İslam dünyasında görüldüğünü belirterek Lokkegaard'dan örnekler vermek suretiyle izah etmektedir.[740] Avrupa'da ortaçağın sonlarına gelindiğinde, krallar, prensler ve devletler bankerlerin olağan müşterileri arasına girmişlerdi. İslam toplumlarında ise, hükümdarlara ve devlet hazinelerine

---

[736] Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara, 1999, s. 57.
[737] Genç, "İltizam", **DİA**, XII, s. 154-155.
[738] Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev; Şehnaz Layıkel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 120.
[739] "*… Lokkegaard, bu sistemin menşe'ini Yakın-Doğu'da Helenistik çağa kadar götürmektedir. (O umumi olarak Abbâsiler devrindeki parlak İslâm kültürünü, Helenistik kültürle İran medeniyetinin geçici bir canlanışı şeklinde telakki eder. Bu tamimin mübalağalı taraflarını göstermek kolaydır. İslâm kültürü, her büyük kültür gibi, kuvvetli yabancı tesirler altında gelişmiş ve onlardan birçok iktibaslarda bulunmuş olmakla beraber, dünya görüşü ve bu esasa dayanarak yarattığı kültür kompleksi itibarile müstakil bir kültür sayılmalıdır). Abbasi maliyesi de ikta' ve iltizam usulüne dayanmakta idi. Abbâsiler, Lokkegaard'a göre, gelir ve masraf muvazenesini her an gösterebilen bir sisteme, yani bütçeye sahip değildiler. Devlet maliyesinin, mültezimlerim teddiyatına bağlı kalması, maliyede sık sık buhranlara yol açmakta idi. Gerçi bir ihtiyat hazinesi olarak, Osmanlılarda görüldüğü gibi, bir iç hazine mevcuttu. Fakat buna el atmak, bir vezir için maliyedeki başarısızlığını itiraf demekti*." Bkz. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 28.
[740] A. Mesud Küçükkalay- Ali Çelikkaya, "Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 1635.

borç verme işlemi daha farklı yürütülmüş, bu alanda yaygın olarak iltizam sistemine başvurulmuştur. Görüldüğü üzere iltizam sistemi, Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar bütün İslam Devletleri'nde, ortaçağdan XIX. ve XX. yüzyıla kadar vergi toplamanın en yaygın biçimi olarak kullanılmıştır. Osmanlılar, iltizam sistemini bazı ufak tefek değişikliklerle XVII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmişlerdir.[741]

Bilindiği üzere bir kısım asker ve görevlilere belirli bölgelerden ve faaliyetlerden kendi nam ve hesaplarına vergi toplama hakkının devredilmesi anlamına gelen timar sistemi, önemli bir malî uygulama idi. Bu uygulama ile devlet bir aracı kullanmadığı için vergileri kolay ve masrafsız bir şekilde toplayabilmekteydi. Ancak bazı faaliyetler grubu vardı ki bunu timar sistemine dâhil etmek mümkün değildi. Merkezî bürokrasi ile ücretli askerî sınıfın yüklendiği bu faaliyetleri, geniş bir coğrafyaya yayılan bir imparatorluğun her tarafından toplanacak aynî vergileri, doğrudan doğruya ve münferit olarak tahsis etme imkânı olmadığı için, vergilerin nakden alınması ya da nakde çevrilerek merkezî hazineye intikal ettirilmesi ve oradan bu faaliyet gruplarına maaş şeklinde ödenmesi zorunluluğu bulunmaktaydı. İşte bu zorunluluk karşısında Osmanlılar uygulama sahasına iltizam sistemini koymuşlardır.[742]

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takip eden yüzyıl içinde ortaya çıkan ve timar sistemi ile bir bütünü meydana getirmek üzere birbirini tamamlayan, karşıladığı malî ihtiyaçlar açısından vazgeçilmez bir metod olarak, benzeri iktisadî şartlar içerisindeki bütün devletlerde az veya çok farklı şekillerde uygulanmış görünen iltizam yöntemi; XVI. yüzyılın ortalarına doğru devlete ait vergi gelirlerini timar sistemi ile bölüşür görünmekteydi. Mehmet Genç bu durumu, 1527-28 tarihli bütçedeki[743] verilerden hareketle ortaya koymaktadır. Zira bu bütçeye göre, 1527-28 yılında devlete ait vergi gelirlerinin % 41,93'ü timar sistemi içerisinde yer almaktadır. Esas itibariyle iltizam usulüne tâbi diyebileceğimiz padişah hasları ise toplam vergi gelirlerinin % 51'ini teşkil etmektedir.[744] Bu uygulama, bahsettiğimiz

[741] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (çev. Gökhan Aksay), İş Bankası Yay., İstanbul, 2007, s. 134.
[742] Eftal Şükrü Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 250.
[743] Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-28) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İÜİFM**, XV, Sayı: 1-4, İstanbul, 1953-54, s. 251-329.
[744] Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi",**Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar**, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 233- 234.

gelişmelerin imparatorluk üzerindeki etkisi ve nakdî ekonominin giderek önem kazanması ile birlikte hızlı bir yayılma temposuna girmiştir. [745] İltizamın imparatorluk genelinde bu şekilde hızla yayılmasının temel nedeni, merkezî hazinenin artan masraflarını karşılamak üzere mevcut aynî gelirleri hızla nakde çevirme zorunluluğu idi. [746] Kamu gelirlerinin tahsil edilmesinde iltizam uygulamasının tercih edilmesinin bir nedeni de, gelirlerin emanet veya başka bir yöntem ile tahsil edilmesinde meydana gelen aksaklıklardır. Emanet yöntemiyle gelirlerin tahsil edilmesi –diğer şartların sabit olduğu varsayıldığında- ayrıca hazine gelirlerinin azalmasına sebep olabilmekteydi.[747] Osmanlı Devleti, timar sisteminden edindiği tecrübe ve bilgi birikimi ile çağın gerektirdiği ihtiyaçlar, devletin büyüklüğü ve ihtiyaçların değişkenliğine uyum sağlamak için farklı yöntemler geliştirmeyi bilmiştir. Bunlar, emanet yönteminin akabinde iltizam ve malikâne sistemleri olmuştur. Devletin timardan iltizama, iltizamdan malikâne uygulamalarına geçiş süreci, en önemli merkezî ekonomik kurumlarında ihtiyaçlara göre gerektiğinde önemli değişiklikler yapılabildiğini göstermek açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.[748]

Başlangıçta ticarî vergileri ve padişaha ait arazilerden toplanan aşar vergisini toplamak için uygulama sahasına konulan bir malî metod olan iltizamın uygulama alanı 17. yüzyıldan itibaren giderek genişlemeye başlamıştır. Bundaki en büyük etken ise, ülke içi ekonominin daha fazla ticarileşmesi ve savaş tekniklerinin değişmeye başlamasıdır. Bilhassa Avrupa'da yapılan savaşlarda, piyade sınıfının baruta sahip ordularda öncelikli hale gelmesi dikkate alınırsa, Osmanlı idarecilerinin, reayanın köyleri terk etmesi ve eşkıyalık hareketlerinin artması sebebiyle, ekilen arazi azaldığı zaman, bu toprakları yeniden timarlı sipahilerin sorumluluğuna

[745] Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 250. Bu hızlı yayılma, timar sistemi içerisinde yer alan dirliklerin, devlet tarafından iltizama verilmek üzere, zamanla padişah haslarına katılarak birer mukataa haline getirilmesi ile beraber, bizzat dirlik sahiplerinin timar, zeamet veya haslarını kendileri işleteceğine iltizama vermeye başlamaları ile de beslenmiştir. Bkz. Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 234.
[746] Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", **Archivum Ottomanicum**, VI, Louvain, 1980, s. 330.
[747] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),*, s. 115.
[748] Mehmet Bulut, "Osmanlı Ekonomi Politiği'ne Yeniden Bir Bakış", **Bilig**, Sayı: 62, Yaz 2012, s. 87.

bırakma hususunda artan bir isteksizlik duyması bu bağlamda bakıldığında hiç de şaşırtıcı değildir.[749]

İltizam usulünün Fatih Sultan Mehmed zamanında sistemleştirildiği ileri sürülmektedir. İstanbul'a faal nüfus getirilmesi için taşınmaz mülkler önceleri isteyenlere parasız verilmiş, akabinde ise mukataaya bağlanmıştı. Bunun karşılığı olan para yıllık yaklaşık yüz milyon akçeyi bulmaktaydı. Bu meblağ ise hemen hemen 1524-25 dönemi bütçe gelirlerine[750] eşitti. İmar gereksinimleri yanında Akkoyunlu seferi gibi artan savaş harcamaları böyle bir finansal kaynağı zarurî kılmaktaydı. Ancak Aşıkpaşazade, iltizam usulünü Rum Mehmed Paşa tarafından Rumlar lehine getirilmiş bir tedbir olarak görmektedir. Aşıkpaşazade, tuz, sabun ve mum gibi ihtiyaç maddelerinin iltizam yoluyla tekel haline getirilmesini aslen bir İtalyan Yahudi'si olan Yakup Paşa'ya atfetmektedir. Bu uygulamaya göre belli maddeler belli yerlerde satılabilmekteydi ve yer değiştirmeleri kesinlikle yasaktı.[751]

İltizam işini yürüten kurum hazîne-i âmire idi. Herhangi bir sefer-i hümâyun sırasında İstanbul'da kalan başdefterdar, vergi toplanmasıyla ilgili her türlü emri vermeye, emin, mültezim ve kadılar dâhil bu işlerle uğraşan herkesi denetlemeye ve başarısız olanları görevden almaya tam yetkiliydi. Mültezimlerin veya başkalarının ödenmemiş vergi ya da gecikmiş borçlarını toplamak için, özel bir örgüt kurulup çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Maiyetindeki altmış adamıyla birlikte bu örgütün başbâkikulu[752] adı verilen amiri, vergisini ödemeyenleri takip ve gerekirse kendi inisiyatifiyle hapsettirebiliyordu. Öyle ki, II. Mehmed döneminde borçlarını ödeyemeyen pek çok mültezim hapse atılmış, hatta bazıları da idam edilmişti.[753]

---

[749] Ariel Salzmann, "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 228.

[750] Bu dönem bütçe gelirleri için bkz. Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", **İÜİFM**, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, Sayı: 1-4, İstanbul, 1985, s. 415- 452.

[751] Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yay*., 4. Baskı, İstanbul, 1998, s. 178.

[752] Vergiye ait hususlarla diğer malî konuları tetkik ve yoklama ile görevli olan hazine memurlarının amirine verilen unvandır. Bakı kelimesi bakmak mastarından gelmektedir. Bundan dolayı baki kulu müfettişin tam karşılığıdır. I. Selim zamanında (1512- 1520) Bakî Kulları adıyla bir birim kurulduğu söylense de bu husus herhangi bir kaynağa dayandırılamamaktadır. Bkz. Pakalın, "Baki Kulu", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 578. Fakat defterdarlığın bünyesinde böyle bir vazifeyi gören bir görevlinin bulunması mümkünse de bunun bir büro şeklinde kuruluşu muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir. Zira bu döneme ait bazı vesikalarda bakaya teftişiyle görevlendirilen kimselere tesadüf edildiği gibi bazı kayıtlarda da baki çavuşluğu adlı bir görevlinin bulunduğu ve bu çavuşların defterdarlığa bağlı olarak devlete ait bakiye gelirlerini toplamakla görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Feridun Emecen, "Başbâki Kulu", **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 126.

[753] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, s. 103.

Vergi toplama hakkını elde eden mültezim, vergi veren kişilere iyi davranmayı[754] ve sorumlu olduğu bölgedeki gelirleri arttırmayı taahhüt etmiş olmaktaydı. Mültezim nefsi ve bütün maddî varlığıyla sorumludur. Yükümlülüğünü yerine getiremediği zaman bütün malları satılır, kendisine borcu olanlardan alacakları hazine adına tahsil edilir, yeterli gelmediğinde, kendisine kefil olanlardan kefalet meblağları alınır, tüm bunlar da borcu karşılamadığı takdirde mültezim yakalanıp zindana atılırdı.[755]

Devlet, mukataa gelirlerinin hazinede toplanmasını sağlamak için her bir mukataayı yıllık geliri (vergi veya mal) karşılığında belli bir süre (1-3 yıl)[756] ve çeşitli şartlar ile işletilmek üzere devlet merkezinde veya söz konusu mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye çıkarıyordu.[757] İltizam edinme süreci ise şöyle gerçekleşmekteydi: Maliyenin binlerce mukataadan oluşan vergi kalemleri sadece İstanbul'da değil, aynı zamanda her mukataanın bulunduğu bölgede sürekli olarak rekabet içerisinde tutulan taliplerin kadıya ya da bölgenin en büyük maliye yetkilisi olan defterdar, muhassıl vb. görevlilere yaptıkları başvuru ile işlem başlardı. Aday bu başvuruda ödeyeceği meblağı, ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerine ait liste ile her bir kefilin ödemeyi taahhüt ettiği meblağı ve kabulünü istediği diğer şartları belirtirdi. En uygun şartlarda en yüksek meblağı veren, teklif eden adayın vergilendirmeyi başarabilecek ve teklif ettiği meblağı ödemeye yeterli malî gücü olduğunu belirledikten sonra, kadı kefillerin taahhüt ettiği kefalet meblağını ödeme

[754] Devletin, vergi toplamakla yükümlü olan mültezimlerden beklediği en önemli vazife, reayanın korunup gözetilmesi, başına buyruk davranmaması, zulm ve te'addide bulunulmamasıydı. Şayet bu duruma aykırı davranan mültezimler olursa, iltizamlarının ellerinden alınması söz konusuydu. Bununla ilgili olarak 20 Zilkade 978 (15 Nisan 1571) tarihli, Musul'da Nâzır-ı Emvâl ve Mültezîm olan Cârullah oğlu Mehmed hakkında fesat çıkarttığı ve mîrî malı kendi keyfî harcamalarında kullandığı yolunda vaki olan şikâyetlerin incelenip adı geçenin teftiş edilmesi; suçlu görüldüğü takdirde mîrî malın tahsîl edilip kendisinin de hapsedilmesi hakkında Diyarbekir Beğlerbeğisi'ne gönderilen hüküm için bkz. 457 No'lu hüküm, *12 Numaralı Mühimme Defteri (978- 979/1570-1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks-I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33, Ankara, 1996, s. 321- 322.

[755] Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", s. 146- 147.

[756] Murat Çizakça, mukataaların en fazla üç yıllığına mültezime verildiği düşünülse de arşiv kaynaklarının bunun doğru olmadığını ortaya koyduğundan bahsetmektedir: "*Nitekim devlet olumlu ekonomik şartlardan azamî faydalanmak amacıyla, bir vergi kaynağını ihalede gerçekleşen miktardan daha yüksek bir meblağa almak isteyen bir girişimciye devretmekte sakınca görmemiştir. Kısacası, bir mültezimin vergi kaynağını ne kadarlık bir süre boyunca kontrolü altında tutabileceği Osmanlı iltizam sisteminde belirgin değildir. Böylelikle, mültezimin ilk plânlamış olduğu süre ile gerçekleşmiş süre arasında bir farklılık doğmaktadır. Bazı araştırmacılar bu farklılıktan hareketle, açık arttırma sisteminin ne denli rekabete açık olduğu hakkında fikir yürütebilmişlerdir*." Bkz. Murat Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 224.

[757] Rahmi Deniz Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", **Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı**, İstanbul, 2009, s. 2110; Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", s. 59.

gücüne sahip olup olmadıklarını anlamak üzere evlerine kadar giderek bizzat kontrol edip güvenilir şahitlerin de ifadeleriyle kaydettikten sonra arz tezkiresini hazırlar ve merkeze yollardı. İstanbul'da da gerekli incelemeler yapılarak teklif uygun görülürse iltizam mukavelesi[758] oluşmuş sayılır ve tüm bu verileri ihtiva eden bir berat hazırlanarak gönderilirdi. Akabinde mültezim vergilendirme işine başlayabilirdi.[759]

Görüldüğü üzere müzayede esnasında hazineye en fazla fiyatı teklif eden ve bir kısmını peşin vermeyi kabul eden söz konusu mukataanın iltizamını alıyordu. İltizamı yüklenen ve mültezim ya da emin olarak adlandırılan bu kişiler kaynaklarda "bervech-i iltizam emin ve mültezim" şeklinde geçmektedir. Bu arada iltizam müddeti sona ermeden başkaları mukataa bedelini arttırabilmekteydi. Buna "*ziyâdeleştirme*"[760] denilmekteydi. Böyle bir durumda ilgili mukataayı ilk önce iltizama almış olan kişi veya kişiler, zimmetlerinde mukataa var ise, defterdar ve o mahallin kadısı huzurunda hesaplaşıp, bu mukataa malını ve iltizam bedelini ziyadeleştirerek yeniden iltizam etmiş olanlara devretmek zorundaydılar.[761] Diğer taraftan mukataayı yürütmekte iken, iltizam bedelini arttıranlara devretmek zorunda kalanlar da, çoğu zaman hazineye yatırmış oldukları peşin meblağı geri istiyorlardı. Bu hususlar söz konusu mukataayla ilgili sözleşmede önceden tespit edilmiş oluyordu.[762] Mukataanın önemine göre, mültezim bir şahıs olabileceği gibi bir ortaklık da olabilirdi. Aynı şekilde birkaç mukataayı birden iltizama alan ortaklıklar da söz konusuydu. Bu durumda, aynı ortaklığa ihale olunan mukataalar, otonomilerini ya muhafaza eder ya da etmezlerdi. Birinci duruma göre, her bir mukataa için takdir edilen fiyat belli olduğu gibi, her birine tasarruf tarihi dahi farklı olabilir. İkinci duruma göre ise, iltizam konusuna giren mukataaların hepsi için tek bir fiyat verilir. Her bir mukataa için verilen kıymet belli olsa dahi iltizam ortaklığı

[758] İltizam mukavelesi, tahvil adı verilen ve genellikle üç yıllık bir süre için yapılırdı. Ancak çok defa birkaç tahvil için dokuz hatta on iki yıla kadar uzayan bir süreyi kapsayabilir ve bu durum verilen beratta açıkça belirtilirdi. Bkz. Genç, "İltizam", **DİA**, XII, s. 155.
[759] Genç, "İltizam", **DİA**, XII, s. 155.
[760] Ziyadeleşme sözlükte, "çoğalmak, artmak, tezayid etmek" gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* Çağrı Yay., 6. Baskı, İstanbul, 1996, s. 693.
[761] İltizam işlemi merkezce tasdik olunarak Sultan'ın mültezime gönderdiği bir beratla kesinlik kazanmaktaydı. Ancak mukavele kesinlik kazandıktan sonra dahi, yeniden iltizam miktarını arttıranlar olursa hükümet söz konusu mukataayı yeni talibine verebilmekteydi. Bu husus, hazinenin çıkarlarını daimi surette koruyan bir tedbir olarak düşünülmesinden ileri gelmekteydi. Bu ağır şarta rağmen Osmanlı Devleti'nde mukataalar üzerinde mültezimler arasında daima bir rekabet olduğu görülmektedir. Bkz. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 29.
[762]Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", s. 60.

onunla mukayyet değildir. Mukavelesinde bunlardan birinin "faydasını" diğerinin "zararına" mahsup edilmesini şart koşmuştur.[763]

Mukataaların iltizama verilmesi uygulamasında mültezimler bir kâr makzimasyonu yapmayı hedeflemekte ve yıllık olarak ödeyeceği meblağın (mal) toplayacağı vergiden daha düşük olmasını tercih etmekteydi. Bu tercihini ise erken ödeyeceği (peşin) tutarın maliyetini de hesaba katarak yapmaktaydı. Tek başına veya ortaklarıyla belli bir sermaye kullanarak ön ödeme yapan mültezim için bu uygulama bir tür yatırım anlamına gelmekteydi. İleride elde edeceği kâr için bir süreliğine vazgeçebileceği bir miktar (peşin) da söz konusuydu. Bu peşin bir çeşit teminat olarak sermayedarın gücünü de göstermekteydi.[764]

İltizam uygulamasına reaya veya askerî, Müslüman ya da gayrimüslim[765], yerli veya yabancı herkes katılabilmekteydi.[766] Murat Çizakça tarafından incelenen, XVI. ve XVII. yüzyıllara ait 534 mukataalık bir örneklemde [767] , iltizam müzayedelerini kazanan girişimcilerden % 60'ının Müslüman olduğu görülmektedir. Yahudi mültezimlerin oranı 1591- 1610 arasında % 49'a kadar çıktıktan sonra gerilemiş ve bu iki yüzyıllık sürede ortalama olarak % 28'de kalmıştır. Hıristiyan mültezimlerin oranı ise % 10'un altındadır. Arşivlerdeki belgeler, mültezimlerin hangi tür iş ortaklıkları çerçevesinde örgütlendiklerine dair bilgileri de içermektedir. Ancak bilhassa müzayedeye katılanları finanse etmek amacıyla oluşturulan pek çok iş ortaklığının resmî kayıtlara yansımadığı bilinmektedir. Resmi belgelere yansıyan iş ortaklıklarının % 85'inde tüm ortakların aynı dinden, kalanında ise ortakların birden fazla dinden oldukları görülmektedir.[768]

Askerî sınıf mensupları da başlangıçtan beri iltizam sektöründe çoğunlukta idiler. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren maaşlarını zamanında ve tam olarak

[763] Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", s. 148.
[764] Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", s. 2110.
[765] Ancak ileride malikâne sistemine geçiş ile birlikte yeni hukuk sistemi, firmalara ve onların Osmanlı hazinesi ile olan ilişkilerine dinî bir boyut getirecektir. Geçmişte vergi sözleşmeleri yapan gayrimüslimlere, bu yeni uygulama ile kayd-ı hayat (hayat boyu) kira toplama hakkı için açık arttırma yolu kapatılacak ve bu kişiler çok nadir olarak malikâne hissesi sahipleri arasında yer alacaklardır. Bkz., Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", s. 230.
[766] Genç, "İltizam", **DİA**, XII, s. 155.
[767] Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 129- 141.
[768] Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 136- 137.

alabilmeyi garanti edebilmek adına iltizam sektörüne daha büyük çapta yönelmeleri bu sayıyı hızla arttırmıştır. İltizam sektörünün tamamıyla askerî sınıf mensuplarına inhisar etmeye başlaması XVII. yüzyılın başlarından itibaren giderek hızlanmış ve bu süreç H. 1060'larda (M.1650) aşağı yukarı tamamlanmıştır.[769] İltizam sektöründe daha önce sayıları hiç de az olmayan gayrimüslimlerin XVII. yüzyılın sonlarına doğru hemen hemen silinmeye başlaması bu sürecin bir sonucudur. Sektöre askerî sınıf mensupları tamamen hâkim oluncaya kadar aralarındaki rekabet mukataa iltizam bedellerinde az çok artışlara yol açmış, hâkimiyet sürecinin tamamlandığı 1060'lardan (1650) sonra mukataa iltizam bedelleri belki de iktisadî kapasite sınırına ulaşmasının etkisiyle de yavaş yavaş donmaya başlamıştır.[770] Diğer taraftan XVI. ve XVII. yüzyıllarda mukataaları iltizam yoluyla alan bir başka sınıf ise ehl-i örf diye tabir edilen devlet memurları idi. Bunlar başta kapıkulu efradından dergâh-ı âli kulları, çavuşları, müteferrikalar, altı bölük halkı ve yeniçerilerdi. Taşra yöneticilerinden ise sancakbeyi, mütesellim, kethüdalar ve kapıkullarından taşrada görevli olanlar iltizam işlerine dâhil oluyorlardı.[771]

XVII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlılar iltizam sistemini hem vergi toplama hem de borçlanma amacıyla kullanmaktaydı. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe açıklarının sürekli devam etmesi daha çok iç borçlanma amacını öne çıkarmıştır. İltizam sözleşmelerinin süreleri uzamış, mültezimlerden gittikçe daha yüksek miktarlarda peşin istenmeye başlamıştır. Bir taraftan iltizam sektörü genişlemeye devam ederken, diğer taraftan da peşin[772] uygulaması hem artmış hem de yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu artış özellikle XVII. yüzyılın ikinci

[769] XVII. yüzyılda genişlemeye başlayan iltizam uygulaması ile kapıkulları da mukataaları iltizama almaya başlamışlardı. Bu yüzyılın başından itibaren kapıkullarının bu uygulama üzerindeki etkisi giderek artmıştır. Bu zümreye mensup kişiler bir mukataayı iltizama alınca hazineye borçlandıkları iltizam bedelinin, hazineden alacakları ulufelerinden mahsup edilmesini istemekteydiler. Bu durum, merkezde bir tür tımarlı sipahi etkinliği anlamına da gelebilir. Hatta kapıkulları hazinede birikmiş ulufelerini peşin olarak göstererek mukataaları iltizama alıyorlardı. Devlet her ne kadar bir mahsup işlemi yapıyor olsa da, nakit ihtiyacı anlamında peşinler kapıkullarının ödemeleri için kullanılır olmuştu. Mukataa gelirlerinin bazen tamamının veya bir kısmının mevâciplere tahsis edildiği durumlarda kale neferlerinin ulufelerini mültezimlerden almaları zorlaşmaktaydı. Bundan dolayı kale neferleri de artık iltizam ortaklığı talep etmeye başlamışlardı. Bkz. Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", s. 2111.

[770] Genç, "İltizam", **DİA**, XII, s. 156.

[771] Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", s. 60.

[772] Bir mukataayı iltizama alan kişi, bir miktar nakit peşin ödeme yapmaktaydı. Bu, mültezimin teminatı olarak kabul edilmekte, eğer zarar ederse bu paradan mahsup edilmekte idi. Ayrıca, mültezimlerin mükelleflerden fazla miktarda tahsilât yapmaları durumunda, bu miktar hazineye peşin ödemiş oldukları meblağdan mükelleflere iade edilmekteydi. Bu peşin çoğu zaman kefalet bedeli olup mültezim tarafından ödenmekteydi. Bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),* s. 147- 148.

çeyreğinden itibaren ortaya çıkmıştır. Daha önce mültezimin teklif ettiği bir bedel olan peşin bu dönemden itibaren devlet tarafından belirlenmeye başlamıştır. 1632 yılında yayınlanan bir hattı hümayun ile resmileşen bu uygulama, Girit Savaşı'ndan sonra artış göstermeye başlamıştır.[773] Başdefterdar Hüseyin Efendi döneminde 1042 (M. 1632) yılına ait kamu gelirlerinin peşin ile satışı ülke genelinde yaygınlaştırılmıştı. Bu uygulamanın önceki tarihlerdekinden farkı, 1632 yılından sonra peşin tahsil edilecek meblağın merkez tarafından belirlenmesinin olağan hale getirilmiş olmasıydı.[774]

Kısa sürede büyük faydalar sağlaması beklenen iltizam sisteminin birtakım sakıncaları da bulunmaktaydı. Birincisi, mültezimin vergi kaynağını ne kadar müddetle kontrolü altında tutabileceğini bilmemesi, mukataanın aşırı ölçüde sömürülmesine yol açıyordu. Öyle ki, bu belirsizlik karşısında mültezim, en kısa sürede yatırımının karşılığını vergi kaynağından çıkartmaya çalışıyordu. İkinci sakınca ise, sistemin hem devlet hem de girişimci açısından risklerle dolu olmasıydı. Devlet riskten kaçar bir tutum içerisinde ise, bu riskleri girişimciye havale etme yoluna gitmiştir. Bu işlem ise pratikte şöyle gerçekleşmekteydi: Mukataadan vergi toplama yetkisini ihaleye çıkardığında devlet, girişimciden kendisine daha önceden saptanmış bir miktarın ödenmesini istemekte, bunun mukabilinde mültezimi, toplayacağı vergi konusunda serbest bırakmaktaydı. Ve nihayet, sistem gelir toplama konusunda oldukça yavaştı. Oysa 1683'te İkinci Viyana Kuşatması hezimetiyle başlamış olan uzun savaşlar nedeniyle devletin acil olarak büyük miktarlarda gelire ihtiyacı vardı.[775]

İltizam uygulamasının Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı açısından bazı önemli sonuçları olmuştur. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz: Merkezî hazine, açık arttırmada belirlenmiş olan iltizam bedelinin bir kısmını mültezimlerden peşin olarak talep ediyordu. Verginin tahsili ve tahakkukundan aylar öncesinde, ehemmiyeti zamanla artan bir peşini yatırma mecburiyeti, sonuçta müzayede şartlarından biri haline gelince esas itibariyle askerî sınıf mensuplarının sahip olduğu iltizamlar gayrimüslim sarrafların da aralarında bulunduğu zengin tüccarlar ile tefeci gurupların

[773] Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", s. 2111.
[774] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 148.
[775] Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", s. 224.

eline geçmeye başlamıştır. Vergilendirme ile ilgili teknik bilgi ve kabiliyetlere de sahip olduğu için iltizam işlerinde önemi giderek artan bu zümrenin asıl hedefi, mümkün olduğu kadar yüksek kâr elde etmekten ibaret bulunduğu ve tahsilini geçici bir süre ile yüklendiği vergi kaynağının himayesi ile ilgilenmediği için vergilendirme faaliyeti, ekonomiyi artan ölçüde tahrip edici bir karakter kazanmağa başlamıştır.[776]

Bu kişilerin vergilerini toplamak için iltizamlarının bulunduğu bölgelere gitmelerine nadiren rastlanmaktaydı. Bunun yerine yaygın olarak kullanılan yöntem ise, payitahttan üretim bölgesine kadar uzanan yol boyunca her kademede satıcıya güzel kârlar getiren vergi toplama ayrıcalığını başkalarına devreden alt sözleşmeler yapmak ya da mukataayı üç beş kısma ayırıp "pâre mukâtaaları" şekline soktuktan sonra, her birini bir "pâre mukâtaacı"ya devretmekti. Alt mültezimler olarak adlandırabileceğimiz bu kişiler de genellikle o yörenin halkındandı.[777] Bu şekildeki iltizam usulünde, ödeyiciler ikinci el ile karşılaştıkları zaman, iş tamamen haksızlık ve soyguna dökülüyordu. Bundan dolayı da Divan'a pek çok anlaşmazlık ve şikâyetler yağmaktaydı. [778] İltizam uygulamasındaki bu tarz uygulamalar, toprak üzerindeki sahiplik ve mülkiyet haklarının karmaşık hale gelmesine, merkezî hükümete karşı sorumluluk bağlarının belirsizleşmesine de yol açmıştır. Bundan dolayı, merkezî otoritenin kimin hangi toprak üzerinde ne kadar hakkı olduğunu takip etmesi de zorlaşmıştır.[779]

İltizam uygulamasının alanı genişledikçe devletin daha büyük mukataaları oluşturması ile yükselen bedeller İstanbul'da veya taşrada oturan sermaye sahiplerine, askerî sınıfa, ulemaya ve sarraflara yeni yatırım alanları açmış oldu. Büyük dirlik sahiplerinin de taşeron metodu ile gelirleri toplaması bir tür hiyerarşik yatırımcı zinciri şeklinde ihale sahiplerinin mukataaları parçalayıp taşradaki ortaklarına ya da alt mültezimlere komisyon karşılığı devretmesine yol açtı. Böylece ortaya devletin vergi kaynakları peşinde koşan ve devletin el koymak istediği artığa ortak olmak isteyen aktör sayısı arttı.[780] Devletin, bir taraftan vergi kaynaklarının durumunu iyileştirebilmek, diğer taraftan uzun süreli ve masraflı savaşlar dolayısıyla

[776] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 234.
[777] Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 250- 251.
[778] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. II (1453-1559), Barış Yay., Ankara, 1999, s. 235.
[779] Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 251.
[780] Pamuk, *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914*, s. 147- 148.

çektiği nakit sıkıntısına kaynak temin etmek istemesi[781] ve vergi kaynağını uzun vadeli çıkarları açısından koruma isteğinin artması amacıyla genelde 1-3 yıl olarak tasarlanan ancak teorik olarak 12 yıla kadar uzayabilen iltizam süresindeki sınırlama kaldırılarak 10 Ocak 1695 yılında yayınlanan bir fermanla malikâne sistemine geçildi.[782]

2. MALİKÂNE UYGULAMASINA GEÇİŞİ HAZIRLAYAN NEDENLER

XVI. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlılar, içeriden nüfus baskısı ve bürokratik yapıdaki değişim, askerî harcamalardaki artışa karşılık savaş gelirlerinin düşmesi, transit ticaret yollarının değişmesi ve rekabetten dolayı Ortadoğu'da eskiden beri elde edilen gelirlerdeki azalma, Amerikan gümüşünün yol açtığı fiyat artışı ve enflasyon, savaşlarda ateşli silah kullanımın yaygınlaşması ve savaş tekniklerindeki değişim nedeniyle orduda yapısal dönüşüm ihtiyacı, timar ve devşirme sistemlerinin değişmesi, toprak idaresinin bozulması, Celalî isyanları ve benzeri eşkıyalık ve toplumsal kargaşalıklar gibi birbirine zincirleme olarak bağlı pek çok sorunla karşı karşıya gelmişti.[783] Tüm bu siyasî, idarî, toplumsal ve malî gelişmeler malikâne uygulamasının zeminini hazırlamıştı. Aşağıda Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarında başlayan ve XVII. yüzyılın tamamı boyunca meydana gelen gelişmeleri ayrı ayrı ele almak suretiyle malikâne uygulamasına geçişi hazırlayan sebepleri ortaya koymaya çalışacağız.

2.1. Uzun Süreli ve Yıpratıcı Savaşlar (XVI–XVIII. Yüzyıllar)

Osmanlı tarihçileri tarafından "Klasik Dönem" olarak tabir edilen XVI. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemi olarak kabul edilir. Ülke sınırlarını sürekli olarak genişleten Osmanlılar, bu yüzyılda sadece Avrupa'nın değil bütün Eski Dünya'nın en büyük ve en güçlü imparatorluklarından biri haline gelmişti. Bu yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde imparatorluğun coğrafi sınırları; kuzeyde Kırım Hanlığı, batıda Macaristan ve Sırbistan, güneyde Kuzey Afrika kıyıları ile Mısır ve Nil vadisine kadar uzanan geniş bir sahayı kapsamaktaydı. İki yüzyılı aşan bu hızlı yayılma sürecinin ardından Osmanlılar artık batıda Habsburg İmparatorluğu

[781] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 3.
[782] Abdulkadir Buluş, "Vergi Toplamanın Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamanın Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 19, 2010/ 1, s. 96.
[783] Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergâh Yay., İstanbul, 2005, s. 38- 53.

(Avusturya), doğuda Safevi Devleti (İran) ve kuzeyde Rusya ile sınır komşusu olmuştu. Fakat ulaşılan bu geniş sınırlar ve yeni güçlü komşular, hızlı yayılma sürecinin de artık sonlanması anlamına geliyordu.[784]

Osmanlı Devleti'nin coğrafî sınırlarının en büyük genişliğine ulaşmasıyla birlikte artık kısa süreli ve kârlı savaş dönemleri yerini daha uzun süreli ve külfetli savaşlara bıraktı. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu savaşlar Osmanlı maliyesini olumsuz yönde etkilemeye ve giderek de malî sıkıntıların temelini oluşturmaya başladı. Bir başka deyişle, bunalımların ortaya çıkış zamanları ve had safhaya ulaşması dönemlerine bakıldığında, savaşlarla bu türden bunalımlar arasında çok yakın bir ilişkinin olduğu dikkati çekmektedir.[785] Bu dönemde Osmanlıları en çok uğraştıran meselelerin başında da değişen savaş teknikleri ile uzun süren ve başarısızlıkla neticelenen savaşlardan doğan malî baskılar gelmekteydi. Kısacası değişen savaş organizasyonu ve bu değişimin finansmanı devletin öncelikli konularının başında gelmekteydi.[786]

Osmanlı ordusunun temel unsurlarını, çoğunluğunu timarlı sipahilerin oluşturduğu eyalet askerleri ve ulufeli kapıkulu askerleri meydana getirmekteydi. Eyalet askerleri timar sistemi ile oluşturulmaktaydı. Kapıkulu askerleri ise, temelini devşirme usulünden alan kendilerine üç ayda bir maaş ödenen askerlerdi. Ancak, XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda yapılan savaşların sonuçları bu sistemlerde de bir dönüşüme neden olmuştu. Ayrıca, klasik dönemde savaşlar, Osmanlı Devleti için bir gelir kaynağı idi. Savaşlardan ganimet elde edilir, askerlere dağıtılır ve üzerinde tarım yapılabilecek alanlar kazanılırdı. Bu dönemde devlet, savaşların hep kazanılacağını dolayısıyla savaşların finansmanı gibi bir problemin gündeme gelmeyeceğini düşünmekteydi. Ancak ilerleyen dönemde Avrupa'da savaş teknolojisinde meydana gelen gelişmeler Osmanlı ordusundaki mevcut durumun değişmesine neden oldu. Avrupa'nın ateşli silahları karşısında onlarla mücadele edecek kapıkulu askerinin sayılarının arttırılması söz konusu olunca hem savaşların finansmanı hem de bu merkezî askerlerin maaşlarının karşılanması devletin nakit sıkıntısı içerisine girmesine neden oldu. Devletin nakit ihtiyacını karşılamak için yeni çözümler üretmesi timar sistemini doğrudan etkilemişti. Zira timar alanları artık

[784] Pamuk, *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914*, s. 31.
[785] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 27.
[786] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 10.

devlet hazinesine aktarılmaya başlamış ve mukataalaşma süreci hız kazanmıştı. Dolayısıyla bu durum merkezî hazineden para çıkmadan toplanan eyalet askerlerinin Osmanlı ordusu içinde etkinliğinin azalmasına neden olmuştu. Bu dönemde meydana gelen savaşlar ve mali durum ile devletin bunları oturttuğu timar ve kul sistemlerinde yaşanan olumsuz gelişmeler birbirini zincirleme olarak izlemişti.[787]

XVII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti kendisini birçok cephede ve çok uzun süren savaşların içerisinde bulmuştur. Bunlar, Osmanlı-İran (Safevi) Savaşları (1577-1639), Girit Savaşı (1645-1669), Lehistan Seferleri (1620-1676) ve Osmanlı- Avusturya Savaşları (1593-1699)'dır. Bu savaşların yanı sıra, XVII. yüzyılda siyasî, askerî ve malî alanlardaki bozulmalar neticesinde yeniçeri isyanları, Anadolu'nun birçok bölgesinde Celâlî[788] ayaklanmaları, bağlı beylik ve imtiyazlı eyalet isyanları (Eflak, Boğdan, Erdel, Bağdat, Basra ve Trablusgarp gibi bölgelerde) meydana gelmiş ve bu gelişmeler Osmanlıları her alanda olduğu gibi bilhassa malî açıdan büyük bir sıkıntıya sokmuştur.[789]

Tüm bu gelişmeler, devletin sadece askerî tarihinde değil iç dinamiklerinde de daha önce hiç rastlanmayan yeni gelişmeleri de beraberinde getirecektir. Osmanlıların iç bünyesinde ve kurumlarında önemli değişimlerin yaşanmasına neden olacağı gibi entelektüel kesimde de Osmanlı idaresinin sorgulandığı yeni bir süreci başlatacaktır. XVI. ve XVII. yüzyıldaki savaşlar, yaklaşık iki buçuk yüzyıldan bu yana hedefini Balkanlar ve Orta Avrupa olarak belirleyen Osmanlıların bundan sonraki geleceğini de belirlemiştir. Bu uzun süreli savaşlar, Batı'da Osmanlı askerî gücü hakkında yeni kanaatlerin oluşmasına yol açacak yeni bilgi birikimi sağlarken,

---

[787] Başarır, agt, s. 36- 37.

[788] Celalî tabiri, Şeyh Celal adlı bir kişinin, 1519 tarihinde Amasya-Turhal-Tokat civarında, bölgedeki halkı isyana teşvik etmesine istinaden, daha sonraları çıkan benzeri türden isyanlar için kullanılmıştır. Bkz. William J. Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s. 11, dipnot 41. Fakat Şeyh Celal ve Baba Zünun gibi tarikat ehli şahısların XVI. yüzyılda çıkardıkları ayaklanmalar mahiyet itibarıyla çok farklıdır. Dinî karakterde ve devleti yıkma amacına yönelik olan bu olaylar tam manasıyla isyan karakterine sahiptir. Celalilerin hareketleri ise, siyasî karakterde ve devlet sisteminin içinde yer alma mücadelesine yöneliktir. Bkz. Fatma Acun, Celâlî İsyanları (1591-1611), **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 707, dipnot 1.

[789] Ramazan Gökbunar, Ali Rıza Gökbunar, Alparslan Uğur, "17. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa Devletleri'nde Mali Yapı Üzerine Savaşların Etkileri", **Maliye Dergisi**, Sayı: 159, Temmuz-Aralık 2010, s. 74.

Osmanlı tarafında da Batı'daki yeni askerî teknik ve yapısının şaşırtıcı değişiminin fark edilmesine yol açmıştır.[790]

Osmanlıların XVI. yüzyılda savaşmak zorunda olduğu devletlerin başında İran (Safeviler)[791] gelmekteydi. 1578 yılından 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması'na kadar İran'a karşı aralıklarla süren savaşlar, Osmanlı tarihinde büyük buhranlara sebep olmuş ve başlıca üç aşama göstermiştir.[792] Birinci aşamada; Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra 1576'da tahta geçen Şah İsmail babasının Osmanlılarla olan barış siyasetini bozmuştu. Ayrıca Osmanlı idaresindeki Kürt beylerinden bazılarını kendi tarafına çekmiş, bu beylere iltifat ile memuriyetler vermiştir. Buna karşılık Osmanlılar da Van beylerbeyine gönderdiği emirde Kürt beylerini tatmin ile hükümete ısındırmasını istemiştir. Bu sırada İran'ın Luristan valisi de Osmanlılara iltica etmişti. Bu gelişmeler, Osmanlılar ile İran arasındaki ilişkileri gerginleştirmişti. İran ile uzun yıllar devam edecek olan savaş dönemlerinin ilki 1577-1589 yılları arasında on iki yıl sürmüştü. Bu birinci aşama, 1590 yılında imzalanan İstanbul antlaşması ile sona ermiştir. Ancak Şah İsmail'in ölümünden sonra İran tahtına I. Şah Abbas'ın geçmesi iki devlet arasındaki ilişkileri yeniden gerginleştirmiş, bu durum İran Savaşlarının ikinci safhasının başlangıcını teşkil etmişti. I. Şah Abbas, Osmanlıların 1593 yılında başlayan Avusturya (Habsburg) savaşlarından ve Anadolu'daki Celalî isyanlarından dolayı ortaya çıkan toplumsal kargaşadan istifade ederek Osmanlılara saldırmıştı. Bu sırada III. Mehmed'in vefatı ile yerine 1603 yılında I. Ahmed'in geçmesiyle Osmanlı tahtında da bir değişiklik olmuştu. Bu tarihte Osmanlı-İran savaşları yeniden başlamış ve 1612 yılına kadar dokuz yıl devam etmiştir.[793] Üçüncü aşamanın başlangıcı ise, 1615-1618 yılları arasında gerçekleşmişti. Bu dönem, iki devletin karşılıklı hamleleriyle devam etmiş, iki devletin sonuçsuz kalan seferlerinden sonra 1555 Amasya Antlaşması esas alınmak üzere 1618 yılında bir barış yapılmıştı. 1623 yılında Şah Abbas Bağdat, Kerkük, Musul ve bütün Irak'ı Osmanlılardan geri aldı. Osmanlıların Bağdat'ı almak için 1625 ve 1630 yılında yaptığı girişimler sonuç vermedi. Bu dönemde Osmanlılar

[790] Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s. 279- 280.
[791] Bu dönem Osmanlı-İran ilişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993.
[792] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 8. Bs., İstanbul, 2009, s. 181.
[793] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 1, 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1983, s. 56-67.

içerde anarşi içinde bocalamakta idi. II. Osman'ın 1622 yılındaki katlini, yeniçerilerin devlete tam anlamıyla hâkim olması ve Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı takip etti. Bu isyan devleti temelinden sarsmıştı. 1632-1635'te IV. Murat ordunun başına geçerek İran üzerine yürüdü ve 1638'de Bağdat'ı geri aldı. 1623-1639 yılları arasında İran ile süren bu savaşlar, iki ülke arasında sınırları kesin şekilde tespit eden Kasr-ı Şirin Antlaşması[794] ile nihayete erdirildi.[795]

Osmanlıların klasik malî sistem ve dengesi, pek çok sarsıntı ve yıpranmalara rağmen XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar sağlamlığını muhafaza edebilmiş ve bu dönem süresince merkez ve taşra ordularının gerekli işbirliği neticesinde savaşların çoğunluğu Osmanlıların lehine sonuçlanmıştı. Ancak 1645 yılında başlayan Girit Savaşı[796] bu anlamda bir dönüm noktası olmuştu. Zira bu savaşla birlikte, savaşların niteliği açısından yepyeni bir döneme girilmişti. Daha önce de belirttiğimiz üzere artık kısa süreli ve zaferlerle neticelenen savaşlar yerini uzun süreli ve yıpratıcı savaşlara bırakmıştı. Girit Savaşı yaklaşık 25 yıl sürmüş ve 1699'da tamamlanmıştı.[797]

Girit'in fethi, XVII. yüzyılın en önemli siyasî olaylarından birisiydi. Girit, Venediklilerin elinde olan büyük bir Akdeniz adasıydı. Girit halkı, Katolik-Latin aristokrasisinin yönetiminde yaşayan Ortodoks mezhebine mensup köylülerdi. Bu mezhep farklılığı, yönetenler ile yönetilenler arasındaki uçurumu derinleştirmekteydi. Girit'in Venediklilerin elinde olması ve zaman zaman Venedikli idarecilerin Malta korsanlarını desteklemesi Osmanlılar açısından Mısır ulaşımını tehlikeye düşürmekteydi. [798] XVI. yüzyılda Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Rodos, Kıbrıs ve Girit adaları, Osmanlı Devleti'ni besleyen temel kaynaklar olan Suriye, Mısır eyaletleriyle olan bağlantıları açısından önem kazanmış, buralar İskenderiye ile İstanbul arasındaki deniz yolunu tehdit eden Rodos şövalyelerinin üssü haline gelmiştir.[799] Girit'i üs olarak kullanan Rodos şövalyeleri

[794] Bu antlaşmanın detayları hakkında bilgi için bkz. Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, c. II, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Yay., Ankara, 2007.
[795] İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, s. 183.
[796] Girit Savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ayşe Pul, Girit Savaşı İle İlgili Bir Türk Kaynağının Tahlili (TTK Kütüphanesinde Bulunan Girid Fethi Tarihi Başlıklı Yazma), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.
[797] Ramazan Gökbunar, Ali Rıza Gökbunar, Alparslan Uğur, agm, s. 74.
[798] Başarır, agt, s. 38.
[799] Ayşe Pul, "Osmanlı- Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri", **OTAM**, Sayı: 22, Ankara, 2007, s. 161.

ve Malta korsanları, Doğu Akdeniz'de ayrıca Osmanlı güvenliğini de ciddi bir şekilde tehdit etmekteydiler. İstanbul'dan Mısır'a gönderilen Darüssaade Ağası Sünbül Ağa'nın gemisinin bu korsanlar tarafından yağma edilmesi, Osmanlıların Venedik'e savaş ilanı ve Girit'n fethi için bir fırsat vermişti.[800] Girit aslında, Doğu Akdeniz ticaretinin kilit noktalarından birisi idi. Yasal ticaretin bir merkezi olmasının yanı sıra korsanlık faaliyetleri için de önemli bir merkezdi. Dolayısıyla Girit, Osmanlılar için hem Akdeniz ticareti hem de stratejik açıdan önem arz etmekteydi. Özellikle korsanlık faaliyetlerinde Girit'in rolü Osmanlılar için durumu daha önemli kılıyordu.[801] Girit Adası, Osmanlıların Akdeniz'deki hâkimiyetini tesis etmede önünde duran en büyük engellerden birisiydi. Dolayısıyla Girit seferinde Sünbül Ağa'nın gemisine yapılan saldırıdan ziyade stratejik gerekçeler ön plana çıkmaktaydı. Fakat böylesine bir seferin uzun yıllara, büyük insan gücü ve maddî kayıplara yol açacağı hesaba katılmamıştı.[802] Osmanlılar ile Malta ve onun koruyucusu Venedikliler arasındaki savaş 1645 yılında başlamış ve adanın büyük bir kısmının Osmanlılar tarafından fethiyle tamamlanmıştı. İki taraf arasındaki savaş, 1669 yılında Kandiye Kalesi'nin fethiyle son bulmuş ve yirmi beş yıldır devam etmekte olan Girit meselesi de böylece halledilmiştir.[803]

Yine bu yüzyılın ortasında patlak veren Erdel isyanı da devleti yıllarca uğraştırmıştı. Avusturya ile olan ilişkilerde 1629-1656 döneminde Erdel'de Rakôczi'lerin siyaseti Osmanlı Devleti için bunalımlara yol açmıştı. Erdel Prensliği Rakôczi zamanında Osmanlı koruyuculuğu sayesinde Protestanlığın, özellikle de Kalvinizmin güçlü bir kalesi haline gelmiş ve Avrupa'da Katolik-Protestan cephe arasındaki savaşlarda (1630-1648) Katolik güçlere karşı mücadelede önemli rol oynamıştır. İç kargaşa, Venedik ve İran ile olan savaşlar nedeniyle Osmanlılar bu taraftaki gelişmelerle yeterince ilgilenememiş, Rakôczi'ler bağımsız hareket etmeye başlamış, hatta Venedik ile işbirliği yaparak Osmanlılara saldırmayı planlamışlardı. Lehistan'a saldırı (1658), Eflak ve Boğdan işbirliği Osmanlı politikasına aykırı düştüğünden Köprülü Mehmed Paşa'nın ilk işlerinden biri, Erdel'i itaat altına almak

[800] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656):Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Bs., İstanbul, 2014, s. 320.
[801] Nuri Adıyeke, "Girit Savaşları ve Birleşik Hıristiyan Orduları", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 738.
[802] Feridun Emecen, "İbrâhim", **DİA**, XXI, İstanbul, 2000, s. 276.
[803] Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", **DİA**, XXVIII, İstanbul, 2003, s. 416.

olmuştur.[804] Bu mücadele 1663 yılına kadar devam etmiş ve nihayetinde Osmanlı Devleti, Avusturya ile de savaşa girmek zorunda kalmıştır.

1672 yılına gelindiğinde bu defa Lehistan ile savaşa tutuşulmuş ve bu savaş da 1676'ya kadar devam etmişti.[805] Osmanlıların himayesinde olan Kazaklara Lehistan'ın müdahaleleri neticesinde, Lehistan Kralının Osmanlılarla olan anlaşmaya aykırı hareket etmeleri gerekçesiyle 1672 yılında Lehistan'a harp ilan edilmişti.[806] Lehistan'a düzenlenen bu sefer, Podolya eyaletinin merkezi olan Kameniçe'nin kuşatılması ve teslim alınması ile sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Lehistan bir barış antlaşması isteğinde bulunmuş ve iki taraf arasında 18 Ekim 1672 yılında Bucaş Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre Lehistan, Osmanlılara Podolya'yı terk etmeyi kabul etmişti. Ancak Lehistan Meclisi bu antlaşmanın esas maddelerini reddetmiş, bunun üzerine Osmanlılar ikinci defa Lehistan Seferi'ne çıkmak zorunda kalmıştı. Bu ikinci sefer de, 4-5 Kasım 1676 yılında Lehistan ile imzalanan Zuravna Barış Antlaşması ile neticelenmişti. Bu antlaşma ile Ukrayna, Osmanlı topraklarına dâhil edilmiş ve iki taraf arasındaki savaş sonlandırılmıştı.[807]

1678-1681 yılları arasında ise Ruslarla savaşlar yapıldı. Bu dönemde Lehistan'a tabi olan Kazaklar, Osmanlıların batıya yapacakları seferlerde Osmanlılara yardım edeceklerinin garantisini vererek Osmanlıların himayesini elde etmişler ve Lehlilerden alınan Ukrayna'ya sahip olmuşlardı. Ancak daha sonra Moskof Çarı'nın gönderdiği kuvvetlere karşı Osmanlılardan yüz çevirip Ruslarla anlaşarak merkezi olan Çehrin Kalesi'ni Ruslara teslim etmişlerdi. Bunun üzerine Osmanlılar, Şeytan İbrahim Paşa komutasında bir orduyu Kırım Hanı Selim Giray ile birlikte bu tarafa göndermişlerdir. Ancak kalenin dört bin kadar Rus, Alman ve Kazak tarafından müdafaası Osmanlılar tarafından kırılamamıştı. Bir müddet sonra Çehrin'in iadesinden bahsetmeyen bir antlaşma öneren Rusların bu teklifi reddedilerek 11 Nisan 1678 tarihinde Rusya'ya harp ilan edildi. Akabinde Osmanlılar tarafından yapılan yeni bir taarruz ile Çehrin Kalesi yeniden ele

[804] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Bs., İstanbul, 2015, s. 66- 67.
[805] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 32.
[806] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 1, s. 422.
[807] İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, s. 105- 106.

geçirilmiş ve taraflar arasında 13 Şubat 1681'de imzalanan barış antlaşması ile savaşa son verilmiştir.[808]

Osmanlı ve Avrupa tarihinin dönüm noktalarından birisini de II. Viyana Kuşatması teşkil etmektedir. Tarihin bu dönüm noktasının en önemli olayı ise, Viyana'nın Osmanlılar tarafından 154 yıl sonra ikinci defa ve fethedilmek üzere kuşatılmasıdır. 1683 yılı, Osmanlılar için zirveden dönüş ve sonun başlangıcı, Avrupalılar için ise tam tersine İstanbul'un ve Kuzey Afrika'nın Osmanlılar tarafından fethinden sonra karşı karşıya kaldıkları kuşatma çemberinin kırılması anlamına geliyordu.[809] Osmanlı ordusu, 1683 Temmuz'unda Viyana'ya kadar ilerleyip şehri kuşatma altına almıştı. Ancak bu şiddetli kuşatma bir netice vermemiş, Leh kuvvetlerinin yardıma gelmesiyle, Alman-Leh müşterek kuvvetleri Viyana önlerinde Osmanlıları büyük bir bozguna uğratmıştı.[810]

Avusturya karşısında bozguna uğrayan Osmanlılar, Kameniçe ve Boğdan taraflarında Lehlilerle savaşmış ve genelde başarılı olmuştu. Ancak ertesi sene ittifaka girip güneyde karadan ve denizden saldıran Venedikliler, Dalmaçya ve Mora'yı ele geçirmeye muvaffak oldular. Venedik'e Ceneviz, Papalık, İspanya, Floransa ve Malta filoları da destek vermekteydi. Batılı güçlerin tahriklerine kapılarak ayaklanan Rumlar ise ayrı bir mesele haline gelmişti.[811] 1695 yılında Rusya da Karadeniz'in kuzeyindeki menfaatleri gereği bu ittifaka katılmıştı. Taraflar arasında on altı yıl süren savaşlar esnasında zaman zaman barış girişimleri olsa da çeşitli nedenlerden dolayı bu teşebbüsler sonuçsuz kalmıştı. 1697'de Zenta mağlubiyeti neticesinde Osmanlı kuvvetlerinin Tuna kıyılarına çekilmek zorunda kalışı, Venediklilerin Mora Yarımadası'ndan kuzeye doğru ilerleyerek Atina, Dalmaçya ve Bosna'da birçok kaleyi işgal etmeleri, 1695 yılından beri Kırım taraflarında hücuma geçen Rusların 1696'da Azak Kalesi'ni ele geçirmeleri Osmanlıları yeniden barış istemeye mecbur etmişti. Akabinde taraflar arasında

[808] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 1, s. 429- 433.
[809] Kemal Çiçek, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703)", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 746.
[810] Feridun Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", Osmanlı Siyasi Tarihi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, (ed. E. İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999, s. 55.
[811] Özcan, "Mehmed IV", **DİA**, XXVIII, s. 416.

müzakereler başlamış ve 26 Ocak 1699 tarihinde Karlofça Antlaşması imzalanmıştı.[812]

Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti ve Avrupa Kutsal İttifakı arasında imzalanan ilk antlaşma olması açısından büyük bir önem arz etmekteydi. Ayrıca Türklerin tarafsız ülkelerin arabuluculuğunu kabul ettiği ilk durum ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisinin ilk resmî belgesi niteliğini de taşımaktaydı.[813] Karlofça Antlaşması ile on altı yıl devam eden savaş hali son bulmuştu. Antlaşma gereği, Maroş ırmağına kadar bütün Erdel, Sava ve Unna nehirlerine kadar bütün Macaristan, Avusturya'ya bırakılıyor; buna mukabil Maroş, Tisa ve Tuna nehirleri arasında Tımışvar eyaleti Osmanlılarda kalıyordu. Lehistan ile yapılan antlaşmaya göre, Lehliler Boğdan'da ellerinde olan yerleri tamamen boşaltmakta, buna karşılık Osmanlılar da 1672'den önceki sınır esas olmak üzere Podolya ve Ukrayna'yı Lehistan'a bırakmaktaydı.[814] Ayrıca Mora yarımadası Venediklilere, Azak Kalesi ise Ruslara bırakılmıştır. Avusturya, Venedik ve Lehistan ile yapılan antlaşma 25 senelik olduğu halde Rusların Azak Kalesi'nden başka Karadeniz'in kilidi olarak nitelendirilen Kerç Kalesi'ni de istemeleri nedeniyle Ruslar ile sadece 2 senelik bir antlaşma imzalandıktan sonra İstanbul'da 14 Temmuz 1700'de 30 senelik bir antlaşma imzalanmıştır.[815]

Osmanlıların hem doğuda hem de batıda çok cepheli yaptığı uzun ve yıpratıcı savaşlar bazı değişimlerin ortaya çıktığını gözler önüne serdi. Mesela Uzun Savaş olarak da bilinen 1593-1606 yılları arasında Avusturya (Habsburg) ile yapılan savaşlar, Osmanlı Devleti'nin askerî alandaki durumunu da ortaya çıkarmıştı. Bu uzun savaşlar, tüm olumsuzluklarına rağmen Osmanlı ordusunun lojistik gücünü de açığa çıkarmıştır. Etkin ikmal sistemi sayesinde, ordu savaş sırasında gıda maddesi, hayvan yemi ve malzeme sağlamaya devam etti. Öyle ki, Transilvanya ile iki Romen prensliği Habsburglar tarafından geçici olarak ilhak edildiği zaman bile, ikmal sisteminde hiçbir aksama olmadı. Buna mukabil ordunun zaafları da gün yüzüne çıkmaya başladı. Osmanlı ordusunun kış aylarındaki yetersizlikleri ve bilhassa

[812] Abdülkadir Özcan, "Karlofça Antlaşması", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 504- 507.
[813] F. Mônika Môlnar, "Venedik Kaynaklarında Karlofça Antlaşması: Diplomasi ve Tören", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 783.
[814] İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, s. 277.
[815] Cengiz Orhonlu, "Mustafa II", **İA**, VIII, İstanbul, 1979, s. 697.

Avrupalı devletlerin ordularının ateşli silah gücünün Haçova Savaşı'nda gösterdiği başarı, ateşli silah gücünün önemini ortaya koydu.[816]

XVI. yüzyılın sonlarında, devlet otoritesinin eski gücünü kaybetmesiyle birlikte, Osmanlı müesseselerinde başlayan gerileme her yıl gittikçe artarken, bu durum, ordunun savaş alanlarında başarısız olmasına neden oluyordu. Avrupalı devletler silah teknolojisinde yapılan gelişmelere ayak uydururken Osmanlı ordusu bu hususta gelenekçi bir tutum sergilemekteydi. Seferlerde düşmanlardan alınan ateşli silahlar dikkati çekmekte ve padişahın görmesi için İstanbul'a getirilmekteydi. Bu dönemde seferler başarısızlıkla ve toprak kayıplarıyla neticeleniyordu. Öyle ki, Eğri Savaşlarında (1596) sipahiler daha savaş başlamadan geri çekilmişlerdi. Artık Avrupalı devletler ateşli silahlar sayesinde büyük bir üstünlük kazanmaya ve Osmanlıları cephede tehdide başlamışlardı. Bunun üzerine merkezî otorite, ateşli silahlarla donatılmış daha fazla askere ve bu askerlere düzenli ücret ödenmesine lüzum gördü. Bu durum her şeyden önce yeniçeri sayısında artış ve sipahinin ihmali [817] anlamına gelmekteydi. Bu teşebbüsler, klasik Osmanlı cemiyetinin yapısında değişiklik idi.[818]

Osmanlı ordusunun temelini oluşturan eyalet askerleri Avrupalı devletlerin yeni ordu düzeni karşısında sürekli başarısızlığa uğruyordu. Ayrıca başıboş levendlerin sayısının çoğalması nispetinde topraklı sipahilik de çökmekteydi. Timarlı sipahiliğin çöküşü, devleti topraklı sipahilerden boşalan yeri dolduracak tedbirler almaya zorlamıştı. Topraklı sipahilik çöküntüye uğrayarak sayıları azalırken buna mukabil devletin insan kaynaklarında bir değişiklik olmamıştı. Bu doğrultuda evvelce topraklı sipahi olacakların ya kapıkulu ya da başka bir usul ve şekil altında asker edilmesi düşünülmüştü. Bu sebeple, devlet kapıkulu sayısını eskiye oranla

[816] Gabor Agoston, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, (çev. Yavuz Alogan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 143- 144.
[817] Maaşının önemli bir kısmını köylüden mahsul öşrü olarak alan timarlı ordusu çeşitli sebeplerle işe yaramaz bir hale geldiğinden beri nakdî maaş alan ulufeli ordunun mevcudu ziyadesiyle artmış, XV. yüzyılda 12.000'i aşmamış iken, XVI. yüzyıl sonlarına doğru bunun birkaç misline çıkmıştı. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 161.
[818] Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXII, İstanbul, 1979, s. 308.

birkaç misli arttırmış, ayrıca topraklı süvarilerden boşalan yerin bir kısmını da kapılı ve mîri levendler ile doldurmuştur.[819]

Sonuçta Anadolu'daki kapıkulu miktarı artmış, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren de ateşli silahlarla donatılmış sekbanlar önem kazanmaya başlamıştır. Böylece XVII. yüzyılda sekbanlar, yeniçerilerin yanında devletin başlıca kuvveti oldu. Ancak bu durum da devlete kötü yönde tesir etmişti. Zira kapısı genişleyip büyüyen valiler herhangi bir olay karşısında devlete baş kaldırabildiler; bu durum devlet otoritesinin daha da zayıflamasına ve Anadolu'da yeni güçlerin ortaya çıkmasına neden olacaktı.[820] Yine bu yüzyılda merkezî ve ücretli (ulufeli) ordunun gittikçe önem kazanmasıyla devlet, hem uzun zamandan beri savaş anında tam ve hazır bulunmayan askerlerin yükünden kurtuluyor, hem de ateşli silah kullanabilen, istediği anda cepheye sürebileceği ve savaştan sonra da kolaylıkla dağıtabileceği bir ordu meydana getiriyordu. Ancak kendilerine nakit ödeme yapılan bu paralı askerlerin merkezî ordu içerisindeki etkinliğinin giderek artması devlet maliyesinin büyük bir yükün altına girmesine yol açacaktı.[821]

Osmanlıların batıda Avusturya, doğuda Safeviler ve kuzeyde Rusya ile giriştiği uzun savaşlar devletin temel kurumlarında, toplumsal hayatta, idarî ve malî sahada olumsuz tesirlere yol açmıştı. Osmanlı çağdaş yazarları devletin bu kurumlarında meydana gelen zaafı "*tagayyür ve fesad*"[822] olarak nitelendirmişlerdir.[823] Bu yazarlar çöküşün nedenlerini temelde Osmanlı sultanının iktidarının azalması ve parçalanmasında ararlar. Sultanın mutlak gücünü önceleri sadece vezir-i âzamların temsil ettiği, ancak sonraları tahta çıkan dirayetsiz sultanların iktidarlarını sorumsuz ve vasıfsız kişilere verdikleri, böylece devlet yönetiminin birliğini kaybettiği düşüncesinde birleşirler. Bunun yanı sıra belli kişiler

[819] Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul, 1965, s. 345.
[820] İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı", s. 308.
[821] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 13.
[822] Osmanlı aydınları fikrî düzeyde kendi geçmişlerini taklit etmeyi tercih etmişlerdir. Problemleri ifade etmede *tagayyür*, *fesad*, *ihtilal* ve *inhitat* gibi terimleri tercih etmelerinde de farklılık bilincine sahip, kendisini merkeze koyan ve yeterli gören, sistemde bunalıma neden olan değişim ve gelişmeleri bid'at kabul eden bir geleneğin etkisi vardır. Kendilerini devletin sahibi ve koruyucusu olarak görmüşler ve sorunlara taraf olarak yaklaşmışlardır. Geleneksel yapıyı bozan her gelişme, nizâm-ı âleme engel olarak görülmüştür. Bkz. Mehmet Doğan, Ankara Sancağı'nda Timar Sistemi'nin Dönüşümü, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 88.
[823] Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", s. 45.

sultanların iktidarını kişisel çıkarları için kullanmaya başlamış, rüşvet ve yolsuzluk da had safhaya ulaşmıştı.[824]

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren savaş ekonomisi ile yönetilmiş ve savaşların başarılı bir şekilde fetihlerle neticelenmesi ile birlikte ülke sınırlarına dâhil edilen topraklardan alınan vergiler ve elde edilen ganimetler sayesinde ekonomisini daha da güçlendirme ve yenileme imkânı bulmuştu. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren devletin otokontrolünü sağlayan yapısı, savaş teknolojisindeki ani ve hızlı gelişmeler, buna paralel olarak ateşli silahların ve merkezî orduların önem kazanması ve coğrafî keşifler neticesinde ortaya çıkan fiyat artışı gibi etkenler Osmanlı maliyesine olumsuz yönde tesir etmiştir. Özellikle XVII ve XVIII. yüzyıllardaki savaşların uzun ve yıpratıcı mahiyette olması, devlet ekonomisinin kendi kendisini yenileme mekanizmasının aleyhine dönmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlılar giderek artan malî problemlerini çözmek için üretimi arttırmak yerine, mevcut vergi kaynaklarından azamî surette istifade etme yollarını tercih etmiştir. Ayrıca finans sektöründeki gelişmelere bağlı olarak kaynak ihtiyacı da artan miktarlarda borçlanma ile sağlanmaya çalışılmıştır.[825]

2.2. Devletin Para Politikası ve Fiyat Hareketleri

XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti büyük bir malî bunalım içerisine girmişti. Bu malî sorunların temelinde, Avrupa'da meydana gelen Fiyat Devrimi'nin önemli bir rolü bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra, bütçe açıkları ve para tağşişleri, her şeyden önce, savaş teknolojisindeki gelişmeler nedeniyle merkezde daha büyük ordular kurmak ve bunları sürekli olarak eğitmek gereğinden kaynaklanıyordu. Akabinde doğuda ve batıda girişilen uzun ve yıpratıcı savaşlar, malî bunalımı ağırlaştırmıştı. 1585-86 tarihli para tağşişi timar sisteminin bozulmasında önemli bir rol oynamıştı. Zira sipahi tarafından köylüden aynî olarak toplanan öşür dışındaki vergilerin çoğunluğu akçe cinsinden belirlenmekteydi. Bu vergilerin miktarı fiyat artışlarının çok gerisinde kaldığından dolayı, 1585-86

[824] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 52.
[825] Şevket Kamil Akar, "Osmanlı Devleti'nde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 51, S. 2, İstanbul, 2001, s. 100.

tağşişinden[826] sonra sipahiler orduya katılmamaya, hatta timarlarını terk etmeye başladılar.[827]

Osmanlı Devleti'nde para darlığı XV. yüzyılda olduğu gibi XVI. yüzyılda da devam etmiş, özellikle devletin para ihtiyaçları daha da genişlemiştir. Timarlı sipahilerin ordu içerisinde öneminin azalmasıyla birlikte merkezî hazineden kendilerine nakit para ödenen ulufeli askerlerin sayısı artmaya başlamıştı. Bunlara ulufe, bahşiş, terakki yetiştirmek devlet maliyesinin en büyük derdi ve meşgalesi haline geldi. Bizzat timarlılar da, aynî olarak alınması lazım gelen öşür vergileri yerine şimdi köylüden "kesim" olarak istemeğe başlamışlardır. Devlet bir taraftan bunu önlemeğe çalışırken kendisi de birçok hizmetleri veya cezaları nakdî bedele çevirmektedir. Bundan başka uzayan, ganimet getirmeyen savaşlar devletin malî yükünü ve nakit para ihtiyacını ziyadesiyle arttırmıştır.[828]

XVI. yüzyılda Osmanlı para düzenini etkileyen bir başka gelişme de Amerika'nın keşfinden sonra büyük miktarda altın ve gümüşün Avrupa kıtasına gelmeye başlaması olmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nin gümüş esasına dayanan para sistemini zaman zaman tehdit eden bir maden sıkıntısı bulunmaktaydı. Bu güçlüğü yenmek için devlet, gümüş madenlerini kontrol etmek, sikke ithalini teşvik etmek, tedavüldeki para hacmini azaltmak ya da çoğaltmak gibi sıkça uyguladığı yöntemlere başvurmaktaydı. Fakat 1580 yılından sonra çok miktarda Amerikan menşe'li Sevilla (İspanya) gümüşlerinin[829] Osmanlı pazarına girmesi, Osmanlıların malî dengesini alt üst etmiştir. Gümüş fiyatları düştükçe altın fiyatları yükselmiş ve zamanla Osmanlı hammaddeleri Avrupalı tüccarlar için ucuz bir hale gelmiştir. Böylece Osmanlı hammaddelerinin yabancı pazarlarına akmasını sağlayan yeni bir sürece

[826] Sikke tağşişi, "akçenin ayar ve tartısını düşürmek" anlamına gelmektedir. Bu iş daha çok tartı üzerinden yapılırdı. Hükümetin kararı ile gerçekleştirilen sikke tağşişini, sikke tecdidi politikasının bir bölümü olarak ele almak mümkündür. Bazen darphaneler bunu devletin emrine ve yasağına rağmen yaparlardı. II. Selim'den sonra bunun pek çok örneğine rastlanmaktadır. Bu yüzden padişah emriyle, sayısı yetmiş altıyı bulan Osmanlı daphaneleri birer ikişer kapatılarak sayıları azaltılmıştır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Akçe", **DİA**, II, İstanbul, 1989, s. 227.

[827] Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 139- 140.

[828] İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 161.

[829] Amerikalı iktisat tarihçisi Earl J. Hamilton'un hesaplarına göre, 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan İspanya'da Sevilla'ya 181 ton altın ve 17.000 ton gümüş gelmiştir. Bkz. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 162.

girilmiştir.[830] Avrupa pazarlarının kıymetli madenlere kavuşması ise, bir ilâ iki misli fiyat artışına sebep olmuştur. İşte Osmanlı Devleti'ndeki para hareketleri [831], Avrupa'daki bu ekonomik hadisenin tesiri altında kalmış ve bu hareketler bu çerçevede değerlendirildiğinde olayların hakiki sebepleri daha iyi anlaşılmaktadır.[832]

Tüm bu olumsuz hadiseler Osmanlı para düzenini bozmuş, genel ekonomik hayatı ve halkın yaşam şartlarını alt üst edecek problemleri de beraberinde getirmiştir. [833] Bunun yanı sıra kalpazanların piyasaya bol miktarda sahte para sürmeleri,[834] devletin resmî paralarını kenarlarından kırpmak ve yanlarından kazımak suretiyle esas ölçüsünü ve değerini düşürüp, bunları Venedik'e götürerek damgasını değiştirdikten sonra tekrar Osmanlı piyasasına sokan, külçe gümüşü toplayıp İran'a veya başka ülkelere kaçırmak suretiyle kıymetli madenlerin kıtlaşmasına sebep olan yerli ve yabancı tüccarlar da para düzeninin bozulmasında etkili olmuşlardı. [835] Ayrıca XVI. yüzyılın sonlarında piyasada Amerikan gümüşünün çoğalması umûmî bir fiyat yükselmesine[836] neden olmuştur. Bu durum ise, devleti bir devalüasyona sürüklemiştir. Devlet, üstelik umumî fiyat yükselmesi karşısında, maaşlarının arttırılmasını isteyen bir asker kitlesinin korkunç baskısı altında bulunuyordu. Fakat

---

[830] Ruhi Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, Konya, 2008, s. 239- 240.

[831] Mustafa Nuri Paşa, Osmanlılardaki bu dönem para hareketlerini şöyle izah etmektedir: "*Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen mallar; saat, çuha kumaş ve şeker gibi birkaç tür eşyadan ibaretti. Dışarıya satılmasına izin verilen tahıl ve benzeri ürünler, ithal edilenlerden kat kat çok olduğundan, Osmanlı ülkesinde pek çok yaldız, Macar altını ve esedî (aslanlı) dedikleri direkli riyal ile "kara kuş" denilen kuşlu riyal bulunurdu. Osmanlı Devleti'nce bunların kullanılması yani tedavülü engellenmediğinden yani bu konuya önem verilmediğinden, akçenin ağırlığı ve ayarı değiştikçe kuruş ve altının da fiyatı artardı...*" Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 305.

[832] İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 162.

[833] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 240.

[834] Kalpazanlar tarafından imal edilen veya kırpılan akçeler çeşitli yollarla piyasaya sürülmekteydi. Yahudi ve diğer zimmî kuyumcular piyasadaki saf gümüş akçeleri toplayıp yerine zayıf akçeleri sürüyorlardı. İstanbul ve Edirne'de oturan Yahudilerden bir kısmı 1565 yılında Rumeli tarafından haraç toplayıp gelen mültezim ve mübaşirlerle anlaşarak, bu görevliler şehre girmeden karşılayıp mühürlü akçe yüklerini çözdürerek bir miktar fazlası ile satın alıp, düşük ayarlı altın, guruş ve hatta kalp akçe veriyorlardı. Yahudiler aldıkları bu iyi paraları kırparak çıkan parçaları kendilerine kâr olarak saklıyor, kırpık akçeleri ise Ankara ve Bursa gibi geniş mübadele muhitlerine göndererek piyasaya sürüyorlardı. Bkz. Orhan Kılıç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 183.

[835] Temel Öztürk, "Osmanlılarda Narh Sistemi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 865.

[836] Barkan'a göre fiyat artışlarında etkili olan temel unsur, paranın kıymetinde meydana gelen değişikliklerdir. Öyle ki, büyük devalüasyon devirlerinde fiyatların büyük artışlar kaydettiği görülmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, XXXIV, Sayı: 136, TTK Yay., Ankara, 1970, s. 572.

bu ulufeli askerleri memnun etmek için parayı kıymetlendirme[837] teşebbüsü boşuna idi. Zira iyi para piyasadan kaybolmakta, sağ (iyi) akça züyuf akçaya kalb edilmekteydi. Öbür taraftan gümüşün sürekli kıymetini yitirmesi ve kalp paranın çoğalması nedeniyle merkezî hazineye giren gelirler de değer kaybetmekte, buna karşılık devlet masrafları sürekli artmaktaydı. Bunlara dönemin savaşlarının getirdiği masrafların da dâhil olmasıyla 1584 devalüasyonu kaçınılmaz olmuştur.[838]

Gümüş akçenin altın para karşısında hızla değer kaybetmesiyle birlikte "iyi para" konumuna gelen altın para, piyasada yerini büyük ölçüde gümüş paraya terk etmiştir. Ancak sikke tashihi politikalarıyla akçenin satın alma gücü daha da zayıflarken buna mukabil fiyatlar yükseliyordu. Sonrasında da, yeni mal fiyatlarını gösteren narh cetvelleri (defterleri)[839] yayınlanıyordu.[840] Altının gümüş karşısında iyi para konumuna gelmesi, dolayısıyla piyasadan kaybolması, Güney eyaletlerinden merkezî hazineye altın gönderilmesini zorlaştırıyordu. Yine gümüş paralar arasındaki raiç farklılaşması bilhassa akçenin zaman zaman iyi para konumuna gelmesine, dolayısıyla da piyasadan kaybolmasına yahut fiili tağşişe (devalüasyon) uğruyordu.[841]

1584 devalüasyonu, bu tarihe kadarki en büyük ve tüm Osmanlı tarihinin en büyük tağşişlerinden birisiydi. 1580'lerin başında 100 dirhem "halis ayar" gümüşten 450 akçe kesilirken tağşişten sonra aynı miktarda gümüşten 850 akçe kesilmeye başlanmıştır. Böylece bir hamlede akçenin gümüş içeriği % 44 azaltılmış

[837]Sikke tecdidleri dolayısıyla akçelerin tedavülden çekilerek hazinede toplanması hem halkın umumi hoşnutsuzluğuna hem de kul taifesinin tepki ve isyanına neden olmuştur. Revalüasyon ve devalüasyon şeklinde yapılan her yeni sikke tecdidi, akçenin değerinde değişikliği de beraberinde getirmiş, sonuçta akçe o dönemde rayiçlerin hesaplandığı altın sikke olan Venedik Dukası (Frengi Filori) karşısında değerini yitirmiştir. Bkz. Nezihi Aykut, "Sikke Tecdidleri", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, Sayı: 13, Sene: 1983- 1987, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1987, s. 282.

[838] İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 185- 186.

[839] Şimdiye kadar yayınlanmış olan narh defterleri için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983; aynı yazar, "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXIV, İstanbul, 1983-84, s. 123-182; aynı yazar, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 1- 85; aynı yazar, "1640 Tarihli Es'ar Defteri", **Türk Kültürü**, Sayı: 229, Ankara, 1982, s. 451- 455; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler IV 1640 Tarihli Es'ar Defteri* (Tıpkı Basım), AÜDTCF Yay., Ankara, 1982; aynı yazar, *1640 Tarihli Es'ar Defteri Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi* (*Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler V*), AÜDTCF Yay., Ankara, 1982.

[840] Ekrem Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", **Bankacılar Dergisi**, Sayı: 56, İstanbul, 2006, s. 15.

[841] Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 268.

oluyordu.[842] Bu durum, maden ocaklarından çıkarılan gümüşle çalışan darphanelerin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren gümüş temininde zorluk çekmeye başlamasına neden olmuştu. Bunun üzerine darphane mültezimleri, hazineye taahhüt ettikleri meblağı ödeyebilmek için "mağşuş akçe" basmaktan başka çare bulamamışlardır. Devlet, bu durumu önleyemeyince, darphaneleri peş peşe kapatıp 1586 yılındaki akçe ayarlamasını yapmak zorunda kalmıştır. Bu ayarlamaya göre, 1 kuruş 40 akçeden 80 akçeye, altın ise 60 akçeden 120 akçeye çıkarılıyordu. Doğal olarak paradaki bu ayarlama, fiyatlara da etki etmekte ve narhlar tüccarlar tarafından iki katına çıkarılmaktaydı.[843]

Ancak 1586'da yapılan bu ayarlama da akçenin değer kaybını önleyememiş, 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı süratle artmaya başlayarak 1.200 hatta 2.000 akçeye kadar çıkmıştır. Tedâvüldeki akçelerin çeşitli ağırlıklar göstermesi bir sikke tashihini zorunlu hale getirmiş, bu işi yapmak ise dönemin Rumeli Beylerbeyisi olan Mehmed Paşa'ya verilmiştir.[844] Sikke tashihinin Fatih devrindeki uygulamalara göre yapılması,[845] yani tedâvüldeki bütün paraların toplatılmasından sonra yeni paranın piyasaya sürülmesi gerekirken, Mehmed Paşa, hazineye bir külfet yüklememek için "resm-i tashîh-i sikke" adlı bir vergiyle işi çözüme kavuşturmak

---

[842] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 147.

[843] Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 6- 7. Dönemin kaynaklarında bu para ayarlaması şöyle nakledilmektedir: "… *Bölük halkının ekseri Gence seferinden avdet itdükde Âsitâne-i sa'âdete varup, ale'l-ittifâk hurda akça ki kadîmden olan akçanun her birin halk kimse tınmayup, terk-i siyâset olmağla beş pâre eyleyüp, kat'â sikkeden nâm-u nişân kalmayup ve yüz dirhem gümüşden beş yüz akça kesilmek kânûn-ı Pâdişâhî iken, yüz dirhem gümüş iki bin aded zuyûf akça olup, hiçbir vechile amele yaramayup ve tedrîc ile gümüşün dirhemi on ikişer akçaya satılup alınmağa başlayup ve guruş kadîmden kırk akçaya iken seksen akçaya alınup-virilür oldu. Ve altun altmış akçadan yüz yiğirmi akça bahâya çıkmak ve buna göre cümle narhlar tüccâr ma-beyninde iki bahâya i'tibâr olunmağla ve melbûsât ve me'kûlât bu üslûb üzre ziyâdeye çıkmağla*… " Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (haz. Mehmet İpşirli), TTK Yay., Ankara, 1999, s. 210.

[844] "… *Rumeli Beylerbeyisi olan Mehmed Paşa, keremlerini ifşâ eden pâdişâh hazretlerinin hoş nazarlarına mazhar olub, vezâretini Rumeli eyâleti ile birlikte ihrâz eyledikten sonra, bunca izzetten başka, yalnız arza girib, pâdişâh ava çıktıkça, onunla at-başı beraber yürümek şerefine de nâil olmuştu. Bu yüzden genç ihtiyâr nezdinde, arz ve ilâm ve musâhib nâmı ile şöhret kazanmış idi. Hattâ emvâl nâzırı olduğundan başka, sikke tashihine mübâşir olmakla*…" Bkz. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, (haz. Vahid Çabuk), c. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s. 350; "*Tashîh-i sikke husûsı Beğlerbeği Vezîr Mehmed Paşa, hazretlerine ısmarlanmışdur*"…" Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, s. 210.

[845] II. Mehmed döneminde tağşişler, malî ve siyasal bakımdan güçlü bir merkezî devlet otoritesi tarafından, uzun vadeli bir strateji çerçevesinde, her on yılda bir defa gerçekleştirilmekteydi. Kapıkullarının tağşişe muhalefetleri, o dönemdeki askerî başarıların sağladığı ek gelirler ve maaşlarına yapılan artışlarla büyük ölçüde dengelenebilmişti. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 155- 156. Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı sırasında Osmanlılarda, Macar altını ağırlığında ve ayarında altın para bastırılmaktaydı. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 304.

istedi. Ancak verginin toplanmağa başlanmasıyla birlikte çeşitli yerlerde, halkın büyük bir tepkisiyle karşılaşıldı. İstanbul'da ise ulûfenin züyûf akçe ile verildiğini bahane eden kapıkulu sipahileri 16 Cemâziyelevvel 997 (2 Nisan 1589) tarihinde ayaklanarak Rumeli Beylerbeği Mehmed Paşa ve başdefterdar Mahmud Efendi'nin kellelerini istemişlerdi.[846] III. Murad başlangıçta sipahiler tarafından öldürülmesi istenen Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ve Başdefterdar Mahmud Efendi'yi asilere teslim etmekte tereddüt gösterince tahttan indirilmekle tehdit edilmiştir.[847] Saray erkânının araya girmesi neticesinde sipahilerin bu isteklerinin yerine getirilmesi[848] ile ayaklanma ancak önlenmiştir.[849] Sultan III. Murad sipahilerin bu isteklerinin dışında, Vezir-i azam Siyavuş Paşa'yı ve ikinci vezir olan İbrahim Paşa'yı, hatta üçüncü vezir durumunda olan Cerrah Mehmed Paşa'yı dahi azletmiştir. Padişah bu vezirlerin azlinden sonra, o gece Şam'dan Üsküdar'a gelmiş olan Sinan Paşa'ya Vezir-i azamlık ve Nişancı Boyalı Mehmed Paşa'ya da vezirlik rütbesini verdi. Nişancılık vazifesine de daha önce de bu görevi yapmış olan Memi Paşa'yı getirdi.[850]

Bu gelişmelerden sonra devlet, askerin ulûfelerinin arttırılması gerektiğinin farkına varmıştı. Bu durum ise, malî buhranı, malî buhran para tağşişişini, bu ise fiyatların yükselmesini ve ulûfeli askerlerin tekrar ayaklanmasını beraberinde getirecekti. İşte bu suretle devlet, Amerikan gümüşünün meydana getirdiği bir nevi

---

[846] "… *Bize hiç bahşiş ve terakki gerekmez, almazuz, vaktîle bî-minnet bahşiş terakkîlerimizi ala-geldiğimüz üzre alabilürüz, bizim ulûfelerimiz Şark seferlerine vara vara bu sûrete koydılar, yanına geçüp tedbîr ü tedârik eyleyen vezîrün elimize virsün ve illâ eyü olmaz, bilmiş olsun; elbette Beğlerbeği başı elimize gelmeyince bugün bu Dîvândan taşra çıkmazuz, mâ-hasal yaramaz olur, yerine Padişâh buluruz onat görsün*…" Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, s. 211; "… *Zuyûf akça bahanesiyle, asker ulûfelerini kabûl etmediler. Divân-ı Hümâyûn'a cemiyet ile gelib, zikri geçen beylerbeyi Mehmed Paşa'nın başlarını istediler*…" Bkz. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, c. II, s. 351.

[847] Bekir Kütükoğlu, "Murad III", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 174.

[848] Selânikî, eserinde infaz hadisesini şöyle anlatmaktadır: "… *Adl- Köşkü'nden kendüzi sipâh sözin bizzât istima' idicek "Beğlerbeğinün kanın bana bağışlasunlar, bu diyârlarda durmasun" dimişler, "Olmaz olmaz, cümlesin helâk iderüz" diyüp heman evvel Bâb-ı Hümâyûn'ı kapayup ve Cebehâne'den yarağ almak tedârük eyleyüp ve Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri dahi "Çünki sözüm geçmedi İç-oğlanları ve Bostâncılar ve Baltacılar eline yarağ alsunlar" buyurmuşlar. Erkân-ı devlet bi'l-ittifâk "Hatâ-i fâhişdür, virün beğlerbeği başını" diyü Kadıasker Bostân-zâde Efendi içerü tezkire gönderüp ve yine fi'l-hâl virilsün diyü tezkîre çıkub, kapucılar kethüdâsı "Kalkun, buyurun sizi içerü isterler diyüp, virün belinizden hançeri bana" dimiş ve belinden hançeri alup, taşra çıkarduğu gibi, geçüp sipâhîler önine, Suffalu çınar ağacı dibinde cellâdı gördüği gibi şaşup "N'eylersin horatayı ko be" diyüp, ak atlas libâs eğninden tamâm çıkmadın fevrî semşîr-i kazâ gerdenine tokunup, ikinci mertebede başı güçle ayrılup ve akabince Başdefterdâr Mahmud Efendi getirüp, "Sekiz akça üzerine ma'denlerden akça kestüren sen misin?" diyüp cellâd-ı kazâ onun dahi başın galtân eyledi*…" Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, s. 211.

[849] Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", s. 7.

[850] Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, c. II, s. 351.

enflasyonun sıkıntısı içerisine düşmüş ve uzun bir bocalama devrine girmiştir.[851] Hemen belirtmek gerekirse, Osmanlı tarihinde para ile enflasyon arasında günümüzdekine benzer bir ilişki bulunmaktaydı. Uzun vadede Osmanlılar zamanındaki enflasyonun en önemli sebebi, devletin ek gelir elde etmek amacıyla paranın ayarını düşürmesi ve gümüş içeriği daha düşük olan sikkeleri piyasaya sürmesiydi. Burada tağşişleri işe yaramayan, anlamsız ya da mantıksız önlemler olarak değil, özellikle kısa vadede devlete gelir sağlayan birer malî politika aracı olarak görmemiz gerekir. Zira tağşiş sayesinde devlet, aynı miktarda gümüşle itibarî değeri daha fazla miktarda sikke basmakta ve o para birimi cinsinden ifade edilen ödemelerin daha büyük bir bölümünü karşılayabilmekteydi. Ancak tağşişler bir yandan devlete ek malî gelir sağlarken, diğer taraftan da yukarıdaki olaylarda görüldüğü üzere özellikle başkentte önemli bir siyasal muhalefete neden oluyordu.[852]

Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın katlinden sonra sikke tashihi işi Koca Sinan Paşa tarafından tamamlandı ise de paranın değeri sabit tutulamadı. Birkaç sene içerisinde altın 220 akçeye kadar yükseldi.[853] Bunun üzerine bir sikke tashihi daha gerçekleşti. Hafız Mehmed Paşa'nın sadâret kaymakamlığı sırasında yapılan sikke tashihi işi, beşinci vezir Yemişçi Hasan Paşa tarafından yürütülmüş ve 5 Rebiülevvel 1009 (14 Eylül 1600) tarihinde yeni sikkeler tedavüle çıkarılmıştır. Devalüasyon karakteri taşıyan bu tashihde 100 dirhem gümüşten 950 akçe kesilmekle birlikte altının 120, kuruşun da 80 akçe karşılığı mübadele olunacağı kabul ediliyordu.[854] Akçe ayarlamaları sonucu eşya fiyatları arttığı gibi istikrarlı altın paraların rayiçleri de yükselirdi. Bu nedenle önemli para ayarlamaları yapıldığında eşya fiyatları yeniden tespit edilir ve genel narh cetvelleri yayınlanırdı. Nitekim 1009 (1600) yılında Koca Sinan Paşa da böyle bir narh listesi çıkarmıştı.[855] Herşeyin narhlarla, kanun ve tarifelerle daha önceki üretim biçimi ve ilişkilerine göre, oldukça sert bir şekilde tespit edilen bir ekonomide, fiyat düşmesi yoluyla dengenin sağlanması olanaksızdı. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı dış ticareti, dış dünyaya sattığı mamul ve

[851] İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 186.
[852] Şevket Pamuk, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", **Cogito**, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı: 19, Yıl: 1999, s. 181.
[853] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 305.
[854] Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", s. 8.
[855] Sahillioğlu, "Akçe", **DİA**, II, s. 227. Bu defterin mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", s. 1- 85.

hammaddelerin fiyatlarında düşürmeye giderek, nisbî rekabet avantajı elde etmeye çalışarak, değerli maden kazanma ya da hiç değilse kaybetmekte olduğu değerli maden stokunu koruma yolunu bulamadı.[856]

1618 yılına gelindiğinde devlet üçüncü bir sikke tağşişi yapmak zorunda kalmıştı. II. Osman döneminde (1618-1622) yapılan bu tağşiş için, Darphâne Nâzırlığı'na tayin edilen, Şıkk-ı Sânî Defterdarı Bekir Efendi görevlendirilmiştir. Kendisine bu düzenleme için epey miktarda külçeler verilerek onar akçelik Osmaniyeler bastırılmıştır.[857]Bunun yanı sıra tedâvülde bulunan kem ayar ve eksik vezinli akçelerin piyasadan toplattırılarak yeni akçelerin kestirilmesi ferman olunmuştur. Bu amaçla, devletin diğer bölgelerinde faaliyetleri durdurulan darphanelerin açılması da emrolunmuştur. Bu tashih işlemi ile 100 dirhem gümüşten 1000 akçe, yani bir dirhemden on akçe darbedilmiştir. Altının kıymeti ise, 120 akçe olarak belirlenmiştir. Ancak II. Osman dönemindeki tağşiş işlemi de başarısızlıkla neticelenmiştir. Zira bu ayarlamadan hemen sonra, piyasalardaki altın fiyatları tekrar yükselmeye başlayarak; 1620 yılında 150-170 akçe, 1621'de 160-200, 1622'de 170-200, 1623'te 200-270, 1624 yılın Mart-Nisan aylarında 310'a, Temmuz'da 340'a, Ekim 1624'te 400 akçeye kadar yükselmiştir. Altın fiyatlarındaki bu anormal yükselişler ise yeni bir sikke ayarlamasını zaruri hale getirmiştir.[858]

IV. Murad döneminde (1623-1640) dördüncü defa yapılan sikke ayarlaması (1624), akçenin vezninin önceki ayarlamalara bağlı kalınması şeklinde yapılmıştır. 1618'deki para ayarlamasında olduğu gibi 100 dirhem gümüşten 1000 akçe kesilmiştir. [859] Para ayarlaması işi için Sadrazam Merre Hüseyin Paşa görevlendirilmiş, bu iş için kendisine harem dairesinde bulunan birçok altın vazolar, mutfak takımları ile Istabl-ı Amire'de bulunan başlık ve üzengiler darphaneye gönderilerek bunlardan elde edilen altın ve gümüşlerden para bastırılmıştır. Bu sayede yaklaşık 100.000 kuruşluk bir sermaye elde edilmiştir.[860]

Sultan İbrahim'in hükümdarlığının (1640-1648) ilk yıllarında devlet, yeni bir para ayarlaması daha yapmıştır. Dönemin sadrazamı Kemankeş Kara Mustafa

[856] Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi, Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1979, s. 314.
[857] Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1989, s. 28.
[858] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 257.
[859] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 257.
[860] Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 29.

Paşa tarafından yapılan bu sikke tashihinde de, 1618'deki sikke rayiçleri esas alınmıştır. 100 dirhem gümüşten, 10 tanesi 1 dirhem gelecek şekilde 1.000 adet akçe darbedilmiştir. Darphâne Nâzırlığı'na tayin edilen Şıkk-ı Sânî Defterdarı Hasan Efendi tarafından yeni akçeler kestirilerek, kapıkullarının bayram mevâcipleri de yeni akçeler ile ödenmiştir. Bunun yanı sıra, bir ve yarım dirhem ağırlığında "onluk"ve "beşlik" gümüş sikkeler de darbedilerek, onluk sikkeler "İbrahim Şahî" ismiyle anılmışlardır.[861]

1640 para ayarlamasını gerçekleştiren Kemankeş Mustafa Paşa, sikke tashihlerinin yanı sıra malî alanda pek çok yeni düzenlemenin yapılmasını sağlamıştır. Beş yıllık sadrazamlığı döneminde, ilk önce yeniçeri ve sipahilerin sayısını üçte bire indirip, mahlûlleri kaldırarak maaş giderlerini azalttı. Eyaletlerde tahrirler yaptırıp vergileri düzenli bir şekilde alınmasını sağladı. Tezkire usulünü kaldırarak devletin gelir ve giderlerini dengelemeye çalıştı. Kemankeş'in bu ıslahatları daha sonra Tarhuncu Ahmet Paşa bütçesine[862] esas olmuştur. Narh meselesine de bir çeki düzen veren Mustafa Paşa, alım satım fiyatlarını kontrol altına almış, tüccar ve esnafa ayarı düzgün para verildiğinden piyasada bolluk ve ucuzluk artmıştır. Ayrıca saray halkının ulûfelerini Divân-ı Hümâyun'a bağlatmış, Matbah-ı Âmire ve Istabl-ı Âmire'ye ait işleri de düzene koymuştur. Onun bu faaliyetleri neticesinde devlet bütçesi denk hale geldiği gibi yılda 6.000 kese tasarruf edilmiştir.[863] 1644'de Kemankeş Mustafa Paşa'nın idam edilmesinden sonra devlet düzeninde yeni bir kargaşa ve israf dönemi başlamıştır. Zira daha önce de bahsettiğimiz üzere, 1645 yılında baş gösteren Girit Savaşı ile birlikte savaşların

[861] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 258- 259.
[862] Yaklaşık dokuz ay Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık yapan Tarhuncu Ahmed Paşa, Osmanlı tarih literatüründe kendi ismiyle anılan layihasıyla tanınmaktadır. IV. Mehmed'e sunduğu layiha, kendisinden sonra "Tarhuncu bütçesi" diye ün kazanmıştır. Hazinenin genel durumu ve malî tedbirler konusunda padişaha sunduğu birkaç layihadan biri olan bu layiha, 1063 (1653) yılının gelir ve giderlerini içeren bir muhasebe icmalinden ibarettir. Layihadaki muhasebe şekline ve düzenlenmesine bakıldığında hesapların Kanuni döneminden itibaren görülen bütçelerden hiçbir farkı olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 1063 (1652'nin sonları) yılının başında aynı yılın gelir ve giderlerinin tahminî olarak hesaplanması bakımından layiha modern bir bütçe örneği gibi görünse de bu özellik yalnız Tarhuncu bütçesine özgü değildir. Nitekim önceki ve sonraki yıllara ait bütçelerde de müstakbel gelir ve gider hesaplamaları vardır. Tarhuncu bütçesini diğerleri içerisinde önemli kılan husus, ilk olmasından ziyade o dönemde bir araya getirilemeyen hazine gelir ve gider hesaplarının çıkarılmasında kendini göstermektedir. Bkz. Erol Özvar, "Tarhuncu Ahmed Paşa", **DİA**, XL, İstanbul, 2011, s. 22.
[863] Abdülkadir Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa", **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s. 249.

niteliği açısından yepyeni bir döneme girilmiş ve yaklaşık 25 yıl süren bu savaş devlet maliyesini büyük bir malî çıkmaz içerisine sokmuştur.[864]

Osmanlı maliyesinde önemli ıslahatlar gerçekleştiren Tarhuncu Ahmed Paşa da devlet gelirlerinin arttırılması için bazı düzenlemeler yapmıştı. İlk olarak, akçenin değerini düşürmeyerek bunun yerine devletin bazı harcamalarını kısıtlamış, rüşvet alanları şiddetle cezalandırmıştı. Bunlardan başka, timar sahiplerinin ellerinden timarlarını alarak bunların çoğunu iltizam olarak dağıttı. Eyaletlerin iltizam usulüyle idaresini amaçlayan bu yöntemle Tarhuncu Ahmed Paşa, taşradaki hazineye mahsus gelirleri mümkün olduğu kadar merkeze yönlendirmek istemiş, ayrıca eyalet gelirlerinin tahsilinde mansıb sahiplerinin de sorumluluklarını bir ölçüde arttırmayı planlamıştı. Tarhuncu zamanında tam olarak uygulanamayan bu yöntem, sonraki dönemlerde eyaletlerin malî iadaresi konusunda ufak değişikliklerle Osmanlı maliyesindeki yerini alacaktır. Muhaliflerinin Tarhuncu'nun, padişahı tahttan indirip yerine kardeşi Şehzade Süleyman'ı geçirtmek istediği şeklinde aslı olmayan bir bahaneyle sadrazamı idam ettirmesiyle (1063/21 Mart 1653) tüm bu malî tedbirler de desteksiz kalmıştır.[865]

Tarhuncu Ahmed Paşa'dan sonra Osmanlı maliyesi yeniden büyük bir açmaz içerisine girmişti. Askerin ulûfelerini ödemek için gereken kaynaklar tam olarak sağlanamamış, bu nedenle müsadereye sıkça başvurulmuştur. Bu dönemde tedavül edilen paralar, gümüşten ziyade bakır içerikli veya kenarları yontulmuş bir haldeydi. Bu sikkelere İstanbul'da *çingene parası* veya *meyhâne parası* ismi verilmiştir.[866] Tarhuncu'dan sonra sadrazamlığa Kaptanıderyâ Derviş Mehmed Paşa getirildi. Yeni sadrazam zamanında İstanbul'da yiyecek fiyatları artmıştı. Kaptanıderyâ Kara Murad Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması Çanakkale Boğazı'nda Venedik donanmasını mağlup ederek boğazın Osmanlı gemilerine açılmasını sağlamış, akabinde Venedik filosunu Milos adası önünde bir defa daha yenerek Girit'e yardım göndermeyi başarmıştı. Bu başarılar İstanbul'da ekonomik

[864] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 32. 1640 yılına kadar geçen yaklaşık 150 yıllık bu süreçte, altın fiyatlarının altı mislinden fazla arttığı, altına nisbetle akçenin 6,5 misli kadar bir değer kaybına uğradığı görülmektedir. Bu dönemde her ne kadar Amerka'dan ve Meksika'dan Avrupa'ya taşınan gümüşlerin hacmindeki artış, nisbî olarak gümüşün altına oranla değerini düşürmüşse de, bu hiçbir şekilde akçenin değer kaybetmesi ölçüsünde olmamıştır. Bkz. Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi, Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci,* s. 321.

[865] Özvar, "Tarhuncu Ahmed Paşa", **DİA**, XL, s. 21- 22; Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 261.

[866] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 261.

hayatı normale döndürmüştü. Ancak Rus Kazaklarının Karadeniz'e girip Ereğli ve İstanbul Boğazı'nı tehdit etmesi korku ve paniğe neden oldu. Sadrazam Derviş Paşa'nın felç olması üzerine hem Anadolu'daki Celalîleri tatmin hem de İstanbul'daki asileri itaat altına alması için sadrazamlığa Halep Beylerbeği İpşir Mustafa Paşa getirilmiştir. Uzun müddet İstanbul'a gelmeyi geciktiren Mustafa Paşa da makamında altı buçuk ay kadar kaldı. Anadolu'dan getirdiği sekbanların İstanbul'daki sipahi zorbaları ve yeniçerilerle birleşmesi, ayrıca kendisine rakip gördüğü Murad Paşa'nın oyunu sonucu öldürüldü. Yerine ikinci defa sadrazamlığa getirilen Kara Murad Paşa, ordunun disiplinsizliği ve hazinedeki açık nedeniyle vazifesinden kısa zamanda istifa etti.[867]

Bir Celalî sergerdesi olan İpşir Mustafa Paşa'nın sadarete getirlmesi[868] ve kısa bir müddet sonra da bir isyan ile öldürülmesi, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde nasıl bir bunalım içerisinde olduğunu göstermeye yeterlidir. Kara Murad Paşa'dan sonra sadârete 27 Şubat 1656'da Süleyman Paşa geçmiş ve onun malî sıkıntıya çare olması için sikkeyi tağşiş etme yoluna gitmesi yeni bir isyanın çıkmasına neden olmuştur. At Meydanı'nda toplanan isyancı yeniçeriler, padişahın bayram gecesi has odada eğlenmesine karşı çıkmakta ve saray ağalarının padişah üzerindeki etkisinden şikâyet ederek, bunların öldürülmelerini istiyorlardı. IV. Mehmed bir müddet olayların önüne geçmeye çalıştıysa da neticede pek çok saray ağasının öldürülmesine mani olamamıştı. Öldürülenlerin cesetleri Sultan Ahmet Meydanı'ndaki çınar ağacına asıldığından dolayı bu olaya tarihte "*Çınar Vak'ası*" ya da "*Vak'a-i Vakvâkiye*" denilmiştir.[869]

---

[867] Özcan, "Mehmed IV", **DİA**, XXVIII, s. 415.

[868] Halil İnalcık, İpşir Mustafa Paşa'nın sadrazamlığa getirilme nedenini şöyle izah etmektedir: "*Maaşları kesilince Celâlî eşkıyası olan sarıca-sekbanlar, çete halinde Anadolu'da köyleri, şehirleri haraca keserek, yakıp yıkıyorlardı. Celâlî çetelerini Kuyucu Murad Paşa'nın korkunç yöntemlerle sindirmesinden sonra, sarıca-sekbanlar paşa kapılarına üşüşmüşlerdi. Böylece, Celâlî paşalar dönemi başlamış oldu. Bu valiler merkeze karşı bağımsız hareket ederler, kapı-kuvvetlerini beslemek için halkı soymaktan çekinmezlerdi. İbşir Paşa bunlardan birisiydi. O, veziriazâm olarak devletin en yüksek makamına seçilince, emri altındaki mevcudu 20.000'i bulan sekban-sarıca ordusuyla harekete geçti. Buna âlet olan şeyhülislâmı da darussaâde ağasını da herkes suçluyordu. Şeyhülislâmın İbşir'in bu makama gelmesini desteklemesi, Kâtib Çelebi'nin söylediği gibi, onda bir sâhibü'l-seyf, (kılıç sahibi, diktatör) görmüş olmasındandır. Onu devleti düştüğü bunalımdan kurtarma yolunda son çare olarak görmüş olabilir*." Bkz. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656):Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, s. 302.

[869] M. Cavid Baysun, "Mehmed IV", **İA**, VII, İstanbul, 1988, s. 550. Çınar Vak'ası, Hint mitolojisindeki meyvesi insan olan vakvak ağacına atfen "Şecere-i Vakvakiye" olarak da adlandırılmıştır. Bkz. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656):Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, s. 318; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 1, s. 293, 1 nol'lu dipnot.

Venedik donanmasının Temmuz 1656'da Bozcaada ve Limni'yi abluka altına alması haberi İstanbul'a ulaştığında bir yıldırım etkisi meydana getirmiş ve herkeste bir korku oluşmuştu. Ege'den İstanbul'a gelmekte olan yiyecek ve diğer zahire Bozcaada'da kaldığından dolayı İstanbul'da eşya fiyatlarında büyük bir artış olmuştur.[870] 1650 yılında 85-90 akçeden işlem gören riyali 1656'da 90 akçeye, yine 1650'de 70 akçeden işlem gören esedî guruş 1656 yılında 80 akçeye kadar yükselmiştir. 5 Eylül 1657 yılında Boynueğri Mehmed Paşa'nın yerine sadrazamlığa Köprülü Mehmed Paşa getirilmiş[871] ve Osmanlı tarihinde 27 yıl sürecek olan "Köprülüler Dönemi" başlamıştır. Bu dönemde Köprülü Mehmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadâret görevinde bulunmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı piyasasında fiyatlarda ciddi bir dalgalanma meydana gelmemiş, malî sahada istikrarlı bir politika takip edilmiştir.[872]

XVII. yüzyılın sonlarında, bu dönemde meydana gelen uzun süreli savaşlar ve sık yaşanan taht değişiklikleri nedeniyle verilen cülus bahşişlerinin tesiriyle değişen iktisadî koşullar, Osmanlı maliyesini büyük bir bunalıma sürükledi. Alınan her türlü tedbire rağmen bunalımın önü alınamadı. Bunun üzerine her zaman başvurulan bir yöntem olarak devalüasyona gidildi.[873] Viyana Kuşatması'ndan sonraki savaş yıllarında (1683-1699) artan malî buhran, devleti yeni finansman kaynakları aramaya sevk ederken bu arada sikke tecdidi siyasetine dönülmüş ve yeni para darbına girişilmiştir. İlk olarak 1683-1688 yılları arasında önceden kapatılmış olan darphaneler[874] tekrar faaliyete geçirilmeye çalışılmıştır. 1685'de darphaneler çalışmaya başlarken 1688'e kadar çeşitli altın ve gümüş paralar darbedilmiştir. 1688 yılında ise, II. Süleyman'ın tahta çıkışından sonra orduya verilecek cülus bahşişleri

[870] İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656):Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, s. 319.
[871] Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", **DİA**, XXVI, İstanbul, 2002, s. 258.
[872] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 262.
[873] Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 808.
[874] Şevket Pamuk, XVII. yüzyılın en önemli parasal gelişmesi olarak, darphane fiyatlarındaki düşüş ve birçok darphanenin kapatılmasını göstermektedir. Zira nümizmatik bulgular bu yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde imparatorlukta sadece bir avuç darphanenin kaldığını göstermekteydi. Bir karşılaştırma yapıldığında XVI. yüzyılın ortasında kırktan daha fazla darphane aktif durumdaydı. Ayrıca söz konusu dönemde devlet gümüş arzını karşılayamamaktaydı. Bunun temelinde ise, devletin malî krizi ve ucuz Amerikan gümüşlerinin gelmesiyle birçok gümüş madeninin kapanması yatmaktaydı. Neticede, XVII. yüzyılın başlarında akçenin aşırı istikrarsızlığı ve paraya olan güvenin azalması darphane faaliyetlerinin azalmasına ve devletin birçok bölgesinde akçenin fiilen kaybolmasına katkıda bulunmuş olabilir. Bkz. Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", (çev. Serdar Alper), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 1073.

ve ödenmemiş ulûfelerin şiddetlendirdiği malî bunalımı gidermek amacıyla iç hazineden kiler ve has ahırdan bir miktar altın ve gümüş eşya çıkartılarak şerefî altın, pâre ve bir miktar akçe darbedilmiş, böylece darphane devlete yeniden önemli ölçüde gelir sağlamaya başlamıştır. Ancak darbedilen paralar, bilhassa askerî harcamaların finansmanında yetersiz kalınca "mankur" [875] adı verilen bakır paranın darbına dayanan üç yıllık bir enflasyon tecrübesi geçirilmiştir. [876] Bu dönemde sikke basımında ise, bir dirhem gümüşten 12,5 yerine 17 akçe kesilmesine karar verilmiştir.[877]

Bu yeni sikkeler Balkanlar ve Anadolu'da, Trakya, Makedonya ve Ege Adalarından Batı Anadolu ve Karadeniz kıyısına kadar uzanan geniş bir coğrafyada tedavül etmeye başladı. Önceleri taşrada kimi tüccarlar mangırı kabul etmemişler, bunun üzerine devlet, vergi ödemelerinin üçte birinin mangırla yapılacağını ilan etmek zorunda kalmıştır. Ancak zaman içerisinde mangırlar genel bir kabul görmeye başlamıştır. Bakır mangır üretimi 32 ay boyunca devlete önemli bir ek gelir sağlamıştır. Devletin mangır üretiminden elde ettiği net gelirlerin 380 milyon akçeye, ya da o dönemdeki kur üzerinden 1,4 milyon altın dükaya ulaştığı anlaşılmaktadır.[878] Devlet, maliye gelir tahsilâtındaki sıkıntıları bir ölçüde mangır ile giderebilmiş ve enflasyon kârları elde etmişti. Ancak asıl önemli olan 1688'de mangırla yapılan ödemelerdi. Zira hazine borçlarını ilk olarak tasfiye eden ödemeler bunlardı. Bu sayede ödenebilen ulufelerle muhtemel isyanlar da engellenmiştir.[879] Ancak magırın bu faydası gelip geçici olmuş, kalpazanların işe el atıp, piyasaya sahtelerini sürmeleri üzerine 22 Haziran 1691'de Osmanlı tahtına çıkan II. Ahmed, kardeşi II. Süleyman'ın mangırlarını tedâvülden kaldırmıştır.[880]

---

[875] IV. Mehmed'in 1687 yılında tahttan indirilmesinden sonra, yeni padişah II. Süleyman için öncelikli sorunlardan biri, yeniçerilere ödenmesi gelenek halini alan cülus bahşişi için gereken finans kaynağını bulmaktı. Bir cülus bahşişi devlete yaklaşık yarım milyon altına mâl oluyordu. Merkezî hazine zayıf durumdaydı ve askerlerin maaşları neredeyse bir yıldır düzenli ödenmemekteydi. Buna önlem olarak İstanbul halkından alınan vergiler arttırılınca, başkentte ortam bir anda gerildi. Malî bunalımın giderek artması üzerine devlet, getirilen yeni makinelerle mangır adı verilen bakır sikkeler basmaya karar verdi. Böylece İstanbul darphânesi 1688 yılının Aralık ayından itibaren yeni paralar darbetmeye başladı. Her mangır yarım dirhem ya da 1,60 gram ağırlığındaydı. Mangırlara önce yarım akçe değer biçilmiş, ancak yeni sikkeler rağbet görünce değerleri hemen bir akçeye çıkarılmıştır. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* s. 170.

[876] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 278- 279.

[877] Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 808.

[878] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 170.

[879] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 282.

[880] Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 808; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 282; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* s. 171- 172.

II. Süleyman döneminde (1687-1691) malî sahada gerçekleştirilen bir başka gelişme de, o zamana kadar kullanılan ve rağbet gören Avrupa guruşları örnek alınarak, ilk yerli Osmanlı guruşlarının basılmasıdır. Akçenin sürekli tağşişlerle küçülerek kullanılamaz hale gelmesi üzerine, Osmanlı piyasasında çok fazla yabancı para dolaşmaya başlamıştı. Bu nedenle XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra devlet, yeni bir para birimi oluşturmak için birkaç teşebbüste bulunmuştu. Ancak bunlar uzun süreli savaşlar ve malî olumsuzluklar nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[881] İstanbul darphânesinde ilk kez 1690'da basılan bu ilk yerli gümüş sikkeler, XVII. yüzyılda Hollanadalı tüccarlar tarafından Osmanlı piyasalarına getirilen Lehistan (Polonya) kökenli zolotalardan esinlenilerek darbedilmişti. Bu yeni sikkeler % 60 gümüş ve % 40 bakırdan darbedilmekte, en büyüğü 6 dirhem ya da 19,2 gram ağırlığındaydı.[882] Akçe ise, artık sadece muhasebe akçesi, gerçekte bulunmayan ama hesapları tanzim etmede değer ve ayar birimi olarak kullanılan bir sikke haline geldi.[883]

Sonuç olarak değerlendirmek gerekirse, Osmanlı Devleti'nde siyasî ve malî şartlar XVI. yüzyılın sonuna doğru hızla bozulmuş, istikrar ve genişleme yerini, durgunluk ve bunalıma bırakmıştır. Buhranların temelinde, milletlerarası kıymetli maden hareketleri, uzun süren ve gelir getirmeyen yıpratıcı savaşlar sebebiyle devletin yaptığı askerî harcamaların artması, ticarî faaliyetlerin hacim ve istikamet yönünde meydana gelen değişimler ve nüfus artışları gibi çok çeşitli toplumsal ve ekonomik nedenler yatmaktadır. Bunun yanında, özellikle Amerika kıtasından getirilen gümüşlerle İspanya ve Hollanda paralarının Osmanlı piyasasına girişi akçenin sürekli değer kaybetmesine neden olmuştu. 1585 yılına kadar standart akçe, halis ayar gümüşten basılırken bu tarihten sonra akçeye değişen miktarlarda bakır katılmıştır. Kalpazanlık faaliyetleri, eski akçelerin dolaşımdan kaldırılmaması nedeniyle gümüş içerikli birbirini tutmayan sikkelerin tedavülde olması ve akçenin sürekli devalüasyona uğrayarak değer kaybetmesi, devleti sikke ayarlamaları yapmak zorunda bırakmıştır. Malî yapının bozulması ve para düzenindeki istikrarsızlık ise, timar rejiminin bozulmasına yol açmıştır. Devletin değişen savaş teknikleri karşısında, tüfekli yeniçeri ordusuna olan ihtiyacının artması, timarlı sipahinin ihmal edilmesine neden olmuştur. Para ekonomisinin yoğun olmadığı dönemlerde tesis

[881] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 263.
[882] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 175.
[883] Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 809.

edilen timar rejimi, bu dönemde artık ihtiyaca cevap verememekte ve bunun neticesinde merkezî otorite nakit paraya olan ihtiyacından dolayı timar sistemini tasfiye ederek, mirî arazilerin mukataalaşması sürecini başlatmıştır.[884] Bu süreç ise, malikâne uygulamasına giden yolun en önemli basamaklarından birisi olacaktır.

2.3. Timar Sisteminin Bozulması Sürecinde Timar ve Zeametlerin Durumu

Devletin para politikası ve fiyat hareketleri, Osmanlı maliyesinde büyük bir istikrarsızlığa neden olmuştu. Bu gelişmeler neticesinde ülkede büyük bir enflasyon yaşanmaya başlamış ve klasik Osmanlı düzeni hızlı bir çözülme sürecine girerek bir değişim/dönüşüme uğramıştı. Değişim/dönüşüm, Batı'da olduğu gibi Osmanlı düzeninde sistemin ayırt edici özelliği olan toprak rejimi ve köylünün ekonomik durumunda da kendini göstermeye başladı. Yaşanan bu değişim/dönüşüm, Batı'da feodalitenin tasfiyesi şeklinde gerçekleşirken, Osmanlılarda timar sisteminin bozulması yönünde kendisini göstermiştir.[885] Devletin kuruluşundan XVI. yüzyılın ortalarına kadar mükemmel bir şekilde uygulanan ve ziraî ekonominin temelini oluşturan timar sistemi bu tarihten itibaren bozulmaya başlamış, yapılan bütün ıslahat çabalarına rağmen düzeltmek bir türlü mümkün olmamıştır.[886] Timar sisteminin bozulmasının temel sebebi, timar topraklarının ya merkezî hazine veya diğer nüfuzlu şahıslar tarafından, kendi menfaatlerine olarak zapt olunması ve bu suretle dirliklerin askerî hizmet karşılığı değil, para ile satın alınabilen birer geçim kapısı haline gelmesidir. Bu durum, devleti askerî ve malî bir bunalım içerisine sürüklemiş ve özellikle XVII. yüzyılın sonuna doğru imparatorluğun bir toprak aristokrasisi elinde parçalanmasına neden olmuştur.[887]

Merkezî hazinenin nakit ihtiyacı ve bu doğrultuda devletin uyguladığı fiskalist politikalar[888] klasik timar sisteminde bazı yeni uygulamaları gündeme

---

[884] R. Özcan, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", s. 264.
[885] H. Veli Aydın, "Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", **OTAM**, Sayı: 12, Ankara, 2001, s. 70.
[886] Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, (ed. E. İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999, s. 242.
[887] Mustafa Akdağ, Timar Rejiminin Bozuluşu", **AÜDTCF Dergisi**, c. 3, Sayı: 4, Ankara, 1945, s. 421.
[888] Mehmet Genç fiskalizm politikasını; "*Devletin iktisadî hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke fiskalizmdir. En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak, harcamaları kısmaya*

getirmeye başlamıştı. Bu bağlamda ilk olarak, mahlûl timar alanları yeniden tevcih edilmek yerine, havâss-ı hümâyuna katılmak üzere zapt edilmeye başlandı. Zapt edilen bir kısım mahlûl timarlar ise kapıkullarına tevcih ediliyordu. Bu uygulama, Kanuni devrinde[889] âdeta devletin resmî politikası haline gelmiş ve sistemin askerî işlevi çöküntüye uğramaya başlamıştı.[890] Öyle ki, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, timarlı sipahinin yoklamada bulunmaması, ya da seferden kaçması sık sık görülen bir durumdu. Alınan tüm tedbirlere rağmen, timarlı sipahilerin her türlü cezayı göze alarak, seferden geri kaldıkları, pek çoğunun yollarda eğlendikleri ve bir kısmının da savaşın karışıklığından istifade ederek firar ettikleri görülmekteydi. Boşalan bu timarlar ise devlet tarafından hazinenin giderlerini azaltmak amacıyla yeniçeri, çavuş, serhat kulları gibi görevlilere tevcih edilmiştir. Bu nedenle devlet, timar ve zeametlerin düzeni için bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Zira devlet, sefer zamanlarında savaş sahasında, sulh zamanlarında toprağında timar ve zeamet sahiplerini bulamamakta ya da klasik dönemdekine nazaran çok az sayıda bulur hale gelmişti.[891] Dirliğini doğru dürüst yönetemeyen, halka kanunsuz baskı ve haksızlık yapan, seferlere katılmayı reddeden timarlı sipahiye karşı devletin uygulayabileceği tek müeyyide, timarının elinden alınması idi. Nitekim seferden kaçmalar önlenemediği için boş dirlikler çoğalmakta idi. Ordunun ihtiyacı olan sayıda kuvvet toplamak için, boş dirliklerin tevcihi karşılığında gönüllüler toplama üzere sık sık Anadolu'ya gönüllüler gönderilerek eksikler giderilmeye çalışılıyordu. Ancak tüm bu

---

yönelik çalışmaları da zikretmek doğru olur. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğu kadar yükseltmek olan fiskalizm, bu hedefe ulaşmakta zorlukla karşılaştığı zaman, harcamaları kısma yönündeki faaliyetler netice itibarı ile, gelirlerin arttırılmasına benzer bir etki yarattığı için, bu faaliyetleri de dolaylı bir uzantı veya negatif bir unsur olarak geniş anlamda fiskalizmin içinde mütalaa etmek lazımdır. İktisadî kararları alırken devletin, bir yandan gelirleri yükseltme, diğer yandan harcamaları kısma saikleri altında tavrını belirlemesi olarak özetleyebileceğimiz fiskalizm, Osmanlı iktisadî dünya görüşünü ve bu görüşün yönlendirdiği iktisadî hayatın çeşitli alanlarını biçimlendirmekte etkli bir rol oynamıştır." şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s. 50.

[889] Bu dönemde Anadolu timarlı sipahisinin yükselmesine set çeken ve 20.000 akçeden yukarı dirliklerin, İstanbul'da isyanların baş mimarı olan Yeniçerilere verilmesini öngören bir ferman yayınlanmıştı. Kanunî'nin bu kararı, Anadolu'nun idarî durumu için büyük bir etkide bulunacaktı. Çünkü bu durum, vilâyet ayanına ve timarlı sipahiye devlet hizmetlerinin yukarı derecelerini kapamak olduğu gibi, ümerâdan zeâmet tevcihi hakkı alındığı için de, beylerin otoriteleri açısından zararlı idi. Bunlardan daha önemlisi ise, timar erbabının terakki kapılarını kapatmış oluyordu ki bu husus, Anadolu'daki toplumsal karışıklıklarda yüksek timar erbabını isyana sevk eden en önemli sebeplerin başında geliyordu. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Barış Yay., Ankara, 1999, s. 310.

[890] Aydın, "Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", s. 71.

[891] Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXII, İstanbul, 1979, s. 219.

çabalara rağmen ya hiç istekli çıkmıyor, ya da çok az sayıda kişi artık cazibesi kalmayan timarlı sipahiliğe talip oluyordu.[892]

III. Murad döneminde (1574-1595) timar sistemindeki aksaklıklar ve bozulma daha da artmıştı. Bu dönemde sipahiler görevlerini yapmamakta, vezirlere rüşvet vererek mükellefiyetlerini yerine getirmemekteydiler.[893] Timarlar artık ehillerine değil, en çok rüşvet veren kimselere tahsis edilmeye başlamış ve Osmanlı sarayı hediye yarışına giren kişilerle dolup taşmaya başlamıştı. Rüşvet ile vezirleri ve beylerbeyilerini kontrolleri altına alan dirlik sahipleri, timarlarının vergilerini iltizama vermişler ve mültezimlerden aldıkları paralarla zevk ve sefaya dalmışlardı. Mültezimler de daha fazla gelir elde etmek için reayaya baskı uygulamakta, vergisini ödeyemeyen reayanın ürününe ve toprağına el koymaktaydılar. Çabuk ve yüksek miktarda gelir elde etme çabası, dirlik sistemini sarsmış ve timarlar ehil olmayan kişilere verilmesinin yanı sıra kısa sürede gelir getirmesi amacıyla en yüksek fiyatı veren mültezimlere devredilmeye başlanmıştır.[894]

Koçi Bey, timar kanunlarının ihlaline başlangıç olarak Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran Seferi sırasında 992 (1584) yılındaki "sipahizade ve kuloğlu olmayanlara dirlik vermesi" olayını;[895] kapıkulu ocağının bozulmasına başlangıç olarak da III. Murad zamanında ocağa, ocak kanunlarına aykırı bir şekilde adam alınmasını[896] göstermektedir. Aynî Ali Efendi ise, timar yoklamalarının düzenli bir

---

[892] Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi, Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci*, s. 224.

[893] Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", **AÜHFD**, c. 2, Sayı: 1, Ankara, 1944, s. 90.

[894] Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yay., 3. Bs., Konya, 1992, s. 82- 83.

[895] "*… 992 (M. 1584) târihine gelinceye kadar köyler ve tarlalar, kılıç ehlinde ve ocak-zâdelerde olup, yabancı ve kötü asıllı kimseler girmemiş idi. Büyüklerin ve âyânın sepetine girmemişti. İlk defa bozulması şu yüzden olmuştur ki: Evvelce Acem memleketleri üzerine Serdar tâyin olunan Özdemir oğlu Osman Paşa, bâzı yabancılara şecâatları görülmekle üçer bin akçe başlangıç verip, bu yol ile yabancı fırsat buldu. Osman Paşa iyilerine vermişti. Fakat ondan sonra gelenler, kâr budur diye iyi kötü demeyip, münâsebeti olmayan, aslında ve cinsinde dirlik sâhibi olmayan şehir oğlanı reâyâ kısmından bir alay işe yaramaz soysuzlara başlama emirlerini verip, zeâmet ve timar isteyenler bir günde yüz bin akçe timara hak sahibi oldular. Boşalan timar ve zeâmetler de eski kânunlara aykırı olarak İstanbul tarafından verilmeğe başlandı…*" Bkz. Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 609, 1000 Temel Eser Dizisi: 115, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985, s. 32- 33.

[896] "*… Yeniçeri ocağına yabancı girmesi, 909 (M. 1503)tarihinden beri olmuştur. Sebebi bu olmuştur ki; 909 senesinde çok ulu ataları Sultan Mehmed han hazretlerinin düğünleri olup, iki ay kadar gece ve gündüz devam edip, etraftan hadsiz ve hesapsız halk toplanmıştı. Halkın kalabalığı o derece arttı ki, birçok adamlar öldü, mâni olmaya çâre olmadı. Beziryağı ile yağlanmış tulumlar peydâ edüp, halkı sıkışıklıktan men etmek içün o tulumlarla halka hücum ettikçe halk bir miktar aralandı. Padişahın düğünü tamamlandığı vakit, halkı eğlendiren tâifeye ihsanda bulmak lâzım gelince hepsi yeniçerilik isteyüp, başka bir şey istemediler. Pâdişah tarafından isteklerine müsâade buyurulup, o*

şekilde yapılmamasını[897] sistemin çöküşünün temel nedeni olarak görmektedir. Gerek Koçi Bey ve gerekse Aynî Ali Efendi, timar sisteminin bozulmasına etki eden sebepler hususunda, timar yoklamalarının muntazaman yapılmaması, timar topraklarının kanunların tespit ettiği kimselere verilmemesi yanında özellikle de timar tevcihlerinin vilâyetlerden değil de merkezden yapılmaya başlamasına vurgu yapmaktadırlar.[898]

1000 (1591-1592) tarihine gelinceye kadar olan zamanda timar ve zeâmetlerde düzensizlikler olsa da yine de timarlar tam anlamıyla bozulmuş değildi. Ancak, bu tarihe kadar olan zamanda timarlar artık eski önemini kaybetmişti. Bundan sonra boşalan timarların bir kısmı merkezî hazine tarafından zapt edilmiş ve mirî mukataa haline çevrilmişti. Bu timarların bir kısmı da bazı saray ağalarına, sadrazam ve devlet ileri gelenlerinin hizmetkârlarına, bir kısmı da valiler ve alaybeyleri tarafından kim daha fazla para verirse ona verilmeye başlanmıştı.[899]

XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyıldaki gelişmeler timar ve zeametlerin yavaş yavaş merkezî hazineye dâhil edilmesi sürecini hızlandırmıştı. Mahlûl kalan timar ve zeametler XVII. yüzyıldan sonra artık ehil olmayan kişilere verilmeğe

---

târihte yeniçeri ağası olan Ferhâd ağaya emir olundu. Adı geçen ağa dahi ocak ağaları ile konuşup hepsi de "Böyle olursa ocağımıza yabancı ve tanınmamış kimseler girer. Ocakta yürürlükte olan kanun ve kaide elden gider. Devlet-i aliyyeye bunun zararı olur" diye râzı olmadılar. Sonra sonunu düşünmeyen bir kısım nedimler, yakınlar, âlemin sığınağı pâdişah hazretlerine ricâ ve ısrar ettiler. Bunun üzerine pâdişah tarafından tekrar emrolundu. Adı geçen Ferhad Ağa, yine kabul etmeyip, azlolunmayı kabul etti. Yerine ağa olan Yusuf ağa "Ağa çırağı" adı ile o tâifeyi ocağa sokup, bir bid'at meydâna getirdi…" Bkz. Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 41- 42.

[897] Aynî Ali timar yoklamalarının önemini şu şekilde ifade etmektedir; "… *Aynı zamanda seferlerin yoklamasının mazbut yapılması en ön plânda alınacak şeydir. Eğer yoklamalar icabettiği an tesbit edilmezse, o timara hizmet eden kimlerdir bilinmez. Bu bakımdan ekserî timarlar şimdiki gibi nizâlı yani şahıslar arasında kavgalıdır. Yoklamalar iyi yapılmış olursa, sefer esnâsında 10 timara bir adam görünmezken mahsul zamanında bir timara 10 adam talip olmaz. Şayet yoklamaya itibar edilirse, ortada nizâ da kalmayacağı gibi timar sahibi sipâhiler de hizmetlerini iyi yapmış olurlar. Böylece Sancakbeylerine ve Alaybeylerine itâat fazlalaşır. Yoklamaları çok dikkatli ve ihtimâmla yapmak icâb eder. Herkes yoklamalarını sözleriyle değil, berâtlarını göstererek yaptırmaları lâzımdır. Esasen timarların nizalı olmasına ve timar sipâhilerinin kendi sancaklarına değil de başkalarına seferde hizmet etmelerine sebep yoklamaların mazbut yapılmamasıdır*…" Bkz. Aynî Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, (çev. Hadiye Tuncer), Gürsoy Basımevi, Ankara, 1964, s. 45.

[898] M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 152. Mustafa Akdağ, timar ve zeâmetlerin gelirlerinin Koçibey'in belirttiği gibi parazit bir zümrenin tekeline geçtiği ve bunların geçimlerine harcandığı iddiasını mübalağalı bulmaktadır. Ona göre, mîrîye alıkonulan ve bu yoldan, gelirleri kalabalık kapıkullarına ulûfe olarak giden timarlar hesaba katılmasa bile, beylerin idaresindeki sekban ve sarıca teşkilatının masraflarının da yine timar hâsılatından karşılandıkları bilinmektedir. Ümera bunlara peşin ulûfe veriyordu. Zamanla beylerin hasları da azaltılarak, hazinenin gelirlerini arttırmak yoluna gidildiğinden 1683'ten sonra açılan seferlerde, sancak ve vilâyetlerden, daha çok asker çıkarılmak istendiğinde, ümeraya hazineden peşin sekban ve sarıca ulûfesi verilir dururdu. Bkz. Akdağ, Timar Rejiminin Bozuluşu", s. 428.

[899] Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 94.

başlanmıştı. Bunlar beylerbeyleri, sancakbeyleri, vezirler ve diğer ekâbirin sepetine girmiş[900] ve hak sahiplerine dağıtılacak yerde bunların gelirleri kendileri tarafından adamlarına verilmişti. Bunu önleyebilmek için veziriazâm Yemişçi Hasan Paşa 1011 (M. 1602-1603) yılında, bir başka veziriazâm Nasuh Paşa ise 1022 (1613-1614) yılında bir yoklama[901] yaptırmışlardı. Böylece timar ve zeâmetlerin önceden olduğu gibi "ocak oğlu olanlara ve kul taifesinden" uygun olanlara verilmesi sağlanacaktı. Fakat bu yoklamalardan istenen sonuç alınamamış ve timarlar sepetlerden dışarı çıkarılamamıştı.[902] Ulufeli kapıkulundan başka, Anadolu, Rumeli ve Arabistan'da zeâmet ve timar sahibi olanların sayısı iki yüz bin askerden fazla idi. Osmanlılarda pek çok memleket ve kaleler bu askerlerle fethedilmişti. Ancak bütün timar ve zeâmetler "vüzerâ ve ekâbirin sepetlerine girmekle" hem sefer zamanında kapıkulunun ordu içerisindeki önemi artmış, hem de başta beylerbeyi ve sancakbeyleri olmak üzere dirlik sahiplerinin sefere götürmek zorunda oldukları cebeli sayıları düşmüştür. Bu dönemde yeniçerilerin sayısı otuz beş bin olduğu halde bunlardan pek azı sefere gitmekte, diğerleri ise korucu, tekâüd ve kale nöbetçisi olarak merkeze bildirilmekteydi. Ancak sefere yazılanların bile defterlerde ismi olduğu halde sayıları yedi sekiz bini geçmezdi. Ancak mevcut olmayan kapıkullarını, serdarlar mevcut gösterip, kendilerine gelir saymaya başlamışlardı. Bu durum kul taifesini Celalî yapmış ve eski zaferler artık kazanılamaz olmuştur.[903]

IV. Murad (1623-1640), Koçibey'in risalesinden aldığı ilhamla timar sistemini ıslah etmek istemiş, 1632 ve 1637 yıllarında iki defa yoklama yaptırarak defterleri gözden geçirterek haksız olarak dirlik alanların beratlarını ellerinden almıştır. Timarların bozulmuş olması, devleti orduyu ulûfeli askerlerden kurmaya

[900] Sepet timarı, sahibinin bir mirasçı bırakmadan ölümüyle mahlûl (boş) olmuş ve tevcih edilmeyerek sahipsiz kalmış olan timarlar için kullanılan bir tâbirdir. Eskiden bir müddet elde tutulmak lâzım gelen kâğıtlar intizar dosyası mâhiyetinde olarak sepette muhafaza edildikleri için bu ismi almıştır. Bu timarlar devlet ricâliyle sancak beylerine tevcih olunmaktaydı. Bkz. Pakalın, "Sepet Timarı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 175. Sepete girmek tabiri ise, gelirleri az olan ve kimseye verilmeyip, beratları güya sepette kalan timarlara verilen addır. Bkz. Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 165.

[901] "*… 1011 tarihinde Yemişçi-Hasan Paşa, vezîr-i âzam ve Macaristan seferinde serdar ve Mehmed Paşa İstanbul'da sadrazam kaymakamı iken, sonra 1022 tarihinde Nasuh Paşa vezîr-i âzam iken zeâmet ve timarın sepetten çıkarılarak hak sâhiplerine dağıtılması hakkında hatt-ı hümâyun çıkınca vezîr-i âzam seferde, kaymakam Mehmed Paşa İstanbul'da dağıtmakla, istenilen düzeltme yapılamadı. Nasuh Paşa da Rumeli'de olan timar ve zeâmet sahiplerini Edirne'ye getirip, yoklama yerinde ekâbir ve âyân hizmetkârlarına, kullarına ve sipâhilere elbiseler giydirip, beratları ile gönderip, hepsi mevcut görünmekle boş bir timar meydana çıkmadı…*" Bkz. Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 54.

[902] Başarır, agt, s. 47.

[903] *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetâb*, (yay. Yaşar Yücel), TTK Yay., Ankara, 1988, s. XXV, 15-17.

mecbur etmiştir. Timar sahipleri cebelü besleyecekleri yerde, yaya ve müsellemlerin vazifesini görmeye başlamıştır.[904] IV. Murad'ın timar ve zeâmetlerle ilgili başlattığı ıslahat hareketlerini Sultan I. İbrahim'in (1640-1648) sadrazamı olan Kemankeş Mustafa Paşa aynı ciddiyetle devam ettirmek istemiş, ancak idam edilmesi nedeniyle bu girişiminde muvaffak olamamıştır. IV. Mehmed döneminde (1648-1687) devletin artan malî sıkıntısını gidermek için sadrazam Melek Ahmed Paşa, timar gelirlerinin % 50'sini müsadere etme yoluna gitmiştir. 1652 yılında ise, has ve zeâmet sahiplerinin gelirlerinin şahsi ihtiyaçlardan artan kısmının devlete verilmesi emredilmiştir. 1656'da sadârete getirilen Köprülü Mehmed Paşa, bütün timar ve zeâmet sahiplerinin beratlarını yenilemelerini emretmiş ve birçok yoklama yaptırmıştır. Tüm bu tedbirlere rağmen ne kendisi ne de oğulları Ahmed ve Mustafa Paşa Paşalar timarı eski düzenine kavuşturmaya muvaffak olamadılar.[905]

Yukarıdaki gelişmeler bağlamında değerlendirildiğinde, timar sistemindeki değişimin bir bozulma değil, yeni şartların meydana getirdiği bir zorunluluk olduğu görülmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda timarlar, Anadolu'da artık ehliyetli ve ehliyetsiz olmalarına bakılmaksızın isteyen herkese veriliyordu. Zeâmet ve timar sistemi bozulduktan sonra eski faydası sağlanamamış ve ziraî-askerî sahada bir yıkım meydana gelmişti. Özellikle timarların kadı, naip ve cebeli tahsildarı arzları ile verilmesi, XVII ve XVIII. yüzyılda, bunların sırf kazanç sağlamak isteyen ayân-ı vilâyet ve ricâl-i devletin eline geçmesine neden olmuştu. Böylece timar ve zeâmetler el değiştirmiş ve eski önemini kaybetmişlerdi.[906] Bu durum ise, devlet otoritesinin gittikçe zayıflamasına ve sipahilerin dirlik topraklarını kendi mülkleri gibi tasarruf etmeye başlamalarına neden olmuştu. Hatta toprağı başkalarına devredebilmekteler, icâr veya iare ediyorlar, vergilerini iltizama veriyorlardı.

---

[904] Halil Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yay., 2. Bs., Konya, 1987, s. 74. Halbuki Koçi Bey'e göre, timarlı sipahilerle yeniçeri ocağı birbirini tamamlayan iki unsur idi. XVII. yüzyıl ortalarında timarlı ordusunun zayıflaması nedeniyle yeniçerilerin sayısının artması ve kalitenin düşmesinin bu dengeyi bozduğu, paralı askerlerin sayısının artmasının ise fayda yerine zarar vereceğine dikkat çekmekteydi. Şayet bu yönde tedbirler alınırsa, eskiden olduğu gibi cephede büyük başarılar elde edileceğini söylemekteydi. "… *Geçmişteki büyük pâdişahlar, altı bölük halkını, yeniçeri ocağı ile, yeniçeri tâifesini, altı-bölük halkı ile, ve bu iki tâifeyi zeâmet ve timar askeri ile zaptederlerdi. Şimdi timar erbabı tamamen yok oldu. Askerlik yeniçeri ve sipâhilere kalıp, her biri birer dev oldu. Eğer pâdişah hazretleri alâka gösterirlerse iş kolay olur. Zeâmet ve timar evvelce olduğu gibi tamamlansa, ulûfeli asker de mümkün olduğu kadar azaltılsa, Allah'ın izniyle âlem düzene girip, Saltanat-ı âliyye eskiden olduğu gibi parlar. Ve İslâmın kılıcı üstün gelir. Din düşmanları kahra uğrar. Asker çokluğu fayda vermez. Az ve öz, itâatli gerek*…" Bkz. Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 51- 52.

[905] Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", s. 91.

[906] Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 94.

Kendileri artık sefere gitmedikleri gibi, cebeli beslemek yerine, develete çok gülünç bir meblağ (50 kuruş) ödüyorlardı. Timar sistemini uygulayan devletlerde, timar ve zeâmet sahibinin toprak üzerindeki yetkilerini sınırlandırma yolundaki gelişim, Osmanlı Devleti'nde ters yönde işlemeye başlamıştı.[907] Ayrıca savaşlarda ateşli silahların kullanılmasının yaygınlaşması, piyade askerinin önem kazanması, buna mukabil ücretli asker sayısının arttırılması, dirlik olarak tahsis edilen gelirleri nakdî gelire dönüştürme çabaları sonucunda sistem zayıflamaya başladı. Gerek askerî ve gerekse malî yönden klasik özellikleri değişmeye başlayan timar sistemi, taşrada askerî ve siyasî bir sınıf olarak sipahilerin çökmesine ve timar alanlarının mukataa haline getirilerek, yerini iltizam ve malikâne gibi uygulamalara bırakmasına neden oldu.[908]

2.4. Toplumsal Hareketler

Osmanlı Devleti, bir taraftan pek çok cephede uzun ve yıpratıcı savaşlar ile uğraşırken diğer taraftan Anadolu'da önemli bir güvenlik sorununa sebep olacak Celalî isyanları[909] patlak vermişti. Nüfus ve fiyat artışları ile devalüasyonun yol açtığı zorluklar, ateşli silahların yaygınlaşması, taşra idarecilerinin baskıları, firar eden levent-sekban guruplarının eşkıyalığa dönmesi gibi bir dizi sebeple meydana gelen kriz ortamında özellikle Haçova Savaşı'ndan sonra eşkıyalık hareketleri geniş kapsamlı bir isyana dönüştü.[910] Sebepleri ve süreci konusunda bu kadar çok faktörün sıralanması dahi, adına "Celâli İsyanları" denilen kargaşa ve yeniden yapılanma sürecinde, birbiriyle bağlantılı olsun ya da olmasın çok yönlü değişkenlerin rol oynadığı bir hareketin varlığına delalet etmektedir.[911]

III. Mehmed'in, hükümdarlığının en büyük savaşı olarak gördüğü ve zaferle neticelenen Haçova Savaşı'nın garip sonu, Osmanlıları padişahın ölümünden sonra daha uzun süre etkileyecek siyasetin ipuçlarını da vermekteydi. Kapıkulu Paşası

---

[907] Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", s. 91; Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, s. 74- 75.

[908] Aydın, "Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", s. 71- 72.

[909] "*Celale mensup*" anlamına gelen Celalî tabiri, XVI. yüzyıl başlarında isyan eden Bozoklu Şeyh Celal ile alakalıdır. Bu isyanlar başlangıçta, Osmanlı idaresinden memnun olmayan zümrelerin ve Şii eğilimli Türkmen gruplarının Safevîler'in de tahrikiyle devlete baş kaldırmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ise devlet için büyük bir mesele halini almış ve farklı bir boyut kazanmıştır. Osmanlı devlet anlayışı, bu isyanları "*hurûc ale's-sultân*" olarak değerlendirmiş ve kaynaklarda bu ifade sık sık kullanılmıştır. Bkz. Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyanları", **DİA**, VII, İstanbul, 1997, s. 252.

[910] Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, s. 133.

[911] Yunus Koç, "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol Ya da İki Belgeye Tek Yorum", **Bilig**, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 35, Güz 2005, s. 230.

Cağalazade Sinan Paşa, bu savaşta gösterdiği büyük başarı ve padişahın hayatını kurtarmasıyla bir anda kendisini sadaret makamında bulmuştu. Yeni sadrazamın ilk icraatı bu savaşta büyük desteğini gördüğü Fethi Giray'ı Hanlıkla ödüllendirerek Tatar süvarilerine olan borcunu ödemek olmuştu. Cağalazade'nin bundan sonra giriştiği eylem ise askeriyeden binlerce kişiyi isyan ettirmişti. Sadrazamın savaş sonunda kalan birlikleri teftiş ederken yaptığı açıklamada; orduda disiplini sağlamak için o gün yoklamada bulunmayanların hepsi bundan böyle firarî sayılacak, tutuklanacak ve idam edilecekti. Hatta bu kişilerin mal ve mülklerine devlet tarafından el konulacaktı. Bazı tarihçiler bu eylemi, Anadolu'daki büyük Celalî isyanlarının doğuşuna neden olarak göstermektedirler.[912]

Cağalazade'nin aldığı bu karar, savaştan kaçanları, savaşa hiç katılmayanları ya da katılıp da yaşanan kargaşa ortamından dolayı o gün orada bulunmayanları da kapsamıştı. Öyle ki isimleri firari listesinde olanların büyük bir bölümü zeamet sahibi kimselerdi.[913] Firarilerin arasında timar sahiplerinin yanı sıra, 20.000- 50.000 akçe gelire sahip olan bu zeamet sahiplerinin de isminin geçmesi, bu kişilerin çok değerli topraklara sahip rütbeli askerler ve eyalet idarecileri olduğunun[914], devletin ise, derhal vergilendirebileceği gelirlerin peşine düştüğünün en önemli göstergesiydi. Firarilerin bir kısmı Anadolu'ya geçerek burada, özellikle İran sınırındaki Celali guruplarıyla birleşerek onlara destek vermişler hatta liderlik yapmışlardır. Celalilerin ve bunların liderlerinin devlet görevlileri olmaları da büyük öçüde bu hususdan kaynaklanmaktadır. [915] Bu dönemde vuku bulan Celâlî isyanlarında, Celâlî eşkıyalarının ortak özelliklerinin devlet memuru olması,

---

[912] William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (çev. Ülkün Tansel), Kırmızı Yay., İstanbul, 2011, s. 37- 38.

[913] Ayşe Pul, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Mücadelesi Sürecinde Sarayönü ve Çevresi", **Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslar arası Sarayönü Sempozyumu (24-26 Ekim 2014)**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 8, Konya, 2014, s. 124.

[914] Mustafa Akdağ, Eğri Seferi'nden önce yapılan yoklamada tespit edilen firarilerden, Rumeli yakasından olanlara ait "firari defterleri" bulunduğunu söylemektedir. Bu defterlerde, firar edenlerin isimleri, timarlarını teşkil eden köy gruplarının "baş kariyeleri", timarlarının akçe tutarları ve bu dirlikler kendilerinden alındıktan sonra kimlere tevcih olunduğu açık bir şekilde gösterilmiştir. Defterdeki bilgilere göre, firari sayılanların çoğu yaşlı başlı ve mütemadiyen terfi alarak 20.000 akçeyi aşmış zaimlerdir. Hakikatte ise, bunların hemen hemen hepsi, yalnız Eğri seferine değil, uzun zamandan beri hiçbir sefere iştirak etmiyorlardı. Her biri fazla mal ve mülk sahibi olmuşlardı. Zeametlerine birer mültezim gibi tasarruf ediyorlar ve ricalin himayesinde bulunuyorlardı. Birçokları da yine "ricalin dairesi halkından" idiler. Bkz. Mustafa Akdağ, "Celâlî Fetreti", **AÜDTCF Dergisi**, c. 16, Sayı: 1-2, Ankara, 1958, s. 66.

[915] Acun, Celâlî İsyanları (1591-1611), **Türkler**, IX, s. 699. Bu dönemde Celâlîler eskiye nazaran daha güçlü liderler etrafında toplanmaya başlamışlardı. Artık daha iyi teşkilatlanabiliyorlar ve devleti daha rahat tehdit edebiliyorlardı. Bu liderler genek olarak azledilmiş veya gadre uğramış hükümet mensupları ile reaya arasında itibar kazanmış kişilerdi. Bkz. İlgürel, "Celâlî İsyanları", **DİA**, VII, s. 254.

gayelerinin sadece vergi toplamanın (rantın) merkezî otorite tarafından geri alınmasına tepki olarak doğduğunu ispatlamaktadır. Ayrıca isyanların devlet tarafından sona erdirilmesi yönteminde de bu hipotezin doğruluğu ortaya çıkmaktadır. Zira merkezî idare, bu isyanların çoğunu, isyancı liderlere eski görevlerini vererek[916] sona erdirebilmişlerdir.[917]

Firarilerden boşalan timar dirliklerinin yeni kimselere tevcihinde devlet, merkezî hazinenin masraflarını azaltma yönünde büyük faydalar sağlamayı düşünmüştü. Bu suretle binlerce yeniçeri, sipahi, ulûfeli çavuş, müteferrika ve serhat kulları ulûfeden timara çıkarılmışlardır. Bunların hepsinin de ulûfelerinin yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Mesela, çoğunluğu 20 ile 50 akçe arasında idi ve özellikle 30 ile 40 akçe arasında olanlar büyük bir yekûn teşkil ediyordu. Ancak hazinenin yükünü hafifletmek ve özellikle, yerlerine daha az ulûfe ile seferde çok işe yarayan yeni kul yazmak amacıyla hareket edildiği anlaşılan bu ulûfeden timara aktarma işlemleri eski kanun ve nizamlara pek uymuyordu. Öyle ki, kapıkullarından isteyenleri timara geçirme âdeti Kanuni devrinden beri uygulanmaktaydı. Bu uygulamadan amaç, ulûfeleri artmış olanlardan İstanbul'da kendilerine daha fazla terfi kadrosu bulunmayanlara zeamet vermek suretiyle bunun önüne geçmekti. Böylelerine "*ulûfeleri hazineye kalmak şartıyla*" timar verilirken, beratlarına "*sülüsan üzere*" kaydı muhakkak konulur ve bu suretle, mesela on beş akçe ulufesi olan bir yeniçeri, on beş bin akçelik yerine, on bin akçelik timara geçiyordu. Bu defa ise, "*sülüsan üzere*" kaydı yalnız, ulufeleri 20 akçeden yukarı olanların beratlarına konulmuş, ancak hiçbirinin bu kayıt dolayısıyla dirliğinin zeametten aşağı düşmesine izin verilmemiştir. Görüldüğü üzere mevcut geleneğe rağmen, bu dönemde ulûfeye karşılık timar miktarı iki katından da fazla artırılmıştır. Bunun en büyük nedeni ise,

---

[916] Karen Barkey bu hususu şöyle dile getirmektedir: " *Bir kere bu yerel haydutlar, eşkıyalık ettikleri döneme uygun olarak, eşkıyalıkla çözeceklerini iddia ettikleri birtakım siyasi meseleler ortaya attılar. Bu kişilerin her biri, devletle pazarlık ederken bu meseleleri siyasileştirdiler. Ancak en çok, devlet yönetiminde yer alan, kendileri adına anlaşma koparacağını umdukları hamileri aracılığıyla ilişkilerini yürüttüler. Esas kaygıları olan yağmacılık devlet katında mevki elde etme, onlar için hep öncelikli oldu. İkinci olarak devletle yaptıkları anlaşmalar, devleti yönetenlerin bu kişilerle anlaşma yapmayı ne kadar önemsediğini göstermektedir. Önemli cephelerin uzağında bulunan ve çok daha az öneme sahip bu eşkıyalara devlet mevkileri teklif edilmedi. Örneğin Karahaydaroğlu, kendini, eşkıyalık ettiği süre boyunca iki kez sancakbeyi olarak atanmayı isteyecek kadar önemli buluyordu; ama aldığı karşılık, vezir-i azamdan sıkı bir azar işitmek oldu. Devletin yaptığı bu anlaşmalar, her ne kadar geçici ve aldatıcı olsa da, aslında devletin hâkimiyetini kalıcı kılmaya yönelik ince bir stratejinin parçaları olduklarından, mevki dağıtılırken cimri davranılıyordu*." Bkz. Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 233.

[917] Ali Rıza Gökbunar, "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **Yönetim ve Ekonomi**, Cilt: 14, Sayı: 1, Yıl: 2007, s. 13- 14.

dirliğe çıkacak yeniçerilerin itirazlarına mahal bırakmamak ve onları memnun etmekti. Zira bu sıralarda timar dirlikleri itibarlarından çok kaybetmişlerdi.[918]

Mustafa Akdağ, 1596'da alevlenen Anadolu hadiselerinin, Eğri Seferi firarileri tarafından çıkarıldığı yolundaki vekayiname kayıtları ve ondan sonra devam eden buna benzer görüşlerin tarihî realiteye uymadığını söylemektedir. 1596 ile 1610 yılları arasındaki Celalî hareketlerinde yalnız Eğri Seferi firarileri olan sipahilerin değil, genellikle timar erbabının da katiyen başrolü oynamadıklarını, mücadeleye karışan sınıflar arasında çok tali derecede kaldıklarını ileri sürmektedir. Eğri Seferi yoklamasında meydana çıkarılan 30 bin firarinin azlolundukları hakkındaki kararın ise, hakiki sipahilerden bu rakama nispetle, çok azını açıkta bıraktığını ifade etmektedir. Merkezî otorite de bunu böyle hesapladığı için, bu karara cesaret etmiştir. Çünkü 1553'te ve bütün İran harpleri esnasında görülmüştür ki, toplu sipahi azillerine başvurulmaması devletin tecrübe ile kabul ettiği bir prensipti. Ancak bu durumun Celali isyanlarını tetiklemiş olması da mümkündür.[919]

Haçova'da kazanılan büyük zaferden sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminin heybeti geri getirildiği halde, elde edilen başarının meyveleri gerektiği gibi toplanamamış ve savaş sonrası yaşanan gelişmeler de isyanların fitilini ateşlemişti.[920]1571'de İnebahtı'da alınan yenilgi[921] Avrupalıların Osmanlılara bakış açılarını değiştirmişti. Zira bu başarı, batıda Avrupalı devletlere cesaret kazandırmış ve üstünlüklerini kabul ettirmenin yollarını aramalarına olanak vermişti. Bunun yanı sıra, doğuda İran ile on bir yıl (1579-1590), batıda Avusturya ile on üç yıl (1593-

---

[918] Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları,* s. 375.

[919] Akdağ, "Celâlî Fetreti", s. 67.

[920] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 174. Dönemin tarihçisi ve bu savaşta orduda bulunan Peçevi İbrahim Efendi, eserinde bu durumu şöyle anlatmaktadır: "*…Bütünüyle bakılırsa bu, bir "büyük gaza" olmuştur. Belki de şimdiye kadar yapılmış olan tabur savaşlarının hiçbirisinde bu kadar kâfir leşi savaş alanında kalmış değildir. Mohaç savaşı ise bundan az değil, çok daha büyük bir gazadır. Fakat bu gazada toprak ve kanlar içinde can veren dönek kâfirin sayısı Mohaç gazasındakinin iki katı olduğuna kuşku edilemez. Ancak, o gazada saadetli padişahın Budin'e geldiği, kâfir ülkelerini yağma ve talan ettirdiği, bu gazadakinden fazladır. Eğer bu gazadan sonra saadetli padişahımızı Budin'e getirselerdi bütün uç boyu kaleleri bırakılır ve İslâmların eline girerdi. Hiç olmazsa o kış Belgrat'ta kışlansa ve ilkbaharda gideceğimiz yer Beç'tir deseler, Nemçe kâfirlerinin de Eflak ve Boğdan gibi haraca kesilmiş olacağı kesindi. Deme ki yüce Tanrı'nın takdiri bu kadarmış. Yüce Tanrı'ya minnetler olsun…*" Bkz. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi- II*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999, s. 203.

[921] Akdağ, bu tarihte gerçekleştirilen Kıbrıs Seferi'nin sipahiler ve halk üzerinde de kötü bir tesiri olduğunu belirtmektedir. Zira halk bu seferde pek çok mükellefiyete katlanmak zorunda kalmıştır. Timarlı sipahiler ise, harbin bütün yükünü çektikleri gibi, 1575 deniz bozgunundan sonra Akdeniz'de Osmanlıların güvenliğinin sağlanmasının ağır yükleri yine bu sınıf üzerine yüklenmişti. İnebahtı'da en büyük kaybı timarlı sipahiler verdiler. Uzun yıllar sahillerin ve Kıbrıs'ın muhafazasında onlar kaldıkları gibi üst üste uzaklardaki deniz seferlerine de onlar gittiler. Bkz. Mustafa Akdağ, "Celâli İsyanlarının Başlaması", **AÜDTCF Dergisi**, c. 4, Sayı: 1, Ankara, 1946, s. 37.

1606) uzun süreli savaşların yaşanması ve bu süreçte Osmanlı tahtında iki padişah değişikliğinin olması da Anadolu'da huzursuzluğun artmasına neden olmuştu.[922] III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde vuku bulan bu uzun savaşlar, sadece toplumsal yapının değil aynı zamanda bizzat devlet müesseselerinin de büyük bir değişime uğramasına tesir etmişti.[923] Tüm bu sorunlarla başa çıkabilmenin ilk adımı olarak devlet, Anadolu'da eşkıyaların çıkardığı isyanlara müdahale etme ihtiyacı hissetti. Bu nedenle, Karaman, Kütahya, Kayseri, Ankara, Maraş ve Halep gibi Anadolu'nun pek çok yerinde çıkan isyanlarla başa çıkmak için bir an önce Avusturya ile olan savaşı sonlandırmak gerekmiş ve 1606 yılında imzalanan Zitvatorok Antlaşması ile buna muvaffak olunmuştur.[924]

Celâlî hareketlerinin ortaya çıkardığı en büyük sonuçlardan biri, "*büyük kaçgun*" adıyla anılan, Anadolu köylüsü arasında geniş çaplı bir göç olayının meydana gelmesidir. Köylüler merkeze yolladığı şikâyet dilekçelerinde, baskı ve zulümlerden kurtulmazlarsa "terk-i diyar ve cilay-i vatan" eyleyeceklerini bildirmekteydiler. Bunların, şikâyet usullerinin basmakalıp dili olmayıp, gerçek olduğu 1603'teki olaylarla görüldü. Bu tarihte, Anadolu köylüsünün büyük bir kısmı, mallarını ve hayvanlarını bile yanlarına alamadan köylerini terk etmek zorunda kaldı. Bu durum, Celâli olaylarının başlangıcından beri görülen bir durumdu. Köylerini ilk terk edenlerin başında ise işsiz güçsüz bekâr erkekler gelmekteydi.[925] Köylülerin köylerinden kaçmaları hadisesi büyük kaçgunluk devri sonunda devlet tarafından kayıt altına alınmıştır. Mesela, Ankara'nın Bacı kazası kadısı tarafından Karakaş ve Çörekoğlu adlı asilerin buraları istilasından sonra hükümet merkezine yollanan listeden, bu kazaya bağlı 38 köyden 33'ünün kaçtığı anlaşılmaktadır.[926]

Bu dönemde yaşanan büyük göç nedeniyle, köylülerin çiftliklerini terk etmesi, çekirge/fare istilası, depremler ve kuraklıkların sebep olduğu kıtlıklar[927] halkı yoksullaştırıyor ve toplumsal problemlere neden oluyordu. Bireylerin gelirlerinin sürekli düşmesinin yanında, bu olumsuzluğa bir de siyasî ve malî en önemli kriz olarak yöneticilerin malî sömürüsü ve ağır vergi yükleri eklenince halk ya Celalî

[922] Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,* s. 208- 209.
[923] Akdağ, "Celâlî Fetreti", s. 53.
[924] Pul, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Mücadelesi Sürecinde Sarayönü ve Çevresi", s. 124- 125.
[925] Acun, Celâlî İsyanları (1591-1611), **Türkler**, IX, s. 705.
[926] Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, s. 446- 447.
[927] Bu dönemde, Osmanlı coğrafyasının muhtelif bölgelerinde devleti derinden etkileyen kıtlıklar hakkında geniş bilgi için bkz. Necdet Sevinç, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Burak Yay., İstanbul, 1991.

eşkıyasına katılıyor, ya da belirttiğimiz üzere bulunduğu yerden göç ediyordu.[928] Döneme ait belgelerden, Anadolu'daki göç hareketinin küçümsenmeyecek kadar geniş çaplı olduğu ve bazı köylülerin Gürcistan'a kadar gitmeyi göze aldığı anlaşılmaktadır. Önceki yıllarda, nüfus artışı nedeniyle şehirlere yapılan göçler, şehirlilerin de durumunu zorlaştırmıştır. Kanun gereği, köylülerin toprağını boş bırakmaması gerekiyordu. Ayrıca şehirdeki pahalılık da hayatı zorlaştırıyordu. Bu nedenle, iş imkânları bulunan İstanbul, Ankara ve Bursa gibi büyük şehirlere göç daha cazip geliyordu. Diğer taraftan kasabaların ve şehirlerin halkı ise, ardı arkası kesilmeyen Celali saldırılarına karşı korunmak için surlarını ve kalelerini tamir etmekteydiler. Topraksız, işsiz ve genç köylülerin göç etmesi de, kırsal dengenin bozulmasına neden olmuştur. Bu gençler, mahalli eşkıyalık hareketlerinin kaynağı haline gelmiştir. Dolayısıyla öncelikle demografik bir hareket olarak başlayan olaylar, mahallî veya daha büyük çaplı eşkıyalık hareketleri olarak neticelenmiştir. Başlangıçtaki nüfus hareketlerinden, neticedeki eşkıyalığa kadar, kırsal dönüşümde esas sorumluluk devlete ait olmuştur.[929]

Avusturya ile yapılan uzun savaşlar sırasında devlet acilen, ateşli silahlar kullanan ücretleri askerlere ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç, Anadolu'daki topraksız, silahlara kolayca ulaşabilen ve bu silahları kullanan köylülerden karşılanmıştır. Anadolu'daki köylü için bir fırsat olan bu durum, devletin giderek artan sayıda ateşli silah kullanan askerlere duyduğu ihtiyaç sayesinde bir meslek haline gelmiştir. Sefer sırasında cepheye giden askerler, sefer bittiğinde Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmışlar ve bazı şahısların etrafında toplanarak eşkıyaya karışmışlardır.[930] Osmanlı idaresi, özellikle taşradaki veya merkezdeki devlet mevkilerini asi liderlerine dağıtma mekanizması sayesinde, taşra idaresinde görev yapan bazı kimseleri kendi saflarına katıp diğerlerini dışlamayı başardı. Dahası, merkezdeki

[928] Gökbunar, "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", s. 15.

[929] Acun, Celâlî İsyanları (1591-1611), **Türkler**, IX, s. 705. Celalî çetelerinin 1596-1610 döneminde sebep olduğu kargaşılık, gerçekten büyük bir nüfus boşalmasına yol açmıştı. İmparatorluğun Rumeli, Kırım ve Suriye gibi uzak köşelerine dahi ulaşan ve dönemin kaynaklarında "büyük kaçgun" adıyla anılan bu göç hareketleri karşısında merkezî idare, söz konusu köylülerin Anadolu'da terk ettikleri köylere geri dönmelerini sağlamak için köklü önlemlere başvurmuştur. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, s. 69.

[930] Doğan, agt, s. 95. Önce 30-40 kişilik veya bunların iki üç misli miktarındaki başıboş levend gruplarının soygun ve eşkıyalığı şeklinde başlayan bu hareket, Celâlî isyanlarının en fazla olduğu döneme rastlaması ile daha da şiddetlenmiştir. Buhranı ortaya çıkaran sebeplerin giderilmeye çalışılması şeklinde değil de daha ziyade hükümetin isyanları kanlı bir şekilde bastırmaya çalışması neticesinde, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren bu buhran hafifledi. Ancak buhranı doğuran sebepler yeterince analiz edilemediği ve zamanla birtakım yeni sebepler meydana çıktığı için, başıboş levendlerin eşkıyalığına ait hadiseler bir müddet daha devam etti. Bkz. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. VII.

görevlilerle taşradakileri harmanlayarak bu asiler arasında genel bir çatışma durumu ortaya çıkarmış ve bunu da lehine kullanmıştır. Devlet, mümkün olduğu kadar hamilerle himaye ettikleri arasındaki eski sömürü biçimlerini pekiştirmiş, bunun mümkün olmadığı durumlarda da kırsal nüfusun sömürülmesinde kullanılan yeni biçimleri teşvik etmiştir. Zaten XVII. yüzyıl krizinden muzdarip olan köylüler ile elitler, bir de devletin bu uygulamaları tarafından manipüle edilince isyancı bir eylemde birleşemediler. Bu süreçte, nüfus baskısı ve ekonomik zorluklar nedeniyle geçimlerini topraktan sağlamayan köylüler, toprak dışında bir mesleğe yönelmeye karar verdiler. Bu fırsat ise kendilerine devlet tarafından sunuldu. Merkezî idare, nüfus fazlası bu köylüleri Avusturya ve İran ile yapılacak savaşlarda kullanmak üzere orduya alıp asker yaptı.[931] Ancak seferlere katılmaları, sonrasında da serbest kalmalarıyla, bu insanların hayatları istikrarsız hale gelmiştir. Sonuçta, kendi aralarında ücretli askerler grubu halinde organize olarak, herhangi bir güç sahibi otorite için hazır duruma gelmişlerdir. Bu otorite zaman zaman devlet olduğu gibi yerel otoriteler ya da şahıslar da olmuştur. Bu işsiz başıboş kitleye ziraat dışında iş imkânı ve hareketlilik sağlayan devlet istihdamı, kırsal kesimdeki baskıyı geçici olarak rahatlatmıştır. Ancak aynı unsurlar mahallî otorite/şahıs tarafından istihdam edildiğinde, eşkıyalık hareketlerine sebep olmuş ve Anadolu kırsal kesimindeki sosyal ilişkiler dengesini uzunca bir süre bozmuştur.[932]

Sonuç olarak belirtmemiz gerekirse, Celâlî isyanlarının siyasî açıdan bir iddiası bulunmamaktaydı. Celalî liderlerinden Karayazıcı'nın böyle bir amaç taşıdığı intibaını veren görüşlerin pek fazla bir geçerliliği yoktu. Diğer taraftan Suriye ve Lübnan bölgelerindeki Canbuladoğlu ve Maanoğlu ayaklanmaları bir bağımsızlık amacı taşıyordu ama daha kolay bastırıldılar (1607). Osmanlılar, bu isyanlar esnasında perişan olup köylerini terk eden, bir taraftan eşkıyanın diğer taraftan da devlet otoritelerinin - ki bunlar zaman zaman birbirine karışıyordu - baskılarına maruz kalan reâyâyı korumak için il-erleri[933] teşkilatının kurulmasını teşvik etti.

[931] Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 243.

[932] Doğan, agt, s. 95. Devlet, sayıları binleri bulan bu insanları hiçbir zaman kendi bünyesine kalıcı şekilde dâhil etmemiştir. Zira eşkıyaları bu şekilde istihdam etmek devlete çok pahalıya mal olacaktı. Merkezî otorite bunun yerine, onları geçici olarak kendi sistemine almak için dönüşümlü görevlendirme politikası güderek bu kişilerin ya hizmetlerini kiralamış ya da liderlerini önemli mevkilere getirmiştir. Devletin izlediği bu politika, hedeflerini gerçekleştirmedeki başarısızlığı olarak algılanmamalıdır. Çünkü bu politika, zaaf gibi görünen, aslında kurnazca bir siyasî hareketti. Bkz. Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 244.

[933] Celalîler ile yapılan mücadelede timarlı sipahilerin yeterli olmaması ve hatta asayişi bozmaları halkın huzurunu kaçırmıştı. Devlet, uzun savaşlara girmesi nedeniyle "levendât ve suhtevâta" karşı kendi askerî gücünden faydalanamadığından dolayı halkın kendi kendisini koruması esasına dayanan

Ayrıca, hükümdarların eskiden beri çıkardıkları adâletnâmeler[934] bu dönemde yöneticileri haksızlık ve zulme karşı uyarmada önemli bir araç olarak kullanıldı.[935]

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan, XVII- XVIII. yüzyıllarda da devam eden Celâlî isyanları ve diğer toplumsal bunalımlar ayrıca, halkın bulundukları yerleri terk edip, daha güvenli gördükleri yerlere göç etmelerine de neden olmuştu. Bu durum, pek çok kasaba ve köyün harap olmasına yol açmış, birçok ekili alan bu yüzden kullanılamaz hale gelmişti. Devlet, ziraî mahsûlâtın azalması karşısında içine düştüğü sıkıntıdan ve gelecekteki daha büyük felaketlerden haklı olarak endişe etmeye başlamıştı. Harap ve boş halde bulunan köylerin hemen hemen hepsinin timar ve zeâmet köyleri olduğu düşünüldüğünde, devletin bu konudaki endişesinde ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmaktadır.[936] Anadolu ve Rumeli'de devam eden uzun ve büyük kayıplarla tamamlanan savaşlar, Osmanlı devlet ve toplum hayatını derinden sarsmıştı. Bu kargaşa döneminde bilhassa genç nüfus azalmış,[937] dolayısıyla nüfusta bir durağanlık yaşanmıştır. Bu durum, tarım arazilerinin ekilme oranının düşmesine sebep olurken, tarım ürünlerinden alınan verginin azalmasına ve timar sisteminin etkinliğini kaybetmesinde de önemli rol oynamıştır.[938] Buna bağlı olarak toplumsal ve ekonomik yapının çökmesine tesir eden önemli bir başka mesele de, iltizam uygulaması ile köylülerin topraklarından koparılmaları olmuştur.[939]

---

bir teşkilat kurmuşlardır. "*İl-erleri*" adı verilen bu milis bölüğünün sayısı ise otuzdan yüz elliye kadar değişmekteydi. Bu teşkilat, 1596 yılına kadar hayli değişiklikler geçirmiş, Anadolu'nun bazı bölgelerinde teşkilât farkları göstermiş ve Celalilerle yapılan mücadelede önemli tesirler yapmıştır. Bkz. Akdağ, "Celâlî Fetreti", s. 101.

[934] Adâletnâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", **Belgeler**, II/ 3-4, TTK Yay., Ankara, 1967, s. 49- 142; aynı yazar, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul, 2000; aynı yazar, *Adâlet Kitabı*, (Ed. Bülent Arı- Selim Aslantaş), Yeditepe Yay., İstanbul, 2015.

[935] Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, s. 134- 135.

[936] Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1991, s. 39.

[937] XVII. yüzyılda, Celâlî isyanları ve savaşlar nedeniyle genç nüfus akın akın İstanbul'a göç etmeye başlamış ve dolayısıyla bu yüzyılda İstanbul'un nüfusunda önemli bir artış meydana gelmiştir. Önceleri devletin emriyle icrasına çalışılan bu göç hareketi, bu dönemde kendiliğinden oluyordu. Ancak bir müddet sonra bu göç hareketi öyle bir hal almıştı ki, bilhassa XVIII. yüzyılda İstanbul'a olan göçlerin durdurulması ve hatta zaman zaman şehrin tahliye edilmesi meselesi büyük bir önem kazanmıştı. Bkz. M. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar", **İÜEF Tarih Dergisi**, c. IX, Sayı: XIII, İstanbul, 1958, s. 1.

[938] Gökbunar, "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", s. 18.

[939] İ. Hakkı Uzunçarşılı bu durumu şöyle ifade etmektedir: "… *İdarî teşkilâtı bozup halkı ve bilhassa zürrâı fena duruma sokan hallerden biri de, gerek havass-ı hümâyun denilen hazineye âit hasların ve gerek diğer vezir, beylerbeği ve sancakbeyi ve saray kadınlarına ait paşmaklık hasların ve vakıf yerlerin iltizam suretiyle hasılatının toplanması usûlüdür; yani evvelce bu haslar, has sahiplerinin emin voyvoda'ları vasıtasiyle haslardaki köylü halk ezilmeden himaye edilerek öşür ve resim alınırken*

Genel bir değerlendirme yapacak olursak; Celalî isyanları ve buna bağlı toplumsal hareketler, Osmanlılar için pek çok sosyal ve ekonomik gelişmelerin belirleyicisi olmuştur. Ayaklanmalar neticesinde, Osmanlı malî sisteminin temelini oluşturan timar sisteminde çözülmeler meydana gelmiştir. Özellikle, timarlı sipahilerin ordu içerisinde öneminin azalması, vergi toplamada iltizam ve akabinde de malikâne uygulamasının yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum ise, Celâlî isyanlarının bir uzantısı olarak, yaklaşık 150- 200 yıl boyunca iltizamları satın alarak servet sahibi olan ve "rantçı zümre" olarak tâbir edebileceğimiz ayanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İltizam ve malikâne gelirlerini toplama görevini üstlenen bu mültezimler ve ayanlar halkı sömürmeye devam etmişler, halk ise bu sömürüye çeşitli şekillerde zaman zaman tepki göstermişlerdir. 1727-1728'de İzmir, 1730 Patrona Halil, 1764 Kıbrıs, Mısır, Akka, Mora, 1829 Atçalı Kel Mehmed vb. bu duruma örnek teşkil etmektedir. Celalî isyanları örneğinde görüldüğü gibi, Osmanlı tarihinin her döneminde toplumsal ve malî bunalımlar, devletin meşruiyetinin zayıflaması, israf, hırsızlık ve yağmacılık şeklinde ortaya çıkmış ve çıkmaya da devam etmiştir.[940]

3. MALİKÂNE UYGULAMASININ DOĞUŞU, MUHTEVİYATI VE İŞLEYİŞ ŞEKLİ

Malikâne, Arapça "mülk sahibi", "bey", "hükümdar" ve "tasarruf eden" anlamına gelen mâlik[941] kelimesiyle Farsça – âne ekinden türetilmiş bir kelimedir.[942] Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi, mukataaların ve Hazine-i Âmire'ye bağlı gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf etme yetkisiyle özel kişilere satılması esasını gerektirmekteydi.[943] Mukataayı işletme hakkını elde eden kişi merkezî hazineye önce

---

Rüstem Paşa zamanından itibaren havass-ı hümâyun'un iltizama verilerek bunun diğer haslara da sirayet etmesi ve mültezimlerin de gelecek senelerdeki çiftçi vaziyetini düşünmeden köylüyü ezmesi Anadolu'da yer yer çift bozan köylü yani çift ve çubuğunu terk etmeğe mecbur olan çiftçi adedini arttırmış ve bu hal bu çift bozanların levend olarak şekavet yapmaları kapısını açmıştır." Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 2, 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1982, s. 292- 293.

[940] Gökbunar, "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", s. 18.

[941] Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1260.

[942] Mehmet Genç, "Malikâne", **DİA**, XXVII, Ankara, 2003, s. 516.

[943] Ahkâm ve berat kayıtları incelendiğinde malikâne sistemi öncesinde mukataaların "bervech-i te'bid" yani ömür boyu iltizama verildiği görülmektedir. Malikâne öncesinde böyle bir uygulamanın ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi olmasa da, berat ve nişan kayıtlarından anlaşıldığına göre H. 1105 / M. 1694 tarihinde yani malikâne uygulamasından önce ömür boyu bervech-i te'bid iltizamların verildiği görülmektedir. Örneğin, "*Aydın Sancağı'nda İnegöl ve Alaşehir hasları mukataası, Mart 1105 başından itibaren senelik 30.000 akçe malı Hazine-i Amire'ye teslim olunmak üzere bervech-i te'bid şıkk-ı evvel defterdarı İsmail Paşa'ya deruhde edilmişti. İsmail Paşa tarafından, 1106 senesinde hazineye herhangi bir ödemenin yapılmadığı kayıtlarda tasrih edilmiş ve bu mukataa da malikâne olarak bir başkasına füruht olunmuştu*." Bkz. BOA, MAD 3423, s. 23,

"muaccele"[944] adı verilen yüklü bir para ödemekte ve her yıl da "mal"[945] olarak adlandırılan küçük bir meblağı, yıllık vergi halinde hazineye yatırıyordu.[946] Bunlara karşılık mukataanın gelirleri, hayatta olduğu sürece malikâneciye ait oluyordu. Devlet sadece malikânecinin ölümü üzerine o mukataayı yeniden kendisine alabilecek ve bu durumda isterse yeniden bir başkasına satabilecekti.[947] Böylece sistem hem devletin acil para ihtiyacını, hem de yıllık olağan giderlerini finanse etme amacını taşımaktaydı. Muaccele meblağları, daha önceki iltizam uygulamasında olduğu gibi açık arttırmalarda oluşuyor, mal meblağları ise devlet tarafından belirleniyordu.[948]

1683 yılında başlayan Osmanlı- Avusturya savaşlarının ortaya çıkardığı malî krizi gidermek, devlet hazinesine yeni gelirler sağlamak ve perişan olmasını önlemek için mirî mukataaların "*kayd-ı hayat*" şartıyla "*serbestiyet*" üzere malikâne olarak "*ricâl-i devlet*" ve "*âyân-ı memleket*"e iltizama verilmesi için Başdefterdar

---

(Tarih: 11 Cemaziyelahir 1106/27 Ocak 1695) nakleden: Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 20. Çalışmamızın tamamında, hicri tarihlerin miladi tarihe çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun remi web sayfasında yer alan "Tarih Çevirme Kılavuzu" kullanılmıştır. Bkz. www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/

[944] Mirî yani devlete ait iltizamat (malikâne) ve mukataattan ve taksitle satılan emlaktan peşin olarak alınan paraya verilen isimdir. Ayrıca mirî arazinin ve yine bu hükümde olan arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihanın tasarruf hakkı karşılığında peşin olarak verilen nakdî bedele de "muaccele" denilmekteydi. Bkz. Pakalın, "Muaccele", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 550. Muaccelenin miktarı, tarafların kıyasıya rekabet ettiği müzayedelerle (açık arttırma) belirlenmekteydi. Bkz. Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 141.

[945] Osmanlı maliye literatüründe malikânecilerin sahip oldukları malikâneler için her yıl ödeyeceği yıllık vergidir. Hazine defterlerinde "mal" olarak tabir edilen bu vergilerin miktarı malikâne uygulamasından önce, normal olarak mültezimler arasındaki rekabetle belirlenirdi. Mukataanın durumuna ve rekabetin şartlarına göre seneden seneye artar veya eksilirdi. Ancak mukataalar malikâne haline geldikçe "mal"lar, devlet tarafından belirlenen değişmez ve katî rakamlara dönüşmüştür. Bkz. Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 253.

[946] Bu devir işleminde, maktû' hale getirilen yıllık gelir ve kalemiye resminin üç taksit halinde ödenmesi şartı esas alınıyordu. "… Memâlik-i mahrûsede vâki' mâlikâne deruhde olunan mîrî mukâta'ât ve kurâ ve mezâri'in hazîne-i 'âmire defterlerinde mukayyed olduğu ve vâlî ve muhassıl ve voyvodalara viregeldikleri mâl-ı maktû'u her ne ise mâl-ı mîrî ve mu'tad üzere kalemiyyesine kesr-i noksân gelmemek üzere viregeldikleri mahalle senesi dâhilinde üç taksît ile beher sene teslîm eyleyüb…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 36 (Tarih: 5 Şevval 1110/ 6 Nisan 1699).

[947] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 33.

[948] Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", s. 224. İltizam sisteminde mukataa deruhde edebilmek için yıllık gelirinde bir artış yapmak, malikâne sisteminde ise uygulamanın başlangıç tarihinde ilgili mukataanın yaklaşık iki veya üç yıllık kârının karşılığı olan muaccelesini ödemek gerekmekteydi. Burada bahsi geçen kâr, ilgili mukataanın kârı değil, malikânecinin hazineye ödediği yıllık bedel ile mukataanın yıllık toplam geliri arasındaki farktır. Bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

Halil Efendi'nin telhisini "Sadrazam ve ulemây-ı kirâm" uygun görüp imza etmişler, bunun üzerine de bir hatt-ı hümayun yayınlanmıştı.[949]

Zamanın Baş Defterdarı tarafından hazırlanan esaslar dâhilinde 24 Cumaziyelahir 1106 / 10 Ocak 1695 tarihinde yayınlanan fermanın getirdiği sistem,[950] aslında malî zaruretlerin ortaya çıkardığı bir vetirenin, XVII. yüzyılın sonlarında ulaştığı bir aşamada normal sayılabilecek bir neticesi olmuştur.[951] Mukataaların, dâhilinde bulunan reayayı da himaye edeceği düşüncesiyle askerî sınıf mensuplarına ömür boyu şartıyla ve maaşları karşılığında ilzam edilmesine ait uygulamadan, yine söz konusu mukataaların herkese açık müzayede ile satılmasına geçiş çok önemli bir sıçrama sayılamaz. Bu değişimin çok kapsamlı olmadığı düşünülse bile malikâne sistemi, Osmanlı maliye uygulamaları içerisinde yaklaşık 150 yıllık bir ömre sahip olması bakımından önemi hiç de küçümsenemeyecek bir müessese durumuna gelmiştir.[952] Sistemin amacı, kuruluşunu ilan eden fermanın da tespit ve ifadesinde olduğu gibi sık sık değişen mültezimlerin[953], mümkün olduğu kadar fazla kâr elde etmek uğruna tahrip ettiği vergi kaynağını ihya ve idame etmek üzere kalıcı bir mültezimin tasarrufuna bırakmaktı.[954]

---

[949] Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu", **Belleten**, XLII, Sayı: 168, Ekim 1978, TTK Yay., Ankara, 1978, s. 668.

[950] Malikâne kavramının Osmanlı malî literatürüne bu tarihten önce girdiğini belirtmemiz gerekir. Osmanlıların erken dönemlerinde askerî başarılar dolayısıyla ya da ıssız yerlerin şenlendirilmesi için temlik edilen topraklara mülk ya da malikâne denilmekteydi. Yaygın olarak görülen bir diğer malikâne türü ise, malikâne-divanî olarak adlandırılmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı maliyesindeki malikâne uygulaması ile devletin kuruluş yıllarında görülen malikâne-divani sistemi birbirine karıştırılmamalıdır. Bu tip malikâneler bir bakıma özel mülk idi. Bunun karşılığında malikâneye sahip olan kişi vergi gelirinden bir pay almaktaydı. Divanî olarak adlandırılan hisse ise devlete ait olup, bunun karşılığında malikânenin gelirinden elde edilen pay timar olarak verilmekteydi. Bu tür toprakların avârız-ı divaniye adı verilen vergilerini toplama hakkı da doğal olarak devlete aitti. Bkz. Avdo Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", (çev. M. Özyüksel), **İÜİFM**, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, S. 1-4, İstanbul, 1985, s. 274; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 149; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 129.

[951] Malikâne sistemi, hem kuruluş fermanında, hem de çeşitli hukukî muamele tarzlarını tayin ve tespit eden pek çok hükümde ifade edildiğine nazaran, Kahire köylerinde öteden beri uygulana gelen bir usulün benzeri olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır. Bkz. Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 237.

[952] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 236- 237.

[953] Merkezî otoritenin bu isteğini malikâne beratlarının birçoğunda görmek mümkündür. Mesela Ankara Sancağı'nda, Ankara mutasarrıflarına has olan ispence, şarap, bac ve aşar-ı şer'iye iltizam olunduktan sonra mültezimlerin birkaç defa değiştirilmesi reayaya gadr-i mûcib olduğundan bademe malikâne suretiyle mutasarrıfların uhdesine kaydedilmesi ve malikâne beratlarının verilmesi istenmişti. Bkz. BOA, C.ML. 5041 (Tarih: 7 Receb 1153 / 28 Eylül 1740).

[954] "… Bazı mirî mukâtaât kariyeleri deruhdecilerin üzerlerinde adem-i istikrâr mülâhazası ile reayâsını himâyet ve siyânette taksîr ve gözedilmediklerinden nâşî ekseri harâb ve reayâsı perâkende olmağla mukârenet-i 'avn-i bârî ile ta'mîr-i bilâd ve terfîh-i ibâd için hayır hâhân-ı devlet-i 'aliyyeleri kullarının makûl ve münâsib görmeleri ile cümle ittifakı ile defterdâr efendi kullarının arzıdır ki

Osmanlı maliyesinde malikâne sistemine geçiş tarihi üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. J. Von Hammer ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı [955] malikâne uygulamasının 1695 yılı başında Sultan II. Ahmed'in (22 Haziran 1691- 6 Şubat 1695) fermanıyla ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Aynı şekilde Muradgea D'ohson[956] 1695 yılını başlangıç tarihi olarak gösterse de sistemin oluşumunu ve tam anlamıyla uygulama sahasına konulmasını Sultan II. Mustafa'nın (6 Şubat 1695- 22 Ağustos 1703) fermanına bağlamaktadır. Bu görüş farklılığının temel sebebi ise, malikâne sisteminin düşünüldüğü ve kabul edildiği sırada Osmanlılarda padişahlık tahtında meydana gelen değişim olmalıdır. Çok büyük bir olasılıkla malikâne uygulamasına dair ilk teklif Sultan II. Ahmed'den gelmiş, fakat onun ani ölümü ile uygulama Sultan II. Mustafa tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Sistemin kabulü, malikâne uygulamasına dair en eski iki fermanın tarihine dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, yukarıda da belirttiğimiz 24 Cumaziyelahir 1106 / 10 Ocak 1695'de ilk defa malikâne uygulamasından söz eden ünlü ferman, ikincisi ise, 1127 (1714- 1715) yılında birinci fermanda öngörülmeyen tüm malikânelerin kaldırılmasını emreden fermandır.[957]

Birinci fermanın tam olmayan ilk metni dönemin defterdarlarından Defterdar Sarı Mehmed Paşa tarafından "*Zübde-i Vekâyi'at*" [958] adlı eserinde açıklanmıştır. Osmanlı vakanüvislerinden Râşid Mehmed Efendi[959] ise kendisine ait vekâyi'namesinde [960] fermandaki metnin orijinalinden alınmış kısmın tamamını yayınlanmıştır. Aynı metni daha sonra Belin[961] kullanmış, Türkçeye tercümesini ise M. Ziya Karamürsel[962] yapmıştır. Aynı eserde, yukarıda bahsi geçen iki ferman da

---

fazîletlü şeyhü'l-islâm efendi ve sadreyn efendiler dâîleri ve vüzerâ kulları dahi istihsân ve istisvâb itmeleri ile imzâ-yı kabûl ile imzâ eylemişlerdir". Bkz. BOA, KK 5040, s. 1 (24 Ca 1106/ 10 Ocak 1695); Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 237.

[955] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 378.

[956] Muradgea D'ohson, *Tableau general de I'empire Othoman*, Paris, 1820, s. 533- 534.

[957] Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", s. 276- 277.

[958] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özkan), TTK Yay., Ankara, 1995.

[959] Râşid Mehmed Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Günay, "Raşid Mehmed Efendi", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 463- 465.

[960] Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. II, İstanbul, 1282, s. 288.

[961] M. Belin, Essais sur I'Histoire Economique de la Turquie, **Journal Asiatique**, Serie VI, Tom III-V, Paris 1864.

[962] M. Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, (çev. M. Ziya Karamürsel), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 172- 174.

yer almaktadır.[963] Birinci fermanın tam metni ayrıca Mehmet Genç[964] tarafından da neşredilmiştir.

Özellikle birinci fermandaki veriler, malikâne sisteminin hukukî özelliklerini eksiksiz bir şekilde yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Bu fermana göre, bazı mirî (devlete ait) toprakların ömür boyu tasarrufa verilmesi fikri zamanın defterdarı Köse Halil Paşa'dan çıkmıştır.[965] Defterdar Köse Halil Efendi zamanında, dış problemlerin yanı sıra, devletin en büyük iç meselelerinin başında mukataat sistemi gelmekteydi. Bundan köylüler, çiftçiler ve merkezî hazine büyük bir zarar görmekte, sadece bazı zümreler istifade etmekteydi. Uzun ve yıpratıcı savaşlar yüzünden hazinenin boşalması sebebiyle, gereksinim duyulan nakit paranın sağlanması amacıyla Defterdar Köse Halil Efendi'nin sunduğu arzdaki esaslar dâhilinde 1695 yılında yürürlüğe konulan fermanla, reayanın da menfaatini sağlayacağı düşüncesinden hareketle, mukataaların bervech-i malikâne, yani kayd-ı hayat şartı ve muaccele ile iltizama verilmesi uygun görülmekte, böylece sık sık değişen mültezimlerin, ödedikleri parayı çıkarma hırsıyla köylüyü rencide etmeleri önlenmiş olacaktı.[966]

1695 tarihli fermanda yer alan verilerden anlaşıldığı kadarıyla Köse Halil Paşa, ilk olarak Şam, Halep, Diyarbakır, Mardin, Adana, Malatya, Antep ve Tokat vilayetlerinde[967] yer alan mukataaların bir yıllığına değil de kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla satılmasını padişaha arz etmiştir.[968] Bu tarihte malikâne uygulamasına dair teklif (layiha) bir ferman şeklinde padişaha sunulmuş ve II. Ahmed tarafından kabul edilmiştir. Fermanda yer alan metne dayanarak padişahın fermanı resmen ilan

---

[963] Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", s. 277.

[964] Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s. 142- 144; Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 285- 288.

[965] Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", s. 277.

[966] Abdülkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 10-11, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1982, s. 241- 242.

[967] "… Memâlik-i mahrûseden Şâm ve Haleb ve Diyarbakır ve Mardin ve Adana ve Malatya ve Ayintab ve Tokad câniblerinde vesâir bazı mahallerde vâlîler ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı ricâl-i devletten ve âyân-ı vilâyetten bazı kimesnelerin uhdesinde olub beher sene mal-ı maktûların ve mu'tad üzere kalemiyyelerin bazıları câmi-i emvâl olanlara ve bazısı Âsitâne-i saadet hazînesine virüb mutasarrıflardır…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 1 (Tarih: 24 Cemaziyelahir 1106/ 10 Ocak 1695).

[968] Sultan II. Ahmed'e sunulan bu arzda dönemin şeyhülislamı, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nâkibü'l-eşrâfı, rikâb-ı hümâyûn kaymakamı ve nişancısının da imzaları bulunmaktaydı. Bkz. BOA, KK 5040, s. 2 (Tarih: 24 Cemaziyelahir 1106/ 10 Ocak 1695).

ettiği ya da dinleyip beğendiği halde vefatı sebebiyle tasdik edip yürürlüğe koyamadığı şeklindeki ikilemi ortaya koymak zordur. Bu ikilemi 1715 tarihli ikinci ferman[969] aydınlatmaktadır.[970] Öyle ki gerek reayayı ve gerekse vergi kaynağı olan mukataayı korumak amacıyla uygulamaya konulan malikâne sistemi, çok önceden, görünürdeki kısa vadeli yararlarından daha çok zararlarına dikkati çeken Sarı Mehmed Paşa'nın defterdarlığı zamanında, kendisinin arzıyla kısmen ve geçici olarak lağvedilmişti.[971] Dönemin veziriâzamı Şehid Ali Paşa'nın da istihsan ettiği bu ilga sebebi Mehmed Paşa'nın telhisi neticesinde yürürlüğe giren fermana şu şekilde yansımıştır: *"... Hudâvendigâr-ı sâbık Sultan Mustafa Han hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında Köse Halil Paşa defterdar iken Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve sair ol taraflarda mukata'âta şurût bağlanub malikâne verilmek üzere telhîs ve bu hâlet mukata'ât-ı merkûmeye tahsîs olunmuşdu.*" [972] İki ferman karşılaştırıldığında malikâne uygulamasına dair teklifin ve bu teklifin olumlu karşılanması II. Ahmed'in saltanatının son dönemine, bu teklifin onaylanması ise II. Ahmed'den sonra Osmanlı tahtına oturan II. Mustafa dönemine yani 1695 yılının başlangıcına rast geldiği açıkça görülmektedir.

Bir vergi kaynağının malikâne olarak satılabilmesi için onun "mukataa" statüsünde yani merkezî hazineye ait sayılan gelir kaynaklarından birisi olması gerekiyordu. Bu özelliği tam olarak ifade etmek için "mirî mukataa" terimi kullanılmaktaydı. Mirî mukataalar havass-ı hümayuna dâhil, yani timar alanları dışında kalan gelir türleriydi. İşte Hazine-i Âmire ancak bu tür gelir kalemlerini malikâne olarak şahıslara satabilirdi.[973] Devlete ait gelirlerin yaklaşık % 50'sini meydana getiren mukataalar için 1695 yılında yürürlüğe giren malikâne sistemi, ilk olarak köy ve mezra gibi düşük senelik hâsılatlı yerlerin[974] satışından başlanarak kısa sürede çok hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Zira sistemin uygulamaya konulduğu tarihten iki yıl sonra, malikâne sistemi, orta ve yüksek rütbeli askerî sınıf

[969] Fermanın metni için bkz. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. IV, İstanbul, 1282, s. 176-177.
[970] Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", s. 277- 278.
[971] Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri", s. 243.
[972] Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 194; Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri", s. 243.
[973] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 34.
[974] Devletin malikâneye konu olan mukataaların büyüklüğünü bu şekilde sınırlandırmasının en önemli nedeni, sistemin yeni kurulmuş olması dolayısıyla riskin en aza indirgenmesi isteği idi. Bkz. Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 150.

mensuplarına tahsis edilmiş olan has gelirlerine de şamil kılındı.[975] Malikâne uygulamasının başlangıcında ister reaya ister askerî (yönetici) sınıfa mensup olsun kadın veya erkek her kesimden insan malikâne sahibi olabiliyordu.[976] Reayanın ve padişah kızları hariç kadınların malikâne sahibi olması 1714 yılında yayınlanan bir fermandan[977] sonra yasaklandı. Fakat padişahın özel izniyle mümkün olabilen bir istisna haline getirildi.[978] Buna gerekçe olarak da, malikâne uygulamasının mukataaya bağlı reayayı korumak için tesis edildiği ve bu koruma görevini reayadan birinin yapmasına imkân bulunmadığı ileri sürüldü.[979] Malikâne sistemi bir iç istikraz mekanizması olarak bazı sınırları aşmayan bir sistem olarak doğmuştu. Malikâneler, vergi mükelleflerini yönetme sorumluluğu gerektirdiği için ilerleyen dönemde sadece askerî zümre mensuplarına verilecekti.[980]

Malikâne sistemini daha önce uygulanan iltizam sisteminden ayıran en önemli farkların başında daha önce de belirttiğimiz gibi, vergi toplama yetkisinin veya tasarruf süresinin birkaç yıl ile sınırlı olmaması, bu sürenin malikâne sahibinin ömrü boyunca[981] devam etmesi gelmekteydi. Malikâneyi işletme hakkını elde eden malikânecilerin beratlarında bu husus, "*bervech-i te'bid*" veya "*kayd-ı hayat*" kavramlarıyla ifade edilmekteydi.[982]

Malikâneyi iltizam sisteminden ayıran ikinci özellik ise; normal iltizamda mültezimler bir mukataayı deruhde etmek için mukataanın senelik hazineye

---

[975] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 24- 25. Malikâne- has uygulaması çalışmamızda bir başlık altında ayrıntılı olarak ayrıca ele alınmıştır.

[976] "… Kaza-i Kayseriye'de Kızılviran nam karyede vâki' Şeyh Kamari Evkafı'ndan Karakilise Zaviyedarlığı üzerinde mestur ve mukayyid iken zaviye-i mezburede üç yüz altmış akçe malikâneye mutasarrıf olan El-Hac Abdi ve El-Hac Halil ve Hüseyin ve Kamari ve *Döndü ve Fatma nam hatunlar* evladiyyet ve mülkiyet üzere mutasarrıflar iken…" Bkz. BOA, İE.EV. 5245 (Tarih: 15 Zilkade 1115/ 21 Mart 1704).

[977] Ferman için bkz. BOA, KK 5040, s. 5.

[978] Genç, "Malikâne", **DİA**, XXVII, s. 517.

[979] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 239.

[980] Mehmet Genç, "Esham", **DİA**, XI, İstanbul, 1995, s. 377.

[981] Malikâne sahibinin ölümüyle, malikâneye konu olan mukataa yeniden devlete dönmekte ve tekrar malikâne olarak satışı mümkün olmaktaydı. Dolayısıyla bu işlem, sınırlı süreli bir özelleştirme olarak düşünülebilir. Ayrıca mukataalar malikâneye dönüştükten sonra müzayede konusu iltizam değil, malikâne satışıdır. Bkz. Deniz Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2013, s. 347.

[982] "… Ancak ba'del-yevm bu makûle maktûât ve kurrâ Mısır kariyeleri misillü mâl-ı maktû'un ve kalemiyyesin beher sene virdikten sonra bir târîk ile âhara virilmemek üzere bervech-i te'bîd hayatta oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak şartiyle fâizlerinin tahammülüne göre birer mikdâr akçe-i muaccele ile fürûht olunmak fermân buyrulduğu sûretde bu vechile deruhde idenler mutasarrıf olduğu kariye hayatda oldukça himâye ve tegallüb ile âhara verimeyeceğin bilip…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 1 (Tarih: 24 Cemaziyelahir 1106/ 10 Ocak 1695); Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özkan), TTK Yay., Ankara, 1995, s. 513; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 20.

ödenmesi gereken vergi miktarları (mal) üzerine rekabet ederlerdi. Müzayedede en fazla meblağı teklif eden mültezim, mukataayı genellikle üç yıllığına işletebilmekteydi. Fakat bu sürenin bir garantisi yoktu. Çünkü bir mültezim bir mukataayı işletirken, yani vergilerini toplarken, bir başka mültezim ilgili mukataa için daha yüksek bir fiyat teklif ettiğinde, ilk mültezimin iltizam sözleşmesi sona erebilirdi. Malikâne sisteminin devreye girmesiyle birlikte, mültezimler için iltizam sözleşmesinin vaktinden önce bozulma riski de ortadan kalkıyordu.[983] Malikâne sisteminde mukataa, merkezde divanda yapılan müzayede ile deruhde edilmekteydi. Müzayede işlemi ise, sadrazam ile defterdarlıkta gerçekleşmekteydi.[984] Fakat muhassıllık, voyvodalık vb. olan bölgelerde satış işlemi için merkezden görevliler gönderilmekteydi.[985] Malikâne süresi ise, ilgili mukataaya halkın ilgisinin sona ermesine kadar devam etmekteydi.[986]

Malikâne sisteminde müzayede, devlet tarafından satışa çıkarılan bir mukataanın "muaccele" denilen satış bedelleri üzerinden gerçekleşmekteydi. Bir

---

[983] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 20- 21.

[984] " *Ba'dehû bi'l-cümle mukâta'âtın malikâne üzere füruhtu fermân olunup ve mîrîden münâdî ta'yîn ve her gün Sadrıa'zam ve Defterdâr kapusunda tâlibler muvâcehesinde müzâyede olunup, füruhtuna mübâşeret ve mu'accelelerinden taraf-ı Mîrîye ol sene dört yüz kîse akçe mikdârı îrâd hâsıl olup ve sene be-sene birer mikdâr şey hâsıl olunacak bir meded oldu, fî minhû.*" Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 513-514; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

[985] "… mahallerinde irsâl ve şurûtı ile olan nizâm-ı ahali-i memlekete ilân ve bakiyye kalan kurrâyı dahi tahammülü ve nâsın rağbeti mertebesiyle mahallinde tâlib olanlara ba'de'l-müzâyede rağâbât-ı münkati' olduktan sonra te'bid ile hayatda oldukça malikâne mutasarrıf olmak üzere şurût-ı mezkûre ile fürûht ve hâsıl olan akçeyi irsâl ve teslîm-i hazine eyleyüb ve eshâbı yedlerine ma'mülün bih temessük ve hüccet-i şer'iyye virüb mu'cebince berât-ı âlişân ihsân olunmak ve mutasarrıflarından biri hâl-i hayatında bir âhar kimesneye karyesin ferâgat murâd eylediklerinde mârifet-i şer' ile hüsn-i rızâsı ile ferâgatı hüccet-i şer'iyye olunduktan sonra yedinde olan berâtı üzerine buyurulub ferâgat ve kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı âlişân virilmek şartiyle zikrolunan memleketlerde vâli ve muhassıl ve voyvoda ve emin olub maktûât-ı mîrî cem'ine me'mur olanlar bir kariye mahlûl oldukda ketm itmeyüb ve kimesneye himâye tarîkiyle virmeyüb değer bahası ile tâlibi olanlara fürûht ve şart-ı iltizâmlarından hariç mahlûlden vâki' olan kurrâ bahâsın başka teslîm-i hazîne eylemek üzere mezkûrlara ve âyân-ı vilâyete mufassal ve meşrûh ekid ve şedîd evâmir-i şerîfe gönderilmek üzere düstûrü'l-amel buyurulmak ma'kûl ve münâsib görülür ise ol babda emr-ü ferman devletlü sa'adetlü sultanım hazretlerinindir." Bkz. BOA, KK 5040, s. 2 (Tarih: 24 Cemaziyelahir 1106/ 10 Ocak 1695); Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 513.

[986] "… Ve lâkin ba'de'l-yevm bu şurût bozulmayub karar-dâde olacağın yakînen halk bilüb ve i'timâd idüb muaccele ile râgıb olmağiyçün şevketlü azametlu inâyetlu pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri taraflarından ve vekil-i mutlak olanlar tarafından birisi bu nizâmı bozub sûret-i âhara ifrağ etmek murâd eylediklerinde bu nizâm imâr-ı memlekete ve ibâdullaha evlâ ve enfa' olduğun huzûr-ı hümâyûnda varub bi'n-nefs kendileri arz idüb men'eylemeleri içün fazîletlü şeyhülislam efendi hazretleri ve faziletlü kadı asker efendiler ve nakibü'l eşraf efendi hazerâtı bu hususa mahsûs nâzır nasb ve tayin olunmak üzere işbu şurût memhûr ve mümza kılındıktan sonra mûcebince unvânına hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn keşîde ve inâyet ve ihsân buyurulub Baş Muhasebe kaleminde aslı hıfz olunmak üzere fermân buyurulursa reayâ fukarâsının refâh-ı hallerine ve bu şurût üzere kayd-ı hayât ile deruhde iden âyân ve eşrâf ve askerînin intifa'ına sebeb olur…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 2 (Tarih: 24 Cemaziyelahir 1106/ 10 Ocak 1695); Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

mukataanın satış bedeli, malikâne sahibine temin edeceği yıllık net kârların bir çeşit kapitalizasyonu şeklinde müzayededede oluşmaktaydı. Miktarı devlet tarafından tespit edilen ve peşin olarak ödenen bu meblağ, mukataadan elde edilecek ortalama yıllık kârın 2 ila 10 katı arasında değişmekteydi. Ancak malikâne uygulamasına geçilen ilk birkaç yıl içerisinde bu oranın 2 ila 3 katı arasında değiştiği görülmektedir.[987]

Malikâne sistemi ile devlet yalnız gelecek yılların gelirlerinin idamesini sağlamakla kalmamış, ayrıca yepyeni bir gelir kaynağı da temin etmişti. Mukataaların malikâne olarak satış işlemi ise şöyle gerçekleşmekteydi: Genellikle devletin belirlediği asgarî muaccele miktarı ilan edildikten sonra malikâneye talip olan şahıslar, satış işlemine memur olan görevlinin huzuruna gelerek yapmak istedikleri yükseltme miktarlarını kaydettirirlerdi. Neticede en yüksek fiyatı teklif eden kişiye satış yapılırdı. Tekliflerin hiçbiri asgarî sınıra ulaşmamışsa, satış gerçekleşmezdi. Şayet müzayede şartlarına riayet edilmeyerek tespit edilen asgarî sınırın altında satış yapılmışsa, bu satış hükümsüz sayılarak yeniden müzayedeye başvurulurdu.[988] Malikâneyi işletme hakkını kazanan malikâneci, müzayede sonunda yatırdığı peşin para (muaccele) dışında ilgili mukataanın satış tarihinde merkezî hazineye sağladığı yıllık nakdî vergiyi (mal) üç taksit halinde ve bir sene içerisinde öderdi. [989] Müzayede "*tellalbaşı*" adı verilen bir görevli tarafından yönetilir, mukataayı işletme hakkını elde eden şahıs ve diğer taliplerin ilgi göstermediği bildirilmedikten sonra tutanak arz edilir ve bu tutanak malikânede korunurdu. Merkezî hazineye peşin olarak yatırılan muaccele miktarının %2'si nispetinde ayrıca müzayede masrafları için hazineye *dellâliye*[990] adı verilen bir vergi ödenmekteydi.[991]

---

[987] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması,* s. 21. Bu husus berat kayıtlarında şöyle geçmektedir; "…bervech-i te'bîd hayatda oldukça malikâne zabt ve tasarruf olunmak şartiyle fâizlerinin tahammülüne göre ikişer ve üçer senelik faizi miktarı baha ile tâlib olanlara te'bîden malikâne deruhde ve fürûht olunub yedlerine berât-ı âlişân virilmek…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 2 (Tarih: 24 Cemazeyilahir 1106/ 10 Ocak 1695).

[988] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 238.

[989] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması,* s. 21. Ancak ortaklıkla işletilen malikânelerde taksit sayısı üçten fazla olabiliyordu. "…mâlikâne zabt beher sene malın *dört taksit ile* müşterekiyle ma'an hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın görüb irâ'e-i zimmet eyleyüb yedine sûret-i muhâsebe aldıkça taraf-ı aherden ferd ta'arruz eylemeye deyu mukaddemâ virilen müsvedde ve defâ'atiyle tasrîhi fermân buyurulan şurût-ı zikr ile berât-ı 'âlîşân yazılmağa tezkîre virildi…" Bkz. BOA, DBŞM.MLK 14100, s. 4 (14 Cemaziyelahir 1137/ 28 Şubat 1725).

[990] "… Balâda mestûr hassâ-i mukâta'â mutasarrıfı mahlûlünden defa'atla mîzânda ve rağbât-ı inkıta'ından sonra on bir bin yüz guruş mu'accele ile müderrisîn-i kirâmdan Esîrizâde İsmail Efendi üzerinde karar ve taleb-i âher-i kef-i yed itmekle kara-dâdesi üzere telhîs olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı âlîleri mûcibince mu'accelesi olan meblağ-ı merkûm ve *resm-i dellâliyesi* teslîm-i hazîne-i âmire olunmağın bermûceb-i şurût-ı hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn bervech-i malikâne uhdesine

Müzayede sonunda en yüksek muacceleyi teklif ederek ilgili mukataayı satın alan kişiye, malikâne sahibi olarak kendisine sahip olduğu hak ve yetkileri belirten bir berat verilmekteydi. Devlet bu beratla, malikâneye konu olan mukataanın (vergi kaynağının) yer aldığı mekân[992] veya mükellefler üzerinde yani vergi matrahı ile ilgili sahada, her türlü malî haklarla beraber bazı idarî ve inzibatî hakları da malikâne sahibine devretmiş olurdu. Bu husus belgelerde ünlü tabiri ile "*mefruzu'l-kalem ve maktu'ül-kıdem min külli'l-vücûh serbestiyet üzere*" hayatta oldukça mutasarrıf olduğu belirtilirdi.[993] Bu durum ise malikâne mutasarrıflarının kendi mukataa bölgelerinde eyalet ve sancağa bağlı olmadan yalnızca merkeze karşı sorumluluk taşımak ve kadı denetimi altında örf yetkisini üzerinde bulundurması anlamına gelmekteydi.[994] Malikânecilerin yıllık vergilerini düzenli olarak yaparak sistemin temel kuralına uyması, kanunları ihlal etmemesi ve kadılara hakkında herhangi bir şikâyette bulunulmaması şartıyla devlet malikânecinin işlerine hiçbir şekilde karışmamaktaydı.[995] Malikâne sahibinin bu hakları ve satın aldığı malikâneye dışarıdan bir başkasının müdahale etmemesi devlet tarafından garanti altına alınmaktaydı. Bu husus ise kendisine verilen berat tezkirelerinde açıkça belirtilmekteydi.[996]

---

kayd-u şurûtuyla berâtı verilmek bâbında fermân devletlü sa'adetlü sultanım hazretlerinindir…" Bkz. BOA, C.ML. 29532, (Tarih: 28 Şaban 1201/15 Haziran 1787).

[991] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

[992] Bazı idarî birimlerin (mezra, köy, nahiye vs.) bağlı bulunduğu mukataaya coğrafî uzaklıkları buradaki vergilerin toplanması hususunda kontrollerini zorlaştırmaktaydı. Bu durumda devlet, ilgili vergi kaynağını bağlı olduğu mukataadan çıkarak malikâne olarak satışa çıkarabilmekteydi. Mesela, Aydın Sancağı dâhilinde Balyanbolu nahiyesinin Tasahurya ve tevabii karyesi Ankara Mirlivası'na has olarak ise Ankara Beytülmal Mukataası'na bağlı olduğundan, Ankara'ya uzaklığı, mültezimlerin halktan ne suretle tahsilât yaptıklarına mutasarrıflarının tetkikine imkân vermediğinden mezkûr mukataadan çıkarılarak malikâne suretiyle ihaleye çıkarılmıştır. Bkz. BOA, C.ML. 12167, (Tarih: 8 Cemazeyilahir 1219 /14 Eylül 1804).

[993] "… ve vüzerâ ve mîr-i mirân ve ümerâ ve mütesellimler ve sâir ehl-i örf tarafından bilâ-fermân bir akçe ve bir habbe taleb olunmayub cevr-ü eziyyetleri ref' ve mefrûzu'l-kalem ve maktû'ül-kıdem min külli'l vücûh serbestiyet üzere bervech-i te'bid hayatda oldukça malikâne zabt ve tasarruf olunmak şartiyle…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 2 (Tarih: 24 Cemaziyelahir 1106/ 10 Ocak 1695); Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 239.

[994] Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 255.

[995] Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 141- 142.

[996] Bu husus malikâne berat tezkirelerinin hemen hemen tamamında yer almaktadır. "... beher sene hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın gördükden sonra âherden ferd ta'arruz ve ta'addi eylemeye deyu mukaddemâ virilen müsvedde ve defa'âtiyle tasrîhi fermân buyrulan şurût zikri ile berât-ı 'alişân yazılmağa tezkîre virildi…" Bkz. BOA, KK 185, s. 52 (Tarih: 28 Safer 1130/31 Ocak 1718).

Bunun yanı sıra malikânecilere deruhde ettikleri mukataayı bir başkasına devretme (kasr-ı yed)[997] hakkı da tanınmıştı. Bunun için de kadı tarafından bir hüccet verilmesi ve yeniden berat yazılması gerekiyordu.[998]Ancak merkezi otorite, malikâne mukataaların el değiştirme işlemini kontrol edebilmek için mahalli kadının verdiği hüccetin geçerlilik kazanmasını Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin imza ve onayına bağlamıştır. Bundan dolayı malikâne devir işlemi için mahalli kadıdan alınan hüccet, daha sonra Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin imzalarına sunulmaktaydı.[999] Ayrıca bu devir işlemi, malikâne mukataanın bulunduğu bölgenin malî idarecisi (muhassıl, voyvoda gibi) tarafından da divana arz edilirdi. Bu şekilde imzalanan hüccet ve eski berat, yeni malikâne sahibine verilmez, Başmuhasebe kaleminde muhafaza edilirdi. Onaylanmış olan hüccete göre, söz konusu mukataanın yeni malikâneci tarafından zabt edilebilmesi için yeni bir berat çıkarılırdı.[1000] Bu devir işlemi sırasında kasr-ı yed eden kişiler karşı taraftan bir bedel[1001] tahsil edebildikleri gibi herhangi bir karşılık almadan da kasr-ı yed gerçekleşebilirdi. Ancak hüccet ve berat suretlerinde

[997] Mesela senede yetmiş iki bin akçe malı olan Hüdâvendigâr Sancağı'nda Ma'deni Sim-i İnegöl ve tevâbi'i hâssları mukâta'asına mâlikâne mutasarrıf olan Mehmed Derviş Bey oğlu Mehmed'e ferâgat ve hüsn-i rızâsıyla kasr-ı yed eyledikleri bi'l-fi'l kazaskerlerim imzâlarıyla hüccet-i şer'iyye olmağla mûcebince kasr-ı yedinden şürût-ı mukarreresiyle berât virilmek telhîs olundukda mûcebince kasr-ı yedinden şürûtuyla mâlikâne berât olunmuştur. Bkz. BOA, KK 182, s. 40 (Tarih: 17 Zilka'de 1123/27 Aralık 1711).

[998] "… mutasarrıflarından biri hâl-i hayâtında bir âhar kimesneye karyesin ferâgat murâd eylediklerinde ma'rifet-i şer' ile hüsn-i rızâsı ile ferâgatı hüccet-i şer'iyye olundukdan sonra yedinde olan berâtı üzerine buyurulub ferâgat ve kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı 'âlîşân virilmek şartiyle…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 2 (Tarih: 24 Cemazeyilahir 1106/ 10 Ocak 1695); Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 158.

[999] Mesela Bursa kadısına hitaben yazılan bir hükümde bu işlemi görmekteyiz: "Mehmed zîde kadruhû Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal olunub sâbık İstanbul Cizyedârı Halil ve oğlu Mehmed bervech-i iştirâk ve bervech-i mâlikâne mutasarrıf oldukları Bursa ihtisâb ve tevâbi'i mukâta'âların yirmi ay mukaddem bana altı bin guruş mukâbelesinde hüsn-i ihtiyârlarıyla kasr-ı yed idüb Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri imzasıyla ferâgât eyledikleri virilen hüccet-i şer'iyye mûcebince yedime bervech-i mâlikâne mutasarrıf olunmak üzere berât-ı 'âlîşân virilüb…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 153 (Tarih: 27 Zilhicce 1117/11 Nisan 1706).

[1000] "… mezbûrların kasr-ı yed ve ferâğlarından yedime virilen berât-ı 'âlîşândan Bursa kaleminden derkenâr olunub yedinde olan hüccet-i şer'iyye ve berât-ı 'âlîşân mûcebince zabt itdirilüb ol-vechle rencîde olunmamak bâbında emr-i şerîf ricâ eylediği ecilden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda vech-i meşrûh üzere mukâta'ât-ı mezbûrlara bervech-i iştirâk mâlikâne mutasarrıflar olan Halil zîde kadruhû ve oğlu Mehmed mukâta'ât-ı mezkûreyi hüsn-i rızâ ve ihtiyârlarıyla Mehmed nâm kimesneye bedel-i ma'lûm mukâbelesinde ferâğ ve kasr-ı yed idüb asıl berâtların virdiklerin sadreyn-i muhâzırîn imzâlarıyla mümzâ hüccet-i şer'iyye olunmakla asıl berâtı zabt olunub telhîsi ve fermân-ı 'âlî mûcebince bin yüz on altı Martı ibtidâsından zabt eylemek üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr olunub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 153 (Tarih: 27 Zilhicce 1117/11 Nisan 1706).

[1001] Mesela Hüdâvendigâr Sancağı'nda yıllık on sekiz bin dört yüz akçe malı olan Hashâ-i 'âdet-i ağnâm ve resm-i bennâk ve mücerredân ve bâdhava ve yava ve kaçgûn ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve 'arûsâne mu'âfât ve ashâb-ı emlâk kaza-i Göynük mukâta'asının mâlikâne mutasarrıfı Ahmed mukâta'a-i mezbûrun nısıf hissesini hüsn-i rızâ ve ferâğ-ı mu'teber-i kat'î ile dört yüz guruş bedel mukâbili Mehmed Bey'e devretmiş ve o da kabul eylemiştir. Bkz. BOA, DBŞM.MLK 14100, s. 4 (Tarih: 14 Cemaziyelahir 1137/28 Şubat 1725).

bu bedel miktarı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır.[1002] Ayrıca kasr-ı yed işlemleri her zaman mahallinde gerçekleşmemekteydi. İstanbul veya Edirne'de de bu işlem yapılmaktaydı. Bazı örneklerde, taşrada ikamet eden malikâneci bizzat İstanbul'a gelmeyerek, vekili ve şahitleri ile malikâne devir işlemini gerçekleştirmekteydiler. Usulsüz malikâne tevcihlerinin kaynaklarından birisine de bu vekâlet yoluyla yapılan devir işlemlerinde rastlanmaktaydı.[1003]

Malikâne sahibine devlet tarafından verilen bu haklar, aslında reayanın korunması ve gözetilmesi için verilmişti.[1004] Malikâne sahibinin yatırdığı muaccele de bu görevini yerine getirmesine karşılık bir çeşit kefalet bedeli olarak telakki edilmekteydi. Nitekim kanunların öngördüğü miktarların üzerinde vergi alarak reayaya zulmettiği görülenlerin malikânesi derhal kaldırılır ve yatırmış olduğu muaccele de kendisine iade edilmezdi.[1005]

Malikâne uygulamasını bir iyileşme olarak sunmaya çalışanların öne sürdükleri gerekçe, kontrat süresinin uzatılması sayesinde vergi toplayanların vergi kaynağına, bilhassa da köylü üreticilere daha iyi davranacakları ve böylece üretim düzeylerinde uzun vadeli artışlar sağlanacağıydı. Zira kısa vadeli kontratları içeren iltizam ile karşılaştırıldığında, malikâne uygulamasının getirdiği en önemli yenilik, devletin vergi gelirlerini garanti göstererek daha uzun vadeli borçlanabilmesi olmuştur.[1006] Aynı şekilde bazı nüfuz sahibi kişiler, bir mukataa satışa çıkarılmadan çok düşük miktarda bir muaccele ile malikâneyi alabilmekteydi. Böyle bir durumun tespiti durumunda da bu kişilerin malikâne sözleşmeleri feshedilip ilgili mukataa yeniden müzayedeye çıkarılmaktaydı.[1007]

Malikâneyi işletme hakkını elde eden kişi öldüğü zaman malikâne, devlete ait ve raci olarak yeniden satışa çıkarılabileceği anlamında, dönemin deyimi ile "*mahlûl*" diye adlandırılırdı. Ölen malikâne sahibinin eğer yetişkin bir oğlu varsa,

---

[1002] Bu miktar belgelerde "*bedel-i ma'lum*" ya da "*ferağ-ı muteber-i kat'î*" şeklinde ifade edilmektedir. "…mutasarrıflar olan Halil zîde kadruhû ve oğlu Mehmed mukâta'ât-ı mezkûreyi hüsn-i rızâ ve ihtiyârlarıyla Mehmed nâm kimesneye *bedel-i ma'lûm* mukâbelesinde ferâğ ve kasr-ı yed idüb…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 153 (Tarih: 27 Zilhicce 1117/11 Nisan 1706); "…mutasarrıf Ahmed dahi hissesin hüsn-i rızâ ve ihtiyâr ve *ferâğ-ı mu'teber-i kat'î* ile…" Bkz. BOA, KK 187, s. 44 (Tarih: 21 Cemazeyilahir 1134/8 Nisan 1722).
[1003] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 23.
[1004] Başarır, agt, s. 56.
[1005] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 240.
[1006] Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 138.
[1007] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

ilgili mukataa yeniden müzayede (açık arttırma) edildikten sonra[1008], kararlaştırılan en yüksek muacceleyi vermek koşuluyla babasından mahlûl kalan mukataayı tercihli olarak satın alabilirdi.[1009] Bu satış işlemi ortaklıkla işletilen malikâne mukataalar için de söz konusu idi.[1010] Malikâne uygulamasında en fazla karşılaşılan sorunların başında, bu mahlûl kalan malikânelerin devlete bildirilmeyerek başkaları tarafından işletilmeye devam edilmesi gelmekteydi. Merkezî hazineyi ciddi şekilde zarara uğratan bu durumu önlemek için devlet, uygulamanın başladığı tarihten yaklaşık üç yıl sonra, taşrada malikâne satışlarının gerçekleştirildiği eyaletlere nazır adı verilen görevliler tayin etmişti.[1011] Bazen malikâne sahiplerinin ölümü ile ilgili merkeze asılsız haberler gönderilerek malikâne mukataaların yeniden müzayedeye çıkması da söz konusu olmaktaydı. Bu durumda şayet malikâneci hayatta olduğunu ispatlarsa malikânesi yeniden kendisine iade edilir ve sahip olduğu tüm haklarla ilgili kayıtlar yeniden düzenlenirdi.[1012]

Sistemin uygulamaya girmesinden kısa bir süre sonra bazı aksaklıklar gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Öyle ki yukarıda bahsettiğimiz üzere gerçekten de malikânecilerin ömrü konusu Osmanlı maliyecileri tarafından hesaba katılmamıştı. Bürokrasinin malikâne sahiplerinin ölümlerini ve ölüm öncesinde kişiden kişiye yapılan satışları iyi takip edememesi sistemin işleyişini sekteye uğratmaya başlamıştı. Yani daha önce satışı gerçekleştirilen mukataaların belli bir süre sonunda mahlûl kalarak hazineye dönmesi ve yeniden satışa çıkarılması mekanizmasında tıkanmalar ortaya çıkmıştı. Bu tıkanma, mevcut malikânelere yenilerinin eklenmesinde, yani sistemin genişletilip yaygınlaştırılmasında mühim bir rol oynayacaktı. Bunların yanı sıra, uzun vadede malikânecilerin vergi kaynaklarının

[1008] Mesela, Bursa'da Sultan Orhan Evkafı mukataasından Dereköyü ve tevabii mukataasına, malikâne vechile mutasarrıf olan Padişah Çukadarı Feyzullah Ağa fevt olmağla mahlûlünden bi'l-müzâyede mu'accelesiyle uhdesinde kalan zat tarafından zabt ve tasarrufuna karar verilmişti. Bkz. BOA, C.EV. 19806, (Tarih: 29 Rebiülahir 1212/ 21 Ekim 1797).

[1009] "… ve sâhibi bi-emrillâhi teâlâ vefât idüb karyesi mîrîye âid ve râci' oldukda evlâd-ı zükûrinden zabt ve rabta kâdir olur evlâdı olub kariyesi müzâyede olundukda rağbât-ı münkati' olduktan sonra sâirînin virdiği mu'acceleyi virür ise evlâdına virile…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 2 (Tarih: 24 Cemazeyilahir 1106/ 10 Ocak 1695); Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 238.

[1010] "… balada tahrir olunan mukataanın *rub hissesi* Mehmed Said mahlûlünden beyne'n-nâs defa'atla müzâyede ve rağbat-ı nâs inkıta'ından sonra beş bin kuruş mu'accele ile Abdullah Beğ üzerinde karar ve taleb-i âheri keff-i yed itmekle karar ve…" Bkz. BOA, AE.SMHD.I 304 (Tarih: 29 Zilkade 1164/ 19 Ekim 1751).

[1011] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 24.

[1012] Mesela, Sultanönü Sancağı'nda Bozöyük Bursa kazasında, İnönü kasabasında İnönü ve tevabii mukataasına bervech-i malikâne mutasarrıf olan, hanedan ve ayandan Rıdvan Ağa, mahallinden gelen ilân mûcibince hayatta olduğundan, üzerinden ref edilen mukataa yeniden kendisine iade edilerek malikâne kayıtları tashih edilmiştir. Bkz. BOA, C.ML. 24423, (Tarih: 15 Şaban 1186/ 11 Kasım 1772).

verimliliği ile ilgilenmeleri de gerçekleşmedi. Öyle ki malikânecilerin çoğu bulundukları şehirde oturmayı tercih ederek, malikânelerini gayri resmi mültezimlere ihale etmeye başladılar. Hatta bazı mukataalarda ikinci ve üçüncü el iltizamlar bile söz konusu olabiliyordu. Bu durumuyla sistem ülke genelinde rantçı bir zümrenin ortaya çıkmasına imkân veriyordu.[1013] Bu itibarla malikâne sistemi, vergi kaynağının fili idaresi açısından iltizam usulünü ortadan kaldırmamış, onunla âdeta bütünleşmiştir.[1014]

Bu olumsuzlukları önlemek üzere 1705 yılında malikânelerin satışı ile ilgili olarak şu usul kabul edildi: Malikâne sahibi, malikânesini, ölmeden önce başkasına satmış gibi gösterebilmekte, bunun neticesinde de devlet yeni bir muaccele gelirinden mahrum kalımaktaydı. Bunun için malikânesini satmak isteyenler bizzat defterdarın karşısında isbat-ı vücud[1015] edecek ya da gelmesine imkân bulunmadığı bir durum söz konusu ise, bu durum o bölgenin yetkili maliye memuru konumunda olan muhassıl, voyvoda vs. tarafından resmî bir yazı ile bildirilecekti. Bunun yanı sıra satıcı, bu şartlar dâhilinde mukataayı sattıktan sonra da, şayet 40 gün içerisinde ölürse[1016], satışa itibar edilmeyerek mukataa devlete ait sayılacaktı. Özel satışlardan başlangıçta hiçbir vergi alınmazdı. Ancak bu hususun bazı suistimallere neden olduğu ileri sürülerek 1735 yılından itibaren, bu şekilde şahıslar arası malikâne alım satım işleminden hazine defterinde kayıtlı olan muaccelesinin[1017] % 10'u kadar bir vergi alınması kararlaştırıldı.[1018]

[1013] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 34.
[1014] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 243.
[1015] "… mu'accelât sahibi mevcûd değil iken vekîl ve şâhid ve bazıları dahi mukaddem tarih ve bundan ma'adâ her biri bir türlü ihtiyâl ile hâsılı mahlûlün ekserin kasr-ı yed eylediklerinden beytü'l-mâla gadr itmeleriyle fîmâ ba'd kasr-ı yed vâki' oldukda bi'l-nefs defterdâr olan kulları muvâcehesinde isbât-ı vücûd idüb zâhir ve sâhibi olduğu ma'lûm olanlardan eylediğin veyâhud sâhibi gelmek muta'azzır olduğu halde mahallinde hayatta olduğu tarih tahrir ile muhassıl ve voyvodası 'arz ve bilinüb defterdâr kulları i'lâm eyledikden sonra kasr-ı yed olunmak üzere fazîletlü Rumili kadıaskeri efendinin sicillâtına kaydolunmak fermân-ı âlîleri buyurulur ise fermân…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 17 (Tarih: 19 Muharrem 1117/ 13 Mayıs 1705).
[1016] " Malikâne mutasarrıflarından biri hâl-i hayatında aher kimesneye feragat murâd eyledikde ma'rifet-i şer' ve hüsn-i rızâsıyla ferâgatı hüccet-i şer'iyye olundukdan sonra yedinde olan beratı üzerine buyurulub fazlalarından müceddeden berat verilmek Mısır'da mahlûl olmazdan *kırk gün mukaddem* ahere kasr-ı yed olunmuş bulunduğu halde i'tibâr olunmayub mahlûlünden müceddeden fürûht iderler malikâne verilen dahi bu misillü olmağla bu makulelerde bu şurût icrâ olunmak üzeredir…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 17 (Tarih: 19 Muharrem 1117/ 13 Mayıs 1705).
[1017] Mehmet Genç bu muacceleyi, malikânenin şahıslar arası özel satış fiyatı değil, satan malikânecinin daha evvel mukataayı devletten alırken ödemiş olduğu muaccele olarak izah etmektedir. Bkz. Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 240.
[1018] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 240.

Malikâne uygulamasında ortaya çıkan bu türden problemler malikâne şartlarına bazı ilaveler yapılmasını zorunlu hale getirmişti. Malikâne olarak verilen mukataaların bir kısmının zaman içinde harap olması sebebiyle yapılan tahsilât, gelirini karşılayamaz hale gelmiş, gelirinde bir indirime gidilmediği için de malikâne sahipleri mukataalarını devlete iade edip ödedikleri muacceleyi devletten talep etmeye başlamışlardı. Devletin mukataaları malikâneye vermesinin amacı, söz konusu mukataaların imarı ve devlet gelirlerinin arttırılması olduğundan, şayet indirim yapılırsa o vakit gelir artışında da zam yapılması gerektiği görüşü belirtilerek bu durumun malikânelik şartlarına aykırı olduğu, mukataaların verimsiz hale gelmesi malikâne sahiplerinin ilgisiz ve kayıtsız kalmalarından kaynaklandığının belirtilip Mısır köyleri mutasarrıflarının malikânelerini devlete iade ettiklerinde ödedikleri muacceleyi talep etmedikleri belirtilip mukataalarını devlete iade edenlerin muaccelelerinin ödenmemesinin kanun gereği olduğu ifade edilmekteydi. Ayrıca malikâne verilmezden evvel deruhde edip kendileri raiyet etmeyenlerin mukataalarının, divanda müzayede ile bir başkasına verilenlerin ve has, zeamet ve timar iken mirî mukataa olup, malikâne olarak satılanların malikâneliklerinin iptalinin malikâne usulüne aykırı olduğu belirtilmekteydi.[1019]

Malikâne şartları arasında; raiyyet rüsumu ödeyen kişilere malikâne verilmemesi hususunda bir hüküm bulunmadığından mahallinde yapılan satışlarda böyle kişilere malikâne mukataa satılmış ancak bu kişilerin yatırım yapmaya malî güçlerinin yeterli olmaması, mukataaya yapılan müdahaleleri engelleyememeleri ve bilinmeyen birden fazla kişilere verilmeleriyle mukataaların boşta olup olmadığı takip edilemediğinden merkezî hazineye teslim edilmesi gereken yıllık bedellerinin tahsil edilmesi de zorlaşmaktaydı. Bu nedenle kimliği, unvanı ve ikâmetgâhı bilinmeyen, raiyyet rüsumu ödeyen ve ikiden fazla ortağa malikâne mukataa verilmemesi için bir ferman [1020] yayınlanmıştı. Ortak sayısı ikiden fazla olan

[1019] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 158- 159.

[1020] "Ta'mîr-i bilâd ve refâh-ı hâl-i 'ibâd içün bin yüz altı senesinde memâlik-i mahrûsede vâki' mukâta'ât malikâne virilüb şurût-ı malikâne vech-i müstahsene üzere mukayyed olduğu vakitde rüsûm-ı ra'iyyet virür re'âyaya malikâne virilmemek üzere tasrîh olunmamağla mukaddemâ mahallerinde mukâta'ât fürûhtuna me'mûr mübâşirler rüsûm-ı ra'iyyet virür bazı re'âyaya virdiklerinden kuvvet virmeğe adem-i iktidâr ve dest-i tatâvul-i zalameden sıyânete medârları olmayub ve bundan maâda zâtları mechûl müte'addid eşhâsa virilmekle vâki' olan mahlûlleri dahi nâ-ma'lûm kaldığından kat'-ı nazar mâl-ı mirîleri tahsilinde 'usret-i küllî ve gadr-ı mirî zâhir ve nümâyân olub malikâne nizâmının ihtilâline ba'is olur keyfiyâtdan olduğu ma'lûm-ı devletleri buyruldukda fîmâ ba'd malikâne virildikde zâtı ve mekânı ve şöhret ve intisâbı ma'lûm ve müte'ayyin ademlere virilüb rüsûm-ı ra'iyyet virür re'âyaya virilmeye ve bervech-i iştirâk mutasarrıf olanlar fîmâ-ba'd iki müşterikden ziyâde olmayub mukaddemâ müsâmahâ sebebi ile müte'addid olan müşteriklerden biri

ortaklıklar da bir ortağın ölümünden sonra boşta kalan hissenin üçüncü bir şahsa satılmayıp kararlaştırılan muaccelesi ile diğer ortağa, şayet o da kabul etmezse kabul edinceye kadar boşta kalan hissenin devlet tarafından zapt edilmesi de malikâne şartlarına dâhil edilmişti[1021]

Malikâne sisteminin uygulamaya girdiği 1695 yılında merkezî hazine bu satışlardan yaklaşık olarak 20 milyon akçe gelir elde etmişti. Bu miktar aynı yılın net bütçe gelirlerinin % 2,1'ini, toplam rûznamçe gelirinin % 1,3'ünü ve nakdî rûznamçe gelirinin % 4,8'ini oluşturuyordu.[1022] Ancak elde edilen bu gelirlere rağmen Defterdar Mehmet Paşa'ya göre malikâne uygulaması sağlıksız bir gelir kaynağı idi ve uzun vadede bir yararı olmayacaktı. Kendisi görünürdeki geçici faydasına rağmen mukataaların peşin satış bedeliyle bervech-i malikâne satılmasına karşı iltizam sistemini savunmakta, askerî bir devlet karakteri taşıyan Osmanlıların göreceği zararları beyan etmekteydi. Hatta ona göre malikâne gelirlerinin kaynağı büyük ölçüde vergilerden ibaretti ve bunların temliken tahsisi de şer'an caiz değildi. Ayrıca böyle bir mukataayı tasarruf edenin sadece kendisinin faydalanacağını, halbuki eskiden askerî gaye ile iltizam edilmekle gerektiğinde o kimselerden sefer ihtiyaçlarının temin edildiği, artık bundan böyle bu faydalanmadan mahrum kalınacağından ve bu zümrenin de hallerinin perişan olacağından duyduğu endişeyi dile getirmektedir.[1023]

1703 yılında muaccele gelirlerinin toplamı 126 milyon akçeye ulaşmıştı. Bu tarih III. Ahmed'in Osmanlı tahtına çıkış tarihtir. III. Ahmed'in cülusu münasebetiyle bu tarihte yazılan bir hükümde[1024] cülus bahşişlerini finanse etmek

---

vefat idüb hissesi mahlûl oldukda mezâda virilüb sâyirin virdiği mu'accele ile müşterikine virile eğer müştereki hisse-i mahlûle şurût-u malikâneden hasren müşterikine virilmek üzere meşrûtdur deyu kabulden bivech-i istiğna ider ise ta'addid-i şürekâdan ihtirâzen zecr ile hisse-i mahlule-i şerîk mezbûr karar-dâde olan mu'acceli virüb kabul idinceye dek taraf-ı mirîden zabt olunmak şurûtu dahi malikâne şurûtuna zam ve ilhâk buyrulmak bâbında emr u fermân devletlu sa'adetlu sultânım hazretlerinindir.." Bkz. BOA, KK 5040, s. 13 (Tarih: 15 Zilhicce 1125/ 2 Ocak 1714).

[1021] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 159- 160.

[1022] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 131- 132.

[1023] Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri", s. 243.

[1024] "… nizâm-ı kadîmeye mugayir tağallüb ve şefa'at ile min ba'îd ref' olunmak şurûtuyla halâ cülûs-ı hümâyûn meymenet makrûn vâki' olmağla her biri yedlerinde olan malikâne mutasarrıf ve fayizlerinden intifa' üzere olmalarıyla mecmu' gereklü ve gereksiz zuemâ ve erbâb-ı timardan vesâir mirî mukâta'ât ve evkâfdan muvazzaf olanlardan alınan cülûs-ı hümâyûn rüsûmu misillü kapu kullarına virilen 'atiyye-i hümâyûna medâr olmak içün malikâne mutasarrıf oldukları mukâta'ât ve maktû'ât bil-cümle üzerlerine kâ'l-evvel ibkâ ve berâtların müceddiden getürdüklerinde ancak bu defa bi'l-iktizâ rüsûm-ı cülûs olmak üzere mu'accelelerinin her bin guruşundan ikişer yüz elli beşer guruş hazîne-i 'âmireye teslîm eylediklerinden sonra berâtları tecdîd olunmak içün izn-i âlîleri buyrulursa

için timar ve zeamet sahiplerinden, mirî mukataalardan ve vakıflardan vazife alanlardan "cülus resimleri" alınacağı ve malikânelerin de muaccelelerinin % 25'i karşılığında beratlarının yenileneceği bildirilmişti. Bu meblağ 1695 yılından itibaren yıllara bölündüğünde ortalama yıllık muaccele 14.600.000 akçeye tekabül etmekteydi. Bu hesaplamadan hareketle 1695-1703 yılları arasında, sistemin devreye girdiği ilk senesinde merkezî hazineye 20 milyon akçe muaccele aktarıldığı göz önüne alındığında yıllık muaccele gelirlerinde bir düşme olduğu görülmektedir. [1025]

Malikâne uygulamasının tesisi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasî hayatında önemli sonuçlar doğurmuştu. Daha önce uygulanan mukataa sisteminde mültezimler tarafından insafsızca sömürülen reayanın hayatına da etkisi de yine olumsuz olmuştur. Üstelik sadece reayanın durumu kötüleşmekle kalmamış aynı zamanda tarımsal faaliyetleri de geriletmiştir. Bunun en önemli sebebi, üreticileri teşvik edecek herhangi bir neden bulunmadığı gibi, tam aksine reayanın tam bir güvensizlik ortamı içerisinde bulunmasıdır. Ağırlaşan bu koşullar da reayanın topraklarını terk edip kaçmalarına neden olmuştur.[1026]

Merkezî hazinenin gelirlerinin yaklaşık % 50'sini oluşturan mukataalar için 1695 yılında uygulamaya konulan malikâne sistemi kısa süre içerisinde çok hızlı bir gelişme gösterdi. Fakat vergi kaynağının ve reayanın korunması hususunda, devletin malikâne uygulaması ile başarılı olduğu pek söylenemez. Bu durumu merkezî otorite de kabul etmiş ve malikâne fermanının yayınlanmasından kısa bir süre sonra, 22 Muharrem 1128 / 17 Ocak 1716'da[1027] Şam, Halep ve Diyarbekir eyaletleri dışında kalan bölgelerdeki mukataaların malikânelikleri kaldırılmıştır. [1028] Zira malikâne düzeninde bazı aksaklıklar ortaya çıkmıştı. Bunların başında gelen en önemli husus ise, muaccelelerin şartlarının değişmesine karşılık değişmezliği idi. Bu tarihten sonra malikâne mukataalar önceden olduğu gibi emanet ve iltizam yöntemiyle işletilerek muaccele değerindeki değişmeler tespit edilmek istenmiştir.[1029] Devletin malikâne sistemini kaldırmasında, görünürdeki sebep reayayı korumak olsa da esas sebep malî

---

inşâallah-u te'âlâ mecmu'undan bervech-i tahmîn beş yüz yirmi beş kîse akçe hâsıl olur…" Bkz. KK 5040, s. 9-10 (Tarih: 9 Cemaziyelahir 1115/ 20 Ekim 1703).

[1025] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 132.

[1026] Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", s. 280- 281.

[1027] BOA, MAD 6549, s. 32- 33 (Tarih: 22 Muharrem 1128/17 Ocak 1716).

[1028] Ancak bu uygulamanın daha önceki bir tarihte yani 17 Rebiülevvel 1128/11 Mart 1716 yılında başladığı görülmektedir. Bkz. BOA, MAD 9506, s. 24 vd (Tarih: 13 Muharrem 1128/8 Ocak 1716).

[1029] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 133.

idi. Çünkü devlet sistem yürürlükteyken vergi artırımı yapamamakta ve bütçe gelirlerini çoğaltamamaktaydı.[1030]

Osmanlı maliyesinde alınan bu radikal kararın bir başka önemli gerekçesi ise, savaş (1714- 1717)[1031] nedeniyle devletin artan acil giderlerini karşılamak için mukataaların sabitlenmiş olan yıllık vergilerini arttırmaktan başka bir çarenin olmamasıdır. Bu doğrultuda yıllık vergilerine % 50'ye varan zamlar yapılarak[1032] mukataalar iltizama verilmeye başlanmıştır. Yıllık vergilerin bu oranda attırılabilmesi, malikâne sisteminin başlangıçta öngörüldüğü üzere vergi kaynaklarını koruyup geliştirmiş olduğunu da ortaya koyuyordu. Öyle ki durum belirlenip gereksinim duyulan acil ihtiyaçlar sağlandıktan sonra 1129/ 1717 yılında malikâne uygulaması geri getirildi. Eski malikânecilere de daha önce yatırmış oldukları muaccelenin yarısını yatırmak şartıyla[1033] mukataalarını tekrar alabilecekleri ilan edildi.[1034]

Bir mukataanın malikâneliği kaldırıldıktan sonra malikâne sahibinden başka bir kişiye iltizama verildiği takdirde söz konusu mukataa yeniden malikâne olarak satışı gerçekleştirildiğinde 1 Muharrem 1130/5 Aralık 1717[1035] tarihinden itibaren malikâne beratı verilmeye başlanmıştı. Bu mukataaların malikânelik statülerinin kaldırılmasının devlete bazı faydaları olmuştu. Bunlardan birincisi, malikâneler kaldırıldıktan sonra mukataaların yıllık gelirlerine zam yapılarak merkezî hazineye

---

[1030] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 245.

[1031] Osmanlı Devleti bu tarihlerde Avusturya ve Venedik ile savaş halindeydi.

[1032] "Kıdevetü'l-emâcîd ve'l-a'yân Abdullah zîde mecduhû divân-ı hümâyûnuma 'arzuhâl idüb Hüdâvendigâr Sancağı'nda Mihaliç kazasında vâki' Şah Süle ve Büyük Yorga mukâta'âsı bundan akdem berât-ı âli bervech-i malikâne üzerinde iken hala ref' olunmağla bin yüz yirmi sekiz senesi ibtidâsında zabt eylemek üzere yedine berât-ı âlişân ihsan olunmak bâbında 'inâyet-i ricâ itmeğin hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mukâta'â-i mezbûrun zamân-ı zabtı Mart ibtidâsından olub ve senede maliyeden otuz bin akçeye ve malikâne mutasarrıf olmak üzerinde iken malikâne olan mukâta'âlar ref' olunmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince fermân-ı 'âlî sâdır olduğu der-kenâr olundukda malına iki bin akçe zamm ile bin yüz yirmi sekiz senesi kendüye deruhde ve berât-ı 'âlişân virilmek bâbında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince fermân-ı 'âlişân sâdır olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i pâdişahânem zuhura getürüb bin yüz yirmi sekiz senesinde vâki' olan Mart ibtidâsından bir sene tamamına değin zabtı içün bu berât-ı hümâyûnı virdim …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 24 (Tarih: 13 Muharrem 1128/8 Ocak 1716).

[1033] "Bolu Sancağı'nda çeltük-i enhâr-ı Kıbrıs Sarı Elak mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince îfâsı içün istid'a-yı 'inâyet eyledikde mukâta'â-i mezbûr yedi yüz guruş mu'accele ile el-Hacc İsmail üzerinde malikâne iken bin yüz yirmi sekiz senesinde malikâne kaydı ref' olunub ve bu def'a şeref-sudûr bulan hatt-ı hümâyûn-ı şevketmakrûn nısf mu'accelesi olan üç yüz elli guruş teslîm-i hazîne bin yüz yirmi dokuz senesinde yine kendi üzerinde olmağla…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 71 (Tarih: 28 Rebiülevvel 1129/8 Mart 1717).

[1034] Genç, "Malikâne", **DİA**, XXVII, s. 517.

[1035] Bu tarihten itibaren verilen malikâne beratları için bkz. BOA, MAD 9506, s. 86 vd.

daha fazla katkı sağlanmış olmasıydı. İkincisi, söz konusu mukataalar yeniden malikâne olarak satıldığında, bunlara eski malikâneciler talip olduğunda önceki muaccele bedelinin yarısının tahsil edilmesiydi. Üçüncüsü ise, şayet eski sahibi talip olmayıp söz konusu mukataa yeniden mezata çıkarıldığında oluşan muaccele bedelinin tamamı tahsil edilerek daha fazla gelir elde edilmiş olmasıydı.[1036]

İki yıl verilen bu ara güveni biraz sarsmakla beraber sistem genişlemesini devam ettirdi. Fakat bu sektöre yatırım yapanların talep ettikleri kâr oranı risk dolayısıyla yükselirken muaccele miktarları azaldı. Malikâne mukataalara hiçbir keyfî müdahalenin yapılamayacağını gösteren uzun bir uygulama döneminden sonra 1730'lardan itibaren kâr oranlarının yavaş yavaş düşmeye başladığı görüldü. Öyle ki bu tarihten sonra malikânecilerin razı oldukları kâr haddi 1730'larda % 30-35 civarında iken 1760'larda bu oran % 25'e, yüzyılın sonlarında ise % 15'e kadar gerilemiştir.[1037] Malikâne satışlarından elde edilen gelirler daha ziyade devletin nakit ihtiyacını temin etmeye yönelikti. Ancak özellikle bu dönemdeki uzun süreli ve maliyeti yüksek savaşlar[1038] dolayısıyla yapılan ek harcamalar merkezî hazinede nakit fonların oluşmasına pek olanak sağlamıyordu.[1039]

Malikâne sistemi orijinal haliyle XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar varlığını devam ettirdi. 1768-1774 yılları arası Rusya ile yapılan uzun süreli ve yıpratıcı mahiyetteki savaş, devleti büyük bir malî yükün altına sokmuştu. Kayıpla biten savaşın sonunda tazminat ödeme[1040] mecburiyeti ise devleti yeni gelir kaynakları temin etmeye sevk etmişti.[1041] Bu tarihten sonra kısa sürede yüksek miktarda gelir sağlamak amacıyla I. Abdülhamit'in tahta çıkışında (1187/1774)

[1036] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 162.
[1037] Genç, "Malikâne", **DİA**, XXVII, s. 517.
[1038] Bu dönemdeki savaşların getirdiği ek yük dolayısıyla alınacak tedbirler defterdara hitaben yazılan bir fermanda şöyle ifade edilmektedir: "… Mâlikâne virilen mukâta'âtdan hâsıl olan mu'accelât bervech-i nakd hazîne-i âmireye îrâd olunacak akçe iken sefer ve hareket takribi ile nice mesârif-i mühimme-i müsta'cele zuhûr itdikce bi'z-zarûre mu'accele akçelerinden havâle ile virilüb lâkin bu husûs nizâm-ı irâde enseb olur halde olmayub … Sefer sükûnet ve hazere mübeddel olmağın fîmâ-ba'd vâki' olan mu'accelâtdan bir akçe havâle olunmayub ve havâle dahi olur ise rûznamçeye kayd olunmayub kadîmi üzere hazîne-i âmireye bervech-i nakd teslîm olunmak…" Bkz. BOA, KK 2043, (Tarih: 27 Cemazeyilevvel 1130/28 Nisan 1718).
[1039] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 133.
[1040] 1668- 1774 yılları arasında altı yıl süren savaşlar neticesinde 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'ya ödenen bu tazminatın miktarı, devlet bütçesinin yıllık nakdî gelirinin yaklaşık yarısına tekabül eden 7.500.000 kuruştu. Bkz. Genç, "Esham", **DİA**, XI, s. 377.
[1041] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 25.

mukataalarda berat yenileme [1042] işlemleri nedeniyle mukataa bürolarına, mukataaların muhasebe görülmeyen yıllarının ve mültezimlerin zimmetlerinin çıkarılması emredilmişti. Ancak buradan umulan gelirin elde edilemeyeceği anlaşılınca 1188 (1775) yılında sunulan bir arz [1043] ile malikâne sisteminin bazı unsurları değiştirilip, bu sistemin devamı niteliğinde bir yöntem olan esham sistemine geçildi.[1044]

1775'ten sonra kâr hacmi büyük olan mukataaların sektörden çekilerek eshama bağlanmasıyla[1045] malikâne sektöründe küçülmeye gidildi. Bu süreç, 1793 yılından itibaren hız kazandı. 1793- 1806 döneminde yıllık kârı ortalama 10.000 kuruşu aşan mukataaların mahlûl kaldıkça satılmayıp önce darphane, sonrasında yeni kurulan İrâd-ı Cedîd Hazinesi tarafından iltizam veya emanetle idare edilmesine karar verildi. İrâd-ı Cedîd Hazinesi 1807 yılında kaldırılınca yeniden darphanenin yönetimine devredilen bu mukataaların bir bölümü 1806-1812 yılları arasında Rusya ile yapılan savaşın finansmanını karşılayabilmek için yeniden malikâne olarak satıldı. Bu sınırlı satışlar 1826'dan itibaren daha da azaltıldı. Yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun giderlerini karşılamak üzere yıllık kârı 10.000 kuruşu geçen mukataa mahlûlleri malikâne sektöründen çekilerek yeni kurulan Mukataat Hazinesi'nin yönetimine verildi. Kâr hacmi düşük olan mukataaların satışı da 1834'ten itibaren padişahın özel iznine bağlanacak şekilde sınırlandırıldı. Nihayet 1840'tan itibaren Tanzimat'a dâhil edilen bölgelerde malikâne satışları tamamen sona erdi. Böylece malikâne sistemi de nihayete ermiş oldu.[1046]

[1042] I. Abdülhamit Osmanlı tahtına geçtiği zaman, cülus tarihi olan 21 Ocak 1774'de memleketteki malikâne, ocaklık, mîrî mukataa ve diğer yerlerin beratlarını yenilemek düşüncesiyle, vezirlerden, beylerbeyilerden, yüksek rütbeli ilim adamlarından, kadınlardan ve diğer görevlilerden, eyalet ve sancaklardaki malikâne sahiplerinin hazine ile görülmeyen senelerin hesaplarını görmek için beratlarını istemişti. Bu işlemden amaç, mütegallibeler, hanedanlar ve diğer zorbalardan kalan beratsız ve usulsüz işletilen ve zorla zapt edilen köy, tarla ve daha büyük toprakları ortaya çıkarmaktı. Bkz. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 21.

[1043] 10 Za 1188/ 12 Ocak 1775 tarihli bu arz için bkz. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Ek Belgeler/ Belge: 13, s. 324- 327.

[1044] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 61- 62. Osmanlı maliyesinde esham sistemine geçiş ve uygulamaları hakkında ayrıca bkz. Yavuz Cezar, "Osmanlı Malî Tarihinde "Esham" Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler", Toplum ve Bilim, S. 12, Kış 1980, s. 124- 142.

[1045] Bu sistem ilk defa 1775 yılında kârı yüksek olan İstanbul tütün gümrüğü mukataasında test edildi. Daha sonra diğer mukataalara da teşmil edildi. Bu arada mirî mukataaların yanı sıra Evkaf (Haremeyn) mukataatı üzerine de esham çıkarıldı. Bkz. Erdoğan Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare*, Genişletilmiş 2. Baskı, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara, 2005, s. 164.

[1046] Genç, "Malikâne", **DİA**, XXVII, s. 517.

3.1. Malikâne Sisteminin Uygulandığı Bölgeler

Osmanlı maliyesinde 1106/ 1695 yılında uygulanmaya başlayan malikâne sistemi, başlangıçta imparatorluğun tamamını içine almamakla birlikte, aşama aşama gelişme kaydederek üç yıl gibi kısa bir zamanda imparatorluğun neredeyse hemen hemen tamamına yayılmıştır. Öyle ki ilk üç sene boyunca satılan malikânelerin bulunduğu eyalet, sancak ve kazalara bakılırsa bu kolaylıkla görülebilir. Kısa zamanda Adana, Bosna, Diyarbakır, Erzurum, Girit, Halep, Anadolu, Karaman, Rumeli, Şam-ı Şerif, Maraş, Rum (Tokat), Kıbrıs, Trablusşam ve Erzurum eyaletlerini içerisine alan malikâne sistemi, bu eyaletlere tâbi olan 60'a yakın sancak, muhassıllık, voyvodalık ve nezaret şeklinde örgütlendi.[1047] Sistemin ilk yıllarında mukataaların malikâne olarak satışı gerçekleştirilen bölgeler şunlardır:

Tablo: 1- 1695-1697 Arasında Malikâne Satışı Yapılan Bölgeler

Akşehir Sancağı	Karlıili Sancağı	Teke Sancağı
Amasya Sancağı	Kastamonu Sancağı	Tırhala Sancağı
Ankara Sancağı	Kayseriyye Sancağı	Tokat Voyvodalığı
Arabgir Sancağı	Kemah ve Kelkid	Vize Sancağı
Avlonya Sancağı	Kengırı Sancağı	Yanya Sancağı
Aydın Muhassıllığı	Karesi Sancağı	Rodos Adası
Biga Sancağı	Kocaili Sancağı	Harput Sancağı
Bolu Sancağı	Konya Sancağı	Rusçuk Voyvodalığı
Çemişgezek Sancağı	Köstendil Sancağı	Sakız Adası
Çirmen Sancağı	Kütahya Sancağı	Saruhan Sancağı
Dimosat-ı Ayntab	Malatya Voyvodalığı	Selanik Sancağı
Divriği Sancağı	Maraş Eyaleti	Sığla Sancağı
Diyarbakır Voyvodalığı	Menteşe Sancağı	Silistre Sancağı
Eğriboz Sancağı	Niğbolu Sancağı	Siverek Sancağı
Filibe Nezareti	Niğde Sancağı	İzvornik Sancağı
Gelibolu Sancağı	Ohri Sancağı	**Hüdavendigâr Sancağı**
Halep Muhassıllığı	Pasin Sancağı	Karahisar-ı Sahib
Hamid Sancağı	Paşa (Edirne Sancağı)	Karahisar-ı Şarki Sancağı
İstanbul	Hınıs Sancağı	İspir Sancağı
İzmir		

Kaynak: Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 30.

[1047] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 30.

Ancak hemen belirtmemiz gerekirse, malikâne uygulamasının ilk yıllarında yukarıdaki tabloda isimlerini verdiğimiz sancakların kendisi malikâne olarak verilmemişti. Burada malikâne satışına söz konusuna olan, bu sancaklarda havâss-ı hümâyûna dâhil olan vergi kaynakları (mukâtaâ ve maktû') dır. Söz konusu sancaklarda bulunan ve malikâne uygulamasına konu olan vergi kaynaklarının hepsi malikâne olarak verilmemişti. Bazı sancaklarda bir veya birkaç mukâtaânın malikâne olarak satışı gerçekleşirken, bazı sancaklarda ise malikâneye konu olan mukâtaâların oranı, ilgili sancaktaki havâss-ı hümâyûn gelirlerinin yaklaşık 1/3'üne yaklaşıyordu. Merkezî idare, malikâne uygulamasının ilk yıllarında mirîye (devlete) ait vergi kaynaklarının tamamını malikâneye konu yapmamış, yine malikânelerin belli bölgelerde yoğunlaşmasına da izin vermemiştir. Malikâneye konu olan mukâtaâların ve maktû'ların ilk yıllardaki hâsılâtına ve coğrafî dağılımına bakıldığında, has olup malikâne verilenler dışında, genellikle yıllık vergi hâsılâtının düşük ve imparatorluğun geneline yayılan bir özellik arz ettiği görülmektedir.[1048]

3.2. Malikâne- Has Sistemi

Daha önce de belittiğimiz gibi, bir vergi kaynağının malikâne olarak satılabilmesi için onun bir mukataa statüsünde olması, yani merkezî hazineye ait sayılan gelir kaynakları arasında olması gerekiyordu. Devlete ait olan mukataalar da havâss-ı hümâyûna dâhil olan yani timar alanları dışında kalan gelir türleriydi. Ancak devlet maliyesinin bir darboğaz içine girerek sıkıntıya düşmesi ve timar sisteminin bozulması neticesinde timar alanları mukataaya dönüştürülmeye başlanmıştır. Timar alanlarının mukataalaşmasından kasdedilen ise, has, zeâmet ve timar adlı dirliklerden elde edilen ve mahallinde tahsis olunagelen gelirlerin giderek merkezî hazine gelirleri arasına dâhil edilmesidir.[1049]

Timar alanlarının mukataalaştırılması sürecinin başlangıcı hakkında kaynaklarda farklı tarihler olduğu görülmektedir. M. Ziya Karamursal, III. Mehmed döneminde (1595-1603) Macaristan ile yapılan savaşlar neticesinde merkezî hazinede yeterli para kalmaması üzerine o zamana kadar mahlûl oldukça istihkak erbabına satılan timar ve zeâmetlerin hazinece alıkonularak sarraf ve mültezimlere satılmaya başlandığını belirtmektedir. [1050] Abdurrahman Vefik Sayın, bu

[1048] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 31.
[1049] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 34.
[1050] Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 8.

uygulamanın III. Murat zamanında (1574-1595) başladığını belirtmektedir.[1051] Mustafa Nuri Paşa, H. 1000 (M. 1592) yılına gelinceye kadar yaklaşık 100.000 atlı birliğe sahip olan timar ve zeamet erbablarının ve bunların cebelileri olarak çok becerekli ve etkin bir güç olduğunu, ancak bu gücün sonradan sayılarının düşürüldüğünü ifade etmektedir. Timar sisteminin bu şekilde bozulmasına sebep olarak ise, çok sayıdaki verimli timar ve zeâmetlerin boşaldıkça devlet (mirî) tarafından alınıp mirî mukataalar arasına sokulmuş olmasını göstermektedir.[1052] Baki Çakır ise, H. Ramazan 987/ M. Ekim 1579 tarihinden başlamak üzere mensuh timar kayıtlarının görüldüğünü, Midilli Adası'ndaki Müsellemân-ı Mensûh mukataasının H. gurre-i Ramazan 975/ M. 29 Şubat 1568'de Mart başından yeni tahvil ile iltizama verildiğini, bir tahvilin üç yıllık bir süreyi kapsadığı göz önüne alındığında, timar alanlarının mukataalaştırılmasının I. Süleyman dönemine (1520-1566) kadar gittiğini ifade etmektedir.[1053]

Timar sahalarının mirî mukataalara dönüştürülmesinin temel amacı merkezî hazineye gelir sağlamak olduğundan, geliri yüksek zeâmet ve timarlar boşaldıkça hak sahiplerine verilmeyip mirî mukataalar adı altında hazine hesabına zapt edilip her yıl mültezimlere verilerek iltizam bedeli olarak alınan paralar, gelir yazılmaya başlanmıştır.[1054] Devletin bu uygulamadan bir başka amacı da ordudaki ulufeli asker sayısının çoğalmasından[1055] dolayı artan maaş ödemelerini yapabilmekti. Bunun en tabi yolu da eskiden timar sipahisine dirlik teşkil eden toprakların gelirlerini merkezî hazineye aktarmaktı.[1056] XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mukataalaştırma yöntemi sadece timar alanlarıyla sınırlı kalmayıp beylerbeyi, sancakbeyi gibi ümeranın hasları da zamanla kaldırılarak mirî mukataalara dâhil edilmeye başlamıştır. Böylece merkezî otorite, devletin gelirlerini arttırmak amacıyla arazi ve

[1051] Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 1999/352, Ankara, 1999, s. 292.
[1052] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. III-IV, TTK Yay., Ankara, 1992, s. 124.
[1053] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 42.
[1054] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. I-II, TTK Yay., Ankara, 1987, s. 162.
[1055] Timarların valiler, saray halkı ve çevresi tarafından gasp edilmesinden dolayı timarlı sipahi sayısı gittikçe azalırken, buna mukabil ulufeli asker sayısında önemli ölçüde artış göstermeye başlamıştır. Koçi Bey bu hususu şöyle dile getirmektedir: "… *nice yüz yıl evvel fetholunmuş köyleri, tarlaları birer yolunu bulup, kimini paşmaklık ve kimini arpalık, kimini mülk olarak verdirib, kendileri tamamen doyduktan sonra her biri adamlarına nice timar ve zeâmetler verdirip, kılıç erbâbının dirliklerini kestiler*…" Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren; Zuhuri Danışman), Birinci Basılış, MEB Yay., İstanbul, 1972, s. 22.
[1056] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Doktora Tezi'nin 50. Yılı (1942-1992), Eren Yay., İstanbul, 1992, s. 86.

yerel yöneticilere ait diğer gelir kaynaklarını mukataaya dönüştürerek merkezî hazinenin kontrolüne almaktaydı. [1057]

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki timar sistemine göre; dirliklerden elde edilen gelirlerin merkezî hazineye aktarılmasından önce bazı yükümlülükler karşılığında, mahallinde timar sahiplerine tahsis edilmesi o dönemin şartları gereğiydi. Fakat XVII. yüzyıldan itibaren timar sisteminin bir değişim ve dönüşüm içerisine girmesi, değişen dengeler nedeniyle istihdam edilen insan sayısı ve artan kapıkulu teşkilatı, merkezî hazinenin ek kaynak gereksinimini arttırmıştır. Bu durum, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren, timar alanlarının yavaş yavaş merkezî hazine gelirleri arasına katılması sürecini hızlandırmıştır.[1058]

Malikâne sistemine geçiş tarihi olan 1695 yılından itibaren Osmanlı idaresi hem doğrudan ve dolaylı olarak kontrol ettiği havâss-ı hümâyûn dâhilindeki mukataaları hem de havâss-ı hümâyûna dâhil olmayan hâss-ı vüzerâ ve ümerâ ile ocaklık[1059] olan mukataaları malikâne olarak satmıştır. Merkezî hazineye doğrudan veya dolaylı olarak bağlı olmayan has veya ocaklık halindeki mukataaların malikâne olarak satışları, malikâne sisteminin uygulamaya konulduğu tarihten yaklaşık 2 yıl sonra başlamıştır. 18 Cemaziyelâhir 1108 /12 Ocak 1697 tarihli bir fermanla[1060]

[1057] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 44. Koçi Bey bu durumu şiddetli bir şekilde tenkit etmektedir: "… *Padişah hasları ve mukataalar ki, - Devlet hazinesidir- vezir-i âzam Rüstem Paşa, çalıştığını göstermek için şeriata aykırı olarak iltizâma verdi. İltizâmı, nâmuslu eminler kabul etmediklerinden, namussuz, fâsik yahudi eminler eline girerek mukataa ve pâdişâh Has'ı olan köylerin mahv ve harab olmasına sebep oldu*…" Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren; Zuhuri Danışman), s. 69. Aynı eleştiriyi Mustafa Nuri Paşa da yapmaktadır: "…*Bundan başka bir de, gerek havassı hümayun ve gerek vezirler ve emîrler has ve zeâmetleri gelirleri, eminleri ile toplatılır iken, Rüstem Paşa, padişah hasların iltizama vermek gibi yıkıcı bir bid'at icad ederek, bu biçimde iltizama verme işi git gide vezirler ve emîrler has ve zeâmetlerine, evkaf arazisine ve hattâ timarlara dek vardı*…" Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 136.

[1058] Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 252.

[1059] Tersane-i Âmire giderlerine veyahut bir kale mustahfızlarının ya da bir şehiryerli neferlerinin gündelik maaşlarına karşılık olarak tahsis edilmiş olan birkaç köy veya bir kazanın hâsılat-ı öşriyesi ve örfiyesine denir. Bunlar da aynen dirlikler gibi yönetilir ve gelirleri tahsis edildiği yere harcanır. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 137.

[1060] " Vüzerây-ı izâm ve selâtîn-i kirâm hazerâtı ve sâirlerinin mutasarrıf oldıkları havassın dahi malları eshâbına virilmek üzere sâir mukataat gibi muaccele ile tâlibi olanlara fürûht olunmak fermân-ı âlileri buyrulmağla, bu ana gelince fürûht olınan hasların malının her bin guruşda yüz altmış guruş kalemiyye virilmek üzere virilen malikâne berevâtında şerh virilmişdi. Lâkin havass murasarrıflarının kethüdâ ve sâir kapu halkının avâidi içün her bin guruşından ikişer yüz guruş kalemiyye virilügeldiğin ihbâr ve idea itmeleriyle, fî-maa-ba'ad muaccele ile malikâne virilen hasların hass oldığı müddetde malının her bin guruşından iki yüz guruş kalemiyye virmek üzere malına zamm ve dört taksit ile be-her sene mutasarrıf olanlara edâ ve teslim eyleyüb temessük almak şartıyle virilen malikâne berevâtı şerh virmek üzere mahalline kayd içün telhîs olundıkda, mûcibince mahalline kayd olunmak fermân-ı âli buyrulmağın, asıl fermânı Başmuhasebe'de hıfz ve Haslar Kalemi'ne dahi mahalline kayd olınub, fi-maa-ba'ad malikâne virilen sûret mûcibince işbu mahalle kayd olındı. Fi 17 C Sene 1108." Bkz.

birlikte, vezir-i azam, vezir, beylerbeyi, paşa, sancakbeyi, kapudan, yeniçeri ağası ve saray halkına ait olan hasların malikâne olarak satışına başlandı.[1061] Böylece eskiden beri sistemin içerisinde yer alan mültezimler, bir örf yetkilisi olarak klasik kapıkulu mensuplarının yanında yeni bir unsur olarak yer almaya başlamışlardır.[1062]

Hasların malikâne olarak satışına izin veren bu fermana göre; "*Vüzerâ-yı izâm ve selâtîn-i kirâm hazerâtı ve sâirlerinin mutasarrıf oldıkları havâs*" bundan sonra taliplilerine malikâne olarak satılabilecekti. Ancak, bu haslardan bazıları malikâne olarak satılsa bile yine has olma özelliğini devam ettirecekti. Bu malikâne haslarda hâsılat doğal olarak hazineye muacceleyi ödeyen malikâneciye aitti. Fakat malikâne sahipleri "mal" adı verilen yıllık ödentileri has mutasarrıfına ödemek mecburiyetindeydiler. Has mutasarrıfları ise yılda dört taksit halinde "mal" larını malikâne sahibinden alacaklardı. Bunlara "mal" ile birlikte ayrıca "mal"ın % 16'sı oranında bir "kalemiyye" ödemek gerekiyordu ki son düzenlemeyle bu oran % 20'ye yükseltiliyordu.[1063]

Ancak 23 Cemazeyilevvel 1108/18 Aralık 1696 tarihli bir arzda[1064] Anadolu ve Rumeli Eyaletleri'ndeki bazı hasların bu tarihten önce malikâne olarak satılan diğer mukataalar gibi bir muaccele bedeli ile satışa çıkarıldığı görülmektedir. Bu hasların isimleri, bulundukları sancaklar ve satış bedelleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo: 2- Malikâne Uygulaması Sonrası Satışa Çıkarılan İlk Haslar

(23 Cemazeyilevvel 1108/ 18 Aralık 1696)[1065]

Sancağın Adı	**Hassın Adı**	**Akçe**
Tırhala Sancağı	Kolcubaşı[1066] Hassı	6275
Kocaeli Sancağı	Hassa Mimarbaşı[1067] Hassı	9687

Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 313'den naklen, BOA KK 3080, s. 3; BOA KK 3085, s. 1

[1061] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 37- 38.

[1062] Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 252.

[1063] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 42.

[1064] " Mallarını sahiblerine vermek üzere sâir mukâta'ât gibi mu'accele ile tâlib olanlara füruht oluna. Sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı seniyyem mûcibince başmuhasebeye kayd oluna." Bkz. BOA, KK 5040, s. 30 (Tarih: 23 Cemazeyilevvel 1108/ 18 Aralık 1696).

[1065] BOA, KK 5040, s. 30- 31 (Tarih: 23 Cemazeyilevvel 1108/ 18 Aralık 1696) .

[1066] Devlet gelirlerine zarar gelmesini önlemek ve kaçakçılığa meydan vermemek için geçit noktalarını gözetleyen veya denizlerde kaçakçılar peşinde dolaşan bekçiler ve memurların başındaki görevliye verilen unvandır. Bkz. Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 136.

[1067] Osmanlılarda yapı işleriyle görevli Hassa Mimarları Ocağı'nın başındaki görevliye verilen unvandır. Bu kişiye ayrıca *Mimar Başı*, *Mimar Ağa* ve *Sermi'mârân-ı Hassâ* da denilmekteydi.

Sivas Sancağı	Sağırcı? Hassı	5800
Tırhala Sancağı	Kapıcıbaşı[1068] Hassı	19574
Tırhala Sancağı	Küçük Mirahur Ağa[1069] Hassı	17214
Tırhala Sancağı	Harc-ı Hassa İstanbul Emini[1070] Hassı	14219
Tırhala Sancağı	Hazine-i Amire Defterdarı Hassı	133194
Tırhala Sancağı	Mir-i Alem[1071] Hassı	19312
Tırhala Sancağı	Hazine-i Amire Defterdarı Hassı	13719
Paşa Sancağı	Topçubaşı Ağa Hassı	6000
Hüdavendigâr Sancağı	Şıkk-ı Sani Defterdarı Hassı	11931
Hüdavendigâr Sancağı	Şahincibaşı[1072] Hassı	10000
Hüdavendigâr Sancağı	Atmacacıbaşı[1073] Hassı	7200
Niğbolu Sancağı	Kapıcıbaşı Hassı	19980
Niğbolu Sancağı	Kapıcıbaşı Hassı	19999
Niğbolu Sancağı	Kapıcıbaşı Hassı	19855
Niğbolu Sancağı	Büyük Mirahur Hassı	6361
Niğbolu Sancağı	Kapıcılar Kethüdası[1074] Ağa Hassı	4000
Niğbolu Sancağı	Çakırcıbaşı[1075] Hassı	8177

Devletin kuruluşundan itibaren saray ve devlet inşaatlarında mimarlara görev verildiği bilinmektedir. Hassa Mimarları Ocağı muhtemelen İstanbul'un fethinden sonra kurulmuş olmalıdır. Sarayın bîrûn kısmından sayılan ocak teşkilatta şehreminine bağlıydı. Bkz. Şerafettin Turan, "Mimarbaşı", **DİA**, XXX, İstanbul, İstanbul, 2005, s. 90.

[1068] Osmanlı sarayının dış yani bâb-ı hümâyûn adı verilen kapısıyla orta kapısını bekleyen kapıcıların büyük zâbitine verilen unvandır. Fatih Sultan Mehmed zamanında bir, on altıncı yüzyılın ortalarında dört ve aynı yüzyılın sonlarında on, on yedinci yüzyılın başlarında on üç ve ortalarında on iki, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında altmış ve sonlarında yüz elli kapıcı bulunmaktaydı. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, s. 404; Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 346.

[1069] Istabl-ı Âmire denilen ve Osmanlılarda saraydaki hayvanlarla ilgilenmesi için kurulan teşkilatın başında bulunan *Mirahur-ı Evvel* adı verilen görevlinin yardımcısına verilen unvandır. Bunun görevi, ahır halkıyla arabacıların idarelerine bakmak, seferde iç oğlanlarına at verip, padişah ve saray arabacılarını muhafaza ettirmekti. Bkz. Pakalın, "Mirahur-ı Sani", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 542.

[1070] Emanetle yönetilen İstanbul, Galata, Gelibolu, Edirne ve Bursa gibi şehirlerde bulunan *harc-ı hassâ eminleri*, Osmanlı saraylarının yiyecek ve giyecek giderlerini, aylıklarını, saray için çalışan bazı meslek sahiplerinin ücretlerini, emeklilerin emeklilik maaşlarını ve giderleri hazine tarafından karşılanan cami ve mescitlerdeki görevlilerin maaşlarını ödemekle görevliydiler. İstanbul harc-ı hassâ emini sonraları şehremini olmuştur. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Emin", **DİA**, XI, İstanbul, 1995, s. 112.

[1071] Osmanlılarda hem sancaktar hem de mehterhâne bölüklerinin amirine verilen isimdir. Arşiv kaynaklarında "*Emîr-i âlem-i dergâh-ı âlî*" ve "*Emîr-i alemlik-i hâssa*" olarak geçer. Bkz. Erhan Afyoncu, "Mîr-i Alem /Osmanlılar", **DİA**, XXX, İstanbul, İstanbul, 2005, s. 124.

[1072] Osmanlı sarayının Bîrun denilen dış hizmetlilerinden olan ve avcı kuşlardan şahinlerin bakımıyla görevli bulunan şahincilerin âmiri durumundaki şahincibaşı önde gelen şikâr ağalarındandır. Kendisi ayrıca padişahın yakınında yer alan rikâb-ı hümâyûn ağalarındandır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Şahincibaşı", **DİA**, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 277.

[1073] Osmanlı sarayında şikâr ağalarından birisi olup, Hassa atmacacılar cemaatinin âmirine verilen isimdir. Bu kişinin başlıca görevi, imparatorluğun belli yerlerinden gönderilen avcı kuşlarının bakımını yapmak ve padişahla birlikte sürek avlarına çıkmaktı. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Atmacacıbaşı", **DİA**, IV, İstanbul, 1992, s. 82.

[1074] "Kethüdâ-yı Bevvâbîn" de denilen kapıcılar kethüdası, sarayın bâb-ı hümâyun ve orta kapısını bekleyen bütün kapıcıların amirine verilen isimdir. Padişah ile sadrazamın görüşmesine aracılık ederdi. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, s. 392.

Silistre Sancağı	Yeniçeriler Ağası Hassı	58413
Silistre Sancağı	Arpa Emini Efendi Hassı	10407
Silistre Sancağı	Kapıcılar Kethüdası Hassı	12867
Vize Sancağı	Ulufeciyânbaşı[1076] Hassı	15000
Vize Sancağı	Istabl-ı Âmire Kethüdası Hassı	5130
Çirmen Sancağı	Matbah Emini Efendi Hassı	7380
Paşa Sancağı	Hazine-i Âmire Defterdarı Hassı	21000
Paşa Sancağı	(……..)[1077] Hassı	20000
Selanik Sancağı	Mirahur-ı Evvel Tasarrufunda? Hassı	10000
Selanik Sancağı	Gureba-i Yemin Ağası[1078] Hassı	10000
Selanik Sancağı	Kapıcıbaşı Hassı	19000
Köstendil Sancağı	Hazine-i Âmire Defterdarı Hassı	41217
Köstendil Sancağı	Çaşnigir Başı[1079]Hassı	16297
Köstendil Sancağı	Ulufeciyân-ı Yemîn Ağası[1080] Hassı	15000
Paşa Sancağı	Hazine-i Âmire Defterdar Hassı	11000
Kocaeli Sancağı	Kuyumcubaşı[1081] Hassı	7300
Gelibolu Sancağı	Hekimbaşı Hasssı	20958
Hüdavendigâr Sancağı	Etmekçibaşı[1082] Hassı	9883
Kocaeli Sancağı	Simkeşbaşı[1083] Hassı	6000

[1075] Osmanlı sarayında av işleriyle uğraşan yüksek rütbeli görevlilerden çakırcıların ve şikar ağalarının amirine verilen isimdir. Çakırcılar, padişah ava gittiğinde ellerinde ava alıştırılmış doğan türünden büyük, yırtıcı çakır kuşlarını tutarlar ve av için kullanırlardı. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Çakırcıbaşı", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 189.

[1076] Altı bölük halkı da denilen kapıkulu süvarilerinin orta bölüklerinin yahut sipah ve silahdâr bölükleri dışındaki dört bölük (bölükât-ı erbaa) halkının ilk iki bölüğünün âmirine verilen isimdir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Ulûfeciyân", **DİA**, XLII, İstanbul, 2012, s. 126.

[1077] Defterde hassın adı yazmamaktadır.

[1078] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne Saraylarından çıkanlar ile savaşlarda fevkalade yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan oluşturulan iki süvari bölüğünden birinin amirine verilen isimdir. Bu tabir "sağ garipler" manasına gelmekteydi. Bkz. Pakalın, "Gureba-i Yemîn", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 681.

[1079] Osmanlı sarayında sofra hizmetlerini gören çaşnigirlerin amirine verilen isimdir. Bu görevli arşiv belgelerinde "Serzevvâkîn-i Hassa" olarak da geçer. Padişah yemek yemeden önce yiyeceğin tadına bakmak ve yemekle görevliydi. Bu ise, yemeğin tadına bakmaktan ziyade yemeğe zehir katılıp katılmadığı anlamak ve padişahın zehirlenmemesini temin etmek içindi. Bkz. Pakalın, "Çaşnigirbaşı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 331.

[1080] Kapıkulu süvarisini teşkil eden atlı bölüğün "Ulûfeciyân" adı verilen bölüğün ikisinden birincisinin amirine verilen addır. İkinci bölük ise "ulûfeciyan-ı yesâr" olarak adlandırılırdı. Sağ ulûfeciler anlamına gelmektedir. Bu ismi taşımaları, harp esnasında aldıkları mevkiden ileri gelmekteydi. Ulûfeciyân-ı yemîn ağası harpte vezir-i azam ile devlet erkânını korumakla yükümlüydü. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile (1826) bunlar da tarihe karışmıştır. Bkz. Pakalın, "Ulûfeciyan-ı Yemîn", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 550.

[1081] Sarayın elmas ve emsali takıları imal ve tedarik edenlere verilen addır. Önceleri Türklerin yaptıkları bu görevi sonraları Ermeni sanatkârlar yapmışlardır. Kuyumcubaşılar bu unvanlarını yaldızlı ve büyük harflerle camekânlarına yazdırırlar ve bu sayede çok para kazanırlardı. Bkz. Pakalın, "Kuyumcubaşı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 334.

[1082] Osmanlı ordusunda askerlerin ekmek ihtiyacını iltizam suretiyle üzerlerine alanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu kişilerin yaptıkları fenalıklar yüzünden 1863 yılında ekmek işi levazım idaresine bırakılmış ve ekmekçibaşılık tarihe karışmıştır. Bkz. Pakalın, "Ekmekçibaşı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 569.

Vize Sancağı	Hayme-i Hassa Mehterbaşısı Hassı	3000
Niğbolu Sancağı	Kürkçübaşı[1084] Hassı	6000
Paşa Sancağı	Taşra Hazinedârbaşı Hassı	6575
Gelibolu Sancağı	Helvaciyân[1085] Hassı	5675
Vize Sancağı	Cebecibaşı[1086] Hassı	7266
Çirmen Sancağı	Cebecibaşı Hassı	3900
Vize Sancağı	Nakkaşbaşı[1087] Hassı	4404
Vize Sancağı	Derzibaşı Hassı	3405
Çirmen Sancağı	Çalıcı Mehterbaşı Hassı	5000
Çirmen Sancağı	(….) Hassı	16000
Paşa Sancağı	Sipahiler Ağası[1088] Hassı	16503
Vize Sancağı	Sekbanbaşı[1089] Hassı	7107
Selanik Sancağı	Bostancıbaşı[1090] Hassı	15000
Çirmen Sancağı	Çakırcıbaşı Hassı	16265
Çirmen Sancağı	Mimarbaşı Hassı	17785
Çirmen Sancağı	Topçubaşı Hassı	5662
Vize Sancağı	Topçubaşı Hassı	1869
Paşa Sancağı	Topçubaşı Hassı	3098
Silistre Sancağı	Hanzâde Hassı	23433

[1083] Simkeş, ”sırma çeken sanatkâr” anlamına gelmektedir. Osmanlılarda devlet emrindeki altın, gümüş ve sırma işçilerinin topluca çalıştığı yere de “simkeşhane” denilmekteydi. Osmanlı sarayında bulunan ve ehl-i hiref adı verilen esnaftan birisi olan ve belgelerde “*cemaât-ı simkeşân-ı hâssa*” olarak geçen simkeşlerin başı “sersimkeş” olarak adlandırılırdı. Bu görevli, sarayın sırma ve kılaptan ihtiyacını sağlardı. Bkz. DİA, “Simkeşhâne”, **DİA**, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 211- 213.

[1084] Fatih Sultan Mehmed zamanında oluşturulan Hazine Odası’nın “bıçaklı” denilen kıdemli görevlilerinden ikinci sırada yer alan kürkçübaşı, padişaha mahsus kürklerin muhafazası ve saraya giren ve iç hazineyi ilgilendiren bütün kürklerden sorumluydu. Bkz. Filiz Karaca, “Kürk”, **DİA**, XXVI, İstanbul, 2002, s. 569.

[1085] Saray aşçılarından tatlıcılar hakkında kullanılır bir tabirdir. Bunlar tatlıdan başka şurup ve macun da yaparlardı. Helvacılar bir bölük halinde idiler. Mevcutları XVIII. yüzyılın ortasında altı usta ile yüzden fazla çırağından ibaretti. Bkz. Pakalın, “Helvaciyan-ı Hassa”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 797.

[1086] Osmanlı ordusunun kapıkulu denilen hassa askerinin piyade kısmından olan cebecilerin amirine verilen isimdir. Bkz. Pakalın, “Cebecibaşı”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 262.

[1087] Osmanlı arşiv belgelerinde “sernakkaşân” olarak geçen bu görevli, sarayların boya işlerini yapan sanatkârların bağlı bulundukları teşekkülün başına verilen addır. Sarayda ipek, ibrişim, renkli tire veya yünle elişleri yapan sanatkârların bağlı bulundukları teşekkülün başına da bu ad verilirdi. Bkz. Nebi Bozkurt, “Nakkaş”, **DİA**, XXXII, İstanbul, 2006, s. 326- 328; Pakalın, “Nakkaşlar Ağası”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 650.

[1088] Yeniçeri Ocağı’nın altı bölük olan süvari teşekkülünün birinci bölüğü kumandanına verilen addır. Bkz. Pakalın, “Sipah Ağası”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 230.

[1089] Sekban, Osmanlı merkez ve taşra kuvvetlerinden bazılarını teşkil eden birlikler için kullanılan bir tabirdir. Sekbanların en büyük kumandanı sekbanbaşı idi. Genellikle bu mevkiye zağarcıbaşılıktan terfi ederdi. Bunlar sadrazam konağında divana katılır, İstanbul’un asayişinin sağlanmasında yeniçeri ağasına yardım ederlerdi. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Sekban”, **DİA**, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 326-327.

[1090] Bostancılar, Osmanlı sarayının içinde ve dışında padişahlara ait bahçe ve bostanlarla padişah ve saray hizmetinde bulunan kayıklar ve diğer bir kısım işlerde hizmet eden ve geniş teşkilatı olan bir ocaktı. Bu ocağın başındaki görevliye de bostancıbaşı denilmekteydi. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, s. 465.

Hayrabolu	Mir-i Alem Hassı	8505
Ağrıboz Sancağı	Başdefterdar Hassı	34650
Paşa Sancağı	Hazine-i Âmire Defterdar Hassı	15210
Toplam		**895,661**

Yukarıdaki tabloda yer alan toplam 60 adet has, merkezî otorite tarafından has olarak satışa çıkarılan gelir kalemlerini temsil etmektedir. Bu satışlardan merkezî hazineye 895.661 akçe gibi büyük bir gelir aktarılması düşünülmüştür. Bu açıdan bakıldığında hasların malikâne sistemine dâhil edilmesiyle ciddi bir gelir kaynağı olacağı düşünülmüştür. Tabloda yer alan haslara bakıldığında, bunları unvanları dikkate alarak; saray görevlileri (hassa mimarbaşı, kapıcıbaşı, kapıcılar kethüdası, çaşnigir başı, arpa emini, ıstabl-ı âmire kethüdası, matbah emini, harc-ı hassa İstanbul emini, kuyumcubaşı, hekimbaşı, etmekçibaşı, simkeşbaşı, kürkçübaşı, helvaciyân, nakkaşbaşı, terzibaşı, bostancıbaşı, sağırcı?), kapıkulu mensupları ve saray ağaları (kolcubaşı, cebecibaşı, çalıcı mehterbaşı, sipahiler ağası, sekbanbaşı, mir-i alem, mirahur-ı evvel, büyük mirahur, küçük mirahur ağa, topçubaşı ağa şahincibaşı, atmacacıbaşı, çakırcıbaşı, yeniçeriler ağası, ulufeciyânbaşı, gureba-i yemin ağası, ulufeciyân-ı yemîn ağası, hayme-i hassa mehterbaşısı, hanzâde) ve maliye görevlileri (başdefterdar, şıkk-ı sani defterdarı, hazine-i amire defterdarı, taşra hazinedârbaşı) şeklinde guruplandırabiliriz. Tablodaki iki hastan birinin adı defterde yazmamaktadır. Diğeri de okunamamıştır.

Bu gruplamaya göre en çok kapıkulu ve saray ağalarının hasları satışa çıkarılmıştır. Tablodaki verilere göre, kapıkulu ve saray ağalarına ait hasların toplam tutarı 290,560 akçe, maliye görevlilerinin 288,496 akçe ve saray görevlilerinin ise 280,605 akçedir. Bu haslar içerisinde en yüksek satış bedeli olan has 133,194 akçe satış bedeli olan Tırhala Sancağı'ndaki Hazine-i Amire Defterdarı Hassı'dır. En düşük bedel ile satışa sunulan has ise, 1869 akçe ile Vize Sancağı'ndaki Topçubaşı Hassı'dır.

Tabloda yer alan 60 hastan 12 tanesi Anadolu Eyaleti'ne bağlı olan sancaklarda idi. Anadolu Eyaleti'nde yer alan bu haslardan; 4'ü Kocaeli, 4'ü Hüdavendigâr, 2'si Gelibolu, 1'i Sivas ve 1'ide Hayrabolu Sancağı'nda bulunmakta olup toplam değeri 110,239 akçedir. Kalan 48 adet has ise Rumeli Eyaleti'ndeki sancaklarda bulunmaktaydı. Rumeli Eyaleti'nde yer alan hasların ise, 8'i Paşa, 8'i Vize, 7'si Tırhala, 7'si Çirmen, 6'sı Niğbolu, 4'ü Selanik, 4'ü Silistre, 3'ü Köstendil ve 1'i Ağriboz Sancağı'nda yer almakta olup toplam değeri 785,422 akçedir.

Görüldüğü üzere en çok has satışının Rumeli Eyaleti'ndeki sancaklarda yapıldığı dikkati çekmektedir.

Hasların mirî mukataalar gibi müzayedeye çıkarılarak muaccele ile en yüksek fiyatı teklif edenlere malikâne olarak satılması, merkezî hazinenin gereksinim duyduğu nakit ihtiyacını karşılamak üzere alınmış ciddi bir tedbir mahiyetindedir. Hasların malikâne olarak satılmasıyla devlet, hem senelik hâsılatlarını merkezî hazineye döndüremediği ve has özelliğini koruyan mukataalardan gelir elde etmiş oluyor, hem de hasların işletimi üzerinde geçmişte kaybettiği hâkimiyetini yeniden kazanmış oluyordu.[1091]

Sonuç olarak, malikâne-has sistemi, Osmanlı malî ve askerî tarihinde büyük bir değişimi ifade etmekteydi. Öyle ki, önceleri devlet, has olarak tahsis ettiği gelirleri merkezî bütçenin dışında tutar, bunlara karışmazdı. Ancak 1697 tarihi itibariyle kendisine yeni gelir kaynakları arayan merkezî otorite, has gelirlerine de el atmış oluyordu. Artık has sahipleri için, çeşitli bölgelerden tahsili söz konusu olan vergilerin düzeyi önemini kaybetmişti. Bu kişiler için artık önemli olan bir maaş şeklinde, belirli taksitlerle maaşlarını almaktı. Bunlara ilaveten, bu gibi haslarda dirlik olma niteliği de tamamen ortadan kalkıyordu. Bu ise, has karşılığı cebelü yetiştirme işine olumsuz yönde tesir edecek ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin taşradaki askerî düzenini derinden etkileyecek çok önemli bir gelişmeydi.[1092]

3.3. Malikâne Mukataaların Ortaklık Yoluyla İşletilmesi

Malikâne sisteminde, satışa çıkarılan mukataaların muaccele miktarlarının giderek artması ile birlikte, girişimciler müzayedeyelere artık ortaklıklar tesis ederek girmeye başlamışlardır.[1093] Malikâne uygulamasının ilk yıllarında bu ortaklıklar, birkaç ortaktan meydana gelen küçük ortaklıklardı.[1094] Bunun başlıca iki nedeni

[1091] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 45.
[1092] Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 45.
[1093] Malikâne uygulamasının ilk üç senesinde (1695-1697) toplam 1113 malikâne, 1523 malikâneci tarafından tek başına veya ortaklık yoluyla deruhde edilmişti. Bu malikânelerin 330'u ortaklık yoluyla 740 malikâneci tarafından deruhde edilmiş ve bunlar için merkezî hazineye yaklaşık 24 milyon akçe muaccele bedeli ödenmiştir. Bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 84- 85.
[1094] "Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân hâliyâ Matbah-ı 'Âmire Emîni El-hâc Mehmed zîde mecduhu Timeşvar sahrâsında Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb bin yüz sekiz senesine mahsûb olmak üzere Bursa Mîzân-ı Harir mukâta'asın kendüye der-'uhde ve berât-ı 'âlîşânım verilmek bâbında 'inâyet ricâ eylemeğin Hazîne-i 'Âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olunduğunda mukâta'a-i mezbûrun zabt târîhi mâh-ı Zilkâ'denin onuncu gününden olub ve senede mâl-ı iltizâmı vezâyif ve irsâliyesi ile ma'ân yirmi üç bin guruş olub üç sene ber-tahvîlile El-hac Veli ve El-hac Ali'ye yüz yedi senesi beş bin guruş peşin ile *ber-vech-i iştirâk* berât-ı 'âlîşân verildüğü der-kenâr

bulunmaktaydı. Birincisi, Osmanlı maliyesindeki bu yeni sistemin ilk zamanlarında devlet sadece, büyük ortaklıklar gerektirmeyen küçük mukataaları satıyordu. İkinci olarak, bir malikâne mukataayı satın alan ortakları sınırlı sayıda tutmak bir devlet politikasıydı. Devletin böyle temkinli bir politika izlemesinin kendince bazı nedenleri vardı. Yeni bir sistem kurulmaktaydı ve riskin en aza indirilmesi gerekiyordu. Ortak sayısının sınırlandırılması, az sayıda kişiyle muhatap olmanın çok üyeli büyük ortaklıklarla uğraşmaktan çok daha kolay olacağı düşüncesine dayanıyordu.[1095]

Fakat zamanla, malikâne başına düşen hissedar sayısında artış olmuş[1096], hatta bu sayı iki katına çıkmıştır. Buna mukabil olarak da hissedar başına düşen ödenmiş muaccele miktarı da aynı oranda artmıştır. Ancak, bu muacceleler tam bir portföy oluşturmak üzere birçok malikâneye dağıtılmıştır. Öyle ki, 1/256 oranında küçük hisselerin mevcudiyeti dahi tespit edilmiştir.[1097] Merkezî idarenin sefer ve savaş organizasyonunun finansmanının baskısı altında mevcut vergi kaynaklarından daha fazla nakit elde etme isteği, peşin uygulamalarını genişletmişti.[1098] Yüksek peşinle ya da malikâne olarak mukataa deruhde etmenin mültezimler açısından en önemli sonucu, ödeyecekleri miktarın artması nedeniyle daha fazla sermaye gücüne ihtiyaç duymalarıydı. Bu gereklilik malî sisteme henüz dâhil edilmemiş atıl servetler ile ortaklıkların tesis edilmesi anlamına gelmekteydi. Bu durumda açık arttırmaya katılan mültezimlerin ödenecek peşini ya da kefaleti kendilerini finansal olarak destekleyecekleri pasif ortaklardan sağlamışlardır.[1099] Bu kefalete duyulan ihtiyaç ise, mültezimlerin müzayedede oluşan fiyatı peşin olarak ödeyememelerinden kaynaklanmaktaydı. Mültezimler, bunun yerine devlete taahhüt ettikleri miktarın bir kısmını önceden, geri kalanını da taksitle ödemekteydiler. Kefalet sistemi, bu

olunduğun sene-i mahsûb olmak üzere beş kese akçe olub emr-i defter ve berât-ı 'âlîşânım verilmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i padişâhânem zuhûra getürüb işbu bin yüz sekiz Zilkâ'desinin onuncu gününde zabtı içün berât-ı hümâyûnu verdüm…", Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 30 (Tarih: 17 Safer 1108/15 Eylül 1696).

[1095] Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 150- 151.

[1096] Bu artışın en önemli nedeni, 1714 tarihli fermanın başlangıçta alıcıların veya ortakların sayısını sınırlandırması, ancak satın alınan hisselerin üçüncü şahıslara yeniden satışını kısıtlayan herhangi bir kural getirmemesiydi. Bu durum, hisse sahiplerinin sayısının giderek artmasıyla sonuçlanan bir süreç başlatmıştır. Bkz. Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi,* s. 151.

[1097] Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", s. 225.

[1098] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 18- 19.

[1099] Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", s. 2113.

taksitlerin ödenmesi hususunda bir nebze de olsa güvence sağlamak için ortaya atılmıştı.[1100]

Merkezî idarenin peşinlerin tutarını belirlemesi ve yükseltmesine rağmen girişimciler yatırımı kârlı görmüşler ve aralarındaki rekabetten dolayı müzayedelere katılmak için daha güçlü ve uzun vadeli finansal kaynaklar temin etmeleri gerekmiştir.[1101] Bu alanda da, sermaye sahipleriyle girişimciler İslam iş ortaklıklarını kullanarak bir araya gelmeye başlamışlardır. Müzayedelere katılan kişilerin ise yüksek düzeydeki bürokratlar olduğu görülmektedir. Bu kişilerin ve diğer müteşebbislerin ardında ise, bir tarafta büyük sermaye sahipleri, diğer tarafta da vergi toplama sürecini örgütleyecek ve gerektiğinde söz konusu vergi birimini parçalara bölerek taşeronlara devredecek olan kişilerden oluşan ortaklıklar yer almaktaydı.[1102]

Malikânelere ortaklık yoluyla sahip olan bu kişiler, büyük ölçüde merkezî devlet seçkinlerinden, yeniçeri ordusu mensuplarından ve Anadolu ve Arap ülkeleri seçkinlerinden oluşmaktaydı. Bu zümrenin taşra ayanından ve mültezimlere taşeronluk veya sıradan mültezimlik yapan gayri müslimlerden oluşan çok daha büyük bir alt seçkinler grubu bulunmaktaydı. Yatırım yapacak bir miktar parası olan sıradan insanların devletin finans işlerine katılmasına ise ancak 1775'te malikâne sistemininin yerine tesis edilen esham sistemiyle izin verilecekti.[1103]

Malikâne olarak satışa çıkarılan ilk mukataalar başlangıçta, daha önce de belirttiğimiz üzere çoğunluğu itibariyle yıllık hâsılatı düşük meblağlara varan küçük mukataalardı. Elde edeceği kâr az olacağı için, ödenecek muaccele bedeli de küçük meblağlar içinde kalan bu mukataaları satışa çıkarmakla merkezî hazine, mümkün olduğu kadar geniş bir alıcı kitlesini malikâne sistemi içerisine çekmeyi düşünmüştü. Öyle ki, bir kişinin tek başına muaccelesini ödeyemeyeceği ölçüde büyüklükte olan mukataaların satılması söz konusu olduğu nadir hallerde, mukataayı hisselere bölerek birkaç kişinin ortaklık yoluyla almasına müsaade edilmiş olması ve ayrıca reayaya da malikâne sahibi olma hakkının verilmiş olması aynı sebeple açıklanabilir. Ancak 20

[1100] Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 130.
[1101] Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", s. 2113.
[1102] Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600- 1850", **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, I**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 29.
[1103] Linda T. Darling, "Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir Toplama ve Meşruiyet", **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, I**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 48.

yıllık bir uygulamadan sonra, malikâne sisteminin reayayı korumak için ihdas edildiği ileri sürülen 1714'de yayınlanan bir fermanla reayanın malikâne sahibi olması yasaklandı. Yine bu fermanla, bir mukataayı hisselere bölerek ortaklaşa almanın sınırı da azami iki kişi olarak belirlendi.[1104] Bu ortaklıklar ise gelir paylaşımı temelinde gerçekleşmekte ve muhtemel zararların üstlenilmesini de gerektirmekteydi. Ayrıca müzayede şartlarına veya konjonktüre bağlı sebepler[1105] dolayısıyla iltizam sözleşmeleri devlet tarafından iptal edilebilmekteydi.[1106]

Muhtemel ortaklar arasında asıl sermayedarlar, daha ziyade asker veya bürokrat, diğerleri ise sivil olabilirdi. [1107] Malikâne sisteminin uygulamaya konulmasıyla birlikte malikâne sahiplerinin taşradaki taşeronu olan mültezimlerin tasarruf hakları giderek daha genişlemeye başlamıştı. Hatta İstanbul'daki malikânecinin [1108] taşradaki aracısıyla iyi geçinmeye devam etmesi durumunda, ilişkinin bir sonraki kuşakta da devam etmesi dahi söz konusu olabilmekteydi. Bu süreç, taşrada mültezimin otoritesinin giderek artmasına ve yerel aristokrasi sınıfı olan ayanlığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[1109]

Malikâne uygulaması, merkezî devlete ait gelirlerin sadece bir bölümüne uygulanmış olmasına rağmen tüm imparatorluk genelinde, payitahtta yerleşik küçük bir bürokrasi teşkilatının oluşumunu destekleyen binlerce mukataadan meydana

[1104] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 239.
[1105] "… Başmuhasebe defterlerine nazar olundukda senede altı yüz otuz yedi buçuk guruş malı olan memleha-i Belaş ve tevâbi'î mukata'asının mâlikâne mutasarrıfları El-hac Mehmed ve İbrahim berâtları şurûtuna mugâyir hareket ve vaktiyle malın edâ etmeyüb ve hesâbların görmeyüb irâ'e-i zimmet etmeleriyle üzerlerinden ref' ve altı yüz guruş mu'accele ile müzâyededе Seyyid Ebu Bekir ve Seyyid Abdullah üzerlerinde karar ve yüz yirmi üç Muharrreminden zabt içün mezkûrlara der'uhde ve mâlikâne temessük verildiği ve mezbûrân El-hacc Mehmed ve İbrahim yüz on dokuz senesinden yüz yirmi iki senesi hitâmına değin dört senelik muhâsebesin sene-i mezbûrların irsâliyle malı olan dört yüz otuz sekiz guruşla teslim eyledikleri der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere zimmetlerini tamamen edâ etmek şartıyla mâlikâneleri ibkâ verilmek telhîs olundukda mûcebince mâlikâneleri ibkâ ve şurûtuyla berât olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnu verdim…" Bkz. BOA, KK 182, s. 48 (Tarih: 2 Cemazeyilevvel 1123/ 18 Haziran1711).
[1106] Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", s. 2113.
[1107] Malikâne beratlarında yer alan kayıtlar, malikâne sahiplerinin unvanları / kimlikleri hakkında büyük ölçüde fikir vermektedir. Bu kişileri gene olarak; veziriazamlar, vezirler, akrabaları ve adamları, ilmiye mensupları, maliyeciler, kapıcıbaşılar, saray görevlileri ve yakınları şeklinde sınıflandırabiliriz. Malikâne uygulamasının ilk üç senesinde (1106-1108/1695-1698) imparatorluk genelindeki tüm malikâne sahiplerinin profili hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 57- 77.
[1108] Mukataaları iltizamına alan malikâneciler genellikle başkent İstanbul'da ikâmet etmekte ve mukataalarını gayri resmi olarak iltizama vermekteydiler. Hatta bazı mukataalarda ikinci ve üçüncü elden iltizamlar bile söz konusu olabilmekteydi. Bu durum, iltizam sisteminde olduğu gibi bir malikâneci hiyerarşisinin ortaya çıkmasında etkin bir rol oynamıştır. Bkz. Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 251- 252.
[1109] Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 149.

gelen ikinci bir aygıt oluşturmuştu. Yürülüğe girdiği 1695 yılından, aşamalı olarak kaldırıldığı 1789 yılına kadar geçen sürede malikâne uygulaması bürokratlar, vezirler, saray görevlileri, ilmiye sınıfı mensupları ve askerî zümre mensuplarını birbirine bağlayan karmaşık bir malî patronaj ve yeniden dağıtım devresinin tesisini sağlamıştır.[1110]

3.4. Malikâne Mukataalardan Alınan Vergi ve Harçlar

Malikâne sistemi, mukataaların yönetim masraflarını devletin üzerinden kaldırmakla birlikte şüphesiz bürokrasiyi arttırmış ve bu anlamda yeni bir maliyet ortaya çıkarmıştı. Merkezî idare de bu maliyeti karşılamak üzere, elde ettiği gelirleri arttırmak için bazı ek yükümlülükler getirdi. Bu doğrultuda mal, muaccele ve kalemiye ödemeleri dışında malikâne sahiplerinden çeşitli vergi ve harçlar almıştır. Bunlar, ilgili memurlara ödenen harçlar ve hisse devri sebebiyle malikâne mukataaların muaccelelerinin belli bir oranında alınan vergiler olarak nitelendirilebilir.[1111]

Mirî ya da havâss-ı hümâyûna ait mukataa ayrımı gözetmeksizin, malikâne mukataa sahibi olanlardan; % 0,4'ü Başmuhasebe halifesine, % 0,3'ü Maliye kâtibine, % 0,2'si divanda müzayedeyi gerçekleştiren tellala, % 0,1'i ise ruznamçe sûreti yazan halifeye ödenmek üzere, muaccelenin toplam % 1'i nispetinde, harç (avâid) alınması kararlaştırılmıştı. Bunun yanı sıra, berat verilen kişilerin dergâh-ı âli çavuşbaşıları için de %2 oranında harç ödemeleri gerekiyordu.[1112]Bu alınan ilave harç ve vergilerle düşünüldüğü zaman, malikâne satışlarından elde edilen gelirlerin, özellikle masrafların ve giderlerin arttığı saltanat değişikliği ya da savaş dönemleri gibi fevkalade yıllarda ve tam gerekli olduğu sırada önemi küçümsenemeyecek meblağlara ulaştığı söylenebilir. [1113] Malikâne mukataalardan alınan vergileri üç başltında gruplandırabiliriz:

3.4.1. Cülûs Resmi

Osmanlı Devleti'nde padişahların ölümü veya hal edilmesinden dolayı gerçekleşen taht değişikliği nedeniyle devlet ve saray erkânına, ulemaya ve kapıkulu

[1110] Ariel Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Rêgime'i*, (çev; Ayşe Özdemir), İletişim Yay., İstanbul, 2011, s. 137.
[1111] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, s. 351.
[1112] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 163.
[1113] Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002, s. 114- 115.

ocakları mensuplarına cülus bahşişi verilmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren "*cülus in'amı*" olarak da adlandırılan bu âdet, Osmanlılardan önceki İslam devletlerinde de bulunmaktaydı. Osmanlılarda cülus bahşişi iki türlü idi. Birincisi, bir defaya mahsus verilir, ikincisi ise askerlerlerin ulûfelerine (maaşlarına) zam suretinde icra edilirdi. Tahta çıkan her padişahın "kullarımın bahşiş ve terakkileri makbulümdür verilsin" şeklinde lisanen tasdik etmesi ve bu tasdiki askerin işitmesi kaidedendi.[1114] Bu bahşişin ödenmesi devlet için çoğunlukla sorun olmaktaydı. Gedikli- gediksiz zeâmet ve timar sahipleri ile diğer devlet mukataaları ve vakıflardan vazife alanların padişah değişikliklerinde beratlarını yenilemeleri gerekmekteydi. Bu yenileme işleminde, cülus bahşişinin finansmanı için yaşamları müddetince bir vazifeye mutasarrıf olanlardan cülus resmi alınırdı.[1115] Bu uygulama emsal gösterilerek cülus resmi, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren malikâne muaccelelerinin % 25'i nispetinde malikâne sahiplerinden de alınmaya başlanmıştır.[1116]

I. Mahmud Osmanlı tahtına geçtiğinde de[1117] malikâne mukataalardan aynı oranda cülus resmi tahsil edilmiştir.[1118] III. Osman'ın tahta cülusunda[1119] ise, malikâne muaccele miktarlarının öncekilere göre yükseltilmesiyle malikâne sahipleri kendilerinden cülus resmi alınmamasını talep etmişler ve bu talepleri de merkezî idare tarafından olumlu karşılanmıştır. Aynı durum 1171/ 1757 yılında III. Mustafa'nın cülusunda da yaşanmış ve böylece malikâne sahiplerinden alınan cülus

[1114] Abdülkadir Özcan, "Cülus", **DİA**, VIII, İstanbul, 1990, s. 112; Pakalın, "Cülûs Bahşişi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 312.

[1115] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl),* s. 167. "…gereklü ve gereksiz zuemâ ve erbâb-ı timardan vesâir mirî mukâta'ât ve evkâfdan muvazzaf olanlardan alınan cülûs-ı hümâyûn rüsûmu misillü kapu kullarına virilen 'atiyye-i hümâyûna medâr olmak içün malikâne mutasarrıf oldukları mukâta'ât ve maktû'ât bil-cümle üzerlerine ke'l-evvel ibkâ ve berâtların müceddeden getürdüklerinde ancak bu defa bi'l-iktizâ rüsûm-ı cülûs olmak üzere mu'accelelerinin her bin guruşundan ikişer yüz elli beşer guruş hazîne-i 'âmireye teslîm eylediklerinden sonra berâtları tecdîd olunmak içün izn-i 'âlîleri buyrulursa…" Bkz. BOA, KK 5040, s. 9-10 (Tarih: 9 Cemaziyelahir 1115/ 20 Ekim 1703).

[1116] Ahmet Tabakoğlu, "Resim", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 582.

[1117] 19 Rebiülevvel 1143 / 2 Ekim 1730.

[1118] "… Hüdâvendigâr ve Biga sancaklarında vâki' 'adet-i ağnâm Yörükân Akçakoyunlu ve tevâbi'i mukâta'âsı mutasarrıfı el-hâcc Ali zîde mecduhû ile bervech-i iştirâk ve mâlikâne mutasarrıf olan Burusevî Muhammed zîde kadruhû yedinde olan nısf hissesin berâtını getürüb tecdîdini ricâ itdikde livâ-i mezbûrelerde vâki' 'adet-i ağnâm Yörükân Akçakoyunlu ve tevâbi'i mukâta'âsının senevî yedi yüz on buçuk guruş malı zamân-ı zabtı Abril ibtidâsından olub beher sene malın edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzre nısf hissesi bin guruş mu'accelesiyle merkûmun mâlikâne üzerinde olub mu'tâd üzre beher bin guruşda iki yüz ellişer guruş hesâbıma iki yüz elli guruş resm-i cülûs-ı hümâyûn iktizâ itmekde ve vech-i meşrûh üzre berâtı tecdîd olunmak bâbında şeref-sudûr buluan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum mûcebince telhîsi ve fermân-ı 'âli sâdır ve *resm-i cülûs-ı hümâyûnu* olan meblağ-ı mezbûru hazîne-i 'âmireme edâ eylediğine sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum virilmeğin 'atik berâtı hıfz olunub müccededen bu berât-ı hümâyûnu virdim…" Bkz. BOA, KK 189, s. 212 (Tarih: 5 Cemaziyelevvel 1143/ 16 Kasım1730).

[1119] 28 Safer 1168 /14 Aralık 1754.

resmi yürürlükten kaldırılmıştır. Bu dönemde ayrıca, berat yenileme işlemlerinden alınan harçta da % 50 oranında indirim uygulanması için bir ferman [1120] çıkartılmıştır.[1121]

3.4.2. Kasr-ı Yed Resmi

Malikâne uygulamasında, bir mukataayı malikâne yöntemiyle deruhde eden kişi, kendi isteğiyle mukataasını bir başkasına devredebilmekteydi. Malikâne sahipleri mukataalarını, üçüncü bir şahsa kendi istekleriyle devretmek istediklerinde, mukataanın bulunduğu mahallin kadısından bir hüccet aldıktan sonra beratları üzerine işlemin uygunluğu kaydedilmekteydi. Daha sonra Rumeli ve Anadolu kazaskerleri tarafından imza edilip mukataayı devralan kişiye yeni bir berat verilmekteydi.[1122] Eğer söz konusu mukataa Şam, Tokat, Adana, Halep, Antep ve Malatya taraflarında ise devlet buralara bir nazır tayin ederek bu görevlilerin arzıyla berat yenileme işlemini gerçekleştirmekteydi. Zira bu nazırların görevi, malikâne sahibinin ölümü üzerine mahlûl (boş) kalan malikâneler ile feragat edilmiş malikâneleri izlemek, tespit edilen mahlûllerin yeniden satışını gerçekleştirmekti. Nazırlar, yapacakları satışlar sonunda tahsil edilen muaccelenin % 2'sini kendileri için ayıracaklardı.[1123] Ancak yasal olsa bile devlet, mirî mukataaların bu şekilde feragat yoluyla da bunların sıklıkla devredilmesine yani el değiştirmesine pek hoş bakmıyordu. Zira mirî mukataalarda yaşayan reayaya zulmedilmemesi, fermansız olarak ehl-i örf tarafından hiçbirşey istenmemesi merkezî idarenin üzerinde durduğu en önemli hususların başında gelmekteydi.[1124]

Kasr-ı yed yoluyla yapılan mukataa satışlarında 1147/ 1734 yılına kadar herhangi bir vergi alınmamaktaydı. Ancak bunun bazı suistimallere yol açacağı düşünülerek bu tarihten itibaren, kasr-ı yed eden şahıslar tarafından merkezî hazineye

---

[1120] Ferman için bkz. Ahmed Vasıf, *Târîh-i Vâsıf: Vel-Eserü'l-Müfîd el-Müsemmâ be- Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, c. I, Bulak (Mısır), 1242 (1826), s. 78.

[1121] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 168; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, s. 351- 352.

[1122] "Senede on bir bin guruş malı olan Ankara Sancağı'nda Haymâne-i Büzürk ve Küçük Hasslar ve tevâbi'î mukâta'âsının nısıf hissesine mâlikâne mutasarrıf El-hacc Mustafa hüsn-i rızâ ve ihtiyârî ve ferâğ-ı mu'teber-i kat'î ile Ali bin Mehmed'e ferâğ ve bedel-i ma'lûm ve makbûz mukâbelesinde kasr-ı yed eylediği bi'l-fi'l Kazaskerlerim imzâlarıyla hüccet-i şer'iyye olunmağla mûcebince yüz yirmi üç senesi Martından kasr-ı yedinden berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek telhîs olundukda mûcebince şurûtuyla berât virilmek bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnu virdüm…" Bkz. BOA, KK 182, s. 48 (Tarih: 23 Şevval 1123/ 4 Aralık 1711); Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 163.

[1123] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 24.

[1124] Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 55.

nakit olarak, hazine defterinde kayıtlı bulunan muaccele miktarının % 10'u oranında [1125] "kasr-ı yed resmi" adı altında bir vergi ödemeleri zorunluluğu getirilmiştir.[1126]

3.4.3. Cebelü Bedeliyesi

Sözlükte, "silah, zırh" anlamına gelen Moğolca cebe kelimesinden Türkçe "lü" ekiyle türetilen cebelü (cebeli), Osmanlılarda timar sahiplerinin sefere götürmekle yükümlü oldukları tam teçhizatlı asker demektir. Osmanlı Devleti'nden önce kurulan Türk-İslam devletlerinde askerî bir terim olarak kullanılan cebe, Osmanlılarda da hemen hemen aynı anlamda kullanılmakla birlikte, zamanla timar teşkilatı içerisindeki uygulamayı belirten özel bir anlam kazanmıştır.[1127] 1060/1650 yılında timar ve zeamet sahiplerinden sefere götürmek zorunda oldukları cebeli yerine, onun masraflarına eşit miktarda bir bir bedel [1128] tahsil edilmeye başlanmıştı.[1129]

Merkezî idare tarafından benzer bir bedel, 1711'de Ruslarla yapılan Prut Savaşı'ndan itibaren "*cebelü bedeliyesi*" adı altında malikâne sahiplerinden savaş zamanlarında tahsil edilmek üzere alınması kararlaştırılmıştı. [1130] Zira malikâne mukataalar da timar ve zeametler gibi alan kişinin hayatı boyunca tasarrufunda bulunmaktaydı. Tahakkukunda matrah, muaccele miktarı olan bu bedel ve savaş süresince birkaç yıl tahsil edilebilmekteydi. Bu bedel, ilk tahsil edildiğinde muaccele miktarının % 10'u kadar olup[1131], bu oran, daha sonra % 15'e çıkarılmıştır.[1132]

[1125] "… mu'accele-i mukayyedenin" % 10'u resm-i kasr-ıyed olarak alınacağı hakkında hüküm için bkz. BOA, MAD 9491, s. 166 (Tarih: 15 Zilhicce 1147/8 Mayıs 1735).

[1126] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 240; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, s. 165.

[1127] Feridun Emecen, "Cebelü", **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 188.

[1128] Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde oturan ve yerleşen zaimlerin ve timar sahiplerinin dirlikleri öşür gelirleri ile geçindiklerinden, çok sayıda atlı askere sahip olan böyle güçlü bir askerî birlik için devlet hazinesince bir akçe bile ödenmeyip aksine, malî sıkıntılar sırasında "bedel-i timar" adı ile bir vergi alınmaktaydı. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 307.

[1129] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 168.

[1130] Mehmet Genç, "Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine", (Düzenleme: Fehmi Yılmaz), **TALİD**, c. 1, S. 1, Ankara, 2003, s. 376.

[1131] Bu uygulama şer'iyye sicillerinden de takip edilebilmektedir. Mesela Ankara Sancağı'nda, " be nam-ı Receb Efendi, mukataa-i mensuh ve tevâbii muaccele 25 guruş bedeliye 2,5 guruş; be nam-ı Mehmed Paşa ve Seyyid Derviş Mehmed mukataa-i hahsa-i Karakeçili ve tevâbii muaccele 2,750 guruş bedeliye 275 guruş; be nam-ı Mehmed ve Ali mukataa-i hahsa-i Haymana-yı Büzürk ve Küçük der livâ-i Ankara muaccele 3,500 guruş bedeliye 350 guruş; ben nam-ı Ali ve Şeyh Mehmed mukataa-i Bac-ı Bazar-ı Çub ve Beytülmal ve tevâbii der liva-i Ankara muaccele 1,000 guruş bedeliye 100 guruş; yekûn-ı muaccele 7,275 guruş bedeliye 727,5 guruş", Bkz. Ankara Şer'iye Sicilleri, 89/773

Nihayet bu bedel, yayınlanan bir fermanla 1185/1771 yılına mahsuben eski tarihli malikâne muaccelelerinden % 15, yenilerinden ise % 5 oranında alınması kararlaştırıldı. Yeni satılan mukataalara düşük (% 5), eski olanlara yüksek (% 15) oran uygulanmasına sonraki yıllarda da devam edildi.[1133]Malikâne muaccelelerinden savaş yıllarında alınan cebelü bedeliyesi, sistemin gelişmesi ve ülke genelinde yayılmasına ait açık bir endis olmak üzere, bilhassa XVIII. yüzyılın son yarısında toplam devlet gelirlerinin % 10'unu aşacak bir seviyeye gelmiştir.[1134]

Malikâne mukataalardan alınan cülûs resmi, kasr-ı yed resmi, cebelü bedeliyesi ve diğer harçlara istinaden muaccelenin belli bir yüzdesini teberru eden bürokrat, memur ve askerler böylece hem mukataacı hem de vergi mükellefi olmuşlardı. Böylece, satın alınmış bir ayrıcalığı temsil eden malikâne sistemi, devlet ricalini reayadan ayırt eden farklılıkları da belirsiz hale getiriyordu. Nitekim halktan birinin ayrıcalıklar kazanması, devletin hakiki hizmetkârlarının, yani memur ve askerlerin kendi muafiyetlerinden ödün vermesi anlamına geliyordu.[1135]

3.5. Malikâne Mukataaların Muaccele Gelirleri ve Harcama Alanları (1106/ 1695- 1116/ 1704)

Osmanlı maliyesinde 1695 yılında uygulamaya konulan malikâne sistemi ile devlet içine düştüğü malî bunalım ve nakit sıkıntısından kurtulmak istemişti. Bir iç borçlanma yöntemi olarak malikâne satışlarından elde edilen gelirler, uygulamanın ilk yıllarında merkezî bütçe gelirleri içerisinde % 1,5 iken, XVIII. yüzyılın sonlarında bu oran % 10'lara ulaşmıştı. Başlangıçta muaccele gelirleri, merkezî bütçe gelirlerine oranla büyük rakamlara varmasa da, bilhassa nakit para özelliğinden dolayı devletin hayatî harcama alanlarının finansmanında kullanılmasında önemli bir rol oynamıştır.[1136]

(Tarih: 25 Muharrem 1124 / 4 Mart 1712), s. 721; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, s. 352, 33 no'lu dipnot.

[1132] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 169. Yıllara göre tahsil edilen cebeli bedeliyelerinin toplam miktarları için ayrıca bkz. Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", **Tablo- 28**: Malikâneye Yatırılmış Bulunan Muaccelelerin Umumî Yekûnu İle Bu Yekûn Üzerinden % 7,5-15 Nisbetinde Alınan Cebelu Bedeliyesinin Muhtelif Yıllardaki Değerleri, s. 282.

[1133] Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 169.

[1134] Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 247.

[1135] Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Rêgime'i*, s. 144.

[1136] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 90.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde D.BŞM.MLK-14086 ve D..BŞM.MLK-14087 numaralarıyla kayıtlı olan bir muaccele icmal defteri[1137], Hicri 1106 (Miladi 1695) – Hicri 1116 (Miladi 1704) yılları arasında devletin malikâne mukataaların İstanbul'da ve mahallinde yapılan satışlardan, muhassıllık ve voyvodalık kalemlerine bağlı köy ve mezralardan elde ettiği muaccele gelirleri ve bu gelirlerin harcama alanları hakkında detaylı bilgiler vermektedir.[1138] Bu harcamaların hangi kalemlere ve ne miktarlarda yapıldığını bu defterden ayrıntılı olarak öğrenmekteyiz. Defterin arşivde yer alan bir nüshasında (D.BŞM.MLK-14086) gelir ve giderler kuruş cinsinden kaydedilmişken diğerinde (D.BŞM.MLK-14087) kese ve akçe olarak kaydedilmiştir.

Tablo: 3- 1106/ 1695- 1116/ 1704 Tarihleri Arası Muaccele Gelirleri

Elde Edilen Muaccele Geliri	**Guruş-ı Esedi**[1139]	**Akçe**	**Kese+ Küsûr Akçe**[1140]
Asitâne'de (İstanbul'da) ki Satışlardan	1.393.313.5[1141]	167.197.620	3343+47.660[1142]
Mahallinde (Taşrada) ki Satışlardan	158.856[1143]	19.062.720	381+12.740[1144]
Toplam	**1.552.169.5**	**186.260.340**	**3.725+10.400**
Hazine-i Âmire'ye İrsali	1.531.045[1145]	183.725.400	3.674+25.448[1146]

[1137] Bu defter daha önce Erol Özvar tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 191- 208.
[1138] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 2; BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 3.
[1139] Osmanlı düzeninde sikke, devletin darphanesinde kestiği altın veya gümüş, bakır ya da bunların karıştırılmasıyla elde edilen yuvarlak yassı maden parçalarıdır. Ancak sikke para birimi değildir. Osmanlı geçer para birimi uzun müddet "akçe" olarak kalmıştır. Ancak zamanla değeri çok düştüğünden kullanım alanı kalmamış, yerini "para" ve "kuruş"a bırakmıştır. Bu durum XVII ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli evrelerden geçerek XIX. yüzyılın başlarına kadar karmaşık bir hal almıştır. Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 2013, s. 107. III. Ahmed döneminden (1703- 1730) itibaren Osmanlı Devleti piyasadaki esedi guruşların standardında ilk Osmanlı kuruşlarını darbetmeye başlamıştı. Buna göre 1 Osmanlı Kuruşu (guruş-ı esedi) = 120 akçe idi. Bkz. Şevket Pamuk, "Kuruş", **DİA**, XXVI, İstanbul, 2002, s. 458.
[1140] 1 Divanî Kise = 50.000 akçe idi. Bu "Divanî Kise" yi "Rumî Kise" ile karıştırmamak gerekir. Bir Rumî Kise'nin karşılığı 500 kuruştur. Bir kuruşun 120 akçeye tekabül ettiği hesabıyla 1 divanî kise = 416.66 kuruş etmektedir. Bkz. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 320.
[1141] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 2.
[1142] BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 2.
[1143] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 2.
[1144] BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 2.
[1145] BOA, D.BŞM.MLK,14086, s. 2.
[1146] BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 2.

İktiza Eden			
Bakiye	**Guruş-ı Esedi**	**Akçe**	
Mübaşirlerin Zimmetinde	11.870[1147]	1.164.570	
Elviye (Sancak) Mutasarrıflarının Zimmetinde	2.165.5[1148]	259.890	
Toplam	**14.035,5**	**1.424.460**	

Yukarıdaki tabloda yer alan verilerde de görüldüğü üzere, malikâne uygulamasının başlangıcı olan 1695 yılından 1704 yılına kadar geçen yaklaşık on yıllık zaman zarfında malikâneye konu olan mukataaların satışından toplam 186.260.340 akçe muaccele geliri elde edilmiştir. Bu gelirlerin 167.197.620 akçesi İstanbul'da, 19.062.720 akçesi ise taşrada gerçekleştirilen malikâne satışlarından sağlanmıştır. Bu on yıllık süreçte merkezî hazineye irsâli gerçekleşen miktar ise183.725.400 akçedir.

Tablo: 4- 1106/ 1695- 1116/ 1704 Tarihleri Arası Muaccele Gelirlerinin Ana Harcama Alanları

Muaccele Gelirlerinin Harcama Alanı	**Guruş-ı Esedi**	**Akçe**	**Kese+Küsûr**
Mübaşirlerin Maişetine Verilen[1149]	8.159	979.080	19+29.098
Bağdad Hazinesine[1150]	8.903	1.068.360	
Şam Hazinesine[1151]	3.962.5	475.500	
Kudüs Hazinesine[1152]	100	12.000	
Hazinelere Ödenen Toplam	**12.965.5**	**1.555.860**	**31+5.854**
Hazine-i Amire'ye bervech-i nakd teslim Olunan[1153]	696.732	83.607.840	1.672+97.793
Mevâcibât ve Mesârifâta Harcanan[1154]	822.442.5	98.693.100	1.973+43.237

[1147] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 9.
[1148] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 9.
[1149] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 9.
[1150] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 2.
[1151] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 2.
[1152] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 2.
[1153] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 2.
[1154] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 9.

Malikâne mukataaların satışlarından elde edilen muaccele gelirlerinin tamamı doğrudan ve nakit olarak merkezî hazineye girmemiş, bir kısmı yukarıdaki tabloda olduğu gibi mevâcib ve mesâriflere aktarılmıştır. Tablodaki harcama kalemlerine bakıldığında, mahallinde (taşrada) yapılan malikâne satışlarına memur olan mübaşirlerin satışını gerçekleştirdikleri mukataaların 19.062.720 akçelik muaccele gelirinden 979.080 akçesi kendilerine ücret olarak ödenmiştir. Bu ücret, mahallinde yapılan satışların yaklaşık % 5'ine tekabül etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin taşra hazinelerinin bütçe açıklarını kapatmak için Bağdat Hazinesi'ne 1.068.360, Şam Hazinesi'ne 475.500 ve Kudüs Hazinesi'ne 12.000 akçe olmak üzere toplam 1.555.860 akçe aktarılmıştır. On yıllık süreçte merkezî hazineye 83.607.840 akçe nakden irsal edilmiştir. Defterdeki harcama alanlarının hepsi dikkate alındığında muaccele gelirlerinin tamamına yakınının askerî harcamaların finanse edilmesinde kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki tablolarda, söz konusu muaccele icmal defterinde yer alan askerî kurumlar ve personeline ait harcama miktarları verilmiştir.

Tablo: 5- Kapıkulu Mevâcibâtına Yapılan Harcamalar (1695-1704)[1155]

Harcama Kalemi	**Kuruş**	**Akçe**
Dergâh-ı Âlî[1156] Yeniçerilerine	12.217	1.466.040
Dergâh-ı Âlî Cebecilerine	17.612	2.113.440
Dergâh-ı Âlî Topcularına	1.030	123.600
Dergâh-ı Âlî Toparabacılarına	5.391	646.920
Sipâhiyân ve Silahdârâna	22.054,5	2.646.540
Aşağı Dört Bölük Halkına[1157]	3.600	432.000

[1155] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 3; BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 2.

[1156] Farsça bir kelime olan dergâh "*kapı*" manasına gelmekte olduğundan Dergâh-ı Âlî "*büyük kapı*" anlamına gelmektedir. Mecazî olarak "saray" anlamına gelmekte olup, "Dergâh-ı Muallâ" olarak da kullanımı vardır. Padişah saraylarıyla, asitane olan tekkelerin kapıları büyük olduğu için bu tâbir hem gerçek hem de mecazî anlamına uygunluk göstermektedir. Osmanlılarda memleket padişahın malikânesi, halk da onun bendesi olarak görüldüğünden her şey ona nispet edilirdi. Dergâh-ı Âlî cebecileri, Dergâh-ı Âlî müteferrikaları, Dergâh-ı Âlî solakları, Dergâh-ı Âlî topçuları vs. denilmesi bunu göstermektedir. Bkz. Pakalın, "Dergâh-ı Âli", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 426.

[1157] Yeniçeri Ocağı'nın süvari kısmını teşkil eden altı sınıftan birisidir. Hepsine birden "altı bölük halkı" da denilen kapıkulu süvarileri şu sınıflara ayrılmıştır: Sipah, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemîn (sağ ulûfeciler), ulûfeciyân-ı yesâr (sol ulûfeciler), gurebâ-yı yemîn (sağ garipler), gurebâ-yı yesâr (sol garipler). En itibarlı olan ilk iki sınıf "yukarı bölükler", üçüncü ve dördüncüler "orta bölükler", son iki

Istabl-ı Âmire Hademesine[1158]	4.891	586.920
Rikâb-ı Hümâyûn[1159] Ağalarına	7.403	888.360
Mütekâid Ağayân-ı Enderûn-ı Hümâyûna[1160]	7.802	936.240
Dergâh-ı Âlî Müteferrikalarına[1161]	4.009	481.080
Dergâh-ı Âlî Çavuşlarına	31.799,5	3.815.940
Saray-ı Atik Teberdarlarına[1162]	573,5	68.820
Peykân-ı Hassa[1163]Neferâtına	479	57.480
Müşâherehorâna[1164]	4.883	585.960

bölük ise "aşağı bölükler" adlarıyla da anılırlardı. Bu son dört bölüğün hepsine birden "bölükât-ı erbaa" denilmekteydi. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Altı Bölük", **DİA**, II, İstanbul, 1989, s. 531.

[1158] Arapçada "*ahır*" demek olan ıstabl, Osmanlılarda "*saray ahırı*" manasına kullanılan bir tabirdir. Istabl-ı Amire yerine "Istabl-ı Hümâyûn", "Istabl-ı Şehinşâhî" ve "Istabl-ı Has" kavramları da kullanılmaktaydı. Sarayın ahır işlerine bakan bu teşkilatın başında bulunan görevliye de "Mirahur" denilmekteydi. Bkz. Pakalın, "Mirahur", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 7.

[1159] Bazı Türk- İslam devletlerinde ve özellikle Osmanlılarda padişahın katını veya maiyetini ifade eden bir terim olan "rikâb" kelimesinin sözlük anlamı "üzengi"dir. Selçuklularda ve Osmanlılarda rikâb kelimesiyle padişahın bizzat kendisi, yani katı veya maiyetiyle huzura kabulü kastedilirdi. Yeniçeri Ocağı'nın yüksek rütbeli zâbitleriyle diğer yaya kapıkulu ocaklarının ağaları rikâb-ı hümâyun ağaları ya da üzengi ağaları şeklinde nitelendirilirdi. Rikâb-ı hümâyûn ağalarının başlıca görevleri, alay günlerinde padişah ata binerken ona yardım etmekti. Atın iç rikâbını büyük mîrâhur, dış rikâbını başkapıcıbaşı, dizginini mîr-i alem tutardı. Diğer kapıcıbaşı ağalar etrafında dururlar, çaşnigîrbaşı padişahın koltuğuna girerek onu ata bindirirdi. Bu esnada da atın başını ahır halifesi tutardı. Kapıcılar kethüdâsı Dîvân-ı Hümâyun günleri dışında rikâb-ı hümâyun hizmetinde bulunurlardı. Beylerbeyilere ve Kırım Hanı'na kılıç, kaftan, hatt-ı hümâyun ve ferman götürmek, padişah fermanlarıyla işleri yürütmek rikâb-ı hümâyun ağalarının başlıca görevleri arasında bulunmaktaydı. Rikâb ağaları XVI. yüzyılda dış hizmete 350 akçe gelir ile çıkarlardı. Bu yüzyılın sonlarında rikâb-ı hümâyun ağaları bölük ağalarına muayyen bir zeâmet miktarı arpalık verilmiştir. Bu ağaların XVII. yüzyıl sonundaki mevcut sayıları altmış altı kişi idi. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Rikâb", **DİA**, XXXV, İstanbul, 2008, s. 110- 111

[1160] Osmanlı sarayında ve padişahın hizmetinde bulunan ağalara verilen unvandır. Bunlara "iç ağaları" da denilmektedir. Enderun ağaları esas itibariyle dört sınıftı. Bunlardan birincisi, Enderun ağalarının reisi olan "Kapu Ağası", ikincisi, "hazinedarbaşı", üçüncüsü, "kilercibaşı" ve dördüncüsü de "saray ağası" idi. Bkz. Pakalın, "Enderun Ağaları", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 537.

[1161]Osmanlı sarayında çeşitli işler yapmakla görevli kimselerin genel bir adı olup, diğer hizmetlilerden farklı olarak soy ve mevki açısından seçkin kimselerden seçilenler ve belli bir işle değil değişik hizmetlerde görevlendirilenler için kullanılır. Ayrıca vezir ve Beylerbeyilerin maiyetindeki hizmetlilere de müteferrika denilmiştir. Bkz. Erhan Afyoncu, "Müteferrika", **DİA**, XXXII, İstanbul, 2006, s. 183.

[1162] Eski saray baltacıları için kullanılan bir tabirdir. İstanbul'un fethinden sonra baltacıların bir kısmı Zülüflü ismiyle Yeni Saray (Topkapı) da istihdam edilip diğerleri Eski Saray'daki kışlalarında bırakıldıkları için bu ismi almışlardır. Bkz. Pakalın, "Taberdaran-ı Saray-ı Atik", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 429.

[1163] Osmanlı sarayında haberleşme işlerine bakan ve muhtelif merasimlerde törenin ihtişamını arttırmak için törene katılan Birun'a bağlı bir hizmet bölüğüdür. Bu sınıfa mensup neferler özellikle müjdecilik denilen hacıların Mekke'ye gidiş gelişleri ile ilgili haberleri ve onlara ait muhtelif hediyeleri getirip götürme hizmeti ve Cuma, Ramazan ve Kurban bayramları ile şenlik zamanlarında törenlerin daha canlı geçmesini sağlamakla görevliydiler. Ocağın başkanlığını serpeykân-ı hassa veya peykbaşı unvanını taşıyan kişi yapmaktaydı. Bkz. Zeynel Özlü, "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: Peykân-ı Hassa", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S. 65, 2013, s. 137.

[1164] Osmanlı Devleti'nde hazineden sorumlu maliye bürolarından biri olan küçük rûznâmçe kaleminden maaş tahsisi yapılan grupları belirten "müşâherehorân" tabiri, sözlükte "aylık ödemekle

Hayme-i Hassa Mehterlerine[1165]	2.273	272.760
Dergâh-ı Âlî Bevvâblarına[1166]	9.995	1.199.400
Tersâne-i Ma'mûre Neferâtına	2.285	274.200
Edirne Bostancıbaşı Neferâtına	4.970,5	596.460
Matbah-ı Âmire Hademesine	56	6.720
Taşra Hazinedarlarına	92	11.040
Alem-i Hassa Mehterlerine	500	60.000
Ehl-i Hiref Neferâtına	503	60.360
Evciyân-ı Hâssa Neferâtına	28	3.360
Etibbâ-i Hassaya	400	48.000
Serhadd-i Mansûre Kılâ'ı Neferâtına	53.045	6.365.400
Toplam	**193.044,5**	**23.165.340**

Tablodaki verilerden, toplam 186.260.340 akçe olan muaccele gelirlerinin yaklaşık % 12,5'unun kapıkulları ve sınır boylarındaki kalelerde görev yapan askerî personelin mevâcibâtına harcandığı görülmektedir.

Yine hem sarayın hem de ordunun çeşitli ihtiyaçlarına bakan emin, nazır ve ağalara da bu muaccele gelirlerinden bir ödenek ayrılmıştı. Aşağıdaki tablo da bu görevlilere yapılan ödemeleri göstermektedir.

kiralama veya birini istihdam etme" manasına gelen müşâhere kelimesiyle Farsça "yiyen" manasındaki hôrân kelimesinden oluşmuş olup "aylıklı, aylık alan" demektir. Hazineden maaş karşılığı verilen tahsisata da "müşâhere" denilmektedir. Bkz. Erhan Afyoncu, "Müşâherehorân", **DİA**, XXXII, İstanbul, 2006, s. 153.

[1165] Klasik Dönem Osmanlı saray teşkilatında mehterhâne adını taşıyan iki ocaktan birisidir. Bu ocaklardan birincisi askerî bando vazifesi gören Mehterân-ı Tabl-ı Âlem idi. İkincisi ise, padişah çadırının kurulup toplanmasından sorumlu Mehterhâne-i Âmire olup, kaynaklarda Mehterhâne-i Hayme ve Mehterân-ı Hayme olarak geçmektedir. Bkz. Ahmet Yaramış, "Mehterhâne-i Âmire Ocağı'nın Islahı (1826)", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. XV, S. 1, Haziran 2013, s. 32.

[1166] Osmanlılarda sarayın orta kapıcıları hakkında kullanılan bir tabir olup görevleri isminden de anlaşılacağı üzere sarayın orta kapısını beklemekti. XVI. yüzyıl sonlarında sayıları 1925, XVII. yüzyılda kırk beş bölüktü. XVIII. yüzyılın ilk yarısında bu bölükler on beşe inmişti. Her bölüğün bir bölükbaşısı ile kethüda ve kâtibi vardı. Bkz. Pakalın, "Bevvâban-ı Dergâh-ı Âli", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 212.

Tablo: 6- Masrafları İçin Emin, Nazır ve Ağalara Yapılan Ödemeler (1695-1704)[1167]

Harcama Kalemi	Kuruş	Akçe
Şehreminine[1168]	27.859	3.343.080
Matbah Eminine[1169]	26.127,5	3.135.300
Arpa Eminine[1170]	15.186	1.822.320
Tersâne Eminine[1171]	72.963	8.755.560
Kassâbbaşıya	68.325,5	8.199.060
Tophâne Nâzırına	10.965,5	1.315.860
Nüzul Eminine[1172]	14.489	1.738.680
İstanbul Ağasına[1173]	2.902,5	348.300

[1167] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 4; BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 2.

[1168] Osmanlı saray teşkilatında sarayda hizmetli dört eminden biridir. Saraya ve kamuya ait binaların onarım ve inşa işleri için gerekli olan malzemeyi temin etmek, işçi ücretlerini ödemek, bunlarla ilgili hesapları tutmak, Galata Sarayı ve İbrâhim Paşa Sarayı'nın yiyecek ve giyecek giderlerini, Eski ve yeni (Topkapı) saraylarla padişah hareminin maaş ve masraflarını karşılamak şehreminin başlıca görevleridir. Ayrıca Surre alayları için gerekli eşyaları satın alır, sarayın nakliye ücretlerini öder, Enderun'un ihtiyacı olan kap kacağı satın alır ve onarımlarıyla ilgilenir, sarayın mühimmatını temin ederdi. Bkz. Ali Akyıldız, "Şehremini", **DİA**, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 459- 460.

[1169] Sarayın mutfağı olan Matbah-ı Amire'nin bütün ihtiyaçlarını sağlamakla yükümlü olan görevlidir. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Emin", **DİA**, XI, İstanbul, 1995, s. 112; Hacegân rütbesinde olan Matbah Emini'nin yardımcıları da bulunduğu gibi yazı işlerine bakan biri büyük, diğeri küçük masraf kâtibi adı verilen kâtipleri de vardı. Bkz. Pakalın, "Matbah-ı Âmire Emini", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 418.

[1170] Sarayın ahırlarına arpa ve ot ile hayvanların ihtiyaçlarını sağlamakla görevli olan kişidir. Hacegân-ı divân-ı hümayûn rütbesinde olan bu görevli ayrıca İstanbul'a gelen muvakkat elçi ve murahhaslarla, beylerbeyi, sancak beyi gibi misafir devlet adamlarının atlarına, savaş zamanlarında da cephedeki hayvanlara ot ve arpa sağlamakla da görevliydiler. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 387.

[1171] Tersâne-i Amire'deki bütün işlerden sorumlu olan görevlidir. Hacegân rütbesinde olan tersane emininin görevleri arasında; gemi inşası için gereken kereste, sütun, demir, çivi, kurşun, katran, zift, balık yağı, don yağı, balmumu, keten, kürek, lenger, pusula, yelken vs. malzemeyi temin etmek, gemilere kürekçi ve halatçı getirmek, gemilerdeki mürettebatın ve savaşçıların yiyecek ve giyecek ihtiyacını sağlamak bulunmaktaydı. Yapılan bu harcamalar Tersane emini tarafından bir muhasebe defterine kaydedilirdi. Tersane eminliği 1804 yılında kaldırılmış ve yerine Umûr-ı Bahriyye Nezâreti kurulmuştur. Bkz. İdris Bostan, "Tersâne-i Âmire", **DİA**, XL, Ankara, 2011, s. 515; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 425- 426.

[1172] Sefere giden ordunun konaklayacağı yerleri ve oralarda yiyecek ve içeceklerini hazırlamakla görevli olan kişilerdir. Nüzul emini, avarız ve nüzul adı altında halktan topladıkları vergilerle bu görevini yerine getirirdi. Bkz. Pakalın, "Nüzul Emini"**, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 710.

[1173] Fetihten sonra İstanbul'da II. Mehmed tarafından kurulan Acemi Ocağı'nın idaresiyle görevlendirilen bu ağaya şehrin isminden ötürü İstanbul Ağası adı verilmiştir. Acemi ocakları, diğer yeniçeri teşkilatıyla ilgili kurumlar gibi doğrudan yeniçeri ağasına ocakla ilgili tüm resmî yazılar ona hitaben gönderilirdi. Ancak yeniçeri ağasının işlerinin yoğunluğu nedeniyle Acemi Ocağı'nın idaresi İstanbul Ağası'na bırakılmıştı. Aynı zamanda İstanbul'un merkez kumandanı olan İstanbul Ağası'nın görevleri arasında, İstanbul'a gelen devşirme oğlanlarının eğitimleri için Türk ailelerine dağıtılmaları, daha sonra bunların İstanbul Acemi Ocağı'na alınmaları, odalara taksimi ve zamanı gelince kapıya çıkarılmaları, yeniçeri ağası ve sekbanbaşı sefere gittiği zaman İstanbul'un asayişini sağlamak geliyordu. Abdülkadir Özcan, "İstanbul Ağası", **DİA**, XXIII, İstanbul, 2001, s. 302.

Cebehâne-i Âmire Mühimmâtı Behâsına	5.214	625.680
Mehterhâne-i Âmire Mühimmâtı Behâsına	5.384,5	646.140
Baruthâne Nâzırına	9.389,5	1.126.740
Mora Cânibinden İktiza Eden Mesârif İçin	150	18.000
Toplam	**258.996,5**	**31.079.580**

Yukarıdaki tabloda yer alan veriler muaccele gelirlerinin yaklaşık % 16,5'luk kısmının bazı eminlere, nazırlara ve ağalara aktarıldığını göstermektedir.

Bunlardan başka yine kapıkullarından yeniçerilerin, cebecilerin, topçuların ve sipahilerin giyim-kuşam masrafları, erzak, kışlak kiraları, bazı askerî sınıfa mensup kişilerin harcırah ve saliyaneleri, piyade ve süvarilerin bahşiş ve ulufeleri, Hac masrafları, Bağdat'ın erzak masrafı, donanma kumandanları ve Kırım Hanlarının yıllık maaşları, kalelerin tamiri ve vezir maaşları gibi daha çok askerî sınıf mensuplarının maaşları da bu muaccele gelirlerinden ödenmiştir. [1174] Bu ödemeler ise toplam muaccele gelirlerinin %12'si demekti. Bu harcamaların dökümü de aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Tablo: 7- Askerî Personel (Kapıkulları) ve Diğer Masraflar İçin Yapılan Harcamalar (1695-1704)

Harcama Kalemi	**Kuruş**	**Akçe**
Dergâh-ı Âli Yeniçerilerinin Masrafına Verilen[1175]		
Zahire Bahâlarına	16.165	1.939.800
Zemistânî Bahâlarına	19.265	2.311.800
Edirne Kışlağında Nân Bahâlarına	15.746	1.889.520
Edirne Kışlağında Konak Kirâyelerine	1.701	204.120
Sâyishâne ve Saka Bârgîrlerine	14.415	1.729.800
Seksoncubaşı[1176] Osman Ağa'nın Mesârifine	1.600	192.000

[1174] BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 2.
[1175] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 5.
[1176] Yeniçeri Ocağı ortalarından 71. ortanın komutanına verilen isimdir. Bunun yerine "Samsoncubaşı" ya da "Sansoncubaşı" tabirleri de kullanılmaktaydı. Seksoncubaşı ağa divanının azalarından olup Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte (1826) tarihe karışmıştır. Bkz. Pakalın, "Seksoncu Başı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 150-151.

Çavuşların Harc-râhına	422.5	50.700
Edirne'de Çuka Anbarı Sâyisine	4000	480.000
Trabzon Cânibine Me'mûr Olanların Misk ve Musluk Bahâlarına	1.286,5	154.380
Bazı Serhadlere Me'mur Olanların Navl-i Sefinelerine	1.237	148.440
Toplam	**75.838**	**9.100.560**
Dergâh-ı Âli Topçularının Masrafına Verilen[1177]		
Zahîre-bahâ	568	68.160
Atiyye-i Cülûs	252	30.240
Bahâ-i Nân ve Lahm	450	54.000
Toplam	**1.270**	**152.400**
Dergâh-ı Âli Cebecilerinin Ortaları Tanzimi	1.510	181.200
Sipâh ve Aşağı Dört Bölük Halkının Zahire Bahâlarına Verilen[1178]		
Serdengeçdiyân[1179]	5.000	600.000
Serdengeçdiyân-ı Edirne	023,5	2.820
Bölük-i Erba'a	1.000	120.000
Toplam	**6.023,5**	**722.820**
Hacc-ı Şerif Mesârifine Verilen	19.694,5	2.363.340
Bağdad Zahiresi İçün Verilen	15.832,5	1.899.900
Şikâr-ı Hümâyûn Mesârifine Verilen[1180]		
Zahire Bahasına	10.952,5	1.314.300
Bargir Bahasına	7.797,5	935.700
Harc-râh	100	12.000
Toplam	**18.850**	**2.262.000**
Semmûr Kürk ve Hil'at-ı Mu'assıra ve sair Hazine Mühimmâtı İçün Verilen	48.893,5	5.867.220

[1177] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.
[1178] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 5.
[1179] Osmanlı ordusu içerisinde yer alan akıncılardan düşman ordusu içerisine dalmak ya da muhasara altına alınan bir kaleye girmek için fedai olarak yazılanlar için kullanılan bir tabirdir. Bunlara, ellerinde kınlarından sıyrılmış kılıçlarla bu tehlikeli vazifeye atıldıkları için "Dalkılıç" da denilmekteydi. Düşman ordusuna dalacak ya da kaleye girecek olanların dönmelerinden ziyade ölme ihtimalleri olduğu için bu ismi almışlardır. Serdengeçtiler, düşman ordusunun sağ, sol ya da arka tarafından ve hep birden hücum ederler, vazifelerini tamamlamadıkça da geri dönemezlerdi. Bkz. Pakalın, "Serdengeçti", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 181.
[1180] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.

Kâğıt ve Kalem Bahası	4.656,5	558.780
Toplam	**53.549,5**	**6.425.940**
Vüzerâ-i İzâm ve Mîrmîrâna Hâs Mâlı ? Virilen[1181]		
Tevki'î Hüseyin Paşa'ya	333,5	40.020
Rumili Valisi'ne	2.934	352.080
Sivas Valisi'ne	5.126	615.120
Haleb Valisine	3.600	432.000
Amid Muhafızı'na	2.000	240.000
Toplam	**13.994**	**1.679.280**
Vüzerâ-i İzâma ve sâire Harc-râh Olmak Üzere Verilen[1182]		
Şehr-i Zor Valisi Vezir Yusuf Paşa'ya	4.166,5	499.980
Dergâh-ı Âlî Kapucıları Kethüdâsı Ağasına	1.500	180.000
Toplam	**5.666,5**	**679.980**
Medâr-ı Ma'işet İçün Virilen[1183]		
Edirne Bostancıbaşısına	1.250	150.000
Şeyhülislâm Beğ'e	650	78.000
(……)	520	62.400
Toplam	**2420,5**	**290.460**
Saliyâne İçün Virilen[1184]		
Ümerâ-i Deryâ Sâliyânelerine	322,5	38.700
Tatar (Kırım) Sultanlarına	1.948	233.760
Toplam	**2.270,5**	**272.460**
Ziyâde Süvâri Levendâtınun Bahşîş ve Ulûfelerine Virilen[1185]		
Sefer Levendâtına	7.541	904.920
Bağdad Levendâtına	5.000	600.000
Sefer (…..) Levendâtına	4.000	480.000
Toplam	**16.541**	**1.984.920**
Serhadd-i Mansûre Kılâ'ı Mesârifine Verilen[1186]		
Lağmlar İçün	4.019	482.280
Zahire Bahasına	500	60.000

[1181] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.
[1182] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.
[1183] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.
[1184] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.
[1185] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.
[1186] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.

Boy (……) Mesârifine	989,5	118.740
Toplam	**5.518,5**	**662.220**

Bu harcamalara ilaveten merkezî hazineden alacaklı bazı emin, mültezim gibi kişilere yapılan ödemeler, bazı beylerbeyilere verilen borçlar, bazı selâtin camilerinin ihtiyaçlarının karşılanması, bazı şehzadelerin ve sultanların cenaze masrafları ile kabirlerinin yapılması, yine bazı fakir fukaranın cenazelerinin teçhiz ve tekfin işleri, Enderun Hazinesi sandıklarının tamiri, haremin ihtiyacı olan bazı eşya ve hareme personel alımı vs. gibi askerî nitelikte olmayan müstakil harcama alanları da muaccele gelirlerinin ödemesine konu olmuştu.[1187]

Tablo: 8- Askerî Nitelikte Olmayan Müstakil Bazı Harcamalar

(1695-1704)

Harcama Kalemi	**Kuruş**	**Akçe**
Bazı Ümenâ ve Mültezimin Alacakları[1188]	62.245	7.469.400
İstikrâz (Borç) İçin Verilen[1189]		
Özi Valisi İbrahim Paşa'ya	2.500	300.000
Mısır Beylerbeyi Hasan Paşa'ya	5.000	600.000
Sultan Süleyman Camii Levâzımına[1190]	119	14.280
Fatıma Sultan'ın Cenazesi Masrafına[1191]	134,5	16.140
Şehzade Sultan Mehmed'in Cenaze Masrafına[1192]	81,5	9.780
Bazı Fakir Fukaranın Cenazelerinin Teçhiz ve Tekfinine[1193]	88	10.560
Enderun Hazinesi Sandıklarının Tamirine[1194]	200	24.000
Harem-i Hümayun İçin Diktirilen Çuka[1195] Kaliçe[1196]	191.5	22.980

[1187] BOA, D.BŞM.MLK, 14087, s. 2.
[1188] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.
[1189] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 6.
[1190] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.
[1191] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.
[1192] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.
[1193] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.
[1194] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.

Harem-i Hümayun İçin Alınan Dâye Cariye Bahâsına[1197]	400	48.000

Sonuç olarak, yaklaşık on yıllık bir dönemi kapsayan muaccele icmalindeki verilerden hareketle malikâne muaccele gelirlerinin, çoğunlukla hem merkezde hem de taşrada görev yapan askerî personel (yeniçeriler, eminler, ağalar, nazırlar vs.) ve sınır boylarında bulunan kalelerdeki neferlerin erzak, giyim-kuşam ve diğer ihtiyaçlarının harcamalarına, üst düzey askerî sınıf mensuplarının (vali, beylerbeyi vs.) maaşlarına ve harcırahlarına, kalelerin tamirine, kısmen de sarayın bazı ihtiyaçlarının ve diğer birtakım işlerin finansmanına harcandığı görülmektedir.

XVIII. yüzyılın siyasî, askerî ve ekonomik panoramasının bir gereği olarak devlet, gelirlerinin büyük bir kısmını askerî harcamalara ayırmıştır. Bunun en önemli sebebi, bu yüzyılda birçok cephede devam eden uzun süreli ve yıpratıcı savaşların finansmanı meselesidir. Bu nedenle devlet, sahip olduğu tüm gelir kaynaklarını, güvenliği sağlayacak kurumlara ve personele aktarmak mecburiyetinde kalmıştır.[1198]

[1195] Çuka, yünden yapılan kumaş çeşitleri için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, "Çuka**", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 384; Kaliçe ise, küçük halı, seccade anlamına gelen bir tabirdir. Bkz. Pakalın, "Kaliçe**", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 151.
[1196] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.
[1197] BOA, D.BŞM.MLK, 14086, s. 7.
[1198] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 92.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANKARA SANCAĞI'NDA MALİKÂNE SİSTEMİNİN UYGULANMASI (1695- 1730)

1. TARİHSEL SÜREÇTE ANKARA

1.1. Ankara'nın Coğrafî ve Fiziki Durumu

Günümüzde Türkiye'nin başkenti olan Ankara, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzey batısında, Sakarya Nehri'nin sağ kollarından Engürü Çayı'nın (Ankara Çayı) geçtiği ovanının doğu kenarında kurulmuştur. Ovanın şehir civarında alçak yeri, deniz seviyesinden 835 m. yüksekliğinde olup, Ankara Kalesi'nin üzerinde bulunduğu tepe (978 m.), bu tepeye 120 metreden fazla bir yükseklik ile hâkim bir konumda bulunmaktadır. Şehrin Haydarpaşa'dan (İstanbul) demiryolu mesafesi 578 km., en yakın Karadeniz kıyısına olan uzaklığı ise 185 km. kadardır.[1199] Orta Anadolu'nun step mıntıkası kenarında, ancak İç Karadeniz bölgesinin dağlık yörelerinden uzak ve korunmaya elverişli bir yerde olması sebebiyle, eskiden beri kervan yollarının uğrağı olmuştur.[1200] Coğrafî özelliği dolayısıyla birçok ticaret yollarının Ankara'dan geçmesi, zaman zaman dikkatleri üzerine çekerek saldırılara maruz kalmasına neden olduğu gibi, zaman zaman da sükûn içerisinde gelişmesine yardımcı olmuştur.[1201]

Ankara, müstahkem mevkii yanında ana yolların kesiştiği bir kavşak noktası olması nedeniyle de tarih boyunca büyük önem kazanmıştır. Şehrin verimli Çubuk Ovası'nın güneyinde, su ihtiyacını sağlayabileceği Hatip Çayı'nın (Bentderesi) kenarında savunmaya son derece elverişli sarp kayalık bir tepenin eteklerinde ve ilkçağın önemli yolları üzerinde olması, Anadolu'nun en eski şehirlerinden biri olduğu izlenimini bırakmaktadır.[1202] Şehir aynı özelliğini Osmanlılar döneminde de devam ettirmiştir. İmparatorluk içerisinde, şehirler arasındaki ticarete olanak sağlayan pek çok yol bulunmaktaydı. Öyle ki, Ankara Anadolu'nun ortasında olup,

[1199] Besim Darkot, "Ankara", **İA**, I, MEB Yay., İstanbul, 1978, s. 437.
[1200] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 4.
[1201] Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s. 22.
[1202] Sargon Erdem, "Ankara (İslâm Öncesi)", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 201.

bu özelliği nedeniyle tarihte "Kral Yolu"[1203] olarak bilinen yol buradan geçmektedir. Bu ticaret yolu Selçuklular tarafından kullanıldığı gibi, Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır. Bu yollar üzerinde yapılmış olan kervansaraylar bu durumun en açık delilidir.[1204]

XIV. yüzyıl sonlarında Bursa, Osmanlı Devleti'nin en önemli ipek ticaret ve sanayi merkezlerinden biri konumundaydı. Diğer taraftan XV. yüzyılda Avrupa'da ipekli sanayi büyük bir gelişme göstermiş ve İran'ın makbul ipekleri Bursa'da her zamankinden daha çok aranır olmuştu. Böylece XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'nın, Halep gibi Akdeniz memleketleri içinde önemli bir ipek pazarı haline geldiği görülmektedir. Bu nedenle, Tebriz ile Bursa arasında tarihî ipek yolunun canlılığını hala koruduğu bilinmektedir. Bu yol, biri kuzeyden Kastamonu-Bolu, diğeri güneyden Ankara- Çorum üzerinden iki istikamet takip ettikten sonra Amasya-Tokat-Erzincan-Erzurum ve Aras Vadisi üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu.[1205] 1539 yılında Venedik hizmetinde İran'a giden Michele Membre isminde bir elçi, Manisa'dan Afyon'a, oradan da Türk ve Ermeni tüccarlarla birlikte Sivrihisar üzerinden Ankara'ya gelmiştir. Ankara'dan yine bir tüccar grubu ile yola çıkarak Çankırı'ya geçen Membre, burada İran'dan gelen ve İstanbul'a gitmekte olan bir kervan ile karşılaştığını yazmaktadır.[1206] Yine 1555 yılında Amasya'ya giden Busbeck de Ankara'ya bu yoldan gitmiştir.[1207] Nitekim Busbeck ilk olarak, yıllık vergi konusunda Kanuni Sultan Süleyman ile görüşmeler yapması ve Osmanlıların hâkimiyetindeki yerlerin keşfedilmesi için Kutsal Roma İmparatoru I. Ferdinand'ın diplomatik elçisi olarak İstanbul'a gönderilmişti. Flaman diplomat Busbeck ile başkanlığındaki heyet, seyahatlerine 22 Haziran 1553 tarihinde başlamış ve 1554'te İstanbul'a varmışlardı. Ancak bu sırada padişahın Amasya'da olması nedeniyle

[1203]Heredot'un, Pers İmparatorluğu'nun "kral yolları" olarak adlandırdığı yollar hakkında, eserinde vermiş olduğu bilgilerden bu yolun Ankara'dan geçmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Heredot eserinde, bu kral yollarının Lidya'nın Sardes (şimdiki Sart) şehrinden başlayarak Frigya ülkesi içerisinden geçip, Kızılırmak'ı aştıktan sonra, Kapadokya'dan Kilikya sınırlarına ulaştığını yazmaktadır. H. Kiepert ise, Heredot'un bu kayıtlarından yola çıkarak, kral yollarının takip ettiği istikameti ve bu yolun Frigya dâhilinde, Ankara'dan Kızılırmak'ı geçip kuzeyde Tokat'a kadar çıktıktan sonra, Sivas üzerinden ve Malatya'dan Fırat'a ulaştığını açıklamaktadır. Zira Kiepert'e göre, merkezî Anadolu'yu kat ederek, Kızılırmak üzerinden doğuya giden yollar Tuz çölünün kuzeyinden geçmişlerdir. Bkz. Afif Erzen, *İlkçağda Ankara*, 2. Bs.,TTK Yay., Ankara, 2010, s. 32- 33.

[1204] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 22; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 4.

[1205] Halil İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 208- 209.

[1206] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 4- 5.

[1207] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 22; Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 5.

Busbeck ve maiyeti, Gebze, İzmit, İznik, Ankara ve Çorum üzerinden Amasya'ya gitmiştir. Heyet, Ankara'ya geldiği vakit buradaki Latince ve Yunanca yazıtları kopyalamış, ayrıca antik abideleri, sikkeleri, yöresel çiçek ve hayvanları da kaydetmişlerdir.[1208]

Önem taşıyan bir başka yol ise, Anadolu'yu çaprazlama kat eden Halep-Şam yolu idi. Bir ucu İstanbul, diğeri Bursa olan bu yol, Anadolu'yu Kütahya, Afyon, Akşehir, Konya ve Adana istikametinde geçtikten sonra Şam'a ulaşmaktaydı. Ankara bu yol ile Kayseri üzerinden bağlantılı idi. Siemon isimli Polonyalı bir seyyah, 1616 yılında Halep'ten, Maraş-Kayseri yoluyla Ankara'ya gelmiş ve buradan İstanbul'a giderken Konya-Akşehir-Afyon-İzmit yolunu takip etmişti. Birçok Ankaralının Halep'e gidip orada uzun süre kalarak ticaret yaptıkları dikkate alınırsa, bu yolun sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın başlarında Ankara, Konya üzerinden Antalya-İskenderiye arasındaki deniz yoluna bağlı bulunmaktaydı.[1209]

Görüldüğü üzere daha önceki yüzyıllarda kullanılan ticaret ve kervan yolları her dönemde kullanılmakta ve Ankara'nın transit ticarette olan önemini ortaya koymaktadır.[1210] Kara ulaşımı ve haberleşmenin kervanlarla veya ulaklarla yapıldığı bir dönemde Ankara, ana ulaşım yollarının oldukça merkezi bir noktasında yer almaktadır. Anadolu'nun önemli kervan yolları üzerinde bulunması ve kervan taşımacılığının nitelikleri de göz önüne alınırsa, Ankara'nın bazı metalarının üretiminde özelleşmiş olması tabiidir. Kervan ticaretinin bu örgütlenme şekli, kervan yolu üzerindeki kentlerin üretimde özelleşmelerini gerektirir. Klasik Anadolu şehri bu nedenle sadece çevresine yönelik üretim yapmamakta, aynı zamanda uzun mesafe ticareti için özelleşmiş üretim yapmaktaydı. Bu bağlamda bakıldığında, Ankara'da sof [1211] üretimi, ticaretin yukarıda bahsettiğimiz özelliğine bağlı olarak, iklim

[1208] H. Sinan Sülüner, "Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Döneminde Ankara", **Ankara Araştırmaları Dergisi**, 2 (1), Haziran 2014, Ankara, 2014, s. 12.
[1209] Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar**, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 146. Osmanlı kentlerinin ulaşım ve ticaret ağı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 146- 169.
[1210] Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies I**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry), İstanbul, 1980, s. 87.
[1211] İnce keçi kılından şal gibi dokunan yünden yapılmış bir çeşit kumaş adıdır. İnce sof, kalın sof, muhayyer ve mevceli çeşitleri olduğu gibi, yapıldığı yere göre Ankara sofu, Bağdat sofu adını da alır.

özelliklerinin Ankara keçisi üzerindeki olumlu etkileri, dolayısıyla tiftiğin yüksek kalitesi vb. etmenlerle, şehrin ekonomisini belirleyen başlıca üretimlerden biri olarak yüzyıllarca devam etmiştir.[1212]

1.2. İlkçağlardan Osmanlılara Kadar Ankara

Ankara ve çevresi tarihteki en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Ankara civarında rastlanan prehistorik izler, buradaki iskânın eskiliğine dalalet etmektedir. Bu çevrede yaşayan insanların, oturdukları noktaya verdikleri, tarihe geçmiş ilk ismin pek az değişerek zamanımıza kadar gelmiş olması kayda değer bir olaydır. Ankara'nın adı ve kuruluşu hakkında ilkçağ yazarları detaylı bilgiler vermemekle birlikte pek çok farklı görüş ortaya atılmıştır. Şehrin çeşitli dönemlerde Ankyra, Ankras, Angora, Engürü, Engüriye şekillerinde kullanılan isminin kimler tarafından konulduğu ve bu isimlerin ne anlama geldiği kesinlikle bilinmemektedir. Grek tarihçisi Pausanias, burayı Frig Kralı Midas'ın kurduğunu ve orada bulduğu bir gemi çapasını sembol olarak şehre Ankyra (Grekçede gemi çapası) ismini verdiğini rivayet etmektedir. Stephanos Byzantios ise, Pausanias'tan daha önce yaşamış olan Afrodiyaslı Apollionios'a atfen, Pontus Kralı Mithridates'in müttefiki olarak Mısırlı Ptolemaioslar'a karşı savaşan Galatların, kazandıkları bir deniz savaşı şerefine bu şehri kurdukları ve zaferin bir sembolü olarak Ptolemaioslar'dan ele geçirdikleri gemi çapasından dolayı da adını Ankyra koyduklarını yazmaktadır. Hatta o döneme ait Ankara sikkelerinin üzerinde bir çapa resmi olduğunu da belirtmektedir.[1213]

Ankara'nın en eski adının "Ankyra" olduğu ve bu adın Yunanca "çapa" kelimesine karşılık geldiği birçok kaynak tarafından da zikredilmektedir. Avrupalılar arasında şehrin adının Yunanca aghuridha (koruk), anguri (hıyar) kelimelerine ve Kiepert gibi, Ermenice ankur (arızalı, üstü gayr-i muntazam manasına) kelimesine bağlamak isteyenler de olmuştur.[1214] Eski Arap coğrafyacıları ve tarihçileri,

---

Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Sof", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 241. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Ankara şehri, şehir ve çevresinde dokunan soflarıyla hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Avrupa'da ün yapmıştı. Hammadde olarak tiftik keçisinin kılları kullanılmakta olup, Orta Anadolu bozkırlarının dışında bu hayvanı yetiştirmek kolay değildi. Bu yüzden doğal çevresinin dışına götürülen tiftik keçisinin tüylerinin bozulduğuna alelade keçi tüyüne benzediğine inanılmaktaydı. Bkz. Suraiya N. Faroqhi, " On Yedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", **İÜİFM**, 41, Sayı: 1-4, İstanbul, 1982-83, s. 237.

[1212] Mehmet Tunçer, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14- 20. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 28- 29.

[1213] Erdem, "Ankara (İslâm Öncesi)", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 202.

[1214] Darkot, "Ankara", **İA**, I, İstanbul, 1978, s. 438.

Ankara'nın eski Yunan telaffuzu olan Angira'yı muhafaza etmişlerdir. Moğol istilasından önce İbnü'l-Esir ve Yakut'ta da, Anguriye isimleri görülmektedir. Türkçeleşmiş olan Ungüri daha sonra Ungüriye olmuştur. Bunu Anguriye şeklinde telaffuz edenler de olmuştur. Bu son şeklin telaffuzu, Ankara Kalesi'nin angarya ile inşa edilmesinden ileri geldiği söylenmektedir. Yine Ankara'ya Ankara'nın vaziyetine, mahsulüne göre kendisine birtakım sıfatlar verilmiş olup, Neocoros bu kabildendir. Ortaçağ Arap kaynaklarında ise, Ankara'ya "Zatülselâsil" veya "Selâsil" ismi verilmiştir. Bundan şehrin dağ silsileleriyle çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır.[1215] İlerleyen dönemde bu isim değişerek "Acyra, Ankura, Ankuria, Anguri, Engürü, Engüriye, Angare, Angora, Ancora vb." şekillere de girmiştir.[1216] XVII. yüzyılda resmî olarak Osmanlı Devleti tarafından Ankara şekli kabul edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olduğu tarihten itibaren de bütün dünya tarafından bu şekil tanınmıştır. Yukarıda verdiğimiz izahatlardan, başkentimiz Ankara'nın insanlığın en eski kültür devresinden beri meskûn olduğu ve milattan önce üçüncü binden şimdiye kadar, pek az bir değişiklikle aynı ismi taşıdığı anlaşılmaktadır.[1217]

Yapılan arkeolojik çalışmalar, Ankara'daki ilk yerleşimin Ankara Kalesi ve çevresinde, Neolitik Çağ'da olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Ankara şehrinin kuruluşu ve bilinen ilk tarihi M.Ö. VIII. yüzyılda Friglerle başlamıştır. Frigler, Hacı Bayram tepesi ve çevresinde oturmaktaydılar. Ankara çevresinde çok sayıda Frig tümülüsü bulunması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Yine Ankara Kalesi Galatların müstahkem mevkilerinden birisi olmuştur. M.Ö. III. yüzyılda Galatlar ve ondan sonra da M.Ö. I. yüzyılda Romalıların eyalet merkezi Ankara olmuştur.[1218]

İslamiyet'in ilk dönemlerinde Ankara, Anadolu'nun diğer şehirleri gibi Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde olup, imparatorluğun mühimmat ve erzak depolarının bulunduğu başlıca konaklama yerlerinden birisi idi. Emeviler döneminde İslam ordularının Anadolu'ya gerçekleştirdiği akınlar sırasında 664 yılında Ankara'yı fethettiği söylense de İslam kaynaklarında bunu doğrulayan herhangi bir

[1215] Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yay., 2. Bs., Ankara, 2005, s. 12- 13.
[1216] Birsen Edanur Yıldırım, Ankara Sancağı'nın Tarihi Coğrafya Bakımından Yerleşme ve Nüfusu (1871-1907), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 28.
[1217] Erzen, *İlkçağda Ankara*, s. 28.
[1218] Gökçe Günel-Ali Kılcı, "Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara'yı Tanımak", **Ankara Araştırmaları Dergisi,** 3 (1), Haziran 2015, Ankara, 2015, s. 90.

bilgi bulunmamaktadır. Bundan yaklaşık bir buçuk asır sonra Abbasi halifesi Harun Reşid zamanında İslam orduları 797 yılında şehri fethetmiş, ancak daha sonra Bizans'a bırakmak zorunda kalınmıştır. Bundan on yıl sonra yeniden Abbasi hâkimiyetine giren Ankara, ilerleyen süreçte zaman zaman Müslümanlar ve Bizans arasında el değiştirmiştir. Malazgirt Zaferi'nden iki yıl sonra 1073 yılında Selçuklular tarafından fethedilen Ankara, I. Haçlı Seferi sırasında Haçlılar tarafından işgal edilmiş ve Haçlılarla Bizanslılar arasında yapılan anlaşma ile 1101 yılında yeniden Bizanslılara bırakılmıştır. 1127 yılından kısa bir süre önce tekrar Selçukluların eline geçen şehir, XIV. yüzyılın başlarına kadar Selçuklu hâkimiyetinde kalmıştır. 1304-1341 yılları arasında Anadolu'yu istila eden İlhanlılara tâbi olan Ankara, bu dönemde Moğol istilasından kaçan çok sayıda sanatkâr ve meslek erbabına ev sahipliği yapmıştır. İlhanlıların Anadolu'dan ayrılmasından sonra Ankara, 1341 yılından Osmanlı hâkimiyetine kadar ise Eratnaoğulları'nın idaresinde kalmıştır.[1219]

1.3. Osmanlılar Devrinde Ankara

Eratnaoğulları'nın beyi Eradna'nın 1352 yılında vefat etmesinden sonra yerine geçen oğulları zamanındaki karışıklıktan istifade eden Orhan Gazi, doğu hududunda önemli bir nokta olan Ankara'ya oğlu Süleyman Paşa kumandasında bir kuvvet göndermiş ve şehir 1354 yılında Osmanlı ülkesine dâhil edilmiştir.[1220] Alâeddin Camii'nde I. Murad dönemine ait bir tamir kitabesinin yer alması, Ankara'da Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcına ışık tutmaktadır.[1221]

[1219] Abdülkerim Özaydın, "Ankara (İslâmi Dönem)", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 203- 204.

[1220] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, 4. Bs., TTK Yay., Ankara, 1982, s. 124. Osmanlılar Ankara'ya bu tarihten daha önce, devletin kurucusu olan Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Bey zamanında gelmiş ve burası kendilerine yurt olarak verilmişti. Bu durum Osmanlı kaynaklarına şu şekilde yansımıştır: "… *Bir süre geçince Ertuğrul Gazi, gaza ve cihada niyet ederek, en büyük oğlu Savcı diye tanınan Saruyatı'yı Rum ülkesinin sultanı Selçuklu soyundan Keyhusrev'in oğlu Alâaddin-i Keykubad'ın huzuruna göndermiş, dileğini bildirerek boyunun konacağı ucun açıklanmasını istemişti. Sultan Alâeddin, kendi ayaklariyle olan bu gelişi, gerçek mutluluğa ve devlet kuşunun kanatlanmasına aracı olarak gördüğünden, onlara Ankara ucu üzerinde Karacadağ'ı ayırmış, yaylak ve kışlak tutacakları yerleri de göstermişti*…" Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, I, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999, s. 26.

[1221] Bu kitabenin dışında, Kangırıkapısı civarında demirli köprü üzerine 777 senesi Muharrem'inin sonunda (Temmuz 1375) inşa olunduğunu gösteren bir başka kitabe de Ankara'daki Osmanlı hâkimiyetini teyit etmektedir. Bkz. Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, s. 70.

Bu tarihten sonra Osmanlı-Karaman nüfuz mücadelesinden etkilenen Ankara, 1402 yılında Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki Ankara Savaşı'na[1222] sahne olmuştur. Timur'un Anadolu'dan çekilmesiyle Ankara, Amasya'da hüküm süren Çelebi Mehmed'in kontrolüne geçmiş, Fetret devrinde İsa Çelebi tarafından kuşatıldıysa da alınamamıştır. 1406 yılında bu defa Süleyman Çelebi Ankara önlerine gelerek kaleyi kuşatma altına aldı. Bir hile ile Süleyman Çelebi'nin kaleyi ele geçirmesi üzerine Çelebi Mehmed, Karamanoğlu Mehmed Bey ile anlaşarak Süleyman Çelebi'ye karşı harekete geçti. Süleyman Çelebi'nin kardeşi Musa'nın faaliyetlerini haber alıp Rumeli'ye geçmesi üzerine Çelebi Mehmed, Ankara dâhil olmak üzere Bursa yöresini tekrar ele geçirdi. Bu dönemde Ankara, Karaman sınır bölgesinde stratejik öneme sahip bir üs niteliği taşıyordu.[1223]

Ankara, 1482 yılında Cem Sultan ile II. Bayezid arasındaki mücadeleler esnasında yeniden ön plana çıkmıştır. Bu tarihte Ankara sancakbeyi olan Trabzonlu Mehmed Bey, Cem Sultan'ın yanında yer almıştı. Hatta Cem Sultan'ın Ankara'da bulunan ailesini almak üzere şehre geldiğinde Cem Sultan'ın ailesinin İstanbul'a götürüldüğünü öğrenmiş, bunun üzerine Ankara'da birkaç gün kalmıştır. O sırada Rumiye-i Suğra[1224] beylerbeyi olan Süleyman Paşa, Amasya'dan hareket ederek padişaha itaatini arz etmek amacıyla Ankara'dan geçtiğinde Çubuk Ovası'nda Mehmed Bey ile çarpışmış ve bu çarpışma neticesinde Mehmed Bey ve taraftarları öldürülmüşlerdir.[1225] Mehmed Bey olayını öğrenen Cem Sultan, Süleyman Paşa'yı ele geçirmek için Ankara'ya gelmiş, ancak Süleyman Paşa'ya yetişememiştir. Bu

[1222] Ankara Savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil Çetin, Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005; Murat Yılmaz, Bizans Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016.

[1223] Rifat Özdemir, "Ankara (Osmanlılar Devri)", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 204- 205. Ankara'nın bu önemi Osmanlı tarihlerinde şöyle ifade edilmektedir: " … *Bizim yerimiz uçtur. Karaman ağzıdır. Gidildiği takdirce Karamanlı gelip; ili, memleketi gaaret harap eder*." Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995, s. 497.

[1224] Osmanlı Devleti'nin son asırlarına kadar Rum Eyaleti'nin çekirdeği ve esası olan Sivas-Tokat-Amasya bölgesi, Rum kelimesinin coğrafî bir ıstılah olarak öteden beri zaman zaman Anadolu'nun daha geniş bir kısmını "İklim-i Rum", "Memleket-i Rum" şeklinde ifade etmesinden dolayı bir ayrıma tabi tutularak çok defa "Rumiye-i Suğra" adını almış ve bu bölge idarî bir birim olarak teşekkül edince de "Eyalet-i Rumiye-i Suğra" diye tanınmıştır. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 6, Ankara, 1965, s. 51.

[1225] Özdemir, "Ankara (Osmanlılar Devri)", **DİA**, III, s. 205; Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, s. 130.

sırada II. Bayezid'in askerlerinin geldiği haberini alınca Ankara'dan kaçmak zorunda kalmıştır.[1226]

Bu olaylardan sonra uzun süre önemli bir olaya sahne olmayan Ankara, XVII. yüzyıl başlarında Celali İsyanları[1227] nedeniyle sıkıntılı günler yaşadı. Şehir halkı 1607'de burayı kuşatan Kalenderoğlu Mehmed'e karşı uzun müddet direndi. Kalenderoğlu şehre girmeyi başarsa da kaleyi ele geçirmeye muvaffak olamadı.[1228] Zira şehrin etrafı kalın duvarlarla korunaklı hale getirildiğinden savunması kolay olmaktaydı.[1229] XVIII. yüzyılda da kayda değer bir gelişmeye sahne olmayan Ankara, zaman zaman isyan eden devlet adamları ve yerel beyler tarafından sıkıştırıldı. XIX. yüzyılda, II. Mahmud'a karşı isyan eden Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın askerleri tarafından istilaya uğradı. Milli Mücadele döneminde Ankara, 27 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın gelmesiyle yeni bir devletin merkezi olmaya aday oldu. Öyle ki, 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi

---

[1226] Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, III, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999, s. 210. Aşıkpaşazade ise bu olayı şöyle nakletmektedir: "… *Cem, Karamanoğlu'la yürüdü, Ankara'ya geldiler. Bu taraftan Sultan Bayezid Han da yürüdü, doğru Ankara'ya hücum etti. Sultan Bayezid Han varmadan o Cem'e varan hain ve Amasya askerinden Ankara havalisine gönderilen keşif koluyla karşılaştılar. Aman vermeyip köpek gibi tepelediler. Onunla birlikte gelen Karaman kuzgunlarının bir kısmını da kırdılar. Kurtulanları güç bela başlarını alıp kaçtı. Bu taraftan Sultan Bayezid Han da devletle ilerledi, Ankara'ya vardı. Ankara'da birkaç gün istirahat ettiler. Cem, Karamanoğlu'yla kaçıp İçil'e girdi. Sultan Bayezid Han da Cem'in ardınca tekrar Konya'ya geldi. Asker seçip burada bıraktılar. Cem kaçarak deniz kıyısına ulaştı. Bir gemi buldu. Gemiye bindi ve denize açıldı. Nereye gittiği bilinmez. Bu konuda da garaip, acayip hikâyeler çoktur. Ben özetledim. Sultan Bayezid oradan hareket etti, devletle tekrar İstanbul'a geldi*…" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003, s. 277.

[1227] Celali İsyanları'nın bu dönemde Ankara ve diğer Anadolu şehirlerindeki tesirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Barış Yay., Ankara, 1999.

[1228] Eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle Saruhan taraflarında mağlup olduktan sonra af isteyen Kalenderoğlu'na Ankara Sancağı tevcih edilmiştir. Bu eşkıya, Ankara'da doğmuştur. Yeni vazifesine gitmek için yola çıkar çıkmaz, uğradığı yerleri yağma eder ve halka zulmederdi. Bundan haberdar olan Ankara halkı ona itaat etmeyip, silah ile mukavemet etmiştir. Bunu gören Kalenderoğlu Ankara'yı muhasara etmeye başlamıştır. Eşkıyaları ortadan kaldırmakla vazifeli olarak Anadolu'ya göderilen Serdar-ı Ekrem Murat Paşa Konya'ya geldiğinde, mahsur kalan Ankara halkı kendisinden yardım istemiştir. Bunun üzerine Murat Paşa Ankara'ya Tekeli Paşa'yı göndermiştir. Bu yeni kuvvetlere karşı koyamayacağını anlayan Kalenderoğlu kaçmış ve yolda bulduklarını alt üst ettikten sonra Bursa Kalesi'ni muhasara etmeye başlamıştır. Bkz. Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, s. 138.

[1229] XVIII ve XIX. yüzyıllarda Ankara'ya gelen seyyahların bazılarının çizdiği resimlerde, şehri kuşatmış görünen duvar, XVI. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Şehrin böyle bir korunağa ihtiyaç duymasının temel nedeni sözünü ettiğimiz Celalî İsyanları ile yakından alakalıdır. Bu durum dönemin belgelerine de yansımıştır. Örneğin; Kasım Sonları 1607 (Evâil-i Şaban 1016) tarihli bir kayıtta şu ifadeler geçmektedir: "… beş altı seneden berü eşkıyâ taifesi ahâli-i vilâyeti gâret ve hasaret etmekte nefs i Ankara'nın etrafına vilâyet halkı kendü mâlları ile hisâr mânendi bir divâr ihdas ve otuz kırk mikdâri kulleler bina idüb eşkıyâ zuhur eyledikde livâ-i mezbûr halkı tahassun idüb… eşkıyâ def oldukça herkes jendü kisb ü kârlarına gider…" Bkz. Özer Ergenç, "XVI. Yüzyıl Ankara'sının Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 106.

burada toplanmış ve 13 Ekim 1923'te de yeni kurulan Türkiye Devleti'nin başkenti kabul edilmiştir. Yine bu devletin yönetim biçimi olan cumhuriyet de 29 Ekim 1923'te Ankara'da ilan edilmiştir.[1230]

1.4. Ankara'nın Demografik Durumu

Şehir hayatının iyi tetkik edilebilmesi için, şehirde yaşayan nüfusun ayrıntılı olarak tespit edilmesi bir gerekliliktir. Şehir demografisinin iyi bilinmesi, birçok toplumsal ve ekonomik problemlerin çözülmesine de yardımcı olmaktadır.[1231] Bu hususu Ömer Lütfi Barkan şu şekilde dile getirmektedir: "*Gerçekten tarih ilminin şimdiye kadar muhtelif devir ve medeniyetlerin hususiyetlerini, devletlerin askerî ve idarî teşkilâtını, içtimaî ve iktisadî münasebetler nizamını tetkik ve izah etmek isterken, o devir ve medeniyetlere has nüfus imkân ve zaruretlerini, memleket nüfusunun kütlesi, kesafet ve dinamizmi, harita üzerindeki yayılış ve konuş şekli, yer değiştirme imkân ve sür'ati, artış nisbeti, yaşlara, cinsiyete ve meşguliyet nevine göre terekküp tarzı ilâh.. gibi demografik âmilleri hesaba katmamış olması, birçok hadiselerin ilmî bir izahtan mahrum kalmasına ve dolayısiyle tarihin diğer ilimler arasındaki itibarının lâyıkiyle teessüs edememesine sebep olmuştur…*"[1232]

XV. yüzyılda Ankara'nın şehir nüfusunun yaklaşık 5.000-6.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.[1233] Ankara ile çevresindeki ekonomik faaliyetlerin yoğunluğu şehrin büyük bir şehir olduğuna delalet etmektedir. Ancak şehrin büyüklüğü hakkındaki Osmanlı Anadolu'sunun benzeri şehirleri hakkında doğrudan bilinenden azdır. Zira XV. yüzyıl Ankara'sına ait bir tahrir defteri, Ankara ve çevresi hakkında bilgiler ihtiva etmektedir ancak şehir hakkında bilgi içermemektedir. Bu sebeple, Ankara'nın nüfusuna dair içeriği kullanılmaya en uygun ilk bilgilere Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarında hazırlanan bir tahrir defterinden ulaşmak mümkün olmuştur.[1234] XVI. yüzyılın ilk yarısında, bu tapu tahrir

---

[1230] Özdemir, "Ankara (Osmanlılar Devri)", **DİA**, III, s. 205.
[1231] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 99.
[1232] Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, X, (1951-53), İstanbul, 1953, s. 2. XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı toplumunun demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Barış Yay., Ankara, 1999.
[1233] Sevgi Aktüre, "16. Yüzyıl Ankara'sı Üzerine Bilinenler", **Tarih İçinde Ankara**, **ODTÜ Eylül 1981 Seminer Bildirileri**, (Der. Erdal Yavuz-Ümit Nevzat Uğurel), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara, 1984, s. 17.
[1234] Suraıya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler,* (çev. Hamit Çalışkan), 2. Bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 41.

defterlerindeki kayıtlara göre Ankara'nın nüfusunun, 1522 yılında 12.000-16.000 arasında olduğu görülmektedir.[1235] Bu dönemde kentteki mahalle sayısı 81'e ulaşmıştır. Bu mahallelerin 69'u Müslüman, 3'ü Hıristiyan, 1'i Yahudi, kalan 8 tanesi ise Müslüman ve Hıristiyan unsurların bir arada yaşadığı mahallelerdir.[1236] Bu dönemde Kaleiçi, 8 Müslüman, 1'i gayrimüslim olmak üzere 9 mahalleden oluşmaktadır. Kaleiçi, duvarlarına bitişik yapılardan başlayarak tümüyle iskân edilmiştir ve şehrin bu kesimi, en elit semtlerden birisidir. Kadı sicillerine geçmiş ev satışlarına ilişkin kayıtlar, kaledeki evlerin değerlerinin, diğerlerine oranla çok yüksek olduğunu göstermektedir.[1237] 1523-1530 tarihinde Ankara'nın nüfusu 12.078, 1571 tarihinde ise 26.241'dir. Bu hesaba göre şehir nüfusu yaklaşık 50 yıllık bir zaman zarfında % 117'lik bir artış kaydetmiştir. Bu verilerden Ankara şehrinin 1571 yılındaki nüfusunun, 1523-30 tarihindeki nüfusa göre iki kat arttığı tespit edilmiştir. [1238] 1571-1580 arasındaki dönemde şehrin tahmini nüfusu ise 29.007'dir.[1239]

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. başlarında avârız-hânesi, [1240] cizye ve ispençe kayıtlarına göre ise, Ankara'nın nüfusunun 23.000 ile 25.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Yine şehirde Celali isyanlarından önce 863 avârız-hânesi varken, bunun 263 hânesinin dağılmasının ardından şehir merkezinde 600 avârız-hânesi kaldığı kayıtlara yansımıştır.[1241] 1702 yılında nüfusun sayısı 13.775 iken 1798'de 13.200'e düşmüştür. Kayıtlardan da anlaşılacağı üzere, Ankara nüfusundaki bu düşüşün sebepleri arasında eşkıyalık olayları, kıtlık ve merkezî otoritenin bilhassa sefer zamanlarında halka yüklediği çeşitli yükümlülükler

[1235] Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 1/1, (Ekim 1967), İstanbul, 1967, s. 73- 74.
[1236] Neriman Şahin Güçhan, "16-19. YY. Nüfus Tahminlerine Göre Osmanlı Ankarası'nda Mahallelerin Değişim Süreçleri Üzerine Bir Deneme", **Tarih İçinde Ankara-II**, (Derleyen: Yıldırım Yavuz), ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara, 2001, s. 126.
[1237] Ergenç, "XVI. Yüzyıl Ankara'sının Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri", s. 106.
[1238] Emine Erdoğan, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma), Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 94.
[1239] Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, X, s. 22.
[1240] Avârız-hânesi, tek ailenin oturduğu bir menzil (ev) anlamına gelmeyip, emlâkı bulunan, arazi tasarruf eden kişilerden belirli bir nispete göre tanzim edilmiş, bekâr ve evli, belli bir erkekler gurubunu ifade eden, sayısı bölgeden bölgeye değişen, gerçek bir hâne olmayıp itibârî bir "hane" yani gurubu ifade etmektedir. Bir avârız-hanesi içerisinde bölgeye göre bazen 5, bazen 10, bazen de 15 gerçek hâne bulunabildiği gibi daha fazlası da bulunabiliyordu. Bkz. Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 100; Ömer Lütfi Barkan, "Avârız", **İA**, II, MEB Yay., İstanbul, 1979, s. 14- 15.
[1241] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 59- 60.

gelmektedir.[1242] 1785- 1830 yılları arasında bu rakam tahmini 20.103, 1830 tarihinde ise 22.586'dır. Bu bağlamda bir değerlendirme yapacak olursak, XVII. yüzyılın başlarında 23 ile 25 bin arasında olan Ankara şehri nüfusunun, XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın ortalarında, 1785-1840 yılları arasında da yine 20 ile 23 bin arasında değiştiği görülmektedir. Bu rakamlara göre, şehir nüfusunda artma yerine bir durağanlık, hatta az da olsa bir gerileme meydana gelmiştir. Nüfus miktarının bu şekilde sabit kalması veya az da olsa gerilemesi, şehrin bir gelişme göstermeyip gerilediğine dalalet etmektedir.[1243]

1.5. Ekonomik Durum ve Ticari Hayat

Toplumsal ilişkiler açısından üzerinde durulması gereken önemli hususların başında ekonomik faaliyetler gelmektedir. Genel anlamda ekonomik faaliyet, "insanlar tarafından çeşitli tüketim malları üretilmesi ve bunların çeşitli tüketiciye dağıtılması hizmetlerinin görülmesi" [1244] şeklinde tanımlanabilir. Bu ekonomik faaliyetleri, tarım, sanayi ve ticaret olarak başlıca üç ana kategoride değerlendirmek mümkündür. Bu faaliyet alanlarından şehir hayatını ilgilendirenler ticaret ve sanayidir. [1245] Ticaret, şehirlerin ekonomik niteliklerini tespit ederken üzerinde önemle durulması gereken sektörlerin başında gelmektedir. Tapu tahrir defterlerinde kayıtlı ve şehir ekonomisiyle ilgili vergi kalemlerinde sıklıkla karşılaşılan ihtisab ve pazar vergileri söz konusu bölgelerde ticarî ve ekonomik hayatın varlığına işaret etmektedir.[1246] Osmanlı şehirlerinin ticarî mekân tiplerine bakıldığında, genellikle şehirlerin merkezinin merkez camii, dükkânlar ve bedestenlerin etrafında teşekkül ettiği dikkati çekmektedir. Han, kervansaray, pazar yerleri ve panayır gibi mekânların da bu üçlü yapının etrafında geliştiği görülmektedir.[1247]

Ankara XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Anadolu'sunun en önemli şehirlerinden birisi durumuna gelmişti. İstanbul'un fethinden sonra şehrin içinden

---

[1242] Jülide Akyüz, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 81.
[1243] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 118.
[1244] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 116.
[1245] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 116; Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 217; Akyüz, agt, s. 117.
[1246] Emine Erdoğan Özünlü, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, No: 1, Cilt: 18, Ocak 2010, s. 263.
[1247] Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", **VII. Türk Tarihi Kongresi**, **Kongreye Sunulan Bildiriler**, (Ankara, 25- 29 Eylül 1970), II. Cilt, TTK Yay., Ankara, 1973, s. 776.

geçen ana yol Osmanlı payitahtını bazı şehzadelerin sancakbeyliği yaparak eğitim aldıkları ve XVI. yüzyılın ortalarında Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadelik sancağı olan Amasya ile birleştirmekteydi.[1248] Görüldüğü üzere Ankara, İç Anadolu'nun önemli bir kavşak noktasında bulunmaktaydı. Yolların bu uygun durumu ise, şehirdeki sanayi ve ticaret faaliyetlerinin artmasında önemli rol oynamaktaydı. Ancak zirai faaliyeler de şehir ekonomisine katkı büyük katkı sağlamaktaydı. Nitekim Ankara'nın çevresindeki Keçiviran (Keçiören), Ayvalık, İncirlik, Solfasol, Çinçin, Cebeci bağları, Küçükesat ve Büyükesat bağları ve Çengikayası (Çankaya) bağları gibi yerlerde bağ ve bahçe ziraatı yapılmaktaydı. Çubuk suyu kenarında bahçe ve bostan ziraatı yapılırken, Ankara'nın doğu ve batısında kalan Kasaba-i Bâlâ ve Süflâ nahiye ve köylerinde yoğun olarak ziraî faaliyetlerde bulunulmaktaydı. Şehrin etrafında üretilen sebze ve meyvelerin dışında çevre köylerden gelen meyve ve sebzeler de Ankara ekonomisine önemli katkılar sağlamaktaydı.[1249] Buna mukabil şehirde az da olsa hayvancılık faaliyetleri olduğu görülmektedir. Nitekim Ankara'ya ait bir sicil kaydına göre, "Medine-i mezbûre surunda Küçük Kapı'nın sığır ve sâir hayvanâtının ra'y edilmesi için hayvan sahiplerinin iltimasıyla Çoban Osman'ın çobanlık için 29 Zilkade 1212/16 Mayıs 1798 tarihinde nasb olunduğu" görülmektedir.[1250]

Ankara'nın sanayi ve ticaret faaliyetleriyle bütünleşmiş köyleri de bulunmaktaydı. Şehrin yakınında tarımsal faaliyetlerde bulunmayan, sadece sofçuluk yapan İstanos, Miranos, Erkeksu gibi köyler de mevcuttu. Fakat tüm bunlara rağmen Ankara'ya gelen seyyahlar, şehri yoğun bir sanat ve ticaret şehri olarak betimlemişler, ressamlar da sur kapılarından çıkan mal yüklü kervanlar, hanlar, hamamlar ve şehrin sanatkârlarıyla birlikte resmetmişlerdir.[1251] Ankara'nın çok eski zamanlardan beri ticaret yollarının kavşağında bulunması ya da onlarla bağlantılı olması, şehirde yoğun bir sof üretiminin ve sofa dayalı bir sanayi ticaretinin bulunmasından kaynaklanmaktaydı. Sof üretimi, Ankara'daki nüfus yoğunluğunu arttıran en önemli etkenlerden birisi olarak da dikkat çekmekteydi.[1252]

[1248] Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 31.
[1249] Özdemir, "Ankara (Osmanlılar Devri)", **DİA**, III, s. 206- 207.
[1250] Akyüz, agt, s. 117.
[1251] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 116- 117.
[1252] Tunçer, age, s. 33.

Osmanlılarda devlet teşkilatı merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Devlet, coğrafî alan olarak genişlemeye başlayınca, merkeze bağlı olan idârî birimler kurmaya ve bunların başına da idareciler tayin etmeye başlamıştı. Merkezî idarenin dışında kaldığı için bu bölgelere "*taşra*" adı verilmekteydi.[1253] Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatı, şematik olarak aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (liva) ve eyâlet şeklinde idârî birimlere taksim edilmişti.[1254] Bu karakteristik yapı, idare edilen bölgenin özelliklerine göre farklı şekiller alabiliyordu.[1255]

Osmanlılarda timar sisteminin uygulandığı topraklar üzerinde bu idarî alanın temel birimi sancaklardı. Ankara şehri de timar sisteminin uygulandığı bir alan olup 1462 yılına kadar Anadolu Eyaleti'nin Paşa Sancağı merkezi görevini üstlenmişti. Ancak bu tarihten sonra eyalet merkezi Kütahya'ya taşındığı için olağan bir sancak konumuna gelmiş ve bu özelliğini XVII-XVIII. yüzyıllarda da devam ettirmiştir. Bu dönemde Ankara Sancağı, kendisine bağlı Ayaş, Bacı, Çubuk, Kasaba, Murtazabad ve Yabanabad olmak üzere toplam altı timar nahiyesinden teşkil olunmuştu. Ayrıca şehir, adlî-idarî açıdan da dokuz kadılık bölgesine ayrılmıştı. Bunlar, Ankara, Çubukabad (Çubuk), Çukurcak, Murtazabad, Yabanabad, Şorba, Ayaş, Bacı ve Yörükân-ı Ankara idi.[1256] Çevresindeki bu bölgelerden gelen tarım ürünleri ile rahatça beslenebilme olanağına sahip olan Ankara karşımıza canlı bir sanat ve ticaret şehri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenlerden dolayı büyük ölçüde tarımsal üretim faaliyetinde bulunma ihtiyacı hissedilmeyen Ankara'da geleneksel üretim organizasyonu içerisinde her çeşit tarım dışı eşya, alet ve hizmet üretildiği, pazar için üretim yapan gelişmiş bir esnaf örgütlemesine de sahip olduğu da görülmektedir. Şehrin merkezini belirleyen ve fiziki oluşumunda büyük katkısı olan en önemli ekonomik ve ticari meta ise, daha önce de belirttiğimiz gibi sof idi.[1257]

Ankara'nın diğer şehirlerle ilişkisini belirleyen en önemli faaliyet alanı sof üretimi ve ticareti idi. Tiftik keçisi, Orta Anadolu'da kuzeyde Kastamonu'dan

[1253] Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717–1730),* TTK. Yay., Ankara, 1997, s. 1.
[1254] M. Tayyib Gökbilgin, *XV- XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar- Mülkler- Mukataalar,* İstanbul, 1982, s. 7–8.
[1255] Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 42.
[1256] Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK Yay., Ankara, 2006, s. 28.
[1257] Tunçer, age, s. 33.

güneyde Haymanalar'a, doğuda Elmadağ, Çankırı ve Kalecik'ten batıda Beypazarı ve Sivrihisar'a kadar geniş bir sahaya uzanmaktaydı.[1258] Bu hayvan, yüzyıllar boyu söz konusu alanı karakterize etmişti. Bu geniş saha, Ankara Sancağı'nın çevresinde farklı sancaklarda kalan şehir ve kasabaları da kapsamaktaydı. Kastamonu, idarî taksimatta Anadolu eyâleti içerisinde yer alan bir sancaktı. Kastamonu çevresindeki Tosya ve Koçhisar (Ilgaz) ise sancağın kazalarındandı. Aynı şekilde Sivrihisar ve Beypazarı da Hüdavendigâr Sancağı'na dâhil kazalardı. Yine benzer şekilde Çankırı ve Kalecik de ayrı bir sancak mahiyetindeydiler. Bu dağılım yeni bir alan meydana getirmekteydi. Bu bölge Ankara merkezli bir faaliyet alanı oluşturmaktaydı.[1259] Bu faaliyet alanının Ankara merkezinden idaresinin sağlanabilmesi için Osmanlılar ayrı bir yönetim mekanizmasını harekete geçirmişlerdir. Bu mekanizma ise, aşağıda detaylı bir şekilde üzerinde duracağımız mukataa idaresiydi. XVI. yüzyılın sonlarına kadar bu faaliyet alanının çeşitli köy ve kasabalarında Ankara'ya aktarılan tiftik ipliğiyle dokunan kumaşlar, yoğun bir iç ve dış ticârete konu konu olmaktaydı. Bundan dolayı Doğu'dan ve Batı'dan Ankara'ya gelen yabancı tüccarlar, buradan satın aldıkları kumaşları yükleyerek kendi ülkelerine götürmekteydiler. Bu sebeple Ankara, bir taraftan yakın çevresiyle ticarî ilişkiler içerisinde bulunurken, diğer taraftan ticarî açıdan kendisinden çok uzak olan ülke ve şehirlerle bağlantı içerisindeydi.[1260]

Eskiçağlardan itibaren pek çok seyyah ve tüccarın uğrak yeri olan Ankara ve yöresinin üretim faaliyetleri ve toplumsal yaşam şekli, XV. yüzyıldan itibaren belirgin bir şekilde tiftik üretim ve ticareti üzerine şekillenmişti. Tiftik elyafı, kullanım alanının yaygınlığı ve ekonomik getirisinin fazlalığı Ankara keçisi yetiştiriciliğinde en önemli etken olmuş ve buna bağlı olarak gelişen güçlü bir

[1258] Daha Hititler zamanında yapılan taş kabartmalarda rastlanılan ve sofçuluğun hammaddesinin elde edildiği tiftik keçileri, Asya içlerinden ve Tibet yaylalarından Anadolu'ya Türkmenler tarafından getirildiği bilinmektedir. Bkz. Mehmet Ali Hacıgökmen, "Ankara Ahilerinin Ticarî Faaliyetleri ve Baciyân-i Rûm Hakkında Bir Araştırma", **OTAM**, XVIII, Ankara, 2005, s. 188.

[1259] Tarih yaklaşımlarının önemli kuramlarından birisi, toplumsal, ekonomik ve kültürel örgütlenmenin, ülke ve bölgenin sınırlarını çok aştığı ve bu nedenle herhangi bir mekândaki bir örgütün ya da bu örgütlerin alanını meydana getiren şehirlerin çok yakınındaki bir başka örgüt veya şehirden çok, uzun mesafeler ötesindeki kurum ve şehirlerle bağlantı içerisinde bulunabileceği açıklamasını içermektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, tarihte de benzeri ilişkileri arama eğilimi tarih yaklaşımlarının yeni konularını oluşturmuş ve bu husus şehir tarihi araştırmalarına da yansımıştır. Nitekim Ankara da çok eskiden beri İç-Kuzey Anadolu bölgesinde yoğun sof üretiminin görüldüğü bir alanın merkeziydi. Bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 34.

[1260] Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", s. 34.

dokuma sanayi XV-XVIII. yüzyıllar arasındaki dönemde Ankara ve çevresinde yaşayan halka geniş iş imkânları ve canlı bir toplumsal yaşam imkânı sağlamıştır.[1261] Tiftik ipliğinden dokunan soflar, sadece şehir ve çevresinin ihtiyacı için değil, daha ziyade dış pazarlar için üretilmekteydi. Bu açıdan sofçuluğun Ankara ekonomisinde ve ticarî hayatında önemli bir yeri bulunmaktaydı.[1262] XVI. yüzyılın sonlarında genellikle evlerde[1263] üçer beşer tane kurulmuş olan toplam 621 adet tezgâhta Ankara sofu üretilmekteydi.[1264] Üretilen bu soflar yerli ve yabancı birçok tüccar tarafından İstanbul, Bursa, Şam ve Halep gibi iç piyasada pazarlandıkları gibi, Venedik ve Lehistan gibi Avrupa ülkelerine de ihraç edilmekteydi. 1599 tarihinde 18 tüccar tarafından toplanan 5.700.000 akçe değerindeki 162 yük sofun Halep ve Venedik'te satılmak üzere satın alındığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.[1265] XVIII. yüzyılda İzmir'deki Avrupalı tüccarların satın aldıkları mallar arasında da tiftik ipliği bulunmaktaydı. Ancak XIX. yüzyılın başlarına kadar kaliteli iplikler, bu dönemde bile oldukça yoğun çalıştığı görülen Ankara tezgâhları için alıkonulmaktaydı.[1266]

Ankara'daki sof üretimi ve ticareti, XIX. yüzyıla kadar çeşitli tarihlerde Ankara'ya gelen pek çok yabancı seyyah, tüccar ve devlet görevlilerinin dikkatini çekmişti. Bu kişiler kaleme aldıkları eselerde veya tuttukları resmî raporlarda Ankara sofuna ve bu kumaşa dünya çapında şöhret kazandıran tiftik keçisine özel bir yer ayırmışlardır.[1267] 1555 yılında Ankara'dan geçen Busbeck, uzun tüylü tiftik keçilerini anlatmakta ve bunların tüylerinden hususi surette sof dokunduğunu söylemektedir. Özel aletler içerisinde boyanan sofların çok makbul olduğunu ve bilhassa vezirler, paşalar, ilmiye mensupları gibi yüksek mevki sahibi kimseler tarafından softan dikilmiş elbise giymenin kibarlık alâmeti sayıldığını da ilave etmektedir. Yine

[1261] Seda Tan, "XIX. Yüzyılda Anadolu'dan Güney Afrika'ya Tiftik Keçisinin Yasal ve Kaçak Sevkiyatı", **OTAM**, XXXV, Ankara, 2014, s. 138.
[1262] Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 153.
[1263] Ankara'da sof işlemek için kullanılan atölye olarak kullanılan yapılar, çarşı ya da hanların içerisinde değil, genellikle özel evlerin içerisinde bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinde âdet olduğu üzere, satılan, hibe edilen, dava konusu olan veya mirasçılar arasında pay edilen evler, genellikle kadı sicillerinde detaylı olarak betimlenmiştir. Bkz. Faroqhi, " On Yedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", s. 242.
[1264] Sicil defterlerinde tesadüf olunan satış kayıtlarında evlerin içerisinde iki ya da üç tezgâhlı sof kârhanelerinden bahsedilmesi bu durumu doğrular niteliktedir. XVIII. yüzyıla ait bir sicil kaydına göre; "Rebiülevvel 1114/Temmuz-Ağustos 1702 tarihinde Hacı Doğan mahallesinde mütemekkine Yeşe içinde bulunan menzilini 380 guruşa Mikâil zımmiye bey'-i bât etmiştir." Bkz. Akyüz, agt, s. 135.
[1265] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 237.
[1266] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. Bs., İstanbul, 2000, s. 4.
[1267] Tan, agm, s. 138.

Busbeck'in maiyetindeki heyetin içerisinde yer alan Dernschwamm da, Ankara'da pek çok dokumacı esnafının bulunduğunu ve sof kumaşı üretildiğini nakletmektedir. Ayrıca bu üretimi bizzat gördüğü için teknik bilgiler de vermektedir. Anlattığına göre, köylerde ve şehirlerde özellikle kadınlar tarafından tiftik eğirilerek iplik haline getirilmekte ve satılmaktadır. Alınan iplikler yıkanıp dokunabilir şekle getirildikten sonra tezgâhlara gerilerek dokunmaktadır. Dokunduktan sonra, kumaşların boyanması ve cendereye çekilerek düzeltilip parlatılmaktaydı.[1268] Dernschwamm'dan 60 sene sonra Ankara'ya gelen Polonyalı Simon da benzer bilgileri vermektedir. 1640'larda Ankara'ya gelen Evliya Çelebi'nin Ankara'daki bu türden faaliyetlere dair bilgiler yabancı seyyahların gözlemlerinden bir farklılık arz etmemektedir.[1269]

Sofun hammaddesi tiftik olup, beyazlığı göz kamaştırıcı bir nitelikte idi. Zira ipek kadar ince, kendiliğinden dalgalı ve çok uzun olmaktaydı. Tiftikler yıkanmadan Mayıs ayına doğru kırkılır, eğrilir ve iplik haline getirilerek tezgâhlarda dokunurdu. Tezgâhtan çıkan sofların yıkanması, cenderelenmesi (basınç altına almak), boyanması ve perdahtlanması (parlatmak, cilalamak) gerekmekteydi. Bu güç ve nazik işlemlerde pek çok işgücünün aynı anda çalışma zorunluluğu vardı. Bu işlerle uğraşan esnaflardan, sofu tezgâhlarda işleyen ve dokuyan ustalar genellikle Müslüman, yıkayan, cendereleyen, boyayan ve perdahlayanlar ise ekseriyetle gayrimüslim idi.[1270] XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı tüccarların sofun hammaddesi olan Ankara tiftik keçisinin tiftiğini, tiftik ipliğini, keçi postunu gizli ve açık yollardan Avrupa'ya kaçırmalarının yanı sıra İngilizlerin Ankara tiftik keçisi ırkını yetiştirmeyi başarmaları gibi nedenlerden dolayı bu sanayi ve ticaret dalı gerilemeye başlamış ve iş yapamaz hale gelmiştir.[1271] Bu dönemde, Sanayi Devrimi sonrasında İngilizlerin gerçekleştirdikleri atılım neticesinde tiftik eğirmede makineleşmeye geçmeleri, Anadolu'nun tiftikli dokumalarından sonra bükülmüş ipliğe olan talebi dahi sonlandırmıştı. Bunun neticesi olarak mamulden yarı mamule doğru kayan bir dış taleb doğrudan hammaddenin talebi noktasına gelmiştir. Tiftiğin dış satımında meydana gelen bu değişim, sektörün genelinde bir gelir kaybına yol

[1268] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 133.
[1269] Hacıgökmen, agm, s. 189.
[1270] Tunçer, age, s. 35.
[1271] Özdemir, "Ankara (Osmanlılar Devri)", **DİA**, III, s. 207.

açmış, bu durum ise başta dokumacılar ve iplik eğiricilerin tezgâhlarının âtıl kalmasına neden olmuştur.[1272]

Osmanlı Devleti'nde kentsel yerleşmelerin kendi tüketimleri için tarımsal olmayan birtakım üretim örgütleri bulunmaktaydı. Bu örgütler, yalnız şehre değil, şehrin merkezliğini ettiği bölgeye de hizmet ediyorlardı. Bazı şehirler, hizmeti bölge dışına taşıyan yoğun üretim ile ülke ekonomisine önemli katkılar sağlayacak şekilde bir sanat kolunda uzmanlaşmışlardı.[1273] XVI. yüzyılın sonlarında büyük ölçüde tarım faaliyeti yapma gereği duyulmayan Ankara'da, çok çeşitli eşya, alet ve hizmetin üretildiği ve mükemmel bir esnaf teşkilatının varlığı görülmekteydi. Ankara'ya ait sicil defterlerinden bu esnaf gruplarını tespit etmek mümkün olmuştur. Sicillerde isimleri geçen bu esnaf gruplarının bazılarını sıralayacak olursak; Bezzâzân, Debbâğân, Kaftancılar, Keçeciler, Muytabân, Sof Yu'ucuları, Yorgancıyân, Dülgerân, Kürkciyân, Takkeciyân, Kalpakcıyân, Dikiciyân, Terziyân, Bezirciler, Külâhçılar, Pabuççular, Sofçular, Sof perdahtçıları, Attarân, Bez Boyacıları, Tiftik Boyacıları, Hallâcân vs. idi.[1274] Bazılarını saydığımız bu meslek gruplarının sayısı XVI-XVII. yüzyılda 43-50 civarında iken[1275], XVIII. yüzyılda 104[1276], XIX. yüzyılda ise 72 civarında idi.[1277]

2. ANKARA'DAKİ MALİKÂNE MUKATAALAR

2.1. Malikâne Uygulaması Öncesi Ankara'daki Mukataalar (XVI. Yüzyıl)

Klasik dönem Osmanlı düzenine işlerlik kazandıran temel sistem, timar rejimi idi. Osmanlılar taşra idaresi için timar sistemi ile yaygın ve bütün ülkeyi kaplayan bir yönetim örgütü kurmuşlardı. Bu örgütü ise, doğrudan padişaha bağlı olan ve ondan başka bir otorite tanımayan, veziriazamdan acemi oğlanına kadar uzanan bir zincirle sıkı bir merkezî niteliğe büründürmüşlerdir.[1278] Bu rejim içerisinde de, Osmanlı

[1272] Tan, agm, s. 142.
[1273] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 117.
[1274] Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", s. 151- 152; Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 228; Akyüz, agt, s. 124- 125; Hacıgökmen, agm, s. 188.
[1275] Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", s. 151- 152.
[1276] Akyüz, agt, s. 124- 125.
[1277] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 229- 232; Özdemir, "Ankara (Osmanlılar Devri)", **DİA**, III, s. 207.
[1278] Özer Ergenç, "Osmanlı Merkez Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları Üzerine", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 363.

tebaasının, diğer kişilerle ve devletlerle ilişkisini belirleyen ise, kişinin statüsüne açıklık getiren resmdir. Devlet, tebaasına götürdüğü her hizmeti bir vergi ile irtibatlandırdığı gibi, onlara verdiği statülere göre özel vergiler öngörmüştür. Bundan dolayı, virgü, adet, teklif gibi çeşitli kavramlarla da açıklanan bu mükellefiyet, hizmet görme, hizmetin çeşitli biçimlerde bedelini verme veya nakit ödeme ile ifa edilmekteydi.[1279] Osmanlılarda toplum sahip olduğu haklar ve mükellef olduğu görevler açısından başlıca iki sınıfa ayrılmıştı. Birincisi, padişahın otoritesini temsil eden yönetici sınıf idi. Bunlara "askerî[1280]" adı verilmekteydi. İkincisi ise "reaya[1281]" idi. Askerîleri, her kademedeki yönetici ve askerler ile ilmiye mensupları[1282] meydana getiriyordu. İkincisi ise, bunların dışında kalan ve üretimi sağlayan bütün tebaayı kapsıyordu. Bu iki sınıfı birbirinden ayıran en önemli özellik, birincilerin vergi vermemeleri, fiili üretimde bulunmamaları; ikincilerin vergi vermekle mükellef üreticiler olmalarıdır.[1283]

Vergi yükümlüsü reayanın ödemekle mükellef olduğu çeşitli vergiler bulunmaktaydı. Bu vergilerin kime, ne zaman hangi miktarda ve oranlarda ödeneceğini ise Osmanlı kanunları tayin etmekteydi. Bu tespitler Defter-i Hakanî'de yer alır ve reayanın bu suretle hem devletle olan münasebetleri, hem de bu vergileri devlet namına tahsil edecek olanlarla statü ve ilişkileri somutlaşırdı. Timar rejiminin temeli, bu vergilerin doğrudan merkezî hazineye aktarılmadan, birtakım vazife ve yükümlülükler karşılığında, padişah tarafından yetki verilenlere, yani askerî zümreye devredilmesine dayanıyordu. Timar rejimi bir havale sistemi[1284] idi.[1285] Bu usûl,

---

[1279] Özer Ergenç, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine: Kuramsal Yaklaşımlar ve Belgelerin Kullanım Sorunları", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 2.

[1280] Osmanlı askerî sınıfı hakkında geniş bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Askerî", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 488- 489.

[1281] Osmanlı reayasının sahip olduğu hak ve sorumluluklar hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Öz, "Reaya", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 490- 493.

[1282] İlmiye teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1965.

[1283] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dâir Genel Gözlemler", **Belleten**, c. XXXVII, Sayı: 152, TTK Yay., Ankara, 1974, s. 662.

[1284] Havâle, İslam maliyesinde hem ödeme emri, hem de ödenen belirli miktar için kullanılan bir tabir olup bu kelimeye ilk Abbasiler döneminde tesadüf edilmektedir. Abbasilerde bir ödeme emri belgesi olarak havâle, resmî ve hususî maliyede paranın naklinde ortaya çıkabilecek çeşitli tehlikelerden ve gecikmelerden korunmak amacıyla çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bkz. Halil İnalcık, "Havâle", *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yay., İstanbul, 2011, s. 140. Selçuklu ve İlhanlı maliyesinde de yaygın bir şekilde kullanılan havâle usulü, Osmanlı malî sisteminin de temeliydi. Osmanlı Arşivi'nde bulunan zengin malzeme, özellikle mukataa defterleri ve maliye ahkâm defterleri sistemin teşkilini, ayrıntılarını ve önceki dönemde anlaşılamayan kısımlarını aydınlatmaya imkân sağlamaktadır. Mukataa ile işletilen ve üzerine havâlenin yapıldığı ana gelir kaynağı defterdarın idaresi altında bulunan havâss-ı hümâyun idi. Genellikle ödemeler gelirin toplandığı yerde vergi

Osmanlı Devleti'nde teoride merkezî-mutlak yetki modeline dayanan yönetimi büyük ölçüde desantralize etmiş ve bu yolla şehirli kesimin yönetimde büyük etkinlik kazanmasını sağlamıştır.[1286] Bu sistem dâhilinde, doğrudan padişaha tahsis edilen gelirler için veya timar uygulamalarının içerisine yerleştirilemeyen bazı hizmetler için merkezî hazinenin ve büyük dirlik sahiplerinin başvurduğu bir başka yol "iltizam usulü" idi. Timar sisteminin alternatifi olarak karşımıza çıkan iltizam usûlü bu defa, vergi yükümlüsü reayayı, devlet adına veya dirlik sahibi adına, mültezim adı verilen bir başka devlet görevlisiyle baş başa bırakıyordu.[1287]

Osmanlı maliyesinde malikâne uygulaması öncesinde belli sürelerle iltizama verilen ya da emanet usulüyle idare edilen, bir yönetim ve iktisadî birim olan mukataaların iltizama veriliş şekilleri ve sürelerinde bazı değişimler yaşanmıştı. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren her alanda yaşanan kriz ile iltizam sistemi ülkenin her tarafında hızla yaygınlaşmıştı. Daha önce de bahsettiğimiz üzere mukataa, genel bir ifade ile Osmanlı merkezî hazinesine gelir sağlayan bir müessesedir. Mukataaları, tarımsal üretime dayalı olanlar ile şehirdeki üretim, ticaret ve aynı zamanda yönetimle ilgili olanlar şeklinde başlıca iki kısma ayırmak mümkündür.[1288] Örneğin, niyâbet[1289], ihzariye[1290] ve beytülmal gibi mukataalar yönetim ile ilgili mukataalar

---

toplayıcısının tespitiyle yapılmaktaydı. Nakit paranın naklinde yaşanan zorluk ve bilhassa şehirlerde ticarî muamelelerin vergilendirilmesinden oluşan gelirin gayet yavaş birikmesi gibi nedenlerden dolayı bu sistem pratik bir uygulama olarak tercih edilmiştir. Mukataa defterlerindeki kayıtlar sayesinde bu işlerden sorumlu olan defterdar, merkeze uzak eyaletlere ait olan gelirlerin idaresi üzerinde sıkı bir denetim kurmuştu. Bkz. Halil İnalcık, "Havâle", **DİA,** XVI, İstanbul, 1997, s. 512.

[1285] Ergenç, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine: Kuramsal Yaklaşımlar ve Belgelerin Kullanım Sorunları", s. 2.

[1286] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 97.

[1287] Ergenç, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine: Kuramsal Yaklaşımlar ve Belgelerin Kullanım Sorunları", s. 2.

[1288] Taş, *age*, s. 46- 47.

[1289] XVII. yüzyıldan itibaren ekonominin nakdîleşmesinin bir neticesi olarak timar topraklarının iltizam haline gelmesi ve ardından malikâneye dönüşmesi süreci başlayınca önceden sipahiye verilen resimler iltizam sahibine sonra da malikâne sahibine ödenmeye başlanmıştır. Bilhassa padişah haslarının serbest olması iltizama verilmesini kolaylaştırmaktaydı. Bunlar eski bâd-ı hevâ türünden cürm ü cinâyet resmi, arûs resmi, kul ve câriye müjdegânesi gibi resimlerdi. İltizamın "bervech-i nâibiyyet" tahsisi, serbestlikten daha fazla resim grubunun mülteziminin tahsiline verilmesi anlamına geliyordu. İltizamda niyâbet kavramı genellikle sancak beyi hasları için kullanılmıştır. Cürüm, tayyârât, gerdek, yava, bâd-ı hevâ resimleri bazı yerlerde eskiden beri niyâbet adı altında tahsil edilmiştir. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Resim", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 583.

[1290] Osmanlı Devleti'nde, öldürme, yaralama ve topluma zarar veren diğer davranışlar gibi kamu suçlarının dışında, alacak-verecek gibi şahıslar arası anlaşmazlıklarda, davalıları mahkemeye celp ve kadı hüküm verdikten sonra davalının hakkını teslim etmekle görevli olan muhzırların gördüğü ve kanunnamelerde ihzariye olarak adlandırılan bu görev, padişah tarafından muhzırbaşına verilir, muhzırbaşı bu görevini bizzat ya da vekilleri ile birlikte yerine getirirdi. Muhzırbaşılık, genellikle taşrada görevlendirilmesi gereken kapıkullarına timar olarak verilmekteydi. Bu vazife, merkezî otorite

iken, ihtisab, damga, gümrük, mizan-ı harîr gibi mukataalar ise doğrudan üretim ve ticaretle ilgili olanlardı. Doğrudan nakit para getiren ve en fazla gelir elde edilen mukataalar, şehirdeki vergilere dayalı olanlar idi.[1291] Görüldüğü üzere, mukataa alanları bir yönüyle vergi toplama mekanizmaları iken diğer yönleriyle de yönetim mekanizması olarak bir takım fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Ankara şehri örneğinde sof üretimi böyle bir faaliyet alanına konu olmaktaydı.[1292]

Aşağıdaki tabloda, XVI. yüzyılda Ankara Sancağı'nda bulunan bazı mukataaların bir dökümü yer almaktadır. Tablodaki kayıtlarda görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Ankara Sancağı'nda; şemhâne, boyahâne, bozahâne, meyhâne ve cendere gibi sınâî işletmeler; öşür ve çift resmi dışında ihtisâb, simsâriye, damga, niyâbet ve ispenç-i gebran gibi vergiler; bâc v.b gibi çarşı veya tartı gelirleri başlıca mukataa konularını oluşturmakta ve has, zeâmet ve timar olarak tahsis edilmiş bulunmaktaydılar.

Tablo- 9: XVI. Yüzyılda Ankara Sancağı'ndaki Mukataalar (H.937/M.1590)[1293]

Mukataanın Konusu	Sancak	Kaza	Kime Ait Olduğu	Sayfa No
Mukataa-i ihtisâb-ı nefs-i Ankara (41000 akça), mukataa-i şemhâne-i mezbur (7000 akça), mukataa-i niyâbet-i şehr (40452 akça), mukataa-i ser assesan (5000 akça), mukataa-i ispenc-i gebran (11000 akça), mukataa-i asiyabha (350 akça)	Ankara	Nefs	Mir-liva	337
Mukataa-i pazar-ı çûb (3000 akça), mukataa-i meyhâne-i nefs-i	Ankara	Ankara	Padişah	343

için aynı zamanda bir gelir kaynağı teşkil ediyordu. Nitekim hak sahiplerinin tahsil edilen alacaklarının % 2'si muhzırbaşının hakkı idi. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 110.

[1291] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2014, s. 165; 231.

[1292] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s. 49.

[1293] *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultân-önü, Hamîd ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Defter-i Hâkânî Dizisi: 1,Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 13, Ankara, 1993; Deniz Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", s. 144.

Ankara maa bozahâne (200000 akça), mukataa-i cendere ve tamga maa Kalacık (14000 akça), mukataa-i simsariye (45000 akça), mukataa-i boyahâne-i nefs-i Ankara (52333 akça), mukataa-i bâc-ı pazar maa..?.. (143333 akça), mukataa-i zeminha der nefs-i Ankara kıt'a (5000 akça)				

Çalışmamızın ikinci bölümünde detaylı bir şekilde anlattığımız malikâne sistemine geçiş süreci içerisinde, yukarıdaki tabloda yer alan mukataaların birçoğu ve daha sonra kurulan mukataalar merkezî otorite tarafından peyderpey malikâne olarak satılmıştır.

2.2. Malikâne Uygulaması Sonrası Ankara'daki Mukataalar (1695-1730)

Viyana Kuşatması (1683) ile başlayan ve Karlofça Antlaşması'na (1699) kadar devam eden süreç, Osmanlılardaki malî bunalımın had safhaya ulaşmasına sebep olmuştu. 1695 yılı itibariyle devlet, bu darboğazı aşmak ve artan nakit ihtiyacını karşılamak için, mukataaların üç yıllık dönemler halinde iltizama verilmesi uygulamasından vazgeçerek bu mukataaları kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla satma yoluna gitmişti. Bu yolla merkezî otorite, mukataaların satışından hem "muaccele" adıyla bir peşin bedel, hem de "mal" adıyla da taksitler halinde bir yıllık gelire sahip olmuştu.[1294]

Malikâne sisteminde, öncelikle vergi hâsılatı düşük olan köy ve mezraların satışına öncelik verilmişti. Bu köy ve mezraalar maktu' halde olduklarından dolayı mukataa olarak adlandırılmıyorlardı. Bu köy ve mukataalar ilerleyen süreçte birleştirilerek birer mukataa haline dönüştürülmüş ve bu şekilde vergilerin tahsilâtı yapılmaya başlanmıştır. Köyler ve mezraalar bir araya getirilerek mukataa teşkil edildiğinde senelik vergi tahsilâtı hususunda artık mukataanın senelik bedeline itibar olunurdu. Merkezî otoritenin bu şekilde mukataalaştırma yöntemiyle malikâne

[1294] Deniz Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", **Bilig**, Kış /2005, Sayı: 32, s. 180.

satışına gitmesinin nedeni, rekabet halindeki malikâneci ya da mültezimlerin mamur köyleri talep ederek, geliri düşük olanların dışarıda kalmasına ve dolayısıyla da vergi kaybına yol açılmasının önüne geçmek istemesidir. İltizam uygulamasında olduğu gibi, malikâne döneminde de bir mukataa tek başına bir vergi kalemini temsil edebilirdi. Ancak kimi mukataalar -mukataa defterlerinin birçoğunda tesadüf edilebileceği gibi- kendisiyle birlikte zikredilen diğer mukataalarla (tevâbi'i mukataalarla) yani diğer vergi kalemleriyle birlikte işlem görürdü.[1295]

XVII. yüzyılın sonunda merkezî otorite tarafından mukataaların malikâne olarak satışına karar verilmesinden sonra malikâne satışının gerçekleştiği ilk şehirlerden birisi de Ankara olmuştur. Ankara dâhilinde mukataaların kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla satışı, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi çoğunlukla merkezde gerçekleşmiştir. Ankara'nın malî idaresi ve kontrolü bir bütün olarak merkezden yapılmaktaydı. İlgili dönemde Ankara şehri dâhilinde malikâneye konu olan mukataalar şunlardı:

Tablo- 10: Ankara Sancağı'nda Malikâne Olarak Satışı Yapılan Mukataalar

(H.1106/M.1695-H.1143/M.1730)

İhtisab Mukataası	Ankara Damga Mukataası	Kirpas Damga Mukataası
Mirliva Mukataası	Beytülmal Mukataası	Bâc-ı Hamr Mukataası
Âdet-i Ağnam Mukataası	Bâc-ı Bazar-ı Çûb Mukataası	Bâc-ı Bazar-ı Kapaniyet Mukataası
Kapan-ı Meyve Mukataası	Zarar-ı Kassâbiye Mukataası	Simsariyye Mukataası
Yerleşim Yeri Olan Mukataalar		

İncelediğimiz 35 yıllık dönemde (1695-1730), Ankara'ya tâbi olan ve yukarıdaki tabloda isimleri verilen mukataalar, - kasr-ı yed ve mahlûlden satışlar da dâhil olmak üzere - taliplilerine malikâne olarak satılmıştır. İlgili dönem içerisinde Ankara'da malikâne olarak satılan mukataaların senelik mallarının akçe ve guruş para birimi ile ifade edildiği görülmektedir. Muaccele bedellerinin ise, Osmanlı

[1295] Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul 2013, s. 34- 35. Ankara'daki bazı mukataalarda da bu durumu görmekteyiz. Nitekim Ankara İhtisab ve Damga mukataaları bu duruma birer örnek teşkil etmektedir.

Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi guruş-ı esedî para birimi olarak ödendiği anlaşılmaktadır.

Ankara'da malikâne olarak satışı gerçekleştirilen ilk mukataa Karakeçilü Mukataası[1296] olmuştur. 1 Ramazan 1106/15 Nisan 1695 tarihinde, senelik malı 51.714 akça olan mukataa, 1.300 esedi guruş muaccele bedeli karşılığında Matbah-ı Amire Emini El-Hacc Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır.[1297] Ankara'daki ikinci malikâne satışına ise, Kasaba nahiyesi konu olmuştur. 25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697 tarihinde, senelik malı 60.000 akça olan nahiye, 900 guruş muaccele mukabilinde eski Veziriazam İsmail Paşa'nın kardeşinin oğlu mütekaid Dergâh-ı Mualla Müteferrikalarından El-Hacc Süleyman'a malikâne olarak verilmiştir.[1298] Karakeçili, Ankara'daki yerleşim yerlerinden biri olup, herhangi bir mukataaya bağlı değildi. Bunun gibi mukataalar çalışmamızda ayrı bir başlık altında ayrıca değerlendirilmiştir.

[1296] Karakeçili Mukataası'nın iktisadi yapısı ve malikâne sistemi öncesi işleyişi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Köç, "Ankara Sancağı'nda Karakeçililerin Sosyo-Ekonomik Vaziyeti (1620-1720), **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2013 Güz (19), s. 151-175.

[1297] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 214- 215.

[1298] "Ankara Sancağı'nda Kasaba nâhiyesinde elli üç bin üç yüz yetmiş üç akçe yazısı olan Ağırhan nam karye ve gayride mutasarrıf müteferrika ze'ameti re'ayâsına ziyâde te'addî idüb fukarâsının ba'de'l-yevm zeâmetleri olur ise perâkende oluruz deyu teşekkî ve şikâyetleri nefsü'l emre mutâbık zimmetinde hukuk-ı kesîre ba'is olduğu Anadolu nizâmına memur Vezir Osman Paşa i'lam itmeğin fukarânın asûde hâl olmaları içün zeâmet-i mezbûr havâss-ı hümâyûndan olmak üzere mahal-i nişancı kalemiyle tashîh olunduğuna virilen icmâl-i hakanî sûreti mûcibince taraf-ı mîrîden fürûht olmak üzere mukâta'â kayd beyne'n-nâs defa'atle müzâyede ve rağbât-ı münkati' olduktan sonra dokuz yüz guruş mu'accele-i meşhûd (?) sâkin sâbıkân Vezir-i 'âzâm olub fevt olan İsmail Paşa'nın karındaşı oğlu dergâh-ı muallâm müteferrikaları mütekâ'idlerinden el-hacc Süleyman üzerinde karar itmeğin yazısu altı bin altı yüz yirmi yedi akçe zam ve senede mâlı altmış bin akçe olub beher sene âsitâne hazînesine teslîm ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek bin yüz sekiz Martı ibtidâsında sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şurûtuyla te'biden malikâne mutasarrıf olmak içün berât-ı celilü'l-'unvanım virilmek telhîs olundukda mûcibince şurûtuyla berât olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnı virdim ve buyurdum ki mumâileyh el-hacc Süleyman varub yedine virilen rûznâmçe-i hümâyûnum mûcibince hazîne-i 'âmireye teslîm eylediği dokuz yüz guruş mu'accele mukâbelesinde mukâta'â-i mezbûr bin yüz sekiz Martı ibtidâsından te'biden malikâne zabt ve beher sene altmış bin akçe malın âsitâne-i sa'âdetim hazînesine teslim ve kalemiyyesin virüb hesâbın gördükten sonra aherden bir ferd ta'arruz ve te'addi eylemeye deyu mukaddemâ virilen müsvedde şurûtuyla berât yazılmak tezkîre virildi." Bkz. BOA, MAD 3423, s. 475 (Tarih: 25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697). Kasaba nahiyesindeki Ağırhan zeametinin malikânene olarak satışına dair sunulan arz için ayrıca bkz. "Ankaralı Ali Paşa oğlunun havâss-ı hümâyûna tashîh olunan Ağırhan zeametini beyne'n-nâs huzûr-ı 'âlilerinde müzâyede ve rağbât-ı münkati' oldukdan sonra dokuz yüz guruş mu'accele ile dergâh-ı âli mutasarrıflarından mütekâ'idîn-i müteferrigân el-hâc İsmail üzerinde karar ve meblağ-ı mezbûr 'arz olunmak fermân-ı 'âlileri buyrulmağın yazusuna altı bin altı yüz yirmi yedi akçe zam ve senede malı altmış bin akçe olub beher sene âsitane hazînesine teslîm ve kalemiyesin virüb hesâbın görmek ve bin yüz sekiz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şurûtuyla te'biden malikâne mutasarrıf olmak içün berâtı virilmek bâbında fermân devletlü sa'adetlü sultânımındır…" BOA, İE.TZ-623 (Tarih: 25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697).

Çalışmamızın bu bölümünde; Ankara'da 1695-1730 yılları arasında malikâne olarak satışı gerçekleştirilen mukataalar; bu mukataalarda yer alan vergi türleri ve içerikleri, gelirleri doğrudan merkezî hazineye aktarılan senelik mal ve muacceleleri ile mukataa sahiplerinin kimlikleri üzerinde durulacaktır.

2.2.1. Ankara İhtisab Mukataası

2.2.1.1. İhtisabın Tanımı ve Muhtevası

Arapça'da "hesap etmek, saymak; yeterli olmak" anlamlarına gelen *hasb* (*hisâb*) kökünden türeyen *ihtisâb* (sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapanı kınamak, hesaba çekmek) masdarından gelen *hisbe* kelimesi, terim anlamı olarak "*emr-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l- münker*"[1299] prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve bilhassa bu işleri yapmakla görevli kurumu ifade eder. Bu işleri yapmakla vazifeli olan memura *muhtesib, vâli'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevelli'l-hisbe, nâzırü'l-hisbe* denir.[1300] Hisbe, geniş anlamda, Müslümanların günlük hayatta birbirleri ile olan ilişkilerini düzenleyen, şeriata dayalı kuralların toplamıdır.[1301]

İslamiyet'in ilk dönemlerinden[1302] itibaren varlığı bilinen ihtisab (hisbe) kurumunu Osmanlılar kendisinden önce kurulan Türk-İslam devletlerinden almışlardır. İhtisab kurumu, İslamiyet'in ilk dönemlerinde Hz. Ömer zamanında geniş bir teşkilat haline getirilmiş olup, bu kurumun temeli, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Kur'an'daki "*emr-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l- münker"* esasına

---

[1299] İslamiyet'te "insanlara iyiliği emretmek, kötülüklerden sakındırmak" anlamlarına gelen "*emr-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l- münker*" prensibi "*ulu'l emr*"i yani devleti yöneten hükümdarı bu konuda görevlendirmiştir. Buna göre *ulu'l emr* olan hükümdar, toplumun ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak onların yaşamlarını kolaylaştıracak tedbirler almak zorundadır. İşte bu tedbirlerin başında da, toplumun iyi olarak kabul ettiği uygulamaları yürürlüğe koymak, kötü olarak benimsediklerini ise reddetmek gelmekteydi. Kur'an'da bu prensibin geçtiği ayetler için bkz. *Kur'an, Âl-i İmran Suresi, 104. Ayet (3/104), Tevbe Suresi, 71. ve 112. Ayet (9/71,112), Hûd Suresi, 116. Ayet (11/116).*

[1300] Cengiz Kallek, "Hisbe", **DİA**, XVIII, İstanbul, 1998, s. 133.

[1301] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* s. 137. İhtisabın hilâfete dâhil kazâ nevinden dinî bir vazife olduğunu ve temelinin şeriattaki "*emr-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l- münker*" prensibine dayanılarak teşekkül ettirildiği hususuna dair bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, Matbaa-i Osmaniye Yay., İstanbul, 1922, s. 314.

[1302] İhtisab (hisbe) eski bir İslam âdetidir. Ortadoğu devleti, halkı haksızlıklardan korumayı ve şikâyetlerine çare bulmayı en önemli vazifelerden biri olarak sayardı. Kur'an, İslam cemaatinin menfaati için siyasî otoritenin, genel olarak kabul edilen toplumsal ölçü ve yasakları faal olarak desteklemesini emreder. Bunlar dinî hukukun, hisbe ya da ihtisab başlığı altında toplanmış bölümünü oluşturur ve bunları uygulamak da halifenin görevlerinden birisidir. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600),* s. 160.

dayanmaktaydı.[1303] Bu husus, Osmanlı arşiv vesikalarında sıklıkla belirtilmekte ve Hz. Ömer dönemine vurgu yapılmaktadır. Örneğin, Ankara Şer'iyye Sicili'ndeki, "Medine-i Ankara'ya ihtisab rüsumu vaz' olunduğunu hâvî emr-i şerîfte" yer alan bir kayıtta; "... *kavânîn-i örfiyye ve nizâmât-ı mülkiyye-i saltanat-ı seniyyem medâr-ı salâh-ı âlem ve menât-ı nizâm-ı ahvâl-i kâffe-i ümem olub kânûn-ı ihtisâb dahi nizâm-ı beldenin a'zam ve akvâsı ve Hazreti Ömerü'l-Faruk zamân-ı adâlet-iktirânlarından berü… nizâmât-ı dâhiliyenin mebde' ve mebnâsı olarak bir müddetden berü ba'zı ârızât hulûliyle şirâze-i nizâm külliyen muhtell olmuş olduğundan*…" olduğu gibi.[1304]

Osmanlılarda daha ziyade "*ihtisab ağası*" veya "*ihtisab emini*" adı verilen muhtesib, devletin kuruluşuyla birlikte teşekkül etmiştir. Nitekim kadı tayin edilen her yerde, üstlendiği sorumluluklarda onun yardımcısı olan bir de muhtesib bulunmaktaydı. İstanbul'da ayrıca şehrin büyüklüğü nedeniyle Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarında da birer muhtesib bulunmaktaydı. Muhtesiblerin görev ve yetkileri ihtisab kanunnamelerinde detaylı bir şekilde açıklanmıştır.[1305]

Osmanlı Devleti'nde ihtisab işlerini yürüten ve daha ziyade kadıya bağlı olarak çalışan muhtesiplerin vazifelerinin daha ziyade piyasanın düzenlenmesi alanında yoğunlaştığı görülmektedir. [1306] Bu bağlamda, malların üretiminden tüketiciye ulaşmasına kadarki süreçte; ürünlerin istenilen kalitede üretiminin sağlanması, narhın tespiti ve piyasada fiyatların narha göre şekillendirilmesi, çarşı ve pazarlardaki alışverişte her türlü hile ve aldatmanın önüne geçilmesi, piyasadaki mal arzını daraltıcı faaliyetlerin önlenmesi ve esnafla halk arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi gibi daha ziyade tüketiciyi koruyan [1307] karakteri öne çıkan mükellefiyetler, muhtesibin vazifeleri arasında bulunmaktaydı. Muhtesipler, piyasayı

[1303] İbrahim Erdoğdu, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisâb Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme", **OTAM**, XI, Ankara, 2000, s. 133.
[1304] Ankara Şer'iyye Sicili (Bundan sonra AŞS), 228/78; Hülya Taş, "İhtisâb Mukâtaası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", **U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 13, 2007/2, s. 411; Erdoğdu, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisâb Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme", s. 133.
[1305] Ziya Kazıcı, "Hisbe (Osmanlı Devleti)", **DİA**, XVIII, İstanbul, 1998, s. 143.
[1306] Özer Ergenç bu durumu şöyle izah etmektedir; " *Devrinin en gelişkin teşkilâtını gerçekleştirmiş olan bu devlette, padişahın yüksek otoritesini tesis etmeyi sağlayacak ve bu yolla reayanın adâlet içinde bulunmasını gerçekleştirecek olan geniş bir ehl-i örf tâifesi olduğundan, menşe'deki görevleri bütünüyle devam etmesine rağmen muhtesib, özellikle "sanat erbâbı"nın ve "çarşı pazarlardaki muâmelât"ın takipçisi olarak görülüyor*." Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 138.
[1307] Esnafla halk arasındaki anlaşmazlık konuları ve tüketicilerin korunması hususunda geniş bilgi için bkz. Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 850- 860.

düzenleyici bu vazifelerinin karşılığında çarşı ve pazarlara gelen mallardan "ihtisap resmi"[1308] adı verilen bir vergi alırlardı.[1309] İhtisab vergilerinin tamamı Osmanlı vergi sistematiği içerisinde "niyabet rüsumu" gurubuna dâhil edilmiş ve ihtisab vergilerinin büyük bir kısmının yönetimsel faaliyetlerle bağdaştırılmasından dolayı bâd-ı hevâ olarak adlandırılan vergiler arasında zikredilmiştir.[1310] Bu bağlamda ihtisab gelirleri, şehirde üretilen ve pazarlanan bütün ürünlerle, şehir ve çevresindeki kırsal alan arasındaki beslenme ilişkilerine ışık tutan değerler özelliğini taşımaktaydı. Bunlar bir bakıma, şehirlerin büyüklük kapasitesi ve yakın pazar etkinliklerindeki hareketliliğin en önemli göstergesiydi.[1311]

Kaynaklarda, muhtesibin görevini yerine getirirken takip edeceği yöntem ve çareler üzerinde de durulmuştur. Muhtesipler, işlenen fiile göre hafiften şiddetliye doğru bir sıra takip etmekteydiler. Bunlar sırasıyla; bilmek, bildirmek, öğüt vermek, tekdir etmek, el ile müdahale edip düzeltmek, sopa ile tehdit, sopa atmak ve son çare olarak da silah kullanmaktı.[1312] Bir şehir yöneticisi de olarak muhtesibin çarşı ve pazarlarda satılan bütün ürünlere[1313] narh vermek, yani bu ürünlerin fiyatlarını tespit etmek ve buna uyulmasını sağlamak da görevleri arasında idi. Narhın ne şekilde verileceği[1314] ihtisab kanunlarında belirtilmiştir. İhtisaba ait kanun maddeleri, genel Osmanlı kanunnamelerinde[1315] olduğu gibi sancak kanunnamelerinde[1316] de yer

[1308] İhtisab mukataası kapsamında ihtisab resmi dışında, *bâc-ı bazar*, *bâc-ı keyl*, *ve şinik*, *kantar* ve *kapan* resimleri de alınmaktaydı. Bkz. Deniz Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara, İdâri, Askerî, Mâlî Tarih*, Cedit Neşriyât, Ankara, 2013, s. 361.

[1309] Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu, Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006, s. 85- 86. Muhtesibin görevleriyle ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda İhtisâb", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 113- 122.

[1310] Taş, "İhtisâb Mukâtaası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", s. 411- 412.

[1311] Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 284.

[1312] Kazıcı, "Osmanlılarda İhtisâb", **Osmanlı**, III, s. 113- 114.

[1313] Narh, sadece yiyecek, içecek ve giyecek için değil, akla gelebilecek tüm hizmetler için geçerli idi. Örneğin, Bursa'dan Mudanya'ya yük atı kirası 150 para, Gemlik'e 230 para, İnegöl'e ise 270 para olarak belirlenmişti. Gaziantep'te hamalların Hububat Pazarı'ndan şehrin çeşitli semtlerine taşıdıkları her kile başına alacakları ücretle birlikte merkeplerine en çok ne kadar yük vurabilecekleri de narh kurulunca tespit edilmekteydi. Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Bs. (Tıpkı Basım), TTK Yay., Ankara, 2013, s. 126- 127.

[1314] Es'ar defterlerinde narhın tespitinde uyulması gereken kuralları ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür. Örneğin; "çaşgir" fiyatları belirlenirken: "*Evsât ve ednâlarından kesilüp dikildikde ve sâ'ir kesimler dahi dikildikde kethüdâ ve yiğitbaşıları ve sâ'ir ehl-i hibreleri ma'rifetleriyle bahâları ve harçları tahmîn-i sahîh ile tahmîn olunub onu on bir fâ'ide ile fürûht ideler ve alına*" denilmektedir. Bkz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler V 1640 Tarihli Es'âr Defteri Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, AÜDTCF Yay., Ankara, 1982, s. XVII.

[1315] Kanun tabiri, Abbasiler devrinden beri hem Arapça hem de Farsçada, "vergi takdir etme, vergi kaydı veya vergi kanunu" manalarında kullanılmıştır. Osmanlılar zamanında genel olarak belli bir konuya dair hukukî maddeleri ortaya koyan padişah hükmünü ifade eder. XV. yüzyılda "yasaknâme"

almıştır.[1317] Örneğin bir kanunnamede bu konuda şu kayıt yer almaktadır: "… *muhtesib olan kimesne kadı marifeti ile narh vire, ammâ narh vireceği zaman eğer şehirde ve eğer köyde ve eğer kasabada ve eğer sâ'ir yerde olur, ol yerin a'yânından ve pîrlerinden ve fakirlerinden kassâblarından, ekmekçilerinden ahvâlin bilür kimesneleri getirüb hesâb edib ne mikdâr olunca fâide eder ve ne mikdâr olunca fâide eder ve ne mikdâr olunca ziyân eder temam bir hoşça hesâb edin andan sonra onun on dört üzerine narh vireler… narh virdikten sonra tenbîh ideler ve muhalefet edenleri te'dîb edib haklarından geleler…*"[1318] Kanunnamede de görüldüğü üzere şehre gelen yiyecek maddelerinin ve üretilen çeşitli malların narh tespiti yapılırken, alıcı ve satıcının zarar görmemesi için eşraf ve ayandan kişilerin kadının ve muhtesibin yanında bulunmaları gerekiyordu.[1319]

Çarşı ve pazara toptan mal getirenler bunları perakendeciye toptancı narhından satmak zorundaydı. Toptan getirilen malların perakendeciyi devre dışı bırakarak, toptancı tarafından dükkâna konulup perakendeci fiyatı üzerinden satılması yasaktı.[1320] Böylece ihtisab, çarşı pazara toptancı tarafından getirilen malların vergilendirilmesi; bunların ölçülerek perakende olarak satılmak üzere esnafa dağıtılması ve fiyatlandırılması; esnaf guruplarının denetlenerek kendi nizamlarına uygun davranmalarının sağlanması; bu kurallara uymayanlardan kanunlara karşı gelmelerinin bedeli olarak alınan bir vergi olarak da tanımlanabilir. Bu tanımın bâc, narh/fiyatlama, ölçme, denetim ve cerime/ceza olarak bünyesinde beş unsur barındırdığı görülmektedir.[1321] Muhtesibin bu konularda görevi de, standartlara aykırı nitelikte üretim yapılmasını, istifçiliği, ihtiyaç maddelerinin başka yerlere

---

kelimesi de aynı anlama sahipti. Şer'i hukukun yanında, idarî, malî, cezaî ve muhtelif hukuk sahalarına ait olmak üzere vaktiyle padişahların emir ve fermanları ile vazedilmiş olan kanun ve nizamları aynen veya özet olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara veya muayyen bir zümre ya da sahaya ait düzenlemelere ise "kanunname" denmekteydi. Bkz. İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Taşra Yönetimi Sancak Kanunnâmelerinden Örnekler* (*Rodos, Prizrin, İskenderiye, Çemişgezek, Antep, Kütahya ve Tarsus Kanunnâmeleri*), Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2016, s. 51.

[1316] Osmanlı sancak kanunnameleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Göknur Karaduman, "Sancak (Liva) Kanunnameleri", **TALİD**, c. 3, S. 6, Ankara, 2005, s. 527- 538.

[1317] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 141.

[1318] Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler V 1640 Tarihli Es'âr Defteri*, s. VII.

[1319] Özer Ergenç, "Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 388.

[1320] Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yay., İstanbul, 1983, s. 17.

[1321] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 361.

götürülmesini, eksik tartı ve ölçü kullanılmasını engellemek ve şayet bunları tespit ederse cezalandırmaktı.[1322]

İhtisab mukataaları, fazla gelir getirdiklerinden dolayı ya doğrudan doğruya havâss-ı hümâyûna, yani merkezî hazineye bağlanmışlar, ya yüksek rütbeli devlet görevlilerine has olarak verilmişler, ya da genellikle iltizama verilmek suretiyle işletilmişlerdir. Nitekim malikâne uygulamasına geçilmeden önce Ankara ihtisab mukataasının havâs-ı hümayunun gelir kaynakları arasında olduğu görülmektedir.[1323] Yüksek bir gelire sahip olması nedeniyle havâss-ı hümâyûna bağlanan Ankara İhtisab ve Odun Pazarı Mukataası, 28 Eylül 1583 tarihli bir muhtesiblik beratında yer alan bilgilere göre, 11 Eylül 1580 tarihinden itibaren 3 yıllığına ve 380.000 akçe mukabilinde Mehmed bin Hacı Mahmud'a iltizama verilmiştir. Ancak Mehmed mukataayı bir yıl bile tasarruf edemeden ölmüş, bunun üzerine mukataanın "bervech-i iltizam" nazırı olan Hâce Mahmud tarafından, Hasan'a tahvilin geri kalanı tasarruf ettirilmiştir. Hasan bu zaman zarfında 213.334 akçeyi merkezî hazineye teslim etmiştir. Üç yıllık süre bitince mukataa, yine 380.000 akçe karşılığında Ankara'nın Buryacı Mahallesi'nde Mustafa bin Yusuf'a 1 Şaban 991/18 Eylül 1583 tarihinden itibaren zapt etmek üzere iltizamına bırakılmıştır.[1324]

1650'lere gelindiğinde, yani XVII. yüzyılın ikinci yarısında mukataanın emânet yöntemi ile iltizama verildiği görülmektedir. Nitekim 22 Rebiülahir 1064/12 Mart 1654 tarihli yine bir ihtisab beratındaki kayda göre, Ankara Sancağı ihtisâb-ı bâzâr-ı cûb ve şem'hâne ve tevâbi'i mukataası 1 Muharrem 1065/11 Kasım 1654 tarihinden itibaren senelik 120.660 akça olmak üzere emâneten Ahmed adlı birisine iltizam edilmiştir. İhtisab Mukataası, XVII. yüzyılın sonlarında Beytü'l-mâl mukataası ile birleştirilerek iltizama verilmeye başlanmış ve bu iki mukataanın mal gelirleri Saray-ı Atîk-i Âmire'nin masraflarına tahsis edilmiştir. 1094/1683 yılında mukataa, 1.600 guruş mukabilinde Ankara İhtisab ve Beytü'l-mâl Emini olan

[1322] Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", s. 149.
[1323] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 139. Nitekim yüksek bir gelire sahip olmasından dolayı havâs-ı hümâyûna bağlanan Ankara İhtisab ve Odun Pazarı Mukataası, 1580'lerde 3 yıllık süre ile 380.000 akçaya iltizama verilmiş, 1650'li yıllara gelindiğinde ise artık emanet usulüyle bir seneliğine iltizama verilmeye başlanmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ortalarına ait mukataanın iki zaman dilimi arasında senelik malları karşılaştırıldığında, dönemin şartları ve paranın değerindeki dalgalanmalar göz önüne alındığında, mukataa bedelinin senelik malında bir düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Bkz. Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s. 59.
[1324] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 140.

Abdülkadir Ağa'nın uhdesine bırakılmıştır. Bu yüzyılda, Ankara İhtisab Mukataası'nın diğer mukataalarda da olduğu gibi sık sık başka mukataalarla birleştirilerek iltizama verildiği, dolayısıyla mültezimlerin de sıklıkla değiştiği dikkat çekmektedir. Bunun sebebi, daha önce malikâne sistemine geçiş sürecinin nedenlerini anlattığımız bölümde olduğu üzere, XVII. yüzyılın tamamında devletin Lehistan, Girit ve Viyana Seferleri sebebiyle nakit sıkıntısı içerisine düşmesi ve mültezimlerin yeni ekonomik şartlara uyum sağlamada zorluk çekmeleri idi.[1325]

2.2.1.2. Ankara İhtisab Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Ankara İhtisab Mukataası, mülhakatıyla birlikte 1111/1699-1700 yılında malikâneye dönüştürülmüştür. Ankara Sancağı'na bağlı olan İhtisab Mukataası ve mukataanın XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki işleyişine dair bilgileri mukataa defterlerinden, berat tezkirelerinden, şer'iyye sicillerinden ve muhtelif belge tasniflerinden takip edebilmekteyiz. Buna göre, Ankara İhtisab Mukataası, 1698 yılında hazine malından aldığı günde 15 akça damgacılık yevmiyesini hazine-mande etme karşılığında iltizamen Ankara İhtisab ve Bâc-ı Bazar-ı Çûb Mukataası Emini Bayram'ın[1326] uhdesinde iken[1327]; 1111/1699-1700 yılında senelik malı 100.000 akçe olan mukataa[1328], 500 guruş muaccele ile Hacı Mehmed isminde birine malikâne olarak satılmıştır.[1329] Ancak Hacı Mehmed aynı yıl içerisinde ölmüştür. Malikâne şartları gereğince, malikânecinin ölümü neticesinde bir malikâne mahlûl olduğunda, ölen kişinin malikânesinin idaresini üstlenebilecek bir erkek evladı var ise başkalarının verdiği muacceleyi vermeye razı olursa, bu durumda malikâne oğula

---

[1325] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s. 59- 61.

[1326] "Medîne-i Ankara'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı çûb mukâta'ası emîni olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Bayram zîde kadruhu dersa'âdetime 'arzuhal idüb bin yüz on senesi Muharremi ibtidâsından zabt eylemek üzere ber-vech-i te'yîd 'ulûfesi bedeli tevcîh ve der-'uhde olunub yedine berât-ı 'âlîşân verilmekle…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 28 Receb 1109/9 Şubat 1698).

[1327] İşbu dârende-i fermân-ı hümâyûn kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Bayram zîde kadruhu Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb Ankara'da vâki' ihtisâb mukâta'asına bundan akdem kimesne ra'iyyet eylemeyüb nâ-füruht kalmakla mezbûr yüz on üçüncü bölükde mutasarrıf olduğu yevmî on beş akçe sipâhîlerin'ulûfesin hazîne-mânde edüb mukabelesinde mukâta'a-i mezbûra beher sene mâl-ı mîrîsin vermek şartıyla yedine berât-ı şerîf virilüb 'uhdesinde iken…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 95 (Tarih: 24 Ramazan 1114/11 Şubat 1703).

[1328] "…hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda mukâta-a-i mezbûrenin malı yüz bin akçe olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 95 (Tarih: 24 Ramazan 1114/11 Şubat 1703).

[1329] " Ankara ihtisâb mukâta'ası yüz on senesinde hazîne malından eylediği yevmi on beş akçe sipâhilik 'ulûfesi mukâbelesinde berât der-'uhde olunub sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince beşyüz guruş mu'accele ile üzerinde olan babaları El-hac Mehmed…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 101 (Tarih: 16 Safer 1115/1 Temmuz1703).

tevcih edilirdi.[1330] Böylece, ölen Hacı Mehmed'in oğulları Fazlı ve Halil'in Divan-ı Hümayun'a müracaat etmeleri üzerine 1.000 guruş muaccele ile Ankara İhtisab Mukataası'nın malikâne beratı kendilerine verilmiştir.[1331] Fakat oğullar Fazlı ve Halil bu muacceleyi ödemeye güçleri yetmediği gerekçesiyle malikâneyi, mukataanın malikâne olmadan önceki mültezimi olan İhtisab Mukataası Emini Bayram'a kasr-ı yed etmişlerdir. Bunun üzerine Bayram malikânenin muaccele bedeli olan 1.000 guruşu ödeyip üç yıl mutasarrıf olduktan sonra oğullar Fazlı ve Halil tekrar evladiyet şartı ileri sürüp malikâne mukataayı geri almışlar ve kısa bir zaman sonra da Mustafa adlı birine kasr-ı yed etmişlerdir. Böylece Bayram ikinci defa mağdur edilmiş ve bunun üzerine elindeki hüccete dayanarak malikânenin kendisine tevcih edilmesi için müracaatta bulunmuştur.[1332]

Neticede, oğulların Bayram'a yaptıkları ilk kasr-ı yed ile evlâdiyet şartının sakıt olduğuna karar verilmesi üzerine Bayram yeniden malikâne beratı almıştır.[1333] Ancak Bayram ile Hacı Mehmed'in oğulları Fazlı ve Halil'in karşılıklı şikâyet ve iddialarının devam etmesi üzerine merkezî idare malikâne mukataanın yarısının Bayram'ın üzerinde kalması şartıyla diğer yarısının oğullara verilmesini karara bağlamıştır. Bundan sonra iki tarafın da şikâyet ve iddialarının dikkate alınmayacağı

[1330] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 376.

[1331] "… babaları El-hacc Mehmed fevt oldukda mahlûlünden bin guruş mu'accelle yine berât verildikden sonra müteveffânın oğulları Fazlı ve Halil evlâd-ı şurût üzere tâlib ve berât-ı hilâf alub gadr etmekle verdiği mu'acceleye verüb mâlikâne şurûtu mûcebince berâtının ref'inden ve babaların mahlûlünden yüz on dört senesinde berât alub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 101 (Tarih: 16 Safer 1115/1 Temmuz1703).

[1332] "… ile merkûm Fazlı'nın üzerinde karar eyledikde mu'accelesin vermeği iktidârı olmadığın ikrâr ve bey'inden rücû'a merkûm Bayram ferâgat edüb kasr-ı yed eylediğine yedine hüccet-i şer'iyye vermekle mezbûr Bayram mu'accelesin verüb ve ber-vech-i mâlikâne zabt eylemek üzere yedine berât-ı şerîf verilüb üç sene mutasarrıf olmuş iken mezkûr Fazlı şirrete sülûk edüb hüccet-i şer'iyye ile olan kasr-ı yedi yedine verilen berâta şerh verildiğinden babam mâlikânesi idi deyu iddi'â ve hilâf-ı inhâ üzerinden alub ve üç günden sonra Mustafa nâm kimesneye kasr-ı yed edüb bu vechle kendüye gadr etmekle mukaddemâ kasr-ı yedinden elinde olan hüccet-i şer'iyye mûcebince mukâta'a-i mezbûresinin mâlikâneliği yine kendüye ibkâ ve mukarrer kılınmak bâbında 'inâyet ricâ etmeğin …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 95 (Tarih: 24 Ramazan 1114/11 Şubat 1703).

[1333] "… müteveffâ-yı mezbûrun oğlu Fazlı hîn-i müzâyededе mevcûd olub karar-dâde olan mu'accelesi kendüden taleb olundukda bu mikdâr mu'accele veremem deyu cevab virmekle kasr-ı yedi hüccet-i şer'iyye olundukdan sonra mezbûr Bayrama bin guruş mu'accele ile der-'uhde ve berât-ı şerîf virilüb hâliyâ hüccet-i şer'iyye yedinde olub bu sûretde mezbûrların evlâdiyyet şurûtu üzerlerinden sâkıt olmakla sonradan yine gelüb etdikleri evladiyyet iddi'âsı hilâf-ı şurût-ı mâlikâne olduğu 'arz ve telhîs olundukda telhîs mûcebince îfâ olunmak bâbında fermân-ı 'âlî sâdır olmağın şurûtuyla mâlikâne berâtı verilmek içün işbu tezkire bu mahale kayd olundu." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 95 (Tarih: 24 Ramazan 1114/11 Şubat 1703).

bildirilerek 250 guruş resm-i cülus ödendikten sonra 16 Muharrem 1116/ 21 Mayıs 1704 tarihinde iki tarafa da yeni berat verilerek husumet çözümlenmiştir.[1334]

Ankara İhtisab Mukataası'nın malikâne olarak satıldığı tarihten itibaren büyük bir çekişmeye sahne olduğu görülmektedir. Bu çekişmeler nedeniyle malikâne iyi işletilemediği gibi devlete karşı olan malî yükümlülüklerini de gereğince yerine getirememiştir. Nitekim 1117/1705-1706 yılına kadar mukataanın borcu 3 yük[1335] 4.200 akçaya ulaşmıştır. Bunun 150.000 akçası İstanbul taraflarından kesilen kereste nakliyesi için havale, 35.800 akçası ise ücret bedeli olup kalan 118.000 akça için mübaşir gönderilmesine rağmen hiçbir ödeme yapılmamış, dolayısıyla hem çalışanlar hem de merkezî idare bundan büyük zarar görmüştür. Zira malikâne şartlarına göre, her yıl mukataa mal ve kalemiyesini zamanı gelince ödemeleri ve borç bırakmamaları gerekmektedir. Bu bağlamda, malikâne şartlarına aykırı davrandıkları ve gelirleri şahsî hesaplarına harcadıklarından malikâne kaydı üzerlerinden silinerek kendileri de hapsedilmiştir. Borçları kendi mal varlıklarından ödenmedikçe de hapisten çıkarılmamaları emredilmiştir.[1336]

Ankara İhtisab Mukataası, Gurre-i Muharrem 1118/29 Nisan 1706 tarihinden itibaren tasarruf edilmek üzere yeniden müzayedeye çıkarılmış ve bu müzayede sonucunda 1.000 guruş muaccele ile Kethüdayeri Ali Ağa ile oğlu Şeyh Mehmed'e 18 Rebiülahir 1118/30 Haziran 1706 tarihinde malikâne olarak satılmıştır.[1337] Böylece mukataanın yedi yıllık problemli dönemi nihayete ermiş ve malikâne mutasarrıflığı konusu tamamen çözüme kavuşturulmuştur. Bursa mukataa defterinden anlaşıldığı kadarıyla Ankara İhtisab Mukataası'nın 1127/1715 yılına

---

[1334] AŞS, 80/766:916; 81/767:612; 82/768:168; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 376.

[1335] 1 yük = 100.000 akça idi. Milyon tabiri bu dönemde kullanılmadığından bir milyon yerine on yük denilmekteydi.

[1336] "… malikâne şurûtunda iltizam eyledükleri mal-ı mukataayı ve kalemiyyesin her sene vakt ü zamanıyla edası aherinde ibra-yı zimmet idüb hesabların görmek mukayyed iken yüz on beş senesinden berü hesabların görmeyüb ve havâlâtı ve vezâifi dahi virilmeyüb ve zimmetlerin göndermeyüb düsturu'l amel olan malikâne şurûtuna muhalif vaz u hareket ve mal-ı mukataayı ekl-ü bel ve kendü heva ve heveslerine sarf itmeleriyle malikâne kaydları ref olunmak iktizâ itmeğin malikâne kaydı ref ve evvel senelerden berü zimmetlerinde olan mal-ı mîrî tahsiliçün mezbûr ahz-u habs ve emvâl ve eşyâlarından tahsîl olunmadıkça habsden ıtlak olunmayub tahlis itdürülmemek üzere emr-i şerîfim verilmek bâbında telhîs olunub 'arz olundukda imdi telhîs mûcebince malikâne kaydı ref oluna deyu fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur…" AŞS, 84/770:815; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 377.

[1337] "…Hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda senede yüz bin akçe malı olan Ankara'da vâki' bâc-ı bâzâr-ı çûb ve ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tevâbi'i mukâta'ası bin yüz on sekiz senesi Muharremi gurresinde zabt eylemek üzere Ali ve Mehmed zîde kadrühümâya mâlikâne berâtı verildiği…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 169 (Tarih: 16 Cumaziyelahir 1118/25 Eylül 1706); AŞS, 84/770:815; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 377.

kadar Kethüdayeri Ali Ağa ile Şeyh Mehmed'in müştereken uhdesinde kaldığı görülmektedir.[1338] Ancak malikânenin işleyişi ile ilgili problemler malikâne uygulaması boyunca devam etmiştir. Ankara İhtisab Mukataası, 1126/1714 yılında eski serdarlardan Ahmed Ağa ve ortağına 1.250 guruşa iltizam edilmiş, 250 guruşu peşin alınıp kalan meblağın ise sene sonuna kadar üç taksitte ödenmesi karara bağlanmıştır.[1339]

1129/1716 yılına kadar Ahmed Ağa ve ortağının iltizamında kalan mukataaya bu tarihte kimse talip olmamış, bu nedenle merkezî otorite mukataanın boş kalmaması için mukataayı emanet usulüyle idare etme kararı almıştır. Senelik 100.000 akçe mal-ı iltizamı olan mukataa, Gurre-i Muharrem 1129/Aralık 1716 tarihinden itibaren zabt etmek üzere belgede ismi olmayan Ankara Damgacısı nam kimesneye emaneten verilmiştir.[1340] Bir yıl Ankara Damgacısı'nın uhdesinde olan mukataa, Gurre-i Muharrem 1130/Aralık 1717 tarihinden itibaren zabt etmek üzere Bolu Voyvodası Ahmed'e verilmiştir.[1341]

Senelik 100.000 akça malı olan Ankara İhtisab Mukataası, 1132/1719-1720 yılında Gurre-i Muharrem 1131/Kasım 1718'den itibaren zabt etmek üzere 510 guruş muaccele mukabilinde Ahmed Ağa'ya malikâne olarak satılmıştır.[1342] Mukataa,

---

[1338] "…hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda Ankara'da vâki' senede yüz bin akçe mal-ı iltizâmı olan bâc-ı bâzâr-ı çûb ve ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tevâbi'î mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne Ali ve Mehmedin 'uhdesinde olduğu der-kenâr olunmakla…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 357 (Tarih: 16 Safer 1127/21 Şubat 1715).

[1339] AŞS, 88/774:631; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 377.

[1340] "Ankara'da vâki' senede ma'a vezâyif yüz bin akçe mâl-ı iltizâmı olan bâc-ı bazar-ı çûb ihtisab mukata'asının zaman-ı zabtı Muharrem gurresinde olub 1129 senesi henüz bu ana değin talebi aharı zuhûr itmeyüb el yevm ta füruht olmağla 1129 senesi Muharremi gurresinde mukata'a'i mezbûrun mal-ı mîrîsi zayi' ve telef olmamak üzere ve senevi mal-ı iltizamını kesr ve noksan gelmemek şartıyla mârifet-i şer'le bervech-i emânet zabt eylemek üzere hâlâ Ankara damgacısı olan [Boş] nam kimesne zabt ve rabt idüb ve Muharrem gurresinden bu ana değin taraf-ı mîrîye 'a'it olan cüz'i ve küllî her ne hâsıl olmuş ise yerli yerinde nakş ve ta'arruz olunmayıb mirî içün ahz u kabz ettirilib sene be sene ücretin ber mûceb-i muhassıl defter ile hesabı görülmek üzere ferman…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 71 (Tarih: 5 Zilhicce 1129/10 Kasım 1717).

[1341] "Senede ma'a vezâyif 100.000 akçe mal-ı iltizamı olan bâc-ı bazar çûb ve beytül mal ve tevabi'i mukata'asının zaman-ı zabtı Muharrem gurresinde olup 1130 senesine mahsûb olmak üzere deruhdesine bu ana değin kimesne talip olmayıb ta füruht kalmağın mal-ı mîrî zayi olmamak için hâlâ Bolu Voyvodası Ahmed zîde mecidihû üzerine deruhte kayd olunmak bâbında 'arz ve telhis olundukda telhis mûcibince fermân-ı âli sadır olmağın vech-i meşrûh üzere mukata'ayı mezbûrun zaman-ı zabtı Muharrem gurresinden olub Muharrem'den bu âna değin mukata'ayı mezburdan mîrî için her ne hâsıl olmuş ise mârifet-i şer'le yerli yerinden nakş ve ta'arruz olunup mukata'ayı mezbureyi bundan akdem emin olanlar ne minval üzere zabt ve rabt ve cem' tahsil idegelmişler ise emin mezbûr dâhi o minval üzere zabt ve rabt itdirilib kadimden olunagelmişe muhalif ta'addi ve taraf-ı aherden bir ferd bir vecihle dahl-u ta'arruz ettirmeye deyu zabtı için emri şerîf yazılmağa iş bu tezkire verildi…"Bkz. BOA, MAD 9506, s. 96 (Tarih: 25 Zilhicce 1130/19 Kasım 1718).

[1342] "Ankara'da vâki' senede yüz bin akçe mal-ı iltizâmı olan ihtisab ve bac-ı bazar-ı çûb ve tevabi'i mukata'asının nihan zabtı Muharrem gurresinde olub mâlikâne olmak üzere müzayede olundukda

1132/1719 yılı Muharrem ayı başından itibaren bir yıllığına 1.250 guruşa Hasan Ağa ve Ömer Beşe adlı kişilere iltizam edilmiştir. Mukataanın bir yıl sonra 1133/1720 yılı Muharrem başından sene sonuna kadar ise, yine 1.250 guruş mukabili Elhacc Hamza Ağa adlı birinin uhdesine iltizamen verildiği görülmektedir. 1134/1721-1722 yılında Odabaşı Mustafa Ağa, İbrahim Beşe ve Bostancıbaşıya müştereken iltizam edilen mukataanın 1.250 guruş olan iltizam bedelinin 550 guruşu peşin alınıp kalan 700 guruşun sene sonuna kadar merkezî hazineye teslim edilmesi istenmiştir. 1136/1723-1724 yılında, 1.300 guruş mukabili Ramazan Bey'in uhdesinde görünen mukataanın, 1137/1724-1725 yılında İhtisab Mukataası dâhilindeki "bâc-ı bâzâr-ı cûr-cûb" resmi ifraz edilerek Muharrem ayı başlangıcından itibaren 625 guruş karşılığında Seyyid Veli Çelebi ve Ramazan Bey'in ortaklaşa uhdesinde olduğu görülmektedir.[1343]

Ahmed Ağa mukataayı, ilk malikânecilerin aksine ölüm tarihi olan 1161/1748'e kadar yaklaşık 30 sene gibi uzun bir süre uhdesinde bulundurmuştur. Ahmed Ağa'nın ölümüyle mahlûl (boş) olan Ankara İhtisab Mukataası'nın, 10 Rebiülevvel 1161/10 Mart 1748 tarihinde, yine 510 guruş muaccele ile Hassa Silahşorlarından Mehmed Emin'e malikâne olarak satışının gerçekleştiği görülmektedir.[1344]

2.2.1.3. İhtisab Mukataası İle İlgili Ortaya Çıkan Problemler

Ankara'daki mukataaların bazılarında zaman zaman aynı vergi konusuna farklı malikânelerin sahip çıktıkları görülmektedir. Malikâne mukataalar arasında büyük bir sorun haline gelen bu anlaşmazlıklar hem taşrada görev yapan kadılara hem de doğrudan Divan-ı Hümayun'a götürülmüş, bazı problemler kısa zaman içerisinde çözüme kavuşturulurken bazıları da yaklaşık bir yüzyıl süren çabalara rağmen problem olmaya devam etmiştir. Yukarıda detaylı bir şekilde verdiğimiz vergi gelirleri kaide olarak İhtisab Mukataası bünyesinde toplanmakla birlikte, mukataanın idaresinde oldukça karmaşık problemler bulunmaktadır. Bu problemler ve anlaşmazlıklar temelde, İhtisab Mukataası ile İsa Bey Vakfı arasında kapan konularındaki problemler olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir.[1345]

Ahmed nam kimesnenin üzerinde 510 guruş muaccelede karar dâde olmağla 1131 Muharrem gurresinde zabt eylemek üzere malikâne beratı ihraç oluncaya değin mal-ı mîrî zayi' ve telef olmamak üzere merkûm Ahmed tarafından zabt olunmak üzere yazıla deyu ferman-ı şerîf sâdır olduğun…", Bkz. BOA, MAD 9506, s. 110 (Tarih: 16 Muharrem 1132/29 Kasım 1719).

[1343] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 377- 378.

[1344] AŞS, 130/816:395; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 378.

[1345] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 378.

2.2.1.3.1. İhtisab Mukataası ile İsa Bey Vakfı Arasındaki Sorun: Kapan Meselesi

Sözlükte "büyük terazi, kantar" anlamına gelen, Latince campanadan Farsçaya, buradan "kabbân" şeklinde Arapçaya oradan da Türkçeye geçen kapan, Osmanlılar döneminde büyük şehirlerde özellikle zahire türünden ihtiyaç maddelerinin toptan alınıp satıldığı yerdir.[1346] Kapanlar ayrıca mezbahalık hayvanların, pamuk, kösele gibi malların tartıldığı ve yük başına resim (bac) alınan[1347] ve bu resimleri toplamak için tartı aletinin konulduğu kervansaray veya çarşı gibi mekânlardır.[1348]

Kapanlarda genellikle toptan satış yapılması nedeniyle günümüzdeki haller gibi işlev gören mekânlar olarak da tanımlamak mümkündür.[1349] Kapanların İstanbul'un fethinden beri mevcudiyeti bilinmektedir. Kapanların kurulmasından maksat, kapana gelen malların vergilerini düzenli toplamağın yanı sıra şehir halkının ihtiyacı olan malzemeleri temin etmekti.[1350] Üreticiden satın alınan mallar tüccarlar vasıtasıyla ilk önce İstanbul olmak üzere büyük şehirlere getirilirdi. Buralarda kadı nâibinin nezaretinde esnaf temsilcilerinin de hazır olmasıyla mallar tartılır, ağırlık, kalite ve çeşidine göre narha[1351] tabi tutulup fiyatı belirlendikten sonra esnaflar aracılığıyla tüketiciye sunulurdu.[1352] Bu ürünlerin hepsinin ağırlıkları ve ölçüleri ile bunlardan alınacak vergi miktarları XVI. yüzyıl Osmanlı sancak kanunnamelerinde yazılıydı. Kanunnamelerde yazılı olan bu miktarlar aşağıda detayları ile birlikte verilecektir.

[1346] Salih Aynural, "Kapan", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 338.
[1347] İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 215.
[1348] *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 453.
[1349] Bilgin, *age*, s. 102.
[1350] Mehmet Zeki Pakalın, "Kapan", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 164.
[1351] Malların fiyatlarının (narhın) tespit edilmesinden sonra alıcı ve satıcılar, muhtesibe "narhlık akçası" adı verilen bir resim ödemek zorundaydılar. Bu vergi kanunnamelerde şöyle belirtilmektedir: "*Narh verilen kimesnelerden ikişer akça muhtesibe narhlık vermek kanundur*". Narhlık akçasının sadece dükkân sahibi olanlardan alınması, mallarını sergilemek suretiyle satanlardan daha az miktarda bir para alınması da yine kanunda ayrıca belirtilmiştir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 145- 145.
[1352] Aynural, "Kapan", **DİA**, XXIV, s. 338.

Un, bal, yağ, pirinç, bakliyat, hububat gibi erzak; pamuk, ipek, tiftik gibi dokumalar veya hammaddeler[1353]; kahve, sabun ve kına gibi mallar[1354] bu kapanlara getirilirdi. Meyve ve sebze gurubu yiyeceklerden sadece meyvenin kapan malı olduğu anlaşılmaktadır. Yükte ağır pahada hafif olan mallar gibi kıymetli malların da kapandan geçme zorunluluğu bulunmaktaydı.[1355] Yani bir malın kapana gelip tartıdan geçmesinin ölçüsü, o malın toptan veya perakende satış amacıyla şehirlere getirilmiş olmasıydı. Mallar esnafa satılmak üzere getirildiyse kapana girme zorunluluğu vardı. Şayet doğrudan tüketiciye yönelik satış için getirilmişse mallar kapan yerine önce pazara getirilir ve burada vergilendirilirdi.[1356] Bazı sancaklarda kapan resminin hem alıcıdan hem de satıcıdan alındığı görülmektedir.[1357] Bazı

[1353] "Ve bâc ve tamga hususu dahi kanun-ı kadîm üzere, akmişe kısmından ve gayrıdan ol nesne kim, bey' olsa, yüzde beş Osmanî akça tamga alınur imiş… Ve Haleb kumaşı dahi gelse gelüb satılsa yüde beş akçe-i Osmanî tamga alınur imiş… Ve İskenderânî akmişe ve millî ve dülbend ve cuka ve bunlar dahi ipek bâcı düsturu üzere alınur imiş. Ve za'ferândan yirmide bir ve kebenek yükünden dört yüz karaca akçe alınur imiş… Ve ıtrî kısmından satılsa yüzde beş akça alınur imiş… Ve yağdan ve baldan ve kızıl boyadan ve şebden ve katrandan ve ziftden ve kara sakızdan ve ak sakızdan ve çırak yağından her Amid batmanından bir karaca akçe bâc alınur imiş ki, üç batmanı bir Osman akçesi hesâbıdır… Ve yaş yemişden ve tuzdan her yükden satandan altışar karaca akçe alınur imiş ki, iki Osman akçesi hesâbıdır…" Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, III. Kitap, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* , s. 222- 223.

[1354] "… Ve ba'zı mu'ayyen ecnâs taşradan gelüb satılsa, kırk akçede bir akçe alınur. Ve turvende yemiş yüküne bir akçe alınur; vefretile olıcak iki üç yüküne bir akçe alınur… Hâlâ şehirden deve ile gelen pirinç yükünden iki akçe resm-i kantar ve iki akçe bâc alınur. Ve incir ve üzüm ve leblebü dahi bunun gibidir. Ve bal ve yağ ve hınnâ ve pembe ve şekerden ve bal mumundan ve şîr-i revgandan üç batmandan bir akçe resm-i kantar alınur. Ve sabun dahi bunun gibidir. Ve bir merkeb yüki yükden bir akçe alınur…" Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* , s. 313.

[1355] Kapan hanları, toplayıp dağıtma işini yaptıkları malların adını alırlardı. Mesela, satılan mal un ise, o han "Un Kapanı"dır. Eğer sebze satılıyorsa "Sebze Hanı ya da Kapanı", "Pamuk Hanı", "Pirinç Hanı", "İpek Hanı" hep bu ürünlerin yüklerle gelip toptan satışlarının yapıldığı mekânlardı. Kapan hanları bir çeşit malın kapalı pazar yeri olma görevini fermanla tekeline aldığı için, burada toplanıp perakendecilere ve esnafa satılan ticaret maddesi başka bir yerde pazarlanamaz ve toptan satışı yapılamazdı. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. II (1453-1559), Barış Yay., Ankara, 1999, s. 156.

[1356] Dışarıdan şehirlere getirilen yiyecek, giyecek ve her türlü maddelerden yük başına alınan "rüsum-ı kapan, bâc-ı bazâr, rüsûm-ı kantar" gibi vergilerin yanı sıra, bu maddelerin perakende satışı esnasında muhtesibin de ayrıca vergi aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 11 Receb 1009/16 Ocak 1601 tarihli belgede, Ankara muhtesibinin böyle bir resim aldığı görülmektedir: "*Kadimden kabandan yolcuya yağ verilir olduk da, deri başına altı akça ihtisab eminlerine ve on iki akça kaban eminlerine verilegelmiştir*". Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 146.

[1357] "… Ve kapanda tartılan kantardan iki akçe alına bir akçe alandan ve bir akçe satandan…" Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I (Kanunlar)*, 935/1528 tarihli Karaman Kanunu, s. 46; "… ve peksimedin kantarından iki akçedir satandan bir akçe ve alandan bir akçe alınur ve çekirdekli penbenin kantarından beş akçedir satandan iki akçe ve alandan üç akçe alınur sâfîsinin kantarından on beş akçedir satandan beş akçe ve alandan on akçe alınur…" Bkz. Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Taşra Yönetimi Sancak Kanunnâmelerinden Örnekler*, 1123/1711 tarihli Rodos Kanunu, s. 111; "… meyve-i huşkden ve terden ve dûşâbdan her yükde getürenden bir buçuk akçe tamga-i hâmil alınub… ve rugan-ı sade ve 'asel ve kızıl boya ve şem'i 'asel ve rugan-ı çerağ ve badem ve şabdan ve mürdesenkden getürenden her batmanda tamga-i hâmil rubu' akçe alınub ve satıldığı hînde alan kimesneden yirmi akçede bir akçe resmi kapan alınurmış…" Bkz. Barkan, *Kanunlar*, Amid Kanunu, s. 137- 138.

malların ise kapandan geçmeden satışının yapılması yasaklanmıştır.[1358] Kapana gelmesi gereken kapan haricinde bir mekânda alıcı ile satıcı arasındaki bir anlaşmayla resimsiz olarak alınıp satılır ve bu durum merkezî otorite tarafından tespit edilirse yine kapan resmi tahsil edilirdi.[1359] Kapan resmi genellikle miktar üzerinden tahsil edilmekte olup, böylece şehirlere getirilen malların yüklerinden şehre girdiği için bac, esnafa dağıtılmak için tartıldığında kapan veya kantar resmi alınmaktaydı.[1360] Tartım işleminden alınan vergiye ise "resm-i vezzaniye" adı verilmekteydi.[1361]

Ankara İhtisab Mukataası ile İsa Bey Vakfı'nın tasarrufunda olan kapan ya da kapanlarla ilgili belgelere yansıyan sorunları iki guruba ayırmak mümkündür. İlk olarak İhtisab Mukataası kapsamında adı geçen "kapaneyn" ve İsa Bey Vakfı'na dâhil olan "kapan-ı meyve mukataası" arasında, birbirlerinin gelirlerine müdahale etmeleri nedeniyle büyük bir anlaşmazlık söz konusudur.[1362] Bunun yanı sıra, her iki mukataanın kendi içerisinde bazı sorunları olduğu da görülmektedir. Bunlar haksız

---

[1358] "… Mart evvelinde peynir kapana gelmedikçe aher yerde füruht olunmaya… peynirin kantarından resmi kapan üç akçe satandan bir akçe alandan alandan iki akçe alınur…" Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 1709 tarihli Midillü Kanunu, s. 335.

[1359] Fatih Kanunnamesi'nde bu hususa dair bir hüküm bulunmaktadır. Buna göre; "… *Dârende-i misâl-i şerîf kulum fulân dergâh-i mu'allâma gelüb kabana satılacak nesneler gelüb satılmaz, gayrı yerlerde satılur, hükm-i pâdişâhîye muhâlifet ederler deyü bildürdi, eyle olsa eline işbu hükm-i cihânmutâ'ı verdüm; Ve buyurdum ki kapanda satılacak nesneler az eger çok kapana getürüb satalar, gayrı yerde satmayalar, eger bir kimesne kabanda satılacak nesnelerden gayrı yerde satsa alanun ve satanun hâkimü'l-vakt olanlar hakkından gelüb yasak edeler* …" Bkz. Robert Anhegger- Halil İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 2000, s. 59.

[1360] " Deve ile bazara un gelse, yüküne iki akçe resm-i kantar ve iki akçe deve ile bazara bâc alınur. Ve at ve katır yükünden iki akçe ve hımâr ve merkeb yükünden." Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* , s. 314.

[1361] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 370.

[1362] "Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Ali zîde kadruhû Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal idüb Ankara'da vâki' havâss-ı hümâyûnumda ferde … kalemiyye ve harc-ı sâ'ire yüz bin akçe malı olan ihtisâb mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olub mukâta'a-i mezbûre mülhakâtından olub bu ana gelince bir vechle aherden müdâhale olunmuş değil iken iki üç seneden berü İsa Bey vakfı tarafından Es-seyyid Ebubekir ve Mehmed nam kimesneler … sâlik ve vezzân ismiyle bir kantar ihdâs ve mukâta'anın rüsûmâtı ahz u kabz etmeleriyle defterhane-i 'âmiremden der-kenâr ve vakfın 'alakası olmaduğun defter emini efendi 'arz ve mûcebince men' ve def' için yedine emr-i şerîf verilmekle fuzûlî zabt üzere olanlardan aldıkları rüsûmât ma'rifet-i şer'le tahsîl olunmak için emr-i şerîfim ricâ etmeğin hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı çûb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bâzâr ma'a kapaniyet mukâta'asının dört yüz bin akçe malı ile mâlikâne Ali zîde kadruhunun üzerinde olub emr-i şerîfim verildiği der-kenâr olunmakla imdi mezbûrun yedine verilen emr-i 'âlîşân mûcebince üç seneden berü bilâ emr ve defter mukâta'a-i mezbûrun mîrî için rüsûmâtı ahz u kabz eyledikleri vâki' mahallinde şer'le görülüb reddi iktizâ edenlerden tahsîl alınmak bâbında 'arz ve telhîs olundukda telhîs mûcebince fermân-ı 'âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmağa işbu tezkire verildi." Bkz. Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 306 (Tarih: 23 Şevval 1124/23 Kasım 1712).

yere, bir şekilde berat elde edilerek kapan resimlerine el konulması[1363], kapan dışında kantar ihdas edilerek mukataa gelirlerine zarar verilmesi [1364], mültezim veya vekillerin kendi dönemleri kapandıktan sonra "bilâ sened" mukataa gelirlerini toplamaları olarak sayılabilir.[1365] İki taraf arasındaki sorunları daha iyi analiz edebilmemiz için Ankara İhtisab Mukataası ve İsa Bey Vakfı'nın tasarrufunda olan kapanların neleri içerdiğini tespit etmek yerinde olacaktır.

Ankara Kapan Hanı, Atpazarı'nın batısında ve Hisar'ın yakınında bulunan Keyyâlin Mahallesi'nde olup, Çelebi Mehmed devri komutanlarından olan Bayezid Paşa'nın oğlu İsa Bey tarafından Bursa'daki medrese ve zaviyesine[1366] gelir sağlamak amacıyla yaptırılmıştır. Hanın Fatih Sultan Mehmed döneminde yaptırıldığı bilinmektedir. Ankara Kapan Hanı, un, buğday, meyve ve diğer yiyecek maddelerinin yani şehrin iaşesi ile ilgili ticaretin yapıldığı mekândır. Bir tartı aletinin bulunduğu bu kapan, şehrin en önemli yerlerinden birisidir.[1367] İsa Bey Vakfı'nın Ankara Kapan Hanı'ndan başka gelir kaynakları da bulunmaktaydı. Bunlar, köhne bezzazistanda 92 adet dükkân (Haffaflar Çarşısı), meyve kapanı, pembe kantarı[1368] ve Murtazââbâd kazasına tâbi Kayı Köyü'nün aşâr ve resimleri idi.[1369] Ankara İhtisab Mukataası ile İsa Bey Vakfı arasında uzun yıllar boyunca bitmek bilmeyen problemlerin yaşanmasının temelinde yatan sebeplerin başında, İhtisab Mukataası'na

[1363] "… kapan-ı meyve mukâta'asının rüsûmâtında ve vezninde aherden bir kimesnenin 'alâkası olmayub vakf-ı şerîfe hâsıl kayd olunmuşken mugâyir-i defter-i hâkânî bilâ-ta'yîn vezzân-ı kapan-ı dakîk-i meyve der-Ankara deyu bir tarîk ile Seyyid Mustafa berât etdirüb…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 294 (Tarih: Gurre-i Safer 1124/Mart 1712).

[1364] "Ankarada vâki' İsa Bey vakfı tarafından vakıf olan handa kapan olub gelen me'külât kapanda bu ana değin vezn olunagelmişken kapanda vezn olan me'külâta mütevelli olanlar kanâ'at etmeyüb şehir içinde bu ana değin vâki' olan me'külât cüz'i ve külli bâc-ı bâzâr-ı çûb ve ihtisâb mîrî tarafından kantar ile vezn olunur iken beş altı seneden berü vakf-ı mezbûrun mütevellisi Mehmed yedinde olan fermâna kanâ'at etmeyüb vakıf olan handa taşra kantar çıkarub vakıf tarafından kantar peydâ edüb vezn etmeleriyle mîrîye külli gadr olmağın bu ana değin zabt olunan mâl-ı mîrî kendüden ve yahud vekîlinden tahsîl olunmak bâbında emr-i şerîf ricâ eylemeğin…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 334 (Tarih: 25 Cumaziyelahir1125/19 Temmuz 1713).

[1365] "… mukâta'a-i bâc-ı bâzâr-ı kapaniyet nefs-i Ankara mukâta'a-i mezbûrun icmâline dâhil ve vakfın 'alâkası olmamağla defter emini 'arzı mûcebince bilâ sened fuzûlî zabt üzere olan kimesneler men' ü def' olunub mâl-ı mîrîye gadr ve zarar etdirilmemek üzere emr-i şerîf verilmek ricâsına 'arz ve telhîs olunmağın …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 301 (Tarih: 19 Zilhicce 1124/17 Ocak 1713).

[1366] Bu husus belgelere de yansımıştır. "defterhane'i amiremin defter-i icmâl ve evkafa müraca'at olundukda bedesten-i der Ankara dekâkîn ve an mukata'a'i kapan-ı meyve an der Ankara deyu İsa Bey ibni Beyazıt Paşa'nın Bursa'da vâki' medrese ve zaviyesi evkafından olduğu…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 17 (Tarih: 7 Zilkade 1127/4 Kasım 1715).

[1367] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 9, 14.

[1368] "… Bursa'da vâki' mütevellîsi olduğu Bayezid Paşa oğlu müteveffa İsa Bey câmi'-i şerîf ve 'imâret arsaları ve medresesi ve zâviyesi evkâfından Ankara'da vâki' senede on bir bin üç yüz kırk akçe yazu ile doksan iki kıt'a dekâkîn ve bezzâzistan-ı köhne ve senede dört bin üç yüz otuz üç akçe yazusu olan kapan-ı meyve mukâta'asının…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 294 (Tarih: Gurre-i Safer 1124/Mart 1712).

[1369] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 9; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 371.

ait olan ve tapu tahrir defterlerinde senede 14 yük 4.000 akçe ile kayıtlı olan "kapaneyn" kaydı gelmekteydi.[1370]

Elimizdeki belgeler, Ankara'da bulunan kapanlar hakkında "mirî kapan" veya "vakıf kapan" ayrımına imkân vermekle birlikte bazı malların hangi kapana ait olduğu konusunda bir netlik bulunmamaktadır. Temel tüketim malları, İsa Bey Vakfı'na ait Kapan Hanı'na getirilmekteydi. Kapandan kasdedilen mekân büyük olasılıkla buradaki handır. Ankara'da Atpazarı mevkiinde bulunan Un Kapanı ile deve, eşek, sığır gibi hayvanların satışının yapıldığı kapan olmak üzere iki kapan daha bulunmaktaydı. Bu iki kapan, belgelerde Un Pazarı ve Hayvan Pazarı olarak geçmektedir. Bu kapanların işleyişine dair de bazı problemler olsa da bunlar diğer mukataalar ve vakıflarla ilgili değildi. Asıl problem ve anlaşmazlık, Kapan Hanı'na getirilen mallarla ilgiliydi. Kapan Hanı mekân olarak tartışmasız İsa Bey Vakfına ait olup, tartışmanın kapanın malî niteliği ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır.[1371]

Mevcut belgeler, İsa Bey Vakfı ve Ankara İhtisab Mukataası arasındaki anlaşmazlıklara dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre, Seyyid Mustafa adlı birisi bir şekilde kendisine vezzanlık ihdas ettirerek bir de berat almıştır.[1372] Vakfın şikâyeti üzerine bu görev iptal edilmiş,[1373] eskiden beri Ankara'ya gelen zahirenin Kapan Hanı hancısı tarafından ve gelirleri vakfa ait olmak üzere vezn ettiği

---

[1370] "… İsa Bey bin Bayezid Paşa evkâfından olmak üzere defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr ve mukâta'a-i bâc-ı bâzâr ma'a kapanın der-nefs-i Ankara deyu on dört yük dört bin akçe yazu ile havâs-ı hümâyûnum mülhakâtından olmak üzere tahrîr ve defter olunmuşdur…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 294 (Tarih: Gurre-i Safer 1124/Mart 1712).

[1371] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 371.

[1372] "… Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda Bâbü's-sa'âdetim dâme 'uluvvuhu nezâretinde olan evkâfdan Bursa'da vâki' Bayezid Paşa oğlu müteveffa İsa Beyin câmi'-i şerîf ve 'imâret-i 'âmireleri medresesi ve zâviyesi evkâfından Ankara'da vâki' senede on bir bin üç yüz kırk akçe yazu ile doksan iki kıt'a dekâkîn ve bezzâzistan-ı köhne ve senede dört bin üç yüz otuz üç akçe yazusu olan kapan-ı meyve mukâta'asının rüsûmâtından vezninde aherden kimesnenin 'alakası olmayub vakf-ı şerîf hâsıl kayd olunmuşken mugâyir defter-i hâkâni bilâ-ta'yîn vezzân-ı kapan-ı meyve der-Ankara deyu bir tarîkle Seyyid Mustafa berât etdirüb…", Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 309 (Tarih: 6 Cumaziyelahir 1124/11 Temmuz 1712).

[1373] … mugâyir-i defter-i hâkânî bilâ-ta'yîn vezzân-ı kapan-ı dakîk-i meyve der-Ankara deyu bir tarîk ile Seyyid Mustafa berât etdirüb ba'dehu emr-i şerîf-i 'âlîsiyle Ebubekire kasr-ı yed eyleyüb vakfın kapan mukâta'asın zabt ve kapan-ı mezbûrdan hâsıl olan rüsûmâtı ahz u kabz edüb kapan mukâta'asının ibtâline bâ'is ve cânib-i vakf-ı şerîfe külli gadr eylemeleriyle hilâf-ı defter-i hâkânî zikr olunan vezzânlık-ı mezbûr ref' ve mahalli terkîn olub…", BOA, DBRM.d 24303, s. 294 (Tarih: Gurre-i Safer 1124/Mart 1712). Mukataa defterindeki kayıtlardan Seyyid Mustafa'nın tasarruf ettiği Ankara kapan-ı dakik ve meyve vezzanlığı beratını daha önce 25 Ramazan 1106/9 Mayıs 1695 tarihinde Ebubekir'e kasr-ı yed ettiği anlaşılmaktadır. "…Hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda Ankara'da vâki' kapan-ı dakîk ve meyve vezzânlığı Seyyid Mustafa kasr-ı yedinden Seyyid Ebubekire bin yüz altı senesi Ramazan-ı şerîfinin yirmi beşinci günü ru'us-ı hümâyûnum mûcebince berât verildiği der-kenâr olunub…" BOA, DBRM.d 24303, s. 294 (Tarih: Gurre-i Safer 1124/Mart 1712).

bildirilmiştir. Ancak Seyyid Mustafa bir müddet sonra tekrar berat almaya muvaffak olmuş, hatta her çarşı ve köşede bir kantar ihdas ederek zahire ve diğer gıda maddelerini tartmaya başlamıştır. Vakfın yeniden şikâyeti üzerine yapılan inceleme bu defa vakfın aleyhine neticelenmiştir.[1374] Nitekim 1082/1671 tarihli yeni emre göre Kapan Hanı vakfa ait olmakla birlikte vezzanlık mirîdir. Öyle ki defterde vakfa hâsıl kaydolunmamıştır. Böylece vezzanlık Seyyid Mustafa tarafından yerine getirilip gerek hancı ve gerekse vakıf mütevellisinin karışmaması istenmiştir.[1375]

Mukataa defterleri, evkaf defterleri ile icmal ve mufassal tahrir defterlerlerindeki kayıtlara göre, İsa Bey Vakfı'nın tasarrufunda olan "an mukataa-i kapan-ı meyve" nin yıllık geliri dört bin üç yüz otuz üç akçedir.[1376] Defterlerdeki bu kaydı, İsa Bey Vakfı tarafı Kapan Hanı'na getirilen mallardan elde edilen bütün tartı resimlerini, İhtisab Mukataası tarafı ise vergilerin belli bir miktarı veya sadece meyveden elde edilen vergiler olarak anlamaktadır.[1377] İsa Bey Vakfı ve İhtisab Mukataası tarafı, birbirleriyle ilgili olan şikâyetlerini bildirirken, kendileri tarafından tartılması gereken malların bir kısmını saydıktan sonra "ve sâir" ibaresini kullandıkları için sahip çıktıkları malları tam olarak listelemek mümkün olmamaktadır.[1378] Nitekim 16 Safer 1127/21 Şubat 1715 tarihli bir belgede mukataa

[1374] " İsa Bey Vakfı mütevellîsi Mehmed zîde kadruhu 'arzuhal edüb Ankara'da vâki' İsa Bey vakfı mülhakâtından senede dört bin üç yüz otuz akçe yazusu olan kapan-ı meyve mukâta'asının rüsûmâtı ve vezninde aherin 'alakası yoğiken hilâf-ı defter mukaddemâ Seyyid Mustafa bir tarîkle berât etdirdüb ba'dehu Ebubekire kasr-ı yed etmekle vakfa gadr olmağın mezbûrlar ref' olub taraf-ı vakfdan zabt olunur iken Ankara ihtisâbı Emini Ali'ye hâsıl kayd olunan bâc-ı bâzâr-ı kapaniyyet nefs-i Ankara deyu mukâta'ası mülhakâtındandır deyu kapan-ı meyveyi dahi hilâf-ı kânûn ve defter zabtı içün emr-i şerîf alub ve bundan mâ'adâ üç senelik mahsûlâtın ahz u kabz içün fermân etdürüb vakf-ı şerîfe gadr eylemişlerdir deyu bildürüb defterhane ve Bursa mukâta'ası defterleri kaydları mûcebince kapan-ı meyve mukâta'ası vakf-ı mezbûrun ve bâc-ı bâzâr ma'a kapaniyyet mukâta'ası ihtisâb mukâta'ası mülhakâtından olub birbirinde 'alakası olmayub ihtisâb emini vakfın kapanına müdâhale eylememek üzere defter emininin 'arzı mûcebince yüz yirmi dört senesi Cemâziye'l-ahirinin altıncı gününde emr-i şerîf verildiği mukayyed olmakla hâlâ mütevelli-i mûmâ-ileyh vakf-ı mezbûrun kapanını hilâf-ı kânûn ve defter zabt eylemek üzere ihtisâb emini Ali bir tarîkiyle fermân alub ve bundan mâ'adâ üç senelik mahsûlât ve rüsûmâtın ahz içün aldığı fermân ile adımızı? habs edüb vakf-ı şerîfe gadr külli etmekle ba'de'l-yevm bir tarîkle vakfın kapanına müdâhale eylemeyüb ve üç senelik rüsûmât tahsîli içün min ba'd rencîde etdirilmemek üzere emr-i şerîf ricâ etmeğin der-kenârları mûcebince vakf-ı mezbûr tarafından zabt olunan kapan-ı meyvede ihtisâbın 'alakası olmamakla kadîme ve yedlerinde olan evâmir-i 'aliyeye güzeşte mahsûl namıyla bir nesnesi alınmış ise red ve sâ'ir bahane ile min ba'd müdâhale etdirilmemek üzere der-kenârları mûcebince emr-i şerîf verildiği 'arz ve telhîs olundukda imdi telhîs mûcebince hükm deyu fermân-ı 'âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdir…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 310.

[1375] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 372.

[1376] "…der-nefs-i Ankara deyu defter-i icmâl ve mufassalda havâs-ı hümâyûndan olmak üzere tahrîr ve mukâta'a-i kapan der-Ankara deyu senede dört bin üç yüz otuz üç akçe ile İsa Bey evkâfından olmak üzere defter-i evkâfdan muharrir kalemiyle tahrîr-i defter olunduğu der-kenâr olunmağla…" BOA, DBRM.d 24303, s. 347 (Tarih: 26 Receb 1126/7 Ağustos 1714).

[1377] BOA, DBRM.d 24303, s. 356 (Tarih: 29 Zilkade 1126/6 Aralık 1714).

[1378] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 372.

kesimi un sabun, kına "ve sâir" tartılması gereken malları[1379] zikrederken, ileri tarihli bir belgede ise, İsa Bey Vakfı tarafının yağ, bal, meyve "ve sâir" malları[1380] zikrettiği görülmektedir.

Defterlerdeki kayıtlardan, iki taraf arasındaki bu anlaşmazlıklar hususunda merkezî otorite tarafından gelen emirlerin genel ifadeler içerdiği, "an mukataa-i kapan-ı meyve"nin İsa Bey Vakfı tarafından, "mukataa-i bâc-ı bazar maa kapaneyn"in ise havâss-ı hümâyûn yani İhtisab Mukataası tarafından zabt olunarak birbirlerine müdahale etmemeleri istendiği anlaşılmaktadır.[1381] Ancak merkezî otorite tarafından alınan bu kararın İsa Bey Vakfı'nı memnun etmediği ve bunun üzerine ihdas ettikleri bir kantar ile Kapan Hanı'nın dışında, pazara gelen malları tartarak resim aldıkları görülmektedir.[1382] Fakat iki tarafın kayıtlarında da kantar bulunmayıp, kapan kaydı olduğu için bu yeni kantar iptal edilerek İsa Bey Vakfı tarafı kantar resmi almaktan men edilmiştir.[1383] Daha önce de belirttiğimiz üzere Kapan Hanı'na gelen bütün mallardan ve eşyalardan bâc ve vezzaniye, tartı ve kapan resmi alınmaktaydı. İsa Bey Vakfı bir taraftan kendisine yapılan müdahaleleri önlemeye çalışırken, diğer taraftan kendisi de İhtisab Mukataası'nın alanına müdahale etmekten geri kalmamıştır.[1384] Öyle ki, İsa Bey Vakfı'nın sadece meyve

[1379] "Ankarada vâki' bâc-ı bâzâr-ı çûb ma'a kapaniye ve tevâbi'î mukâta'ası emini Ali zîde kadruhu 'arzuhal edüb mukâta'a-i mezbûr ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olan bâc-ı bâzâra gelen dakîk ve sabun ve hınna ve sâir vezn olunması iktizâ eden emti'a ve eşya sahîhü'l-'ayâr mîrî kapan ile vezn olunub aherin müdâhalesi yoğiken taşradan ba'zı kimesneler fuzûlî vezn edüb ve resm-i vezzâyinesin alub mâl-ı mîrîye ve şurût-ı iltizâmına gadr olduğun bildürüb mezbûrların ta'addîsi men' olunub mîrî kapan ile vezn olunub mîrî tarafından zabt olunmak üzere emr-i şerîfim ricâ eylemeğin hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda Ankara'da vâki' senede yüz bin akçe mal-ı iltizâmı olan bâc-ı bâzâr-ı çûb ve ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tevâbi'î mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne Ali ve Mehmedin 'uhdesinde olduğu der-kenâr olunmakla ol-makûle fuzûlî vezn eden men' ve def' olunub mütegallibeden olanlar ism ve resmleriyle 'arz ve i'lâm olunmak üzere emr-i şerîf verilmek bâbında 'arz ve telhîs olundukda imdi telhîs mûcebince 'amel oluna deyu fermân-ı 'âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdir…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 357 (Tarih: 26 Safer 1127/21 Şubat 1715).

[1380] AŞS, 218/904:329; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 372.

[1381] "…ber mûceb-i defter-i hâkânî Ankara'da an mukata'a'i kapan-ı meyve tarafı vakfda ve mukata'a'i bâc-ı bazar ma'a kapaneyn havâss-ı hümâyûnum tarafından zabt ettirilüb birbirlerine dâhl ve ta'arruz ettirilmemek üzere emr-i şerîf verildiği mukayyed olup…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 17 (Tarih: 7 Zilkade 1127/4 Kasım 1715).

[1382] "…vakıf tarafından Mehmed muhdes kantarının ve vakfın hanından taşra bazara gelen eşyaya vezn ve resmin alub mîrîye gadr olunmakla …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 356 (Tarih: 29 Zilkade 1126/6 Aralık 1714).

[1383] "… Bursa mukata'ası defterlerine nazar olundukda defter-i hâkânîde resm-i kantar tarafeynin kayd u bend olmayub kapan-ı meyve olmağla muhdes olan kantar rüsumu men' ve vakf tarafında kadimi mugayir kendülere mahsus kapan-ı meyvede mahın miri kapanına müdâhale ettirilmemek üzere yüz yirmi altı senesi Recebinde emr-i şerîf verildiği derkenar olundukda…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 17 (Tarih: 7 Zilkade 1127/4 Kasım 1715).

[1384] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 373.

kapanı vezzanlığını tasarruf etmesi gerekirken, "bâc-ı bazar" gelirlerini de iltizam etme teşebbüsünde bulunduğu anlaşılmaktdır.[1385] Buna mukabil İhtisab Mukataası tarafının da "kapan-ı meyve" gelirlerine müdahale ettiği görülmektedir.[1386] Merkezî otorite, bu anlaşmazlıklar hususunda defalarca emr-i şerif vermesine rağmen bu çekişmeye bir türlü çözüm bulamamış ve iki tarafın da birbirlerinin alanına müdahale etmemeleri konusunda uyarılarak bu çekişmenin sonlandırılmasına dair bir ferman yayınlamıştır.[1387]

Merkezî otoritenin bu uyarıları neticesinde, 1131/1719 yılında İsa Bey Vakfı ve İhtisab Mukataası arasında bir anlaşma yapılarak problem bir süre için çözüme kavuşturulmuştur. Taraflar arasında yapılan anlaşmaya göre, İhtisab Mukataası her yıl İsa Bey Vakfı mütevellisine 70 guruş yani 8.400 akçe verecek ve karşılığında vakıf kapanını da tasarrufu altına alacaktı.[1388] Ancak İsa Bey Vakfı tarafı bu geliri yeterli görmeyip zaman zaman mirî kapana olan müdahalesine devam etmiştir. Bu müdahaleler nedeniyle 1163/1750 yılında yeniden Divân-ı Hümayûn'a müraccat edilerek kayıtlara bakma zorunluluğu hâsıl olmuş, ancak söz konusu anlaşma kaydı bulunamamıştır. Böylece yeniden iki tarafın da kendi kapanını

[1385] "Ali zîde kadruhu Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb Ankara ihtisâbı ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bâzâr-ı çûb ve tevâbi'î mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olub ihtisâbı ve bâc-ı bâzâr ma'a kapanda der-nefs-i Ankara deyu havâs-ı hümâyûnumdan olmak üzere tasrîh olunmuşken Ankara'da vâki' İsa Bey vakfının mahsûs hanına gelen meyvenin resm-i kapanından mâ'adâya müdâhale olunugelmiş değil iken vakf-ı mezbûr tarafından muhdes kantarın vakfın hanından taşra bâzâra gelen eşyaya vezn edüb ve resmin alub taraf-ı mîrî gadr ve iltizâmı kesrine bâ'is olmağın…" BOA, DBRM.d 24303, s. 347 (Tarih: 26 Receb 1126/7 Ağustos 1714).

[1386] "Ankara da vâki' İsa Bey vakfı mütevellisi olan Mustafa zîde kadruhû divân-ı hümâyunuma 'arzuhâl idüb İsa Bey Vakfı mülhakatından senede 4330 akçe yazısı üzere kapan-ı meyve mukata'asının rüsumatında aherin alakası olmayıb kadimden taraf-ı vakfa zabt oluna gelmiş iken Ankara İhtisab Emini Ali'ye hâsılı kayd olunan bâc-ı bazar kapanında nefs-i Ankara mukata'ası mülhakatındandır deyu kapan-ı meyve dâhi hilâf-ı kanûn zabt idüb ve bir tarik ile ferman alınub üç senelik mahsulün zabt idüb vakf-ı şerifi gadr etmekle vakfın kapanına müdâhale eylememek üzere hâlâ kayd ile emri şerîf verilmişken yine itaat-i ferman etmeyip…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 16 (Tarih: 7 Zilkade 1127/4 Kasım 1715); "Kıdvetü-l emâsil ve-l akran Mustafa zîde kadruhû dersa'adetime 'arzuhâl idüb berât-ı âlişân ile mütevellisi olduğu Bursa'da vâki' İsa Bey evkafından olmak üzere Ankara da vâki' mukata'a'i kapan-ı meyve deyu defter-i evkafda tasrih olmuşken ve bundan akdem Ankara İhtisab Emini ile mürafa'a'i şer' olundukda hilâf-ı defter-i hâkânî müdahalesi men' ve vakf tarafından zabtı için emr-i şerîf dâhi verilmişken hâlâ İhtisab Emini Ali nam kimesne vakf mezbûr kapanına gelen meyveye mani olub cânib-i vakfı gadr eylediğin bildirib hilâf-ı şer' ve kanuna mugayir..." Bkz. BOA, MAD 9506, s. 17 (Tarih: 7 Zilkade 1127/4 Kasım 1715).

[1387] "… imdi husus-ı mezbûr için mukaddema defe'atle emr-i şerîf verilip birbirleriyle niza' eylemek icab eder hâl kalmamağla fî mâ bâ'd bir türlü niza' olmayıb şurut-ı defter-i hâkânî ve hazine-i 'amirem defterleri şurut üzere zabt ettirilib bundan sonra mütenebbih olmazlar ise dersaâdetime 'arz ve 'ilâm olunmak üzere emr-i şerîf verilmek bâbında ferman-ı şerîf sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmakla iş bu tezkire verildi..." Bkz. BOA, MAD 9506, s. 17 (Tarih: 7 Zilkade 1127/4 Kasım 1715); Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 373.

[1388] AŞS, 132/818:311; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 373.

tasarruf etmesi ve birbirlerine müdahale etmemeleri için hüküm verilmiştir.[1389] Bir müddet sonra taraflar arasında yeniden anlaşma sağlanmıştır. Ancak anlaşmazlıklar tamamen giderilememiş, zaman zaman yeniden mahkemeye veya Divân-ı Hümayûn'a müracaatı zorunlu kılacak problemler sürüp gitmiştir.[1390]

2.2.1.3.2. İhtisab Mukataası İle Damga Mukataası Arasındaki Sorun: Bâc-ı Keyl

Ankara İhtisab Mukataası ile Damga Mukataası arasında "bâc-keyl[1391]"in hangisi tarafından tahsil edileceği büyük bir anlaşmazlık konusu olmuştur. Bu sorun yaklaşık bir asır boyunca merkezî otoriteyi, mukataaları ve mahkemeleri meşgul etmiştir. Bu konuda rastlanan ilk sorun, 1103/1691-1692 yıllarında yani henüz malikâne sistemine geçilmeden öncedir. İhtisab Mukataası Emini, bâc-ı keylin kendi tasarruflarında olmasına rağmen başka kişilerin müdahale ettiğinden şikâyet etmektedir. Şayet defterlerdeki kayıtlar biraz daha geriye dönük araştırılırsa büyük olasılıkla meselenin evveliyatı daha eski tarihlere kadar uzanacaktır. Zira Defterhane kayıtlarında bâc-ı keylin kime hâsıl yazıldığı kayıtlı değidir. Bu husus problemin temel sebebi olarak görülmektedir. Problemin çözümü ise, kadim uygulamanın ortaya çıkarılması ve devamının sağlanmasında aranmıştır.[1392]

İhtisab Mukataası malikâneye dönüştürüldükten yaklaşık 7-8 yıl sonra malikâne sahipleri, "bâc-ı keyl"in kendi tasarruflarında olmasına rağmen birkaç yıldır Damga Mukataası'nın müdahalesine maruz kalması nedeniyle Divân-ı Hümayûn'a müracaat etmişler ve bu verginin kadimden beri İhtisab Mukataası tarafından zapt edildiğinin tespit edilerek buna göre muamele edilmesi için 1118/1706 yılında bir ferman gönderilmiştir. Ancak bu ferman taraflar arasındaki anlaşmazlığı sona erdirmeye yeterli olmamıştır. Bundan bir yıl sonra Damga Mukataası Emini Divân-ı Hümayûn'a müracaat ederek Ankara'daki "bâc-ı bazar, bâd-ı hevâ ve şinik"in kadimden beri Damga Mukataası ile birlikte zabt olunduğunu fakat İhtisab Emini'nin bunlara müdahale etmesiyle Damga Mukataası'nın

[1389] AŞS, 132/818:311; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 373.
[1390] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 373.
[1391] Keyl, Arapçada masdar olarak "ölçmek", isim olarak "ölçek" anlamına gelmektedir. Aynı kökten türeyen *kîle* de yine "ölçek" demektir. Ârâmicedeki karşılığı *keylâ* olan kelime Farsçaya *kîle, keyle, keyli*, Türkçeye ise *kile* şeklinde geçmiştir. Farsçada kile kelimesinin sonuna küçültme eki getirilerek elde edilen *keyleçe* (*kileçe*) (*küçük kile*) Araplar arasında da kullanılmaktadır. Bu ölçü birimi, Osmanlılarda özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçektir. Bkz. Cengiz Kallek, "Kile", **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s. 568.
[1392] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 374.

gelirlerinin azalmasına neden olduğunu bildirmiş ve bu kalemlerin Damga Mukataası tarafından zabt olunması için bir emr-i şerif istemiştir. Kayıtlara bakıldığında bâc-ı keylin Damga ya da İhtisab Mukataası'na ait olmadığı, eskiden kim tarafından toplanageldi ise yine aynı şekilde toplanması için emir verildiğine dair bir derkenâr olduğu görülmüştür.[1393]

Bu durum bir önceki Damga Emini olan Ali'ye sorulduğunda 1117/1705-1706 yılında Damga Emini iken bâc-ı keyli Damga ile birlikte zabt ettiğini beyan etmiş, o mahalde bulunan kişiler de bu yönde şahitlik etmişlerdir.[1394] Ayrıca 1100-1117/1698-1706 yılları arasında İhtisab Emini olan Bayram dahi bâc-ı keylin Damga Mukataası tarafından alındığını söylemesi üzerine merkezî otorite tarafından 1119/1707 yılında Damga Mukataası tarafından toplanması emredilmiştir.[1395] İhtisab eminlerinin gıda maddelerinin kadimden beri ihtisab tarafından ölçülüp tartıldığı, Damga Mukataası'nın "keyl ve şinik" ile bir alakasının bulunmadığı ve Damga Mukataası'nın müdahalesiyle sonucunda İhtisab Mukataası'nın zarara uğradığı iddiasıyla tekrar Divân-ı Hümayûn'a müracaat ederek şikâyette bulunması üzerine Ankara Kadısı'ndan durum tespiti yapması istenmiştir. Bunun üzerine tarafsız yirmi beş kişiye sorularak, "bâc-ı keylin öteden beri İhtisab Mukataası tarafına ait olduğuna dair verilen ifadeler" üzerine İhtisab malikânesi sahibine bir hüccet verilmiştir. Tüm bunlara rağmen Damga Mukataası'nın müdahalesi devam edince 1122/1710 yılında Divân-ı Hümayûn'dan bir emr-i şerif taleb edilmiştir. Bunun üzerine "bâc-ı keylin" İhtisab Mukataası'na ait olduğuna dair 1118/1707 yılında emr-

[1393] "…Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân El-hac Ali zîde mecdühu dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal edüb havâss-ı hümâyûndan Ankara tamgası mukâta'ası mülhakâtından nefs-i Ankara'da vâki' bâc-ı bâzârda ve bâdhavâ ve şiniki kadîmden tamga mukâta'asıyla ma'ân zabt olunur iken hala ihtisâb emîni olan Ali nam kimesne müdâhale ve zabt edüb ihdâsına bâ'is olmakla kadîmi üzere tamga mukâta'ası tarafından zabt olunmak üzere emr-i şerîfim ricâ eylemeğin defterhane-i âmiremden görüldükde zikr olunan bâc-ı keyl tamga ve ihtisâb tarafına hâsıl kayd olunmayub maliyesi görüldükde Ankara tamgası mukâta'asının ve bâc-ı bâzâr-ı çûb mukâta'ası berâtları şurûtu mahallinde bâc-ı keyl kaydı olmayub kadîmden ne tarafından zabt olunagelmiş ise yine ol-vech üzere zabt etdirilmek içün emr-i şerîf verildiği der-kenâr olunub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 178 (Tarih: 6 Muharrem 1119/9 Nisan 1707).

[1394] "… bundan akdem tamga emini olub haliyâ bu tarafda olan Ali zîde kadruhudan sû'âl olundukda yüz on yedi senesinde tamga emini iken bâc-ı keyl-i tamga ile ma'an zabt eyledim ve mahallinde habs olan kimesnelerin dahi bâc-ı keyl-i tamga ile zabt olunur deyu haber verdiklerin…", Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 178 (Tarih: 6 Muharrem 1119/9 Nisan 1707).

[1395] "…ve yüz senesinden on yedi senesine gelince ihtisâb emîni olan Bayram dahi getürdülüb su'âl olundukda zikr olunan bâc-ı keylin ihtisâb emîni iken kadîmisi üzere tamga emini olanlar zabt eylediler deyu haber verdikde ve kadîmisi üzere zabt etdirilüb 'aliyi ve aheri müdâhale etdirilmemek bâbında 'arz ve telhîs imdi telhîs mûcebince 'amel oluna deyu fermân-ı 'âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdir.", Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 179 (Tarih: 6 Muharrem 1119/9 Nisan 1707).

i şerif verildiği kayıtlardan tespit edilmiş ve bu emre göre hareket edilmesi için bir hüküm gönderilmiştir.[1396]

Ancak 1123/1711 yılında Ankara Damga Mukataasını uhdesinde bulunduran Hüseyin, Ankara Damga Mukataası'nın kadimden beri zabt ettiği "mahsulât-ı bâc-ı keyl"ine Ankara İhtisab Mukataası tarafından müdahale edildiğini, yeniden bu gelirleri toplamak için bir emr-i şerif aldığını ve bunun neticesinde Damga Mukataası'nın zarara uğradığı iddiasıyla Divân-ı Hümayûn'a müracaat ederek karşı şikâyette bulunarak bir emr-i şerif istemiştir. Bundan önce defterhane kayıtlarına bakıldığı ve bâc-ı keylin Damga ya da İhtisab Mukataası'na ait olmadığı, eskiden kim tarafından toplanageldi ise yine aynı şekilde toplanması için emir verildiği ve bâc-ı keyli daha önce zabt edenlere sorulduğunda bu gelirin kadimden Damga Emini olanlar tarafından zabt edildiği ancak İhtisab Mukataası tarafından bir müdahalenin söz konusu olmadığı ve kadimi üzere zabtı için bir 1119/1707 yılında bir emri şerif verildiği söylenmiştir. Kayıtlara bakıldığında 1122/1710 yılında bâc-ı keylin kadimi rüsumu İhtisab Mukataası'na ait olduğuna dair bir derkenâr görülmüş, kadimden bu ana değin Damga Emini tarafından zabt olunan bâc-ı keyle İhtisab tarafından müdahale ettirilmemesi hususunda bir emr-i şerif verilmiş ve bu emre göre hareket edilmesi için bir hüküm gönderilmiştir.[1397] Ankara Kadısı'na da bu hususun

[1396] "Ankara ihtisâbı ve bâc-ı bâzâr-ı çûb ve tevâbi'i mukâta'âsı mutasarrıfı Ali zîde kadruhu Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal idüb mukâta'â-i mezbûr mülhakâtından Ankara sûkunda me'kûlât kısmından bey' olunub kadîmden sahibü'l-a'yâr şinik ihtisâba mahsûs ve ihtisâb mukâta'âsı tarafından keyl olunagelmişken Ankara tamgası mukâta'âsının hâsılı tamga rüsûmundan olub bir vechle keyl ve şinikde 'alâkası yoğiken bâc-ı bâzâr-ı ihtisâba mahsûs olan bâc-ı keyliye hilâf-ı defter ve kadîme muhâlif tagallübü sebebi ile müdâhale idüb mâl-ı mîrîye ve iltizâmına gadr eylemekle zikr olunan bâc-ı keyl kadîmden ihtisâb mukâta'âsı emini tarafından zabt olunugeldiğinde vukûfu olan kimesneler ihbâr ve şehâdet eylediklerin mukaddemâ Ankara nâ'ibi ve Ankara mutasarrıfı ve medîne-i mezbûre ahâlisinden yirmi beş nefer bî-garez kimesneler hâliyâ bâc-ı bâzârda dâ'ir olan şinik kadîmden ihtisâb mukâta'âsı emini olanlar tarafından zabt olunugeldiğinde zarar verdiklerinde taraf-ı şer'den yedine hüccet vermeleriyle ve emr-i 'âlîşân verilmişken Ankara tamgası emini kadîme muhâlif ve emr-i şerîfe ve hüccet-i şer'iyyeye mugâyir ihtisâb mukâta'âsının bâc-ı keylide tagallüben zabt eylemeğin mukaddemâ virilen emr-i şerîf ve hüccet-i şer'iyye mûcebince zabt etdirilüb müdâhale itdirilmemek üzere emr-i şerîf ricâ eylediği ecilden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı kaleminde görüldükde mukaddemâ keyl husûsu tefahhus olundukda kadîmden ihtisâb tarafından zabt olunagelüb ve vukûfu olan ihbâr ve şehâdet eylediklerin Ankara nâ'ibi ve livâ-i mezbûre mutasarrıfı 'arz ve ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı çûb ve tevâbi'i mukâta'âsı senede bir yük akçe mal ile temlîk mâlikâne 'uhdesinde olduğu mukayyed ve hazîne-i 'âmire defterlerinde tarafeyne faysal verecek bir kayd bulunmamakla kadîmden ne vechle zabt olunugelmişse yine ol-vech üzere zabt etdirülüb birbirlerine nizâ' etdirilmemek üzere yüz on sekiz senesi Şevval'inde emr-i şerîf verildiği der-kenâr olunmakla der-kenârı mûcebince emr-i şerîfim virilmek ricâsına 'arz ve telhîs olundukda imdi telhîs mûcebince 'amel oluna deyu fermân-ı 'alî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf virilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 267- 268 (Tarih: 25 Şaban 1122/19 Ekim 1710).

[1397] "Hüseyin zîde kadruhu Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb yüz yirmi üç senesi 'uhdesinde olan Ankara tamgası mukâta'ası kadîmden zabt olunagelen mahsûlât-ı bâc-ı keyline Ankara ihtisâbı tarafından müdâhale ve müceddeden rüsûmâtı tahrîr içün emr-i şerîf alub iltizâmı kesrine bâ'is

uygulanmasına ve buna göre hareket etmesine dair merkezden bir hüküm gönderilmiştir.[1398]

1126/1714 yılında bu konuda yeniden bir hüküm gönderilmesi, meselenin bir çözüme kavuşturulamadığını göstermektedir.[1399] Bu gelişmeler bâc-ı keyl vergisinin artık Damga Mukataası tarafından tahsil edilmeye başlandığını ortaya koymaktadır. Buna rağmen İhtisab Mukataası'nın şikâyetlerine devam ettiği görülmektedir. Hatta şikâyetlerin konusu zaman içerisinde biraz daha genişleyerek "bâc-ı bazar, bâd-ı hevâ ve resm-i keyl" vergilerini de içermeye başlamıştır. Bu şikâyetler neticesinde 1174/1761 yılında adı geçen vergilerin İhtisab Mukataası'nın tasarrufunda olduğuna dair yeni bir emir alındığı görülmektedir. Damga Eminlerinin bu emre uymadığı Divân-ı Hümayûn'a bildirilince, Damga Mukataası'nı uyarmak

---

olmakla kadîmi üzere mahsûlât keylisinin zabtı içün emr-i şerîf ricâ eylemeğin Bursa kaleminden der-kenâr olunduğu üzere husûs-ı mezbûr bundan akdem nizâ' olundukda zikr olunan bâc-ı keyl tarafeynin iltizâmı mahallinde musarrah kaydı bulunmayub kadîme havâle olunageldiği berâtları şurûtunda mukayyed ve kadîmi tefahhus ve zabt edenlerden su'âl olundukda zikr olunan bâc-ı keyl kadîmden tamga emini olanlar tarafından zabt ihtisâb mukâta'ası tarafından müdâhale olunmadığı ihbâr olunmakla kadîmi üzere zabtı içün yüz on dokuz senesinde emr-i şerîf verildiği ve ihtisâbın kadîmi rüsûmu olmak üzere tahrîr içün yüz yirmi iki senesinde emr-i şerîf verildiği der-kenâr olunmakla mukaddemâ verilen emr-i şerîf mûcebince kadîmden bu ana değin tamga emini tarafından zabt olunan bâc-ı keyli ihtisâb tarafından kadîme mugâyir müdâhale etdirilmemek üzere emr-i şerîfim verilmek ricâsına 'arz ve telhîs olundukda imdi telhîs mûcebince 'amel oluna deyu fermân-ı 'alî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 275 (Tarih: 10 Muharrem 1123/28 Şubat 1711).

[1398] Ankara nâ'ibi ordu-yı Hümâyûnuma 'arz gönderüb Ankara tamgası emini ile kadîmden zabt olunugelen mahsûlât-ı bâc-ı keyl Ankara ihtisâbı tarafından müdâhale ve müceddeden rüsûmâtı tahrîri içün emr alub iltizâmı kesrine bâ'is olmakla kadîmi üzere mahsûlât-ı keylisinin zabtı içün emr-i şerîf ricâ eyledikde husûs-ı mezbûr bundan akdem nizâ olundukda zikr olunan bâc-ı keyl tarafeynin iltizâmı mahallinde musarrah kaydı bulunmayub kadîme havâle olunageldiği berâtı şurûtunda mukayyed ve kadîmi zabt edenlerden su'âl olundukda zikr olunan bâc-ı keyl kadîmden tamga emini olanlar tarafından zabt ihtisâb mukâta'ası tarafından müdâhale olunmadığı ihbâr olunmakla kadîmi üzere zabtı içün yüz on dokuz senesinde emr-i şerîf verildiği ba'dehu kadîmden bu ana gelince tamga emini tarafından zabt olunan bâc-ı keyli-i ihtisâb tarafından kadîme mugâyir müdâhale etdirilmemek üzere bin yüz yirmi üç Muharreminde emr-i şerîf verilüb bâc-ı keyl rüsûmâtı tamga eminleri tarafından zabt olunub aherden ihtisâb emini tarafından müdâhale olunmamak üzere tekrar emr-i şerîf verilmek bâbında istid'â eylemeğin der-kenârı mûcebince emr-i şerîfim verilmek 'arz ve telhîs olunmağın imdi telhîs mûcebince 'amel oluna deyu fermân-ı 'alî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 282.

[1399] "Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Ali zîde kadruhû Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb Ankara ihtisâbı ve bâc-ı bâzâr-ı çûb ve tevâbi'î mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne 'uhdesinde olub mukâta'a-i mezbûr mülhakâtından Ankara sûkunda me'külât kısmında bey' olundukda kadîmden sahibü'l-a'yâr-ı şinik ihtisâba mahsûs ve ihtisâb tarafından keyl olunub aherin medhali yoğiken Ankara tamga emini hilâf-ı mu'tâd ve kadîm keyl ve şinik tagallüben zabt ve mîrîye gadr ve men' içün emr-i şerîf verilmişken yine itâ'at ve inkiyâdı olmayub müntehiyye olmamağla mukaddema verilen emr-i şerîf mûcebince emr-i şerîf ricâ eyledikde husûs-ı mezbûr içün mukaddema mezbûr Ali 'arzuhal eylediğin kadîmden ne vecihle zabt olunugelmiş ise yine ol-vech üzere zabt itdirilüb birbirlerine nizâ' itdirilmemek üzere yüz on sekiz senesinde verilen emr-i şerîf mûcebince yüz yirmi iki senesinde dahi emr-i şerîf verildiği der-kenâr olundukda mukaddemâ verilen emr-i alişânım mûcebince emr-i şerîf verilmek bâbında 'arz ve telhîs olundukda telhîs mûcebince fermân-ı 'âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 353 (Tarih: 12 Zilkade 1126/19 Kasım 1714).

üzere Ankara mahkemesine bir mektup gönderilmiştir. Bunun üzerine Ankara Kadısı Mevlana Esseyyid Mehmed, Damga Mukataası eminlerinin "bâd-ı hevâ"ya bundan sonra müdahale etmeme taahhüdünde bulunduklarını merkeze bildirmiş, böylece taraflar arasındaki anlaşmazlığın bir kısmını oluşturan "bâd-ı hevâ" meselesi bu şekilde çözüme kavuşturulmuş fakat "bâc-ı keyl" 1209/1795 yılına kadar sorun olmaya devam etmiştir.[1400]

Aşağıdaki verilen tablolarda Ankara İhtisab Mukataası'nın malikâne dönemi süresince mukataa defterleri, berat ve nişan kayıtları ile sicillerden tespit edilebilen mal ve muaccele miktarları, malikâne sahiplerinin isimleri ile malikânelerin tasarruf tarihleri yer almaktadır. Bu tarihler çoğu zaman malikânenin berat tarihi değil, bir sebeple Divân-ı Hümâyûn'a yapılan müracaatlardan elde edilmiş olup kesin tasarruf tarihlerini yansıtmamaktadır. Bunlara ilaveten hemen belirtmek gerekirse, mukataalar çoğunlukla hisselere bölünüp, bu hisseler farklı dönemlerde farklı kişilere ve farklı oranlarda malikâne olarak satılmıştır. Bu nedenle tablolarda yer alan malikâne sahiplerinin ismi, söz konusu yıllarda malikâne sahiplerinin tamamını değil, tespit edebildiğimiz kısmını yansıtmaktadır. Bu husus Ankara'daki diğer malikâne mukataalar için olduğu gibi Bursa'daki malikâne mukataaların için de geçerlidir.

Tablo- 11: Ankara İhtisab Mukataası'nın Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1111/M.1699-1700 - H.1132/M.1719-1720)

Tarih	**Senelik Mal (Akçe)**	**Muaccele (Guruş)**	**Kaynak**
1111/1699-1700	100.000	500	DBRMD-d 24303, s. 101.
1111/1699-1700		1.000	DBRMD-d 24303, s. 95.
1113/1701-1702		1.000	DBRMD-d 24303, s. 95.
24 Ramazan 1114/11 Şubat 1703		1.000	DBRMD-d 24303, s. 95.
Gurre-i Muharrem 1118/15 Nisan 1706		1.000	DBRM-d 24303, s. 169; AŞS, 84/770:815; Karaman, *18. Yüzyıldan…*, s. 377.
1132/1719-1720	100.000	510	MAD 9506, s. 110.

[1400] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 375- 376.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1111/1699-1132/1719-1720 tarihleri arasında Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Ankara İhtisab Mukataasının merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 100.000 akçe idi. Bu mukataalardan elde edilecek muaccele bedeli ise, toplam 5.010 guruş idi. Bu verilere göre, ilgili dönemde Ankara İhtisab Mukataasını malikâne olarak deruhte etmek isteyenlerin 5.010 guruş muaccele bedelini Hazine-i Amire'ye peşin olarak ödemeleri gerekiyordu. Ankara İhtisab Mukataasının satışı neticesinde malikâneciler, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini ise doğrudan Hazine-i Amire'ye yapmaktaydılar.

Mukataa defterleri ve sicil defterlerinde yer alan berat ve nişan kayıtlarından söz konusu dönem içerisinde Ankara İhtisab Mukataasını uhdesinde bulunduran malikânecilerin kimliklerine de ulaşmak mümkün olmuştur. Bu dönemde, Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Ankara İhtisab Mukataasına yatırım yapan malikâneciler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo-12: Ankara İhtisab Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1111/M.1699-1700-H.1132/M.1719-1720)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
1111/1699-1700	Hacı Mehmed	Mahlûl (ölüm)	DBRM-d 24303, s. 101.
1111/1699-1700	Bayram		.
1113/1701-1702	Fazlı ve Halil	Kasr-ı yed	DBRM-d 24303, s. 101.
1114/1702-1703	Mustafa		DBRM-d 24303, s. 95.
24 Ramazan 1114/11 Şubat 1703	Bayram	Ref	DBRM-d 24303, s. 95.
16 Muharrem 1116/ 21 Mayıs 1704	Bayram, Fazlı ve Halil		AŞS, 82/768:168; Karaman, *18. Yüzyıldan…* s. 376.
Gurre-i Muharrem 1118/29 Nisan 1706	Kethüdayeri Ali Ağa ve Şeyh Mehmed		DBRM-d 24303, s. 169; AŞS, 84/770:815; Karaman, *18. Yüzyıldan…* s. 377.
16 Muharrem	Ahmed Ağa	Malûl (ölüm)	MAD 9506, s. 110.

1132/29 Kasım 1719			

İncelediğimiz dönemde, Ankara'da 8 defa satışı gerçekleştirilen Ankara İhtisab Mukataası'nın 1'i kasr-ı yed ve 2'si malûlden, 1'i ise ref (malikâne şartlarına uyulmaması nedeniyle malikâneliğinin merkezî otorite tarafından iptal edilmesi) üzere satıştır. Senelik mallarının toplamı 100.000 akçe olan Ankara İhtisab Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele ödemesinin ise toplam 5.010 guruş olduğu görülmektedir. Üzerinde çalıştığımız dönemde (1695-1730), Ankara İhtisab Mukataası'na sivil ve askerî zümreye[1401] mensup toplam 8 kişi malikâneci olarak yatırım yapmışlardır. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikânecilerden 1'i askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâneci, tabloda da görüldüğü üzere Kethüdayeri Ali Ağa'dır. Kalan 7 malikâneci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişiler olup isimlerinin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Askerî zümre malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 12,5 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 87,5'tir. Askerî zümreye mensup olan Kethüdayeri Ali Ağa'nın, senelik malı 100.000 akçe olan mukataa için ödediği muaccele miktarı 1.000 guruştur. Sivil zümreye mensup olan 7 malikânecinin ise merkezî hazineye 4.010 guruş muaccele bedeli ödediği görülmektedir.

Söz konusu dönemde Ankara İhtisab Mukataası'nı 5 malikâneci tek başına, 3 malikâneci ise ortaklık yoluyla deruhte etmiştir. Tek başına malikâne sahibi olanların toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 62,5 iken, ortaklaşa malikâne

[1401]Çalışmamızda, malikâne sahipleri için kullandığımız "*sivil-askerî*" tabiri, klasik dönem Osmanlı sosyal tabakalaşmasındaki askerî (yönetenler) ve reaya (yönetilenler) dan farklıdır. Nitekim askerî denildiğinde herhangi bir devlet vazifesine memur olan kesim kastedilmektedir. Bu kişi, bir taşra kâtibi olabileceği gibi bir veziriazam da olabilir. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, malikâneciler söz konusu defterlere, askerî ise vazifesi veya görevi ile kaydedilmektedir. Bu kişiler birden fazla malikâne satın aldıklarında kendilerine verilen beratta ve bu beratın tezkire kayıtlarında, varsa ilgili vazifesi belirtilmektedir. Ancak beratında vazifesinin açıkça belirtilmediği askerî sınıf mensubu malikâneciler de vardı. Bunların vazifesi, beratlarında isimlerinin önünde geçen elkâbıyla ya da sonunda geçen dua cümleciğiyle tahmin olunabilmektedir. Kendi içerisinde de askeri sınıf mensubu malikânecileri, askerî idareciler, askerî bürokrasi, malî bürokrasi, ilmiye grubu, saray görevlileri, veziriazam ve çevresi ve askerî zümre mensuplarının akrabaları şeklinde bir tasnife tabi tutmak da mümkündür. Sivil dendiğinde ise, herhangi bir devlet görevi olmayan malikâneci kastedilmiştir. Ayrıca sivil tabiri, askerî zümre mensubu olduğuna dair kayıtlarda hiçbir delilin olmadığı malikâneciler için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, kendisinden "nam kimesne" diye bahsedilen ve askerî sınıf mensuplarıyla aile-ortaklık-mensubiyet ilişkileri içerisinde görülmeyen malikâneciler de mevcuttu. Bu türden malikânecilerden bazılarının ödedikleri muaccele bedellerin yüksekliğine bakıldığında bunları sivil veya klasik reaya sınıfına dâhil etmek zorlaşmaktadır. Bu yüzden çalışmamızda bu malikâneciler de sivil zümreye dâhil edilmiştir. Malikânecilerin profil tasnifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 57- 78.

sahibi olanların oranı ise % 37,5'tir. Tek başına malikâne deruhte edenlerin merkezî hazineye ödedikleri muaccele miktarı toplam 3.010 guruş iken, ortaklık yoluyla deruhte edenlerin ödedikleri muaccele bedeli toplam 2.000 guruştur. Tek başına deruhte edilen malikânelere yatırılan muaccele bedeli, toplam muaccelenin yaklaşık % 60'ına tekabül etmektedir. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin muaccele bedeli ise yaklaşık % 40'lık bir yer kaplamaktadır.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak mümkündür. Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikânecilerin % 12,5'ini oluşturmaktadır. Diğer taraftan sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 3 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise % 37,5'tir. İlk gurubun (askerî zümre) kontrol ettiği malikâne mukataaların, senelik malları itibariyle değeri 100.000 akçe olup, muaccele bedeli 1.000 guruştur. İkinci gurubun (sivil zümre) kontrol ettiği malikânelerin değeri ise yine 100.000 akçe olup, toplam muaccele tutarı ise yine 1.000 guruştur.

Genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, incelediğimiz dönemde Ankara İhtisab Mukataası'nı, daha çok sivil zümre malikânecilerin satın aldığı görülmektedir. Ayrıca ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden sivil malikânecilerin askerî olanlara kıyasla daha yüksek meblağlı muaccele ödedikleri görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde mukayese edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Ankara İhtisab Mukataası'nı malikâne olarak deruhte edenler arasında ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Ankara İhtisab Mukataası malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci bulunmamaktadır. Yine bu dönemdeki malikânecilerin tamamı erkek olup, kadın malikâneci tespit edilmemiştir.

2.2.2. Ankara Damga Mukataası

2.2.2.1. Damga Mukataasının Tanımı ve Muhteviyatı

Damga, bir şeyin üzerine nişan ve alâmet olmak üzere kuru ya da boya ile vurulan mühür ve işaret hakkında kullanılan bir tabirdir. Gümüş ve altın mamulât üzerine bunların cinsini göstermek ve hileli olmadıklarını temin etmek için devlet

tarafından basılan işaretlere de bu isim verilmekteydi.[1402] Eski Türklerde *tamga, tamka* ve *damga* biçimlerinde yazılan kelime "el ile yapılan motif" anlamına gelmekteydi. Ayrıca şahıs imzası ve mührü olmasının yanı sıra günümüzde olduğu gibi (damga resmi, damga pulu) "vergi" manasında da kullanılmıştır.[1403] Dokunan kumaşlar tezgâhtan çıkarıldıktan sonra ancak satılmadan önce damgalanırdı. Bunun yanı sıra çarşı pazarda kullanılan terazi, kantar ve kile gibi ölçeklere doğruluğunun kontrol edildiğini belirtmek; at nallarına kalitesinin göstergesi olarak; altın ve gümüş eşyalara ise ayarını belirtmek için damga vurulmaktaydı.[1404]

Damga vergisi, ticarete konu olan mamul maddelerden alınmaktaydı. Bu vergi, Ankara'nın hemen hemen başta dokumalardan ve sof satışlarında devletin aldığı bir vergi olarak dikkati çekmektedir. Zira mukataanın isminin de, belgelerde damga ve cendere mukataası olarak geçtiği ve bu şekilde iltizama verildiği görülmektedir. Bu verginin tahsili de, soflar cendereye [1405] çekildikten sonra damgalanmak suretiyle yapılırdı. Bu nedenle merkezî otorite, damga eminlerinin cenderecilerin fazla ücret almak ve bozuk iş yapmak suretiyle tüccarı rahatsız edici davranışlarda bulunmamaları hususunda dikkatli olmalarını istemekteydi. [1406] Osmanlılarda vergiye konu olan damga, iki ayrı mukataa şeklinde düzenlenmişti. Bunlardan biri sof ve şali gibi yünlü dokumaları ifade eden "*Ankarada vâki' tamga-i cendere-i Ankara zarar-ı kassabiye ve simsariyye ve boyahane-i Ankara ve tevâbi'î mukâta'aları*"[1407], diğeri ise pamuklu dokumaları ifade eden "*mukataa-i hasha-i tamga-i kirpas ve tınab-ı penbe der liva-i Ankara ve tevabii*"dir. Görüldüğü üzere birincisi sof damgası, ikincisi bez damgası olarak ifade edilmektedir.[1408]

XVI. yüzyılda damga ve cendere mukataası olarak adlandırılan Ankara Damga Mukataası, sadece Ankara ve çevresinin sof üretimini kapsamayıp, Kalecik, Tosya, Koçhisar, Kastamonu, Çankırı ve Sivrihisar gibi sof üretiminin yapıldığı diğer yerleri de kapsamaktaydı. Bu yerlerden Tosya, Koçhisar ve Kangırı XVIII. yüzyılda

[1402] Mehmet Zeki Pakalın, "Damga", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 390- 391.
[1403] Yusuf Halaçoğlu, "Damga", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 454.
[1404] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 393.
[1405] Cendere, Bursa'da mengene adı verilen ve dokunan kumaşların perdahtlandığı, yani düzeltilip parlatıldığı alettir. Genellikle bu üretim dalında XVI. yüzyıldaki uygulamada vergi, cendere perdahtlanan kumaşlardan alınır ve vergi alındığını göstermek üzere de damga vurulurdu. Bkz. Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 273.
[1406] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 160.
[1407] BOA, DBRM.d 24303, s. 321 (Tarih: 18 Muharrem 1125/14 Şubat 1713).
[1408] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 393- 394.

bazı yeni düzenlemelere konu olmuş ve mukataa kapsamından alınarak gelirleri ayrı ayrı mukataaya bağlanmıştır. Mesela, senelik malı 82.328 akça olan Koçhisar (Ilgaz) Damga-i Cendere ve Tevabii Mukataası 1128/1716 yılında Ankara'dan ayrı olarak iltizama verilmiş, 1129/1717 yılında da 300 guruş muaccele ile Koçhisarlı Mustafa Ağa'ya malikâne suretiyle verilmiştir. Aynı şekilde, Tosya Cendere Mukataası da 1132/1719-1720'de Hatun Nehri çeltik mukataasıyla birlikte yıllık 120.000 akça ile kayıtlı olduğundan kendi değeri bilinmemektedir[1409] Ancak dönemin belgelerinden, sof üretimi yapan mukataanın gelirlerinin dörtte üçünün sadece Ankara ve çevresindeki mukataalardan elde edildiği anlaşılmaktadır.[1410]

Ankara Damga Mukataası, XVII. yüzyılda sof, şali, tiftik ipliği, boya ve cenderehanenin yanı sıra "simsariye ve zarar-ı kassabiye" vergilerini de kapsayan büyük bir mukataa haline gelmiştir.[1411] Zarar-ı kassabiye vergisi, yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak üzere ipek, sof, sahtiyân gibi büyük ölçüde ticareti yapılan eşyalardan ve sadece Osmanlı tüccarından % 1 oranında alınan bir vergidir.[1412] Bu vergi, Ankara ve çevresinde (Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisar, Kalecik ve Koçhisar) 1599 yılında ihdas edilmiş, 1 Zilkade 1013/21 Mart 1604 tarihinde Damga ve Cendere Mukataası ile kâr ve zararı birlikte karşılamak amacıyla birleştirilmiştir.[1413] XVI. yüzyılın sonlarına kadar "Damga ve Cendere Mukataası" olan bu vergi biriminin ismi, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "Ankara Mukataası"na dönüşmüştür.[1414] Bu yüzylda mukataanın veziriazam hasları arasında olduğu görülmektedir.[1415] Damga mukataasına ne zaman bağlandığı tam olarak bilinmeyen "*simsariye/dellâliye vergisi*" muhtemelen Fatih devrinde ihdas edilmiştir. Nitekim Fatih Kanunnamesi'ndeki yer alan bir hüküm[1416] verginin niteliği ve miktarı

[1409] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 273.
[1410] Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", s. 162.
[1411] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 394.
[1412] Ergenç, "XVI. Yüzyıl Ankara'sının Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri", s. 114.
[1413] Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 159- 160.
[1414] Özer Ergenç, "Çıkar Bâcı ve Bu Verginin Geniş Boyutlu Ticâret Faaliyetinin Bir Göstergesi Olarak Anlamı", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 320.
[1415] "… Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda Ankarada vâki' tamga-i cendere-i Ankara zarar-ı kassabiye ve simsariyye ve boyahane-i Ankara ve tevâbi'î mukâta'aları Vezîr-i A'zâm edâme Allahu Te'âla iclâlehünün havâslarından olduğu mastûr olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 306 (Tarih: 18 Muharrem 1125/14 Şubat 1713).
[1416] "*… Ve buyurdum ki, İstanbul'da ve Galata'da müslimândan gayrı bâzirgân her ne kim dellâl (simsar) ile satsa gerekdür, hem satan adam ve hem alan adam dellâllük vereler, eğer alıcı müslimân dahı olursa, ammâ müslimândan gayrı her her bâzirgân ki dellâlsuz satsa, satdugıçün, hem kendünün hem alanûn bahşını vere… geregi nakda satılsun gerek va'de ile satılsun gerek marda ile satılsun, yüz akçada satandan buçuk ve alandan buçuk alına ve her nesne ki arşûn ile ölçülür ve yâhûd kapanda*

ile ilgili bilgiler vermektedir. Ancak mukataanın en önemli unsuru damga ve dolayısıyla da sof üretim ve ticaretidir.[1417]

XVII. yüzyılın başlarında mukataayı üzerine alan mültezimlerin, sermaye sahibi ve bir kısmı İstanbul'da ikamet eden Yahudi asıllı zimmîler olduğu görülmektedir. Bu Yahudi mültezimler, mukataayı genellikle üç tahvil süresi boyunca ya doğrudan iltizama almışlar, ya da "emin-i mültezimlik" sıfatıyla uhdelerinde bulundurmuşlardır.[1418] Nitekim mukataa 1 Safer 1008/23 Ağustos 1599 yılından itibaren üç yıllığına, İstanbullu Yahudilerden Aslan'a iltizamen verilmiş; Aslan, Yasef veled Abraham'ı kâr ve zararına ortak ederek bu yolla kendisi de mültezim sıfatıyla görev almıştır. Uygulamada Aslan İstanbul'da kalırken, mukataayı Yasef yönetmektedir.[1419]

XVII. yüzyılın ortalarında ve sonlarında mültezimlerin artık Yahudiler değil dergâh-ı mu'allâ çavuşları ve müteferrikaları olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, mukataa şartlarını yerine getirmenin zorlaşması ve XVII. yüzyılın şartları içerisinde mültezimlerin merkezî hazineye yapacakları ödemelerde sıkıntıya düşmeleridir. Öyle ki, mukataa 1650'li yıllara gelindiğinde artık emânet yöntemiyle ve genellikle dergâh-ı âlî çavuşlarına verilmiştir. Bu yüzyılın sonlarında ise, Haseki Sultan'a ait paşmaklık[1420] hassı gelirleri arasına dâhil edilmiş ve yine emâneten dergâh-ı âli müteferrikalarına tevcih edilmiştir.[1421] Damga-i Ankara Mukataası, XVIII. yüzyılda "*hâsılâtı İzmir'den ihrâc olunan tiftik ipliğine münhasır*"[1422] şeklinde tanımlanır hale gelmiş ve senelik 30.000 akçe guruş malı ile Bursa Kalemi'ne bağlı "cesîm mukataalar"ın başlıcalarından sayılmaya başlamıştır.[1423]

---

tartulur, satun alandan buçuk ve satandan dahı buçuk alına…", Bkz. Anhegger-İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî,* s. 57- 58.

[1417] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 394.

[1418] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s. 53.

[1419] Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", s. 98.

[1420] Osmanlı Devleti'nin toprak ve arazi rejiminde, havâss-ı hümayun köylerinden, padişahın annesi, kız kardeşleri ve kızları gibi, kadın sultanlara ve haseki sultanlara tahsis edilen ve 20.000 akçeye (zeamet) kadar olan tâyînât ve tahsisata verilen addır. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Başmaklık", **İA**, II, İstanbul, 1979, s. 333.

[1421] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s. 53- 54.

[1422] Bursa Mukataa Defterlerinde bu kayda sıklıkla rastlanmaktadır: "Ankara tamgası mukâta'ası Emini Hasan meclis-i şer'a varub mukâta'a-i mezbûrenin tamga harcı bir senede dört bin guruşa bâliğ olmayub ma'âdâ malı medîne-i mezbûreden mahmiyye-i İzmire nakl olunan tiftik ipliği yüklerinden hâsıl olur iken…", Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 196 (Tarih: 12 Şevval 1119/6 Ocak 1708).

[1423] Ergenç, "Çıkar Bâcı ve Bu Verginin Geniş Boyutlu Ticâret Faaliyetinin Bir Göstergesi Olarak Anlamı", s. 320.

XVIII. yüzyılda bu mukataanın sadece "damga mukataası" şeklinde anılmaya başlaması ve vergi adında cendere deyiminin kullanılmamasının temelinde yatan sebep, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da dokuma sanayinin gelişmeye başlayarak ticaretin hammaddeye yani tiftiğe ya da tiftik ipliğine kayması olarak görülmektedir. Bu durumu yasaklamalarla mutlak surette önlemek mümkün olmadığından büyük olasılıkla, XVIII. yüzyılda dış talep ağırlıklı olarak iplik satın alma şeklindedir. Bu durumun doğal neticesi olarak da, vergilendirme yöntemlerinde değişikliğe gidilerek tiftiğin kumaş haline dönüştürülmesi beklenmeden, ham ya da iplik büküldükten hemen sonra vergiyi almak gerekmiştir.[1424]

Ankara Damga Mukataasının, 1111/1699 yılında sadrazam hassı gelirlerine dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Evail-i Ramazan 1113/Şubat 1702 tarihli bir damga temessükünde damga mukataası "*haslarımızdan damga-i Ankara tevâbii hassı*" şeklinde geçmektedir. Mukataa, 1113/1702 senesi Mart ibtidâsından zabt edilmek üzere 27.800 guruş mukabili Solak Mehmed adlı birine "bervech-i maktu'" olarak iltizam edilmiştir. Solak Mehmed 27.800 guruşun 5.000 guruşunu peşin olarak merkezî hazineye teslim etmiş, kalan 22.800 guruş ise zimmetinde bâkî kalmıştır.[1425] Ankara Damga Mukataası, 1111/1699-1114/1703 yılları arasında Hüseyin Paşa'nın hassı olup, Mahmud Ağa adlı birinin uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır. [1426] 1116/1704-1705'te Mehmed Paşa'nın hassı olup, Mehmed Ağa'ya iltizam edilmiştir.[1427]Ankara Damga Mukataası, 1117/1705-1706'da Ali Paşa'nın hassı olup, 1118/1706-1707'de Ali Ağa adlı birinin uhdesinde olduğu görülmektedir.[1428] Bu tarihte Ali'nin uhdesinde olan mukataaya İsmail adında birinin vekâleten iltizam ettiği görülmektedir.[1429] Mukataayı, 1119/1707-1708'de Hasan adlı birinin[1430],

[1424] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 273- 274.
[1425] Akyüz, agt, s. 144.
[1426] "Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân El-hac Mahmud zîde mecduhu dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal gönderüb bin yüz on senesine mahsûb olmak üzere 'uhdesinde olan Ankara tamgası mülhakâtından…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 66 (Tarih: 9 Zilkade 1111/28 Nisan 1700).
[1427] AŞS, 83/769:488; Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", s. 182.
[1428] "Ali zîde kadruhu dîvân-ı hümâyûnuma arzuhal olunub Ankara tamgası mukâta'ası 'uhdesinde olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 158 (Tarih: 18 Zilkade1118/21 Şubat 1707).
[1429] "…haliyâ tamga emini vekîli olan İsmail nâm kimesne", Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 167 (Tarih: 22 Cumaziyelevvel 1118/1 Eylül 1706).
[1430] "Ankara tamgası mukâta'ası emini Hasan meclis-i şer'a varub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 196 (Tarih: 12 Şevval 1119/6 Ocak 1708).

1122/1710-1711'de ise Elhacc Veli'nin iltizam ettiği görülmektedir.[1431] 1123/1711-1125/1714 yılları arasında Yusuf Paşa'nın hassı olup, Hüseyin'in uhdesindedir.[1432] 1127/1715'te Ali Paşa'nın hassı olarak görülmekte olup[1433] 1127/1715'te Bosnavi Hasan Ağa'nın[1434], 1128/1715-1716 yılı Mart başlangıcından sene sonuna kadar Sipahiler Ağası Ahmed'in iltizamında olduğu tespit edilmiştir.[1435]

2.2.2.2. Ankara Damga Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Ankara Damga Mukataası, XVII. yüzyılın sonlarına kadar havâss-ı hümayunun gelir kaynakları arasında olup, sonradan sadâret haslarına dâhil edilmiş ve nihayet 1130 /1717- 1718 yılında mülhakatıyla birlikte malikâneye dönüştürülmüştür. Ancak 1093/1682 yılında saray için yapılan sof sipariş bedelinin Ankara Damga Mukataası'ndan ödenecek olması XVII. yüzyıl sonunda bu mukataanın hala havâss-ı hümayuna ait olduğunu göstermektedir.[1436]

30.000 akçe senelik malı ve 6.000 akçe kalemiyesi olan Veziriazam haslarından Ankara Damgası Mukataası[1437], 1130/1717-1718 yılı Mart ibtidâsından itibaren zabt edilmek üzere 10.500 guruş muaccele ile Hacı Mehmed ve oğlu Mustafa'ya malikâne olarak satılmıştır. [1438] Hacı Mehmed ve oğlu, Ankara Mukataası'nı yaklaşık beş yıl boyunca tasarruf etmişlerdir. 1135/1722-1723 yılında mukataa bu ikisinin üzerlerinden ref' olunarak bu tarihte, kalemiyesinden 6.000

[1431] "Yüz yirmi iki senesi Ankara tamgası hâssı mukâta'ası emini olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân El-hac Veli zîde mecduhu Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 247 (Tarih: 19 Zilhicce 1122/8 Şubat 1711).

[1432] "Hüseyin zîde kadruhu Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb yüz yirmi üç senesi 'uhdesinde olan tamga-yı Ankara mukâta'ası mülhakâtından Ankara ve Beypazarı taraflarından …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 275 (Tarih: 10 Muharrem 1123/28 Şubat 1711).

[1433] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 395.

[1434] AŞS, 89/775:574; Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", s. 182.

[1435] AŞS, 90/776:592; Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", s. 182.

[1436] Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", s. 181.

[1437] "Zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan Hashâ-i Tamgâ-yı Ankara ve tevâbi'i mukâta'ası otuz bin guruş malı ve altı bin guruş iki katı kalemiyye ile otuz altı bin guruşa olmak üzre…" BOA, KK 189, s. 238 (Tarih: 26 Cumaziyelahir 1135/3 Nisan 1723).

[1438] "Ankara damgası mukata'ası vezir-i azam havâslarından olup 1130 senesi Martı ibtidasında 10500 guruş muaccele ile Hacı Mehmed ve oğlu Mustafa zîde mecduhaya ber vech-i mâlikâne tevcih olunub lâkin seneyi mezbûrun Martı ibtidasına mürûr ve beratı ihraç olunmağla müddeti vâfire muhtaç olunub mal-ı mîrî zayi' ve telef olmamak üzere mezburların taraflarından zabt olunması muktezi olmağla mukata'a-i mezbûreyi Mart ibtidasından bu ana gelince zabt eden kimesneden vâki' olan mahsûlât ve rüsumat her ne hâsıl olmuşsa vukufu olanlardan sual ve bi't tamam taraflarından ta'yin eyledikleri adamlarına red ve mukata'ayı mezburu dâhi tarafımdan zabt ve vâki' olan mahsûlât ve rüsumat kanûn-u defter mûcibince mârifet-i şer'le cem' ve tahsil ettirilib bir ferd mahsûlât ve rüsumata aherden bir kimesneye müdâhale ettirmeyib ve ahâra malikinde verildi deyu hâsılında bir nesnesin ketm ve iza'at mal-ı mîrî ettirmekten hazer eyleyesin deyu ferman-ı şerîf sâdır olmağın…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 102 (Tarih: 20 Cemaziyelahir 1130 /21 Mayıs 1718); BOA, KK 185, s. 191 (Tarih: Gurre-i Ramazan 1130/Haziran 1718).

guruş tenzil ve mal-ı kalemiyesi 30.000 guruş olan mukataa, 2.727 guruş kalemiye için ifraz ve 27.273 guruşunu her yıl Hazine-i Âmire'ye ödemek şartıyla 10.500 guruş muaccele bedeli mukabilinde Başbaki Kulu Mehmed ve Ayine Kara Mustafa'ya malikâne beratı verilmiştir.[1439] Onlar da Çavuşbaşı Ahmed ve oğlu Ali'ye 15.000 guruş bedel-i ferağ mukabilinde kasr-ı yed etmişlerdir. Bu kişiler, senelik 27.273 guruş mal ve 2.727 guruş kalemiyye olmak üzere toplam 30.000 guruşu Hazine-i Âmire'ye yatırmak koşuluyla mukataayı 1134 senesi Mart başlangıcından zabt etmek üzere malikâne olarak uhdelerine almışlardır.[1440]

1136/1723-1724 tarihinde senelik kalemiyesiyle birlikte 30.000 guruş malı olan mukataanın mutasarrıflarından eski Darphane Nazırı olan[1441] Çavuşbaşı Ahmed'in ölümüyle mahlûl kaldığı görülmektedir. Bunun üzerine yeniden müzayedeye çıkarılan Ankara Damga Mukataası, 70.000 guruş muaccele ile eski Darbhane Nazırı Çavuşbaşı Ahmed'in oğlu Ali'ye malikâne olarak satılmıştır. Bu berata göre Ali, 1136/1724 Mart başından başlamak üzere mukataanın 27.273 akçe olan malını Hazine-i Âmire'ye teslim ve kalemiyesini verip hesabını gördükten sonra

---

[1439] "Zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan Hashâ-i Tamgâ-yı Ankara ve tevâbiʿi mukâtaʿası otuz bin guruş malı ve altı bin guruş iki katı kalemiyye ile otuz altı bin guruşa olmak üzre on bin beş yüz guruş muʿaccele ile Hâcı Mehmed ve Mustafa'nın mâlikâne üzerlerinde olup otuz senesinden bu vakte değin mukâtaʿa-i mezbûreyi zabt ve tasarruf eylemişler iken mukâtaʿa üzerlerinden refʿ ve kalemiyyesinden altı bin guruş tenzîl ve mal-ı kalemiyyesi otuz bin guruş olup iki bin yedi yüz yirmi yedi guruş kalemiyye içün ifrâz ve yirmi yedi bin iki yüz yetmiş üç guruşu beher sene hazine-i 'âmireme edâ eylemek şartıyla mukaddemâ mezbûrların taraf-ı mîrîye verdikleri on bin beş yüz guruş muʿacceleyi hass mâlında olan zimmetleri mukâbili teslîm olunmak üzre Başbâki kulu Mehmed ve Ayine Kara Mustafa zîde mecduhumâya ber-vech-i mâlikâne tevcih olunmak üzre fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuşidi…" Bkz. BOA, KK 189, s. 238 (Tarih: 26 Cumaziyelahir 1135/3 Nisan 1723).

[1440] "…hâlâ Çavuşbaşı olan Ahmed ve oğlu Ali Bey zîde mecduhumâya ber-vech-i mâlikâne tevcih olunmak üzre fermân-ı 'âlişânım mezbûrânın kasr-ı yedlerinden olmak üzre on beş bin guruş bedel-i ferâğ ile mukâtaʿa-i mezbûra tâlib olup bu sûrettde mezbûrânın verecekleri muʿacceleden dört bin beş yüz guruşu ziyâde olmağla merkûmânın hâss-ı malından olan zimmetlerine medâr olmağla mukaddemâ sâdır olan fermân-ı 'âlişân mûcebince mal ve kalemiyyesiyle otuz bin guruş olup yirmi yedi bin iki yüz yetmiş üç guruş malı ve iki bin yedi yüz yirmi yedi guruş kalemiyye olmak üzre mahalline kayd ve bedel-i ferâğ olmak üzre merkûmâna verilecek on beş bin guruş hass malından olan zimmetleri mukâbili mahalline teslîm ve temessük olub mahalline kayd olunmak şartıyla mumâ-ileyhânın mâlikâne 'uhdelerine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-ʿunvânım verilmek bâbında telhis mûcebince fermân-ı 'âlişânım sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mumâ-ileyhimâdan Ahmed zîde mecduhu mukâtaʿa-i mezbûrun nısf hissesini merkûmânın ferâgatlerinden bin yüz otuz dört senesi Martı ibtidâsından suʿubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt… ve beher sene yirmi yedi bin iki yüz yetmiş üç guruş malın hazine-i 'âmireme edâ ve iki bin yedi yüz yirmi yedi guruş kalemiyyesin dahi teslîm edip hesâbın görüb ibrâ-i zimmet eyleyüb yedine sûret-i muhâsebe aldıkça taraf-ı âherden ferd taʿarruz ve taʿaddi eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ verilen müsvedde ve defaʿâtiyle tasrîhi fermân buyrulan şurût zikri ile berât-ı şerîfe yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 189, s. 238 (Tarih: 26 Cumaziyelahir 1135/3 Nisan 1723).

[1441] Belgelerde Çavuşbaşı olarak geçen Ahmed'in daha önce Darphane Nazırlığı görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. "Ankara damgası mukata'asının senevî 27273 guruş malı olub gayr-ı ez teslimat ve hevalarına 10383 guruş zimmeti olub sabıkan Darbhane nazırı müteveffa Ahmed Ağa ile oğlu Ali Ağa'nın bervech-i malikâne üzerlerinde olub …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 224 (Tarih: Fî 26 Zilhicce 1136 /15 Eylül 1724).

bundan önce eminler mukataayı ne minval üzere zabt-u rabt ve cem' edegelmişler ise ol minval üzere ve hayatta olduğu sürece malikâneyi tasarruf edebilecekti.[1442] 1143/1730-1731 yılında ise mukataanın senelik malı 30.003 guruş olup Ali adlı birinin tasarrufunda olduğu görülmektedir.[1443]

Tablo- 13: Ankara Damga Mukataası'nın Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1130-/M.1717-1718 - H.1143/M.1730-1731)

Tarih	Senelik Mal (Guruş)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
1130/1717-1718	30.000	10.500	MAD 9506, s. 102; KK 185, s. 191.
1135/1722-1723	30.000	10.500	KK 189, s. 238.
1135/1722-1723	30.000		KK 189, s. 238.
1136/1723-1724	27.273	70.000	MAD 9506, s. 230.
1143/1730-1731	30.003		AŞS, 109/795:286; Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre…" s. 184.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1130/1717-1718 - 1143/1730-1731 tarihleri arasında Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Ankara Damga Mukataasının merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 87.276 guruş idi. Bu mukataalardan elde edilecek muaccele bedeli ise, toplam 91.000 guruş idi. Bu verilere göre, söz konusu dönemde Ankara Damga Mukataasını malikâne olarak iltizamlarına almak isteyen malikânecilerin 91.000 guruş muaccele bedelini peşin olarak Hazine-i Amire'ye ödemeleri gerekiyordu. Ankara İhtisab Mukataasının satışı neticesinde malikâne sahipleri, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini ise doğrudan Hazine-i Amire'ye yapmaktaydılar.

[1442] "Senevî 27.273 guruş malı olan Ankara damgası hassa mukata'asının nısf hissesi sabıkan Çavuşbaşı müteveffa Ahmed mahlûlünden müzayede olub rağbat-ı inkıta'ından sonra 70.000 guruş mu'accele ile müteveffayı mezbûrun oğlu Ali zîde kâdrihû üzerinde karar ve tâlib-i aharı keff-i yed idüb firardâde olan mu'accelesiyle 'arz olunmak ferman buyrulmağın beher sene mal ve kalemiyesin verib hesabın görülmek üzere mu'accelesin dâhi teslim-i hazine eylemek şartıyla mukata'ayı mezbûrun nısf hissesi babası mahlûlünden bervech-i malikâne beratı verilmek bâbında 'arz ve telhis olundukda telhisi mûcibince şurutuyla malikâne beratı verilmek bâbında fermanım olmağın hakkında mezid-i 'inâyet-i padişahanem ferman gönderib iş bu 1136 senesi Martı ibtidasından zabtı için bu berât-ı hümayunu virdim ve buyurdum ki mezbûr varub mukata'a-yı mezburu bundan akdem emin olanlar ne minval üzere zabt ve rabt ve cem' ve tahsil edegelmişler ise yine o minval üzere zabt ve rabt ettirile…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 230 (Tarih: 15 Cumaziyelevvel 1137 /30 Ocak 1725).

[1443] AŞS, 109/795:286; Karaman, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", s. 184.

Mukataa ve sicil defterlerinde yer alan berat ve nişan kayıtlarından incelediğimiz dönem içerisinde Ankara Damga Mukataasını deruhte eden malikânecilerin de kimliklerini tespit etmek mümkün olmuştur. Bu dönemde, Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Ankara Damga Mukataasına yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-14: Ankara Damga Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1130-/M.1717-1718 - H.1143/M.1730-1731)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
1130/1717-1718	Hacı Mehmed ve Mustafa (müştereken)		MAD 9506, s. 102; KK 185, s. 191.
26 Cumaziyelahir 1135/3 Nisan 1723	Başbaki Kulu Mehmed ve Ayine Kara Mustafa (müştereken)	Ref	KK 189, s. 238.
26 Cumaziyelahir 1135/3 Nisan 1723	Çavuşbaşı Ahmed ve Ali (müştereken)	Kasr-ı yed	KK 189, s. 238.
1136/1723-1724	Ali	Mahlûl (ölüm)	MAD 9506, s. 230.
1143/1730-1731	Ali		AŞS, 109/795:286; Karaman,"Şer'iye Sicillerine Göre…" s. 184.

İncelediğimiz dönemde, Ankara'da Ankara Damga Mukataası'nın 5 defa satışının gerçekleştiği görülmektedir. Bunlardan 1'i kasr-ı yed**,** 1'i mahlûl ve 1'i ise ref üzere satıştır. Senelik mallarının toplamı 87.276 guruş olan Ankara Damga Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele ödemesi ise toplam 91.000 guruştur. Söz konusu dönemde (1695-1730), Ankara Damga Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 8 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Belgelerdeki kayıtlarda da görüldüğü üzere bu malikânecilerden 2'si askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâneciler, tabloda da görüldüğü üzere Başbaki Kulu Mehmed ve Çavuşbaşı Ahmed'dir. Kalan 6 malikâneci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişilerdir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin

toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 25 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 75'dir. Askerî zümreye mensup olan Başbaki Kulu Mehmed ve Çavuşbaşı Ahmed'in, senelik malı 30.000 guruş olan mukataa için ödediği muaccele miktarı 10.500 guruştur. Buna mukabil sivil zümreye mensup olan 6 malikâne sahibinin merkezî hazineye 80.500 guruş muaccele bedeli ödediği görülmektedir.

Söz konusu dönemde Ankara Damga Mukataası'nı 2 malikâneci tek başına, 6 malikâneci ise ortaklık yoluyla uhdesine almıştır. Tek başına malikâne sahibi olanların toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 25 iken, ortaklaşa malikâne sahibi olanların oranı ise % 75'tir. Tek başına malikâne deruhte edenlerin merkezî hazineye ödedikleri muaccele miktarı toplam 70.000 guruş iken, ortaklık yoluyla deruhte edenlerin ödedikleri muaccele bedeli ise toplam 21.000 guruştur. Tek başına deruhte edilen malikânelere yatırılan muaccele bedeli, toplam muaccelenin yaklaşık % 77'sine karşılık gelmektedir. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin muaccele bedeli ise mukataaya yatırılan toplam muaccele bedelinin yaklaşık % 23'üdür.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak gerekirse; Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 2 olup toplam malikânecilerin % 25'ini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 2 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise % 25'dir. Askerî zümrenin müştereken uhdesinde olan malikâne mukataaların, senelik malları itibariyle değeri 30.000 guruş olup, muaccele bedeli 10.500 guruştur. Sivil zümrenin müştereken kontrol ettiği malikânelerin değeri ise yine 30.000 guruş olup, toplam muaccele tutarı ise yine 10.500 guruştur.

İstatistikî veriler ışığında genel toplamları ele alıp bir değerlendirme yapacak olursak; Söz konusu dönemde Ankara Damga Mukataası'na daha çok sivil zümre malikâne sahiplerinin ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, Ankara Damga Mukataası'nı malikâne olarak deruhte eden sivil malikânecilerin askerî zümre mensubu malikâne sahiplerine kıyasla daha yüksek meblağda muaccele ödedikleri görülmektedir. Aynı durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde mukayese edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Ankara Damga Mukataası'nı malikâne

olarak deruhte edenler arasında ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Defterler ve muhtelif belgelerdeki kayıtlara göre, Ankara Damga Mukataası malikâne sahiplerinin hemen hepsi Müslüman olup, gayrimüslim malikâneciye tesadüf edilmemiştir. Yine bu dönemde Ankara Damga Mukataası'nı deruhte eden malikânecilerin tamamı erkek olup, kadın malikâneci tespit edilmemiştir.

2.2.3. Kirpas Damga Mukataası

Kirpas, Farsça bir kelime olup ham bez, pamuk ve keten bezi yerinde kullanılan bir tabirdir. Astar olarak da kullanılan kirpasın cinsine göre "Kirpas-ı penbe" ve "kirpas-ı keten" denildiği gibi üretildiği yere göre de "Kirpas-ı Tuzla" şeklinde de bir isim alırdı.[1444] Ankara'da dokunan ve şehre dışarıdan getirilen çeşitli pamuklu dokumaların ve bir cins kalın ipin damgalanarak vergilendirilmesi amacıyla ihdas edilen mukataa, çeşitli defter gruplarında ve sicillerde yer alan kayıtlarda birbirine benzer isimlerle zikredilmektedir. Bunlar; Penbe Bezi Mukataası, Damga-yı Kirpas-ı Penbe, Damga-yı Kirpas-ı Penbe ve Tınab-ı Penbe Mukataası, Damga-yı Kirpas Mukataası, Damga-yı Kirpas-ı Ankara, Kirpas-ı Penbe ve Tınab-ı Penbe, Hassha-i Resm-i Damga-yı Kirpas-ı Penbe ve Kapan-ı Penbe ve tevabii Mukataası, Resm-i Damga-yı Kirpas-ı Penbe ve Tınab-ı Penbe ve tevabii Mukataası, Hassha-i Tamga-yı Kirpas-ı Penbe ve Tınab ve Beledi Yasdık ve Döşek ve eşya-yı saire der livâ-i Ankara ve tevabii Mukataası'dır.[1445]

Kayıtlardaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla 1135/1723 tarihinden önce Ankara'da pamuklu dokumalardan damga vergisi tahsil edilmemekteydi. Ankara Sancağı dâhilindeki kazalarda pamuklu bez dokuyucularından bazılarının, eskiden beri uygulanan standart ölçülere riayet etmeyerek bezleri eksik ölçüde dokudukları, "reaya ve bearayaya noksan zira' ile bey ü şirâ eyledikleri bezin tavından elbise-i kâmil çıkmayub" bu sebepten dolayı halkın zarara uğradığı tespit edildiğinden ve bundan sonra pamuklu bezlerin noksan işlenmemesi için Ankara dâhilindeki kazalarda işlenen pamuklu bezlere damga resmi konulması ihtiyacı duyulmuştur.[1446]

[1444] Pakalın, "Kirpas", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 283.
[1445] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 438.
[1446] "Ankara Sancağında vâki˙ kazâlar ahâlilerinin bazılar penbe bezi işlemekle ve takaddümden olageldiği zirâ˙ ile bey˙ etmekle tama˙-ı hâmlarından nâşi noksan işlemeleriyle re'âyâ ve ve berâyâya noksan zirâ˙ ile bey˙ u bey˙ eyledikleri bezin tavından elbise-i kâmil çıkmayub bu vechile nâsa gadr ve def˙i mümkün olmamağla tâ'ife-i mezbûrenin işledikleri penbe bezlerinin noksan işlenmesinden men˙-i vesile olmak için elviye-i mezkûre kazâlarında işlenilen penbe bezlerine dahi resm-i tamga

Ankara Sancağı Mutasarrıfı Yusuf Paşa, Ayaş, Yabanabad, Şorba, Murtazaabad ve Çubuk kadıları adı geçen kazalarda işlenen pamuklu bezler için o havalide bulunan mirî mukataalara dâhil damga resmi olmadığını ve bu resim vaz' olunmadıkça nessâc taifesi (dokumacılar) işledikleri bezleri noksan ölçü ile işlemekten men etmenin mümkün olmayacağını ve bu uygulamadan halkın zarar göreceğini Divân-ı Hümâyûn'a arz etmeleri üzerine Ankara Kirpas Mukataası, 1135/1723 yılında ihdas edilmiştir.[1447]

Mukataanın malikâne şartları arasında; Ankara Sancağı'na bağlı kaza ve kasabalarda işlenilen penbe bezlerinin kadimden beri ne şekilde dokunagelmiş ise eni ve boyu aynı şekilde işlenmesi, ölçüsü kadimdeki ölçülerden noksan olan bezlerin damgalanmayarak sahibine iade edilmesinin sağlanması[1448]; penbe bezi, döşek yüzü, beledi, dimi türünden olan dokumaları üreten cullahların tezgâhlarında işledikleri bezlerin damgalanıp mirî resimlerinin alınması; damgalanmayan bezlerin kesinlikle sattırılmaması; gizli yollardan başka taraflara mal kaçıranlar yakalanınca devlet namına mallarına el konulması gibi hususlar bulunmaktaydı.[1449]

---

ta'yîn olunmak muktezî olmağın…" Bkz. BOA, KK 187, s. 251 (Tarih: 27 Receb 1135 /3 Mayıs 1723).

[1447] "…hâlâ Ankara sancağı mutasarrıfı Yusuf dâmet-me'âliye ve Ayaş ve Yabanabad ve Şorba ve Murtazaabad ve Çubukabad kadıları 'arz etmeleriyle livâ-i mezbûrda nesc olunan penbe bezlerinin resm-i tamgaları ol havâlide olan mîrî mukâta'âta dâhil olmayub ve resm-i tamga vaz' olunmadıkça nessâc tâ'ifesi işledikleri bezleri noksan işlemekten men' olunmak mümkün olmamağla 'ibâdullahı gadr u hasârından sıyânet içün 'arz olunduğu…" Bkz. BOA, KK 187, s. 251 (Tarih: 27 Receb 1135 /3 Mayıs 1723).

[1448] "… ve buyurdum ki mezbûr Mehmed Emin zîde kadruhu teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediği ve mu'accele mukâbelesinden maktû'en mezbûru su'ubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt ve livâ-i mezbûrede vâki' kazâlarda ve kurâda işlenilen penbe bezleri öteden berü ne vechile nesc olunagelmiş ise tûl ve 'arzı yine ol vechile işlenmek üzre tâmmü'z-zirâ' olan penbe bezlerine tamga vaz' ve mîrîyçün her bir penbe bezinden ikişer akçe resm-i tamga tahsil ve zirâ'ı tamam olmayıp tûl ve 'arzı kadimden noksan olanlarına tamga olmayub geri sâhiblerine redd ü men'-i küllî birle men' oluna..." Bkz. BOA, KK 187, s. 251 (Tarih: 27 Receb 1135 /3 Mayıs 1723).

[1449] Bu husus siciilere şöyle yansımıştır: "… Abdullah zîde kadruhu Divân-ı Hümâyûn'uma arz-ı hâl idüb Ankara'da vâki' senevî otuz bin akça malı olan Penbe Bezi Damga Mukataası bervech-i malikâne uhdesinde olub Ankara Sancağı'nda vâki' kazalarda işlenen ve aher elviyeden Ankara'ya gelen bezler tamgalanub beher bezden birer akça resm alınmak üzere şurutunda mukayyed olub livâ-i mezburede vâki' kazalarda işlenen bezlerin resm-i tamgası icâb idenlerden tahsîl olunmak üzere malikâne şurûtunda mukayyed iken bazı destgâh ashabı işledikleri bezleri tamgasız aher sancaklara götürüb füruht ve mal-ı mirînin kesr ü noksanına bais olmağla livâ-i mezbûrede olan cullah taifesinin senevî işledükleri bezlere göre resm-i tamgası … senede iki kıst ile tahsîl olunmak üzere mahalline kayd ve emr-i şerîfim virilmek ricâ itmekle livâ-i mezbûrede gerek penbe bezi ve gerek penbeden sâir beledi döşek makûlesi emti'a işleyen cullah taifesinin her ne kadar destgâhları var ise işledükleri bezleri tamgalatdurub icab iden resm-i mîrîleri şurût-ı berât-ı âlişânım üzere edâ itdürdilüb tamga olmadık bezler fürûht itdirilmeyüb hafiyyeten aher mahalde ele geçürdükde bezleri mirîçün girift olunmak üzere mahalline kayd ve emr-i şerîfim virilmek bâbında iftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbîr bilfiil başdefterdârım Elhacc İbrahim dâme 'uluvvuhu telhîs eylemeğin imdi telhîs mûcibince mahalline kayd olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda bu babda sâdır olan emrim üzere amel idüb dahi livâ-i mezburede gerek penbe bezi ve gerek penbeden sair beledi ve döşek makûlesi emtia işleyen cullah taifesinin her ne kadar destgâhları var ise

Merkezî otorite, bezlerin standart ölçülerde işlenmesinin temin edilmesi veya bu standardın devam ettirilmesinde karşılaşılan zorulukları ortadan kaldırmaya hemen muvaffak olamamıştır. Nitekim tüm bu çabalara rağmen, tüccarlar bir taraftan diğer sancaklardan noksan ölçüde bez getirip satmaya devam ederken, diğer taraftan Ankara Sancağı'ndaki bazı tüccarlar noksan ölçüde işledikleri bezleri başka sancaktan getirdiklerini iddia ederek yasağı yok saymaktadırlar. Bezlerin standart ölçülerde işlenmemesi nedeniyle hem devlet vergi kaybına uğramakta hem de dolayısıyla malikâne şartlarına uyulmaması nedeniyle mukataa maddi anlamda zarar görmekteydi. Bu hususları Divan-ı Hümâyûn'a müracaat ederek bildiren malikâne mutasarrıfları Ankara Sancağı'na diğer elviye ve kazalardan gelen damgasız bezlerin bulundukları mahalde ziraatlenip (ölçülüp) damgalanması ve malikâne şartlarına muhalefet edilmemesi konusunda emr-i şerif almaktaydılar.[1450]

Tüm bu çabalara karşılık Ankara Sancağı'ndaki bazı tezgâh sahiplerinin dokudukları bezleri damgasız olarak başka sancaklara götürüp orada satmaya başladıkları da görülmekteydi.[1451] Malikâne beratlarında vergiye konu olan malların ayrı ayrı tasrih edilmemesi tüccarların sancağa getirdikleri mallara resim ödememek istemelerine neden olmaktaydı. Örnek vermek gerekirse, malikâne beratında genel bir ifadeyle işlenen penbe bezinin damgalanacağı yazılmış ise, vergiye tâbi tüccarlar yemeni, yorgan yüzü, basma yastık, kilim, sarık, kuşak, peştamal ve bu cins mallardan resim alınmasına muhalefet etmekteydiler. Böyle hususların ortaya çıktığı zamanlarda gönderilen yeni emirlerde gerek Ankara'da dokunan ve gerekse diğer mahallerden Ankara'ya getirilen pamuklu dokumaların cinsleri belirtilerek, bu

---

işledükleri bezleri tamgalatdurub icab iden resm-i irîleri berât-ı âlişânım şurûtu üzere eda itdirdüb ve tamga olmadık bezler fürûht itdirmeyüb aher mahalle kaçıranlar ele geçirdükde bezleri mirîçün girift olunub cânib-i mirîye gadr ve zarar itdirmeyesin şöyle bilesin alâmet-i şerîfe itimâd kılasın…" Bkz. AŞS, 101/787:614; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 435.

[1450] "Ankara Sancağı mutasarrıfı Yusuf Paşa ve Yabanabad ve Murtazaabad ve Çubukâbâd ve Şorba kadıları divân-ı hümâyunuma 'arz gönderib Ankara Sancağı'nda teslim olunan penbe tamamı tamüzzira' işlenüb beherimiz başına canib-i mîrî için ikişer akçe resm-i damga alınmak üzere damgalanub nizâm verilmeğin bu def'a ahar müstehaklardan tüccar yediyle noksan emri niza' bir gelip füruht olunmağla Ankara Sancağı'nda vâki' fessah ve tüccar taifesi yedlerinde noksanü-l niza' ve damgasız penbe bezi bulunub hâlâ berât-ı âlişân ile bervech-i mâlikâne damga mukata'asına mutasarrıf olan Mehmed Emin tarafından ahz olundukda hileye salik ve nefs-i Ankara Sancağı'nda bazıları noksan üzere teslim idüb ahar sancaktan gelmiştir deyu illet ve bahane ile nizâm-ı malikâneye halel ve mal-ı mîrîye kesr-i noksan tertib ettirmeleriyle tagammüd olundukda nefsü'l-emr ahardan gelen penbe bezi noksan ahâr niza' ve damgasız olmağla mal-ı mîrîye kesr-i noksan tertib eylediği mukarrer olmağla ahar elviye ve kazalardan Ankara'ya damgasız gelen penbe bezi bulunduğu mahallerde ziraatlenip ve damgalanmak üzere emr-i şerîf verilmek ricasına 'arz ve ilan eyledikleri ecilden … imdi derkârı şurutu mûcibince resm-i damgaları tahsil ve hilâf-ı şurut te'allül ettirilmeyib ''arzı mûcibince kaleminden mûmâileyhe hüküm deyu fermân-ı âli sâdır olmağın…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 191 (Tarih: 18 Zilka'de 1135/20 Ağustos 1723).

[1451] AŞS, 101/787:614; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 436.

malların damgalanmasının da malikâne beratı şartlarına dâhil olduğu belirtilmekteydi. Merkezî otorite malikâne sahiplerinden, tüccarları malikâne şartlarına uymaları konusunda uyarmalarını istemekte, şayet uymayan olursa Divân-ı Hümâyûn'a müracaat etmeleri hususunda emr-i şerif vermekteydi.[1452]

Bu uygulamadan sonra pamuklu bez dokuyucularının damga resmi ödememek için penbe bezi dokumaktan vazgeçerek bunun yerine beledi, yastık, hamam peştemali, kefen bezi gibi malların üretimine yöneldikleri görülmektedir. Kendilerinden üretimini yaptıkları bu mallara damga resmi ödemeleri istendiğinde, bunların damgası olmadığını öne sürerek ödeme yapmayı kabul etmemişlerdir. Yeni bir mukataa olmasından dolayı vergi mükellefi tüccarların vergi ödememek için her yola başvurduğu, ancak her problemin derhal merkeze bildirilmesiyle mukataa düzeninin giderek yerine oturduğu ve vergi konusunun zamanla genişlediği söylenebilir. Vergi konusunun genişlemesinin temel sebebi ise, Ankara'da dokunan bezlerden alınan resimlerin mukataa malını ödemeye kâfi olmamasıdır.[1453]

Kirpas Damga Mukataası, Ankara Sancağı'na bağlı kazalarda işlenilen penbe bezlerinin tam ölçülerde işlenip halka satılması için, Ankara sancak

[1452] "Ankara Sancağı'na teslim olunan penbe bezi ve sair elviyeden gelen damgasız penbe bezinin resm-i damgaları penbeden teslim olunan bez ve (?) alına gelip Acem tüccarının Tokat'tan vesa'ireden getirdikleri çift ve yemeni yorgan yüzü ve basma yastık ve beyaz ve bir kilim ve sarık ve kuşak ve peştamal ve bu makule emtiadan resm-i damga alına geldiği yoğiken mukata'a-yı mezbûre iltizam eden Hasan nam kimesne yedinde olan berât-ı âlişânım şurutuna müracaat eylemeyib ve memlû penbeden teslim olunmuştur deyu bi'lfiil Şeyhülislam hazretlerinin nezaretinde evkaftan müteveffa Ankara'dan Mehmed Efendi'nin su yollarına ve câmi'i ve medresesine ve İstanbul'da bina eylediği medâris-i (?) vakf eylediği handa sâkin Acem tüccarının ahar diyardan getürüb yedlerinde bulunan temessük her diğerisinden bir akçe emtialarından kezalik damga akçeleri alıb ve zulüm ve te'addi eylemekle yedinde olan fermân-ı âlişanım ve tasrih olunandan ma'adaya müdahale eylemeye deyu bi't defa'at tenbih olundukta mütenebbih olunmayıb huzur-u şer'de zikrolunan emtiadan gerek damgalı ve gerek damgasız akçelerin alırım deyu cevab ve itaat-ı şer'-i şerîf ve inkıyad-ı emr-i âlişân etmemekle mezbûr Hüseyin'in yedinde olan fermân-ı âlileri tasrih ve zikrolunan penbe bezi ve hassı (?) ma'adaya müdahale eylememek bâbında emr-i şerîfim verilmek ricasına Ankara na'ibi 'arz ve i'lam mezunen bî-l ifta olan mevlana Mustafa zide ilmuhu mektubunda 'ilâm itmeğin Ankara'da vâki' penbe bezi mukata'asının 30.000 akçe malı olub gerek Ankara'da penbeden işlenen ve gerek ahâr elviyeden penbeden işlenib gelen bez ve ham? ve (?) resm-i damga tahsil olunmak üzere şurutun mukayyid olduğu derkâr olmağla hilâf-ı şurut yerlere tüccar taifesi zulüm ve te'addi olunduğuna rızâ-yı hümâyûnum olmamağla mahallinde mârifet-i şer'le görülüp mültezim-i mezbûrun şurut-ı berâtına mugayir o makule te'addisini men' ve def' ve mezbûr bir tarikle tüccara gadr ve te'addi ettirilmeyib eğer mütenebbih olunmaz ise dersaâdetime 'arz ve i'lam olunmak üzere emr-i şerîf verilmek bâbında 'arz telhîs olundukda imdi telhîs mûcibince fermân-ı âlişan sâdır olmağın…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 191 (Tarih: 8 Cumaziyelevvel 1137/23 Ocak 1725); "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'âsı defterlerine nazar olundukda Ankara Sancağı'nda vâki' kazalarda işlenen penbe bezi tamamı zira' ile işlenib cânib-i mîrî için ikişer akçe resm-i damga ta'yin ve ol vecihle nizâm virilüb her birine birbirinden ikişer akçe resm-i damga tahsil ve senede taraf-ı mîrîye 30.000 akçe teslim-i hazine eylemek şartıyla 150 guruş mu'accele ile Mehmed Emin zîde kâdirihûnun bervech-i mâlikâne uhdesinde olduğu derkâr olunmağla…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 191 (Tarih: 18 Zilkade 1135/20 Ağustos 1723).

[1453] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 436.

mutasarrıfı ile Ankara ve kazalarındaki kadıların teklifi üzerine ihdas edilmiş ve kısa bir zaman sonra ve ilk defa olarak 27 Receb 1135/3 Mayıs 1723 tarihinde Ankara sâkinlerinden Şemsi Paşazade Mehmed Emin'e 150 guruş muaccele mukabilinde malikâne olarak verilmiştir. Ankara mutasarrıfı kaza kadılarının yaptığı teklife göre mukataanın senelik malı 25.000 akça olup, mukataa gelirlerinin ise, Ankara'da işlenen penbe bezinden parça başına alınacak 2 akça ile sağlanması düşünülmüştür. Ancak mukataa defterindeki bilgilerden mukataanın senelik malının uygulamada 30.000 akça olduğu ve bu miktarın da her yıl dört taksitte ödeneceği anlaşılmaktadır. [1454] Ancak bir müddet sonra mukataanın bazı gerekçelerden dolayı[1455] Damga Mukataası'na zarar vermesi nedeniyle, malikâne sahibi Mehmed Emin ve Damga Mukataası'nı malikâne olarak uhdesinde bulunduran Ahmed, Kirpas Mukataası'nın Damga Mukataası'na ilhak edilmesi için Divân-ı Hümâyûn'a müracaat etmiştir. Bunun üzerine merkezî otorite ileri sürülen bu gerekçeleri kabul ederek, Damga Mukataası malikânecisi Ahmed'in Kirpas Mukataası malikâne sahibi Mehmed Emin'in verdiği muaccelenin kendisine geri ödenmesini kabul ederek bu doğrultuda bir emir çıkarmıştır. Ayrıca merkezî otorite, Damga Mukataası malikânecisi Ahmed'den kendi malından vermek üzere ilhak muaccelesi olarak 450

[1454] "… Ankara sancağında vâkiʿ kazâlarda işlenilen penbe bezi tamam zirâʿ ile işlenip 'ibâdullaha ol vechile beyʿ olunması için cânib-i mîrîden ikişer akçe resm-i tamga taʿyîn ve ol vechile nizâmı verilip ve beher sene cânib-i mîrîye yirmi beş bin akçe vermek üzre tamgacılığı dahi ber-vech-i mâlikâne Mehmed Emin nâm kimesneye tevcih ve berâtı verilmek ricâsına hâlâ Ankara sancağı mutasarrıfı Yusuf dâmet-meʿâliye ve Ayaş ve Yabanabad ve Şorba ve Murtazaabad ve Çubukabad kadıları 'arz etmeleriyle livâ-i mezbûrda nesc olunan penbe bezlerinin resm-i tamgaları ol havâlide olan mîrî mukâtaʿâta dâhil olmayub ve resm-i tamga vazʿ olunmadıkça nessâc tâ'ifesi işledikleri bezleri noksan işlemekten menʿ olunmak mümkün olmamağla ʿibâdullahı gadr u hasârından sıyânet içün 'arz olunduğu vech üzre bin yüz otuz beş senesinden otuz bin akçe mal ile müceddeden maktûʿ kayd ve beher sene malın hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın görmek üzre sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince mezbûr Mehmed Emin zîde kadruhunun yüz elli guruş muʿaccele ile mâlikâne tevcih ve şurûtuyla berât-ı celîlü'l-ʿunvânım verilmek bâbında telhis mûcebince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve muʿaccelesi olan meblağ-ı mezbûru teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediğine sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum verilmeğin bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mezbûr Mehmed Emin zîde kadruhu teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediği ve muʿaccele mukâbelesinden maktûʿen mezbûru suʿubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt ve livâ-i mezbûrede vâkiʿ kazâlarda ve kurâda işlenilen penbe bezleri öteden berü ne vechile nesc olunagelmiş ise tûl ve 'arzı yine ol vechile işlenmek üzre tâmmü'z-zirâʿ olan penbe bezlerine tamga vazʿ ve mîrîyçün her bir penbe bezinden ikişer akçe resm-i tamga tahsil ve zirâʿı tamam olmayıp tûl ve 'arzı kadimden noksan olanlarına tamga olmayub geri sâhiblerine redd ü menʿ-i küllî birle menʿ oluna ve beher sene malın hazine-i 'amireme dört taksit ile edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın görüb ibrâ-i zimmet eyleyip yedine sûret-i muhâsebe alındıkça taraf-ı âherden ferd taʿarruz ve taʿaddi eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ verilen müsvedde ve defaʿâtiyle tasrîhi fermân-ı 'âli buyrulan şurût zikri ile berât-ı şerîfe yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 187, s. 251 (Tarih: 27 Receb 1135 /3 Mayıs 1723).

[1455] Bu gerekçelerin başında, daha önce Damga Mukataası kapsamında olan Karacalar şalının da Kirpas Damgası Mukataası tarafından vergilendirilmesi neticesinde bu durumun Damga Mukataası gelirlerini azaltması gelmekteydi. Bkz. Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 440.

guruş alınmasını kararlaştırmıştır. Ancak Ahmed'in bir müddet ödeme yapmadığı ve daha sonra malikâneyi tasarrufuna alan oğlundan tahsil edildiği anlaşılmaktadır.[1456]

15 Rebiülahir 1737/1 Ocak 1725'de senelik malı 30.000 akça olan mukataa, Ahmed'in oğlu Abdullah'a aynı şartlarda malikâne olarak verilmiştir. Abdullah bu malikâneyi 1147/1734 yılına kadar yaklaşık on yıl uhdesinde bulundurmuştur. Bu dönemde mukataa gelirlerinin daha düzenli olarak toplanabilmesi için Ankara'da pamuklu bez dokuyucularının tezgâh sayıları tespit edilmiş ve bunların ödemek zorunda oldukları vergileri damgacılara senede iki taksitle ödemelerine hükmedilmiştir.[1457]

Tablo- 15: Kirpas Damga Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1135/M.1723-H.1137/M.1725)

Tarih	**Senelik Mal (Akçe)**	**Muaccele (Guruş)**	**Kaynak**
27 Receb 1135/3 Mayıs 1723	30.000	150	KK 187, s. 251.
Evâsıt Cumaziyelahir 1136/6-15 Şubat 1724	30.000		AŞS, 115/801:367, Karaman, *18. Yüzyıldan…* s. 444.
18 Zilhicce 1137/28 Ağustos 1725	30.000		MAD 9506, s. 228.

Tabloda da görüldüğü üzere incelediğimiz dönemde, Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Kirpas Damga Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 30.000 akçe idi. Bu mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 150 guruştur. Kirpas Damga Mukataasının satışı neticesinde malikâne sahipleri, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerini ise doğrudan Hazine-i Amire'ye ödemekteydiler.

[1456] "Kıdvetü'l emâsil ve'l a'yân Şemsi Paşazâde Mehmed Emin zîde mecdihû divân-ı hümâyuma 'arzuhâl idüb Ankara penbe damgası 150 guruş muaccele ile mûmâileyhe malikâne verildikde Ankara damgasına mukata'a-yı mezbûrun zararı vardır deyu üzerinden ref'i ve Ankara damgasına ilhak muaccelesi olan 450 guruşu damga emini olan Ahmed kendi malından vermek üzere kayd itmeğin bu ana değin bir akçe vermeyib ve zikr olunan muaccelesi akçesi damga emini üzerinden tahsil ettirilmek bâbında emr-i şerîfim rica etmeğin mukata'a-yı mezbûre mukaddema Ankara damgasına ilhak olundukda mâlikâne mutasarrıfının taraf-ı mîrîye verdiği muaccelesi akçesi müteveffa Ahmedin tarafından verilmek üzere ferman olunmağla meblâğ-ı mezburu mûmâileyhe verildiği vâki' ise halen malikâne mutasarrıfı olan oğlundan tahsil olunmak iktiza eylediği 'arz telhis olundukda telhisi mûcibince fermân-ı âli sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmağa iş bu tezkire verildi." Bkz. BOA, MAD 9506, s. 228 (Tarih: 18 Zilhicce 1137/28 Ağustos 1725).

[1457] AŞS, 101/787:614; Bkz. Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 440.

Mukataa ve sicil defterlerinde yer alan kayıtlarından söz konusu dönem içerisinde Kirpas Damga Mukataası'nı uhdesine alan malikâne sahiplerinin de kimliklerini tespit etmek mümkün olmuştur. Bu dönemde, Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Ankara Damga Mukataasına yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-16: Kirpas Damga Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1135-/M.1723 - H.1137/M.1725)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
27 Receb 1135/3 Mayıs 1723	Şemsi Paşazade Mehmed Emin		KK 187, s. 251.
Evâsıt Cumaziyelahir 1136/6-15 Şubat 1724	Ahmed		AŞS, 115/801:367, Karaman, *18. Yüzyıldan…* s. 444.
18 Zilhicce 1137/28 Ağustos 1725	Abdullah		MAD 9506, s. 228.

İncelediğimiz dönemde (1695-1730), Kirpas Damga Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 3 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikânecilerden 1'i askerî zümreye mensuptur. Bu malikâneci, tabloda da görüldüğü üzere Şemsi Paşazade Mehmed Emin adlı kişidir. Kalan 2 malikâneci ise vazifeleri ve unvanları belli olmayan sivil zümreye mensup kişilerdir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 33 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise yaklaşık % 67'dir. Askerî zümreye mensup olan Şemsi Paşazade Mehmed Emin'in, senelik malı 30.000 akçe olan mukataa için ödediği muaccele miktarı 150 guruştur. Buna mukabil sivil zümreye mensup olan 2 malikânecinin ödedikleri muaccele bedeli kayıtlarda bulunmamaktadır.

Söz konusu dönemde Kirpas Damga Mukataası'nı tüm malikâneciler tek başına uhdesine almışlardır. Bu malikâne sahiplerinin merkezî hazineye ödedikleri muaccele miktarı kayıtlardan öğrenebildiğimiz kadarıyla toplam 150 guruş idi. Genel toplamları ele alıp bir değerlendirme yapacak olursak; Söz konusu dönemde Kirpas

Damga Mukataası'na daha çok sivil zümre malikâne sahiplerinin ilgi gösterdiği görülmektedir. Belgelerdeki kayıtlara göre, Kirpas Damga Mukataası malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneciye kayıtlarda rastlanmamıştır. Ayrıca incelediğimiz dönemde, Kirpas Damga Mukataası'nı uhdesine alan malikânecilerin tamamının erkek olduğu, kadın malikâneci bulunmadığı görülmüştür.

2.2.4. Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası

XVIII. yüzyıl şer'iye sicillerinde ve Divan-ı Hümayun Nişan Kalemi defterlerinde "*Hashâ-yı Ankara-yı Mensuh ve tevabii Mukataası*"[1458], "*Hashâ-yı Mirlivâ-yı Ankara ve tevabii Mukataası*"[1459], "*Beytülmâl-i Ankara ve Tevâbii Mukataası*"[1460], "*Beytülmâl-i Livâ-i Ankara ve Bâc-i Hamr ve tevabii Mukataası*"[1461], *Ankara Beytülmâl ve Mâl-ı Gâib ve Has Karyeleri ve Bâc-ı Hamr ve İspençe ve sâir tevabii Mukataası*"[1462] adlarıyla geçen bu mukataa, isminden de anlaşılacağı üzere eskiden Ankara Sancakbeyi'ne tahsis edilen has gelirlerini ifade etmekteydi.[1463]

Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası, Ankara'nın en büyük mukataalarından birisi olup, gelir kaynakları oldukça fazlaydı. Mukataanın gelir kaynakları arasında, mâl-ı gâib, mâl-ı mefkûd, yâve ve kaçgun, ispençe-i gebrân, dokuz kıt'a zemîn, bâc-ı hamr-ı nefs-i Ankara, Ankara'ya bağlı nahiyelerdeki bağ, bahçe, bostan ve yoncalıklar, Ankara ve Kayaş'ta ekilen çeşitli ürünlerden alınan a'şâr-ı şer'iyye, resm-i örfiyye, resm-i bâd-ı hevâ vb. "cüz'î ve küllî âdet-i kânun" üzere kabul edilen bütün gelir ve resimler bulunmaktaydı.[1464] Mukataanın bu gelir kalemlerini XV. yüzyılda da görmek mümkündür. Nitekim Kanuni devrine ait 937/1530 tarihli muhasebe icmal defterinde Ankara Mirliva hassının mukataa gelirlerinin miktarları şu şekildeydi:

Mukataa-i ihtisab-ı nefs-i Ankara: 41.000 akça, mukataa-i niyâbet-i şehr: 40.452 akça, mukataa-i şemhâne-i mezbûr: 7.000 akça, mukataa-i serassesân: 5.000

[1458] "Ankara sancağında vâki῾ senede dokuz bin akçe malı ve zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan *Hashâ-yı Ankara-yı Mensuh ve tevâbi'i mukâta'ası* …" Bkz. BOA, KK 185, s. 191 (Tarih: Gurre-i Receb 1130/31 Mayıs 1718).
[1459] AŞS, 172/858:292; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 443.
[1460] AŞS, 195/881:175; 129/815:374;Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 443.
[1461] AŞS, 181/867:187; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 443.
[1462] AŞS, 134/820:411, 458; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 443.
[1463] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 443.
[1464] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 220.

akça, mukataa-i ispenc-i gebrân: 11.000 akça, mukataa-i asiyabhâ: 350 akça, mâl-ı gâib, mâl-ı mefkûd, yâve ve kaçgun: 12.802, adet-i ağnâmın yarısı: 10.000 akça, düğün, cürm-i cinâyet ve bâd-ı hevâ: 26.000 akça, bağ, bostan ve yoncalık gelirleri: 4.776 akça, bazı köy ve çayır gelirleri: 6.700 akça Kasaba nahiyesine bağlı 7 köy ve 14 mezraanın vergi gelirleri: 25.753 akça, Kasaba nahiyesinde bulunan Yörük cemaatlerinin yükümlü olduğu vergi gelirleri: 39.909 akça.[1465] Muhasebe icmal defterinde sadece Ankara şehrinde bulunan hanelerden elde edilen vergi gelirlerinin toplamı 182.051 akça[1466], Kasaba nahiyesi karye ve mezraları, yörük cemaatleri ile birlikte 247.763 akça idi.[1467] Defterdeki kayıtlardan bu tarihte Mirlivâ Hassı'nda 7 karye, 28 mezraa ve 55 cemaat bulunmaktaydı.[1468] Bu dönemdeki kayıtlarda bâc-ı hamr isminde bir vergi görülmemekle birlikte bağlardan sağlanan gelirler bulunmaktaydı. Nitekim 1030/1621 yılında İhtisab Mukataası, 1064/1654 yılında Şemhane Mukataası ve 1094/1684 yılında ise Beytülmal Mukataası havâss-ı hümâyûn dâhilindedir.[1469]

Mukataa, "serbestiyet" üzere idare edilmek ve hâsılattan her yıl Ankara mutasarrıflarına ödemek şartıyla, genellikle ortaklık yoluyla "*bervech-i malikâne*" şeklinde berât-ı padişahî ile tevcih edilmekteydi. Mukataayı malikâne olarak tasarrufunda bulunduran kişiler, mukataayı ya mültezimler aracılığıyla idare ediyorlar ya da belli miktar mukabili bir başkasına bir yıl süre ile iltizama veriyorlardı. [1470] Zira Ankara Mirlivâ Hassı malikâne uygulaması öncesinde, 1125/1713 yılında Ali Paşa'ya[1471], 1127/1715 yılında ise Davut Paşa'ya[1472] iltizam

[1465] *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I,* s. 340; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 444.
[1466] *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I,* s. 340.
[1467] *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I,* s. 340- 342; *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 20, Ankara, 1994, s. 45.
[1468] *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II,* s. 45.
[1469] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 444. Mukataa defterlerindeki kayıtlardan XVIII. yüzyılda da Beytülmal'in ihtisabla birlikte iltizam edildiği görülmektedir. "… der-kenâr olunduğu üzere Beytü'l-mâl mezkûr mukâta'a-i mezbûre mülhakâtından olub aherin müdâhalesi iktizâ etmemekle ve müdâhale edenler men' ve def' olunmak üzere emr-i şerîfim verilmek ricâsına 'arz ve telhîs olundukda imdi telhîs mûcebince 'amel oluna…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 208 (Tarih: 4 Zilkade 1120/15 Ocak 1709).
[1470] Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* s. 220.
[1471] "… Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda senede yüz bin akçe mal-ı iltizâmı olan bâc-ı bâzâr-ı çûb ve ihtisâb ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa Ankara ve tevâbi'î mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne Ali zîde kadruhunun 'uhdesinde olub imdi der-kenârı ve berâtı mûcebince zabt etdirülüb hilâf-ı berât bir ferde ta'allul ve muhâlefet etdirilmeye deyu fermân-ı şerîf sâdır olmağın emr-i şerîf yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 334 (Tarih: 25 Cumaziyelahir1125/19 Temmuz 1713).

edilmişti. Söz konusu tarihlerde İhtisab Mukataası malikâneye dönüştürülmüş olup Ali ve Davud Paşaların hasları arasında yer almamaktaydı.[1473]

Ankara Mirlivâ Hassı'nın 1128/1716 yılında malikâneye dönüştürüldüğü görülmektedir. İncelediğimiz dönemde Hashâ-yı Ankara-i Mensuh Mukataası, 1128/1716 yılında senelik malı 9.000 akçe olup 150 guruş muaccele ile İbrahim adlı birinin üzerinde iken [1474] , bu tarihte imparatorluk genelindeki diğer tüm malikânelerde olduğu gibi ref olunarak malikâneliği kaldırılmıştır. Malikâne sisteminin yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte 1129/1717 yılında yine İbrahim'e nısf muaccelesi olan 75 guruş karşılığında yeniden malikâne olarak udesine verilmiş ve Gurre-i Receb 1130/31 Mayıs 1718 tarihinde malikâne berâtı yenilenmiştir. Bu berata göre İbrahim 1129/1717 Mart başından başlamak üzere hayatta olduğu sürece malikâneyi tasarruf edebilecek, her yıl 9.000 akçe mirî malını Hazine-i Âmire'ye teslim ve kalemiyesini verip hesabını gördükten sonra kendisinden fazla bir akçe talep edilmeyecekti.[1475]

İbrahim, bu malikâneyi yaklaşık 30 yıl boyunca tasarrufunda bulundurmuş ve 7 Rebiülevvel 1160/19 Mart 1747 tarihinde, 500 guruş muaccele ile Hazine-yi Hassa'dan Osman adlı birine malikâne olarak satılmıştır. 1129/1717 yılında mukataanın senelik mal bedeli 9.000 akçe iken 1160/1747 yılında bu miktar 3 yük 8.602 akçe olmuştur.[1476]

[1472] AŞS, 89/775:605. Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 444.
[1473] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 444.
[1474] "Ankara sancağında vâki˙ senede dokuz bin akçe malı ve zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan Hashâ-yı Ankara-yı Mensuh ve tevâbi˙i mukâta˙ası yüz elli guruş mu˙accele ile mukaddemâ İbrahim zîde kadruhu üzerinde iken…", Bkz. BOA, KK 185, s. 191 (Tarih: Gurre-i Receb 1130/31 Mayıs 1718).
[1475] "… yüz yirmi sekiz senesinde ref˙ olunmağla bu def˙a şeref-sudûr bulan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince nısf mu˙accelesiyle yüz yirmi dokuz senesinde ibkâ ve şurûtuyla berâtı verilmek bâbında fermân-ı 'âlişân sâdır ve nısf mu˙accelesi olan yetmiş beş guruşu teslim-i hazine-i 'âmirem eyledikde sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyunuma verilmeğin bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki merkûm İbrahim zîde kadruhu mukâta˙a-i mezbûru bin yüz yirmi dokuz senesi Martı ibtidâsından su˙ubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt ve dokuz bin akçe malın beher sene hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın gördükten sonra âherden ferd ta˙arruz eylemeye deyu mukaddemâ verilen müsvedde mûcebince şurûtuyla berât-ı 'âlişân yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 185, s. 191 (Tarih: Gurre-i Receb 1130/31 Mayıs 1718).
[1476] AŞS, 129/815:374; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 451.

Tablo- 17: Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1128/M.1716-H.1130/M.1718)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
1128/1716	9.000	150	BOA, KK 185, s. 191.
Gurre-i Receb 1130/31 Mayıs 1718	9.000	75	BOA, KK 185, s. 191.

Tabloda da görüldüğü üzere incelediğimiz dönemde, Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası'nın satışından merkezî hazineye ödenecek senelik vergi hâsılatı toplam 9.000 akçe idi. Bu mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 225 guruştur.

Mukataa ve sicil defterlerinde yer alan kayıtlarından, incelediğimiz dönem içerisinde Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası'nı uhdesine alan malikâne sahiplerinin de kimliklerini tespit etmek mümkün olmuştur. Bu dönemde, Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataasına yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-18: Mirliva, Beytülmal ve Bâc-ı Hamr Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1128/M.1716-H.1130/M.1718)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
1128/1716	İbrahim		BOA, KK 185, s. 191.
Gurre-i Receb 1130/31 Mayıs 1718	İbrahim		BOA, KK 185, s. 191.

İncelediğimiz dönemde (1695-1730), Mirliva, Beytülmal ve Bac-ı Hamr Mukataası'na sivil zümreye mensup sadece 1 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikâneci sivil zümreye mensuptur. Bu malikâneci, tabloda da görüldüğü üzere İbrahim adlı kişidir.

Sivil zümreye mensup olan İbrahim'in, senelik malı 9.000 akçe olan mukataa için ödediği muaccele miktarı toplam 225 guruştur. Söz konusu dönemde Mirliva, Beytülmal ve Bac-ı Hamr Mukataası'nı İbrahim tek başına uhdesine almıştır.

2.2.5. Âdet-i Ağnâm Mukataası

Osmanlı Devleti'nde hayvancılık üzerinden alınan vergiler önemli yer tutmaktaydı. Yerleşik ziraatla meşgul olan köylülerin sürülerinin yanında konar-göçerlerin asıl ekonomik faaliyetleri tamamen hayvancılık[1477] üzerine kurulmuştu. Hayvanlar[1478] çoğunlukla köylerin sınırları dâhilindeki meralarda beslenmekteydi. Birçok köyün kendine ait olan yaylaları bulunmaktaydı. Yerleşik veya konar-göçer reayadan hayvanlar üzerinden alınan vergilerin başında adet-i ağnam gelmekteydi.[1479] İslam devletlerinde çeşitli adlarla rastlanan bu vergi, Osmanlı resmî kayıtlarında "resm-i ganem, adet-i ağnam" [1480] şekillerinde geçmektedir. Şer'i vergilerden sayılan ağnam resmine bazı sancak kanunnamelerinde "âdet-i zekât" da denildiği görülmektedir. Bu vergi genellikle koyun yavruladıktan sonra Nisan veya Mayıs[1481] aylarında alınır, kuzular ayrı değil analarıyla birlikte hesaplanırdı. Vergi miktarı Fatih Kanunnamesi'ne göre üç koyundan bir akçe iken [1482] sonraları iki koyundan bir akçe [1483] olarak hesaplanmıştır. Ancak bu miktar sancakların özelliklerine göre değişmekteydi. Bazısında tamamen sipahiye ait iken bazısında

---

[1477] Konar-göçerlerin sürdürdükleri en önemli ekonomik faaliyet hayvancılık olup, buna bağlı olarak yaşam şartlarını devam ettirebilmek için yaylak ve kışlaklar arasında sürekli bir mevsimsel hareketlilik içerisindeydiler. Osmanlı iktisadi yapısının önemli bir kolunu meydana getiren bu faaliyetler, esasen şehirlerin ve ordunun iaşesine eklenmişti. Bunun yanı sıra deri ve dokuma sanayi için de hammadde de sağlamaktaydılar. Bkz. Özlem Başarır, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar", **AÜDTCF Dergisi**, 54, 2, Ankara, 2014, s. 254.

[1478] Osmanlılarda hayvanlar çatal tırnaklı ve bütün tırnaklı olarak iki gruba ayrılmaktaydı. Çatal tırnaklılar et, süt, yün, kıl ve derilerinden yararlanılan her çeşit ağnam, sığır ve canavardır. Dolayısıyla üretime dönük olan bu grup, vergilendirmeye tabi tutulmuştur. Bu grup içinde büyük ölçüde ağnama başvurulmaktaydı. Ağnam grubu, kıvırcık, karaman, dağlıç, tiftik ve kıl olmak üzere beşe ayrılmaktaydı. Bkz. Ünal Taşkın, "Rüsûm-ı Örfiye", **Tarih Okulu**, Sayı: 14, (İlkbahar-Yaz 2013), İzmir, 2013, s. 62- 63.

[1479] Tabakoğlu, "Resim", **DİA**, XXXIV, s. 583.

[1480] Ağnam, Arapça ganem (koyun) kelimesinin çoğuludur. Ağnam resimleri denildiğinde ise, imparatorluk genelindeki bütün küçük ve büyükbaş hayvanlardan alınan vergiler kastedilmektedir. Bu verginin tahsili aynen olabileceği gibi bedelen (nakit) olarak da yapılabilmekteydi. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1985, s. 165.

[1481] "… Ve koyun resmi vilâyet-i Karaman, kanunu üzerine koyun dölünü döktükten sonra mayısda koyunla kuzusunu bile sayub ikisine bir akçe resim alalar. Ziyade nesne almayalar" Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 906/1500 tarihli Kayseriye Kanunu, s. 57.

[1482] "… *Ve buyurdum ki varub olub-gelen kâ'ide üzre ol vilâyetün koyunı[nı] sayub 'âdet üzre üç koyuna bir akça aldura, ziyâde ta'addî etdürmeye*…" Bkz. Anhegger-İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî,* s. 38.

[1483] "Ve adeti ağnâm her iki koyuna bir akçe alına", Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 922/1516 tarihli Erzincan Kanunu, s. 47.

sancakbeyi ile sipahi arasında paylaşılmaktaydı. Burada belirleyici olan etken timarın serbest olup olmamasıydı. Evkaf, emlâk ve serbest timarlarda bu resme sancakbeyleri müdahale edemezdi.[1484]

Âdet-i ağnâm vergisi, yerliden alınan, yörükten alınan eşkincilerden alınan ve yüzdeciden[1485] alınan olmak üzere birkaç çeşit olup her birinden başka başka miktarda alınmaktaydı. Bazen de yörükle yerliden aynı miktarda alındığı görülmekteydi.[1486] Ağnam resmi, bilhassa büyük ölçüde koyun besiciliği yapan ve büyük kısmı padişah haslarına[1487] dâhil olan konargöçer Türkmen ve Yörük cemaatleri için önem arz etmekteydi. Vergilendirmede Yörükler için koyun varlığı çiftçi reaya için toprakla eş değerdi. Elinde koyunu bulunmayan Yörükler, tıpkı elinde toprağı olmayan çiftçi için on ikişer akçe bennak resmi vermekle yükümlüydüler. Yeni-il Türkmenlerinde ise yirmi altı koyundan az sayıda koyunu bulunanlardan koyun bâcı talep edilmez bunun yerine kara resmi[1488] olarak on üç akçe vermekteydiler. Kütahya kanunnamesinde[1489] bu sayı yirmi dört olup, bundan az olanlardan on iki akçe kara resmi alınırdı. [1490] Kara resmi deftere göre olup, yazılmadıysa alınmaz.[1491] Adet-i ağnam Hazine-i Amire'ye ait bir vergi olmasına rağmen timar kesiminde talep edilen vergi dirlik sahiplerine aitti.[1492] Yörüklerden alınan vergi gelirlerine dayalı bir timarın gelirlerinin önemli bir kısmı koyunlardan

[1484] Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", **DİA**, I, İstanbul, 1998, s. 478.
[1485] Yüzdeci Yörükler her yüz koyuna kırk akçe verdikleri için bu isimle adlandırılmışlardır. Bkz. Emecen, "Ağnam Resmi", **DİA**, I, s. 478.
[1486] Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, **AÜ DTCFD**, c. V, Sayı: 5 (Mart-Nisan 1947), Ankara, 1947, s. 486.
[1487] Resm-i ağnam, padişah veya vezir haslarında 1 koyundan bir akça, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarında ve vakıflarında ise 2 koyuna bir akça alınmaktaydı. Bkz. Taşkın, agm, s. 63.
[1488] Osmanlılarda bu vergi başlıca üç durumda alınmaktaydı. Birincisi, adet-i ağnam vermekle yükümlü Yörüklerin bir afet yüzünden hayvanları telef olup hiç kalmasa veya kalanların sayısı 24 olsa resm-i kara alınırdı. İkincisi, bir çift miktarı yere sahip olan kimse vefat ettiği takdirde bu çift en çok ikiye bölünerek erkek evlatlarına intikal ederdi. Evlat sayısı ikiden fazla ise evlilerinden resm-i bennâk alınır, bekârlarından bir kazanç elde edene kadar resm-i kara adıyla altı akça alınırdı. Üçüncüsü ise, bennâk vergisiyle yükümlü olanlar eğer pek fakir ve kazancı az ise, bunlardan da resm-i kara alınırdı. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Malî Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, (Haz. Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yay., No: 515, İstanbul, 1992, s. 13.
[1489] Barkan, *Kanunlar*, 935/1328 tarihli Kütahya Kanunu, İÜEF Yay., İstanbul, 1943, s. 25.
[1490] Emecen, "Ağnam Resmi", **DİA**, I, s. 478. Yavuz Sultan Selim Han Kanunnâmesi'nde de aynı miktar görülmektedir: "Ve yörüğün koyunları kırılub hiç kalmasa yahud yirmiden ekall kalsa, bunlara dahi kara denilür; on iki akçaları alına, ganem alınmaya." Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III. Kitap, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* , s. 102.
[1491] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* , s. 101.
[1492] Taşkın, agm, s. 63.

sağlandığı için, timarlı sipahinin tasarrufundaki Yörüklerin ağnam vergisi ekseriyetle timara kaydedilirdi.[1493]

Yerli ve Yörükler için ağnam resmi her iki koyun için bir akça olarak tahsil edilirken, 1094/1596 yılında mirî yani havâss-ı hümâyûn için alınan ağnam vergisi her bir koyundan bir akça olarak tayin edilmişti.[1494] Resm-i ağnam bilfiil timar tasarruf edenlerden uzun zaman tahsil edilmedi.[1495] Eskiden beri köylü ve kasabalıların davarlarının otladığı yerlerin ekilmesi ve tapuya verilmesi, bu gruplara zarar vereceği düşüncesiyle yasaklanmıştı.[1496] Bazı hizmet erbabı, adet-i ağnamdan muaf iken, bazıları da kısmen muaf sayılmışlardı.[1497] Sâdât, mansıp sahipleri, padişah kulları ve askerî zümre muaf olanlardır. Bunların da 150 koyundan fazlası adet-i ağnama tabi idi.[1498] Bazı kazalarda bulunan çeltikçi reaya da bütün resimleri ödemekle yükümlüyken, resm-i ganem ve resm-i çiftten muaftılar.[1499]

Bir koyun sürüsü 100 ilâ 300[1500] koyundan müteşekkildi ve timarlı sipahiler tarafından ağnam resminden başka bu sürülerden ağıl, otlak, yaylak ve kışlak hakkı olarak ayrıca vergi tahsil edilmekte idi.[1501] Bu vergilerin miktarları sancaklara göre değişiklik arz etmekte idi. Karaman Kanunu'na göre bir sürüden otlak resmi olarak bir koyun, ağıl resmi olarak da bir şişek, alçak sürüden ise altı akçe alınmaktaydı.[1502] Sürülerden alınan resimler de farklıydı. Mesela, İmroz Adası'nda 12 akçe alınırken[1503], İç-il'de bir sürü başına 5 akçe[1504] alınırken bazı yerlerde 3 akçe alnır;

[1493] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 461.

[1494] Bu husus Mora Kanunu'nda yer almaktadır. "… her karyede besledikleri ağnamdan müslüman, kefere ve gerekse askerîdir, az ya da çok ne miktar ise her re'sden bir akça, koyun keçi dölün dökdükden sonra koyun kuzuyla birlikte sayılır ve bir akça alınır, resim vermemek için koyun saklayan olursa bulununca iki akça alınır." Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 1129/1716 tarihli Mora Kanunu, s. 328.

[1495] Barkan, *Kanunlar*, 935/1528 tarihli Karaman Kanunu, s. 47.

[1496] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 461.

[1497] "Ve mu'âflardan resm-i ganem alınmak ve zâviyedârlardan resm-i ganem alınmak buyrulmuşdur. Ammâ şol sipahi-zâdeler ki, hâliyâ anlar müsellem ta'ifesi gibi eşküncüye kayd olunmuşlardır, anlardan resm-i ganem alınmaz, afv olunmuşdur. Ve her birinin ellerinde olan tezkirelerinde ve beratlarında mukayyeddir. Ve Defter-i Cedîdde resm-i ganem alınmamak musarrah ve mukayyed olan mu'âflardan alınmaz; bâkîlerinden alınur. Mücerred mu'âflık kaydı kifâyet eylemez." Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* , s. 320.

[1498] Taşkın, agm, s. 63.

[1499] Barkan, *Kanunlar*, 992/1584 tarihli Karaman Kanunu, s. 54.

[1500] Nitekim Karaman'da 300 koyun bir sürü kabul edilmekteydi. " Ve üç yüz koyun bir süri i'tibâr olunub beş akçe resm-i ağıl alınmak dahi kanundur", Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III,* 924/1518 tarihli Karaman Eyaleti Kanunu, s. 320.

[1501] Emecen, "Ağnam Resmi", **DİA**, I, s. 478.

[1502] "Resmi otlak kadimden otlak için korunagelüb resmi otlak alınagelmüş yerlerden sürüden bir koyun alınur. Bir timara koyun gelüb kışlasa sürüden bir şişek resmi kışlak alınur. Alçak sürüden altı akçe alına" Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 992/1584 tarihli Karaman Kanunu, s. 47.

[1503] "Ve İskender (İskinid) cânibi koyunu olanlar yılda on ikişer akçe resm-i ağıl verürler…" Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III,* 925/1519 tarihli Cezire-i İmroz Kanunu, s. 398.

bazı yerlerde ise orta halli bir koyun[1505] ya da kıymetli bir toklu alınır. Bu vergi, zemheride sürü nerede ise orada ödenirdi. Sürü resmi, timarlı sipahinin kendi reayasından değil, hariçten gelenler için alınmaktaydı. Otlak resmi, koyun sahibinin oturduğu yerde değil, koyunun otladığı yerde alındığı gibi[1506] sancak dâhilindeki sürüden alınmamaktaydı. Resm-i ağnam ise hariç reayadan alınmazdı. Kasaplık olarak şehirde kesilip satılan koyundan ayrıca vergi tahsil edilebilir ancak bu ağnam vergisi kapsamı dışındaydı.[1507] Özellikle Rumeli'de padişah hassına raiyyet ve özel olarak teşkilatlandırılmış Yörüklerden vergi mukabili alınan koyunlarla İstanbul'un et ihtiyacı karşılanmaktaydı. İstanbul'a kasaplık koyun getirmekle yükümlü olan celeplerden "bedel-i ağnam-ı celepkeşan"[1508] resmi alınmaktaydı.[1509] Anadolu'daki bazı şehirlerde bulunan büyük imaretlerin et ihtiyacı zaman zaman bu yolla temin edilmişti.[1510]

929/1522 tarihli Ankara Sancak Kanunu'na göre serbest olmayan timarların resimleri sancakbeyi ile yarı yarıya bölüşülmektedir. Ancak söz konusu kanunnamede resm-i ağnamın miktarı belirtilmemiştir.[1511] XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu kanunun aynen geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim bu döneme ait bir belgeye göre[1512], Ankara şehir merkezinde ikâmet edenlerin çeşitli köylerde

---

[1504] "Ve üç yüz koyun bir sürü i'tibar olunur beş akçe resmi ağıl alınmak kanundur." Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 992/1584 tarihli İç-il Kanunu, s. 50.

[1505] "Ve resm-i otlak kayd olunan yerlerden âdet-i kadîme üzerine her süriden bir orta koyun alalar…" Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III,* Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520), s. 102.

[1506] "… ve hâricden sancağa gelen süriden sürüsüne göre yine alına. Ve resm-i otlak, koyun yürüdüğü yere tâbi'dir, sâhibi oturduğu yere değildir, şöyle biline." Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520),* s. 102.

[1507] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 461.

[1508] Ağnam-ı celebkeşân mukataası ayrı bir bütçe kalemiydi. Fakat bağımsız bir gelir kaynağı ve ayrı bir büroya bağlı olmayarak diğer mukataalar arasında bir mukataa olarak yer aldığı zamanlar da olmuştur. 1122/1710-1711 bütçesinde ağnam-ı celebkeşân, âdet-i ağnamla birleştirilerek toplam ağnam geliri verilmişti. 1159/1746-1747 bütçesinde ise, avârız gelirleri arasında "*bedel-i celebkeşân*" adıyla yer almıştır. Bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 165.

[1509] Kasap ve celebkeşânların ellerinde hüccetleri varsa kanun gereği bunlardan vergi talep edilmemekteydi. Şayet hüccetleri yoksa koyunu satın aldıkları yerden bu vergi tahsil edilmekteydi. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, IX. Kitap, I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman Devirleri Kanunnâmeleri,* (1012-1031/1603-1622) , s. 512.

[1510] Emecen, "Ağnam Resmi", **DİA**, I, s. 478.

[1511] "Ve resm-i ağnâm-ı yürükân bütüni serbest sâhib-i timara kaydolınub ve ma'dâ serbest olmayan timarlarun nısfı erbâb-ı timar ve nısf-ı aharı sancak beyine ve galesin Taceddin'e kayd olundı…" Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 929/1522 tarihli Ankara Kanunu, s. 34.

[1512] Belgede, "Zaim Abdülfettah Ağa'nın Ordu-yı Hümayûn'a 'arzı üzerine Belgrad sahrasından Ankara naibine gelen emre göre Ağa'nın sancağı Bacı nahiyesinde Şabanözü adlı köy ve diğer bazı yerlerden oluşan 32.490 akçalık zeameti içinde Ankara nahiyesindeki "adet-i ağnam-ı şehürliyan-ı nefs-i Ankara"dan da hisse bulunmaktadır. Ankara nahiyesinde "adet-i ağnam-ı şehürliyan-ı nefs-i Ankara"nın defter kaydı 4.000 akça olup başka köylerle birleştirilerek 4.702 akça olarak icmal bağlanmış ve bunun 2.578 akçası Abdülfettah Ağa'ya, kalanı "sair müştereklerine" verilmiştir. Ankara nefsi ahalisi olan askerî kesimin koyunlarının 150 tanesi vergi kapsamı dışında, bunu aşan miktarlar

besledikleri koyunlardan elde edilen vergilerin hisseler halinde dirliklere dağıtıldığı görülmektedir. Bu vergi hisseleri hem askerî hem de halk kesimini kapsamaktadır. Ancak askerî kesimin kendileri için besledikleri koyunlardan 150 tanesi vergi kapsamı dâhilinde değildir. Ankara'da askerî kesimin bu sayıyı aşan koyunlarından 2 akçe resim alınmaktaydı. Kanunlara göre koyun başına 2 akçe alındığı düşünülürse halk da bu kanun üzere vergisini ödemekteydi.[1513]

8 Muharrem 1136/8 Ekim 1723 tarihli bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Ankara Sancağı'na bağlı kaza ve köylerde bazı reayanın, seyyidlerin ve askerî zümreye mensup olanların bu vergiyi ödemekten imtina ettikleri görülmektedir. Nitekim Ankara adet-i ağnam mukataası malikâne sahibinin vergileri toplamak için gönderdiği iki adamının vergiyi koyun türünden tahsil etmek istediklerinde, bazı reayanın hayvanlarını başka mahallere kaçırmaları dolayısıyla bunu gerçekleştirememişlerdir. Ayrıca askerî sınıfa mensup olan bazı kimselerin de muvazaa yoluyla bir kıta hüccet ettirip ağnam vergisini ödemek istememişlerdir. Bunun üzerine malikâne sahibi merkeze müracaat ederek bir hükm-i şerif istemiş ve yapılan tahkik üzerine malikâne sahibinin bu arzında haklı olduğu tespit edilmiş, reayanın ağnamlarını başka yerlere kaçırmaları yasaklandığı gibi askerîlerin de kendileri için besledikleri 150 koyundan maadası için muvazaa yoluyla hüccet çıkarmaları men edilmiştir.[1514]

---

ve askerî sınıfa mensup olmayan kesimin bütün koyunları vergi dâhilindedir. Abdülfettah Ağa vergi tahsili zamanında hissesine isabet eden vergileri toplamak istemiş ancak bunda muvaffak olamayınca merkezden emir istemiştir. Defterhane-i Amire'de icmal, mufassal ve ruznamçe defterlerine bakıldığında durumun Abdülfettah Ağa'nın arz ettiği gibi olduğu görülmüş ve kimsenin buna karşı çıkmaması için Evâsıt-ı Safer 1104/22-31 Ekim 1692 tarihinde bir emir gönderilmiştir." Bkz. AŞS, 72//58:576; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 462.

[1513] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 462.

[1514] "Ankara Sancağı âdet-i ağnam mukataası Muhammed Ağa'nın malikâne uhdesinde olmağla mukataa-i mezbûrenin mal-ı mîrîsi tahsili içün tarafından tayin eylediği Eyyüb Ağa ve Hüseyin Efendi nam kimesneler mahalline varub şurût-u berât üzere icâb iden âdet-i ağnamı koyun ashabından tahsil murâd eylediklerinde livâ-i mezburun kaza ve kurâlarında sâkin olan ashâb-ı ağnamdan ba'zıları ağnamların kaçırub ve ihtifa etmeleriyle resm-i ağnamları tahsil mümkün olmadığından başka ba'zı sadat-ı kirâm ve askerî ta'ifesi dahi yüz ellişer re's ağnamlarından maadası mîrîden tahlis içün muvaza'a tarikiyle evlad-u akrabalarının olmak üzere birer kıt'a hüccet itdirüb bu vecihle bu kadarının ağnamın resimlerin virmeyüb mal-ı mîrînin kesr-i noksanına ba'is olmalarıyla bu güne ihtifa idenlerin ağnamları bulunduğu mahallerde mîrîçün girift ve sairinin dahi şurûtu mûcibince icâb iden âdet-i ağnamları tahsil ittirmek içün emr-i şerif ricâsına malikâne mutasarrıfı istid'a-yı 'inâyet ider ma'lûm-ı devletleri oldukda mahallinde ma'rifet-i şer'le görülüb şurût-ı berât-ı âlişân mûcibince sâdât ve askerî ta'ifesinin kendi nefsleri içün besledikleri yüz ellişer re's koyunlarından maadasına muvaza'a tarîkiyle bir türlü 'illet ve muhalefet ittirmeyüb şurût-u berât üzere icâb iden âdet-i ağnamları cem' ve tahsîl ittirmek ve o makûle koyunların aher mahallere kaçıranların dahi fîmâ-ba'd ta'allül ve ma'adaları men' ve def' ve livâ-i mezbûrda ihfa eyledikleri koyunları zuhura getirülüb âdet-i ağnamları eda

Âdet-i ağnâm üzerinden alınan her türlü vergilerin 1705 yılından itibaren merkezî hazinenin "mukarrer/düzenli" gelirleri arasına dâhil edildiği görülmektedir.[1515] Ağnam resmi Müslümanlardan alınan bir vergi olup, Müslüman olmayanlar cizye vergisi ödediklerinden dolayı bu vergiden muaftılar. Özellikle 1691 cizye reformundan sonra bu türden vergilerde bir azalma olmuştu. Bunun önlenmesi için, Müslüman olsun olmasın tüm reayanın ellerinde bir yıldan beri olan koyunlarından adet-i ağnam vergilerini merkezî hazineye ödemeleri ve hiçbir muafiyet iddiasını dinlememeleri kararı alınmıştır. 1705 tarihli bir arz, vergi matrahının has, dirlik, vakıf veya mülk topraklarında olmasına bakılmayarak merkezî hazineye tahsilini telhis ederek tahsilâtın Mart ayı başında ve yılda bir defa yapılmasını öngörmekteydi. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu vergiler artık birkaç kaza bir mukataa halinde, hazinenin düzenli gelir kaynakları arasına girmiş[1516] ve bazı yeni düzenlemelerle Tanzimat'tan sonra da alınmasına devam edilmiştir.[1517]

Verginin düzenli vergiler arasına alınmasına dair uygulama ilk defa Rumeli Eyaleti'nde başlamış ve zamanla Anadolu, Sivas ve Maraş eyaletleri de bu uygulamaya dâhil edilmiştir. Uygulama, Anadolu Eyaleti'nde ilk olarak Hamit ve Teke sancaklarında tatbik edilmiştir. Sistemin tüm imparatorluk geneline yayılması zamanla olmuş ve Ankara Sancağı 1132/1720 yılında bu kapsama girmiştir. Ankara'ya bağlı kaza ve köylerdeki reayanın çok sayıda keçi ve koyuna sahip olmaları nedeniyle, diğer sancaklarda olduğu gibi bunlardan da devlet namına adet-i ağnam resmi alınırsa merkezî hazineye büyük katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Böylece Ankara'da vaki olan kaza ve köylerde oturan seyyid ve askerîlerin kendi geçimleri için beslediği 150 koyundan fazlası ile havâs, zeamet, timar, evkaf, mirliva ve mirpiyade haslarına dâhil köylerdeki halkın elindeki hayvanlar bundan sonra vakıf veya has, timar sahipleri için değil mirî adına vergilendirilecekti. Böylece yeni bir mukataa alanı tesis edilmiş, dönemin malî uygulamaları doğrultusunda her sancağın hâsılı tayin olunduktan sonra talibine muaccele olarak satılması merkezî otorite tarafından karara bağlanmıştır. Ancak önce mukataaların sağlayacağı hâsılatın tespiti gerekiyordu. Bunun için 1132/1720 tarihi Mart ibtidâsından itibaren Ankara

---

ittirilmek üzere müekked emr-i şerif tahriri bâbında ferman devletlü saadetlü sultanım hazretlerinindir." Bkz. BOA, İE.ML, 7179 (Tarih: 8 Muharrem 1136/8 Ekim 1723).

[1515] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 58; Emecen, "Ağnam Resmi", **DİA**, I, s. 478.

[1516] Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 166- 167.

[1517] Emecen, "Ağnam Resmi", **DİA**, I, s. 478.

Sancağı'nın adet-i ağnam vergilerini emânet yöntemiyle toplamak üzere bir mübaşir tayin edilmiştir.[1518]

Belgelerde, "adet-i ağnâm ve 'adet-i gulâmiye ve resm-i ağıl-ı müslümânân ve küberân mukâtaʿası" olarak geçen Ankara Adet-i Ağnam Mukataası, 1135/1723 yılında malikâne olarak satılmak üzere müzayedeye çıkarılmıştır. Müzayede sonucunda senelik malı 3.000 akça olan mukataa, Mart ibtidâsından zabt etmek üzere ve 3.000 guruş muaccele mukabilinde Sadrazam Kapıcılar Kethüdası [1519] Muhammed'e malikâne olarak satılmıştır. Muhammed aldığı malikâne beratı gereği, Ankara'ya bağlı kaza, kasaba ve köylerde bulunan kuzu, keçi ve oğlakların yılda bir defa Mart ayı içerisinde tahsili gereken adet-i ağnâm, adet-i gulâmiyye ve resm-i ağıl vergilerini Rumeli'deki şartlar üzerine toplayacak ve mukataanın senelik malı olan 3.000 akçeyi yılda dört taksit ile ödeyecekti.[1520] Mukataa, 40 yıl kadar aynı kişi tarafından malikâne olarak tasarruf edilmiş ve 1175/1762 yılında[1521] bir başkasının uhdesine verilmiştir.

İncelediğimiz dönemde, Ankara'da malikâne olarak tevcih edilen Adet-i Ağnam Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 3.000 akçe idi. Bu mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 3.000 guruştur. Mukataa, tek başına ve askerî zümreye mensup olan Kapıcılar Kethüdası Muhammed tarafından deruhte edilmiştir.

[1518] Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 462.

[1519] Berat tezkiresinde malikâne sahibi Muhammed'in unvanı bilinmemekle birlikte, Karaman, Ankara sicilinde yer alan bir kayıtta bu kişinin görevinin "kethüda-i bevvabin-i sadr-ı ali" olduğunu belirtmektedir. Nitekim 1149/1737 tarihinde malikâne mutasarrıfı olan Sadrazam Kapıcılar Kethüdası Muhammed adlı kişinin büyük olasılıkla aynı kişi olduğunu düşünmektedir. Bkz. Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 463.

[1520] "Ankara Sancağı'nda vâkiʿ senevî üç bin guruş malı ve zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan 'adet-i ağnâm ve 'adet-i gulâmiye ve resm-i ağıl-ı müslümânân ve küberân mukâtaʿası bundan akdem beyne'n-nâs defaʿâtle müzâyede ve rağbâtı inkıtâʿından sonra üç bin guruş muʿaccele ile Muhammed zîde mecduhu üzerinde karar ve tâlib-i âheri keff-i yed itmemekle beher sene malın hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzre sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince bin yüz otuz beş senesi Mart'ı ibtidâsından mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-ʿunvânım verilmek bâbında telhis mûcebince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve muʿaccelesi olan meblağ-ı mezbûru teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediğinde sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum virilmeğin bu berât-ı hümâyûnu virdim ve buyurdum ki mumâileyh Muhammed zîde mecduhu mukâtaʿa-i mezbûru bin yüz otuz beş senesi Mart'ı ibtidâsından suʿubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt ve livâ-i mezbûrede vâkiʿ kazâlarda ve kasabât ve kurâlarında mevcûd bulunan koyun ve kuzu ve keçi ve oğlakların senede bir defʿa Mart duhûlünde lâzım gelen 'adet-i ağnâm ve 'adet-i gulâmiyye ve resm-i ağılların Rumeli şurûtu üzre mîrîyçün cemʿ ve tahsil ile ve beher sene malın dört taksit ile hazine-i 'amireme edâ ve kalemiyyesin verip senesi âhirinde hesâbın görüb ibrâ-yı zimmet eyleyüb yedine sûret-i muhâsebe aldıkça taraf-ı âherden ferd taʿarruz ve taʿaddi eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ verilen müsvedde ve defaʿâtiyle tasrîhi fermân-ı 'âli buyrulan şurût zikri ile berât-ı şerîfe yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 187, s. 248 (Tarih: 14 Receb 1135/20 Nisan 1723).

[1521] Malikâne, 1175/1762 yılında el değiştirerek El-hâc İsmail ve ortakları tarafından müştereken tasarruf edilmeğe başlamıştır. Bkz. Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 463.

2.2.6. Ankara'daki Yerleşim Yeri Olan Malikâne Mukataalar

1695 yılında Osmanlı maliyesinde malikâne uygulamasına geçilmesiyle birlikte daha önce de belirttiğimiz gibi merkezî otorite, köy ve mezraların satışına öncelik vermişti. Malikâneye konu olan bu köyler, herhangi bir mukataadan ayrılmış ve vergileri maktu' olarak tayin ve tespit edilebiliyordu. Bu köy veya mezraalar mukataaya dönüştürülmediğinden mukataa olarak adlandırılmıyorlardı. Erol Özvar, malikâne uygulamasının ilk üç yılını konu edinen çalışmasında, uygulamanın ilk üç yılında imparatorluğun genelinde mukataa haline getirilmemiş ve maktu' halde bulunan köy ve mezraaların satışının mukataalardan yaklaşık iki buçuk kat daha fazla olduğunu söylemektedir. Buna göre, maktu' haldeki köy ve mezraalar toplam satılan malikânelerin % 64'ünü teşkil ederken, buna mukabil malikâneye konu olan mukataaların ise, toplam malikâne satışı içerisinde % 36'lık bir yere sahiptir. Bu dönemde mukataadan bağımsız malikâne olarak satılan köy veya mezraaların sayısı malikâneye konu olan mukataalardan daha fazla olmasının yanı sıra senelik vergi hâsılatı (senelik mal) ve muaccele (peşin para) açısından değerlendirildiğinde, mukataaların maktu' olanlardan daha yüksek meblağlara ulaştığı görülmektedir.[1522]

Maktu' haldeki bir köy veya mezraa iltizama ya da malikâneye verildiğinde, merkezî idare, malikâne sahibinden söz konusu köyün veya mezraanın, belgelerde geçtiği üzere,[1523] mâl-ı mîrîsi ve kalemiyyesini eksiksiz bir şekilde ödemesini istemekteydi. Bu hususa uymayanlar hakkında merkezden ilgili idarî birimin (sancak, nazeret, voyvodalık, muhassıllık) kadısına, naibine, mutasarrıfına, nazırına, muhassılına ya da voyvodasına hükümler gönderilmekteydi. Bu hükümlerin yerine getirilmesinde ise, maktu' halde olan bu köy ve mezraaların defterde yazılı vergi hâsılatına itibar olunurdu.[1524] Ancak zaman içerisinde bazı köylerin defterde yazılı olan vergi hâsılatı, çeşitli nedenlerle tahsil edilemez duruma gelebilirdi. Bu durumda iltizama ya da malikâneye verilecek olan köyün ya da mezraanın defterdeki vergi

[1522] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 34.
[1523] "… mukata'a'i mezbûrun mal-ı mîrîsi zayi' ve telef olmamak üzere ve senevî mal-ı iltizamını kesr ve noksan gelmemek şartıyla mârifet-i şer'le bervech-i emânet zabt eylemek üzere…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 71(Tarih: 5 Zilhicce 1129/10 Kasım 1717).
[1524] "…kânûn-ı kadîm üzere madrabazından cem' ü tahsîl itdirilüb mâl-ı mîrîye bir akçe kesr ü noksan gelmemek üzere emr-i şerîfim ricâ eylediği ecilden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 51 (Tarih: Gurre-i Zilkade 1109/Mayıs 1698).

bedeli düşürülürdü. Vergi indirimini malikâneciler talep edebildiği gibi köylüler de talep edebilirlerdi.[1525]

Bu doğrultuda, Ankara'da gelirleri has olarak tahsis edilen bazı kaza ve köylerin de mukataa şeklinde iltizama verildiği ve bilahare havâss-ı hümayuna tahsis edilerek malikâneleştirildiği görülmektedir. Bunlardan ilki daha önce de belirttiğimiz üzere Karakeçilü ve tevabii mukataasıdır. Bu mukataa 1 Ramazan 1106/15 Nisan 1695 tarihinde, senelik malı 51.714 akça olan mukataa, 1.300 esedî guruş muaccele bedeli karşılığında Matbah-ı Amire Emini El-Hacc Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır.[1526] İkinci olarak, senelik malı 60.000 akça olan Kasaba nahiyesine bağlı Ağırhan karyesi zeameti, 25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697 tarihinde, 900 guruş muaccele mukabilinde eski Veziriazam İsmail Paşa'nın kardeşinin oğlu mütekaid Dergâh-ı Mualla Müteferrikalarından El-hâc Süleyman'a malikâne olarak verilmiştir.[1527] Yine Kasaba nahiyesine bağlı Emiryaman ve tevabii mukataası, evâhir-i Şevval 1109/2-10 Mayıs 1698 tarihinde 950 guruş muaccele ile malikâne olarak satılmıştır.[1528] Anadolu Valisi haslarından olan ve evâhir-i Şevval 1109/2-10 Mayıs 1698 tarihinde Kütahya Kaimmekamı tarafından 170 guruşa iltizama verilen ve has mukataalardan olan Susuz Mukataası, 3 Cemaziyelahir 1138/6 Şubat 1726 tarihinde 20 guruş irsaliyesi olan bir malikânedir.[1529]

Ankara'da havâss-ı hümayuna dâhil olan mukataalardan biri de Haymana[1530] Mukataası'dır. Bu mukataanın da 1115/1703-1117/1706 tarihleri

---

[1525] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 34- 35.
[1526] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 214- 215.
[1527]BOA, MAD 3423, s. 475 (Tarih: 25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697); BOA, İE.TZ-623 (Tarih: 25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697).
[1528] AŞS, 80/766:894; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 478.
[1529] AŞS, 102/788:638; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 478.
[1530] Haymana tabirinin anlamı üzerine birçok görüş ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden birine göre; Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'in Timur'a mağlup olmasıyla Timur ordusu, Haymana Ovası'nda ilerler, karargâhı günümüzdeki Timurovası yaylasına kurulur. Timur'un yanından hiç ayırmadığı kızı Mana, bilinmeyen bir nedenden dolayı burada kendisini öldürür. Buna çok üzülen Timur acı acı bağırarak "Hey Mana neredesin?" diye seslenir. Bir rivayete göre Haymana adı, Timur'un bu acılı nidaları sırasında kullandığı sözcüklerden kaynaklanmaktaydı. Bir başka görüşe göre ise; 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Türklerin Anadolu'ya girişiyle birlikte Oğuzların Kayı boyundan bir kol Karacadağ ve günümüzdeki ilçe civarına yerleştirilmişlerdir. Burada Ertuğrul Bey'in annesi Hayme ana vefat etmiş ve günümüzdeki kaplıcaların bulunduğu yere defnedilmiştir. Bu yöre uzun süre Hayme ana ismiyle zikredilmiş, sonradan telaffuzundaki değişiklik nedeniyle Haymana olarak kullanılmıştır. Bkz. Emine Erdoğan, "Ankara Yörükleri (1463,1523/30 ve 1571 Tahrirlerine Göre)", **OTAM**, Sayı: 18, Ankara, 2006, s. 122- 123, 20 no'lu dipnot. Ancak İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Hayme ananın Ankara'da değil, Bursa İnegöl'e tabi Domaniç nahiyesinin Çarşanba köyünde medfun olup Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle 1309/1892 yılında üzerine bir türbe yapılmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. 1, s. 101, 1 no'lu dipnot.

arasında malikâne olarak satıldığı görülmektedir. 1117/1706 Mart'ında senelik malı 13.000 guruş olan ve belgelerde Haymana-i Büzürk ve Küçük ve tevabii mukataası[1531] olarak geçen bu mukataa, 3.050 guruş muaccele ile eski Siverek Sancakbeyi Mustafa ile ortağının uhdesinde malikâne iken, Mustafa hissesini feragat ve kasr-ı yed etmiştir.[1532] 23 Şevval 1123/4 Aralık 1711 tarihinde 11.000 guruş malı olan Haymana-i Büzürk ve Küçük ve Haslar tevabii mukataasının nısf hissesine sahip olan El-hâc Mustafa hissesini Ali bin Mehmed adlı kişiye feragat ve kasr-ı yed etmiştir.[1533]

Senelik malı 11.000 guruş olan Hashâ-i Haymana-i Büzürk ve Küçük ve tevâbi'î mukâta'asının 14 Cemaziyelevvel 1124/19 Haziran 1712 tarihinde müştereken Uzun Ali ve Muslupaşazade Mehmed Emin'in uhdesinde olduğu görülmektedir. Ancak Muslupaşazade Mehmed hissesini ortağı Uzun Ali'ye feragat ve kasr-ı yed ile devretmiştir.[1534] Has mukataa özelliği taşıyan Haymana-i Büzürk ve Küçük ve tevâbi'î mukâta'ası 1128/1716 yılında imparatorluk genelindeki tüm

[1531] XVI. yüzyılın sonlarında Büyük ve Küçük Haymanaların tüm gelirleri sadrazamlara has olarak tevcih edilmiştir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 73. XVII. yüzyılın sonlarında Haseki Sultan Hassı gelirleri arasında yer alan Haymana Hassı Mukataası 1683 yılında Karakeçili Hassı Mukataası ile birlikte bir yıllığına iltizama verilmiştir. Bkz. Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s. 62.

[1532] AŞS, 84/770:773; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 478.

[1533] "Senede on bir bin guruş malı olan Ankara Sancağında Haymâne-i Büzürk ve Küçük Hasslar ve tevâbi'î mukâta'asının nısıf hissesine mâlikâne mutasarrıf El-hacc Mustafa hüsn-i rızâ ve ihtiyârî ve ferâğ-ı mu'teber-i kat'î ile Ali bin Mehmed'e ferâğ ve bedel-i ma'lûm ve makbûz mukâbelesinde kasr-ı yed eylediği bi'l-fi'l Kazaskerlerim imzâlarıyla hüccet-i şer'iyye olunmakla mûcebince yüz yirmi üç senesi Martından kasr-ı yedinden berât-ı celîlü'l-'ünvânım verilmek telhîs olundukda mûcebince şurûtuyla berât verilmek bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnu verdüm ve buyurdum ki mezkûr Ali bin Mehmed varub merkûm El-hacc Mustafa Bey hüsn-i rızâsıyla ferâgat ve kasr-ı yedinden verdiği hüccet-i şer'iyye mûcebince mukâta'a-i mezbûrenin nısıf hissesin bin yüz yirmi üç senesi Martından te'yîden mâlikâne zabt ve beher sene malın Âsitâne-i Sa'âdetim hazinesine edâ ve kalemiyyesin verüb hesâbın getürdükden sonra aherden ferd ta'arruz ve te'addî eylemeye deyu mukaddemâ verilen müsvedde ve defâ'atiyle tasrîhi fermân-ı 'alî buyurulan meşrût zikriyle yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 182, s. 48 (Tarih: 23 Şevval 1123/4 Aralık 1711).

[1534] "Ankara sancağında senede on bir bin guruş malı olan Hashâ-i Haymana-i Büzürk ve Küçük ve tevâbi'î mukâta'asının nısfı Uzun Ali ve nısfı Muslu Paşa zade Mehmed Eminin 'udesinde olub mezbûr Muslu Paşa zade Mehmed mutasarrıf olduğu nısf hissesini kendü hüsn-i rıza ve ihtiyârî ve ferâğ-ı mu'teber-i kat'i ile müştereki mezbûr Ali'ye ferâgat ve kasr-ı yed eylediğine zahr-ı berât-ı 'alişâna bi'l-fi'l Kazaskerlerim imzalarıyla hüccet-i şer'iyye olunmağın bin yüz yirmi dört senesi Martı ibtidâsından zabt ve beher sene malın âsitâne-i sa'âdetim hazinesine edâ ve kalemiyyesin verüb hesabın görmek ve sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince şurûtuyla kasr-ı yedinden mâlikâne mutasarrıf olmak için berât-ı celîlü'l-'ünvânım verilmek telhîs olundukda mûcebince şurûtuyla berât olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânı sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnu verdüm ve buyurdum ki mezbûr Uzun Ali zîde kadruhu varub mukâta'a-i mezbûrun nısfiyyet müştereki merkûm Mehmed'in hüsn-i rızasıyla ferâgat ve kasr-ı yedinden verdiği hüccet-i şer'iyye mûcebince ve nısf-ı aherin dahi kemâfiyyü'l-evvel bin yüz yirmi dört senesi Martı ibtidâsından te'yîden mâlikâne zabt ve beher sene malın âsitâne-i sa'âdetim hazinesine edâ ve kalemiyyesin verüb hesâbın gördükden sonra aherden ferd ta'arruz ve te'addî eylemeye deyu mukaddemâ verilen müsvedde ve defâ'atiyle tasrîhi fermân-ı 'alî buyurulan şurût zikriyle berât-ı şerîf yazılmak için tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 182, s. 151 (Tarih: 23 Şevval 1123/19 Haziran 1712).

malikâneler gibi ref olunmuş, yani malikâneliği kaldırılmış, 1130/1718 yılında yeniden nısf muaccelesiyle malikâne olarak satışa çıkarılmıştır. Belgelerdeki kayıtlardan mukataanın, 1117/1706 yılında, senelik malının 9.350 guruş olduğu ve 13.000 guruşa malikâne olarak satıldığı anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra 500 guruş indirimle bir başkasına tevcih edildiği ve 28 Safer 1130/31 Ocak 1718 yılında 11.000 guruş senelik malı olan mukataanın 3.500 guruş olan muaccelenin yarısı olan 1.750 guruş muaccele ile Ali adlı birisine malikâne olarak satıldığı görülmektedir.[1535]

1135/1723 yılında, 9.500 guruş senelik malı ve bu meblağa ilaveten 7.800 guruş kalemiyesi ile 3.000 guruş irsaliyesiyle birlikte Valide Sultan hassı olan Hashâ-i Haymana-i Büzürk ve Küçük ve tevâbi'î mukâta'ası, malikânenin mutasarrıfı olan Uzun Ali'nin malikâne şartlarına uymaması ve ihaneti sebebiyle ref olunarak elinden alınmıştır. Yeniden müzayedeye çıkarılan mukataa, 16 Cemaziyelahir 1135/24 Mart 1723 tarihinde 9.050 guruş muaccele, 7.500 guruş kalemiyye ve 3.000 guruş irsaliyesi ile bu meblağı her yıl dört taksitte ödenmesi şartıyla eski Dergâh-ı Mualla Çavuşbaşı Ahmed ve Feyzullah Bey'e müştereken malikâne olarak satılmıştır.[1536]

[1535] "Ankara sancağında vâkiʿ zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan Hashâ-i Büzürk ve Küçük ve tevâbiʿi mukâtaʿası mâlikâne üzerinde iken yüz yirmi sekiz senesinde refʿ olunmağla nısf muʿaccelesiyle yüz otuz senesinden ibkâsıyçün istidʿa etmek hazine-i 'âmiremde mahfûz baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda mukâtaʿa-i mezbûrun mal-ı kadimi dokuz bin üç yüz elli üç guruş olup lakin ekser ez-cânibde hassı verilegelen mukâtaʿâtdan olup hassı tarafından fürûht olunmağla mal-ı sıhhati üzere maʿlûm olup yüz on yedi senesinde hassı tarafından on üç bin guruşa fürûht olduğundan mal-ı fürûhtu ile mâlikâne verilip baʿdehu beş yüz guruş tenzil ile âhere derʿuhde… nısf muʿaccelesiye yüz otuz senesinden ibkâ ve şurûtuyla berâtı verilmek bâbında fermân-ı 'âlişân sâdır ve nısf muʿaccelesi olan bin yedi yüz elli guruşu teslîm-i hazine-i 'âmirem eyledüğine sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyunum verilmeğin bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mumâ-ileyh Ali zîde kadruhu mukâtaʿa-i mezbûru bin yüz otuz senesi Martı ibtidâsından kemâfi'l-evvel te'yîden mâlikâne zabt ve on bin guruş malın beher sene hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın gördükden sonra âherden ferd taʿarruz ve taʿaddi eylemeye deyu mukaddemâ verilen müsvedde ve defaʿâtiyle tasrîhi fermân buyrulan şurût zikri ile berât-ı 'alişân yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 185, s. 52 (Tarih: 28 Safer 1130/31 Ocak 1718).

[1536] "Ankara Sancağı'nda vâkiʿ zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından Haymana-i Büzürk ve Küçük ve tevâbiʿi mukâtaʿasının senevî dokuz bin beş yüz guruş malı olup meblağ-ı mezbûrun maʿ kalemiyye yedi bin sekiz yüz guruş 'iffetlü 'ismetlü emetullah Sultan dâmet 'ismetuhâ ve zâdet 'iffetuhâ hazretlerinin hassı ve üç bin guruş irsâliyye-i hazine-i 'amirem olup mukaddemâ mâlikâne mutasarrıfı olan Ali'nin hıyâneti zâhir olmağla mâlikânesi üzerinde refʿ ve beyne'n-nâs defâʿatle müzâyede ve rağbâtı inkıtâʿından sonra dokuz bin elli guruş muʿaccele ile sâbıka dergâh-ı muʿallâm Çavuşbaşı Ahmed ve Feyzullah Bey zîde mecduhumâ üzerlerinde karar ve tâlib-i âheri keff-i yed etmemekle beher sene malın edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın görmek üzre sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince bin yüz otuz beş senesinden mezbûrun refʿinden mâlikâne 'uhdelerine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-ʿunvânım verilmek bâbında telhis mûcebince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve muʿaccelesi olan meblağ-ı mezbûr dokuz bin elli guruşu teslîm- hazine-i 'âmirem eylediklerine sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum verilmeğin bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyrudum ki mumâ-ileyhimâdan Ahmed zîde mecduhu teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediği muʿaccele mukâbelesinde mukâtaʿa-i mezbûrun kusûr hissesin bin yüz otuz beş senesi Mart'ı ibtidâsından suʿubetde olmadıkça te'yîden

Ankara'da havâss-ı hümâyûna dâhil olan mukataalardan bir diğeri de Rumeli Beylerbeyi haslarından olan Haymana-i Aydınbeğlü ve tevabii Cemaati Mukataası'dır. Senelik malı 250 guruş olan Haymana-i Aydınbeğlü ve tevabii Cemaati Mukataası, Gurre-i Muharrem 1135/12 Ekim 1722 tarihinde Süleyman adlı birine her yıl muaccelesini Rumeli Beylerbeyi'ne ödemek şartıyla malikâne olarak satılmıştır.[1537]

Ankara'da malikâne olarak satışı gerçekleştirilen yerleşim yerlerinden birisi de Beypazarı'dır. Beypazarı Mukataasının da 1121/1709-1710 yılında malikâne olarak satıldığı görülmektedir. Beypazarı mülhakatından olan Yörükân kazası bu tarihlerde malikâne olup kayıtları Haremeyn Muhasebesi Defterlerinde tutulmaktaydı.[1538] Osmanlı idarî taksimatında Hüdavendigar Sancağı'na bağlı olan Beypazarı ve tevabii mukataasının senelik 11.400 guruş malı olup, 11.000 guruş muaccele ile Tabanlı Hüseyin'in uhdesinde olduğu görülmektedir.[1539] Malikâne mutasarrıfı Tabanlı Hüseyin'in ölümü üzerine mahlûl (boş) kalan mukataa, malikâne şartları gereği yeniden müzayedeye çıkarılmış ve 4.000 guruş muaccele ile Mehmed ve İnce Kara Mustafa'ya müştereken malikâne olarak satılmıştır. Daha sonra bu ortaklar da malikâneyi Hacı Ali adlı birisine kasr-ı yed olarak devretmişlerdir. Akabinde Tabanlı Hüseyin'in oğlu Mehmed, 8 Cemaziyelevvel 1132/18 Mart 1720

---

mâlikâne zabt ve senevî dokuz bin beş yüz guruş malının maʼ kalemiyye yedi bin beş yüz guruş malın beher sene dört taksit ile müşterekiyle maʻan Sultan-ı müşârün-ileyhimâ taraflarına ber-vech-i hass edâ ve teslîm ve üç bin guruşu dahi hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verip ve senesi âhirinde hesâbın görüp ibrâ-i zimmet eyledikden sonra taraf-ı âherden ferd taʼarruz ve taʼaddi eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ verilen müsvedde ve defaʻâtle tasrîhi fermân-ı 'âli buyrulan şurût zikri ile berât-ı şerîfe yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 187, s. 302 (Tarih: 16 Cemaziyelahir 1135/24 Mart 1723).

[1537] "Rumeli Beylerbeyisi havâssından Ankara sancağında vâkiʼ perâkende-i Haymana-i Aydınbeğlü ve tevâbiʻi cemâʻati mukâtaʻasının senevî iki yüz elli guruş malı fürûhtunu paşalara vergi üzere mâlikâne verilmek için bundan akdem mezâdı fermân olmağın beyne'n-nâs defaʻâtle müzâyede ve rağbâtı inkıtâʻından sonra yüz yetmiş guruş muʻaccele ile Süleyman zîde kadruhu üzerinde karar ve tâlib-i âheri keff-i yed etmekle beher sene malı fürûhtu olan iki yüz elli guruşu paşalara vermek üzre sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-ʻunvânım verilmek bâbında telhis mûcebince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve muʻaccelesi olan meblağ-ı mezbûru teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediğine sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum verilmeğin bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mezbûr Süleyman zîde kadruhu teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediği muʻaccele mukâbelesinde mukâtaʻa-i mezbûru suʻubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt ve vâkiʼ olan mahsûlât ve rüsûmâtı kânûn-ı kadîm ve olageldiği üzre ahz u kabz ve beher sene malı fürûhtu olan iki yüz elli guruşu Rumeli beylerbeyisine edâ ve teslîm edip yedine maʻmûlün bih temessük aldıkdan sonra taraf-ı âherden ferd taʻarruz ve taʻaddi eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ verilen müsvedde ve defaʻâtle tasrîhi fermân-ı 'âli buyrulan şurût zikri ile berât-ı şerife yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 187, s. 157 (Tarih: Gurre-i Muharrem 1135/12 Ekim 1722).

[1538] AŞS, 87/773:729; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a Ankara,* s. 478.

[1539] "Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâkiʼ senede on bir dört yüz guruş malı ve zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan Beypazarı ve tevâbiʻi mukâtaʻası on bin guruş muʻaccele ile Tabanlı Hüseyin'in mâlikâne üzerinde olup…" Bkz. BOA, KK 186, s. 70 (Tarih: 8 Cemaziyelevvel 1132/18 Mart 1720).

tarihinde evlâdiyet şurutu üzere babasının daha önce verdiği malikânenin nısf muaccelesi olan 5.000 guruş muacceleyi ödeyerek malikânenin yarı hissesini almıştır. Böylece malikâne mukataanın gelirleri dâhilinde olan cizyeden başka, aʿşâr-ı şerʿiyye, rüsûm-ı ʿörfiyye, cürm ü cinâyet, bâd-ı hevâ, mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd, 'adet-i ağnâm ve beytü'l-mâl-ı 'amme ve hassa gibi vergileri toplamaya hak kazanmıştır.[1540]

Ankara'da malikâneye konu olan bir başka mukataa, Türkmenân-ı Bozulus [1541] ya da belgelerde geçen diğer adıyla Tabanlu Mukataası' [1542] dır. Bozulus'un bir obası olan Tabanlı Cemaati, Ankara civarında bulunan Türkmenleri bünyesinde toplayarak önce "Tabanlı Mukataası", daha sonra "Tabanlı Kazası" veya

[1540] "... Tabanlı Hüseyin'in oğlu Mehmed zîde kadruhu evlâdiyet şurûtu üzre mukâtaʿa-i mezbûru kendiye mâlikâne verilmek bâbında istidʿâ-yı hüccet etmeğin mukâtaʿa-i mezbûr mukaddemâ on bin guruş muʿaccele ile Tabanlı Hüseyin'in mâlikâne üzerinde olup mahlûlünden bundan akdem baʿde'l-müzâyede dört bin guruş muʿaccele ile Mehmed ve İnce Kara Mustafa zîde mecduhumâya mâlikâne verilip baʿdehu kasr-ı yedlerinden Hâcı Ali'ye verilip hâlâ üzerinde olduğu ve mâlikâne mutasarrıflarından biri fevt olup mukâtaʿası mahlûl oldukda zabt u rabta kâdir evlâd u zükûru sâ'irin verdiği muʿaccele ile kabûl ederse evlâdına verilmek mâlikâne şurûtunda mukayyed olduğu der-kenâr olmağla merkûm Mehmed mukâtaʿa-i mezbûrun nısf hissesi babasından verdiği muʿaccelenin nısfı olan beş bin guruş muʿaccele ile kabûl etmekle meblağ-ı mezbûr beş bin guruş muʿaccelesin teslîm-i hazine-i 'âmirem eylemek üzre evlâdiyet şurûtu mûcebince beher sene malın edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın görmek üzre sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince mukâtaʿa-i mezbûrun nısf hissesi merkûm Ali'nin refʿinden bin yüz otuz iki senesinden mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-ʿunvânım verilmek bâbında telhis mûcebince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve muʿaccelesi olan meblağ-ı mezbûru teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediğine sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum verilmeğim bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki merkûm Mehmed zîde kadruhu mukâtaʿa-i mezbûrun nısf hissesini bin yüz otuz iki senesi Mart'ı ibtidâsından suʿubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt ve cizyeden maʿâda aʿşâr-ı şerʿiyye ve rüsûm-ı ʿörfiyye cürm ü cinâyet ve bâd-ı hevâ ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd ve 'adet-i ağnâm ve beytü'l-mâl-ı 'amme ve hassa ve maktûʿât birle subaşılık ve sâ'ir cüz'î ve küllî hukûk-ı şerʿiyye ve kâffe-i mahsûlât ve rüsûmât-ı 'örfiyyesin kadimden olageldiği üzre her gün ahz u kabz ve hıfz u hırâset-i memleket ile ve senevî on bir bin dört yüz guruş malın beher sene dört taksit ike müşterekiyle maʿan hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın gördükden sonra âherden ferd taʿaruz ve taʿaddi eylemeye deyu şurûtuyla berâtı yazılmağa tezkire verildi. Bkz. BOA, KK 186, s. 70 (Tarih: 8 Cemaziyelevvel 1132/18 Mart 1720).

[1541] Bu Türkmen aşiretine ne suretle Boz sıfatının verildiği Türkmen aşiretleri üzerine çalışmalarda bulunan araştırmacılar tarafından tam anlamıyla tespit edilememiştir. Eski Türk toplum hayatında renkler belli bir anlama gelmekteydi. Nitekim M. Fuat Köprülü bir yazısında, "kara" renginin tamamen aristokrat mahiyette olan eski Türk toplumunda avam yani halk sınıfını temsil ettiğini söylemektedir. Bu tespite ilaveten Faruk Demirtaş ise, bu sıfatın avam tabakasından başka aynı mahiyette telakki edilen kavimlere de verilmiş olduğunu belirtmekte, aynı şekilde bu rengin zıddı olan ak sıfatının da aynı sahada rol aldığından bahsetmektedir. Bkz. Faruk Demirtaş, "Bozulus Hakkında", **AÜDTCF Dergisi**, 7/1, AÜDTCF Yay., Ankara, 1949, s. 29- 30.

[1542] Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en kalabalık konar-göçer aşiretlerinden birisi olan Bozulus Türkmenlerinin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıldıkları görülmektedir. Nüfus açısından Anadolu'daki birçok şehirden daha kalabalık olan Bozulus Türkmenleri, Ankara, Aydın ve Karaman şehirlerine gelerek bu bölgelerde yaşamaya başlamışlardır. Bozulus'a bağlı diğer Türkmen aşiretleri gibi, Tabanlı aşireti de kendisine Ankara ve çevresindeki verimli arazileri seçmişlerdir. Tabanlı Türkmenleri, Ankara ve çevresine yerleşmeye başlayınca Osmanlı Devleti onlara çeşitli vergilerle yükümlü kılmış ve konar-göçerler de buna göre bir sosyal hayat tesis etmişlerdir. Bkz. Ahmet Köç, "Osmanlı Taşrasında Konargöçer-Devlet İlişkisi: Ankara'da Tabanlı Türkmen Aşireti'nin İskânı", **Yeni Fikir**, Sayı: 9, Temmuz-Aralık 2012, s. 125.

"Bozulus nam-ı diğer Tabanlı" olarak anılmaya başlamışlardır.[1543] Orta Anadolu coğrafyasında Bozulus aşiretlerinin gelirleri mukataaya verilmek suretiyle işletilmekteydi. Aşiretlerin sürekli olarak yer değiştirmesi, Osmanlı merkezî idaresinin bu toplulukların vergi sistemi hakkında bazı değişiklikler yapmasına neden olmuştur. Eskiden beri padişah hasları içerisine alınarak vergilerini düzenli bir şekilde ödeyen Bozulus aşiretleri, Ankara ve çevresinde de aynı şekilde vergilerini vermeye devam etmişlerdir. XVII. yüzyılın ortalarına doğru bir ara Fazlı Paşa'ya has olarak verilen Tabanlı Mukataası, 1058/1648 yılından sonra tekrar padişah hassı olarak kaydedilmiştir. Bozulus Türkmen aşiretlerinin gelirleri daha önce padişah hassı olarak işletilirken, 1120/ 1708 yılında yapılan değişiklikle bu defa, Valide Sultan haslarına dâhil edilmiştir. Valide Sultan haslarına bağlanan Ankara ve Karaman bölgesinde ikâmet eden Bozulus toplulukları, mukataa ile işletilmek yerine, muaccele usulüyle malikâneye dâhil edilmişlerdir. 26 Safer 1115/11 Temmuz 1703 tarihinde Ankara'ya gönderilen bir fermanda;[1544] "*memâlik-i İslâmiye'de olan mirî mukataatın mamur ve şen ve abadân olması*"ndan bahsedilmektedir. Aynı belgenin devamında mukataanın ne surette işletileceği hakkında ipuçları bulunmaktadır. Mukataanın bundan sonra, "*inkılâb-ı zamâne muktezâ-yı hâle göre birer miktar akçe muaccele ile füruht olunması*" gerektiği ifade edilmektedir.[1545]

Türkmenân-ı Bozulus nâm-ı diğer Tabanlu Mukataası, 1126/1714 yılında, senelik malı 7.853 guruş olup, Yeni-İl Voyvodasına malikâne olarak tevcih edilmiş, ancak mukataa reayasının yerleşik halde olmamaları ve vergileri toplamada yaşanacak sıkıntılardan dolayı bir müddet sonra bundan vazgeçilmiştir. Merkezî otorite tarafından daha sonra yeniden müzayede ile malikâne olarak satışına karar verilen mukataa, 14 Zilhicce 1132/17 Ekim 1720'de nısf hissesi 4.500 guruş muaccele ile Dergâh-ı Mualla Çavuşbaşısı Ebubekir'in uhdesine verilmiştir.[1546]

[1543] Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640,* Bilge Yay., Ankara, 1997, s. 101.

[1544] AŞS, 80/767:651.

[1545] Köç, "Osmanlı Taşrasında Konargöçer-Devlet İlişkisi: Ankara'da Tabanlı Türkmen Aşireti'nin İskânı", s. 137.

[1546] "Ankara sâkinlerinden olup zaman-ı zabtı gurre-i Muharremden olan Türkmenân-ı Bozulus nâm-ı diğer Tabanlu mukâta'ası yüz yirmi altı senesinden Ahmed Paşa i'lâmıyla zamm olunan malı ahâlisinin edâya iktidârları olmadığu bi'd-defa'ât i'lâm olunmamakdan muharrir ta'yîni ve müceddeden tahrîr ve malları tecemmülleri mertebe-i tefeyyüz ve senevî yedi bin sekiz yüz elli üç guruş malı ile hazine-i 'âmirem defterlerine kayd ve Yeni İl voyvodası tarafından zabtı karar olunup lakin cemâ'at-i merkûme ahâlileri sâ'ir re'âya misillü cem'iyetlü ve yerlü ve yurdlu olduklarından bir mahallde tavattun eyleyüb makarrları bir mahalle perişân olmak 'adetden müstemirrleri olmakdan nâşi zabt u rabt ile 'ale'd-devâm muhâfaza ve kendülerini dahi bulundukları mahallerden kaldırıp

Mukataanın 1133/1720 Kasım'ında yine Dergâh-ı Mualla Çavuşbaşısı Ebubekir'in uhdesinde olduğu görülen mukataa, [1547] aynı tarihte, Türkmenân-ı Bozulus Mukataası'nın cemaatinden olan ve Rakka Valisi Vezir Ali Paşa'nın Çorum Sancağı'nda mülkiyet üzere kasr-ı yedinde olan Tozluburun Çiftliği'nde iskân edilen ve senelik 460 guruş malı olan İnallu Cemaati Mukataası, 1.000 guruş bedel-i makbuz mukabilinde Türkmenân-ı Bozulus Mukataası'ndan ifraz edilerek 3 Muharrem 1133/4 Kasım 1720 tarihinde Vezir Ali malikâne olarak Paşa'nın uhdesine devredilmiştir.[1548]

---

cemâʿatlerine nakl ve tavattun için müstakilen bir retâbite muhtâc ve reʿâyâ fukarâlarının âmude-i hâl olmalarını mûcib ve mâlikâne fürûhtu taraf-ı mîrîye evlâ ve enfâʿ olmağla tâlibine mâlikâne fürûhtu fermân olmağın bundan akdem beyne'n-nâs defaʿâtiyle müzâyede ve rağbâtı münkatıʿ oldukdan sonra nısf hissesi dört bin beş yüz guruş muʿaccele ile kıdvetü'l-emâcid ve'l-aʿyân hâlâ Dergâh-ı Muʿallâm Çavuşbaşısı Ebubekir zîde mecduhu üzerinde karar ve tâlib-i âheri keff-i yed etmekle beher sene malın edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın görmek üzre sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince bin yüz otuz iki senesinde mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-ʿunvânım verilmek bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdır ve muʿaccelesi olan meblağ-ı mezbûru teslîm-i hazine-i 'âmirem eyledikde sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum verilmeğin bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mumâ-ileyh Ebubekir zîde mecdûhu mukâtaʿa-i mezbûrenin nısf hissesin hazine-i 'âmireme teslîm eyledikde muʿaccele mukâbelesinde bin yüz otuz iki senesi Muharremi gurresinden suʿubetde olmadıkça te'yîden mâlikâne zabt ve yedi bin sekiz yüz elli üç guruş malın beher sene dört taksit ile müşterekiyle maʿan hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın gördükden sonra âherden ferd taʿarruz eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ verilen müsvedde ve defaʿâtiyle tasrîhi fermân buyrulan şurût zikri ile berât-ı 'âlişânım yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 186, s. 50 (Tarih: 14 Zilhicce 1132/17 Ekim 1720).

[1547] "Ankara sâkinlerinden Türkmenân-ı Bozolus nâm-ı diğer Tabanlı mukâtaʿasının mâlikâne mutasarrıfları kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim 'umdetü'l-mehâmid ve'l-mekârim hâlâ re'isü'l-küttâb ve dergâh-ı muʿallâm çavuşbaşı Ebubekir zîde mecduhum..." Bkz. BOA, KK 186, s. 177 (Tarih: 8 Muharrem1133/9 Kasım1720).

[1548]"… mukâtaʿa-i mezbûr cemâʿatinden olup hâlâ Rakka vâlisi vezirim Ali Paşa edâmallahu teʿala iclâlehunun Çorum sancağında mülkiyet üzre kasr-ı yedinde olan Tozluburun çiftliğine bundan akdem iskân ve ikâmetleri fermânım olan İnallu cemâʿati senevî dört yüz altmış guruş malı teslîm-i hazine eylemek üzre hüsn-i rızâ ve ihtiyâr ve ferâğ-ı muʿteber-i katʿî ile bin guruş bedel-i makbûz mukâbili vezir-i müşârün-ileyhe ferâğ ve tefvîz ve ânlar dahi tefvîz ve kabûl eyleyüb cemâʿat-i mezbûrede mumâ-ileyhimânın katʿa 'alaka ve medhali kalmayub vezir-i müşârün-ileyhin dâhil-i havzalıklarında olup bu bin yüz otuz üç senesi Muharreminin üçüncü günü tarihiyle müverrah Mahmudpaşa mahallesi nâ'ibi mevlânâ Mustafa zîde 'ilmuhunun mumâ-ileyhimânın verdikleri kasr-ı yed 'arzına eyledikleri hüccet-i şerʿiyye aʿlemü'l-'ulemâi'l-mütebahhirîn bi'l-fiʿil Rumeli Kazaskeri mevlânâ Şeyh Mehmed ve Anadolu Kazaskeri mevlânâ es-seyyîd Abdullah edâmallahu teʿala fezâ'ilehumânın manzûrları olup imzâ eylemeleriyle hazine-i 'âmiremde mahfûz baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda Türkmenân-ı Bozolus nâm-ı diğer Tabanlı mukâtaʿası mumâ-ileyhimâ Mehmed ve Ebubekir'in mâlikâne üzerlerinde olduğu derkenâr ve vech-i meşrûh üzre cemâʿat-i mezbûr senevî dört yüz altmış guruş mal ile mukâtaʿa-i mezbûrdan ifrâz ve beher sene malın hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın görmek üzre her birilerinden verdikleri 'arz ve hüccet-i şerʿiyye ve sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince bin yüz otuz üç senesinden vezir-i müşârün-ileyhin mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı şerîfim verilmek bâbında telhis mûcebince fermân-ı 'âlişânım sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki vezir-i müşârün-ileyh cemâʿat-i mezbûru mumâ-ileyhimânın ferâgat ve kasr-ı yedlerinden bin yüz otuz üç senesi Muharremi gurresinden suʿubetde olmadıklarınca te'yîden mâlikâne ve zabt ve dört yüz altmış guruş malı beher sene hazine-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin verip hesâbın gördükden sonra âherden ferd taʿarruz ve taʿaddi eylemeye deyu şurûtuyla berâtı yazılmağa tezkire verildi." Bkz. BOA, KK 186, s. 177 (Tarih: 8 Muharrem1133/9 Kasım1720).

Tablo-19: Ankara'daki Yerleşim Yeri Olan Mukataaların Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1106/M.1695-H.1133/M.1720)

Tarih	Mukataanın Adı	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
1 Ramazan 1106/15 Nisan 1695	Karakeçili Mukataası	51.714	1.300	Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 214- 215.
25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697	Ağırhan Karyesi	60.000	900	MAD 3423, s. 475.
Evahir Şevval 1109/2-10 Mayıs 1698	Emiryaman Karyesi	-	950	AŞS, 80/766:894; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a…*, s. 478.
Evahir Şevval 1109/2-10 Mayıs 1698	Susuz Karyesi	-	170	AŞS, 102/788:638; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a…*, s. 478.
1117/1706 Mart	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	13.000 guruş	3.050	AŞS, 84/770:773; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a…*, s. 478.
23 Şevval 1123/4 Aralık 1711	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	11.000 guruş	3.050	KK 182, s. 48
14 Cumaziyelevvel	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	11.000 guruş	-	KK 182, s. 151.

1124/19 Haziran 1712				
28 Safer 1130/31 Ocak 1718	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	11.000 guruş	1.750	KK 185, s. 52.
Gurre-i Muharrem 1135/12 Ekim 1722	Haymana-i Aydınbeğlü Cemaati Mukataası	250 guruş	-	KK 187, s. 157.
16 Cemaziyelahir 1135/24 Mart 1723	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	-	9.050	KK 187, s. 302.
1121/1709-1710	Beypazarı Mukataası	11.400 guruş	11.000	AŞS, 87/773:729; Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimât'a…*, s. 478.
8 Cemaziyelevvel 1132/18 Mart 1720	Beypazarı Mukataası	11.400 guruş	5.000	KK 186, s. 70.
1126/1714	Türkmenân-ı Bozulus (Tabanlı) Mukataası	7.853	-	KK 186, s. 50.
14 Zilhicce 1132/17 Ekim 1720	Türkmenân-ı Bozulus (Tabanlı) Mukataası	-	4.500 (1/2 hisse)	KK 186, s. 50.
3 Muharrem 1133/4 Kasım 1720	İnallu Cemaati Mukataası	460 guruş	1.000 (bedel-i makbuz)	KK 186, s. 177.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1106/1695-1135/1723 tarihleri arasında Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan 15 yerleşim yeri olan mukataanın merkezî

hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 111.714 akçe + 77.363 guruş[1549] (9.283.560 akçe) = 9.395.274 akçe idi. Bu mukataalardan elde edilecek muaccele bedeli ise, toplam 41.720 guruştur. Bu verilere göre, ilgili dönemde Ankara'da malikâne satın almak isteyenlerin 41.720 guruş (5.006.400 akçe) muaccele bedelini Hazine-i Amire'ye peşin olarak ödemeyi gözden çıkarmaları gerekiyordu. Bu mukataaların satışı neticesinde malikânecilerin söz konusu mukataalara ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesi ise doğrudan Hazine-i Amire'ye yapılmaktaydı.

Malikâne olarak satışı gerçekleştirilen mukataaların vergi içeriklerine bakıldığında imparatorluk genelindeki birçok sancakta olduğu gibi kaza, nahiye ve köylerin ön planda olduğu görülmektedir. İmparatorluk dâhilindeki diğer sancaklarda olduğu gibi, bu köyler, genelde kaza taksimatını yansıtan bir mukataanın içerisinde yer aldığı gibi herhangi bir mukataaya bağlı olup, ondan ayrılmak suretiyle de malikâne satışına konu olmuşlardır.

Köylerin malikâne olarak satılması, bu köylerin imparatorluk genelinde hemen hemen standart hale gelmiş olan vergilerin toplanmasının kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla malikâne sahiplerine tevcih edilmesi anlamına gelmekteydi.[1550] İlgili dönemde Ankara'da, Kasaba Nahiyesi'ne bağlı Ağırhan, Emiryaman, Susuz ve Karakeçili karyeleri, Tabanlı, İnallu, Beypazarı ve Haymana'da bulunan bu mukataalardan tahsil edilen vergiler arasında ise, *a'şâr-ı şer'iyye ve rüsûm-ı 'örfiyye cürm ü cinâyet ve bâd-ı hevâ ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd ve 'adet-i ağnâm*[1551] gibi gelir kalemleri bulunmaktaydı. Ankara'da malikâne olarak satılan bu yerleşim yeri olan mukataalar, vergi muhtevaları bakımından imparatorluğun diğer eyalet ve sancaklarda olduğu gibi, Osmanlı merkezî idaresinin malikâne sisteminin uygulamaya girdiği ilk dönemlerindeki tercihlerini yansıtmaktadır. Zira merkezî otorite, malikâne uygulamasını başlattığı ilk yıllarda nahiye, köy ve mezraa gibi küçük idarî birimlerdeki mukataaların satışına öncelik vermişti.

Berat ve nişan kayıtlarından ilgili dönem içerisinde incelediğimiz bu malikâne mukataaları deruhte eden malikânecilerin kimliklerine de ulaşmak mümkün olmuştur. Bu dönemde, Ankara'da malikâne olarak satışa çıkarılan mukataalara

[1549] Daha önce de belirttiğimiz üzere 1 Osmanlı Kuruşu (guruş-ı esedi) = 120 akçe idi.
[1550] Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 129.
[1551] BOA, KK 186, s. 70 (Tarih: 8 Cemaziyelevvel 1132/18 Mart 1720).

yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo-20: Ankara'daki Yerleşim Yeri Olan Mukataa'ların Malikâne Sahipleri

(H.1106/M.1695-H.1133/M.1720)

Tarih	Mukataanın Adı	Malikâneci (İlk/Sonra)	El Değiştirme Nedeni
1 Ramazan 1106/15 Nisan 1695	Karakeçili Mukataası	Matbah-ı Amire Emini El-Hacc Mehmed	
25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697	Ağırhan Karyesi	Dergâh-ı Mualla Müteferrikalarından El-Hacc Süleyman	
Evahir Şevval 1109/2-10 Mayıs 1698	Emiryaman Karyesi	-	
Evahir Şevval 1109/2-10 Mayıs 1698	Susuz Karyesi	-	
1117/1706 Mart	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	Siverek Sancakbeyi Mustafa ve ortağı (müştereken)	Kasr-ı yed
23 Şevval 1123/4 Aralık 1711	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	El Hacc Mustafa ve Ali bin Mehmed (müştereken)	Kasr-ı yed
14 Cumaziyelevvel 1124/19 Haziran 1712	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	Uzun Ali ve Muslupaşazade Mehmed Emin (müştereken)	
28 Safer 1130/31 Ocak 1718	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	Ali	
Gurre-i Muharrem 1135/12 Ekim 1722	Haymana-i Aydınbeğlü Cemaati Mukataası	Süleyman	
16 Cemaziyelahir 1135/24 Mart 1723	Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası	Uzun Ali/ Dergâh-ı Mualla Çavuşbaşı Ahmed ve Feyzullah Bey (müştereken)	Ref (malikâneliği iptal)
1121/1709-1710	Beypazarı Mukataası	Tabanlı Hüseyin	
8 Cemaziyelevvel 1132/18 Mart	Beypazarı Mukataası	Mehmed ve İnce Kara Mustafa (müştereken)/Hacı Ali ve Mehmed (müştereken)	Mahlûl/Kasr-ı yed

1720			
1126/1714	Türkmenân-ı Bozulus (Tabanlı) Mukataası	Yeni-İl Voyvodası	
14 Zilhicce 1132/17 Ekim 1720	Türkmenân-ı Bozulus (Tabanlı) Mukataası	Dergâh-ı Mualla Çavuşbaşısı Ebubekir	
3 Muharrem 1133/4 Kasım 1720	İnallu Cemaati Mukataası	Vezir Ali Paşa	

İncelediğimiz dönemde, Ankara'da satışı gerçekleştirilen yerleşim yeri olan mukataalardan 3 tanesi kasr-ı yed ve malûlden, 1'i ise ref (malikâne şartlarına uyulmaması nedeniyle malikâneliğinin merkezî otorite tarafından iptal edilmesi) üzere satıştır. Senelik mallarının toplamı 35.400 guruş (4.248.000 akçe)'u bulan bu 4 mukataa için yapılan muaccele ödemesinin toplam 20.150 guruş olduğu görülmektedir. Bu tutar, Ankara'da satışı yapılan yerleşim yeri olan mukataalardan elde edilen toplam muaccele gelirinin % 48,3'üne tekabül etmektedir. Ayrıca bu malikânelerden 9'u (Susuz Mukataası, Haymana-i Büzürk ve Küçük Mukataası, Haymana-i Aydınbeğlü Mukataası ve Türkmenân-ı Bozulus nam-ı diğer Tabanlu Mukataası vs.) has mukataa özelliği taşımakta idi. Bu mukataalar, Ankara'da yerleşim yeri olan toplam mukataaların % 45'ine karşılık gelmekteydi. Bu has mukataalardan 5'i tek başına, 4'ü de ortaklık yoluyla deruhte edilmiş olup, senelik hâsılatı toplam 46.250 guruş (5.550.000 akçe) + 7.853 akçe = 5.557.853 akçe, muaccele bedeli ise 21.570 guruş idi. Bu 9 has mukataanın senelik geliri, toplam mukataa gelirinin yaklaşık % 60'ını oluşturmaktaydı. Muaccele bedeli ise toplam mukataalara nispetle % 51,7 idi. Bu verilere göre dikkat çekici en önemli nokta, bu mukataaların yarısına yakınının has özelliği taşımasıdır. Merkezî otoritenin, Ankara'daki bu yerleşim yeri olan ve has özelliği taşıyan mukataaları malikâne olarak satışa çıkarması, devletin içine düştüğü malî darboğazın boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.

İncelediğimiz dönemde, Ankara'da yerleşim yeri olan mukataalara sivil ve askerî zümreye mensup toplam 20 kişinin malikâneci olarak yatırım yaptıkları görülmektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikânecilerden 8'i askerî zümreye mensup olup unvanları bellidir. Bunlar arasında, Matbah-ı Amire Emini El-Hacc Mehmed, eski Veziriazam İsmail Paşa'nın kardeşinin oğlu mütekaid Dergâh-ı

Mualla Müteferrikalarından El-Hacc Süleyman, Siverek Sancakbeyi Mustafa, Muslupaşazade Mehmed Emin, Dergâh-ı Mualla Çavuşbaşı Ahmed, Yeni-İl Voyvodası, Dergâh-ı Mualla Çavuşbaşısı Ebubekir ve Vezir Ali Paşa yer almaktadır. Askerî zümreye mensup olanların toplam malikâneciler içindeki oranı % 40'tı. Kalan 12 malikâneci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişiler olup isimlerinin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sivil zümre mensupları ise toplam malikânecilerin % 60'nı oluşturmakta idi. Ayrıca askerî ve sivil zümreye mensup olanların tamamı bu bölgedeki mukataalardan sadece bir tanesini deruhte etmiştir.

Askerî zümreye mensup olan malikânecilerin senelik mal tutarı toplam 119.567 akçe 24.460 guruş (2.935.200 akçe) = 3.054.767 akçeyi bulan malikâne mukataalar için Hazine-i Amire'ye yatırdıkları muaccele bedeli toplam 18.800 guruştur. Bu tutar, ilgili dönemde Ankara'daki yerleşim yeri olan mukataalardan elde edilen toplam muaccele tutarının yaklaşık % 46'sına tekabül etmektedir. Sivil zümreye mensup malikânecilerin ise, senelik bedelleri toplamı 45.050 guruş olan malikâne mukataalar için 21.920 guruş muaccele ödedikleri görülmektedir. Bu tutar ise, ilgili dönemde Ankara'da yerleşim yeri olan mukataaların muaccele gelirinin yaklaşık % 54'üne karşılık gelmektedir.

Yine ilgili dönemde Ankara'da yerleşim yeri olan toplam 20 mukataanın 5'i malikâneciler tarafından ortaklık yoluyla deruhte edilirken, 15'i tek başına deruhte edilmiştir. Ankara'da yerleşim yeri olan mukataalardan malikâne deruhte eden malikânecilerin % 25'inin ortaklık yoluyla, % 75'inin ise tek başına malikâne aldıkları anlaşılmaktadır. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin toplam değeri, 46.400 guruş (5.568.000 akçe), bunlara yatırılan muaccele bedeli ise 20.150 guruştur. Tek başına deruhte edilen malikânelerin toplam değeri, 119.567 akçe + 34.110 guruş (4.093.200 akçe) = 4.212.767 akçe, muaccele bedeli ise 21.570 guruştur. Genel toplamlara nispetle, Ankara'da ortaklık yoluyla deruhte edilen yerleşim yeri olan malikânelerin senelik malları itibariyle, toplam malikâne mukataaların senelik mallarının yaklaşık % 59'unu teşkil ettiği görülmektedir. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelere yatırılan muaccele bedeli ise, toplam muaccelenin % 48'ine tekabül etmektedir. Tek başına malikâne deruhte edilen malikânelerin senelik malları ise toplam malikâne mukataalar içinde % 41'lik bir yer kaplamaktadır. Toplam muaccele içinde bunların yeri ise % 52'dir.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak mümkündür. Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneciler toplam malikânecilerin % 15'ini oluşturmaktadır. Diğer taraftan sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin oranı ise % 45'tir. İlk gurubun kontrol ettiği malikâne mukataaların, senelik malları itibariyle değeri 3.078.767 akçe, muaccele bedeli ise, 18.800 guruştur. İkinci gurubun kontrol ettiği malikânelerin değeri ise 5.406.000 akçe olup, toplam muaccele tutarı ise 21.920 guruştur.

Genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, incelediğimiz dönemde Ankara'da, ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden sivil malikânecilerin askerî olanlara kıyasla daha yüksek meblağlı malikâne deruhte ettikleri ve daha yüksek meblağlı muaccele ödedikleri görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde mukayese edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Ankara'da malikâne deruhte edenler arasında ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Ankara'daki yerleşim yeri olan malikâne mukataa sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci bulunamamaktadır. Yine bu dönemdeki malikânecilerin tamamı erkek olup, kadın malikâneciye tesadüf edilmemiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA SANCAĞI'NDA MALİKÂNE SİSTEMİNİN UYGULANMASI

(1695- 1730)

1. TARİHSEL SÜREÇTE BURSA

1.1. Bursa'nın Coğrafî ve Fiziki Durumu

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrine ait abideleri, kaplıcaları ve tabiatının güzellikleriyle Anadolu'nun en ünlü şehirlerinden biri olan eski başkent Bursa, Uludağ'ın kuzey-batı eteğinde ve Marmara Denizi sahil dağlarının (Mudanya dağları) denizden ayırdığı bir ovanın güney kıyısında bulunmaktadır. Mudanya iskelesine şose yolu ile 31 km. mesafede bulunan Bursa şehrinin kurulmuş olduğu eğimli zemin, deniz seviyesinden 150-300 m. yüksekliktedir.[1552] Şehrin yer aldığı Kuzey-Batı Anadolu'nun tabii coğrafyası, karakteristik bir yapıya sahiptir. Bir dizi dağ ve ova, doğu-batı istikametinde eşit denilebilecek aralıklarla uzanmaktadır. Bölgede dört dağ silsilesi üç ovayı birbirinden ayırmaktadır.[1553]

Günümüzde Bursa'nın büyük bir bölümü Uludağ'ın batıdaki alçak kısmında yer almaktadır. Şehir, hem uygun eğime sahip dağın yamaçlarına doğru tırmanan, hem de ovaya doğru inen bir yayılma göstermektedir.[1554] Uludağ'ın alçalan ucu, güney, güney-doğu ile kuzey-batı istikametinde uzanmaktadır. Bunun önünde Bursa Ovası, kuzeyde Mudanya dağlarının eteğine doğru alçaldığı halde, güneye yani Uludağ'a doğru belli bir şekilde yükselmektedir. Bu açıdan bakıldığında Bursa şehri, bir taraftan ovaya doğru inmek, diğer taraftan da eğimi uygun olan yerlerde dağın yamaçlarına tırmanmak üzere bir taraça ve şev üzerine kurulmuştur. Bursa'nın günümüzde doğudan batıya doğru olan uzunluğu 30 km. genişliği ise yaklaşık 15 km. civarındadır. Şehir, Gökdere ve Cilimboz akarsuları tarafından açık bir şekilde üçe bölünmüştür. Bunlar; Hisar'ın ve ticaret bölgesinin yer aldığı orta kısım,

[1552] Besim Darkot, "Bursa", **İA**, II, MEB Yay., İstanbul, 1979, s. 806- 807.
[1553] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, 2. Bs. TTK Yay., Ankara, 2014, s. 15.
[1554] Halil İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, İstanbul, 1992, s. 445.

Cilimboz'un batısındaki Muradiye Kesimi ve Gökdere'nin doğusundaki Yıldırım'a kadar uzanan kesimlerdir.[1555]

1.2. İlkçağlardan Osmanlılara Kadar Bursa

Antik çağlarda Bursa'nın adı "*Prusa"* olup günümüzdeki ismini de buradan almaktadır. İlkçağlarda pek çok kavim Anadolu'ya gelmiş ve krallıklar kurmuşlardı. Bu kavimlerden birisi de Bithinyalılar olup kuzeyden gelerek Bursa çevresi ile Sakarya havzasına yerleşmişlerdi. M.Ö 777'den M.Ö 74'e kadar 303 yıl hüküm süren Bithinya Krallığı'na ait en önemli şehirler İzmit, İznik ve Bursa idi.[1556] Bursa'nın Bithinya krallarından Prusias tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir.[1557] Bursa'yı ilkçağlardaki Prusa adlı şehirlerden ayırt etmek için "*Prusa ad Olympum*" *(Olimpos Prusası)* ismiyle anılmıştır. Bursa'nın kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte bazı kaynaklarda M.Ö II. yüzyıl sonlarında Prusias'a iltica eden Kartacalı Annibal'ın teşebbüsleri ile kurulduğu belirtilmektedir. Buna ilaveten Bithinya kralları tarafından şimdiki hisarın yanında bulunan daha eski bir yerleşimin üzerinde yeniden kurulduğu da kaynaklarda geçmektedir.[1558]

Bursa, Lucullus'un Pontus kralı Mitridat'ı mağlup etmesinden sonra Romalıların hâkimiyeti altına girmiş ve önce Nicomedia'ya bağlanmıştır. İmparator Tranius zamanında Plinius Bursa'ya vali tayin edilmiş ve bu dönemde şehirde pek çok bina yapılmıştır. Ancak şehirde Türk yerleşmesinden önceki döneme ait eserler günümüzde pek yok gibidir. Bunun temel sebebi, Bursa'nın o dönemde Nikaia (İznik) ve Kyzikos (Edincik) gibi, iki meşhur belde arasında tali bir önemi haiz olması ile ortaçağdan itibaren ve özellikle Türk hâkimiyetinden sonra Bursa yeniden tesis edilirken, eski binalara ait malzemenin yeni inşaat için, büyük ölçüde kullanılmış olmasıdır.[1559]

[1555] Samettin Başol, Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 38.

[1556] Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1999, s. 14.

[1557] Bursa ve çevresinin eskiçağ tarihi hakkında bilgi veren ilk seyyahlardan Mehmet Ziya'ya göre, Prusa kenti Prusias adlı bir kral tarafından M.Ö beş yüz sene önce kurulmuştur. Mehmet Ziya bu tezini Strabon'a dayandırmaktadır. Nitekim Strabo da Prusa'nın kuruluşunu Kroisos'a karşı savaşan Bithinya Kralı Prusias'a dayandırmaktadır. Bkz. Kamil Doğancı, "Mehmet Ziya'nın Gözüyle Antik Dönemde Bursa ve Çevresi (Eleştirel Bir Bakış)", **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2, s. 207.

[1558] İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 446.

[1559] Mükrimin Halil Yinanç, "Bursa", **İA**, II, MEB Yay., İstanbul, 1979, s. 810.

Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçen Bursa bu dönemde, zaman zaman Müslüman Arap ordularının ve ardından da Türklerin hücumlarına maruz kalmıştır. Selçuklu Sultanı Süleyman Şah 1080'de İznik'i ele geçirerek devletin merkezi yaptıktan hemen sonra Bursa'yı fethetmiştir. Ancak 1107 yılında Sultan I. Kılıçarslan'ın ölümü üzerine şehzadeler arasında başlayan taht mücadeleleri esnasında şehrin Türklerin hâkimiyetinden çıktığı tahmin edilmektedir. Bursa, 1113'te Türkler tarafından yeniden ele geçirildiyse de kısa bir süre sonra Bizans İmparatoru Aleksis Komnenos tarafından geri alınmıştır. Osmanlıların bölgeye gelmesine kadar Bursa, Bizanslıların elinde kalmıştır. XIV. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Pachymeres'in verdiği malumata göre, 1300'lerde Türklerin Batı Anadolu'ya yerleşmeleri esnasında Bizans'ın elinde kalan üç önemli kale-şehirden birisi de Bursa idi.[1560]

1.3. Osmanlılar Devrinde Bursa

Osmanlıların tarih sahnesine çıkışında, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Anadolu'da meydana gelen gelişmeler ve Batı Anadolu'da Bizans toprakları üzerinde gazi Türkmen beyliklerinin kuruluş süreci belirleyici rol oynamıştır.[1561] Bu sürecin ortaya çıkmasında 1071'den itibaren Anadolu coğrafyasına kesin olarak yerleşen ve burada siyasî birlikler kuran Selçukluların çok önemli bir payı vardır. Selçuklu hâkimiyetindeki Anadolu, Osmanlılar için her şeyin başlangıcını oluşturacak olan XIII. yüzyıl sonlarına doğru hemen hemen Türkleşme vetiresini tamamlamış bir görünüm arz etmekteydi. Bu görünüm ve "Türkleşme" sadece yerli unsurların İslamlaşması neticesinde ortaya çıkan bir durum olmayıp dönemin çağdaş kaynaklarında da belirtildiği gibi Türkmen / Oğuz boylarının Anadolu'ya yaptıkları göçlerin bir sonucudur.[1562] Bu Türk göçlerinin tarihte en büyük göç olarak adlandırılan Germen göçleri kadar ve belki de onlardan sonuçları itibariyle etkisi daha büyük ölçüde olmuştur.[1563] Türkler Anadolu'ya sadece siyasî hâkimiyetlerini değil aynı zamanda içtimaî yapılarını da getirmişlerdir. Anadolu'ya doğru Türklerin büyük kitleler halinde gelişi, başka unsurlarla karışarak yeniden oluşan bir bünye

[1560] İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 446.
[1561] Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", **Osmanlı,** I, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 1999, s. 37.
[1562] Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yay., İstanbul, 2009, s. 52.
[1563] Erol Kürkçüoğlu, "Kayıların Anadolu'ya Gelişi", **Osmanlı,** I, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 1999, s. 176.

kurmalarını değil yalnızca kendi yapılarını hâkim kılmalarına yol açmıştır.[1564] Böylece Anadolu'ya hem siyasî hem toplumsal hem de etnik olarak bir Türk damgası vurulmuştur.

Bu Türkmen gurupları, bir süre geleneksel aşiret beylerinin idaresinde Selçuklu sultanlarına bağlı kalarak uc'ları korumaya çalışmışlardır. Ancak XIII. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'da Selçuklu otoritesinin ortadan kalkmasıyla aşiret beyleri, bulundukları bölgelerde kendi hâkimiyetlerini ilan ederek müstakil beylikler[1565] kurmuşlardır. İşte bu olaylar esnasında Selçukluların, Bizans ucuna yerleştirdikleri Kayılar'ın başında Ertuğrul Gazi bulunuyordu. Kendisine kışlak olarak Söğüt, yaylak olarak ise Domaniç bölgesi verilen Ertuğrul Gazi 1281 veya 1288'de ölünce Kayıların başına Osman Bey (1281-1326) geçti. Osman Bey, siyasî geleceklerinin batıda olacağını düşünerek planlarını buna göre yaptı. Bir taraftan çevresindeki Türk beylikleri ile iyi geçinirken diğer taraftan 1308 yılına kadar Selçuklu sultanlarına bağlı kalmaya özen gösterdi. Bunun yanı sıra Anadolu'dan akıp gelen göçebelere yeni topraklar, yeni yerleşim alanları açmak için Bizans şehirlerini bir bir almaya başladı.[1566]

Osman Gazi'nin bu faaliyetleri Rum tekfurlarını harekete geçirmişti. Bu tekfurlar içinde en kuvvetli olanı İnegöl tekfuru idi. Osman Gazi ilk savaşını 1288'de İnegöl tekfuru ve müttefiki olan Karacahisar beyi ile Domaniç civarında yapmıştır. 1291 yılında Eskişehir civarında Karacahisar'ı aldığı gibi, daha sonra Mudurnu taraflarındaki Samsa Çavuş, Sülemiş ve Harmankaya tekfuru Köse Mihal'ı Sakarya vadisine akınlara göndererek Sorkun, Taraklı ve Göynük'ü Osmanlı topraklarına dâhil etti. Osman Gazi'nin bu başarıları Rum tekfurlarını endişeye sevk etmiş ve onu bir düğüne davet ederek öldürmek istemişlerdi. Burada yapılan savaş neticesinde de 1299'da Bilecik, Yarhisar ve İnegöl Osmanlıların eline geçmiştir. Osman Gazi'nin bu son başarıları Rum tekfurlarının yanı sıra Bizans İmparatorunu da harekete

[1564] Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay., 2. Bs., İstanbul, 1991, s. 100.
[1565] Bu dönemde Anadolu'da kurulan Türk beylikleri hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, TTK Yay., Ankara, 1989; Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yay., 2. Bs. İstanbul, 2003; M. Fuad Köprülü , *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* , TTK Yay., 5. Bs., Ankara, 1994; Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, AÜDTCF Yay., Ankara, 1968; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği* (çev. Orhan Şaik Gökyay), TTK Yay., Ankara, 1944; Ahmet Yaşar Ocak, Ali Uzay Peker, Kenan Bilici, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2006; Nuri Yavuz, *Anadolu'da Beylikler Dönemi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2003.
[1566] Çetin, age, s. 9- 10.

geçirmiş ve başta Rum valisi Atranos ile Kestel ve Kite tekfurları bir ittifakla Osman Gazi'ye karşı birleşmişlerdi. 1302'de yapılan Koyunhisarı (Bapheus) Savaşı'nda Osman Gazi bu müttefik kuvvetlerini de bozguna uğrattı. Bu savaş neticesinde Bithinya'nın önemli şehirlerinden olan Bursa'nın kuzey tarafı müstesna olmak üzere burasının üç taraftan yolu kesildi. Bu sebeple Osmanlılar faaliyet alanını İznik taraflarına kaydırdı.[1567]

1299- 1301'de Anadolu'da Moğol hâkimiyetinin zayıflamasından yararlanan Osman Gazi ve tüm diğer uc beyleri Bizans şehirlerine karşı genel bir saldırıya geçmişlerdi. Bu doğrultuda Osman Gazi ilk önce 1302'de bu şehirlerden İznik'i kuşattı. [1568] İznik'ten sonra Osmanlıların ilk hedefi Bursa olmuştur. Bursa ilk olarak 1308 yılında diğer tekfurlarla ittifak kurarak Osmanlı kuvvetlerini Dinboz Geçidi'nde durdurmak isteyen Bursa tekfurunun mağlup edilmesinden sonra Osman Bey tarafından kuşatma altına alındı.[1569] Bu kuşatma istenilen neticeyi vermemekle beraber şehir abluka siyaseti ile tazyik edilmeye başlandı. On yıldan fazla bir süre herhangi bir yardım alamayan Bursa halkını açlığa mahkûm eden bu abluka sebebiyle 6 Nisan 1326'da şehir Osmanlılara teslim edildi.[1570]

Erken dönem Osmanlı kaynaklarından Neşrî, Osmanlıların Bursa'yı girişini şöyle anlatmaktadır: " *Ve bilcümle kal'adan çıktı, heman müslümanlar tekbîr ü tehlîl getürüb kal'aya koyuldılar. "Mu'cizât Muhammed'ündür" deyü gür salavât getürdiler. Evvel kal'aya dahi Ahi Hasan çıkdı. Burc üzerinde muhkem turdı. Andan sonra bakî müslümanlar koyuldular. Andan tekvur'a yarar âdemler koşdılar. İsti'câlile kal'adan çıkardılar…* " [1571] İbn-i Kemal de bu olayı şu şekilde nakletmektedir: " *Mezkûr şehr-i meşhûr ki feth oldu, hisârın kapusu açıldı. Evvel Ahî*

[1567] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, 4. Bs., TTK Yay., Ankara, 1982, s. 107- 110.
[1568] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 8. Bs., İstanbul, 2009, s. 15.
[1569] Aşıkpaşazade bu olayı şöyle nakletmektedir: "*Şunu söylediler: "Bu Türk'ün üzerine varalım, onu aradan temizleyelim ve hiç adını, şanını şöhretini bırakmayalım ve şerrinden kurtulalım." Bu kâfirler çok büyük ordu toplayıp Osman Gazi'nin üzerine yürüdüler. Bu kâfirlerin toplanıp kendi üzerine geldiklerini işitti. O zaman Hakk'a sığınıp hiç gevşeklik göstermeden karşılarına çıktı. "Allah için savaşa çıkıyorum." dedi. Savaşa hazır gazileri alarak kâfirlerle Koyunhisarı'nda karşılaştı. Hemen savaşa giriştiler. Savaşa savaşa Dineboz'a geldiler… Sonunda kâfir askeri bozulup kırıldı. Edrenos tekfuru kaçtı, Kestel tekfuru öldü, Bursa tekfuru hisara girdi, Kite tekfuru hep Osman Gazi'nin karşısında idi, o da kaçtı…*" Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003, s. 75- 76.
[1570] İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 446.
[1571] Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. I (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995, s. 133.

Şemseddîn oğlu Ahî Hasan girdi ve ezan okudu. Ardınca Orhan Bey girüb puthaneleri bozdurdu. Bir ulu manastır vardı. İçinde Cum'a kılınmağiçün onu yıkmadı, kodu. Açlıkdan ölen küffâr-ı bed-kerdârın ölüsüyle hisârın köşeleri dolmuşdu. Ol merede mürdeleri kokub, çürüyüb şehrin içi mülevves ve murdar olmuşdu. Orhan Bey buyurdu, ölüleri arıtdılar. Ol murdarlardan hisârın için pâk etdiler. Şehrin evleri müslümanlara taksîm ve tevzi' oldu. Küffâr-ı füccârın yeri ebrâr-ı ahyâr ile doldu. Abede-i esnâmın putları sınub çanlarına ot tıkıldı."[1572]

Bursa'nın fethi, Osmanlılar için geleceğe doğru atılmış önemli bir adım oldu. Yarı göçebe bir sınır beyliğinden sıyrılarak, bir başkentten yönetilen, sınırları, yerleşik halkı ile, ülkeyi koruyan ve genişleten düzenli bir ordu ve yönetim örgütü ile gerçek bir devlet haline gelmişlerdir. Bizans'ın içine düştüğü siyasî istikrarsızlık ve taht kavgaları, Osmanlıların işine yaramış ve Osmanlılara imparatorluğa giden yolda önemli bir avantaj sağlamıştır.[1573] Fetihten sonra Bursa şehri de her alanda büyük bir gelişme kaydetmiştir. Nüfus giderek artmış ve şehir büyümüştür.[1574] Bursa'nın alınmasından sonra yapılan inşa faaliyetleriyle şehre yeni bir çehre kazandırılmış ve çevre bölgelerden insan nakli yapılarak gelişimine destek sağlanmıştır. Orhan Gazi (1326-1362), Bursa'yı Osmanlı Beyliği'nin merkezi yapmış ve kendisine ait gümüş sikkesini 1327'de burada bastırmıştır. 1339-1340'ta kalenin doğu tarafında cami (Orhan Camii), imaret, medrese, hamam ve kervansaraydan (Beyhanı, Emirhanı) oluşan bir külliye yaptırmıştır. Bu binalar[1575] şehrin merkezini teşkil etmiştir. Burası günümüzde de şehrin ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirmektedir. Bundan sonraki dönemlerde gelişimi daha da hızlanan Bursa'nın başka kesimlerinde padişahlar, hanedan mensupları ve diğer ileri gelenler sayesinde zengin vakıfların tesis edildiği birçok ticarî ve dinî merkezler teşekkül etmeye başlamıştır.[1576]

Osmanlıların XV. ve XVI. yüzyıllardaki yayılışı, siyasal alanda politik ve ekonomik etkenler arasındaki karşılıklı bağımlılığı açıkça göstermektedir. İlk olarak

---

[1572] İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman I. Defter*, (haz. Şerafettin Turan), TTK Yay., Ankara, 1970, s. 188-189.
[1573] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 1- 2.
[1574] Mefail Hızlı, "Osmanlı Dönemi Bursa Mezarlıkları", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, Cilt: 8, Bursa, 1999, s. 139.
[1575] Bu binalar Osmanlılarda genellikle yeni kurulacak olan şehrin veya eski bir şehrin imar ve iskânı arzu edilen yeni bir semtinin çekirdeğini teşkil etmekte idi. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", **İÜİFM**, XXIII, Sayı: 1-2, İstanbul, 1963, s. 239.
[1576] İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 446.

Kuzey-Batı Anadolu'da, sonra Balkanlarda Osmanlı yerleşmesini kolaylaştıran sebepler vardı. Sözü edilen bölgeler ekonomik açıdan zengindi. Ancak bu yerlerde siyasî, toplumsal ve dinsel karışıklıklar hâkimdi. Ayrıca buralardaki Osmanlı fetihleri sadece kılıçla değil, "*istimâlet*"[1577] adı verilen uzlaştırıcı bir politika sonucunda gerçekleşmekteydi. Bu faktörler bölgede Osmanlı hâkimiyetini kolaylaştırmaktaydı. Aynı bölgelerde, ekonomik açıdan başka yabancı devletlerin de ilgisi vardı. Osmanlılar, daha XV. yüzyılda Avrupalı ülkelerle ilişkileri olan ve en önemli ticaret yollarının üzerinde bulunan birçok merkeze sahip olmuştu. 1461'de Osmanlı hâkimiyetine giren Trabzon, 1475'te alınan Kefe, hububat, pamuklu hammaddeler ve kerestecilik yönünden Avrupalı tüccarlar için de önemli pazarlardı. Bursa da böyle bir ticaret merkeziydi ve bu önemi Osmanlı hâkimiyetinden sonra gittikçe artmıştı. Bursa'nın Osmanlı İmparatorluğu için çok büyük önem taşıyan ticarî rolü coğrafî konumuna ve Anadolu yol sistemi içerisindeki özel durumuna dayanmaktaydı. [1578]

XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Anadolu, doğu-batı ticaretinin anayolu olmuştu. Denizci İtalyan devletlerinin tüccarları, Uzak Doğu ve İran'dan gelen kervanlarla artık güneydeki Ayas ve kuzeyde Trabzon'da karşılamıyor, içerideki Sivas ve Konya'ya kadar da gidiyorlardı. Moğollar döneminde Erzurum, Erzincan ve Sivas yoluyla Tebriz'i Konya'ya bağlayan bir anayol vardı. Sivas ile Konya arasında XIII. yüzyıldan kalma 23 kervansaray hala ayakta durmaktadır. Bu anayolun Sivas'tan İstanbul'a giden bir kolu, Trabzon'dan İstanbul'a deniz yoluyla ticarî eşya taşımacılığında yarışıyordu. Bu dönemde doğu-batı ticaretinin temel maddeleri, doğuda genellikle yüksek sınıf mensuplarının giydiği ince Flaman, Fransız ve Floransa kumaşları ile Çin ve İran ipeklileriydi.[1579]

XIV. yüzyılda İran'da İlhanlı İmparatorluğu'nun yıkılması (1335) ve Batı Anadolu'ya Osmanlıların gelmesiyle (1300-1360) siyasî ve ticarî ağırlık merkezi

---

[1577] Sözlükteki anlamı, "meylettirme, cezp etme, gönül alma" olan istimâlet, erken dönem Osmanlı kaynaklarında "halkı ve özellikle gayr-ı müslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma, raiyyetperverlik" anlamında kullanılmıştır. Fethedilen bölgelerin halkına iyi davranma, onları himaye etme, dış düşmanlara karşı can ve mal güvenliğini sağlama, dinsel konularda serbestiyet verme, vergi konusunda kolaylık gösterme Osmanlı istimâletinin başlıca unsurları idi. Osmanlıların Selçuklulardan miras aldıkları bu politika, bölgede Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran önemli bir prensip olarak benimsenmiştir. Bu politika sayesinde; eskisine göre daha güvenli bir hayata ve koruma altına alınmış haklara sahip olan gayrimüslim halk ile uzun yıllar bir sorun çıkmamış, Osmanlılar yüzyıllarca Balkanlarda ve Avrupa'da tutunabilmiştir. Bkz. Mücteba İlgürel, "İstimâlet", **DİA**, XXIII, İstanbul, 2001, s. 362- 369.

[1578] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 2.

[1579] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s.127.

Batı Anadolu'ya kayarak ticaret yolları düzeninde bir değişikliğe neden oldu. XIV. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin hem politik hem de ticaret merkezi olan Bursa, Anadolu'nun en önemli ticaret merkezi ve doğu-batı ticareti için bir ambar olmuştu. İki önemli kervan yolu Bursa'da karşılaşıyordu. İran'a giden doğu yolu, Bursa'da başlayıp, Amasya, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden geçiyordu. XIV. yüzyılda bu yol Konya ve Sivas'a da uğramaktaydı. 1391 yılına gelindiğine Batı Anadolu'nun Balat, Efes ve Foça gibi ticaret merkezleri de Osmanlı denetimine geçmiş ve Bursa'ya bağlanmışlardı. Artık İran kervanları bu limanlara Bursa yoluyla ulaşıyordu. İran ipeği, bir başka ana ticaret merkezi Halep üzerinden de Bursa'ya taşınabilmekteydi. Bursa'ya ulaşan ikinci ticaret yolu ise, Kütahya, Afyonkarahisar, Akşehir, Konya ve Adana üzerinden geçiyordu. Anadolu'yu çaprazlama geçen bu yolun Anadolu'dan çıktıktan sonra ulaştığı ilk merkez Halep idi.[1580] Bursa sadece bir ipek pazarı değil, aynı zamanda Batı Anadolu'nun pamuklu mamulâtını İstanbul, Rumeli ve Güney Rusya'ya, Ankara ve Kastamonu soflarını Batı tüccarları vasıtasıyla Avrupa'ya sevk eden en önemli bir antrepo vazifesini görmekte idi.[1581]

Bursa, XIV. yüzyılın sonunda Anadolu'nun her bakımdan en büyük şehirlerinden biri ve bu bölgenin en büyük her tarafından gelen âlimlerin ve şeyhlerin yerleştiği bir yer olmuş ve kültürel açıdan Konya, Kayseri ve Amid şehirleri ile boy ölçüşecek bir konuma gelmiştir. [1582] Şehirdeki en büyük gelişme I. Bayezid zamanında (1389-1402) gerçekleşti. Bu dönemde şehrin en önemli mimari eserlerinden olan Ulu Camii inşa edildi. Ancak 1402 yılında Timur'un Anadolu'yu istila ederek Osmanlıları mağlup etmesi şehrin gelişimine büyük bir darbe vurdu. Timur'un askerleri Bursa'ya gelip her tarafı yağmalayarak şehri ateşe verdiler. Bu yangın sırasında ilk Osmanlı padişahlarına ait resmî vesikalar ve pek çok telif eser yok oldu.[1583]

I. Bayezid, 1393 yılında Rumeli'ye sefere çıkarken, Anadolu'da yeni bir beylerbeylik kurma ihtiyacı hissetmiş ve böylece Kütahya merkezli, bütün Anadolu'yu kapsayan bir beylerbeylik kurulmuş oldu. Timur'un Osmanlıları

[1580] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600),* s. 127- 130; Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 2- 3.
[1581] Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", **İÜİFM**, XV, Sayı: 1-4, İstanbul, 1953, s. 64.
[1582] Yinanç, "Bursa", **İA**, II, s. 811.
[1583] İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 446.

bozguna uğratmasından sonra başkent 1361'de fethedilen Edirne'ye[1584] nakledildi. Osmanlılar tam anlamıyla bir imparatorluk hüviyetini kazandıktan sonra, XVI. yüzyılda Anadolu'daki topraklarını altı eyalete ayırmıştı. Bu eyaletlerden birisi olan Anadolu Beylerbeyliği, ilk kurulan beylerbeyliklerden biri olarak özel önem taşıdığından en geniş bölgeleri içine alıyor ve on sekiz sancaktan oluşuyordu. 1402'den sonra Bursa, Anadolu Eyaleti'nde Hüdavendigâr Sancağı'nın merkezi oldu.[1585]

I. Bayezid'den sonraki Osmanlı padişahlarının, Bursa'yı yine payitaht saymakla birlikte, daimî ordugâhlarını Edirne'de kurmaları şehrin maddî ve manevî gelişimini az çok durdurmuştur. Bursa'nın eşrafı ile ulemasının bir kısmının bu yeni rakip merkeze gitmesine rağmen şehir, bütün Osmanlı coğrafyasında ve Anadolu'da her açıdan yine birinci planda bir belde olarak kalmıştır. I. Mehmed döneminde (1413-1421) ise Bursa'da, Yeşil Camii ve türbeyi, meşhur medrese ile imareti yaptırmıştır.[1586] Yeşil Külliyesi'nin yapımıyla Yıldırım ve Yeşil arasındaki sahada konut alanları olarak yeni mahalleler (Yıldırım, İncirli, Meydancık, Hoca ve Taşkın gibi) ortaya çıkmıştır.[1587]

Bursa'da tahta çıkmış olan II. Murad dönemine (1421-1451) gelindiğinde şehir hızla büyümeye ve toparlanmaya başlamıştır. Sultan Murad, Fazlullah Paşa, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa, Umur Bey, Cebe Ali Bey, Şehâbeddin Paşa gibi devlet erkânı tarafından tahsis edilen vakıflar sayesinde daha sonra bunların adlarıyla anılacak olan yeni bölgeler ve mahallelerin kurulması sağlandı. II. Mehmed (1451-1481), İstanbul'u başkent yapmadan önce Bursa İstanbul'un bir rakibi olarak gelişme göstermişti. Ancak daha sonra ahalinin çoğunun yeni başkente iskân edilmesiyle bu rekabet ortadan kalkmıştır. Ancak Bursa yine de II. Mehmed'in padişahlığı

[1584] Edirne'nin fetih tarihi tartışmalıdır. Konuyla ilgili çalışmalarda bulunan Halil İnalcık, Edirne'nin fetih tarihini 1361 olarak belirtmesine rağmen, Bizans kaynakları dikkate alınarak yapılan araştırmalarda ise, fetih tarihi olarak 1368–1369 tarihi ortaya atılmıştır. Bu hususla ilgili yapılan tartışmalar için bkz. *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Bs., TTK Yay, Ankara, 1993.

[1585] Özer Ergenç, "Payitaht Bursa'dan Hüdâvendigâr Sancağı'na", **Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu "Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri"**, (ed. Cafer Çiftçi), Bildiri Kitabı (04-05 Nisan 2005), Osman Gazi Belediyesi Yay., Bursa, 2005, s. 101.

[1586] Yinanç, "Bursa", **İA**, II, s. 812.

[1587] Zeynep Dörtok Abacı, Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005, s. 15- 16.

dönemindeki ekonomik gelişmelerden istifade etti. Ayrıca onun saltanatı döneminde doğuya yapılan seferler için bir askerî üs olma özelliğini de kazandı.

Fatih'in ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinde Şehzade Cem'in taraftarlarının merkezi olan Bursa'da Cem Sultan kendisini padişah ilan etmiş ve para bastırmıştır. Onun amacı Bursa'yı merkez yaparak Anadolu'ya hâkim olmaktı. Cem Sultan olayının kapanmasından sonra şehirde önemli bir olay meydana gelmemiştir. Fakat zaman zaman XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa bazı olaylara şahit oldu. Bu dönemde Rumeli'den Arnavutların şehre göçü önemli problem oldu. 1595'ten itibaren ise, Celalî guruplarının saldırılarına maruz kalan Bursa, 1608'de Celalî Kalenderoğlu tarafından yağma edilmeye çalışıldı. Aynı şekilde, IV. Mehmed zamanında (1648-1687) isyan eden Abaza Mehmed Paşa'nın da tehdidine maruz kaldı. Bu geçici tehdit ve badirelere rağmen Bursa Osmanlıların üç büyük merkezinden biri olma özelliğini devam ettirdi. XVII. yüzyıla kadar Bursa Sarayı zaman zaman buraya gelen padişahlar tarafından kullanıldı. Şehir XVIII ve XIX. yüzyıl süresince sakin bir dönem geçirdi. Ancak 8 Temmuz 1920'de Yunan işgaline uğradı. 10-11 Eylül 1922'de geri alındı ve Cumhuriyet döneminde aynı adla kurulan ilin merkezi oldu.[1588]

1.4. Bursa'nın Demografik Durumu

Osmanlı şehir tarihi araştırmalarında ve bu şehirlerin demografik yapısının tespitinde kullanılacak kaynakların başında tapu tahrir defterleri gelmektedir. Sancak merkezinden başlamak üzere kaza, nahiye, köy, mezra ve konar-göçer aşiretlerin ismi, vergi nüfusu ve üretilen ürün miktarları tek tek bu defterlere kaydediliyordu.[1589] Sanayi öncesi merkeziyetçi devletlerde de görülen bu sayımlar sayesinde devlet, mevcut gelir kaynaklarını mümkün olduğu derece sağlıklı bir şekilde tespit etmek ve sonra da bu kaynakları maaş karşılığı muhtelif görevlilere verebilme imkânına sahip olabiliyordu.[1590] Ö. Lütfi Barkan'ın ifadesiyle, Osmanlı Devleti'nde sık sık yapılan bu tahrirler vasıtasıyla "*beratların ve defterlerin yazusı ile hak sahiplerinin hakikî gelirini birbirine uygun tutmağa ihtiyaç vardır. Nüfus ve servetin mütemadiyen*

[1588] İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 446- 447.
[1589] İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2014, s. 15.
[1590] Mehmet Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies XVII**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry-İsmail Erünsal-Klaus Kreıser-A.Atilla Şentürk), İstanbul, 1997, s. 78.

artmakta olduğu yükseliş devirlerinde bu nüfus ve arazi tahrirlerinden her biri, her zaman yeni yeni fazlalıklar çıkarmak suretile devletin gelirinin çoğalmasını mucip olduğu için sık sık yapılırdı."[1591]

Tahrir defterlerinin başında ilgili bölgeye ait sancak kanunnameleri bulunmaktaydı. Osmanlı klasik döneminde (XIV-XVI. yüzyıllar) bu kanunnameler, söz konusu sancakla ilgili vergi gelirlerinin nasıl ve ne miktarda toplanacağı ile suç işleyenlerin cezalandırılmaları hakkında hükümler içermekteydi.[1592] Bu defterlerden demografik araştırmalarda, kent, kasaba, köy ve mezralarda yaşayan cemaatlerin nüfusları, yerleşim birimlerinin büyükleri, müslim ve gayrimüslimlerin nüfus oranları gibi konularda detaylı bilgilere ulaşılabilir. Ayrıca üretimin hesaplanması açısından ekilebilir toprak miktarının bilinmesi ve nüfus-toprak-üretim arasındaki ilişkinin anlaşılması bakımından da bu defterler önem arz etmektedir.[1593] Bu sistem XVII ve XVIII. yüzyıla yani özellikle devletin timar ve toprak sisteminin zayıflamaya başlamasına kadarki süreçte etkili olmuş ve Osmanlı Devleti'nin nüfusunun tespitinde tahrire dayalı oluşturulan defterler araştırmacılar açısından söz konusu dönemin en önemli malzemesi haline gelmiştir. XVI ve XVII. yüzyıllarda tahrir işlemi, nüfusun tespitinde önemli iken XIX. yüzyılda bunun yerini temettüat[1594] defterleri almış ve ilerleyen dönemde de salnâmeler[1595] bu alanda kullanılmaya başlamıştır.[1596]

Tahrir defterlerinde sıklıkla geçen ve temel vergi birimini ifade eden hâne[1597] kavramına her dönemde farklı anlamlar yüklenmiştir. Zira Osmanlı

[1591] Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri", **İÜ İFM**, II, Sayı: 1-2, İstanbul, 1941, s. 24.

[1592] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 16.

[1593] Dörtok-Abacı, agt, s. 131.

[1594] Temettüatlar, Tanzimat'tan sonra 1868 tarihli tahrir talimatı ve 1860 tarihli Tahrir-i Umumi Nizamnamesi gereğince herkesin emlak ve arazisi, yıllık kazancı tespit edilerek ilk defa yıllık kazancı üzerine binde otuz vergi konulması ve tahsili uygulamasıyla tertip olunan belgelerdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Temettü' Vergisi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 454.

[1595] Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin, nezâretlerin, askerî kurumların, vilâyetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata salnâme adı verilmiştir. Bu kelime Farsça sâl (yıl) ile nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerden meydana gelmiş olup bu eserlere "nev-sâl" de denilmiştir. Salnâmeler, resmî ve özel olarak ikiye ayrılmış olup, resmî olanları devlet, nezaret ve vilâyetlere ait olanlar şeklinde üç kısımdır. Bkz. Bilgin Aydın, "Salnâme", **DİA**, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 51- 52.

[1596] Temel Öztürk, "XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 5, Yıl: 2008, s. 94- 95.

[1597] Türkçeye Farsçadan geçen hâne kelimesi, "ev, bina, ikametgâh, aile" anlamlarına geldiği gibi matematikte sayılar sisteminde "birler, onlar, yüzler" anlamında da kullanılmaktadır. Ayrıca bazı

Devleti'nin nüfus meseleleri veya tapu-tahrir defterleri üzerine çalışmalar yapanlar için, mahiyeti henüz tam bir açıklıkla çözümlenememiş, kaç nüfusluk bir topluluğu ifade ettiği hâlen tartışmalı olan bir kavramdır. Bir bölgenin demografik yapısı üzerine yapılan çalışmalarda hâneyi 3, 3.5, 4.5, 5 hatta 7 katsayısına göre kullananlar bulunmaktadır. [1598] Nüfus hesaplamalarında, tahrirlerin demografik tarih çalışmalarında kaynak olarak kullanılabileceğine ilk işaret eden Barkan'ın, evli erkeklerin sayısının beşle çarpılıp sonra da bekârların eklenmesi şeklindeki önerisi genel bir kabul görmektedir.[1599]

XVII. yüzyıl ve sonrasında hânenin kaç vergi mükellefine karşılık geldiği tam olarak bilinmemektedir. Bu dönemde sistematik tahrirler sona ermiş, başlangıçta geçici, sonraları sürekli hale gelen avârız vergisi [1600] için yapılan tahrirler eski tahrirlerin yerini almıştır. Artık bu dönemde hâne kelimesi ile kastedilen ev ya da aile değil "avârız hânesi" yani vergi matrahıdır. Bu durum şehirlerin demografik yapısı üzerine yapılacak araştırmalarda nüfusun tahmin edilebilmesini daha da zorlaştırmaktadır. Bu husus ilk nüfus sayımının yapıldığı XIX. yüzyıl Bursa'sı için de geçerlidir.[1601]

Bu hususlar bağlamında değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin şehirlerinin nüfuslarına dair veriler tahminî ve yaklaşık rakamlardır. Zira nüfus üzerine yapılan çalışmalar, Avrupalı seyyahların genel tahminlerine ve bilhassa tahrir defterlerine dayalı yapılan hesaplamalara bağlı kalmaktadır. Gregory Palamas'ın verdiği bilgilere göre, 1326 yılında Bursa'nın Türkler tarafından fethedildiğinde, Hisar'da 30.000 civarında Rum yaşamaktaydı. Bu sayının oldukça abartılı olduğu söylenebilir. Zira 1453'ten önceki İstanbul'un nüfusu ancak bu kadardır.[1602] Halil

---

isimlerin sonuna eklenerek "postahâne, hastahâne, yemekhâne" gibi kelimeler de türetilen bu kavram, Osmanlı tahrir defterlerinde çok sık rastlanan ve toplumun temel yapı taşı olan "aile"nin karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Bu defterlerde bir maliye terimi olarak kullanılan "hâne" kavramı, devlete vergi ödemekle yükümlü olan birkaç kişilik aileyi de ifade etmektedir. Bkz. Nejat Göyünç, "Hâne", **DİA**, XV, İstanbul, 1997, s. 552.

[1598] Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXII, İstanbul, 1979, s. 331- 332.

[1599] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 90.

[1600] XVII. yüzyılda Bursa halkından alınan avarız vergisi ve uygulamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Cafer Çiftçi, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies XX**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry-İsmail Erünsal-Klaus Kreıser-A.Atilla Şentürk), İstanbul, 2000, s. 247- 268.

[1601] Dörtok-Abacı, agt, s. 131- 132.

[1602] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 109.

İnalcık ise, 4 Şevval 890/ 13 Ekim 1485 tarihli bir resmî kayıtta geçen "*nefs-i Burusa eski salgun defteri mûcebince beş bin hane tahmîn olunmuşdur ve nâhiye-i Burusa 733 hânedir*" verilerden hareketle XV. yüzyılda Bursa'nın nüfusunun 40- 50 bin civarında olduğunu tahmin etmektedir.[1603]

1530-1531 (937) tarihli Hüdâvendigâr Livası Mufassal Tahrir Defteri'ne göre bu tarihte Bursa'da 147 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerde toplam 6068 hâne ve 1827 mücerred (bekâr vergi mükellefi) bulunmaktadır. Özer Ergenç'in[1604], 981 (1573) tarihli mufassal tahrir defterini baz alarak yaptığı hesaplamalara göre bu tarihte Bursa'nın tahminî nüfusu 70.000'i geçmektedir. Aynı verileri ölçü alarak Bursa'nın nüfusunu Heath W. Lowry[1605], 1530 yılında 31.505, Albert Gabriel[1606] ise, 1573 yılında 55.000 olarak hesaplamaktadır. Yalnız Lowry'nin bekârları ve şehirdeki görevli olarak bulunan askerîleri hesaba katmadığını ve Gabriel'in de hâne kat sayısını dört kabul ettiğini belirtmek gerekir. Tahrir defterindeki veriler, 1530-1573 tarihleri arasında şehirdeki gayrimüslim sayısının da arttığını göstermektedir.[1607]

XVII. yüzyılın başlarında, Anadolu'da özellikle Celalî isyanlarının sebep olduğu iç karışıklıklardan dolayı bölge halkı kırsal kesimden daha güvenli olan surlarla çevrili şehirlere doğru göç etmeye başlamıştır. Bu dönemde kervan yolları güvenliğini yitirmiş ve dolayısıyla işlerliğini de kaybetmiş, iç ticaretin genişlemesi yavaşlamıştı.[1608] Bu dönemde Ermeni ve Yahudi nüfus da ticaret yapmak amacıyla kentlerdeki yerini almıştır. [1609] Yine bu dönemde bilhassa Bursa, Ankara, Kayseri ve Edirne gibi şehirlerde nüfus yoğunluğu artmaya başlamıştır.[1610] Evliya Çelebi, ünlü seyahatnamesinde 1640 yılında ziyaret ettiği Bursa'da, 176 Müslüman, 7 Ermeni, 9

[1603] Halil İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 203.
[1604] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 110.
[1605] Heath W. Lowry, *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana Universty Press, Indiana, 2003.
[1606] Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, c. I, (Haz. Neslihan Er v.d), Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, 2008.
[1607] Nilüfer Alkan Günay, 18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2010, s. 105.
[1608] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. Bs., İstanbul, 2000, s. 227.
[1609] Dörtok-Abacı, agt, s. 133.
[1610] Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies II**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry), İstanbul, 1981, s. 4; Yusuf Halaçoğlu, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi,* 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1997, s. 78.

Rum, 6 Musevî Cemaati, 1 Kıptî (Çingene) ve 1 Miskin (cüzam hastaları) olmak üzere toplam 198 mahalle olduğunu yazmaktadır.[1611]

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, Bursa'nın nüfusu ile ilgili şehri ziyaret eden seyyahların verileri kayda değerdir. 1767'de Bursa'ya gelen Alman seyyah Niebuhr, Bursa'da 19.000 Müslüman ev sahibi, 1200 hâne Ermeni, yaklaşık 700 hâne Rum ve 400 hane Yahudi nüfus olduğunu söylemektedir. Her evde yaklaşık 5 kişinin olduğu varsayılırsa şehrin nüfusu 106.500 olarak ortaya çıkar. Bu rakam 1793'te şehre gelen Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun elçisi Brenner'in verdiği rakamlarla uyuşmaktadır. Brenner, bu tarihte Bursa'nın nüfusunun 100.000 olduğunu belirtmektedir. Bunlardan 6.000'inin Ermeni, 3.500'ünün Rum ve 1.200'ünün de Yahudi olduğunu söyler.[1612] Bruce McGowan, 1802 dolaylarında Bursa'nın nüfusunun yaklaşık 60.000 kadar olduğunun tahmin edildiğini belirtmektedir.[1613]

1.5. Ekonomik Durum ve Ticari Hayat

Osmanlı idarî taksimatında, 1393 yılında ihdas edilen ve merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti içerisinde yer alan Bursa, 1402'den sonra Anadolu Eyaleti'ne bağlı olan Hüdavendigâr Sancağı'nın merkezliğini yapmıştır. XVI. yüzyılda temel olarak 31 timar nahiyesinden ve 25 kazadan teşkil olunan bir yönetim bölgesi olan Hüdavendigâr Sancağı, bu dönemde, Bursa, İnegöl, Yarhisar, Ermeni Pazarı, Domaniç, Yenişehir, Söğüd, Gölpazarı, Yenice Taraklı, Geyve, Akyazı, Akhisar, Göynük, Beypazarı, Mihallıç Hisarı (Mihalıççık), Sivrihisar, Kite, Aydıncık, Gönen, Kızılca Tuzla, Bergama, Tarhala, Kepsud ve Atranos kazalarından meydana gelmekteydi.[1614] XVIII. yüzyılda sancağın sınırlarında ve kaza sayısında fazla bir değişiklik olmamakla birlikte bu dönemde de Anadolu Eyaleti içerisinde diğer sancaklara nazaran oldukça büyüktü. Bursa'nın sancağın merkez kazası olmasında, Osmanlıların ilk başkenti olması ve XV. yüzyıldan itibaren önemli bir üretim ve ticaret merkezi olarak yükselmesinin önemli rolü bulunmaktaydı. Bursa, hem yakın

[1611] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme II*, (Haz. Zekeriya Kurşun v.d.), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, s. 15.
[1612] Günay, agt, s. 106.
[1613] Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı 1699-1812", (çev. Ayşe Berktay), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 778.
[1614] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 127- 128.

çevresi için mal ve hizmet üretmekte hem de XV. ve XVI. yüzyıllarda doğu-batı ticaretinin önemli bir antreposu konumundaydı.[1615]

Osmanlı hâkimiyetindeki Anadolu toprakları, XIV. yüzyılda yani daha devletin kuruluş aşamasında, doğu-batı yönünde, İran'dan Akdeniz'e doğru işleyen, temelde ipek ve baharat gibi yükte hafif pahada ağır mallar taşıyan önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı. Bu ticaret yollarından birisi, Tebriz'den başlayarak Konya'ya, oradan da güneye inerek Alanya limanına, diğeri ise Erzurum, Erzincan, Sivas ve Ankara üzerinden Bursa'ya ulaşmaktaydı.[1616] M.Ö. 2. binden itibaren önemli bir yerleşim yeri haline gelmeye başlayan Bursa, doğudan gelen ticaret yollarının üzerinde bulunması, verimli toprakları, önemli ticaret limanları ve başkent İstanbul'a olan yakınlığı ile her dönem ön planda kalan bir şehir olmuştur. Beylikten devlete geçiş aşamasında Osmanlılara payitahtlık yapan Bursa, sadece politik bir merkez olmamış, ayrıca toplumsal, ekonomik ve kültürel olarak da büyük bir gelişme kaydetmişti.[1617] Bursa'nın uluslararası bir pazar konumuna yükselmesi, XIV. yüzyılın ortalarına[1618] tarihlendirilmektedir. Zira 1354'te Ankara'nın Osmanlılar tarafından fethi, bu yönde atılan önemli bir adımdı. XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlıların, hedeflerini doğuya uzanan ipek yolunun önemli merkezlerini yani Ankara, Osmancık, Amasya ve Erzincan'ı ele geçirmek olarak belirlemeleri de ilginçtir. Nitekim I. Bayezid'i, 1402 Ankara Savaşı'nda Timur'la karşı karşıya getiren de, Tebriz'e giden yol üzerindeki bu cesur atılımlar olmuştu. İnalcık'a göre Osmanlılar, daima ipek yolunu açık tutmaya ya da kendi kontrolleri altına almaya çalışıyorlardı.[1619]

Görüldüğü üzere Osmanlılar döneminde Bursa, siyasî açıdan olduğu kadar iktisadî faaliyetler yönünden de büyük öneme sahipti. Önceleri Osmanlı idaresi

---

[1615] Günay, agt, s. 64.
[1616] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (çev. Gökhan Aksay), İş Bankası Yay., İstanbul, 2007, s. 40.
[1617] Mine Akkuş, "19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi", **OTAM**, XXIV, Güz 2005, Ankara, 2010, s. 2.
[1618] Bu yüzyılın ortalarında Osmanlı padişahlarından Orhan Gazi, daha 1340 yılında Bursa'da bir bedesten ve çarşı yaptırmış olması bu durumu kanıtlamaktadır. Bkz. Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 260. Bunun gibi bedesten, çarşı ve hanların inşası daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve bunu I. Mehmed döneminde yapılan İpek Hanı, II. Mehmed döneminde inşa edilen Mahmud Paşa Hanı ve Koza Hanı ismiyle bilinen büyük hanlar ve II. Bayezid döneminde yapılan Pirinç Hanı takip etmiştir. Bkz. İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 448.
[1619] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 274- 275.

altında Hıristiyan dünyasına yakın milletlerarası bir ticaret merkezi olarak gelişme kaydetmişti. Şehrin en önemli ticarî meta'ı ipekti. Bursa'daki ipekçilik başlangıcından beri daha çok İran kaynaklıydı. Selçuklular döneminde Anadolu'da birçok yerde ipek dokumacılığı yapıldığı bilinmekteydi. Âşıkpaşazâde, I. Murad döneminde (1326-1362) Bizans şehirlerinden olan Alaşehir (Philadelphia)'in kırmızı ipek kumaşlarıyla ünlü olduğunu yazmaktadır.[1620] Yine kanunnamelerde, Osmanlıların ilk dönemlerinde Aydın, Tokat ve Amasya gibi şehirlerde ipekçilik faaliyetinin olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır.[1621] Ancak XV. yüzyıl şer'iyye sicillerinde Anadolu'da ipek üretimi yapıldığına dair bir kayda tesadüf olunmamıştır. Bunun yanı sıra, Mora'da Bizanslılardan beri ipek üretiminin yaygın olduğu ve İran ipeği kadar değerli olmasa da bu ipeğin Bursa'ya getirildiği tespit edilmiştir. Benzer şekilde Arnavutluk'ta da ipek üretimi yapılmakta ve Bursa ile diğer bazı Avrupa kentlerine ihraç edilmekteydi.[1622]

Bursa, kumaş üretimi bakımından her dönem Osmanlı Devleti'nin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Şehirde, ipekli, yünlü, pamuklu ve kadife türünden kumaşlar dokunmakta olup, bu ürünlerin en büyük alıcılarının başında da Osmanlı saray halkı gelmekteydi. Ayrıca yabancı devlet saraylarının da Bursa kumaşına yoğun ilgi gösterdiği bilinmekteydi.[1623] İpekli dokumacılıkta, ipeğin kumaş haline gelmesine kadarki süreçte tabî olduğu işlemlerin her biri ayrı bir sanat dalının ilgi alanına girmekteydi. Yani ipekli dokumacılığında Bursa'da, birbirini tamamlayan ve yardımda bulunan çok sayıda hirfet, esnaf grubu bulunmaktaydı. Bu ipekçi taifesi başlıca iki büyük gruba ayrılmıştı. Bunlardan birincisi, *hamcılar,* ikincisi ise, *dokumacılar* idi. Bu iki grubun arasında ise, ipeğe çeşitli renkler veren

---

[1620] " *O zamânda altun gümüş az-idi. Tonuzlu'da 'alemlü ak bezler olurdı. Hil'at yirine anı geydürürler idi. Sırtak tegele dikerler idi. Alaşehr'ün kızıl ivledisin sincef iderler idi. Hil'at anı geydürürler idi. İshak Fakı kim geldi Tonuzlu'nun ol bezlerinden dahı bile pîşkeş getürmiş idi*." Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003, s. 385.

[1621] " *Nişân-ı hümâyûn ve misâl-i meymûn hükm-i oldur ki: Burusa'da olan ibrişim terazusına mute'allik olan mâlûmûn zabt olunması tedârikiyçün Degâh-ı gerdûn-âşiyânumdan yasağum [şu] mûcebce sudûr bulmuşdur ki, meselâ 'Acem'den ve Amasya'dan ve Tokat'dan ve gayrı yerlerden ve Rûm-eli'nden her kim ibrişim getürür ise, simsâr destûrunsuz yükün bozmaya ve evlerde konmaya, karvânsarâyda kona ve ibrişim gizlemeye ve uğurlayın sarmaya ve sardırmaya, her kim bunûn hilâfı ede ki 'âmilüm bulub kâdinun katında ma'lûm ola, ibrişimi alub beglik ede*;" Bkz. Robert Anhegger-Halil İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 2000, s. 41.

[1622] Halil İnalcık, "İpek", **DİA**, XXII, Ankara, 2000, s. 362- 363.

[1623] Ömer Düzbakar, "Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Esnaf Teşkilatı ve Kumaş Nizamı", **Acta Turcıca Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 2/2, Temmuz 2009, s. 45.

sabbağlar (boyacılar) bulunmaktaydı.[1624] Hamcı tüccarlar bezzâzistandan ham ipeği satın alır ve dolapçılara vermek suretiyle bunun iplik haline getirilmesini sağlarlardı. İplikler büklüm çeşidine göre *meşdûd*[1625] ve *pûd*[1626] olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Daha sıkı çevrilen meşdûd ipliklerdeki lif sayısı dokunacak olan kumaşın türüne göre 1.800'den (tafta) 8.150'ye kadar (gülistânî kemhâ) değişebilirdi. Hamcı için çalışan dolapçı ya da bükücüler de ayrı bir hirfet oluşturmaktaydılar. Hamcı daha sonra ipliği sabbağlara boyatır, boyanan ipliği ise dokumacılara satarlardı. İpliği satın alan dokumacı hirfeti ise, kendi içinde kadifeciler, kemhâcılar[1627], valeciler[1628] ve futacılar[1629] olmak üzere sınıflara ayrılmaktaydılar.[1630]

Osmanlılarda dokumalar büyük ölçüde pamuklu-keten, yünlü ve ipekli olmak üzere üç hammaddeden yapılmaktaydı. Anadolu'da pamuk çok üretildiği halde ihtiyacı karşılamağa yetmemiş, her zaman doğudan ve bilhassa Hindistan'dan ithal edilmiştir. İpek dokumacılığı ise her zaman kolay bir şekilde elde edilemeyen bir hammaddeye bağlıydı. Bu hammaddenin kaynağı ise, XV. yüzyılda Osmanlıların

---

[1624] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 215. H. 893 tarihli bir tereke defterinde yer alan kayıttan bu işlemlerde kullanılan malzeme hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Buna göre, "Murad'ın azadlısı boyacı Abdullah'ın terekesinde bulunan eşyalar arasında tokmak, kazan, tezgâh kepçesi, tabla, terazi, havale, tekne, bakraç, tas, iplik, kızıl boya, hindî çivid, alaca çivid, şap, ot ve boya bulunmaktaydı." Bkz. İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 219, 61 no'lu dipnot.

[1625] Sözlükte, "şeddolunmuş, sıkıca bağlı" anlamına gelen bu kelime, Bursa ipeğinden yapılmış bir çeşit kumaşın adı idi. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, 19. Bs., (Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2002, s. 630.

[1626] Bu kelimenin sözlük anlamı ise, "argaç, dokumada enlilemesine atılan atkı" idi. Bkz. Devellioğlu, *age*, s. 868.

[1627] Kemha, ipekli dokumalar içerisinde sarayın ve halkın beğenisine en uygun, ağır, gösterişli ve tok bir kumaş türüdür. Kemha, arşiv kayıtlarında çatma ve kadife ile birlikte sıklıkla adı geçen ve bilhassa kaftan yapımında kullanılan bir kumaş türü idi. Bkz. Ayşem Aydın Yanar-Mustafa Arlı, "Kanunname-i İhtisab-ı Bursa'nın Dokumalı Kumaşlar ve Giysiler Açısından Değerlendirilmesi", **Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 28, Ankara, 2012, s. 64.

[1628] Vale, bir çeşit ipek kumaş türü idi. Bkz. Devellioğlu, *age*, s. 1136. Kanunname-i İhtisab-ı Bursa'da Vale'ye şu ifadelerle değinilmiştir: "*Eski kanuna göre, Vale'nin çözgüsü bin altı yüz tel olup atkısı eğrilmiş olurdu. Söylenen tarihten itibaren kimi dokumacılar iki yüz tel, kimisi üç yüz tel, dört yüz tel ve bazısı ise altı yüz tel, bazısı da gelişi güzel sekiz yüz tel çıkarıp sekiz yüz telle işleyip atkısını da tabsız işlemeye başlamışlardır. Bunun üzerine belediye memurları vale ve tafta hakkında birçok emir getirip teli tamam olan, potu yerinde eni yerinde olan dokumalar olmasını istemişlerdir. Ancak bu emirler yerine getirilmemiştir. Bunun üzerine niçin bu emirlerin yerine getirilmediği sorulduğunda haberleri olmadığını söylemeleri üzerine hesap verme işi valecilere düşmüştür. Valecilerde akça verdiklerini bu yüzden görmezden geldiklerini ve eksik işlediklerini ifade etmişlerdir. Belediye başkanı tüm bu şahitleri yalanlamıştır. Tahminen beş altı yüz kadar Müslüman'a binden çok daha fazla eksik tezgâh olduğu söylenildi. Her birinden akça alındığını aldırış edilmediğini ve inkâr edildiğini söylendiğinde Belediye Başkanı bende geldiğimde durum böyleydi demiştir*." Bkz. Yanar-Arlı, agm, s. 63.

[1629] Futa, bele bağlanan ipek peştamaldır. Bkz. Ahmet Aytaç, "Osmanlı Döneminde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2015, Sayı: 13, s. 6.

[1630] İnalcık, "İpek", **DİA**, XXII, s. 364.

siyasî, askerî, ekonomik ve ideolojik yönlerden en büyük rakibi olan İran (Safeviler) devleti idi. Osmanlı ipek dokumacılığı ve ticareti, İran'dan gelen büyük kervanların geçtiği yol üzerinde bulunan şehirlerde yoğunlaşmıştı.[1631] İran ipek kervanları giderek artan bir surette Bursa'ya gelmekteydi. 1400 yılı dolaylarında Bursa'da bulunan yabancı seyyahlardan J. Schiltberger ve Clavijo'ya göre[1632] şehir, ipek ticaret ve endüstrisinin milletlerarası bir merkezi konumundaydı.[1633] Nitekim Bursa, daha XIV. yüzyılın sonlarında dünyanın belli başlı ipek pazarlarından birisi durumundaydı. Bizans döneminde ipek sanayi ve ticareti büyük oranda İran'dan gelen ham ipeğe dayanmaktaydı. Aynı durum Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin başkenti olmasından sonra da devam etmiştir. Genellikle Anadolu'daki ipek sanayinin hammaddesi, Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan bölgelerden gelmekteydi. İlhanlılar zamanında İran'dan çıkan ipek kervanlarının takip ettiği ve Sultaniye, Erzurum, Erzincan ve Sivas'tan geçerek Konya'ya gelen yol "Şâhrâh-ı garbî" diye adlandırılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra, söz konusu kervanların çoğu İstanbul ve Foça yerine artık Bursa'ya gelmeye başlamışlardır. Artık Bursa, İranlı tüccarlar için, İtalyan tüccarlar ile daha kolay ve güvenli bir şekilde doğrudan irtibata geçebilecekleri bir mekân haline gelmişti. Ayrıca burası, Osmanlı halkının ihtiyaç duyduğu ipekli kumaşların da üretim merkezi olmuştur.[1634] İpek ticareti, 1250 yılından itibaren dünya siyasetini etkileyen en önemli ekonomik sorunların başında gelmekteydi. İpek ticaretine taraf olan devletler, yani Osmanlı Devleti, İran ve İtalyan kent devletleri, bu ticaretin ülke ekonomileri ve maliyeleri açısından taşıdığı önemin farkındaydılar.[1635]

Bursa, sahip olduğu konumunun avantajıyla ham ipeğin özellikle de İran ipeğinin Avrupa'ya aktarılmasında aracılık etmede ve bundan büyük bir kazanç elde etmekteydi. İran ham ipeğinin esas ihraç yolu, daha kısa mesafede olan Bursa-Mudanya ve Pera yolu olup, 1515-1547'de Fransa'ya, 1558-1603'te ise İngiltere'ye ipekli dokuma sanayinin girmesiyle yeni ve büyüyen ipek piyasaları için ihtiyaç

[1631] Aytaç, agm, s. 3.
[1632] XV. yüzyıl başlarında J. Schiltberger bu hususa dair gözlemlerini şöyle nakletmektedir: "*Şam'da, Kefe'de ve Türkiye'de Müslümanların pâyitahtı olan Wursa (Bursa)'da ipekten güzel kumaşlar yapılır. İpek, Venedik ve Lickka (Lucca)'ya da götürülür ve oralarda güzel kadife yapılır*". Aynı tarihlerde Clavijo da, Bursa'nın o dönemdeki dünyada bir ipek ticaret ve sanayii merkezi olarak önemine işaret etmiştir. Bkz. İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 208.
[1633] İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 448.
[1634] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 260.
[1635] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 280- 281.

duydukları ham İran ipeğini Osmanlılar üzerinden temin etmekteydiler.[1636] İran ipeği ticareti, Bursa'nın gelişmesinin ve zenginliğinin en önemli dayanağı haline gelmişti. XVI. yüzyılda Avrupa ipek endüstrisi büyük ölçüde gelişmiş ve Bursa ince İran ipeğinin uluslar arası pazarı haline gelmişti. Öyle ki, XVI. yüzyılda Bursa'da 1.000 civarında[1637] ipek tezgâhı günde 5 ferdello (= 79,821 kg) ipek işlemekteydi. İtalya'da bir ferdello ipek, yetmiş seksen dukalık bir kâr getirmekteydi. Orta büyüklükteki bir kervan yaklaşık 200 ferdello ipek getirmekteydi. Bu bağlamda bakıldığında kazanç gerçekten çok büyüktü. Osmanlılar işledikleri bu ipeğin pazarlamasını yaparak aldığı gümrük vergileri ile ekonomisine büyük kazanç sağlamaktaydılar.[1638]

XVI. yüzyılda Anadolu'da idarî, toplumsal ve ekonomik anlamda büyük sıkıntılara ve kargaşaya neden olan Celalî isyanları ve İran'la yapılan savaşlar, İran'dan ham ipek ticareti ve naklinde kesintilere neden olmuştu. Bunun neticesinde Bursa'da ham ipeğin fiyatları arttığı gibi ipekli dokuma sanayinde üretim ve kâr hacmi de büyük ölçüde düşmüştür. Buna ilaveten Avrupa'nın artan ham ipek talebinin de fiyatları yukarı çekerek yine aynı etkiye neden olduğu ileri sürülmektedir.[1639] XVII. yüzyıl sonlarına kadar İngiltere ve Hollanda'nın ipek ihtiyacının büyük bir kısmı Bursa tarafından temin edilmekteydi. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Hollanda'nın da bu pazara girmesiyle birlikte, el emeğine dayanan ve daha pahalı olan Bursa tekstil ürünleri rekabet dışı kalmaya başladı.[1640] Bu durum zaman içerisinde Osmanlı kesiminde ipekli dokumacılıktan vazgeçilmesine neden olmuş, ipekli dokumacılık gerilerken, kozacılık ve ham ipek satışı ön plana çıkmaya başlamıştır. Böylece Anadolu şehirleri ipekli dokumacılıktan uzaklaşarak hammadde kaynağı bir alan haline gelmeye başlamıştır.[1641] Tüm bu zorluklara rağmen, XVII. yüzyılın ortalarında Bursa'ya İran ham ipeği girmeye devam etmiştir. Bu yüzden ipek ticaretinin hala sıkı devlet kontrolü gerektirecek kadar değerli olduğu söylenebilir. Ancak 1640'larda Bursa artık büyük bir imalat

[1636] Akkuş, agm, s. 3.
[1637] Aynı yüzyılda ipek tezgâhı sayının, dokuma tezgâhlarının yaygınlaşmaya başladığı İstanbul'da 318 olduğu bilinmektedir. Ancak bu dokuma tezgâhlarının sayısının artmasına izin verilmeyerek bir fermanla sayılarının 100 civarında tutulması istenmiştir. Bkz. İnalcık, "Bursa", **DİA**, VI, s. 364.
[1638] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s.
[1639] Kayhan Orbay, "16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmareti'nin Mali Tarihi (1553-1650)", **OTAM**, XXII, Ankara, 2007, s. 127.
[1640] Dörtok-Abacı, agt, s. 62.
[1641] Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İÜİF Yay., İstanbul, 1960, s. 18- 19; Akkuş, agm, s. 3.

merkezi değildir ve tezgâhlarının birçoğu da çalışmamaktadır.[1642] Küresel ve iç gelişmelerle bu dönüşüm XIX. yüzyıla kadar devam etmiş ve bu yüzyılda Bursa ipekçiliğini geliştirmek için çalışmalar yapılmıştır.[1643]

2. BURSA MALİKÂNE MUKATAALARI

2.1. Malikâne Uygulaması Öncesi Bursa'daki Mukataalar (XVI. Yüzyıl)

XVI. yüzyılda Bursa'daki mukataaların birçoğu, zeâmet (niyâbet), ihtisâb, ihzâriye, kapan resimleri, mîzân-ı harîr, gümrük, damga, darbhâne, beytü'l-mâl, yava ve kaçgun, bâc-ı bazâr-ı galle vergileri padişah haslarına bağlı olup, dolayısıyla bu konudaki hizmetler, onun tarafından vazifelendirilen kimseler tarafından yürütülmekteydi. Bursa'nın en büyük ve oldukça fazla gelire sahip olan mukataaları havâss-ı hümâyûna dâhil olduğundan, malikâne sistemi öncesinde bunların iltizama verilmesi ve mültezimleriyle hesaplaşılması için buraya bir Hassâ Harc Emini[1644] tayin edilmiştir. Bu görevli, mukataaların gelirlerini toplar, merkezî hazineye gönderilmesi gereken miktarı yollar, geriye kalan kısmı ile de sarayın masraflarını karşılardı. Zaman zaman da sözünü ettiğimiz mukataaları bizzat kendisi iltizama verirdi.[1645]

Aşağıdaki tabloda XVI. yüzyılda Bursa'nın da içerisinde yer aldığı Hüdavendigar Sancağı'nda bulunan bazı mukataaların bir dökümü yer almaktadır. Tablodaki kayıtlarda görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Hüdavendigar Sancağı'nda; başhâne, bozahâne ve meyhâne gibi ticarî işletmeler; iskele, tuzla, gümrük ve darphaneler; öşür ve çift resmi dışında ihtisâb v.b gibi vergiler; mizan, kapan ve bâc gibi çarşı veya tartı gelirleri başlıca mukataa konularını oluşturmakta ve has, zeâmet ve timar olarak tahsis edilmiş bulunmaktaydılar.

[1642] Suraıya Faroqhı, "Krizler ve Değişim 1590-1699", (çev. Ayşe Berktay), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 632.
[1643] Akkuş, agm, s. 3.
[1644] Bu görevli hakkında detaylı bilgi için bkz. Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu, Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006.
[1645] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 167.

Tablo- 21: XVI. Yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki Mukataalar (H.937/M.1590)[1646]

Mukataanın Konusu	Sancak	Kaza	Kime Ait Olduğu	Sayfa No
Mukataa-i ihtisâb-ı bozahâne, mukataa-i gümrük-i Burusa, mukataa-i darbhâne-i Burusa, mukataa-i pazar-ı galle, mukataa-i yava ve kıbtiyan ve azade, mukataa-i mizan-ı harir der Burusa	Hüdavendigar	Burusa	Hüdavendigar	6
Mukataa-i meyhâne	Hüdavendigar	İnegöl	Hüdavendigar	18
Mukataa-i meyhâne-i Yenişehir ve Kara Kilisa, mukataa-i bozahâne, mukataa-i başhâne, mukataa-i çayır-ı postinpuş, mukataa-i göl	Hüdavendigar	Yenişehir	Padişah	41-42
Mukataa-i bac-ı pazar-ı Geyve, mukataa-i meyhani nefs-i Geyve ve bozahâne	Hüdavendigar	Geyve	Zuama ve sipahiyan	73
Mukataa-i dekâkîn	Hüdavendigar	Beypazarı	Zuama ve sipahiyan	107
Mukataa-i iskele-i Bandırma	Hüdavendigar	Aydıncık (Edincik?)	Padişah	157
An mukataa-i memlaha-i Kızılca Tuzla	Hüdavendigar	Tuzla	Padişah	165

XVI. yüzyılda, yukarıdaki tabloda yer alan mukataaların birçoğu ve daha sonra kurulan mukataalar merkezî otorite tarafından XVII. yüzyılın sonunda malikâne olarak satışa çıkarılmıştır.

2.2. Malikâne Uygulaması Sonrası Bursa'daki Malikâne Mukataalar (1695-1730)

XVIII. yüzyılda, Bursa'daki mukataaların büyük bir kısmı şehrin en önemli gelir kaynağı olan ipeğin ticareti ve üretimiyle ilgiliydi. Buna göre ipek, tezgâhlarda dokunup kumaş haline getirilinceye kadar mîzân emininin, boyama işlemleri

[1646] *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530): Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Defter-i Hâkânî Dizisi: II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 27, Ankara, 1995; Deniz Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", s. 146.

sırasında boyahâne mukataası emininin, dokunmuş olan kumaşların satışı esnasında muhtesîb veya damga eminlerinin denetimi altındaydı. Bunun yanı sıra, ham ipeğin iplik haline çekilme işlemlerinin yapıldığı mancınıklar, dokunan kumaşların perdahtlandığı mengeneler de vergilendirmeye tabi idi. Bursa'daki bu vergilerin her biri zamanla bir mukataaya bağlanmıştı.[1647]

1695 yılında merkezî idare tarafından mukataaların malikâne olarak satışına karar verilmesinden sonra malikâne satışının gerçekleştiği ilk şehirlerden birisi de Bursa olmuştur. Bursa dâhilinde yukarıda sözünü ettiğimiz mukataaların kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla satışı, diğer bölgelerde olduğu gibi hem merkezde hem de mahallinde gerçekleşmiştir. Bursa'nın malî idaresi ve kontrolü de Ankara örneğinde olduğu gibi bir bütün olarak merkezden yapılmaktaydı. İlgili dönemde Bursa şehri dâhilinde malikâneye konu olan mukataalar şunlardı:

Tablo- 22: Bursa'da Malikâne Olarak Satışı Yapılan Mukataalar (H.1106/M.1695-H.1143/M.1730)

İhtisab Mukataası	Mizân-ı Harir Mukataası	Mancınık Mukataası
Mengene Mukataası	Beytülmâl-ı Amme ve Hassa Mukataası	Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası
Damga (Tamga-yı Akmişe) Mukataası	Gümrük (Gümrük-i Kantarîn ve Denkîn) Mukataası	Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası
Bâc-ı Bây-ı Ağnam Serçin ve Derçin Mukataası	Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası	Tahmis-i Kahve Mukataası
Han-ı Cedîd Mukataası	Bâc-ı Kapan Mukataası	Mudanya İskelesi Mukataası
İnegöl Mukataası	Yenişehir Hassı Mukataası	Hisarcık Karyesi Mukataası
Kamışlık Mukataası		

İncelediğimiz 35 yıllık dönemde (1695-1730) Bursa'ya tâbi olan ve yukarıdaki tabloda isimleri verilen mukataalar, - kasr-ı yed, ref ve mahlûlden satışlar da dâhil olmak üzere - taliplilerine malikâne olarak satılmıştır. İlgili dönem içerisinde Bursa'da malikâne olarak satılan mukataaların senelik mallarının akçe ve guruş para birimi ile ifade edildiği görülmektedir. Muaccele bedellerinin ise, yine

[1647] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 261.

Ankara örneğinde olduğu gibi guruş-ı esedî para birimi olarak ödendiği anlaşılmaktadır.

Bursa'da malikâne satışına ilk olarak Bursa kazası konu olmuştur. 13 Zilkade 1108/ 3 Haziran 1697 tarihinde, senelik malı 174.000 akçe malı olan Bursa İhtisab ve Kethüdalığı ve Şemhane ile Mudanya İskelesi ve Tevâbii, 28.000 akçe malı olan Kapan-ı Meyve-i Huşk ve Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası, 3.640 akçe malı olan Han-ı Cedid, 225.800 akçe malı olan Bâc-ı Bazar-ı Galle Mukataası, 80.000 akçe malı olan Bursa Beytülmâl-ı Âmme ve Hassa ve Tevâbii Mukataası, 300.000 akçe malı olan Tamga-yı Akmişe Mukataası, 30.000 akçe malı olan Bâc-ı Bây-ı Ağnâm-ı Serçîn ve Derçîn ve Tevâbii Mukataası, 67.000 akçe malı olan Tahmîs-i Kahve Mukataası ve 1.000 akçe malı olan Tamga-yı Bogası Mukataası, Kapıdağı'nda 2.000 akçe malı olan Kamışlık ve Tevâbii Mukataası, İznik Kazası'nda 16.770 akçe malı olan Hisarcık Karyesi ve Tevâbii Mukataası, Lefke Kazasında 1.200 akçe Han İcaresi Maktu'u ve Göynük Kazası'nda 600 akçe Ahi Çelebi Mezraası Maktu'u olmak üzere senelik 663.810 akçe malı olan toplam 13 mukataanın ocaklık ve iltizamı yapılan müzayede neticesinde 3.000 guruş muaccele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır.[1648]

Çalışmamızın bu bölümünde; Bursa'da 1695-1730 yılları arasında malikâne olarak satışı gerçekleştirilen mukataalar, bu mukataalarda yer alan vergi türleri,

[1648] Medîne-i Burusa'da vâki' senede yüz yetmiş dört bin akçe malı olan ihtisâb ve kethüdâlığı ve şemhane ve bâc-ı iskele-i Mudanya ve tevâbi'î ve yirmi sekiz bin akçe malı olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük kantar-ı Denkîn ve üç bin altı yüz kırk akçe malı olan Hân-ı Cedîd ve iki yük yirmi beş bin sekiz yüz akçe malı olan bâc-ı bâzâr-ı galle ve seksen bin akçe malı olan beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa -i Burusa ve tevâbi'î ve üç yüz bin akçe malı olan tamga-yı akmişe-i mütenevvi'a ve otuz bin akçe malı olan bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tevâbi'î ve altmış yedi bin akçe malı olan tahmîs-i kahve ve bin akçe malı olan tamgâ-yı bogası ve tevâbi'î mukâta'aları ve Kapudağı'nda iki bin akçe malı olan Kamışlık ve tevâbi'î mukâta'âsı ve İznik kazasında on altı bin yedi yüz yetmiş akçe malı olan Hisarcık karyesi ve tevâbi'î mukâta'âsı ve Lefke kazasında bin iki yüz akçe han icâresi maktû'u ve Göynük kazasında altı yüz akçe mezra'a-i Ahi Çelebi maktû'u ki bu cümle on üç kıt'a mukâta'ânın ocaklık ve iltizâmın ve vezâ'ifi ile senede altı yük altmış üç bin sekiz yüz on akçe mal ve zabtı tarihi Mart evvelinden olub beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı münkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emîni Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrin ve kalemiyyesin virüb hesabın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs oldukda mûcibince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûme-i zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).

gelirleri doğrudan merkezî hazineye aktarılan senelik mal ve muacceleleri ile mukataa sahiplerinin kimlikleri üzerinde durulacaktır.

2.2.1. Bursa İhtisab Mukataası

İhtisabın tanımı ve muhteviyatı çalışmamızın üçüncü bölümünde "Ankara İhtisab Mukataası" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde verildiği için burada ayrıca değinmeyeceğiz. Osmanlı Devleti'nde ihtisab, bir yönüyle kamu düzenini sağlamayı görev olarak üstlenmiş bir kurum olarak görünürken, diğer yönüyle devlet maliyesinin bir gelir kaynağı niteliğini de taşımaktaydı.[1649] Diğer birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Bursa'da da ihtisab resmi ve parasal cezalardan oluşan ihtisab gelirleri mukataa haline dönüştürülmüştü. Osmanlılarda üretime dayalı bir mukataa olan Bursa İhtisab Mukataası, padişah hasları arasında yer alan bir gelir kaynağı olup, Bursa hassâ harç eminlerinin nezâretinde işletilmekteydi.[1650] Bu mukataayı işletme hakkına sahip olan kişi aynı zamanda muhtesiplik görevini de üstlenmiş oluyordu. Mukataanın gelir-gider kayıtlarını tutan bir kâtip ile denetim faaliyetlerinde ve vergi tahsili işinde kendisine yardımcı olan bir veya iki kethüda, muhtesiple birlikte çalışan en önemli iki görevliydi. Emin, kâtip ve kethüda, ihtisab mukataasının büro işlerini Ulu Cami yakınında bulunan kiralık bir dükkânda[1651] yerine getirmekteydi. Bu dükkâna yıllık 2.100 akçe kira ödenmekteydi.[1652]

Merkezî otorite, Bursa İhtisab Mukataası'nın gelirleri arasında bulunan ihtisab rüsumu adı verilen bazı vergiler ile şehre giren hububattan, meyveden, undan,

---

[1649] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 138.

[1650] Bursa Hassâ Harç Emini, malî açıdan mültezimlerin amiri olup, her büyük mukataa gibi ihtisab mukataasının da, berat sahibi, yani bizzat padişah tarafından atanmış kâtipleri bulunmaktaydı. Bu hususu dönemin belgelerinden öğrenmekteyiz. Nitekim 992/1584 tarihli bir mahkeme zabtına göre, Bursa'da "*ihtisâb ve beytü'l-mâl ve zeâmet mukâta'alarına … fermân-ı âlişân ile kâbız-ı mâl ve havâle ta'yin olunan … Ali Çavuş*", Bursa Harc Emîni Mehmed Çavuş'un huzurunda, yedi günlük ihtisâb rüsûmunu eski muhtesibin topladığını ve sonra mukâta'ayı bırakıp İstanbul'a gittiğini söyleyerek, "*hâkimü'ş-şer hatmıyle mahtûm olan sandık-ı rüsûmu keşf*" olunmasını istemiş ve "*mahsûl-i ihtisâb zabt olunan sanduğu ve hâlâ ihtisâb mukâta'asına berât-ı hümâyûn ile kâtib olan Mehmed bin Hüseyin'i*" mahkemeye getirtmiştir." Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 240.

[1651] Bu dükkân, 29 Şevval 1003/7 Ağustos 1595 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre aynı tarihte çıkan bir yangında harap olmuştur: " *Sultan Orhan Hân … evkâfından Câmi'-i kebîrin yeni minaresi kurbunda vâki' olan ihtisâb dükkânı ve üç bâb birbirine muttasıl zikr olunan dükkânlar ihrâk olub*…" Ancak bu tarihten yaklaşık bir ay sonraki 5 Muharrem 1004/15 Eylül 1595 tarihli bir belge, yangından hasar gören bu dükkânın yeniden yapıldığını ya da tamir edildiğini ortaya koymaktadır: "*Câmi'-i kebîr evkâfı mütevellisi fahrü'l-a'yân Ahmed Çelebi bin Mustafa, ihtisâb dükkânı yanında olan bir kahvehaneyi, yevmi 21 akçadan*" kiraya vermiştir. Bkz. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 160.

[1652] Bilgin, *age*, s. 86.

odundan ve benzeri maddelerden alınan bâcların ve diğer gelirlerin ihtisab eminleri tarafından ne surette işletildiği, görevlerini ihmal edip etmediğini ve bu gelirlerin miktarını kadılar marifetiyle sürekli kontrole tabi tutmakta ve bunların deftere kaydedilmesini istemekteydi.[1653] İhtisap Mukataası'nın toplumsal düzeni sağlayıcı bir özelliği[1654] olması nedeniyle merkezî idare, mukataayı iltizama verecekleri kişileri seçerken büyük bir titizlik göstermekteydi. Nitekim XVII. yüzyılda Bursa İhtisab Mukataası'nın genellikle Dergâh-ı âli kapıkullarından olan dergâh-ı âlî çavuşlarına, silahdarlara iltizama verildiği görülmektedir. Bu husus, devletin bu konuda gösterdiği hassasiyeti kanıtlar bir nitelik taşımaktaydı.[1655] İhtisab Mukataası'nın genellikle kapıkullarından olan kişilere verilmesi, bu görevin istenilen şekilde yerine getirilmesini ve ihtisab kurallarının eksiksiz bir şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla olduğu kesindir. Bunun iki nedeni bulunmaktaydı. Birincisi, reayanın dirlik ve düzenine zarar gelmesinin önüne geçmek, ikincisi ise, bir gelir kaynağı olan ihtisaba dâhil vergilerden elde edilecek gelir kaybını önlemekti.[1656]

İhtisap kurallarına uygun davranmayan kişilerin, karaborsacıların ve kaçakçıların çekindiği, bazı durumlarda suçluları dayakla cezalandırdığı bilinen ve askerî sınıfa mensup olan muhtesiblerin buna rağmen her zaman güven içinde olmadıkları görülmekteydi.[1657] Öyle ki, 993/1585 tarihli bir belgeden Dergâh-ı âli çavuşlarından Ali Çavuş'un böyle bir muameleye maruz kaldığı görülmektedir. Muhtesib ifadesinde şöyle demekteydi; "… *şehrin eşkıyâsından Kör Cafer, Şaşı Sefer ve Debbağlar Çavuşu Mehmed ve Mü'ezzin Mahmud demekle ma'rûf eşkıyâ kendülere muvâfık ba'zı şakîler ile gelüb ihtisâb dükkânın basub seninle da'vâmız vardır, gel kadıya varalum, deyu enva' hakaretle mahkemeye alub gidüb mahkemeye vardıkdan sonra mahkemeyi basub dahi mahkeme içinde muhkem darb edüb ferâcem*

[1653] "Bundan akdem bin yüz altı senesinde medîne-i mezbûrede vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tevâbi'i mukâta'âları bervech-i emânet zabt iden Ali Bey mukâta'ât-ı mezbûreler malından teslîmât ve havalâtı verdiği akçe ekall-i kâlîl ve asıl mallarına ziyâde kesr ve noksan tertîb idüb merkûmun sene-i mezbûrede zikr olunan mukâta'âtlardan rüsûmât ve mahsûlât ve gerek vâki' olan beytü'l-mâllardan ne mikdâr akçe cem' u tahsîl eylemişdir yerlü yerinde sıhhat ve hakîkat ile ta'arruz ve vukû'u üzere müfredâtıyla defter olunub der-sa'âdetime 'arz u i'lâm olunması ehemm ve mukteza olmağın …", Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 3 (Tarih: 7 Şaban 1107/12 Mart 1696).

[1654] Osmanlılarda ihtisab işlerini yürüten ve daha ziyade kadıya bağlı olarak çalışan muhtesipler, ihtisâb vergilerini topladıkları için bu yönüyle maliyeyi ilgilendirirken, aynı zamanda sanat ve ticaret hayatını düzenleyen bir görevli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 97.

[1655] Bilgin, *age*, s. 87. XVI. yüzyılın sonlarında da Bursa İhtisab Mukataası'nın kapıkullarına iltizamen verildiği görülmektedir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 241- 242.

[1656] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 162.

[1657] Bilgin, *age*, s. 87.

ve kaftanım pâre pâre eyleyüb küllî hakaret eylediler."[1658] Benzerine belgelerde sık rastlanmayan bu olayın neden kaynaklandığı bilinmemekle birlikte bu türden muhtesibe yapılan davranışlar şiddetle cezalandırılmaktaydı.

Daha önce de belirttiğimiz üzere ihtisab mukataaları fazla gelir getirdiklerinden dolayı ya doğrudan doğruya havâss-ı hümâyûna, yani merkezî hazineye bağlanmışlar, ya yüksek rütbeli devlet görevlilerine has olarak verilmişler, ya da genellikle iltizama verilmek suretiyle işletilmişlerdir. Nitekim malikâne uygulamasına geçilmeden önce Bursa ihtisab mukataasının da havâs-ı hümayunun gelir kaynakları arasında olduğu görülmektedir. Bursa İhtisab Mukataası'nı iltizamen uhdesine alanlar genellikle bir peşin ödeme yapmaktaydılar.[1659] Peşin, bazen nakit olarak merkezî hazineye veya Hassâ Harç Eminlerine teslim edilmek üzere taahhüt edildiği gibi bazen de belli bir meblağ karşılığında değerinden daha düşüğe kumaş almak şeklinde olmaktaydı. Nitekim 1603 yılında Bursa İhtisab Mukataası'nı iltizamen uhdelerine alan iki sipahi oğlanının iltizam şartları arasında "… *hassa harca bervech-i peşîn değer-bahâsından yüzer akça noksan üzere kırk bin akçalık kumaş*…" almak bulunmaktaydı.[1660]

Bursa İhtisab Mukataası'nın XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın sonlarında iltizam sürelerinin üç (bir tahvil dönemi) ila altı yıl (iki tahvil dönemi) arasında olduğu görülmektedir. Yüksek bir gelire sahip olması nedeniyle havâss-ı hümâyûna bağlanan Bursa İhtisab Mukataası'nın, 1 Şaban 996/26 Haziran 1588 tarihinden itibaren üç yıla 507.140 akçeye Davud Çavuş bin Hasan adlı birisine iltizam edildiği anlaşılmaktadır. Ancak tahvil süresi sona ermeden, henüz mukataayı bir yıl yedi ay tasarrufunda bulundurduğu sırada, bu defa Mehmed Çavuş bin Mustafa adlı bir başka kişiye yine 1 Şaban 996/26 Haziran 1588 tarihinden geçerli olmak üzere iki tahville, yani altı yıllığına 1.084.000 akçeye mukataayı deruhde ettiği görülmektedir.

[1658] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 163.

[1659] "Bursa'da vâki' ihtisab ve bâc-ı bazar-ı galle ve kapan-ı meyve-i huşk ve Kapıdağı'nda Kamışlık ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnam serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve İznik kazasında karye-i Hisarcık ve tamga-i bogasi ve İcâre-i Han ve Göynük kazasında mezra'a-i Ahi Çelebi ve tevâbi'i mukata'âlarının senevî mal-ı iltizâmı beş yük seksen bin yüz yetmiş akçeye ve mukata'a-i mezbûrelerin üç yük akçesi vezâyif-i ihracât ve iki yük seksen bin yüz yetmiş akçesi irsâliye olub ve zaman-ı zabtları dahi Mart ibtidasından olduğu derkâr olundukda malına iki yüz guruş zam ve senevî malı altı yük dört bin yüz yetmiş akçeye olmak üzere *bin guruş peşin ile* berât-ı 'âlişânım virilmek bâbında …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 33 (Tarih: 20 Safer 1128/14 Şubat 1716).

[1660] Bilgin, *age*, s. 87, 139 no'lu dipnot.

Mukataa, 2 Zilkade 1000/9 Eylül 1592 tarihinde Dergâh-ı âli çavuşlarından Ömer Çavuş'a altı yıllığına 1.284.280 akçeye iltizam edilirken, yaklaşık bir buçuk yıl sonra 1.400.000 akçeye Bursalı Bostan'ın uhdesine verilmiştir. Ancak kısa bir zaman sonra mukataa 17 Ramazan 1003/26 Mayıs 1595 tarihinde yeniden Ömer Çavuş'a geçmiştir. Bursa İhtisab Mukataası, 1 Muharrem 1028/19 Aralık 1618 tarihinden itibaren ise üç yıllığına 570.000 akçeye Silahdârlar Bölüğü'nden Mustafa'ya iltizamen uhdesine verilmiştir. Ancak Mustafa, mukataanın muhasebesini vermediğinden dolayı mukataa bir yıl sonra 1 Muharrem 1029'da İbrahim adlı birine aynı şartlarda iltizama verilmiştir.[1661]

2.2.1.1. Bursa İhtisab Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Bursa İhtisab Mukataası'nın XVII. yüzyılın sonlarında emâneten tasarruf olunduğu görülmektedir. Mukataanın, Bursa kadılarına ve mukataat tahririne emin olan görevliye yazılan 7 Şaban 1107/12 Mart 1696 tarihli bir hükümden Ali Bey adlı bir kişi tarafından emâneten zapt ettiği anlaşılmaktadır.[1662] Bursa İhtisab Mukataası, bu tarihten yaklaşık bir buçuk yıl sonra mülhakatıyla birlikte 13 Zilkade 1108/ 3 Haziran 1697 yılında malikâneye dönüştürülmüştür. Bursa Sancağı'na bağlı olan İhtisab Mukataası ve mukataanın XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki işleyişine dair bilgileri mukataa defterlerinden, berat tezkirelerinden ve muhtelif belge tasniflerinden takip edebilmekteyiz. Buna göre, senelik malı 174.000 akçe malı olan Bursa İhtisab Mukataası, 1697 yılında yapılan müzayede sonucunda mülhakatıyla birlikte merkezî hazineye 3.000 guruş muaccele ödemek şartıyla Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır.[1663]

[1661] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 241- 242.

[1662] " Bundan akdem bin yüz altı senesinde medîne-i mezbûrede vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tevâbi'i mukâta'âları bervech-i emânet zabt eden Ali Bey mukâta'ât-ı mezbûreler malından teslîmât ve havalâtı virdiği akçe ekall-i kâlîl ve asıl mallarına ziyâde kesr ve noksan tertîb idüb …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 3 (Tarih: 7 Şaban 1107/12 Mart 1696).

[1663] Medîne-i Burusa'da vâki' senede yüz yetmiş dört bin akçe malı olan ihtisâb ve kethüdâlığı ve şemhane ve bâc-ı iskele-i Mudanya ve tevâbi'î ,,,, zabtı tarihi Mart evvelinden olub beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı münkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emîni Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar etmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs oldukda mûcibince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûme-i zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698); "… sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere ve mukâta'a-i mezbûrun mâl-ı mîrîsin teslîm-i hazîne ve kalemiyyesin edâ ve muhasebesin mahallinde görmek şartıyla Mehmed ve Mustafa nâm kimesnelere mâlikâne berâtı

Bursa İhtisab Mukataasının mülhakatıyla birlikte 1111/1699-1700 tarihinden itibaren Sabık İstanbul Cizyedarı Halil ve oğlu Mehmed'in müştereken uhdelerinde olduğu görülmektedir.[1664] Bundan yaklaşık beş yıl sonra Halil ve oğlu Mehmed, Bursa'da 15.100 akçe yazısı ve senelik malı 6 yük 60.170 akçe olan mukataayı, Mehmed adlı birine 6.000 guruş mukabilinde kasr-ı yed etmişler ve Mehmed'e merkezî otorite tarafından 1116 Mart ibtidâsından tasarruf etmek üzere malikâne beratı verilmiştir.[1665] Ancak 20 ay sonra Halil yeniden malikâneyi tasarruf etmek için müdahalede bulunmak istemiş, bunun üzerine Mehmed, Divân-ı Hümâyûn'a müracaat etmiştir. Bunun üzerine merkezî otorite mukataa defterlerini tetkik ederek Halil ve oğlunun müdahaleden men edilmesini ve malikânenin Mehmed üzerinde kalmasını kararlaştırmıştır.[1666] Malikâne mutasarrıfı Mehmed,

---

virildiği defterde mastûr olub…", Bkz.BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698); "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve tevâbi'i mukâta'âsının senede malı yüz yetmiş dört bin akçeye olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 51 (Tarih: Gurre-i Zilkade 1109/ Mayıs 1698).

[1664] "… Bursa'da vâki' ihtisâb ve tevâbi'i mukâta'ası sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla Halil zîde mecduhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr olunduğu derkenâr olundu imdi der-kenârı mûcibince 'amel oluna …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 116 (Tarih: 2 Rebiülahir 1116/ 4 Ağustos 1704); "Sâbık İstanbul cizyedârı olan Halil zîde mecduhu Der-sa'âdetime 'arzuhâl idüb Bursa'da vâki' bundan akdem bervech-i mâlikâne mutasarrıf olduğu ihtisâb ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssâ ve bâc-ı bazâr-ı galle ve sâ'ir tevâbi'î mukâta'âtı malından …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 134 (Tarih: 22 Şaban 1117/ 9 Aralık 1705); "Sâbık İstanbul Cizyedârı Halil ve oğlu Mehmed bervech-i iştirâk ve bervech-i mâlikâne mutasarrıf oldukları Bursa ihtisâb ve tevâbi'i mukâta'âları …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 153 (Tarih: 27 Zilhicce 1117/ 11 Nisan 1706).

[1665] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'î mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defter mastûrdur …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/ 3 Haziran 1705); "Mehmed zîde kadruhû dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhâl olunub Sâbık İstanbul Cizyedârı Halil ve oğlu Mehmed bervech-i iştirâk ve bervech-i mâlikâne mutasarrıf oldukları Bursa ihtisâb ve tevâbi'î mukâta'âların yirmi ay mukaddem bana altı bin guruş mukâbelesinde hüsn-i ihtiyârlarıyla kasr-ı yed idüb Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri imzasıyla ferâgât eyledikleri verilen hüccet-i şer'iyye mûcibince yedime bervech-i mâlikâne mutasarrıf olunmak üzere berât-ı 'âlîşân verilüb …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 153 (Tarih: 27 Zilhicce 1117/ 11 Nisan 1706).

[1666] "… mukâta'a-i mezbûrun yüz on altı ve yüz on yedi seneleri kalemiyyelerin teslîm eyledüğümden sonra bir sene zabt idüb mâl-ı mîrîsin tamamen edâ eyledüğümden mâ'adâ yetmiş bin akçe malım mîrîye gitmeyüb müdâhale olunmak îcâb eylemez iken şimdi mezbûr Halil şirrete sülûk ve mukâta'ayı ? ve isterim deyu rencide ve ta'cîzden hâlî olmadığın bildirüb mezbûrların kasr-ı yed ve ferâğlarından yedime verilen berât-ı 'âlîşândan Bursa kaleminden derkenâr olunub yedinde olan hüccet-i şer'iyye ve berât-ı 'âlîşân mûcibince zabt itdirilüb ol-vechle rencîde olunmamak bâbında emr-i şerîf ricâ eylediği ecilden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda vech-i meşrûh üzere mukâta'ât-ı mezbûrlara bervech-i iştirâk mâlikâne mutasarrıf olan Halil zîde kadruhû ve oğlu Mehmed mukâta'ât-ı mezkûreyi hüsn-i rızâ ve ihtiyârlarıyla Mehmed nâm kimesneye bedel-i ma'lûm mukâbelesinde ferâğ ve kasr-ı yed idüb asıl berâtların virdiklerin sadreyn ve muhazırîn imzâlarıyla mümzâ-i hüccet-i şer'iyye olunmakla asıl berâtı zabt olunub telhîsi ve fermân-ı 'âlî mûcibince bin yüz on altı Martı ibtidâsından zabt eylemek üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği

bundan bir yıl sonra mukataayı 1117 senesi Mart ibtidâsından itibaren zabt etmek üzere yarı hissesini Ömer adlı birine kasr-ı yed etmiş ve bu tarihten itibaren Ömer'e malikâne beratı verilmiştir. Böylece Bursa İhtisab Mukataası'nın tasarrufu müştereken bu ikisinin iltizamında kalmıştır.[1667]

Mukataa defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla senelik 6 yük 60.000 akçe malı olan Bursa İhtisab Mukataası'nın dört yıl sonra yani 1121/1709 yılında malikâne olarak İbrahim Ağa'nın iltizamında olduğu tespit edilmiştir.[1668] 1126/1714 yılında ise, 3 yükü vezâyif-i ihracat ve 2 yük 80.170 akçesi irsaliye olmak üzere senelik malı 5 yük 80.170 akçe olduğu anlaşılan mukataanın 1.000 guruş peşin ve 2.740 guruş muaccele ile bervech-i malikâne İbrahim Bey ile Mehmed Ağa'nın müştereken uhdelerinde olduğu görülmektedir.[1669] Mukataa, 1128/1716 yılında Elmas Mehmed Paşa ve Mehmed Bey'in müştereken uhdesindedir.[1670] Bursa İhtisab Mukataası 1128/1716 tarihinde, imparatorluğun genelindeki malikâne mukataaların olduğu gibi malikâneliği ref olunmuş ve iki yıl sonra malına 24.000 akçe zam olunarak

---

defterde mastûr olunub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 153 (Tarih: 27 Zilhicce 1117/ 11 Nisan 1706).

[1667] "… ba'dehû bin yüz on yedi senesi Martı ibtidâsından mezbûr Mehmed nısf hissesin Ömer zîde kadruhûya kasr-ı yed idüb telhîs ve fermân-ı 'âlî mûcibince mâlikâne berâtı virildüği defterde mastûr ve mukayyed olduğu derkenâr olunub 'arz olundukda imdi yedinde olan berâtı mûcibince zabtına aherden bir ferd dahl eylemeye deyu fermân-ı 'âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf virilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 153 (Tarih: 27 Zilhicce 1117/ 11 Nisan 1706).

[1668] "Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân zîde mecduhû dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa ihtisâbı ve tevâbi"î mukâta'âsı senede altı yük altmış bin akçe mal ile bervech-i mâlikâne İbrahim zîde mecduhûnun 'uhdesinde olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 232 (Tarih: 3 Cumaziyelevvel 1121/ 11 Temmuz 1709).

[1669] "Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân El-hac İbrahim ve Mehmed zîde kadruhümâ dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa'da vâki' senede beş yük seksen bin yüz yetmiş akçe malı iltizâmı olan ihtisâb ve kapan-ı meyve-i huşk ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn tahmîs-i kahve ve tevâbi'î mukâta'âları İbrahim Bey ile Mehmed Ağa'nın mâlikâne 'uhdelerinde mukayyed …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 350 (Tarih: 21 Ramazan 1126/ 30 Eylül 1714); "… hazine-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vaki' ihtisab ve bâc-ı bazâr-ı galle ve kapan-ı meyve-i huşk ve Kapıdağı'nda Kamışlık ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnam serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve İznik kazasında karye-i Hisarcık ve tamga-i bogasi ve İcâre-i Han ve Göynük kazasında mezra'â-i Ahi Çelebi ve tevâbi'i mukata'âlarının senevî mal-ı iltizâmı beş yük seksen bin yüz yetmiş akçeye ve mukata'â-i mezbûrelerin üç yük akçesi vezâyif-i ihracât ve iki yük seksen bin yüz yetmiş akçesi irsâliye olub ve zamân-ı zabtları dahi Mart ibtidâsından olduğu derkâr olundukda malına iki yüz guruş zam ve senevî malı altı yük dört bin yüz yetmiş akçeye olmak üzere bin guruş peşin ile berât-ı 'âlişânım virilmek bâbında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince berât-ı 'âlişânım virilmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i padişahânem zuhûra getürüb iş bu bin yüz yirmi sekiz senesinde vaki' olan Mart ibtidâsından bir sene tamamına değin zabtı içün iş bu berât-ı hümayûn-ı sa'adet-makrûnu virdim …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 33 (Tarih: 20 Safer 1128/14 Şubat 1716).

[1670] "… hazine-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'â defterlerine nazar olundukda İbrahim'in biraderi Elmas Mehmed Paşa ve Mehmed Bey zîde mecduhûmâ uhdelerinde olan Bursa ihtisabı ve tevâbi'i mukata'âsının 128 senesi malından gayrı ez-teslimat 4.170 akçe zimmeti olduğu defterde mestûrdur deyu derkenâr olundukda …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 90 (Tarih: 6 Safer 1130/9 Ocak 1718).

1130/1718 senesinde yarı muaccelesi olan 1.370 guruş karşılığında ve yine eski malikâne mutasarrıfları olan İbrahim Bey ile Mehmed Ağa'nın tasarrufuna verilmiştir.[1671] Gurre-i Zilkade 1133/ Ağustos 1721 tarihinde malikâne mukataanın nısf hissesine sahip olan ortaklardan İbrahim Bey'in ölümü üzerine mahlûl (boş) kalan mukataa bu tarihte yeniden müzayedeye çıkarılmıştır. Yapılan müzayede neticesinde 3.750 guruş muaccele mukabilinde Niğdeli El-hâc Ali üzerinde karar kılınmış ve mukataanın senelik 6 yük 4.170 akçe malını eda edip her yıl kalemiyyesin verip hesabını gördükten sonra her yıl dört taksit ile müşterekiyle birlikte Hazine-i Âmire'ye ödemek koşuluyla kendisine malikâne beratı verilmiştir.[1672] Mukataanın 1136/1724 yılında halen Mehmed Ağa ve Niğdeli El-hâc Ali'nin ortaklaşa uhdesinde olduğu belgelerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.[1673] Mukataanın daha sonraki iltizam dönemine dair incelediğimiz defterlerde bir kayıt tespit olunmamıştır.

Tablo- 23: Bursa İhtisab Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1108/M.1697-1698 - H.1136/M.1724-1725)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
13 Zilkade 1108/ 3	174.000	3.000	DBRM-d 24303, s. 47; DBRM-d

[1671] "İhtisab-ı Bursa ve tevâbi'î voyvodoları mukata'âları mutasarrıfâtı El-hâc İbrahim zîde ve Mehmed'in 2.740 guruş mu'accele ile üzerlerinde iken 1128 senesinde malikâne kaydı ref' olundukda 24.000 akçe zam ile iltizâm üzere virilmekle bu defa şeref sudûr bulan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn mûcibince îfâsı içün istid'â-yı 'inâyet eylemekde nısf mu'accelesi olan 1.370 guruşı teslîm-i hazine eylemek üzere 130 senesinde ibkâ ve şurût-ı mukarresiyle malikâne berâtı virilmek babında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince malikâne berâtı virilmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i padişahânem zuhura getürüb 1130 senesinde vaki' olan Mart ibtidâsında bu berât-ı hümayûn-ı sa'adet-makrûnı virdim …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 76 (Tarih: 2 Receb 1129/12 Haziran 1717).

[1672] "Senevî altı yük dört bin yüz yetmiş akçe malı ve zamân-ı zabtı Mart ibtidâsından olan ihtisâb-ı Burusa ve tevâbi'-i mukâta'âsının nısfına mâlikâne mutasarrıfı İbrahim Bey fevt olmağla mahlûlünden bundan akdem beyne'n-nâs defa'âtle müzâyede ve rağbâtı inkıtâ'ından sonra üç bin yedi yüz elli guruş mu'accele ile Niğdeli El-hâc Ali zîde mecduhû üzerinde karar ve müteveffâ-yı merkûmun oğlu ve tâlib-i âheri keff-i yed itmekle beher sene malın edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bin yüz otuz üç senesinden mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs mûcibince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve mu'accelesi olan meblağ-ı mezbûru teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediği bin yüz otuz üç senesi Zilka'desi'nin gurresi günü tarihiyle müverrâh sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum virilmeğin bu berât-ı hümâyûnu virdim …" Bkz. BOA, KK 186, s. 321 (Tarih: 20 Cumaziyelevvel 1133/19 Mart 1721).

[1673] "… hazine-i âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük dört bin yüz yetmiş akçe mal-ı iltizâmı olan ihtisab ve tevâbi'i mukata'aları sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı sa'adet-makrûn mûcibince bervech-i malikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed ve El-hâc Ali zîde mecduhumâların 'uhdelerinde olduğu derkenâr olunduğu 'arz olundukda …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 202 (Tarih: 20 Cemaziyelahir 1136/16 Mart 1724).

Haziran 1697			24303, s. 51.
1111/1699-1700			DBRM-d 24303, s. 116; DBRM-d 24303, s. 134; DBRM-d 24303, s. 153.
1116/1704	660.170	6.000	DBRM-d 24303, s. 131; DBRM-d 24303, s. 153.
1121/1709	660.000		DBRM-d 24303, s. 232.
1126/1714	580.170	2.740	DBRM-d 24303, s. 350; MAD 9506, s. 33.
1130/1718	604.170	1.370	MAD 9506, s. 76.
Gurre-i Zilkade 1133/ Ağustos 1721	604.170	3.750	KK 186, s. 321.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1108/1697-1698-1136/1724-1725 tarihleri arasında Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Bursa İhtisab Mukataasının merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı en yüksek 660.170 akçe idi. Bu mukataalardan elde edilecek muaccele bedeli ise, toplam 16.860 guruş idi. Bu verilere göre, ilgili dönemde Bursa İhtisab Mukataası'nı malikâne olarak tasarruf etmek isteyenlerin 16.860 guruş muaccele bedelini merkezî hazineye peşin olarak ödemeleri gerekiyordu. Bursa İhtisab Mukataası'nın yapılan müzayede ile satışı neticesinde malikâneciler, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini ise doğrudan Hazine-i Âmire'ye yapmışlardır.

Mukataa defterlerinde yer alan berat ve nişan kayıtlarından ilgili dönem içerisinde Bursa İhtisab Mukataası'nı tasarruf eden malikâne sahiplerinin kimliklerini de tespit etmek mümkün olmuştur. Bu dönemde, Bursa'da malikâne olarak müzayedeye çıkarılan Bursa İhtisab Mukataası'na yatırım yapan malikâneciler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo-24: Bursa İhtisab Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1108/M.1697-1698 - H.1136/M.1724-1725)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
13 Zilkade 1108/	Odun Emini Halil'in		DBRM-d 24303, s. 47;

3 Haziran 1697	oğulları Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 51.
1111/1699-1700	Sabık İstanbul Cizyedarı Halil ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 116; DBRM-d 24303, s. 134; DBRM-d 24303, s. 153.
1116/1704	Mehmed	Kasr-ı yed	DBRM-d 24303, s. 131; DBRM-d 24303, s. 153.
1117/1705	Mehmed ve Ömer	Kasr-ı yed	DBRM-d 24303, s. 153.
1121/1709	İbrahim Ağa		DBRM-d 24303, s. 232.
1126/1714	Elhâc İbrahim ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 350; MAD 9506, s. 33.
1128/1716	Elmas Mehmed Paşa ve Mehmed		MAD 9506, s. 90.
1130/1718	Elhâc İbrahim ve Mehmed	Ref	MAD 9506, s. 76.
Gurre-i Zilkade 1133/ Ağustos 1721	Mehmed Ağa ve Niğdeli El-hâc Ali	Mahlûl	KK 186, s. 321.

İncelediğimiz dönemde, Bursa İhtisab Mukataası 9 defa malikâne satışına konu olmuştur. Bunlardan 2'si kasr-ı yed**,** 1'i malûl ve 1'i ise ref üzere satıştır. Senelik mallarının toplamı 174.000 ila 660.000 akçe arasında olduğu görülen Bursa İhtisab Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele ödemesinin ise toplam 16.860 guruş olduğu tespit edilmiştir. Üzerinde çalıştığımız söz konusu dönemde (1695-1730), Bursa İhtisab Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 10 kişinin malikâneci olarak yatırım yapmışlardır. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikânecilerden 2'si askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâneciler, tabloda da görüldüğü üzere Sabık İstanbul Cizyedarı Halil ve Elmas Mehmed Paşa'dır. Kalan 8 malikâneci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişiler olup isimlerinin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Askerî zümre malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 20 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 80'dir. Askerî zümreye mensup olan kişilerin, mukataa için ödediği muaccele miktarı defterlerde kayıtlı olmayıp, sivil zümreye mensup olan

8 malikânecinin ise merkezî hazineye 16.860 guruş muaccele bedeli ödediği tespit edilmiştir.

İncelediğimiz dönem içerisinde, Bursa İhtisab Mukataası'nı 2 malikâneci tek başına, 7 malikâneci ise ortaklık yoluyla tasarrufuna aldığı görülmektedir. Tek başına malikâne sahibi olanların toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 22,2 iken, ortaklaşa malikâne sahibi olanların oranı ise % 77,8'dir. Tek başına malikâne deruhte edenlerin merkezî hazineye ödedikleri muaccele miktarı toplam 6.000 guruş iken (bu meblağ sadece Mehmed adlı kişinin ödediği miktardır) ortaklık yoluyla deruhte edenlerin ödedikleri muaccele bedeli toplam 10.860 guruştur. Tek başına deruhte edilen malikânelere yatırılan muaccele bedeli, toplam muaccelenin yaklaşık % 35,5'ine karşılık gelmektedir. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin muaccele bedeli ise yaklaşık % 64,5'lik bir yer kaplamaktadır.

Defterlerdeki kayıtlar, Bursa İhtisab Mukataasını ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak imkânı da vermektedir. Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 2 olup toplam malikânecilerin % 28,5'ini oluşturmaktadır. Diğer taraftan sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 5 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise % 71,5'tir. İlk gurubun (askerî zümre) kontrol ettiği malikâne mukataanın, senelik malları itibariyle değeri ve muaccele bedeli kayıtlarda bulunmamaktadır. İkinci gurubun (sivil zümre) kontrol ettiği malikânelerin değeri ise 174.000-604.170 akçe olup, toplam muaccele tutarı ise yine 10.860 guruştur.

Mukataaya dair genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, söz konusu dönemde Bursa İhtisab Mukataası'nı, daha çok sivil zümre malikânecilerin satın aldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden sivil malikânecilerin askerî olanlara kıyasla daha fazla sayıda oldukları görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde mukayese edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Bursa İhtisab Mukataası'nı malikâne olarak deruhte edenler arasında ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Bursa İhtisab Mukataası malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman

olup, gayrimüslim malikâneciye tesadüf olunmamıştır. Yine bu dönemdeki malikânecilerin de tamamı erkek olup, kadın malikâneci tespit edilmemiştir.

2.2.2. Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası

2.2.2.1. Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

Mizân-ı harîr, ipek kapanı yerine kullanılan bir tabirdir. Mizân, terazi ya da tartı manasına geldiği gibi kapan da büyük terazi, kantar demektir.[1674] Bu bağlamda mizân-ı harîr, satılmak üzere getirilen ipeğin ve kumaşların tartılıp yük veya batman[1675] hesabı ile resim ve bâc alındığı yerdir.[1676] Fatih Kanunnamesi'ne göre, kumaş yükünden iki akça alınıyordu.[1677] Mizân-ı Harîr Mukataası, gelirleri açısından Bursa'daki en büyük mukataalardan birisiydi. Bu nedenle de "*mukataa-i cesîme*" olarak adlandırılmaktaydı. Mukataanın gelirleri arasında Bursa ve İstanbul'un ipek mîzânı vergileri ile Bursa'nın darphâne, gümüş yasakçılığı (yasakıyye-i nukre-i sîm) ve kassâbiye vergi gelirleri önemli yer tutmaktaydı.[1678] Bu mukataa, şer'iyye sicillerinde[1679] ve mukataa defterlerinde de büyük vergi dilimi olarak tanımlanmakta ve gelirlerinin çoğunun "şehrî ta'bîr olunan"[1680] yerli üretim ile İran'dan gelen ipeğe dayandığı açıklanmaktadır. Ayrıca bu mukataa, Bursa ile birlikte İstanbul, Edirne,

---

[1674] Mehmet Zeki Pakalın, "Mizan-ı Harir", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 548.

[1675] Yerine ve malına göre iki okkadan altı okkaya kadar olan ağırlık ölçüsüne verilen isimdir. XVI ve XVII. yüzyıllarda yazılan müfredat kitaplarında batmanın ölçüsü 266 dirhem iken, Türkiye'de ticarette kullanılan batman 6 okka, Kırım'da 425 kilo ve İran'da ise 2,9 kilo idi. Bkz. Pakalın, "Batman", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 174. Batmanın diğer ölçülerle olan karşılı ise şu şekildedir: Batman (standart)= 72 litre= 7200 dirhem=23.094 kilogram, İpek için; Musul: 800 dirhem= 2,566 kilogram, Bursa (15. Yüzyıl): 15-16 okka= 19,245- 20,28 kilogram. Bkz. İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Taşra Yönetimi Sancak Kanunnâmelerinden Örnekler* (*Rodos, Prizrin, İskenderiye, Çemişgezek, Antep, Kütahya ve Tarsus Kanunnâmeleri*), Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2016, s. 104.

[1676] İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 215. Kanunnamelerdeki, ipek ve kumaşların tartılmasından sonra alınan vergiler hakkındaki hükümler için bkz. Anhegger-İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî,* s. 41- 44.

[1677] "*… Ve mutlaka hazîne-i âmireme akça teslîm olundukda, bin akçadan yirmi akça kesr-i mîzân alalar*…" Bkz. Fatih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 21.

[1678] Bilgin, *age*, s. 76.

[1679] "*… Mîzân-ı Harîr-i Burusa ve tevâbi'i mukataası, mukataat-ı cesîmeden olub ekser irâdı harîr-i şehrî ile diyâr-ı Acem'den gelen harîrden hâsıl olur*…" Bkz. Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 261.

[1680] "Bursa'da *şehrî ipek çekicü zımmi taifesi* divân-ı hümayûnuma 'arz-u hâl idüb Bursa'da vâki' şehrî ipek çeküb yoklanırlar iken …" Bkz. MAD 9506, s. 149 (Tarih: 18 Ramazan 1133/13 Temmuz 1721).

Selanik ve İzmir'in çevrelerinde satılan ipekten alınan vergileri de kapsamaktaydı.[1681]

Mizân-ı Harîr Mukataası'nın yönetim işleri Bursa'daki Koza Hanı[1682] veya İpek Hanı[1683] olarak da bilinen Acem Hanı'nda gerçekleştirilmekteydi.[1684] Evliya Çelebi, 1050 (1640) yılında ziyaret ettiği Bursa'daki eski eserler hakkında bilgi verirken Koza Hanı adını vermemekte, ancak Pirinç Hanı'ndan sonra bir Acem Hanı'ndan bahsetmektedir. Acem Hanı'nda Azerbaycan ve İran'dan gelen tüccarlar kaldığı gibi ipek tüccarlarından gümrük alan mizân-ı harîr emininin makamı da burası idi.[1685]

Bursa'ya gelen kervanlar yüklerini bezzâzistan'a indirmek mecburiyetindeydiler. Bezzâzistanda mîzâna konulan ipekten gereken vergi alınır ve yükün sahibine bir tezkire verilerek ipeğin ve verginin miktarı belirtilirdi. Bu bilgiler ayrıca mizan defterine[1686] de kaydedilirdi.[1687] Nitekim Osmanlı Devleti'nde ipek ticareti diğer tüm ticari emtiaların alım satımında olduğu gibi belli kurallara bağlanmıştı. Merkezî otorite tarafından çıkarılan yasalarla ipek üretimi ve alımı-

[1681] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 261. Mukataa defterlerindeki kayıtlardan, bu husus mizân-ı harîr mukataasının şartları arasında yer almaktaydı: "…hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' mîzân-ı harîr ve İzmir ve İstanbul ve tevâbi'i mukâta'âsına şâyi' şart-ı sâbık mûcibince tüccar tâ'ifesine getürdükleri harîrleri İzmir'e ve Anadolu'ya ve Rumeli iskelelerine ve ba'zı yerlere getürürler ise Bursa'da alındığı minvâl üzere resm-i mîzânları alına ve resmi virilmeyince aher yere götürmeyeler ve sefînelere tahmîl olunmaya…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 50 (Tarih: 27 Şevval 1109/ 8 Mayıs 1698).

[1682] Koza Hanı, XV. yüzyılın sonlarına doğru II. Bayezid tarafından yaptırılan ve Bursa'nın merkezinde Çarşı bölgesindeki Ulu Cami ile Orhan Gazi İmareti arasında bulunan bir handır. Eski kaynaklarda adı Yeni Han, Beylik Hân-ı Cedîd-i Âmire, Hân-ı Cedîd-i Evvel, Simkeş, Sırmakeş Beylik Kervansaray şeklinde de geçmektedir. Bazı kaynaklarda İpek Hanı olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. Semavi Eyice, "Koza Hanı", **DİA**, XXVI, Ankara, 2002, s. 231.

[1683] İpek Hanı, Bursa il merkezinde Ulu Cami'nin kuzeyinde ve bu yapı ile İvaz Paşa külliyesi arasında bulunmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı padişahı Çelebi Mehmet tarafından Yeşil Cami Külliyesi'ne gelir sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. İpek Hanı'nın yakınında bir külliye inşa eden ve Yeşil Cami Külliyesi'nin de mimarı olan Hacı İvaz Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Eski İpek Hanı, Yeni İpek Hanı gibi isimlerinin yanı sıra, Sultan Hanı, Faytoncular Hanı ve Arabacılar Hanı gibi isimlerle de anılan yapının asıl adı burada ipek ticareti yapıldığını göstermektedir. Bkz. Enis Karakaya, "İpek Hanı", **DİA**, XXII, Ankara, 2000, s. 368.

[1684] Bilgin, *age*, s. 77.

[1685] Karakaya, "İpek Hanı", **DİA**, XXII, s. 232.

[1686] Devletin gelir ve giderlerini toplu halde gösteren defterlere verilen isimdir. Devletin genel malî durumunu ortaya koyan bu defter, ruznamçe kaleminde tutulduğu gibi diğer devlet kurumlarında da bu isimle defterler tutulmaktaydı. Bkz. Pakalın, "Mizan Defteri", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 548.

[1687] İnalcık, "İpek", **DİA**, XXII, s. 363. Mesela, Bursa Kadısı'na merkezden yazılan bir hükümde, Hüdavendigâr Sancağı'na bağlı kasaba ve köylerde mancınıklardan hâsıl olan ipeğin mizana vezn olunmadıkça satılmaması ve her mancınık başına bir guruş tahsil edilip bundan fazlası alınmaması hususunun mizan defterlerine kaydedilmesi istenmekteydi. Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 216 (Tarih: 3 Cemaziyelahir 1120/ 20 Ağustos 1708).

satımı bu kurallar çerçevesinde yapılmaktaydı. Çoğunlukla Bursa ve Tokat'ta üretimi yapılan ipekler satılmak üzere İstanbul'a getirildiğinde yasa gereği Mısır Çarşısı'nda ketenci mağazalarındaki 30 adet dükkâna getirilmekte, fabrika ve darûssınaalara dağıtım işi bu dükkânlardan yapılmakta idi.[1688]

Tartı işlemi sırasında alındığı için bu vergiye "*mizân-ı harîr resmi*" yani ipek tartı vergisi adı verilmekteydi. Mesela, 19 Muharrem 1002/15 Ekim 1593 tarihli bir belgede, bu tarihte mahkemeye giden Mizân-ı Harîr Emini Musa veled-i Salamon, eskiden beri Bursa'ya gelen ipeğin "*Mizân-ı Sultânî*"de tartılıp vergisinin alındığını, başka yerlerde ipek ticareti yapmanın yasak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca tüccar taifesinden bazı kimselerin getirdikleri ipekleri mizandan kaçırıp gizlice evlerinde tarttıklarından ve sattıklarından yakınmaktadır. Bunun üzerine yapılan yoklamada Köfniğnesi mahallesinde iki tüccarın evinde, mizânda vergisi ödenmemiş ipekler bulunup gereği yapılmak üzere durum kadı siciline geçirilmiştir.[1689] İthal edilen ipek vergilendirilmek için mizana konulduktan sonra *simsarlar* marifetiyle ticareti serbest bırakılır bunun için de ayrıca *dellâliyye* alınırdı. Simsarlar ise Bursa'daki hassa kethüdası tarafından denetlenirdi.[1690] Bu kethüdanın aynı zamanda Bursa hassa harç emini olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Fatih Sultan Mehmed'in Bursa hassa harç eminine hitaben yazdığı bir hüküm[1691] bunu ispatlar nitelik taşımaktadır.[1692]

İpeklerin satılması işiyle ilgili işlemlerden dolayı alınan vergiler ve ipek ticaretinden sağlanan gelirlerin muhasebesini yapmak için Mizân-ı Harîr adıyla merkez teşkilatı bünyesinde Anadolu Muhasebesi Kalemi'ne bağlı bir büro ihdas edilmiş ve bu büronun başına da *Nazır-ı Mizân-ı Harîr* adlı bir görevli tayin edilmiştir. İşlemleriyle bu büronun ilgilendiği Mizân-ı Harîr vergisi genel anlamda Bursa ve Tokat'ta üretilen ipeklerin satışından alınan vergilerden oluşmaktaydı. Bu

[1688] Mehmet İpcioğlu, Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 48.
[1689] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 234.
[1690] İnalcık, "İpek", **DİA**, XXII, s. 363; Bilgin, *age*, s. 77.
[1691] "*… Nişân-i hümâyûn oldur ki: Hâci Kemâl kim Burusa'da hâssa harcuma ve gayre emîn idüb ve şehre kethüdâ etdüm, mezkûra hükmüm budur ki: ne mikdâr akça hâssa harc için alınur, bâzârhânede bir dükkân ola, ol dükkânda mezkûr katında dâ'imâ mühürlü dura kumâş ve gayrı nesne kim benüm için alınur, sâhiblerine akça vermelü, olıcak kâdi ve subaşı ma'rifetile bâzârhânede dükkânına gelüb müslimânlara akça anda vere …*" Bkz. Anhegger-İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i*, s. 35.
[1692] Bilgin, *age*, s. 77.

vergiler ya üretildikleri bölgelerdeki satış istasyonlarında (mizân-ı harîr tartım yerlerinde), ya da ipekler üretici tarafından satılmak üzere İstanbul'a getirildiğinde İstanbul'daki mizânlarda eminler tarafından tahsil edilmekteydi.[1693] Bu işlemlerin Bursa'daki uygulamaları hakkında Bursa İbrişim[1694] Yasaknamesi'nde on bir maddeden oluşan açıklayıcı hükümler bulunmaktadır.[1695]

Mizân-ı Harîr Mukataası'nın gelir kaynakları, mukataaya bağlı gelir kalemlerine göre değişen çeşitli vergilerden oluşmaktaydı. Bunlardan birincisi, yukarıda da değindiğimiz ve devletin ipekten aldığı vergilerin en büyüğü olan mizân vergisiydi. Mizân vergisi, alıcı-satıcı ayrımı yapılmaksızın tartılan her bir vezne (4500 gr.) ipekten 52 akçe olarak tahsil edilmekteydi. Bir başka deyişle, her bir vezne ipekten toplam 104 akçe mizân resmi alınmaktaydı.[1696] Mizân resmi, XVII. yüzyılda bir yük ipekten 3000 akça olarak tahsil edilmekteydi. Bunun yarısı alandan, yarısı da satandan alınmaktaydı. Şayet ipek Bursa'da satılmayacaksa tamamı tüccardan alınmaktaydı. Aynı dönemde bir yük ipek 62.000 akçeye satıldığına göre mizan resmi yaklaşık %5 oranında alınan bir vergiydi. Bunun % 2,5'i satandan, % 2,5'i de ipek alıcısından talep edilmekteydi.[1697] Tüccar, mizânda ipeğini tarttırıp burada satamazsa ve başka yere götürmek isterse alıcı vergisini de ödemek zorundaydı.[1698]

Mizân-ı Harîr Mukataası'na gelir sağlayan vergilerden bir diğeri ise *yasakıyye* vergisidir. İpek ticareti İran ile Osmanlı Devleti arasındaki en yoğun ekonomik faaliyeti oluşturmaktaydı. Bu ticaret ile İranlı tüccarlar ipek karşılığında Bursa kumaşı da alırlardı. Böylece kemha ve kadife gibi Bursa'da üretilen kuşaklar İran'a ihraç edilirdi. Bu ticaret Osmanlı merkezî hazinesine yıllık 70.000 altın

---

[1693] İpcioğlu, agt, s. 48.

[1694] İbrişim, ince bükülmüş ipek ipliğe verilen addır. Bkz. Raif Necdet Kestelli, *Resimli Türkçe Kamus*, (Haz. Recep Toparlı vd.), TDK Yay., Ankara, 2004, s. 197. İbrişim kelimesinin tarihsel gelişimi hakkında bkz. Nebi Bozkurt, "İpek", **DİA**, XXII, Ankara, 2000, s. 361- 362.

[1695] "*Nişân-ı hümâyûn ve misâl-i meymûn hükmü oldur ki: Burusa'da olan İbrişim terâzusuna müte'allik olan malumun zabt olunması tedârikiyçün Dergâh-ı gerdûn-âşiyânumdan yasağum [şu] mûcebce sudûr bulmuşdur ki …*" Bu hükümlerin içeriği hakkında bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap,* s. 595- 596.

[1696] Bilgin, *age*, s. 77.

[1697] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 235- 236.

[1698] Bilgin, *age*, s. 77- 78; Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 235. 5 Zilhicce 978/30 Nisan 1571 tarihli bir belgede bu uygulamaya dair şu bilgiler yer almaktadır: "… *vilâyet-i Acem'den Bursa'ya harîr getüren bezirgânlar yüklerin anda bozub harîrlerin satdıkda, bir resm alandan ve bir resm satandan alunur. Yükün bozmayub getürdüğü harîrin âher vilâyete alub gitseler iki cânibden alınacak resm cümle harîr sahibi virmek kânundur …*" Bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 178- 179, Vesika No: 58.

civarında bir gelir sağlarken, İran piyasası da Osmanlı pazarlarında kazanılan altın ve gümüşle hareketlenmekteydi. Ancak Osmanlı ekonomisinde zamanla yaşanan darlık nedeniyle merkezî otorite ipek ticaretinde altın ve gümüş para yerine diğer değerli madenler ve eşyaların da kullanılmasını teşvik etmiştir. XVI. yüzyılda iki devlet arasında yaşanan savaşlar ipek ticaretini engelleyerek ekonomilerini olumsuz yönde etkiledi. I. Selim'in İran'dan gelen mallara ambargo uygulayarak şahı zayıflatma projesi beklenen sonucu vermemişti. Çünkü tüccarlar Bursa yerine Halep ve İskenderun'a yönelerek engellemeyi aşmışlardı. Bunun üzerine I. Selim, daha sert önlemler alarak İran malı taşıyan bütün kervanları müsadere emri vermiş, Bursa'daki tüm İran mallarına miktarı ve sahibi kayıt altına alınarak el konularak İran ipeğinin alım ve satımına yasak getirilmiştir. Ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu yasak kaldırılmış ve müsadere edilen mallar sahiplerine iade edilmiştir. Fakat İran ipeğinin ithaline dair konulan yasak bir süre daha devam etti.[1699]

Yasağın kaldırılmasına mukabil "yasakıyye" ismi verilen bu vergi ihdas edilmişti. Yasakıyye vergisi, 17. yüzyıl başlarında yük başına 3 guruş olup, Osmanlı-İran Savaşı'nın başladığı 1624'te iki katına çıkarılarak 6 guruş olmuştur.[1700] 2 Rebiülahir 1033/23 Ocak 1624 tarihli bir ferman bu miktarı onaylamaktadır. Fermandaki bilgilere göre; "… *mahrûse-i Burusa'ya Acem'den ve sâ'ir yerlerden gelen harîr yüklerinin mahrûse-i mezbûrede fürûht olunmayub Frengistan'a götürmek içün her yük başına üçer bin akça mîzân ve altı guruş yasakıyyelerinin Burusa'da alındığı*…" belirtilmektedir. Bu verginin oranının 1001/1592 tarihli bir başka fermanda da yani anılan fermandan otuz iki yıl önce de yük başına altı guruş olduğunu teyit etmektedir.[1701] 18. yüzyılda ise, her bir deve yükünden 3 riyal guruş yasakıyye vergisi alınmaktaydı.[1702]

Mukataanın gelir kaynaklarından olan bir başka vergi de *kassâbiye*[1703] vergisidir. Ancak bu vergi ipekle hiç alakası olmayan bir amaca hizmet etmektedir.

[1699] İnalcık, "İpek", **DİA**, XXII, s. 363.
[1700] Bilgin, *age*, s. 78.
[1701] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 235.
[1702] "… mahrûse-i Bursa'ya gelen haririn her bir batmanından beşer rub riyâl resm-i mîzân ve her bir deve yükü üç riyal guruş yasakıyyesi alına … " Bkz. BOA, MAD 9506, s. 26 (Tarih: Gurre-i Ramazan 1128/Ağustos 1716).
[1703] Yeniçeri Ocağı'nda askerlerin yemek ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmamakta, ocaklıların yiyecekleri kendilerine aitti. Yeniçeriler seferde olmadıkları zaman her bir asker, iaşe masrafı olarak kendisine ulufede yani her maaşta verilen paradan haftadan haftaya Cuma geceleri onar akçe ve XVII. yüzyıldan itibaren daha fazla kumanya parası adıyla bir haftalık iaşelerinin bedelini verirlerdi. Ancak sonraları pahalılık nedeniyle haftada iki defa kumanya tertip olunmaya başlamıştı. Yeniçerilerin

XVI. yüzyılın son çeyreğinde ihdas edilen bu verginin, Bursa'daki hassa bahçelerde çalışan işçilerin Bursa kasaplarından alınan et bedellerinin karşılanması için konulduğu düşünülmektedir. Ancak bu vergi, söz konusu dönemde Bursa'yı korumakla görevlendirilen yeniçerilerin beslenmesi maksadıyla alınan et bedeli için kullanılmıştır. XVII. yüzyılın başlarında şehre gelen yeniçerilere, Bursa kasaplarından kıyyesi 3 akçeden et alınmaktaydı.[1704] Zira kasaplara ödenen bu rakam etin gerçek değerinden oldukça düşüktü. Kassabiye vergisi, nereden geldiğine bakılmaksızın ipek satışından % 1 oranında alınmaktaydı. Yani vergi bir yük ipekte 700 akçe gibi yüksek bir meblağa tekabül etmekteydi. Mukataa idarecileri tarafından toplanan vergiler, zamanı gelince tayin edilen bir görevli tarafından kasaplara dağıtılmaktaydı. Ancak bu dönemde çok sayıda yeniçeri askerinin Bursa'da olması et zararlarının miktarını önemli ölçüde arttırmıştı. Bu sebeple ipekten alınan kassâbiye akçesi açığın kapatılmasına yeterli olmamış, kalan zararın Bursa halkından karşılanması istenmiştir. Celali isyanlarının olduğu yıllarda da Bursa'da bulunan yeniçeri sayısının haddinden fazla olması benzer bir probleme yol açmıştı. Kasapların zararıyla ilgili açık ise bu defa Bursa Hassa Harç Eminliği tarafından karşılanmıştır.[1705]

İpekten ayrıca *dellaliye* ve *gümrük resmi* de tahsil edilmekteydi. Dellaliye[1706], mizanda alıcı ve satıcılar arasında komisyonculuk yapan ve dellâl adındaki görevliler için alıcı ve satıcıların ödediği bir hizmet bedeliydi. Verginin tahakkuku şöyle gerçekleşmekteydi: Evvela ipek, Bursa'da ipek mizânının bulunduğu muayyen bir kervansaraya getirilirdi. Satıştan ve resmi ödenmeden evvel

---

etlerini her orta aşçısı Fatih zamanına kadar hariçteki kasaplardan temin ederdi. Ancak bazen etin bulunmaması ya da pahalı olması yüzünden asker sıkıntı çekmekteydi. Fatih bunu önlemek için 3 akçe ile yeniçerilere et vermek için bir mezbaha açtırdı. Etin fiyatı ne kadar yükselirse yükselsin bu et yeniçerilere 3 akçeye verilecekti. Kanuni zamanında da yeni odalarda Et Meydanı kurulmuş ve 3 akçadan yukarı olan et farkı devlet tarafından verilmekteydi. Zarar-ı lahm yani et zararı devlet tarafından verilen bu farkın ismi olup, bu zarar iskelelere gelen hayvanlardan alınan kassabiye akçesinden verilmekte idi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK Yay., 2. Bs., Ankara, 1984, s. 254- 255.

[1704] Aynı tarihlerde İstanbul'da koyun etinin kıyyesi 8, sığır etinin kıyyesi ise 5 akçeden satılmaktaydı. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 23.

[1705] Bilgin, *age*, s. 78- 79.

[1706] Fıkıh kitaplarında "*ücret-i dellâliye*" şeklinde bilinen konu, Osmanlı kânunnâmelerinde de düzenlenmiştir. Şöyle ki: "*Ve resm-i dellâliye, bazara hayvânât cinsinden ve at ve öküz ve merkeb gelüb satılsa, satandan her yüzde bir akçe-i Osmanî alurlar imiş*" "*Vilâyet-i mezbûrede gerek Müslüman ve gerek kefere, hâsıl eyledükleri ipekden sâhib-i arza öşrin edâdan sonra mîzân-ı harîr ki, simsarlık deyü bir ledre ince ipekden üç akçe bâyi'den ve üç akçe müşteriden alınur*" Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap,* s. 222- 223.

bir başka tarafa götürülmesi yasaktır. Burada simsarın izni olmadan ipek satışı yapmak veya ipeği cendereye sarmak yasaklanmıştır. Resmin tamamiyle ödendiğine dair simsarın tasdiki olmadan ipeğin sahibi kervansaraydan ayrılamaz. İpek sadece simsarın kontrolü altında bulunan terazide tartılabilir. Satış ise onun yaptığı tartı üzerinden yapılır. Simsar tarafından yapılan resim tahsilâtını denetleme görevi kethüdaya aittir. Satış muameleleri her ikisinin huzurunda yapılırdı. Dellal, alandan ve satandan dellâliye adı verilen bir vergi alırdı.[1707] Bu vergi dellallere verilir, mukataa gelirlerine dâhil edilmezdi.

İpek dellâlleri üreticilerin en çok yakındıkları konuların başında gelmekteydi. Mizân-ı Harîr Mukataası, büyük vergi kaynaklarından olduğundan dolayı mültezimler ipek satanları tanımak, onları izlemek için dellâllerden yararlanmaktaydılar. Bu kişilerin berat alma zorunluluğu olmadığından sayılarının artmasını ve eminlerin dellâliye vergisi konusunda üreticilerden fazla para almalarını engelleyemedikleri gibi, kendileri de mizân resminin üzerine, vergi ödendiğini gösteren belgeyi verirken ayrıca *tezkere akçesi*, *kâlibiyye* ve *hüddâmiyye* gibi ek ücretler istemektedirler. Bunlar, doğal olarak üreticiyi mültezimlere görünmeden mallarını gizlice satmaya sevk edeceği de düşünülerek, önlenmesi gereken davranışlar arasında sayılmaktadır. Ayrıca üretilen ipeğin tamamının vergilendirilebilmesi için pod ve meşdûd haline getirilmişlerin yanında "*kamçıbaşı tabir olunan*" hurda ipeğin her vukiyyesinden de 3 akçe resim alınması kararlaştırılmıştır.[1708]

Osmanlı ülkesine giren ve ülke dışına çıkan ipekten alınan gümrük vergisi de bu mukataanın gelirleri arasında yer almamış, Gümrük mukataasının gelir kalemlerinden birisini oluşturmuştur.[1709] XVI. yüzyılın sonlarında gümrük vergisinin oranı ise % 3 olarak belirlenmişti. Bu ipek vergisini toplama hakkı ise bir mültezime ihale edilmekteydi. Bu mukataayı genellikle nakit para sahibi Yahudi mültezimler üstlenmekteydi.[1710] Mizân-ı Harîr Mukataası'nın, 1 Receb 997/16 Mayıs 1589

[1707] İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 215.
[1708] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 263- 264.
[1709] Bilgin, *age*, s. 79.
[1710] Nitekim 28 Zilhicce 998/28 Ekim 1590 tarihli bir belgede, Bursa Gümrük Emini Yahudi mayir, Mirad isimli bir Ermeni'yi mahkemeye çağırttırarak kendisinin "*diyâr-ı Acem'den üç yük ipek getürüb zikr olan ipeği Frengîstan'a alıp gitmek istediğinden dolayı*" % 3 akça vermesinin kanun gereği olduğunu söylemekte ve bu hususa dair bir fermana işaret etmektedir. Zira fermanda: "… *diyâr-ı Acem'den ipek getürüb Frengîstan'a alub giden Ermeni tâ'ifesinden ber mûceb-i kânun yüzde üç akça*

tarihinden itibaren her tahvili 34 yük akçe (3.400.000 akçe) olmak üzere üç tahvil dönemi (9yıllığı) 102 yük akçeye (10.200.000 akçe) Musa adlı bir Yahudiye iltizam edildiği görülmektedir. Mukataanın iltizam şartları arasında eski tahvillerden ödenmeden kalan 4.000.000 akçenin de 9 yıl sonuna kadar, Hassâ Harç Emini'ne kumaş teslim etmek suretiyle ödenmesi bulunmaktaydı. Ancak akabinde, "*diyâr-ı Acem ve âher vilâyetlere külçe gümüş ve evânî ve guruş gitmek memnû'âtdan olmağla*" her yükte altı guruş yasakıyye vergisinin alınmaması yoluna gidildiğinde, Musa Yahudi mukata'ayı iltizam etmeye devam etmede istekli olmamıştır. Bunun üzerine mukataa 10 Rebiülevvel 1001/15 Aralık 1592 tarihinde yeniden iltizama çıkarılmıştır.[1711]

Dergâh-ı âlî çavuşlarından Ali Çavuş ve Bursa İhtisab Mukataası Mültezimi Ömer Çavuş, şayet Musa Yahudi'ye şart koşulan eski dönemlere ait 4.000.000 akçe kendilerinden istenmezse, mukataayı bir tahvili 34 yük akçe (3.400.000 akçe)'ye yasakıyyesiz iltizamlarına alabileceklerini söylemişler, eğer kendilerinden 4.000.000 akçe istenirse, bu defa yasakıyye-i sim ile kabul edebileceklerini, ancak iki tahvilde bir yük (100.000) akçe arttırabileceklerini ve 300.000 akçelik kumaşı peşin teslim edebileceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine ileri sürülen ikinci şartla mukataa belirtilen tarihten itibaren kendilerine verilmiştir.[1712]

Ali ve Ömer Çavuşlar iltizamlarına aldıkları mukataayı, tahvil süreleri olan 9 yıl sonuna kadar iltizam edememişlerdir. Zira 9 yıllık süre 1 Rebiülahir 1007/1 Kasım 1598 tarihinde sona ermesi gerekirken, bu tarihten üç yıl önce oldukça karmaşık bazı hesaplar çözüme kavuşturularak mukataanın bir kez daha iltizama verildiği görülmektedir. Bu tarihte mukataa Mayir Yahudi adlı birisine 100.000 akçe fazlalaştırılarak 9.100.000 akçeye altı yıllığına iltizam edilmiştir. Mizân-ı Harîr ve Tevâbii Mukataası, 1 Receb 1022/17 Ağustos 1613 tarihinde yıllığı 800.000 akçeden altı yıllığına 4.800.000 akçeye Yahudi Kemal'in uhdesinde iken, 1 Cemaziyelahir 1027/26 Mayıs 1618 tarihinde yine aynı bedelle, ancak 1.000.000 akçe peşin ödemek koşuluyla Yahudi Yasef'e geçmiştir. 20 Zilhicce 1029/16 Kasım 1620 tarihinde mukataanın değeri 100.000 akçe arttırılmıştır. Görüldüğü üzere bu dönemde mukataanın yıllığı 800.000 akçe civarındadır. Ancak bu tarihlerde hiçbir mukataa

---

gümrük alınması …"nın emredildiği görülmektedir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 236.

[1711] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 237.

[1712] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 237.

açık vermeden, mültezimler tarafından iltizam sürelerinin sonuna getiremediği görülmektedir. Öyle ki, yukarıda isimleri geçen Mizân-ı Harîr ve Tevâbii Mukataası eminlerinden ikisi merkezî hazineye borçlarını ödeyememişlerdir. Bu sürekli düşüşün temelinde ise, bu dönemde İran ile olan siyasî ve ekonomik münasebetlerin bozulmasının yanında, XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı kurumlarında görülmeye başlayan bozulma ve malî sistemin etkili olmuştur.[1713]

2.2.2.2. Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Bursa ve tevâbiinde üretilen ve İran'dan getirilen ham ipeğin üzerine konulan vergi, "*Mizân-ı Harîr-i Bursa, İstanbul, İzmir ve tevâbii*" adıyla mukata'aya bağlanarak iltizama verilmekteydi. Bu mukataa, XVIII. yüzyılda malikâne olarak taliplilerine kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla malikâneye verilmeye başlamıştır. Mukataa defterlerinde bu mukataanın senelik malı 24.000 akçe olarak belirlenmişti.[1714] Bu senelik tutarın müzayede adı verilen açık arttırmada yükseltilen en büyük katı muaccele adıyla önden ve peşin ödenmek koşuluyla bir mültezime ya da mültezimler ortaklığına ihale olunduğu görülmektedir.[1715]

Defterlerdeki kayıtlardan, Mizân-ı Harîr Bursa, İstanbul, İzmir ve tevâbii Mukataası, 10 Zilkade 1107/11 Haziran 1696 tarihinde vazifeler ve irsaliyesiyle birlikte senelik malı toplam 23.000 guruş olup üç senelik tahvil süresi üzere 5.000 guruş peşin ile El-hâc Veli ile El-hâc Ali'nin müştereken iltizamında olduğu görülmektedir.[1716] Mukataanın, bir yıl sonra yani 10 Zilkade 1108/31 Mayıs 1697 Matbah-ı Amire Emini El-hâc Mehmed'in uhdesinde olduğu ve bunun için kendisine berat verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.[1717] Bu tarihte Mizân-ı Harîr Mukataasının iltizam şartları şöyleydi:

[1713] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 237- 239.

[1714] "…hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda senede yirmi dört bin guruş mal ihrâcı olan mahrûse-i Bursa'da vâki' mîzân-ı harîr Bursa ve İstanbul ve İzmir ve tevâbi'i mukâta'âsı bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 241 (Tarih: 6 Şevval 1121/ 9 Aralık 1709).

[1715] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 264.

[1716] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olunduğunda mukâta'a-i mezbûrun zabt târîhi mâh-ı Zilkâ'denin onuncu gününden olub ve senede mâl-ı iltizâmı vezâyif ve irsâliyesi ile ma'ân yirmi üç bin guruş olub üç sene ber-tahvîl ile El-hac Veli ve El-hac Ali'ye yüz yedi senesi beş bin guruş peşin ile ber-vech-i iştirâk berât-ı 'âlîşân verildüğü der-kenâr olunduğun …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 30 (Tarih: 17 Safer 1108/ 15 Eylül 1696).

[1717] "Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân hâliyâ Matbah-ı 'Âmire Emîni El-hâc Mehmed zîde mecduhu Timeşvar sahrâsında Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arzuhal edüb bin yüz sekiz senesine mahsûb olmak üzere Bursa Mîzân-ı Hariri mukâta'asın kendüye der-'uhde ve berât-ı 'âlîşânım verilmek bâbında 'inâyet

Bursa'ya gelen ipeğin her bir batmanından 5 rub'-ı riyâl resm-i mizân ve her bir deve yükünden üç riyâl guruş bir kıyyesi alınacaktı. Ve alınan sûline nam guruş dirhem-i kâmil ile vezn olunacak ve İstanbul'da dahi mizanın gümrüğü alınmak ile ancak satanlardan otuz ikişer sağ akçe ve alanlardan otuz ikişer sağ akçe alınacaktı. Her bir deve yükünden üç riyal guruş bir kıyye alınacak ve İzmir'de dahi ipeğin batmanından bir guruş gümrük alınacaktı. Ancak mizân-ı harîrin her bir batmanından elli bir buçuk akçe ki nısıf guruş ve nısf-ı rub' ve bir buçuk akçe alınıp, her bir deve yükünden dahi üç riyal guruş bir kıyye alınır ve alınan guruş dirhem-i kâmil ile vezn olunacaktı. Tüccar taifesinin getirdikleri her bir boyadan eskiden alına geldiği üzere her bir kıyyesinden kırkar akçe resm-i mizanları alınacaktı. Yine tüccar taifesinin getirdikleri ipeğin Frengistan'a gitmek için mabeyinlerinde gizlice satış yaparlar ise bir baş resm-i mizanları alınıp eskiden ne şekilde alınıyorsa buna kimse muhalefet etmeyecekti. Mukataa emini, Mizan-ı Harir Mukataası'nı tek başına idare edecek ve mukataa malından du'âgûyân adlı görevli cami hizmeti vazifelerine mutasarrıf olanların ellerinde olan yeni berat gereği vazifelerini yerine getireceklerdi. Ayrıca Mizan-ı Harir Mukataasının tahvilinden 2 Safer 1108 tarihinden itibaren iki yük 97.000 akçe merkezî hazineye teslim olunacağı hususu verilen berata eklenecekti.[1718]

İpek tüccarlarının bazen yukarıdaki iltizam şartlarına uymadıkları görülmektedir. Öyle ki, bazı tüccarlar İstanbul'a Bursa'dan ve sair yerlerden gelen ipeği mizandan kaçırıp satışını yapmaktaydılar. Bu hususun önlenmesi için mukataa emini, Divân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek sürekli arzlar göndermekteydi. Bu durum karşısında merkezi otorite, Asitane-i Saadet Kaymakamı'na ve İstanbul Kadısı'na yazdıkları hükümlerde iltizam şartlarını hatırlatmakta ve bunun gereği olarak da tüccarların getirdikleri ipeği İzmir'e, Anadolu ve Rumeli iskelelerine ve başka yerlere götürürlerse bunlardan resm-i mizan alınması gerektiğini belirtmekteydi. Eğer mizan vergisi ödenmezse ipeğin başka yere götürülmemesi ve gemilere yüklenmemesi istenmekteydi.[1719]

---

ricâ eylemeğin… emr-i defter ve berât-ı 'âlîşânım verilmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i padişâhânem zuhûra getürüb işbu bin yüz sekiz Zilkâ'desinin onuncu gününde zabtı içün berât-ı hümâyûnu verdüm ve buyurdum ki târîh-i merkûmdan vech-i meşrûh üzere bundan akdem emîn olanlar ne minvâl üzere zabt u rabt ve cem' ve tahsîl etdirile …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 30 (Tarih: 17 Safer 1108/ 15 Eylül 1696).

[1718] BOA, DBRM.d 24303, s. 30 (Tarih: 17 Safer 1108/ 15 Eylül 1696).

[1719] BOA, DBRM.d 24303, s. 49 (Tarih: 17 Şevval 1109/ 28 Nisan 1698).

İpek tüccarları Bursa, İstanbul ve İzmir'e getirdikleri ipekleri satsınlar ya da satmasınlar resm-i mizanlarını merkezî hazineye teslim etmek üzere mukataa eminine ödemek zorundaydılar. Ancak İstanbul'a gelen bazı ipek tüccarları ipeklerini satmadan resm-i mizan ödemekten imtina etmekteydiler. Bu durum mukataa emini tarafından yine merkeze arz edilmiş ve merkezî otorite de Asitane-i Saadet Kaymakamı'na ve İstanbul Kadısı'na hitaben yazdığı hükümle mukataanın yukarıda belirttiğimiz iltizam şartları gereği resm-i mizanın alınmasını ve buna tüccarların karşı gelmemesini istemekteydi.[1720]

Mizân-ı Harîr Mukataası'nın, 1113/1701-1702 yılında senelik malı 24.000 guruş olup [1721], El-hâc Ali ile ve El-hâc Veli adlı kişilerin malikâne olarak müştereken tasarruflarında olduğu görülmektedir.[1722] Ancak bu ortakların mukataa için ne kadar muaccele ödedikleri kayıtlarda bulunmamaktadır. Adı geçen ortaklar mukataayı 1122/1710-1711 tarihine kadar malikâne olarak uhdelerinde bulundurmuşlar ve bu tarihte mukataanın senelik malı yine 24.000 guruş olup Mustafa adlı birinin iltizamında olduğu kayıtlardan tespit olunmuştur. [1723] Mustafa'nın 1126/1714 yılında ölümü üzerine mahlûl kalan mukataa bu tarihte merkezî otorite tarafından 1126 senesi Muharrem gurresinden itibaren zapt etmek üzere Ebubekir adlı birine emâneten iltizam edilmiştir.[1724]

[1720] BOA, DBRM.d 24303, s. 49 (Tarih: 27 Şevval 1109/ 8 Mayıs 1698).

[1721] "…hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda senede yirmi dört bin guruş mal-ı ihrâcı olan mahrûse-i Bursa'da vâki' mîzân-ı harîr Bursa ve İstanbul ve İzmir ve tevâbi'i mukâta'âsı bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere El-hâc Ali zîde mecduhûya berât verildiği mastûr olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 241 (Tarih: 6 Şevval 1121/ 9 Aralık 1709).

[1722] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da ve İstanbul'da ve İzmir'de vâki' mîzân-ı harîr mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcebince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere El-hâc Ali ile ve El-hâc Veli nam kimesnelere mâlikâne berâtı virildiği mastûr olub …" BOA, DBRM.d 24303, s. 86 (Tarih: 7 Cumaziyelahir 1113/ 9 Kasım 1701).

[1723] "…hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı kaleminden görüldükde senede yirmi dört bin guruş malı olan mîzân-ı harîr-i Bursa ve İzmir ve İstanbul mukâta'âsı mâlikâne Mustafa 'uhdesinde olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 260 (Tarih: 12 Cumaziyelahir 1122/ 8 Ağustos 1710).

[1724] "… Ali zîde mecduhû dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa mîzân-ı harîri oğlu müteveffâ Mustafa Bey mâlikâne 'uhdesinde ve fevtinden sonra zabtı tarihi üzere yüz yirmi altı senesi Muharreminden bervech-i emânet Ebubekir zîde mecduhûya tefvîz olunmakla ol tarafda vekîli olanlar yüz yirmi beş senesinde mîzâna gelüb ve deftere kayd ve rüsûmu tarafından alınmak îcâb iden harîrin rüsûmuna hilâf-ı kânûn müdâhale itmeleriyle müdâhaleleri men' ve rüsûmu tarafından alınmak üzere emr-i şerîf ricâ itmeğin Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda Bursa mîzân-ı harîri ve İstanbul ve İzmir ve tevâbi'î mukâta'âsı zabtı Muharrem gurresinden ve mâlikâne Ali zîde mecduhûnun oğlu Mustafa'nın 'uhdesinde iken Ebubekir'e yüz yirmi altı Muharrem gurresinden bervech-i emânet zabtı içün emr-i şerîf verildiği …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 338 (Tarih: Gurre-i Muharrem 1126/ Ocak 1714).

Mukataa defterlerindeki kayıtlardan, bu tarihten yaklaşık altı ay sonra mukataanın Ahmed adlı birisine malikâne olarak satıldığı anlaşılmaktadır.[1725] Mîzân-ı Harîr Mukataası, 1128/1716 yılında ise, Darbhane Nazırı Ahmed ve Mehmed adlı kişilerin müştereken uhdesinde olup, senelik malı 24.000 akçedir.[1726] Muaccele bedeli kayıtlarda yine bulunmamaktadır. Mukataanın bu iltizam döneminden sonrasına dair defterlerde ve belgelerde başka bir kayıt bulunmamaktadır.

Tablo- 25: Bursa Mîzân-ı Harîr Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1107/M.1696 - H.1128/M.1716)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
10 Zilkade 1107/11 Haziran 1696	23.000	5.000	DBRM-d 24303, s. 30.
10 Zilkade 1108/31 Mayıs 1697	24.000		DBRM-d 24303, s. 30.
7 Cumaziyelahir 1113/ 9 Kasım 1701	24.000		DBRM-d 24303, s. 86.
12 Cumaziyelahir 1122/ 8 Ağustos 1710	24.000		DBRM-d 24303, s. 260.
Gurre-i Muharrem 1126/ Ocak 1714	24.000		DBRM-d 24303, s. 338.
6 Cemaziyelahir 1126/19 Haziran 1714	24.000		DBRM-d 24303, s. 343.
Gurre-i Ramazan 1128/Ağustos	24.000		MAD 9506, s. 48.

[1725] "Ahmed zîde mecduhû 'arzuhal idüb bervech-i mâlikâne berât-ı 'âlîşânımla 'uhdesinde olan Bursa mîzân-ı harîri mukâta'âsı …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 343 (Tarih: 6 Cemaziyelahir 1126/19 Haziran 1714).

[1726] "…hazine-i amiremde mahfûz olan ve başmukata'a defterlerine nazar olundukda senede 24.000 guruş mal-ı iltizâmı olan mizan-ı harir Bursa İstanbul ve İzmir ve tevabii mukata'ası bervech-i malikâne mutasarrıf olmak üzere Ahmed ve Mehmed zîde mecduhumânın üzerlerinde olub …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 48 (Tarih: Gurre-i Ramazan 1128/Ağustos 1716).

1716			

Tabloda da görüldüğü üzere, 1108/1696-1128/1716 tarihleri arasında Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nın merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 24.000 akçe idi. Bu mukataadan elde edilecek muaccele bedeli ise, kayıtlarda yer alan verilerden toplam 5.000 guruş idi. Söz konusu dönemde Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nı malikâne olarak iltizamlarına almak isteyen malikâneciler mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini ise doğrudan Hazine-i Amire'ye yapmaktaydılar.

Mukataa defterlerinde yer alan berat ve nişan kayıtlarından incelediğimiz dönem içerisinde Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nı uhdelerine alan malikânecilerin de kimliklerini tespit etmek mümkün olmuştur. Bu dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Bursa Mîzân-ı Harîr Mukataası'na yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-26: Bursa Mîzân-ı Harîr Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1107/M.1696 - H.1128/M.1716)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
10 Zilkade 1107/11 Haziran 1696	Elhac Veli ve Elhac Ali		DBRM-d 24303, s. 30.
10 Zilkade 1108/31 Mayıs 1697	Matbah-ı Amire Emini Elhac Mehmed		DBRM-d 24303, s. 30.
7 Cumaziyelahir 1113/ 9 Kasım 1701	Elhac Veli ve Elhac Ali		DBRM-d 24303, s. 86.
12 Cumaziyelahir 1122/ 8 Ağustos 1710	Mustafa		DBRM-d 24303, s. 260.

Gurre-i Muharrem 1126/ Ocak 1714	Ebubekir (Emâneten)	Mahlûl	DBRM-d 24303, s. 338.
6 Cemaziyelahir 1126/19 Haziran 1714	Ahmed		DBRM-d 24303, s. 343.
Gurre-i Ramazan 1128/Ağustos 1716	Darbhane Nazırı Ahmed ve Mehmed		MAD 9506, s. 48.

İncelediğimiz dönemde, Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nın 7 defa satışının gerçekleştiği görülmektedir. Bunlardan 1'i mahlûl üzere satıştır. Senelik malı 23.000-24.000 akçe olan Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele ödemesi ise defterlerdeki kayıtlarda bulunmamaktadır. İncelediğimiz dönemde (1695-1730), Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 8 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Defterlerdeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu malikâne sahiplerinden 2'si askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâneciler, tabloda da görüldüğü üzere Matbah-ı Amire Emini Elhac Mehmed ve Darbhane Nazırı Ahmed'tir. Kalan 6 malikâneci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişilerdir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 25 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 75'dir. Söz konusu dönemde Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nı 4 malikâneci tek başına (bunlardan Ebubekir emâneten mutasarrıftır), 4 malikâneci ise ortaklık yoluyla uhdesine almıştır. Tek başına malikâne sahibi olanların toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 50 iken, ortaklaşa malikâne sahibi olanların oranı da % 50'dir.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak gerekirse; Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikânecilerin % 12,5'ini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 2 olup bunların

toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise % 25'dir. Askerî zümrenin müştereken uhdesinde olan malikâne mukataaların, senelik malları itibariyle değeri 24.000 akçe olup, muaccele bedeli kayıtlarda geçmemektedir. Sivil zümrenin müştereken kontrol ettiği malikânelerin değeri ise yine 23.000-24.000 akçe olup, toplam muaccele tutarı ise 5.000 guruştur.

Genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapacak olursak; söz konusu dönemde Bursa Mîzân-ı Harîr Mukataası'na daha çok sivil zümre malikâne sahiplerinin ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nı malikâne olarak tasarrufunda bulunduran sivil malikânecilerin askerî zümre mensubu malikâne sahiplerine kıyasla daha yüksek meblağda muaccele ödedikleri görülmektedir. Aynı durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde mukayese edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nı malikâne olarak deruhte edenler arasında da ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Defterler ve muhtelif belgelerdeki kayıtlara göre, Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası malikâne sahiplerinin de tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci kayıtlarda tespit olunmamıştır. Yine bu dönemde Bursa Mizân-ı Harîr Mukataası'nı iltizam eden malikânecilerin tamamı erkek olup, kadın malikâneci tespit edilmemiştir.

2.2.3. Mancınık Mukataası

2.2.3.1. Mancınık Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

Arapça'da "*mecnak, mancenik, mincenik*" şekillerinde kullanılan mancınık kelimesinin Farsça "*men cî nîk, men ce nîk, mencek*" Yunanca *mekhanike* (çark), *monagkon*'dan geldiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Araplar mancınık kuran veya kullanan kişiye "*cânik*", mancınık uzmanlarına ise "*mancınîkî*" demekteydiler. *Kazzâf* ve *hattâre* kelimeleri de mancınık kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktaydı.[1727] Konumuz açısından bakıldığında mancınık, ham ipekten iplik bükmek için kullanılan alete verilen isimdir.[1728]

Bursa'da koza üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte yeni bir esnaf dalı daha ortaya çıkmıştı. Mancınıkçılar olarak adlandırılan bu esnaf grubunun üyeleri, kozadan ham ipek üretmekte ve ürünlerini hamcı adı verilen esnafa satmaktaydılar.

[1727] Nebi Bozkurt, "Mancınık", **DİA**, XXVII, Ankara, 2003, s. 564.
[1728] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 266.

Daha önceleri mancınıktan işlenmiş ham ipek İran'dan geldiğinden bu ara sektöre ihtiyaç duyulmamaktaydı. Ancak yerli ipek üretimi XVII. yüzyılın sonlarına doğru oldukça arttığından dolayı şehirlerde ve hatta kırsal kesimde çok sayıda mancınık atölyesi açıldı. Hatta mancınıkçılık işiyle ilgili faaliyetleri yürütenlerin bir kısmı da kadındı.[1729] 1647 yılında Bursa ve köylerinde bulunan 299 mancınığın 150 tanesi kadınlar tarafından çalıştırılmakta veya bunların sahibi kadındı.[1730]

15 Muharrem 1116/20 Mayıs 1704 tarihli Hüdavendigâr Sancağı'ndaki kadılara ve Bursa kadısına hitaben yazılan bir hükümde belirtildiği üzere mancınık başına 1,5 guruş vergi alındığı görülmektedir.[1731] Senelik 20.000 akçe maktu'u olan mancınıktan elde edilen bazı vergiler 7 Cumaziyelahir 1116/7 Ekim 1704 tarihinde Mosi Yahudi'nin iltizamında idi. Ancak Mosi Yahudi'nin iltizamı bu tarihte ref olunarak 6.000 akçe mukabilinde Abidinoğlu Yahudi'nin tasarrufuna verilmiştir. İltizam süresi sonrasında tekrar Abidinoğlu Yahudi'ye 4.000 akçe zam ile 10.000 akçeye deruhte edildiği anlaşılmaktadır.[1732]

Bursa kadısına hitaben yazılan 26 Muharrem 1119/29 Nisan 1707 tarihli bir hükümden, mancınıktan 1,5 akçe yerine artık 1 guruş vergi alındığı anlaşılmaktadır.[1733] Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki kasaba ve köylerde bazı tüccarlar, askerî zümreye mensupları ile sadât-ı kiramdan olanlar bu vergiyi ödeme konusunda

[1729] Bursa mukataa defterlerinde mancınıkçı esnafı arasında kadınların da olduğuna dair kayıtlar yer almaktadır: "… Hüdavendigâr Sancağı'nda vaki' mancınıklar mukata'âsının mancınıkçı tâifesi fukarâları fakîrü'l-hâl ve ekserîsi *dul ve bî-keş avretcikler olub*…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 149 (Tarih: Gurre-i Cemaziyelahir 1134/ Mart 1722).

[1730] Bilgin, *age*, s. 10.

[1731] "… beher sene mancınıklarda hâsıl olan der-kethüdâ-i mezbûrun defterinde zabt olunub ve mancınık başına bir buçuk guruş resm-i mîrî virilüb …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 108 (Tarih: 15 Muharrem 1116/20 Mayıs 1704).

[1732] "… Bursa mîzân-ı harîri mukâta'âsı mülhakâtından nefs-i Bursa'da ve etrafında vâki' mancınıklarda hâsıl olan harîr-i hırdâvâtı ve deryâ-yı 'acemden gelen harîr-i hâmmın senede mîzân emînleri tarafından fürûht olunub mukaddemâ üçer bin akçeye Mosi nâm Yahudi der'uhde idüb mesfûrun ref'inden altı bin akçeye Abidin oğlu Yahudi der'uhde idüb tekraren dört bin akçe erzîler? ile on bin akçeye iltizâm olunub hâliyâ taht-ı iltizâmında iken bâ-fermân-ı 'âlî ref' olunan Mosi nâm Yahudi kendü hâlinde olmayub ihtilâle? bâ'is olmağla mesfûr Abidin oğlu onar bin akçe erziler? ile senede yirmişer bin akçeye olmak üzere kabul …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 119 (Tarih: 7 Cumaziyelahir 1116/7 Ekim 1704).

[1733] "Bursa'da mancınık esnâfı tâ'ifesi dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb senede taraf-ı mîrîye birer guruş edâ eyledüğümüzden sonra bir kimesneye bir akçe virilmemek üzere yedimize fermân-ı 'alîşân virilüb şimdi sâ'ir esnâf tâ'ifeleri tekâlîf talebiyle rencîde eylediklerin bildirüb mahallinden derkenâr olunub bilâ fermân tekâlîf talebiyle rencîde olunmamak bâbında emr-i şerîf ricâ eyledikleri ecilden hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mîzân-ı harîri mukâta'ası mülhakâtından Hüdâvendigâr Sancağı'nda kasabât ve kurâlarında olan mancınıklardan senede mîrî içün *mancınık başına birer guruş tahsîl olunub* ve bundan ma'âdâ kadı ve emîn ve kethüdâları tarafından ve taraf-ı aherden bir ferde bir vechle bir akçe ve bir cebeleri alınmamak üzere defterde mastûr ve mukayyeddir …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 181 (Tarih: 26 Muharrem 1119/29 Nisan 1707).

sorun çıkartmaktaydılar. Bu kişilerin kanunsuz davranışları, mancınık gelirlerinin Mizân-ı Harîr Mukataası mülhakâtından olması hasebiyle mukataanın malikâne sahiplerinin merkeze müracaatları neticesinde şikâyete konu olmakta ve bunun üzerine merkezî idare de eskiden olduğu gibi verginin düzenli bir şekilde ödenmesi hususunda emr-i şerifler göndermekteydi.[1734]

Aynı şekilde bazı mancınıktan ipek geliri elde eden halktan birçoğu fakirlerden ve dul kadınlardan olmakla birlikte, bunlar mancınıktan hâsıl olan vergilerini ödemenin dışında kendilerinden tekâlif-i şakka adı altında başka vergiler de talep olunmaktaydı. Bu durum karşısında merkezî otorite, mancınık vergisinin ne şekilde alınacağına dair yeni hükümler göndermekteydi.[1735] Mancınık vergisi, devlet

[1734] "… Hüdâvendigâr Sancağı'nda kasâbât ve kurâsında olan mancınıklardan hâsıl olan harîr mîzâna gelüb vezn olunmadıkça fürûht olunmayub beher mancınık başına birer guruş alınmak üzere ve bin yüz yirmi senesinde emr-i şerîf virildiği mukayyed olub ba'zı 'askerî tâ'ifesi rüsûmların edâda ta'allul itmeleriyle mukaddemâ virilen emr-i şerîf mûcebince rüsûmların tahsîli içün emr-i şerîf virilmek bâbında 'arz ve telhîs olundukda telhîs mûcebince fermân-ı 'alî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf virilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 296 (Tarih: 27 Safer 1124/5 Nisan 1712); "… Ahmed zîde mecduhu 'arzuhal idüb bervech-i mâlikâne berât-ı 'âlîşânımla 'uhdesinde olan Bursa mîzân-ı harîri mukâta'ası mülhakâtından olan Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' kasabât ve kurâda vâki' harîr-i mancınıkdan hâsıl olan harîr mîzâna gelüb vezn olundukdan sonra beher mancınıkdan birer guruş resm-i mîrî alıngelüb berât-ı şurût üzere mancınık ashabı rüsûm-ı mîrîleri taleb olundukda ba'zıları 'askerî ve sâdât-ı kirâmdanız deyu ta'allul ve mâl-ı mîrîye gadr-ı küllî eylediklerin bildürüb zikr olunan mancınıklarda hâsıl olan harîr mîrî mîzâna gelüb vezn olunmadıkça ashâbı ahz u kabz eylemeyüb ve resm-i mîrîleri tamamen mîrî içün tahsîli bâbında emr-i şerîfim ricâ eylediği ecilden Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda Bursa mîzân-ı harîri mukâta'ası mülhakâtından Hüdâvendigâr Sancağı'nda kasaba ve kurasında olan mancınıklarda hâsıl olan harîr mîzâna gelüb vezn olunmadıkça fürûht olunmamak üzere tahrîr ve defter olunmak şartıyla senede mancınık başına birer guruş tahsîl olunub bundan mâ'adâ kadı ve emin ve kethüdaları tarafından ve bir ferde ziyâde bir akçe ve bir cebe alınmak üzere mahallinde mastûr olduğu der-kenâr olundukda imdi berât-ı şurûtu ve der-kenârı mûcebince emr-i şerîf yazılmağa işbu tezkire virildi." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 343 (Tarih: 6 Cumaziyelahir 1126/19 Haziran 1714).

[1735] "… Bursa mizan-ı harir mukatası mülhakâtından Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' mancınıklar mukata'âsının mancınıkçı tâ'ifesi fukarâları fakirü'l hal ve ekserîsi dul ve bî keş avretcikler olub ancak senede bir def'a harîr tarafından iki üç ay mancınık işleyüb bir seneden bir seneye kanaat itmeleriyle kadimi üzere beher mancınık başına birer guruş mîzân-ı emin tarafına mirîlerin edâ idüb tekâlif-i sâire talebiyle rencîde olunmak iktizâ itmez iken bazı esnaf tâ'ifesi sizler bizlere ? vaki' olan tekâlif-i şakkaya birbirlerine idersiz deyu fukarâya ta'addî ve rencîde itmeleriyle bundan akdem mezbûrların ta'addisi men olunmak üzere yedlerine virilen fermân derkenâr olunub kadîmi üzere resm-i mirîlerin edâ eyledikden sonra tekrar esnaf ve şehir kethüdâsı tarafından tekâlif-i şakka ve sâir bahâne ile mütâlebesiyle rencide ve ta'addi olunmamak üzere emr-i şerifim rica eylediği ecilden… her mancınıkda senede birer guruş tahsîl olunub kimesneye bir akçe ve bir habbe virilmeye deyu mastûr ve mukayyed olduğu derkenâr olundukda derkenâr mûcibince emr-i şerifim virilmek bâbında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince fermân-ı âlî sâdır olmağın 1131 senesi Cemâziyel'ûlâsının yirmi beşinci gününde birer guruş resimlerin mukata'â-i mezbûr emini kethüda edâ eylediklerinden sonra aherden bivecih tekâlif talebiyle rencîde olunmamak üzere emr-i şerif virildüği derkenâr olunub 'arz olundukda derkenâr mûcibince emr-i şerif virile deyu fermân-ı âlî sâdır olmağın tezkire virildi." Bkz. BOA, MAD 9506, s. 149 (Tarih: Gurre-i Cemaziyelahir 1134/ Mart 1722).

adına "*mancınıkbaşı*" adı verilen bir görevli tarafından mahallinde tahsil edilmekteydi.[1736]

2.2.3.2. Mancınık Mukataası'nın Malikâne Dönemi

1136/1723-1724 yılında Hüdâvendigâr, Kocaeli, Karesi ve Sultanönü sancaklarının kasaba ve köylerinde çalıştırılan mancınıklardan alınan vergi için, bu sancakları kapsayan bir mukataa tesis edilmiş ve senelik malı da 30.000 akçe olarak belirlenmiştir. [1737] Mancınık Mukataası, 1136/1723-1724 yılında malikâneye dönüştürülmüş ve ilk olarak Eski Darbhane Nazırı Ahmed'e iltizam edilmiştir. 1136/1723-1724 yılında Eski Darbhane Nazırı Ahmed'in ölümüyle mahlûl kalan mukataa, merkezî otorite tarafından yeniden açık arttırmaya çıkarılarak satışı yapılmış ve yapılan müzayede neticesinde senelik malı 30.000 akçeyi dört taksit ile Hazine-i Amire'ye ödemek ve kalemiyyesin vermek koşuluyla 1.000 guruş muaccele mukabilinde Mustafa adlı kişiye 11 Zilhicce 1137/21 Ağustos 1725 tarihinde malikâne beratı verilmiştir. [1738] İlerleyen zamanda 1139/1727-1728 tarihinde adı geçen sancaklara kazâ-i Bilecik, Küplüdere, Vezirhan ve çevresi de dâhil edilerek mukataa bölgesi genişletilmiş ve senelik malı da 36.000 akçeye çıkarılmıştır.[1739]

Tablo- 27: Mancınık Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1136/M.1723-1724-H.1137/M.1725)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
1136/1723-1724	30.000		KK 186, s. 461.

[1736] "… mahrûse-i Bursa'da mancınıkdan hâsıl olan harir mîzâna gelüb vezn olunmadıkça fürûht olunmamak üzere senede mirî içün *mancınıkbaşıya* tahsil olunub …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 149 (Tarih: 18 Ramazan 1133/13 Temmuz 1721).

[1737] "Nefs-i Burusa ve kazâ ve kurâ-i Hüdâvendigâr ve livâ-i Karesi ve livâ-i İznikmid'de vâki῾ senevî otuz bin akçe malı zamân-ı zabtı Mart ibtidâsından olan Mancınık İpek mukâta῾âsının …" Bkz. BOA, KK 186, s. 461 (Tarih: 25 Cumaziyelahir 1136/21 Mart 1724); Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 266.

[1738] "... mâlikâne mutasarrıfı sâbıkâ darbhâne nâzırı Ahmed fevt olmağla mahlûlünden mâlikâne fürûhtu fermân olmağla bundan akdem beyne'n-nâs müzâyede ve rağbâtı münkatı῾ oldukdan sonra bin guruş mu῾accele ile Mustafa zîde kadruhû üzerinde karar ve tâlib-i âheri keff-i yed itmekle beher sene malın edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince bin yüz otuz yedi senesinden mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-῾unvânım virilmek telhîs mûcebince fermân-ı 'âlişân sâdır ve mu῾accelesi olan meblağ-ı mezbûru teslîm-i hazine-i 'âmirem eyledikde bin yüz otuz senesi Zilhiccesinin on birinci günü tarihiyle müverrâh sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum virilmeğin bu berât-ı hümâyûnu virdim…" Bkz. BOA, KK 186, s. 461 (Tarih: 25 Cumaziyelahir 1136/21 Mart 1724).

[1739] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 266.

11 Zilhicce 1137/21 Ağustos 1725	30.000	1.000	KK 186, s. 461.

Tabloda da görüldüğü üzere incelediğimiz dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Mancınık Mukataası'nın satışından merkezî hazineye ödenecek senelik vergi hâsılatı toplam 30.000 akçe idi. Bu mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla toplam 1.000 guruştur.

Mukataa defterlerinde yer alan kayıtlarından, incelediğimiz dönem içerisinde Mancınık Mukataası'nı iltizamına alan malikâne sahiplerinin de kimliklerini tespit etmek mümkün olmuştur. Bu dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Mancınık Mukataasına yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo- 28: Mancınık Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1136/M.1723-1724-H.1137/M.1725)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
1136/1723-1724	Eski Darbhane Nazırı Ahmed		KK 186, s. 461.
11 Zilhicce 1137/21 Ağustos 1725	Mustafa	Mahlûl (ölüm)	KK 186, s. 461.

İncelediğimiz dönemde (1695-1730), toplamda biri mahlûl olmak üzere 2 defa malikâne satışına konu olan Mancınık Mukataası'na 2 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikâneciler askerî zümreye mensuptur. Bu malikâneciler, tabloda da görüldüğü üzere Eski Darbhane Nazırı Ahmed ve Mustafa adlı kişilerdir. Askerî zümreye mensup olan Eski Darbhane Nazırı Ahmed'in, senelik malı 30.000 akçe olan mukataa için ödediği muaccele bedeli mukataa defteri kayıtlarında yer almazken, Mustafa'nın senelik malı 30.000 akçe olan mukataa için ödediği muaccele bedeli 1.000 guruştur. Söz konusu

dönemde Mancınık Mukataası'nı malikâne sahipleri olan Eski Darbhane Nazırı Ahmed ve Mustafa'nın tek başına deruhte ettikleri anlaşılmaktadır. İncelediğimiz dönemde, Mancınık Mukataası'na yatırım yapan malikâne sahiplerinin hepsi Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci bulunmamaktadır.

2.2.4. Mengene Mukataası

2.2.4.1. Mengene Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

Devlet, üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermaye üzerinde tesis etmeye çalıştığı denetim çerçevesinde, madencilik, ziraat, esnaflık ve ticaret sahalarında birçok kuruluş ve faaliyetin de doğrudan sahibi bulunmaktaydı. Bunlardan esnaf imalâtının az çok önemli fizikî sermaye gerektiren kumaş apre tesisleri (mengene) boya ve basma atölyeleri, mum imalâthaneleri, kahve değirmenleri vs. alanlarda pek çok kuruluşun da sahibiydi. Bütün bu kuruluşların hemen hepsi birer mukataa olarak örgütlenmiş bulunmaktaydı.[1740] Bu kuruluşlardan mengene atölyelerinden elde edilen gelirler de zamanla mukataa haline getirilmişti.

Bursa'da işlenen kutni ve sair perdahtlanması gereken ve perdaht, mengene ve tokmağa gelen eşyadan kanun üzere önceden beri damga vergisi alınmaktaydı.[1741] Daha Mengene Mukataası, Bursa ve çevresinde 500-600 adet tezgâhta dokunan kutni, keremsûd ve peşimî gibi ipekli kumaşların perdahtlanması sırasında kumaş başına alınan 30 akçelik bir vergiye bağlı olarak oluşturulan bir mukataa idi.[1742] Mukataa, 1143/1730 tarihinde hazine malından aldığı günde 20 akça ulufeyi hazîne-mânde etme karşılığında Mustafa adlı birinin uhdesinde idi.[1743]

2.2.4.2. Mengene Mukataasının Malikâne Dönemi

Mengene Mukataası, 20 Safer 1143/4 Eylül 1730 tarihinde malikâneye dönüştürülmüştür. Nitekim incelediğimiz bir nişan kaydına göre, mukataa eskiden beri alınan vergileri, şeyhleri tarafından toplanıp, mengene ve tokmakçı amelesinin gereken ücretleri şeyhleri eliyle verilmek koşuluyla Halep perdahtçılık maktu'una kıyasla yılda 12.000 akçe mal ile maktu'a kaydedilmişti. Daha sonra 100 guruş muaccele mukabilinde Esseyyid Ali Efendi ve Mustafa'ya mukataayı müştereken

[1740] Mehmet Genç, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 130.
[1741] "… Burusa'da işlenen kutni ve sâ'ir perdâht olunması iktizâ iden eşyâdan perdâht ve mengene ve tokmağa gelen eşyâdan resm-i tamga mu'tad üzere tahsil olunan akçeyi …" Bkz. BOA, KK 189, s. 174 (Tarih: 20 Safer 1143/4 Eylül 1730).
[1742] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 267.
[1743] "… hazine-i 'âmiremde mahfûz muhâsebe defterlerine nazar olundukda bir ve sâde işlenen kutni ve sâ'ir perdâht olunması iktizâ iden eşyânın perdâhtçı ve mengeneci ve tokmakçı esnâfının meşîhati hazîne-mânde idüğü yirmi akçe 'ulûfeyi mukâbili merkûm Mustafa'nın üzerinde olduğun derkenâr …" Bkz. BOA, KK 189, s. 174 (Tarih: 20 Safer 1143/4 Eylül 1730).

işletmeleri için malikâne beratı verilmiştir.[1744] Bu kişiler, mukataanın senelik malını her yıl merkezî hazineye ödeyip, kalemiyyesini verip hesabını gördükten sonra 1143 senesi Muharrem'i gurresinden itibaren malikâneyi zabt edebileceklerdi. Belgedeki kayıtlardan, malikâne mukataanın yarı hissesine sahip olan Esseyyid Ali'ye berat tezkiresi verildiği, diğer ortak Mustafa'ya ise başka bir berat tezkiresi verildiği görülmektedir.[1745] Başlangıçta Halep mengenesi örnek alınarak 12.000 akçe mal ile oluşturulan mukataanın daha sonraki yıllarda değer artışı gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 8 Zilkade 1160/11 Kasım 1747 tarihli bir fermanda, "*İstanbul mengenesinin resmi misillü resm alınmak şartıyla senevî 2.500 guruş mal ve karâr iden mu'accelesi 5.550 guruş ile*" malikâne olarak iltizam edildiği görülmektedir.[1746]

İncelediğimiz dönemde, berat kaydında görüldüğü üzere Mengene Mukataası'na 2 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikâneciler sivil zümreye mensuptur. Bu malikâne sahipleri, senelik malı 12.000 akçe olan mukataa için ödediği muaccele miktarı toplam 100 guruştur. Söz konusu dönemde Mengene Mukataası'nı Esseyyid Ali ve Mustafa müştereken uhdesine almışlardır.

[1744] "Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Mustafa ve Seyyîd Ali zîde şerefehû şeyhlerine ordu-yu hümâyûnuma 'arzıhâl idüb Burusa'da işlenen kutni ve sâ'ir perdâht olunması iktizâ eden eşyâdan perdâht ve mengene ve tokmağa gelen eşyâdan resm-i tamga muʿtad üzere tahsil olunan akçeyi esnâf-ı merkûm ricâlinden birkaç nefer kimesne ekl ü belʿ itmeye iʿtiyâd eylediklerine binâen esnâf-ı mezbûrenin kutnilerine dahl u taʿarruz itmemeye fîmâ-baʿd perdâht ve mengene ve tokmağa gelen eşyâdan öteden berü alınagelen resmleri şeyhleri maʿrifetiyle ahz olunub perdâht ve mengene ve tokmakçı 'amelesinden dahi iktizâ iden ücretleri şeyhleri yediyle virilmek şartıyla Haleb perdâhtçılık maktûʿuna kıyâs ile yüz guruş muʿaccele ve senevî on iki bin akçe mal-ı maktûʿunu şeyh hazine-i 'âmireme eylemek üzre meşîhat-i merkûm bervech-i mukâtaʿâ iştirâken kendülere mâlikâne virilmek bâbında istidʿâ-yı 'inâyet eylemiş …" Bkz. BOA, KK 189, s. 174 (Tarih: 20 Safer 1143/4 Eylül 1730).

[1745] "… vech-i meşrûh üzere yüz guruş malı mukâtaʿâ virmek üzere telhîs olunmak fermânım olmağın beher sene malın hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bin yüz kırk üç senesi Muharrem'i gurresinden mâlikâne 'uhdesine kayd u şurûtuyla başka başka berât-ı celîlü'l-ʿunvânım virilmek bâbında telhîs mûcibince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve muʿaccelesi olan yüz guruşu teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediklerine sûret-i rûz-nâmçe-i hümâyûnum virilmeğin bu berât-ı hümâyûnu virdim ve buyurdum ki merkûmândan Ali zîde şerefehû şeyhlerine mukâtaʿâ-i mezbûrun nısf hissesin bin yüz kırk üç senesi Muharrem'i gurresinden teslîm-i hazine-i 'âmirem eylediği muʿaccele suʿubetde olmadıkça te'bîden mâlikâne zabt ve vâkiʿ olan rüsûmâtı kânûn-ı kadim ve olageldiği üzere ahz u kabz ve senevî yüz guruş malın beher sene müşterekiyle maʿan hazîne-i 'âmireme edâ ve kalemiyyesin virüb ve senesi âhirinde hesâbın görüb yedine sûret-i muhâsebesin aldıkda zabt u rabta ve rüsûmâtın ahz u kabzına taraf-ı âherden ferd taʿarruz ve taʿaddi eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ virilen müsvedde ve defaʿâtiyle tasrîhi fermân-ı 'âlî buyrulan şurût zikri ile berât-ı şerîfe yazılmağa tezkire virildi. Siyâk-ı meşrûh üzre nısf hissesiyçün merkûm Mustafa zîde kadruhûya dahi başka berât-ı şerîfe yazılmağa tezkire virildi." Bkz. BOA, KK 189, s. 174 (Tarih: 20 Safer 1143/4 Eylül 1730).

[1746] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 267.

2.2.5. Damga (Tamga-yı Akmişe) Mukataası

Osmanlı Devleti'nin ticaretten elde ettiği gelir kaynaklarından en önemli ikisi damga ve gümrük vergileriydi. Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında pamuk ipliği iğrilerek, bunlardan her tür ve desende kumaşlar dokunmaktaydı. Bu sanayi kolunda üretilenler, her bölgenin özelliğine göre kanunlarda belirtilen vergiye tâbi idi. Yöntem olarak, vergisi ödenen eşyaya damga basıldığından dolayı, mukataaya bağlanan bu gelirler damga vergisi olarak adlandırılıyordu.[1747] Bursa'ya dışarıdan getirilen ya da burada işlenip satışı yapılan kumaşlara damga basma işlemini mukataa eminleri yapmaktaydı. Damga mukataası eminleri yaptıkları bu işlem karşılığında ise belli oranda vergi almaktaydılar. Böylece hem merkezî idare kumaş ticaretinden payını almakta hem de tüccar, basılan bu damgayla başka bir yerde tekrar vergi ödeme zorunluluğundan kurtulmaktaydı. Kumaşlara basılan bu damgaya ise "*kara damga*" ismi verilmekteydi. Mukataada eminin dışında, kumaşlara damga basan bir damgacı bulunuyordu.[1748]

Damga vergisi ürünün satışı yapılmadan alınan bir vergiydi. Damga Mukataasını uhdesine alan kişiler, damgasız kumaşların satışının yasaklanmasını özellikle istemekteydiler. Bu doğrultuda merkezî otorite mukataa gelirlerinin düşmesini önlemek için, dükkânında damgasız, kumaş bulunduran esnafın mallarına el konulması, damgasız kumaş ticâreti yapan dellâlların cezalandırılması ve mukataa emini kontrol etmeden kumaşların şehir dışına çıkartılmaması gibi bazı tedbirler almıştır.[1749] Bu uygulama, mukataanın iltizam şartları arasında yer almaktaydı.[1750] Dünyaca ünlü olan Bursa kumaşları yabancı ülkelerin tüccarları ve yöneticilerinin de gözdesiydi. Öyle ki yabancı ülke kralları elçileri vasıtasıyla Osmanlı payitahtına bu kumaşları satın almak için yazılı talepte bulunmaktaydılar. Buna mukabil Osmanlı

[1747] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s.276. Nitekim 9 Cumaziyelahir 990/1 Temmuz 1582 tarihli bir belgede; "... mahrûse-i mezbûreye etraf ve eknâfdan gelen kumaşa damga vaz' olunmak kânun iken…" denilmekteydi. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 244.

[1748] Bilgin, *age*, s. 98; Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 242- 243.

[1749] Bilgin, *age*, s. 99.

[1750] "…tamga-yı akmişe-i mütenevvi'a mukâta'âsının dahi şart-ı sâbıkı üzere min-ba'd tamgasız akmişe fürûht olunmayub ve kangı bazirgânın dükkânında bulunur ise mîrî içün girift oluna ve kangı dellâlin elinde tamgasız esbâb bulunur ise mehâkim hakkından gele deyu mukâta'â-i mezbûrun iltizâmı mahallinde mastûr ve mukayyed olduğu …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 207 (Tarih: Gurre-i Safer 1120/Mayıs 1708); BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).

yönetiminin, talep edilen kumaşların ticareti yapılmamak şartıyla istedikleri kumaşları almaları yönünde Bursa kadısına hükümler gönderdiği görülmektedir.[1751]

Bursa'daki Tamga-i Akmişe [1752] Mukataası, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ihzariye mukataası ile birlikte iltizama verilmeye başlanmıştı. 1 Receb 986 / 3 Eylül 1578 tarihinde bu iki mukataa üç yıllığına 782.000 akçeye iltizama verilmiştir. Senelik malı 260.000 akçe dolaylarında olan söz konusu mukataaların içerisinde ihzariye mukataası vergileri yıllık 50.000 akçe civarındaydı. Bu hesaba göre 210.000 akçe de damga vergisinden toplanmaktaydı.[1753] Mukataa defterlerinde "*Tamga-i Akmişe-i Mütenevvi'a Mukataası*" [1754] olarak geçen mukataa Bursa mukataatı mülhakâtından olup ihtisab, beytülmâl, bâc-ı bazâr-ı galle, tahmîs-i kahve, kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukataaları ile birlikte iltizama verilmekteydi.[1755]

2.2.5.1. Damga (Tamga-yı Akmişe) Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Defterlerdeki kayıtlardan Tamga-i Akmişe Mukataası'nın 1109/1698 yılında malikâneye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından senevî 100.000 akçe mal-ı iltizamı olan mukataa, 24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli nişan kaydına göre, 3.000 guruş [1756] muaccele karşılığında Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır. Mustafa ve Mehmed'e, mukataanın senelik malı olan 80.000 akçeyi her yıl Hazine-i Amire'ye ödeyip

---

[1751] Bu hususa dair Bursa kadısına gönderilen 25 Safer 972/2 Ekim 1564 tarihli bir hükümde şöyle denilmekteydi; "*Hâliyâ Leyh kralı tarafından risâlet tarîkıyla Südde-i Sa'âdetüm'e gelen ilçi müşârun-ileyh kral için mahrûse-i mezbûreden bir mikdâr katîfe ve sâyir metâ' almak murâd idinüp ol bâbda hükm-i şerîfüm recâ itmeğin buyurdum ki: Hükm-i şerîfüm varıcak, ilçi-i mezbûr ticâret için olmayup kral için akça ile bir mikdâr akmişe almak istedükde hılâf-ı şer'-ı şerîf kimesneyi dahl ü ta'arruz itdürmeyesin*." Bkz. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet ve İndeks I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: III, Ankara, 1995, s. 127, 194 nolu hüküm.

[1752] Akmişe, yünden veya pamuktan yapılmış olan kumaş, bez ve dokumalılar için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 23.

[1753] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 245.

[1754] "…birinin fazlası birinin kesrine mahsûb olmak üzere ve birbirinden ayrılmamak şartıyla zabt ve *tamga-i akmişe-i mütenevvi'a* mukâta'âsı dahi …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 33 (Tarih: 20 Safer 1128/14 Şubat 1716).

[1755] "… Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bazâr-ı galle ve *tamga-i akmişe* ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'i mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).

[1756] Bu muaccele bedeli, sadece Tamga-i Akmişe Mukataası için ödenen meblağ olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer söz konusu mukataaları da kapsamaktaydı.

kalemiyyesini vermek şartıyla ve 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından zapt etmek üzere merkezî otorite tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1757]

Defterlerdeki kayıtlardan senelik malı 100.000 akçe olan mukataanın, 1116/1705 yılında malikâne olarak Odun Emini Halil'in iltizamında olduğu görülmektedir.[1758] Odun Emini Halil mukataayı muhtemelen ilk malikânecilerden olan oğlu Mehmed ile birlikte ortaklaşa iltizam etmekteydi. Zira aynı dönemde kayıtlarda Mehmed de malikâne sahibi olarak geçmektedir.[1759] Odun Emini Halil ve Mehmed mukataayı yaklaşık 4 yıl kadar malikâne olarak uhdesinde bulundurmuşlar ve 1120/1708 yılında mukataa Mehmed, Ömer ve İbrahim adlı ortakların uhdesine geçmiştir.[1760] İhtisab Mukataası mülhakâtından olan mukataa diğer senelik malı 580.170 akçe mukataalarla birlikte 1128/1716 yılında ref olunarak, 1128 senesinde dâhil olduğu diğer mukataaların senelik malına 200 guruş zam ve Mart ibtidâsından zabt edilmek üzere yeniden satışa çıkarılmış, yapılan müzayede neticesinde 1.000 guruş peşin mukabilinde İbrahim ve Mehmed'e malikâne beratı verilmiştir.[1761] Bu

[1757] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede üç yüz bin akçe malı olan tamga-yı akmişe-i mütenevvi'a mukâta'âsı …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı munkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698); BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698).

[1758] "…mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn tamgâ-i akmişe ve kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve tevâbi'i mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla Halil zîde mecduhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr olunduğu …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 116 (Tarih: 2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704).

[1759] "…mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'i mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûrdur …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).

[1760] "… Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve bâc-ı bazâr-ı galle ve bâc-ı pây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tamga-i akmişe ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa mukâta'âları bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Ömer ve Mehmed ve İbrahim zîde kadruhumâya mâlikâne berâtı virildiği…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 181 (Tarih: Gurre-i Safer 1120/ Mayıs 1708).

[1761] "... mahrûse-i Bursa'da vaki' ihtisab ve bâc-ı bazâr-ı galle ve kapan-ı meyve-i huşk ve Kapıdağı'nda Kumaşlık ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnam serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve İznik kazasında karye-i Hisarcık ve tamga-i bogasi ve İcare-i Han ve Göynük kazasında mezra'a-i Ahi Çelebi ve tevâbi'i mukata'âlarının senevî mal-ı iltizâmı beş yük seksen bin yüz yetmiş akçeye ve mukata'â-i mezbûrelerin üç yük akçesi vezâyif-i ihracât ve iki yük seksen bin yüz yetmiş akçesi irsâliye olub ve zamân-ı zabtları dahi Mart ibtidâsından olduğu derkâr olundukda malına iki yüz guruş zam ve senevî malı altı yük dört bin yüz yetmiş akçeye olmak üzere bin guruş peşin ile berât-ı

tarihten yaklaşık bir yıl sonra mukataa 1129 senesi Mart ibtidâsından tasarruf etmek üzere yine 1.800 guruş peşin ile İbrahim'e malikâne beratı verilmiştir. [1762] İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki kayıtlardan mukataanın bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayda tesadüf edilmemiştir.

Tablo- 29: Tamga-yı Akmişe Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1698 - H.1129/M.1716)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	100.000	3.000	DBRM-d 24303, s. 47.
2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704	100.000		DBRM-d 24303, s. 116.
Gurre-i Safer 1120/ Mayıs 1708			DBRM-d 24303, s. 181.
20 Safer 1128/14 Şubat 1716		1.000	MAD 9506, s. 33.
2 Muharrem 1129/17 Aralık 1716		1.800	MAD 9506, s. 61.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1109/1698-1129/1716 tarihleri arasında Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Tamga-yı Akmişe Mukataası'nın merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı 100.000 akçe idi. Mukataadan kayıtlarda tespit olunduğu kadarıyla elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 5.800 guruş idi.[1763] Tamga-yı Akmişe Mukataası'nın yapılan müzayede ile taliplilerine satışı sonucunda

alişânım virilmek bâbında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince berât-ı alişânım virilmek fermânım olmağın …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 33 (Tarih: 20 Safer 1128/14 Şubat 1716).

[1762] "Kıdvetü'l-emâsîl ve'l-akran El-hâc Mehmed zîde kadruhû divân-ı hümayûnuma 'arz-u hâl idüb Bursa'da vaki' ihtisab ve tevabi'î mukata'âsı 1129 senesine mahsub olmak üzere kendüye deruhde olunub berât-ı 'âlişânım virilmek bâbında 'inâyet rica itmeğin hazine-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vaki' ihtisab ve bâc-ı bazar-ı galle ve kapan-ı meyve-i huşk ve Kapıdağı'nda Kamışlık ve tamga-i akmişe ve bac-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve İznik kazasında medine-i Hisarcık ve tamga-i bogasi ve Denkîn İcare-i Han ve Göynük kazasında mezraa-i Ahi Çelebi ve tevabi'i mukâta'âları senevî mal-ı iltizamı altı yük 4.170 akçeye ma' vezâyif ve ihracât ile me'an olub ve zamân-ı zabtı dahi Mart ibtidâsından olub derkenâr olundukda 1.800 guruş peşin ile berât-ı 'âlişânım virilmek…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 61 (Tarih: 2 Muharrem 1129/17 Aralık 1716).

[1763] Bu muaccele bedelinin 3.000 guruşu daha önce de belirttiğimiz gibi, Tamga-yı Akmişe Mukataasının da dâhil olduğu Bursa İhtisab Mukataasının mülhakatından olan tüm mukataalar için ödenen meblağ idi.

malikâne beratı alan yatırımcılar, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini doğrudan Hazine-i Amire'ye yapmışlardır. Bu dönemde mukataanın senelik malının değerinin uzun süre sabit kalarak hiç değişmediği görülmektedir. Söz konusu dönem boyunca mukataaya ödenen muaccele bedellerinin ise sadece iki tasarruf dönemine ait olanı kayıtlarda yer aldığından mukataanın tamamı için ödenen muaccele bedeli hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapılamamıştır. Ancak iltizam dönemlerinin tamamı dikkate alındığında mukataayı malikâne olarak iltizamlarına alan malikâne sahiplerinin büyük bir kısmının tasarruf dönemlerinin uzun süreli olmadığı görülmektedir. Büyük olasılıkla bu malikâne sahipleri ya iltizam şartlarını yerine getirememişler ya da mukataa gelirlerinde meydana gelen azalma nedeniyle bekledikleri kazancı elde edemediklerinden ve zarar ettiklerinden mukataaya yatırım yapmaktan vazgeçmişlerdir. Bu duruma olumsuz yönde etki eden en önemli hususun dönemin siyasî, askerî ve sosyo-ekonomik şartları olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Mukataa defterlerinde yer alan berat ve nişan kayıtlarından ilgili dönem içerisinde Tamga-yı Akmişe Mukataası'nı tasarruf eden malikâne sahiplerinin kimliklerini de tespit etmek mümkün olmuştur. Söz konusu dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Tamga-yı Akmişe Mukataası'na yatırım yapan malikâneciler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo- 30: Tamga-yı Akmişe Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1698 - H.1129/M.1716)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 47.
2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704	Odun Emini Halil ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 116.
Gurre-i Safer 1120/ Mayıs 1708	Mehmed, Ömer ve İbrahim		DBRM-d 24303, s. 181.
20 Safer 1128/14 Şubat 1716	İbrahim ve Mehmed	Ref	MAD 9506, s. 33.
2 Muharrem	İbrahim		MAD 9506, s. 61.

1129/17 Aralık 1716			

İncelediğimiz dönemde, Tamga-yı Akmişe Mukataası 5 defa malikâne satışına konu olmuştur. Bunlardan 1'i ref üzere satıştır. Senelik malı 100.000 akçe olduğu görülen Tamga-yı Akmişe Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele ödemesinin ise kayıtlarda geçtiği kadarıyla toplam 5.800 guruş olduğu tespit edilmiştir. İlgili dönemde, Tamga-yı Akmişe Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 8 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikânecilerden 1'i askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâne sahibi, tabloda da görüldüğü üzere Odun Emini Halil'dir. Kalan 7 malikâne sahibi ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişilerdir. Zira isimlerinin dışında herhangi bir unvanları bulunmamaktadır. Askerî zümre malikâne sahiplerinin toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 12,5 iken sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 87,5'tir. Askerî malikâneci Halil'in mukataa için ödediği muaccele miktarı defterlerde kayıtlı olmayıp, sivil zümreye mensup olan 7 malikânecinin ise Hazine-i Âmire'ye 5.800 guruş muaccele bedeli ödediği görülmektedir. Kayıtlarda geçen bu ödemeyi yapan malikâne sahipleri Mustafa-Mehmed (3.000 guruş), İbrahim-Mehmed (1.000 guruş) ve İbrahim (1.800 guruş) idi.

Söz konusu dönem içerisinde, Tamga-yı Akmişe Mukataası'nı 1 malikânecinin tek başına, 8 malikânecinin ise ortaklık yoluyla uhdesine aldıkları görülmektedir. Tek başına malikâne deruhte edenlerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 12,5 iken, müştereken malikâne işletenlerin oranı ise % 87,5'tir. Tek başına malikâne iltizam edenlerin Hazine-i Âmire'ye yatırdıkları muaccele miktarı toplam 1.800 guruş iken (bu meblağ sadece İbrahim adlı malikânecinin ödediği miktardır) ortaklık yoluyla deruhte edenlerin ödedikleri muaccele bedeli toplam 4.000 guruş (bu miktar ise Mustafa-Mehmed ile İbrahim-Mehmed adlı ortakların ödediği meblağdır) tur. Kayıtlarda geçen verilere göre, tek başına iltizam edilen malikâneler için ödenen muaccele bedeli, toplam muaccelenin yaklaşık % 31'ine karşılık gelmektedir. Ortaklık yoluyla iltizam edilen malikânelerin muaccele bedeli ise yaklaşık % 69'luk bir yer kaplamaktadır.

Defterlerdeki kayıtlardan, Tamga-yı Akmişe Mukataası'nı da ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne işletenlerin kimliklerinden yola çıkarak da bir analiz yapmak gerekirse; Askerî zümreye dâhil olup ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikânecilerin % 12,5'ini oluşturmaktadır. Diğer yandan sivil zümreye mensup olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 7 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise % 87,5'tir. İlk gurubun (askerî zümre) kontrol ettiği malikâne mukataanın, senelik malları itibariyle değeri 100.000 akçe olup muaccele bedeli kayıtlarda geçmemektedir. İkinci gurubun (sivil zümre) kontrol ettiği malikânelerin değeri ise yine 100.000 akçe olup, toplam muaccele tutarı ise kayıtlarda geçtiği kadarıyla 5.800 guruştur. Askerî zümre içerisinde yer alıp tek başına malikâne deruhte eden malikâneci bulunmamaktadır. Buna mukabil sivil zümreye mensup olan ve tek başına malikâne işletenlerin sayısı 1 olup bu malikânecinin toplam malikânecilere oranı ise yaklaşık % 12,5'tir.

Tamga-yı Akmişe Mukataası'na dair genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapacak olursak; söz konusu dönemde Tamga-yı Akmişe Mukataası'na daha çok sivil zümre malikânecilerin ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Ayrıca müştereken malikâne satın alan sivil zümre malikânecilerin askerî olanlara kıyasla daha fazla sayıda oldukları görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde karşılaştırıldığında da ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Tamga-yı Akmişe Mukataası'nı malikâne olarak iltizamlarına alanlar arasında da ortaklığın her zaman daha yüksek kazanç sağlayan yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Tamga-yı Akmişe Mukataası malikânecilerinin de tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci bulunmamaktadır. Yine bu dönemdeki malikâne sahiplerinin de tamamı erkek olup, kadın malikâneci tespit edilmemiştir.

2.2.6. Gümrük (Gümrük-i Kantarîn ve Denkîn) Mukataası

2.2.6.1. Gümrük (Gümrük-i Kantarîn ve Denkîn) Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

Osmanlıların ticarî faaliyetlerden elde ettiği gelir kaynaklarından bir diğeri de gümrük vergileriydi. Gümrük, devletlerarası ticarette sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup, bu geçiş esnasında alınan vergilere "gümrük resmi" denilmekteydi. Günümüzdeki uygulamayı da ifade eden bu tanım, sanayi öncesi

dönemlerde bölge ve şehir sınırlarını da içine almaktaydı. Dolayısıyla haricî gümrüklerin yanı sıra dâhilî gümrük sistemi de bulunmaktaydı. Dâhilî gümrükler, Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren kaldırılmaya başlanarak XIX. yüzyılda mevcudiyetlerine tamamen son verilmiştir. Ancak Osmanlılarda XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin ticarette takip ettiği siyaset XIX. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen gümrük siyasetiyle birdi ve bu siyaset malî mülahazalara bağlı kalmıştı.[1764] Gümrük vergisi ilk zamanlar sadece yabancı tüccarların getirdiği mallardan alınmakta, böylece yerli tüccar korunmaktaydı. İlerleyen zamanda Müslüman ve gayrimüslim tüccarın yabancı tüccarla anlaşarak, yabancı tüccar tarafından ihraç ve ithal edilen eşyayı kendi malı gibi göstermesi devletin vergi kaybına uğramasına yol açmaktaydı. Bunun üzerine devlet, yerli tüccardan da vergi alınmasını zorunlu hale getirdi. Bursa gümrüğüne gelen ve buradan başka ülkelere giden mallardan alınan gümrük vergisi oranları kanunnâmelerde belirtilmekteydi.[1765]

Bursa Gümrük Kanunu'na göre[1766], Müslüman, harâcgüzâr veya Venedik, Ceneviz, Sakız ve başka yerlerden gelen yabancı tüccârlar getirip sattıkları kumaş için kıymet üzerinden % 3 gümrük vergisi ödemekteydiler. Bu yabancılar (Frenkler), kumaşı alıp gittikleri takdirde bunun için de % 3 gümrük ödemekteydiler. Bu kumaşı yine Bursa'da satarlarsa gümrük ödemezlerdi. Gümrükten eşya kaçıranlar olursa, bunların eşyası devlet hazinesi adına müsadere edilirdi.[1767] İran'dan gelen ipek de % 3 oranında gümrük vergisine tâbi olan meta'lardan biriydi. 28 Zilhicce 998 / 28 Ekim 1590 tarihli bir kayıtta bu husus belirtilmekteydi: "… *işbu Mirat, diyâr-ı Acem'den üç yük ipek getürüb zikr olunan ipeği Frengistan'a alub giden Ermeni tâ'ifesinden ber mûceb-i kânûn yüzde üç akça gümrük alınmasına elimizde emr-i şerîf vardır*."[1768] Takip eden yüzyıllarda, büyüyen merkezî ordunun ihtiyaçlarıyla, hazinenin

[1764] Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlılarda Gümrük", **DİA**, XIV, İstanbul, 1996, s. 263.
[1765] Bilgin, *age*, s. 99. Gümrük vergisi Fatih Sultan Mehmed'in devrinde %2 olup daha sonraları bu oran giderek artmaya başlamıştır. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 332. Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren, başka yerlerden Bursa'ya mal getiren yabancı tüccarlardan %5, yerli zımmî tüccardan %4 ve Müslüman tüccardan ise % 3 olmak üzere gümrük vergisi alınmaktaydı. Bursa'dan yabancı ülkeler giden mallardan ise, ister yabancı isterse zımmî tüccar olsun her birinden % 3'er akçe gümrük vergisi alınmaktaydı. Bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 246, 272- 273; Bilgin, *age*, s. 99, 202 no'lu dipnot. XVI. yüzyılın sonlarında bu oranın değişmediği görülmektedir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 245.
[1766] Bursa Gümrük Kanunu'nun hükmü (sûreti) için bkz. Anhegger- İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî,* s. 40- 41.
[1767] İnalcık, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 216.
[1768] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 243- 244.

giderlerinin artması nedeniyle gümrük vergileri birer puan daha yükseldi ve Müslümanlar için % 4, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler için % 5 ve yabancı tüccarlar içinse % 6 oranında gümrük vergisi alınmaya başladı. Ancak ilerleyen süreçte, gerek Akdeniz ticaretini canlandırmak ve gerekse de dış siyaset aracı olarak İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya verilen kapitülasyonların bir sonucu olarak bu ülkelerin halklarından alınan gümrük vergisi % 3'e düşürüldü.[1769] Böylece, XVI. yüzyıldan itibaren, ticarette Osmanlı tebaası olmak cazibesini yitirerek bir dezavantaj haline geldi.[1770]

Görüldüğü üzere Osmanlı kanunu, ülkeye gelen ve giden her türlü ticaret eşyasından gümrük vergisi aldığı gibi, ülke içinde de gümrük uygulamasına başvurmaktaydı. Esasen, "tüccâr-ı seffâr" adı verilen bölgeler arasında ticaret yapanların, yapacakları spekülasyonların ortaya çıkaracağı sorunları önlemek amacıyla başvurulan bir tedbir olan bu uygulama, aynı zamanda merkezî hazinenin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur.[1771] 12 Şevval 990 / 9 Kasım 1582 tarihli bir fermanda da "… *mahrûse-i Burusa'da meta' getiren kimesneleri doğru gümrükhâneye*" gitmelerini emretmekteydi. Bu konuda Rebiülevvel 970/1562 yılında bir ferman verildiği ve bunun Rebiülahir 977/Ağustos 1569'da yenilendiği belirtilen emirde "*tüccâr tâ'ifesi merhûm ve mağfûrün leh Sultan Bayezid Han zamânında olan Eski Kanunnâmeden bir tarîkle hükm-i şerîf alub olıgeldüğü üzere gümrüklerin vermekde ta'allül ederlermiş*" denilerek, 20 yıldan fazladır sözü geçen gümrük yasasının yürürlükte olduğu tekrarlanarak ona uyulması istenmekteydi.[1772]

Bursa, şehirdeki sınaî işletmeler için hem hammadde talep eden ve hammadde üreten hem de Doğu-Batı arasında ham ve mamül mal akışını sağlayan şehirlerden birisiydi. Bu nedenle şehirde gerek üretime ve gerekse ticarete dayalı olarak çift taraflı bir vergilendirme mekanizması oluşmuştu. Damga ve gümrük mukataaları bu açıdan birbiriyle bağlantılı işletmelerdi. Ülke genelinde meydana gelen olumlu ve olumsuz gelişmelerden her iki işletme de aynı ölçüde etkilenmekteydi. Özellikle İran ile yapılan savaşlar esnasında, ticarî faaliyetlerin

[1769] XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlılarda ihracat ve ithalâttan % 3 vergi alınmaktaydı. Ancak paranın değerindeki düşüşe bağlı olarak bu vergi oranı yükseltilmiş ve kısıtlayıcı bazı tedbirler alınarak bazı yasaklar konmuştur. Özellikle ihracat malları için inhisarlar kurulmuştur. Bkz. Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 943.
[1770] Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, s. 430- 431.
[1771] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s.279- 280.
[1772] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 244- 245.

daralması[1773] ve buna bağlı olarak şehirdeki tezgâhların âtıl duruma gelmesi[1774] her iki mukataanın da gelirlerinin düşmesine sebep olmaktaydı. 1578 yılında Gümrük ve Damga Mukataaları eminleri, İran'a yönelik seferin, Bursa'ya gelen ipek miktarını üçte bire düşürdüğünü, yolların güvensiz olması sebebiyle daha önce şehre gelen tüccar sayısının yarı yarıya azaldığını ve şehirdeki tezgâhların çoğunun işlemez hale geldiğini ve bu nedenle her iki mukataanın da zarar ettiğini bildirmişlerdi. Benzer durum Celalî isyanlarının arttığı 1606 yılında da yaşanmıştı.[1775]

Gümrük ve damga vergileri birbirine yakın nitelikte vergiler olduğu, kanunnamelerde belirtilen çeşitli maddeler gümrük vergisine tâbi olurken, genellikle kumaş cinsinden malların bir bölgeden başka bir bölgeye ticaret amacıyla getirilmesi esnasında damga resmi alındığı ve bunun gümrük resmi cinsinden bir vergi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple iki mukataanın genellikle birleştirilerek iltizama verildiği ve ismine de "Gümrük ve Damga-i Akmişe Mukataası" denildiği görülmektedir. Mukataa, 1 Ramazan 986/1Kasım 1578 yılında üç yıllığına 435.000 akçeye iltizam edilmiştir. Bu dönemdeki İran Savaşlar nedeniyle mukataanın değerinde ve gelirlerinde önemli ölçüde azalma olmuş ve mukataa 1 Receb 989/1 Ağustos 1581 tarihinden itibaren altı yıllığına 870.000 akçeye iltizama verilmiştir.[1776]

2.2.6.2. Gümrük (Gümrük-i Kantarîn ve Denkîn) Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Mukataa defterlerinde "*Gümrük-i Kantar-ı Denkîn ve Tevâbi'i Mukâta'ası*" olarak geçen mukataa, XVII. sonlarında Bursa aklâmından olan Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası ile birlikte iltizama verilmekteydi. Bu döneme kadar iki mukataanın senelik malı toplamı 75.666 akçe olup 1107/1696 yılında sadece Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'nın senelik bedeli 28.000 akçe olarak yeniden deftere

[1773] Aynı darlık o dönemde dünya ticaretinin merkezlerinden birisi olan Akdeniz havzasında da duyulmaktaydı. Doğal olarak bu sıkıntı Osmanlılar için de söz konusuydu. XVI. yüzyılın sonlarında devletin para ihtiyacı ziyadesiyle artmıştı. Maaşının önemli bir bölümünü köylüden mahsul öşrü olarak alan timarlı ordusu çeşitli nedenlerle işe yaramaz bir duruma geldiğinden beri maaşını nakit olarak alan ulûfeli ordunun sayısı da ciddi oranda artmış, XV. yüzyılda sayıları 12.000'i aşmamış iken XVI. yüzyılın sonunda bunun birkaç misline çıkmıştı. Bunun yanında özellikle İran ve Avusturya ile yapılan uzun ve getirisi olmayan savaşlar devletin malî yükünü ve para ihtiyacını fazlasıyla arttırmıştı. Bkz. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 160- 161.

[1774] "*… diyâr-ı Acem'e sefer-i hümâyûn vâki' olmak ile mahrûse-i mezbûreye harîr kalîl gelmeğin ziyâde bahâya çıkub ve tüccar dahi az gelüb … işlenen akmişe tezgâhlarının hâlâ rub'u ancak işleyüb…*" Bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 335, nr. 273.

[1775] Bilgin, *age*, s. 99.

[1776] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 244- 246.

kaydedilmiştir.[1777] Defterlerdeki kayıtlardan mukataanın yaklaşık iki yıl sonra yani 1109/1697-1698 yılında malikâneye dönüştürüldüğü görülmektedir. Senelik malı 663.810 akçe olan Bursa mukataat aklamının iltizamına dâhil olan ve senelik malı 28.000 akçe olduğu görülen Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası, 15 Cumaziyelahir 1109 tarihli Bursa kadısına yazılan bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla, 1109 senesi Mart ibtidâsından zabt etmek üzere Odun Emini Halil'e malikâne olarak satılmıştır.[1778] Ancak Halil'in mukataayı malikâne olarak iltizam etmek için merkezî hazineye yatırdığı muaccele bedeli kayıtlarda geçmemektedir.

Aynı sene içerisinde Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından senevî 28.000 akçe mal-ı iltizamı olan mukataa, 24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli nişan kaydına göre, 3.000 guruş[1779] muaccele karşılığında Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır. Mustafa ve Mehmed'e, mukataanın senelik malı olan 28.000 akçeyi her yıl merkezî hazineye ye ödeyip kalemiyyesini vermek şartıyla ve 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından tasarruf etmek üzere merkezî otorite tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1780] Mukataa defterlerindeki kayıtlardan senelik malı 28.000 akçe olan mukataanın, 1116/1705 yılında malikâne olarak yeniden Odun

[1777] "… mahrûse-i Bursa'da vâki' bâc-ı kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve tevâbi'i mukâta'âsının senede mâl-ı kadîmi yetmiş beş bin altı yüz altmış altı akçeye olub ve Bursa mukâta'âtı mülhakâtından olmağla birinin fazlası birinin kesretine mahsûb ve birbirinden ayrılmamak şartıyla fürûht olunagelüb birkaç seneden berü bâ-füruht kalmakla cânib-i mîrî muhtell ve müşevveş ve mâl-ı mîrîye gadr olmağın müceddeden tahrîr kemâl-i mertebe? nizâm virilmek içün ve mukâta'â-i mezbûr yüz yedi senesi Martı ibtidâsından zabt olunmak üzere sâdır olan fermân-ı 'âlî mûcibince tahrîr olunub senesi yirmi sekiz bin akçeye olmak üzere defter-i cedîde kayd olunduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın..." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 28 (Tarih: 6 Zilkade 1107/7 Haziran 1696).

[1778] "Bursa ihtisâbı ve bâc-ı bazâr-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve tevâbi'î mukâta'âsı bervech-i te'bîd mâlikânelik üzere Halil zîde kadruhûnun 'uhdesinde olub mukâta'â-i mezbûr mülhkâtından bâc-ı bazâr-ı kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âsı Bursa mukâta'âsından olub… Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âsının senede malı yirmi sekiz bin akçeye olub Bursada vâki' ihtisâb ve tevâbi'î mukâta'âsının senede malları olan altı yük altmış üç bin sekiz yüz on akçe iltizâmına dâhil olduğu defterde mastûr olub mukâta'â-i mezbûrun bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından zabt olunmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere mâlikâne berâtı virildiği der-kenâr olundukda…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 28 (Tarih: 15 Cumaziyelahir 1109/29 Aralık 1697).

[1779] Bu muaccele bedeli, sadece Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası için ödenen meblağ olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer söz konusu mukataaları da kapsamaktaydı.

[1780] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede yirmi sekiz bin akçe malı olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âsı …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı munkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698); BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698).

Emini Halil'in iltizamında olduğu görülmektedir.[1781] Odun Emini Halil mukataayı bu dönemde muhtemelen ilk malikânecilerden olan oğlu Mehmed ile birlikte müştereken uhdesinde bulundurmaktaydı. Nitekim aynı dönemde kayıtlarda Mehmed de malikâne sahibi olarak geçmektedir. Bu dönemde (1117/1705), Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası dâhil olduğu Bursa mukataat aklamının senelik mallarının azalarak 660.170 akçeye düştüğü görülmektedir. [1782] İncelediğimiz dönemde, mukataanın bu iltizam döneminden sonrasına dair dair başka kayıt tespit olunmamıştır.

Tablo- 31: Gümrük (Gümrük-i Kantar-ı Denkîn) Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1697-1698 - H.1117/M.1705)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
15 Cumaziyelahir 1109/29 Aralık 1697	28.000		DBRM-d 24303, s. 28.
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	28.000	3.000	DBRM-d 24303, s. 46.
2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704	28.000		DBRM-d 24303, s. 116.
10 Safer 1117/3 Haziran 1705	28.000		DBRM-d 24303, s. 131.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1109/1697-1698-1117/1705 tarihleri arasında Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'nın merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı 28.000 akçe idi. Mukataadan kayıtlarda tespit olunduğu kadarıyla elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 3.000

[1781] "…mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn tamgâ-i akmişe ve kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve tevâbi'i mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla Halil zîde mecduhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr olunduğu …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 116 (Tarih: 2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704).

[1782] "…mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'i mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûrdur …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).

guruş idi.[1783] Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'nın satışı sonucunda malikâne beratı alan malikâne sahipleri, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini doğrudan merkezî hazineye yapmışlardır. Tasarruf dönemi boyunca mukataanın senelik malının sabit kalarak hiç değişmediği görülmektedir. Söz konusu dönem boyunca mukataaya ödenen muaccele bedellerinin ise sadece bir tasarruf dönemine ait olanı kayıtlarda yer aldığından mukataanın tamamı için ödenen muaccele bedeli hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapılamamaktadır. İltizam dönemlerinin tamamına bakıldığında malikâne sahiplerinin büyük bir kısmının mukataayı uzun süre tasarruflarında bulundurmadıkları dikkat çekmektedir. Muhtemelen bu malikâne sahipleri ya iltizam şartlarını yerine getirememişler ya da mukataa gelirlerinde meydana gelen azalma nedeniyle bekledikleri kazancı elde edememişlerdir. Bu duruma olumsuz yönde etki eden en önemli hususun dönemin siyasî, askerî ve sosyo-ekonomik şartları olduğu söylenebilir. Ya da malikâne sahibi vefat ederek malikânesi yeniden devletin uhdesine geçmiştir. Bu hususlara dair kayıtlarda net bir bilgi bulunmamaktadır.

Mukataa defterlerinde yer alan kayıtlardan ilgili dönem içerisinde Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'nı uhdesine alan malikâne sahiplerinin de kimliklerini tespit etmek mümkün olmuştur. İlgili dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'na yatırım yapan malikâneciler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo- 32: Gümrük (Gümrük-i Kantar-ı Denkîn) Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1697-1698 - H.1117/M.1705)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
15 Cumaziyelahir 1109/29 Aralık 1697	Odun Emini Halil		DBRM-d 24303, s. 28.
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 46.

[1783] Bu muaccele bedelinin 3.000 guruşu daha önce de belirttiğimiz gibi, Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataasının da dâhil olduğu Bursa İhtisab Mukataasının mülhakatından olan tüm mukataalar için ödenen meblağ idi.

2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704	Odun Emini Halil ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 116.

İncelediğimiz dönemde, Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası 3 defa malikâne satışına konu olmuştur. Senelik malı 28.000 akçe olduğu görülen Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele meblağının ise kayıtlarda geçtiği kadarıyla toplam 3.000 guruş olduğu tespit edilmiştir. İlgili dönemde, Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 3 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikânecilerden 1'i askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâne sahibi, tabloda da görüldüğü üzere Odun Emini Halil'dir. Kalan 2 malikâne sahibi ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişilerdir. Nitekim isimlerinin dışında herhangi bir unvanları bulunmamaktadır. Askerî zümre malikâne sahiplerinin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 33,5 olup, sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 66,5'tir. Askerî sınıfa mesup malikâne sahibi Halil'in mukataa için ödediği muaccele miktarı defterlerde kayıtlı olmayıp, sivil zümreye mensup olan 2 malikânecinin ise Hazine-i Amire'ye 3.000 guruş muaccele bedeli ödediği görülmektedir. Kayıtlarda geçen bu ödemeyi yapan malikâne sahipleri Mustafa ve Mehmed (3.000 guruş) idi.

İlgili dönem içerisinde, Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'nı 1 malikânecinin tek başına, 2 malikânecinin ise müştereken uhdesine aldıkları görülmektedir. Tek başına malikâne deruhte edenlerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 33,5 iken, müştereken mukataayı malikâne olarak işletenlerin oranı ise % 66,5'tir. Kayıtlardan, Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataasını da ortaklık yoluyla ve tek olarak uhdesine alan malikânecilerin kimliklerinden yola çıkarak da bir analiz yapmak gerekirse; Askerî zümre içerisinde yer alıp tek başına malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup, buna mukabil sivil zümreye mensup olan ve tek başına malikâne işleten malikâne sahibi bulunmamaktadır.

Genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapacak olursak; ilgili dönemde Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'na daha çok sivil zümre malikânecilerin ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Ayrıca müştereken malikâne satın

alan sivil zümre malikânecilerin askerî olanlara oranla daha fazla sayıda oldukları görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde karşılaştırıldığında da ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası'nı malikâne olarak tasarruflarına alanlar arasında da ortaklığın her zaman daha kârlı bir yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İlgili dönemde, Gümrük-i Kantar-ı Denkîn Mukataası malikânecilerinin de tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci kayıtlarda geçmemektedir. Yine bu dönemdeki malikâne sahiplerinin de tamamı erkek olup, kadın malikâneci bulunmamaktadır.

2.2.7. Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası

Bogasi, Amerikan bezine benzeyen ve kaput bezini de andıran bir çeşit bezin adı idi. Bu kumaş tezgâhlarda pamuk ipliğinden dokunmakta idi.[1784]Bu ince pamuklu kumaşlar Hamideli'nde çok miktarda üretilip Balkanlara, Kırım, Macaristan ve Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi.[1785] Bu mukataa, Bursa boyahanelerinde boyanan ipekten alınan vergiye dayalı olarak oluşturulmuş idi. Boyahanelerde boyanan ipeğin her vukiyyesinden 2 akçe vergi alınmaktaydı. [1786]

Mukataa defterlerinde "*Tamga-i Bogasi Mukâta'ası*" olarak geçen mukataa, XVII. sonlarında Bursa mukâta'ât aklâmından olan İhtisâb, Beytü'l-mâl, Tamga-i Akmişe ve Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataaları ile birlikte iltizama verilmekteydi. Söz konusu döneme kadar adı geçen mukataaların senelik malı toplamı 663.810 akçe olup,[1787] 1107/1696 yılında sadece Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataasının senelik bedeli 20.000 akçe olup, birkaç seneden beri taliplisi çıkmadığından dolayı senelik malı düşürülmüş ve 5.000 akçe olarak yeniden deftere kaydedilmiştir. [1788] Defterlerdeki kayıtlardan mukataanın yaklaşık iki yıl sonra yani 1109/1697-1698 yılında malikâneye dönüştürüldüğü görülmektedir. Senelik malı 663.810 akçe olan

[1784] Pakalın, "Bogası", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 237- 238.
[1785] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 450.
[1786] Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 268.
[1787] "Mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tamgâ-i bogasi ve tevâbi'î mukâta'âları … mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl tamga-i akmişe ve tamga-i bogası ve tevâbi'i mukâta'ârının senede malları altı yük altmış üç bin sekiz yüz on akçeye olunub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698).
[1788] "… mahrûse-i Bursa'da vâki' Bursa mukâta'âtı mülhakâtından senede yirmi bin akçe malı olan tamga-i boğasi mukâta'âsı birkaç seneden berü bâ-füruht olub taraf-ı mîrîden fürûht olunmadığından mukâta'a-i mezbûr muhtell ve müşevveş olmakla yüz yedi Martı ibtidâsından zabt ve müceddeden tahrîr olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı 'âlî mûcibince tahrîr ve mukâta'â-i mezbûrun senesi ancak beş bin akçeye olmak üzere defter-i cedîde kayd olunduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın ..." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 28 (Tarih: 6 Zilkade 1107/7 Haziran 1696).

Bursa mukataat aklamının iltizamına dâhil olan ve senelik malı 5.000 akçe olan Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası, 27 Receb 1109/8 Şubat 1698 tarihli Bursa kadısına yazılan bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla, Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır.[1789] Ancak ortakların mukataayı malikâne olarak iltizam etmek için merkezî hazineye yatırdığı muaccele bedeli kayıtlarda geçmemektedir.

Bu dönemde Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'nın iltizam şartları arasında şunlar bulunmaktaydı; "… *mahallinde boyacı dükkanında boyatan bâzirgân malı ve gayri bogasının denki üzeri tamgalanub ve beher dane bogasından birer akçe resm-i tamga ve kürzhanede ağardılan beher dane bogasıdan bir akçe resm-i tamga ve yemeni içün kazganda kaynatdıkları beher bogasıdan bir akçe resm-i tamga ve beldekçilerin işledikleri beher döşek ve yasdıkdan birer akçe resm-i tamga ve taşradan gelen gelen boyalu ve boyasız yerler numaralanub sahte tamgalu veyahud tamgasız bulunur ise tekrar tamgalanub beher danesinden birer akçe resm-i tamgaları alınub tamgasız füruht ederler ise ele girdikde mîrî içün girift oluna*…"[1790]

Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası, 23 Rebiülahir 1116/25 Ağustos 1704 tarihli bir hüküme göre, Odun Emini Halil'in malikâne olarak uhdesinde bulunmaktaydı. [1791] Odun Emini Halil mukataayı bu dönemde muhtemelen ilk malikânecilerden olan oğlu Mehmed ile birlikte müştereken uhdesinde bulundurmaktaydı. Zira aynı dönemde kayıtlarda Mehmed de malikâne sahibi olarak geçmektedir.[1792] Mukataanın, 1126/1714 yılında İbrahim ve Mehmed'in malikâne olarak müştereken uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır. [1793] İhtisab Mukataası mülhakâtından olan mukataa, diğer senelik malı 580.170 akçe mukataalarla birlikte

---

[1789] "mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl tamga-i akmişe ve tamga-i bogası ve tevâbi'i mukâta'âlarının senede malları altı yük altmış üç bin sekiz yüz on akçeye olunub sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere ve mukâta'â-i mezbûrun mâl-ı mîrîsin teslîm-i hazîne eylemek ve kalemiyyesin edâ idüb mahallinde hesabın görmek şartıyla Mehmed ve Mustafa nâm kimesnelere mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698).

[1790] BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698).

[1791] "mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl tamga-i akmişe ve tamga-i bogası ve tevâbi'î mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Halil zîde mecduhûnun 'uhdesinde olduğu defterde mastûr olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 116 (Tarih: 23 Rebiülahir 1116/25 Ağustos 1704).

[1792] "…mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve tamga-i akmişe ve tamga-i bogasi ve tevâbi'i mukâta'aları sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhuya mâlikâne berâtı verildiği defterde mastûr olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 8 Cumaziyelevvel 1117/28 Ağustos 1705).

[1793] "... Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bazâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve bâc-ı kapan-ı meyve-i huşk ve tamga-i akmişe ve tamga-i bogasi ve tevâbi'î mukâta'âların bervech-i mâlikâne İbrahim Bey ile zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virilüb…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 342 (Tarih: 23 Rebiülevvel 1126/8 Nisan 1714).

1128/1716 yılında ref olunarak, 1128 senesinde dâhil olduğu diğer mukataaların senelik malına 200 guruş zam ve Mart ibtidâsından zabt edilmek üzere yeniden satışa çıkarılmış, yapılan müzayede neticesinde 1.000 guruş peşin mukabilinde İbrahim ve Mehmed'e malikâne beratı verilmiştir.[1794] Bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra mukataa 1129 senesi Mart ibtidâsından tasarruf etmek üzere yine 1.800 guruş peşin ile İbrahim'e malikâne beratı verilmiştir. [1795] İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki kayıtlardan mukataanın bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayda tesadüf edilmemiştir.

Tablo- 33: Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1697-1698 - H.1129/M.1716)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
27 Receb 1109/8 Şubat 1698	5.000		DBRM-d 24303, s. 47.
Tarih: 23 Rebiülahir 1116/25 Ağustos 1704	5.000		DBRM-d 24303, s. 116.
23 Rebiülevvel 1126/8 Nisan 1714	5.000		DBRM-d 24303, s. 342.
20 Safer 1128/14 Şubat 1716		1.000	MAD 9506, s. 33.

[1794] "... mahrûse-i Bursa'da vaki' ihtisab ve bâc-ı bazâr-ı galle ve kapan-ı meyve-i huşk ve Kapıdağı'nda Kumaşlık ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnam serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve İznik kazasında karye-i Hisarcık ve tamga-i bogasi ve İcare-i Han ve Göynük kazasında mezra'a-i Ahi Çelebi ve tevâbi'i mukata'âlarının senevî mal-ı iltizâmı beş yük seksen bin yüz yetmiş akçeye ve mukata'â-i mezbûrelerin üç yük akçesi vezâyif-i ihracât ve iki yük seksen bin yüz yetmiş akçesi irsâliye olub ve zamân-ı zabtları dahi Mart ibtidâsından olduğu derkâr olundukda malına iki yüz guruş zam ve senevî malı altı yük dört bin yüz yetmiş akçeye olmak üzere bin guruş peşin ile berât-ı alişânım virilmek bâbında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince berât-ı alişânım virilmek fermânım olmağın …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 33 (Tarih: 20 Safer 1128/14 Şubat 1716).

[1795] "Kıdvetü'l-emâsîl ve'l-akran El-hâc Mehmed zîde kadruhû divân-ı hümayûnuma 'arz-u hâl idüb Bursa'da vaki' ihtisab ve tevabi'î mukata'âsı 1129 senesine mahsub olmak üzere kendüye deruhde olunub berât-ı 'âlişânım virilmek bâbında 'inâyet rica itmeğin hazine-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vaki' ihtisab ve bâc-ı bazar-ı galle ve kapan-ı meyve-i huşk ve Kapıdağı'nda Kamışlık ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve İznik kazasında medine-i Hisarcık ve tamga-i bogasi ve Denkîn İcare-i Han ve Göynük kazasında mezraa-i Ahi Çelebi ve tevabi'i mukâta'âları senevî mal-ı iltizamı altı yük 4.170 akçeye ma' vezâyif ve ihracât ile me'an olub ve zamân-ı zabtı dahi Mart ibtidâsından olub derkenâr olundukda 1.800 guruş peşin ile berât-ı 'âlişânım virilmek…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 61 (Tarih: 2 Muharrem 1129/17 Aralık 1716).

2 Muharrem 1129/17 Aralık 1716		1.800	MAD 9506, s. 61.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1109/1697-1698-1129/1716 tarihleri arasında Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'nın merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı 5.000 akçe idi. Mukataadan kayıtlarda tespit olunduğu kadarıyla elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 2.800 guruş idi. Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'nın yapılan müzayede ile taliplilerine satışı sonucunda malikâne beratı alan yatırımcılar, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini doğrudan merkezî hazineye yapmışlardır. Bu dönemde mukataanın senelik malının değerinin sabit kalarak değişmediği görülmektedir. Söz konusu dönem boyunca mukataaya ödenen muaccele bedellerinin ise sadece iki tasarruf dönemine ait olanı kayıtlarda yer aldığından mukataanın tamamı için ödenen muaccele bedeli hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapma imkânı olmamıştır.

Mukataa defterlerinde yer alan berat ve nişan kayıtlarından ilgili dönem içerisinde Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'nı uhdesine alan malikâne sahiplerinin kimliklerini de tespit etmek mümkün olmuştur. İlgili dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'na yatırım yapan malikâneciler hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo- 34: Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1697-1698 - H.1129/M.1716)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
27 Receb 1109/8 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 47.
Tarih: 23 Rebiülahir 1116/25 Ağustos 1704	Odun Emini Halil ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 116.
23 Rebiülevvel 1126/8 Nisan 1714	İbrahim ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 342.

20 Safer 1128/14 Şubat 1716	İbrahim ve Mehmed	Ref	MAD 9506, s. 33.
2 Muharrem 1129/17 Aralık 1716	İbrahim		MAD 9506, s. 61.

İncelediğimiz dönemde, Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası 5 defa malikâne satışına konu olmuştur. Bunlardan 1'i ref üzere satıştır. Senelik malı 5.000 akçe olduğu görülen Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele ödemesinin ise kayıtlarda geçtiği kadarıyla toplam 2.800 guruş olduğu tespit edilmiştir. İlgili dönemde, Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 6 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikânecilerden 1'i askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâne sahibi, tabloda da görüldüğü üzere Odun Emini Halil'dir. Kalan 5 malikâneci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişilerdir. Öyle ki, isimlerinin dışında herhangi bir unvanları bulunmamaktadır. Askerî zümre malikâne sahiplerinin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 16,5 iken sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 83,5'tir. Askerî malikâneci Halil'in mukataa için ödediği muaccele miktarı defterlerde kayıtlı olmayıp, sivil zümreye mensup olan 5 malikânecinin ise Hazine-i Amire'ye 2.800 guruş muaccele bedeli ödediği görülmektedir. Kayıtlarda geçen bu ödemeyi yapan malikâne sahipleri İbrahim-Mehmed (1.000 guruş) ve İbrahim (1.800 guruş) idi.

Söz konusu dönem içerisinde, Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'nı 1 malikânecinin tek başına, 5 malikânecinin ise ortaklık yoluyla uhdesine aldıkları görülmektedir. Tek başına malikâne deruhte edenlerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 16,5 iken, müştereken malikâne işletenlerin oranı ise % 83,5'tir. Tek başına malikâne iltizam edenlerin Hazine-i Amire'ye yatırdıkları muaccele miktarı toplam 1.800 guruş iken (bu meblağ sadece İbrahim adlı malikânecinin ödediği miktardır) ortaklık yoluyla deruhte edenlerin ödedikleri muaccele bedeli toplam 1.000 guruş (bu miktar ise İbrahim-Mehmed adlı ortakların ödediği meblağdır) tur. Kayıtlardaki verilere göre, tek başına iltizam edilen malikâneler için ödenen muaccele bedeli, toplam muaccelenin yaklaşık % 64'üne

karşılık gelmektedir. Ortaklık yoluyla iltizam edilen malikânelerin muaccele bedeli ise yaklaşık % 36'lık bir yer kaplamaktadır.

Defterlerdeki kayıtlardan, Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'nı da ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne işletenlerin kimliklerinden yola çıkarak da bir analiz yapmak mümkündür; Askerî zümreye mensup olup ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikânecilerin % 16,5'ini oluşturmaktadır. Diğer yandan sivil zümreye mensup olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 5 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise % 83,5'tir. İlk gurubun (askerî zümre) kontrol ettiği malikâne mukataanın, senelik malları itibariyle değeri 5.000 akçe olup muaccele bedeli kayıtlarda geçmemektedir. İkinci gurubun (sivil zümre) kontrol ettiği malikânelerin değeri ise yine 5.000 akçe olup, toplam muaccele tutarı ise kayıtlarda geçtiği kadarıyla 2.800 guruştur. Askerî zümre içerisinde yer alıp tek başına malikâne deruhte eden malikâneci bulunmamaktadır. Buna mukabil sivil zümreye mensup olan ve tek başına malikâne işletenlerin sayısı 1 olup bu malikânecinin toplam malikânecilere oranı ise yaklaşık % 16,5'tir.

Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası hakkında genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa; söz konusu dönemde Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'na daha çok sivil zümre malikânecilerin talepte bulunduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca ortaklık tesis ederek malikâne satın alan sivil zümre malikânecilerin askerî olanlara oranla daha fazla sayıda oldukları görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde karşılaştırıldığında da ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası'nı malikâne olarak iltizamlarına alanlar arasında da ortaklığın her zaman daha kârlı bir yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Damga-i Boyahâne-i Bogasi Mukataası malikânecilerinin de tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci bulunmamaktadır. Yine bu dönemdeki malikâne sahiplerinin de tamamı erkek olup, kadın malikâneci bulunmamaktadır.

2.2.8. Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası

2.2.8.1. Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

Beytülmâl, kelime anlamı "mal evi" olup bir terim olarak ise, devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekânı ifade ettiği gibi, devlete ait taşınır taşınmaz malların bütününü ve bunların idaresiyle ilgili hukuki kurumu da ifade etmektedir. Bu geniş anlamıyla beytülmâl, devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil bir kurumdur. Ancak beytülmâl İslam hukukunda sadece devlet mallarının muhafaza edildiği bir hazine değil, aynı zamanda devletin taşınır ya da taşınmaz mallarının bütünü ile hak ve borçların sabit olduğu müstakil bir kurumdur. Bu kavram ayrıca mirasçısı olmadığı için devlete kalan miras anlamında da kullanılmaktaydı.[1796] Çalışmamızda beytü'l-mâl kavramı bu ikinci anlamıyla kullanılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde vefat eden kimselerin mirasının mirasçılar arasında paylaştırılması, kadıların sorumluluk alanına giren bir konuydu. Bu sürece kadının müdâhil olmasıyla, yetim ve gariplerin haklarının korunması, vasiyetnâme şartlarının yerine getirilmesini sağlamak amaçlanmaktaydı. Mirasın paylaştırılması işi, kadılıklarda görevli kassâm [1797] adı verilen görevliler tarafından yerine getirilmekteydi. Kassâmlar, ölen kimsenin terekesini yani mallarını tespit edip tereke defterlerine[1798] kaydetmekte, malların satışı gerçekleştirildikten sonra elde edilen meblağı mirasçılar arasında pay etmekteydiler. Bütün bu hizmetler karşılığında, malların bedelinden belli bir oranda (% 0,15-0,20) resm-i kısmet adlı bir vergi alınmaktaydı. Bu vergi gelirleri ise kadılara tahsis edilmişti.[1799] Osmanlılarda *beledî* ve *askerî* olmak üzere iki çeşit kassâm bulunmaktaydı. Askerî kassâmlar, askerî olarak tâbir olunan mansıb, cihet ve berât sahibi tüm devlet görevlilerinin, beledî kassâm ise, bu zümre dışında kalan sivil insanların tereke işleriyle ilgilenirlerdi.

[1796] Mehmet Erkal, "Beytülmâl", **DİA**, VI, İstanbul, 1992, s. 90- 93.

[1797] Sözlükte, "bölmek" manasındaki kısmet masdarından türeyen kassâm, "taksim eden, bölüştüren" anlamına gelmekteydi. Osmanlılarda malî bir terim olarak kassâm, miras davalarında bizzat dava mahalline giderek gerekli tahkikatı yapıp uyuşmazlık hakkında bir sonuca vardıktan sonra davayı hükme bağlayan ve terekeyi mirasçılar arasında paylaştıran şer'i memuru ifade etmekteydi. Bkz. Sait Öztürk, "Kassâm", **DİA**, XXIV, Ankara, 2003, s. 579.

[1798] Bir diğer adı "*metrukât defterleri*" olan bu defterler, ölen Müslümanların bıraktıkları malları tespit etmek ile bu malların şeriat esaslarına göre taksimini gösteren kadı defterlerine verilen addır. Bkz. İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", s. 52.

[1799] Bilgin, *age*, s. 90- 91.

Günümüze kadar yayımlanan tereke listelerinin[1800] büyük bir bölümü, bu iki görevli tarafından tutulan kayıtlardan meydana getirilmiştir. Vârisi olmadan ya da mirasın tamamını hak edecek nitelikte ve sayıda mirasçısı olmadan ölenlerin terekeleri ise sahipsiz mal olarak tanımlandığı için devlete kalmaktaydı.[1801]

Devlete intikal edecek terekelerin tespiti ve kaydedilmesi için bazı düzenlemeler yapılmıştı. Askerî sınıfın terekesi hassâ beytü'lmâl emini, sivillerin terekesi ise, âmme beytü'l-mâl emini tarafından zapt edilmekteydi. Değeri 10.000 akçeden fazla olan terekelere de hassâ beytü'l-mâl eminleri bakmaktaydı. Ülke içerisinde vârisi bulunduğu bilinen kişilerin terekesi beytü'l-mâlciye verilmeyerek vâsî elinde altı ay bekletilirdi. Ülke dışından olan kimselerin terekesi ise vâsî elinde bir yıl bekletilir, mirasçısı çıkmazsa beytü'l-mâlciye teslim edilirdi. Terekenin beytü'l-mâlci tarafından kaydı sırasında başdefterdarlıktan görevlendirilen bir nâzır hazır bulunur ve terekeyle ilgili her işlem bu nâzırın gözetiminde gerçekleştirilirdi.[1802]

Bir kimsenin vârissiz olarak öldüğünün tespit edilmesi görevi, Beytülmâl Mukataası emininin sorumluluğunda idi. Emin bu vazifesini yerine getirirken pek çok görevli ve sivil insandan yardım almaktaydı. Emine bilgi veren görevliler arasında, mahalle imamı ve müezzinleri, hancılar ve han odabaşıları, esnaf kethüdaları ve yiğitbaşıları ile mahalle kethüdaları bulunmaktaydı. Ayrıca mahalle sâkinlerinin de emine bilgi verme yükümlülükleri vardı. Vârissiz ölenlerin tespit

[1800] Terekeler ile ilgili yayımlanmış bazı çalışmalar hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri (1545-1656), **Belgeler**, III/5-6, TTK Yay., Ankara, 1966, s. 1- 479; Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", **İÜİFM**, XV, Sayı: 1-4, İstanbul, 1953, s. 51- 75; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İÜİF Yay., İstanbul, 1988; Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yay., İstanbul, 1995; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", **Belleten**, XLI, S. 161, TTK Yay., Ankara, 1977, s. 41- 78; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", **Belgeler**, XI/15, TTK Yay., Ankara, 1986, s. 145- 164; Saim Savaş, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa‟nın Muhallefâtı XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge", **Belgeler**, XV/19, TTK Yay., Ankara, 1993, s. 249- 292; Muhiddin Tuş, "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730), **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4, Konya, 1998, s. 157- 191; Nuri Yavuz, "Borç-Alacak İlişkileri Çerçevesinde Besnî-zâde (Behisnî-zâde) Seyyid Mehmed Efendi‟nin Terekesi", **Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu**, Gaziantep Valiliği Yay., Gaziantep, 2000, s. 67- 75; Zeynel Özlü, Kassam Defterlerine göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002; Yuzo Nagata, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa‟ya Ait Bir Tereke Defteri", **IX. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 21- 25 Eylül 1981), TTK Yay., Ankara, 1988, s. 1055- 1062; Serap Yılmaz, İranlı Ermeni bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler" **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3/15, İzmir, 1992, s. 191- 215; Orhan Kılıç, "Harputlu Hacı Osman'ın 1725 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri", **Turkish Studies**, 2/1, 2007, s. 17- 28.

[1801] Arif Bilgin, Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (20), 2010/2, s. 3.

[1802] Tahsin Özcan, "Muhallefât", **DİA**, XXX, İstanbul, 2005, s. 406- 407.

edilmesinde yardımı olanlara "müjdegâne" adı verilen hatrı sayılır bir miktarda para ödenmekteydi. Yapılan ihbarlarda bu ödülün rolünün büyük olduğu düşünülebilir. Nitekim ihbarcının isminin ne tereke kayıtlarında ne de başka kayıtlarda yer almadığı görülmektedir. Beytülmâl görevlileri vârissiz ölen ya da vârisi olup olmadığı henüz bilinmeyen terekeleri haber aldıklarında, derhal olay yerine intikal ederler ve tespit edilen terekeyi kâtipler vasıtasıyla mühürlerlerdi. Mühürleme işlemi genellikle cenazenin defin işlemi gerçekleşmeden yapılırdı. Bundan amaç, malların çalınması veya saklanması gibi olumsuzlukları önlemekti. Ancak cenazenin defin işleminin geciktirilmemesi hususu Osmanlı kanunnamelerine [1803] girecek kadar önemli sayılmaktaydı. Bu nedenle beytülmâl görevlilerinin cenazenin kokmasına neden olacak engellemelerde bulunmamaları özellikle istenmiştir. Ölüden kalan eşyanın sayımı ise, defin işlemi sonrasında yapılmaktaydı. Bu aşamada terekenin mührü kâtip tarafından açılır ve mallar onun nezaretinde sayılıp listelenirdi.[1804]

Osmanlılarda vârissiz ölenlerin terekeleri, sancak kanunnamelerindeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla en geç Fatih döneminden başlayarak mukataalar aracılığıyla işleme tabi tutulmaktaydı. Bu dönemde Anadolu kadılarına yazılan bir hükümde[1805], bu tür terekelerin 10.000 akçeden az olanlar âmiller tarafından bu meblağdan yüksek olanlar ise "beylik için" zapt edileceği belirtilmekteydi. Hükümden anlaşılacağı üzere burada açık bir şekilde âmme ve hassâ beytülmâl ayrımı söz konusuydu. Beytülmâl mukataaları âmme ve hâssâ olarak ayrı ayrı tasarruf olunabildiği gibi Ankara ve Bursa gibi şehirlerde bir kişinin tasarrufuna bırakılabiliyor ya da müstakil olarak satılabiliyordu.[1806] XVII. yüzyılın başlarında Ankara'da müstakil olarak deruhte edilen mukataa bu yüzyılın ortalarında Rüsûm-ı Kahve, sonlarına doğru ise Beytülmâl Mukataası ile birlikte iltizama verilmeye

[1803] Mısır Eyâleti Kanunnâmesi'nden: "*Ve nefs-i şehirde mevtâ-i müslimîn ve kefere vâki' oldukda beytülmâl emîni cânibinden yasağ olunurmuş ki, anlarun m'rifetinsiz techiz ve defn olunmayub bir iki gün yatub meyyitleri müt'affin olub vâfir nesnelerin almayınca defne icâzet vermezler imiş. Bu dahi merf'dur. Gerekdir ki, min b'd eğer müslümanlarun ve eğer nasârânın ve eğer yahûdânın meyyitleri vâk' oldukda meyyit cânibinden fil-hal bir kimesne varub beyt-ül-malcıya haber eyleye ve beytül-malcı dahi derhal te'hir etmeyüb meyyitin üzerine varub beyt-ül-male râci' esbâbı var ise zabt edüb ve yoğ ise fil-hal defne icâzet verüb heman ol gün meyyiti hakkına koyalar*." Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, VI. Kitap, Kanunî Sultân Süleyman Devri Kanunnâmeleri II. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnâmeleri (II),* FEY Vakfı Yay., İstanbul, 1990, s. 130.

[1804] Bilgin, Bozkurt, agm, s. 7- 8.

[1805] "*Her ne yerdeki veled-i gâib tereke bulunursa göresiz, eğer şerî beytülmal bulunursa on binden aşağasın âmillerüme teslim eyleyesiz, mutasarrıf olalar ve on bin ve on binden ziyâde olsa, beğlik için zabtedesiz…*" Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap,* s. 575.

[1806] Bilgin, Bozkurt, agm, s. 3.

başlanmıştır. Bu iki mukataanın gelirleri ise Saray-ı Atîk-i Amire'nin masraflarına ayrılmıştır.[1807]

Beytülmâl Mukataası, muhallefât (tereke) gelirlerinden oluşan bir kaynak idi. "Bilâ vâris fevt olanların"[1808] yani vârissiz ölenlerin malları önce toplanıp sayılmakta daha sonra bekleme süresinin dolmasının akabinde satışa çıkarılmaktaydı. Satıştan elde edilen tutar ise mukataanın bütçesini oluşturmaktaydı. Mukataanın merkezî hazineye bağlı bir kurum olması hasebiyle bu gelirler devlet hazinesine girmiş sayılıyordu. Ancak merkezî hazineye bağlı her mukataa gibi, Beytülmâl mukataası da mukataanın personel ve diğer giderleri ile ölenlerin borçları ve cenaze masrafları düşüldükten sonra gelirlerinin kalan kısmını belli kurumlara aktarmaktaydı. Mukataa diğerlerinden farklı olarak bizzat hassa harç eminleri tarafından idare edilmekte olup, mukataa gelirlerinden Hassa Harç Eminliği'ne yönlendirilen kısım, çoğu zaman merkez tarafından büyük önem gösterilen saray kilerinin Bursa'dan tedarik olunan zahiresi için kullanılmaktaydı.[1809]

Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nda mukataa emininden başka bir nâzır, bir kâtip ve iki dîdebân görev yapmakta idi. Kâtip, mukataanın gelir ve giderlerini tutmanın yanı sıra ölenlerin mallarını listelemek gibi görevleri bulunmaktaydı. Dîdebânlar ise, el konulan malları korumakla görevliydiler. Malların satışı ise, muhtemelen Beytülmâl Mukataası tarafından gerçekleştirilmekteydi. Fakat mukataa çalışanları arasında, bu türden malların satışını gerçekleştiren dellâllerin olmaması nedeniyle satışın kimler tarafından gerçekleştirildiği tam olarak bilinmemektedir. Satış aşamasında muhtemelen kadılıklarda [1810] bulunan görevlilerden yararlanılmaktaydı.[1811]

[1807] Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, s. 57- 58.

[1808] "Bervech-i mâlikâne Bursa'da vâki' ihtisâb-ı Bursa ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa Bursa ve tevâbi''i mukâta'âları mutasarrıf olan zîde mecduhû dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhâl idüb kazâ-i mezbûr ve tevâbi'inde *bilâ vâris fevt olanların* muhallefâtları mîrî içün ahz u kabz eylemek murâd eylediklerinde …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 237 (Tarih: 24 Şaban 1121/29 Ekim 1709).

[1809] Bilgin, *age*, s. 91- 92.

[1810] Bu hususa dair Mihaliç Kanunnamesi'nde bir kayıt yer almaktadır. Kayda göre satışım kadı tarafından yapılıp elde edilen miktarın âmile teslim edilmesi istenmektedir: " *Ve şol metrûkât ki, vârisi gâyıb ola, kâdi ve âmil ittifâkile yazub iki defter ede, bir defter kâdi katında ve bir defter 'âmil katında durub metrûkâtı bir emin yerde altı ay târih yazub emânete koyalar, eger altı aya degin vârisi gelüb şer' ile vârislügin isbât ederse defter mûcebince kâdi bikusür teslîm ede, ve altı aya gelmeyecek olursa kâdi ma'rifetile metrûkâtı bey' mezîd edüb satalar, bahâsın 'âmil alub tasarruf ede ve sonra vârisi gelüb şer' ile vârisliğin isbât ederse, kâdi defter mûcebince vârise bahâsın bîkusür alı-vere, kimesneye zulm ve ta'addî ettirmeye*…" Bkz. Anhegger- İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî,* s. 70.

[1811] Bilgin, *age*, s. 93.

XVII. yüzyılın sonlarında, Bursa Beytü'l-mâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın gelirleri, Bursa'nın merkezi ile çevresindeki nahiyelerde, Kite ve Gemlik kazalarının köy, kasabalarında bulunan beytülmâl gelirleri, mal-ı mefkûd, kul ve cariye, yava ve kaçgun vergileri ile varissiz ölenlerin terekelerinden oluşmaktaydı. Bu gelir ise merkezî hazine adına mukataa eminleri tarafından tahsil edilmekteydi. [1812] Ancak Gazi Hüdavendigâr ve Hamza Bey gibi bazı büyük vakıfların mütevellileri, ellerinde bulunan fermanlar gereği vakıf toprağında ölenlerin deftere kayıtlı vakıf reayasından olduğunu dolayısıyla da beytü'l-mâllerinin vakıf geliri olarak kaydedildiğini öne sürerek bu gelirleri vakıf adına toplamaktaydılar. Buna mukabil merkezî otorite tarafından, bu kimselerin elinde bulunan fermanların "tuğralu ve imzalı sûret-i defter" olmadığı gerekçesiyle bu gelirlere müdâhil olmamaları için emr-i şerifler gönderilmekteydi. [1813] Nitekim terekelerin sayımı sırasında vakıf toprağındaki beytülmâl gelirleri vakfa hâsıl kaydedilmişse burada ortya çıkan terekeye vakıf görevlileri el koyabiliyorlardı. Tereke sayımında böyle bir madde yazılmamışsa vakıf toprağında vârissiz ölenlerin terekelerini beytülmâl görevlileri kabz etmekydi. Konuyla ilgili anlaşmazlıklar ise yukarıda belirttiğimiz üzere Defter-i Hakanî kayıtlarına bakılarak merkez tarafından çözüme kavuşturuluyordu.[1814]

Beytülmâl mukataalarının terekelerine müdâhil olamadığı diğer bir gurup ise yeniçerilerdi. Yeniçerilerin ölümü halinde terekeleri ocak tarafından kaydedilir, mirasçıları varsa onlara verilirdi. Vârisi olmayanların terekesi ise kendi ocağına kalmaktaydı. Yeniçeri Ağası ile orta veya bölük kumandanları, bunların vârisi kabul edilir ve 10.000 guruşa kadar olan miras Yeniçeri Ağası'na bırakılırdı. Bunun

[1812] "Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân İbrahim zîde mecduhû Edirne sahrasında dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa'da vâki' beytü'l-mâl mukâta'âsı kadîmden hâsıl kayd olunan nefs-i medine-i Bursa ve taşra nahiyelerde ve Kite ve kurâ'iye ve Gemlik kasabaları ve nahiyelerinde vâki' olan beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve mal-ı 'âmil ve mâl-ı mefkûd ve kul ve cariye ve yava ve kaçkun ve sâyir bilâ vâris fevt olanların muhallefâtı bilâ nizâ' ü'l mâl eminleri tarafından mîrî içün zabt ve ahz u kabz olunagelmiş iken …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 25 (Tarih: 6 Zilkade 1107/7 Haziran 1696).
[1813] "… evkâf-ı selâtîn mütevellilerinin ba'zıları hatt-ı hümâyûn ile mu'anven fermân-ı şerîf almakla vakıf toprağında bilâ vâris fevt olanların beytü'l-mâl-ı mîrî vakf hâsıl kayd olmuşdur deyu ta'allülen zabt ve mîrîye külli gadr olmağın evkâf-ı hâsıl kayd olunan ancak vakfın defterlü re'âyâsından olub bilâ vâris fevt olanlardır ve yedlerinde tuğralu sûret-i defter olmayub fermân-ı şerîf ile iddi'â ve zabt idüb mîrîye gadr olmağın 'atîk ve cedîd defterlerden keyfiyyet-i beytü'l-mâl der-kenâr olunub fimâ-ba'd evkâf-ı selâtîn mütevellilerinden tuğralu ve imzalu sûret-i defter taleb olunub beytü'l-mâl-ı'âmme ve hâssa vakıf hâsıl kayd olunub defterde tasrîh olmadıkça yedlerinde olan fermân-ı şerîf ile dahl itdirilmeyüb gerek vakıf toprağında ve gayrilerde vâki' olan beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa mîrî beytü'l-mâl eminlerine zabt itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim rica eyledüğü ecilden …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 25 (Tarih: 6 Zilkade 1107/7 Haziran 1696).
[1814] Bilgin, Bozkurt, agm, s. 12- 13.

üzerindeki meblağ ise merkezî hazineye giderdi.[1815] Taşradaki yeniçeri terekeleri ise, bölgedeki yeniçeri serdarı tarafından kabzedilmekte ve eşyanın satışından elde edilen gelir yılın belli dönemlerinde merkezden görevlendirilen bir memur tarafından toplanıp İstanbul'a getiriliyordu. Uygulamaya ait bu örneklere rağmen kanunnamelerde [1816] terekeyi zabt işinin merkezden gönderilen bir yeniçerinin yapması istenmekteydi. Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlerden vârissiz ölenlerin terekeleri, vakfa gelir olarak kaydedilmemiş ya da bu kişiler padişah hassı gibi serbest bir bölgede ikâmet etmiyorlarsa yine beytülmâl eminleri tarafından kabzedilirdi. Ancak herhangi bir metropolidliğe bağlı papaz, keşiş ve diğer ruhban sınıfına mensup olanların 5.000 akçenin altındaki terekeleri ise metropolitin tasarrufuna bırakılmıştı. Bu miktarın üzerindeki terekelere ancak Beytülmâl emini müdâhil olabilmekteydi.[1817]

Bunun yanı sıra Osmanlı ülkesinde ölen yabancı tüccarların da terekesinin ne olacağı hususu ise devletlerarasında yapılan anlaşmalarla (ahidnamelerle) belirlenmekteydi. Buna göre, Osmanlı topraklarında ölen tüccarın malı aynı ülkeden güvenilir bir tüccara ya da elçiye teslim edilerek vârislerine teslim edilmesi bu ahidnamelerde bir kural olarak yazılıydı[1818]. Normal zamanlarda bu anlaşmadaki kurallar uygulanmaktaydı. Ancak savaş zamanlarında anlaşma şartlarına uyulmadığı görülmekteydi. Nitekim Osmanlı-İran savaşları sebebiyle Bursa'da ölen İran tüccarının terekesine Beytülmâl Mukataası eminleri el koymaktaydı. 1618 yılında İran elçi heyeti İstanbul'a gelip Osmanlılarla anlaşma yapıldıktan sonra elçinin isteği

---

[1815] Özcan, "Muhallefât", **DİA**, XXX, s. 407; Öztürk, *age*, s. 92- 94.

[1816] Anadolu Eyâleti Kanunnâmesi'nden: "*İmdi buyurdum ki bu hususda kanun-ı kadîm üzere yeniçerilerimden bir kimesne fevt olub terekesi beytülmal oldukda, yeniçerilerim ağası mektûbiyle yoldaşlarından bir kimesne gönderüb fevt olan kimesnenin metrûkâtından cüz'î ve külli her nesi varsa, zabt ve defter edüb müteveffânın zabt olunan esbâbından nakli ve nazara mergûb olanı aynı ile defter ile varan yeniçeriye teslim edüb ağalarına gönderesiz. Ve satılması lâzım ve lâbüdd olanı satdurub akçesin defter ile mektûb ile varan yeniçeriye teslim edüb gönderesiz*." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, III, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* , s. 152.

[1817] Bilgin, Bozkurt, agm, s. 13.

[1818] Bu hususta uluslar arası ticarette en genel uygulama, en azından Osmanlı adalet anlayışı çerçevesinde, vefat eden kişinin mal varlığının, kişinin ait olduğu ülkeye iade edilmesiydi. XVI. yüzyılın ikinci yarsında (1564-1592) Rusya'da vefat eden Osmanlı tüccarlarının mallarına dair bir belgede şu kayıt yer almaktaydı: "*Moskov Kralına nâme-i hümayun ki Memâlik-i mahrusemiz reayasından olup vilayetinizde vefat eden memalik-i mahrusemiz tâcirlerinden Kaya Bali ve Pevane nam kimesnelerin ve zimmîlerden Todoruk nam Ermeninin cümle mal ve menalleri sizin canibinizden zabt olunduğu ilam olundu. İmdi vilayetiniz tâcirlerinden ve âdemlerinden ihtiyarları ile gelüb vilayetimizde mürd olanların malları ve esbabları içün mektubunuzla taleb olundukda âyini adaletimiz muktezasınca teslim olunagelmişti. Gerekdir ki Name-i Hümayunumuzla Behram nam kimesne vusul buldukda müteveffayı mezburların zabt olunan muhallefat ve metaların ve metalar ile olan akçeleri bîkusur mezbura teslim olunmak babında envai mesai cemilenüz vücuda getürile…*" Bkz. Yılmaz, agm, s. 193.

üzerine, İranlı tüccarın mallarına Beytülmâl eminlerinin müdahalesinin önlenmesi yönünde bir ferman yayınmlanmıştır.[1819]

2.2.8.2. Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası, genellikle İhtisab, Tamga-i Akmişe, Bâc-ı Bazâr-ı Galle, Bâc-ı Bây-ı Ağnâm, Kapan-ı Meyve-i Huşk ve Gümrük-i Kantar-ı Denkîn mukataaları ile birlikte iltizama verilmekteydi.[1820] Belgelerde "*Beytü'l-mâl-ı 'Âmme ve Hâssâ-i Bursa ve Tevâbi'i*" olarak geçen mukataa 1109/1698 yılında malikâneye dönüştürülmüştür. Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından senevî 80.000 akçe mal-ı iltizamı olan mukataa, 24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli nişan kaydına göre, 3.000 guruş[1821] muaccele karşılığında Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır. Mustafa ve Mehmed'e, mukataanın senelik malı olan 80.000 akçeyi her yıl Hazine-i Âmire'ye ödeyip kalemiyyesini vermek şartıyla ve 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından zapt etmek üzere merkezî otorite tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1822]

Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın iltizam şartı defterlerde şöyle geçmektedir: "… mukâta'a-i mezbûrun şart-ı iltizâmı mahallinde Bursa ve Mudanya ve Kite ve Gemlik ve tevâbi'inde yeniçeri beytü'l-mâlından mâ'adâsı 'amme ve hâssa beytü'l-mâl ve vakıf toprağında fevt olan Müslüman ve keferedir Medîne-i Münevvere re'âyâsı perâkendesi beytü'l-mâlından gayri sâ'ir keferesinin beytü'l-mâl-ı selâtîn ve sâ'ir evkâfın tuğralu defter mûcebince ra'iyyeti olmayan nice hâric-i ez-defter fevt olan haymanaların vâris-i ma'rûf ve ma'rûfesi olmayanların muhallefâtı

[1819] Bilgin, *age*, s. 94.

[1820] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn tamgâ-i akmişe ve kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve *beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa* ve tevâbi'i mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 116 (Tarih: 2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704).

[1821] Bu muaccele bedeli, sadece Beytülmâl-ı Amme ve Hassâ Mukataası için ödenen meblağ olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer söz konusu mukataaları da kapsamaktaydı.

[1822] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede seksen bin akçe malı olan beytü'l-mal-ı 'âmme ve hâssa-i Bursa ve tevâbi'î mukâta'âsı …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı munkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698); BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698).

ma'rifet-i şer'le mîrî içün zabt u rabt ve ahz u kabz itdirilüb ve dahi mahrûse-i Bursa ve Kite ve Gemlik ve tevâbi'inde beytü'l-mâl vâki' oldukda bunun filan yerde vârisi vardır deyu te'hîre konulmayub kimi bilâ nakl-i şer'î müdde'î ve kimi şâhîd olub mâl-ı mîrîye gadr idenlerin olugeldiği üzere karîb ve ba'îd nakl-i şer'î olmadıkça da'vâları istimâ' olunmaya ve dahi vâris-i ma'rûfu olmayanların beytü'l-mâlı mîrî içün kabz olundukdan sonra vâris-i zuhûr ider ise nakl-i şer'î olmadıkça da'vâları istimâ' olunmayub üç binden ziyâdesi âsitâne-i sa'âdetimde kadıaskerlerim muvâcehesinde istimâ' oluna deyu mukâta'â-i mezbûrun iltizâmı mahallinde mastûr olunduğu der-kenâr olundukda…"[1823]

Defterlerdeki kayıtlardan senelik malı 80.000 akçe olan mukataanın, 1111/1700 yılında malikâne olarak Odun Emini Halil'in tasarrufunda olduğu görülmektedir.[1824] Odun Emini Halil mukataayı daha önce de belirttiğimiz gibi muhtemelen ilk malikânecilerden olan oğlu Mehmed ile birlikte ortaklaşa tasarruf etmekteydi. Zira aynı dönemde kayıtlarda Mehmed de malikâne sahibi olarak geçmektedir.[1825] Odun Emini Halil ve Mehmed mukataayı yaklaşık 8 yıl kadar malikâne olarak uhdesinde bulundurmuşlar ve 1119/1707 yılında mukataa Mehmed ve Ömer adlı ortakların tasarrufuna geçmiştir.[1826] Bu ortaklar da malikâneyi yaklaşık 2 yıl işletmişler ve mukataa 1121/1709 yılında bir başka ortaklığın İbrahim Bey ile Mehmed Ağa'nın iltizamına geçmiştir.[1827]

[1823] BOA, DBRM.d 24303, s. 144 (Tarih: 7 Receb 1117/25 Ekim 1705).

[1824] "Halil zîde kadruhu dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bây-ı ağnâm ve tevâbi'i mukâta'âsı bervech-i mâlikâne 'uhdesinde olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 67 (Tarih: Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700); "…mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn tamgâ-i akmişe ve kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve tevâbi'i mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla Halil zîde mecduhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr olunduğu …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 116 (Tarih: 2 Rebiülahir 1116/4 Ağustos 1704).

[1825] "…mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'i mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûrdur …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).

[1826] "… Bursa mukâta'âsı kaleminden görüldükde Bursa beytü'l-mâlı mukâta'ası Mehmed ve Ömerin bervech-i mâlikâne 'uhdelerinde olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 178 (Tarih: 8 Muharrem 1119/11 Nisan 1707); "… Bursa mukâta'ası kaleminden görüldükde mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tamga-yı akmişe ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm ma'a serçîn ve derçîn ve tevâbi'i mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne Mehmed ve Ömer zîde kadruhüma 'uhdesinde olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 181 (Tarih: 5 Safer 1119/8 Mayıs 1707).

[1827] "…ihtisâb-ı Bursa ve Beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa-i bervech-i mâlikâne İbrahim Bey ile Mehmed Ağaya mâlikâne der'uhde olunduğu …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 237 (Tarih: 24 Şaban 1121/29 Ekim1709).

1122/1710 yılında senede 80.000 akçe mal-ı iltizamı olan Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın mutasarrıfı İbrahim Bey'in beratı elinden alınarak mukataanın malikâneliği ref olunmuş ve bir başkasına tevcih olunmak üzere malikânenin beratının yenilenmesine karar verilmiştir.[1828] Mukataa yeniden müzayedeye çıkarılıp taliplilerinin arzına sunulana kadar emaneten idare etmesi için Mustafa adlı birine tevcih olunmuştur.[1829] Mustafa'nın yaklaşık 1 yıl kadar emaneten uhdesinde bulundurduğu mukataanın kayıtlara göre 1123/1711 yılında bu defa Ebubekir adlı birinin emaneten idaresinde olduğu görülmektedir.[1830] Bu tarihten sadece 6 gün sonra senelik malı 80.000 akçe olan mukataanın idaresi için yapılan müzayede sonucunda Mustafa adlı birisine 1124 senesi Mart ibtidâsından zabt eylemek üzere malikâne beratı verilmiştir.[1831] Mustafa mukataa için merkezî hazineye 260 guruş muaccele ödemiştir.[1832] Ancak Mustafa bu muaccele bedelini zamanında ödemediğinden dolayı beratı elinden alınmış ve mukataa yine emaneten idare olunmak üzere 1125/1713 yılında bu defa Pirkalemzâde Mehmed'in uhdesine verilmiştir.[1833]

Defterdeki kayıtlardan tespit ettiğimiz üzere, Pirkalemzâde Mehmed'in 25 gün emaneten uhdesinde kalan mukataa, yine yapılan müzayede neticesinde Dergâh-ı

[1828] "… İbrahim zîde mecduhûnun senede seksen bin akçe malı olan beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa mukâta'ası sâ'ir mukâta'alârı ile ma'an zabt olunmak üzere mâlikâne berâtına dâhil iken vakf-ı mezbûr tarafından zabt olunmak üzere fermân virilüb mukâta'â-i mezbûr berâtından ihrâc olunmak bâbında 'inâyet ricâ eyledikde telhîs mûcibince iltizâmında ikrâz ve kaydı üzerinde ref' ve berâtından ihrâc ve müceddeden berât olunmak üzere fermân-ı 'âlîşân sâdır olmakla …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 253 (Tarih: 16 Safer 1122/16 Nisan 1710).

[1829] "… Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda Bursa'da vâki' senede seksen bin akçe malı olan beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve tevâbi'î mukâta'âsı bin yüz yirmi iki senesine mahsûb olmak üzere bervech-i emânet zabt eylemek üzere Bursa sâkinlerinden Mustafa zîde kadruhûya berât-ı 'âlîşân virildüğü …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 257 (Tarih: Gurre-i Cumaziyelevvel 1122/ Temmuz 1710).

[1830] "Ebubekir Ordu-yı Hümâyûnuma 'arzuhâl idüb bin yüz üç senesine mahsûb olmak üzere Bursa Beytü'l-mâlı ve tevâbi'i mukâta'âsı bervech-i emânet mezbûrun 'uhdesinde olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 282 (Tarih: 21 Zilkade 1123/ 31 Aralık 1711).

[1831] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerinde görüldükde Bursa'da vâki' beytü'l-mâl mukâta'âsı yüz yirmi dört senesi Martı ibtidâsından zabt eylemek üzere sâhib-i 'arzuhal Mustafa'ya der'uhde olunub ve berât-ı 'âlîşân virilüb …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 287 (Tarih: 27 Zilkade 1123/ 6 Ocak 1712).

[1832] "Mahrûse-i Bursa'da senede seksen bin akçe malı ve zaman-ı zabtı Mart ibtidâsından olan beytü'l-mâl-ı 'amme ve hâssa mukâta'âsı bin yüz yirmi dört senesi Bursa sâkinlerinden Mustafa'nın 'uhdesinde olub bin yüz yirmi beş senesi bervech-i mâlikâne tâlib ve müzâyede olundukda bin yüz yirmi dört senesinde mukâta'a-i mezbûreyi zabt iden Mustafa'nın üzerinde iki yüz altmış guruş mu'accelede karâr-ı kurâda olundukda …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 332 (Tarih: 10 Cumaziyelevvel 1125/ 4 Haziran 1713).

[1833] "…bu ana değin mu'accelesin teslîm-i hazîne eylemeyüb mukâta'â-i mezbûre hâlâ zabt üzere olmakla mukâta'âya merkûm Mustafa tarafından müdâhale olunmayub hâlâ mahrûse-i Bursa'da meblağ cem'ine me'mûr Pirkalemzâde Mehmed tarafından bervech-i emânet zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 332 (Tarih: 10 Cumaziyelevvel 1125/ 4 Haziran 1713).

âli Kapucubaşısı Ali'ye malikâne olarak satılmıştır. Merkezî otorite tarafından Dergâh-ı âli Kapucubaşısı Ali'ye senelik malı 80.000 akçe olan mukataayı 1125 senesi Mart ibtidâsından tasarruf etmek üzere malikâne beratı verilmiştir.[1834] Ancak söz konusu kişinin malikâne için merkezî hazineye ne kadar muaccele bedeli ödediği kayıtlarda bulunmamaktadır. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, çalıştığımız dönemde Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası en son 1133/1721 yılı sonlarında hâlâ Dergâh-ı âli Kapucubaşısı Ali'nin uhdesinde ve senelik malının yine 80.000 akçe olduğu görülmektedir.[1835] Bu tarihten sonra defterlerde mukataa için bir kayda rastlanmamıştır.

Tablo- 35: Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1698 - H.1133/M.1721)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	80.000	3.000	DBRM-d 24303, s. 47.
Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700	80.000		DBRM-d 24303, s. 67.
8 Muharrem 1119/11 Nisan 1707	80.000		DBRM-d 24303, s. 178.
24 Şaban 1121/29 Ekim1709	80.000		DBRM-d 24303, s. 237.
Gurre-i Cumaziyelevvel 1122/ Temmuz 1710	80.000		DBRM-d 24303, s. 257.
21 Zilkade 1123/ 31 Aralık 1711	80.000		DBRM-d 24303, s. 282.
27 Zilkade 1123/ 6 Ocak 1712	80.000	260	DBRM-d 24303, s. 287.

[1834] "… Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursada vâki' senede seksen bin akçe mal-ı iltizâmı olan beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve tevâbi'î mukâta'âsı bin yüz yirmi beş senesi Martı ibtidâsından zabt ve bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Dergâh-ı 'âli Kapucubaşılarından El-hâc Ali'ye mâlikâne berâtı virildiği derkenâr olundukda …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 333 (Tarih: 5 Cumaziyelahir 1125/ 29 Haziran 1713).

[1835] "Kıdvetü'l-emâcîd ve'l-a'yân El-hâc Ali zîde mecduhû divân-ı hümayûnuma 'arz-u hâl idüb Bursa ve Gemlik ve Kite ve Mudanya beytü'l-mâl mukata'âsı bervech-i malikâne uhdesinde olub …" BOA, MAD 9506, s. 143 (Tarih: 22 Zilhicce 1133/14 Ekim 1721).

10 Cumaziyelevvel 1125/ 4 Haziran 1713	80.000		DBRM-d 24303, s. 332.
5 Cumaziyelahir 1125/ 29 Haziran 1713	80.000		DBRM-d 24303, s. 333.
22 Zilhicce 1133/14 Ekim 1721	80.000		MAD 9506, s. 143.

Tabloda da görüldüğü üzere, 1109/1698-1133/1721 tarihleri arasında Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı 80.000 akçe idi. Bu mukataadan kayıtlarda geçtiği kadarıyla elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 3.260 guruş idi.[1836] Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nın yapılan müzayede ile taliplilerine satışı sonucunda berat alan malikâne sahipleri, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerinin ödemesini doğrudan merkezî hazineye yapmışlardır. Bu dönemde mukataanın senelik malının değerinin sabit kalarak hiç değişmediği görülmektedir. Söz konusu dönem boyunca mukataaya ödenen muaccele bedellerinin ise, sadece iki tasarruf dönemine ait olanı kayıtlarda yer aldığından mukataanın tamamı için ödenen muaccele bedeli hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapılamamıştır. Ancak iltizam dönemlerinin tamamı dikkate alındığında mukataayı malikâne olarak iltizamlarına alan malikâne sahiplerinin büyük bir kısmının tasarruf dönemlerinin kısa süreli olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim kayıtlarda görüldüğü üzere mukataa kısa sürelerle yeniden müzayedeye çıkarılmıştır. Muhtemelen bu malikâneciler de ya iltizam şartlarını yerine getirememişler, ya da dönemin sosyo-ekonomik ve siyasî şartları nedeniyle mukataa gelirlerinde meydana gelen azalma nedeniyle bekledikleri geliri elde edemediklerinden ve zarar ettiklerinden mukataaya yatırım yapmaktan vazgeçmişlerdir.

Mukataa defterlerinde yer alan berat ve nişan kayıtlarından ilgili dönem içerisinde Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nı tasarruf eden malikâne sahiplerinin kimliklerini de tespit etmek mümkün olmuştur. Söz konusu dönemde, Bursa'da malikâne olarak müzayede ile satışa çıkarılan Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ

[1836] Bu muaccele bedelinin 3.000 guruşu daha önce de belirttiğimiz gibi, Beytülmâl-ı Amme ve Hassa Mukataasının da dâhil olduğu Bursa İhtisab Mukataasının mülhakatından olan tüm mukataalar için ödenen meblağ idi.

Mukataası'na yatırım yapan malikâneciler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo- 36: Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1698 - H.1133/M.1721)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 47.
Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700	Odun Emini Halil ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 67.
8 Muharrem 1119/11 Nisan 1707	Mehmed ve Ömer		DBRM-d 24303, s. 178.
24 Şaban 1121/29 Ekim1709	İbrahim ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 237.
Gurre-i Cumaziyelevvel 1122/ Temmuz 1710	Mustafa (Emâneten)	Ref	DBRM-d 24303, s. 257.
21 Zilkade 1123/ 31 Aralık 1711	Ebubekir (Emâneten)		DBRM-d 24303, s. 282.
27 Zilkade 1123/ 6 Ocak 1712	Mustafa		DBRM-d 24303, s. 287.
10 Cumaziyelevvel 1125/ 4 Haziran 1713	Pirkalemzâde Mehmed (Emâneten)	Ref	DBRM-d 24303, s. 332.
5 Cumaziyelahir 1125/ 29 Haziran 1713	Dergâh-ı âli Kapucubaşısı Ali		DBRM-d 24303, s. 333.
22 Zilhicce 1133/14 Ekim	Dergâh-ı âli Kapucubaşısı Ali		MAD 9506, s. 143.

1721			

İncelediğimiz dönemde, Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası 9 defa malikâne satışına konu olmuştur. Bunlardan 2'si ise ref üzere satıştır. Senelik malı 80.000 akçe olduğu görülen Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası için merkezî hazineye yapılan muaccele ödemesinin ise toplam 3.260 guruş olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu dönemde, Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 11 kişinin malikâneci olarak yatırım yaptıkları görülmektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikânecilerden 3'ü askerî zümreye mensup olup unvanı bellidir. Bu malikâne sahipleri, tabloda da görüldüğü üzere Odun Emini Halil, Pirkalemzâde Mehmed ve Dergâh-ı âli Kapucubaşısı Ali'dir. Bunlardan Pirkalemzâde Mehmed mukataayı emaneten uhdesinde bulundurmaktadır. Kalan 8 malikâne sahibi ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişiler olup isimlerinin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Askerî zümre malikâne sahiplerinin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 27 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise yaklaşık % 73'tür. Askerî zümreye mensup olan malikânecilerin mukataa için ödediği muaccele miktarı defterlerde kayıtlı olmayıp, sivil zümreye mensup olan 8 malikânecinin ise merkezî hazineye 3.260 guruş muaccele bedeli ödediği tespit edilmiştir. Kayıtlarda geçen bu ödemeyi yapan malikâne sahipleri Mustafa ve Mehmed ortaklar (3000 guruş) ile Mustafa (260) idi.

İncelediğimiz dönem içerisinde, Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nı 4 malikânecinin tek başına, 7 malikânecinin ise ortaklık yoluyla uhdesine aldıkları görülmektedir. Mukataa bu dönem içerisinde 2 defa da emâneten idare edilmiştir. Tek başına malikâne sahibi olanların toplam malikâne sahipleri içerisindeki oranı % 36,3 iken, ortaklaşa malikâne sahibi olanların oranı ise % 63,7'dir. Tek başına malikâne iltizam edenlerin merkezî hazineye ödedikleri muaccele miktarı toplam 260 guruş iken (bu meblağ sadece Mustafa adlı kişinin ödediği miktardır) ortaklık yoluyla deruhte edenlerin ödedikleri muaccele bedeli toplam 3.000 guruş (Bu meblağ ise Mustafa ve Mehmed'in ödediği meblağdır) tur. Tek başına deruhte edilen malikânelere yatırılan muaccele bedeli, toplam muaccelenin yaklaşık % 8,6'sına karşılık gelmektedir. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin muaccele bedeli ise yaklaşık % 91,4'lük bir yer kaplamaktadır.

Defterlerdeki kayıtlar, Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nı da müştereken ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimliklerinden yola çıkarak da bir analiz yapmak imkânı vermektedir. Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikânecilerin yaklaşık % 9'unu oluşturmaktadır. Diğer taraftan sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 6 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise yaklaşık % 54,5'tir. İlk gurubun (askerî zümre) kontrol ettiği malikâne mukataanın, senelik malları itibariyle değeri 80.000 akçe olup muaccele bedeli kayıtlarda geçmemektedir. İkinci gurubun (sivil zümre) kontrol ettiği malikânelerin değeri ise yine 80.000 akçe olup, toplam muaccele tutarı ise kayıtlarda geçtiği kadarıyla 3.000 guruştur. Askerî zümre içerisinde yer alıp tek başına malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 2 olup toplam malikânecilerin yaklaşık % 18'dir. Sivil zümreye dâhil olan ve tek başına malikâne işletenlerin sayısı da 1 olup (emaneten yönetenler bu guruba dâhil edilmemiştir) bu kişilerin toplam malikânecilere oranı ise yaklaşık %9'dur.

Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'na dair genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, söz konusu dönemde Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nı, daha çok sivil zümre malikânecilerin satın aldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden sivil malikânecilerin askerî olanlara kıyasla daha fazla sayıda oldukları görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde karşılaştırıldığında da ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası'nı malikâne olarak deruhte edenler arasında ortaklığın her zaman daha yüksek gelir getiren yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Beytülmâl-ı Âmme ve Hâssâ Mukataası malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneciye tesadüf olunmamıştır. Yine bu dönemdeki malikânecilerin de tamamı erkek olup, kadın malikâneci tespit edilmemiştir.

2.2.9. Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası

2.2.9.1. Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

Galle sözlükte, "zahire, mahsul" anlamına gelmekteydi.[1837] Bursa İhtisab Mukataası ve tevâbi'î mülhakâtından olan ve "Tahıllar Pazarı"[1838] olarak da bilinen bu mukataa belgelerde, "*Bâc-ı Bazâr-ı Galle ve Tevâbi'i*"[1839] olarak geçmektedir. Mukataa genellikle İhtisab, Beytü'l-mâl-ı Âmme ve Hâssâ, Tamga-i Akmişe, Tahmîs-i Kahve, Kapan-ı Meyve-i Huşk ve Gümrük-i Kantar-ı Denkîn mukataaları ile birlikte iltizama verilmekteydi.[1840] Bazen de adı geçen her bir mukataa ayrı ayrı iltizama verilir, farklı mültezim ya da eminler tarafından işletilirdi. Birlikte iltizama verildikleri zaman bile, her bir mukataanın iltizam bedeli ayrı ayrı belirlenirdi. Ayrıca bahsi geçen mukataaların her birinin gelir kalemleri ve sorumluluk alanları da farklıydı. Bâc-ı Bazar-ı Galle Mukataası anılan mukataalar arasında en fazla gelire sahip olan mukataa idi. Mukataa, Galle Pazarı'nın bâc vergisinden oluşmakta olup gelirleri söz konusu pazara gelen tahıldan (bilhassa buğdaydan) alınan vergilere dayanmaktaydı.[1841]

Mukataayı yöneten kişi, Bursa'ya dışarıdan gelen buğdayın yolda indirilmeden pazara getirilmesini sağlamakla vazifeliydi. Galle Pazarı'nın yolları araba ve develerin geçişini zorlaştıracak kadar dar olduğu için 1599 yılında Ali Paşa Hanı yeni Galle Pazarı olarak kurulmuştur.[1842] Bu tarihten itibaren eski pazara "Galle-i Atîk-i Sûkı" denilmeye başlanmıştır. Sûk, sokak ya da çarşı manasına geldiği için burada kastedilen Eski Galle Pazarı'dır.[1843] Yeni Galle Pazarı olan Ali Paşa Hanı, Bursa'da Karakedi mahallesinde olup Kanuni Sultan Süleyman'ın

[1837] Pakalın, "Galle", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 643.
[1838] Buğday, arpa ve benzeri toprak mahsullerinin satıldığı Pazar yerine verilen isimdir. Bkz. Tahsin Özcan, "Pazar", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 208.
[1839] "… mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bây-ı ağnâm ve bâc-ı kapan ve tevâbi'i mukâta'âları mülhakâtından olan bâc-ı bazâr-ı galle ve tevâbi'i mukâta'âları …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 110 (Tarih: 4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704).
[1840] "… mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'i mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).
[1841] Bilgin, *age*, s. 96.
[1842] Bu hanın kuruluş sebebi 967/1559 tarihli bir belgeden öğrenilmektedir. Belgeye göre; "… *şehrin gayet muzâyakalı yerinde olub zahîre getüren Müslümanların araba ve develeri gelüb gitmekde ziyâde ızdırâb çekdikleri* " için Ali Paşa Hanı'nın yeni Galle Pazarı olarak kullanılması emredilmekteydi. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 25.
[1843] Bilgin, *age*, s. 96.

sadrazamlarından Semiz Ali Paşa[1844] tarafından yaptırılmıştır. Yapılış tarihi hakkında bir bilgi olmayan bu han, yapıldıktan sonra Tahıl Pazarı olarak kullanılmaya başlanmış ve bu sebeple Yeni diye anılmıştır. Eski Tahıl Pazarı ve hanı ise, Umur Bey[1845] tarafından yaptırılmış olup Tuz Hanı civarındaydı. Bu hanların yapılmasıyla Bursa'nın işlek ticaret kesimi doğuya doğru genişlemeye başlamıştır.[1846]

Bursa ve çevresi, tahıl üretiminin yüksek olduğu bir bölge olduğundan bahsi geçen pazara gelen tahıl miktarı da oldukça yüksekti. Pazarın denetlenmesi, vergilerinin toplanması, Bursa'ya dışarıdan gelen tahıl akışının kontrol altında tutulması gibi faaliyetler mukataada çok sayıda görevlinin çalışmasını zorunlu hale getirmekteydi. Buna göre mukataada mültezim dışında kâtip[1847], dideban[1848], havâleci[1849], muhtasî[1850] ve keyyâl[1851] isminde memurlar görev yapmaktaydı. Bu görevlilerden kâtip ve havâleciler genellikle silahdâr ve sipahi oğlanları arasından seçilip atanırken havalecilerin başka mukataalarda da aynı görevi yerine getirdikleri görülmekteydi.[1852]

Bursa'daki Tahıl Pazarı ve tahıl kapanları önemli ticâret merkezleri idi. Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası, 1 Cumaziyelevvel 999/25 Şubat 1591 tarihinden itibaren kapan-ı meyve-i huşk ve öşr-i hamr mukataaları ile birlikte altı aylığına üçü birden 3.250.000 akçeye, Bursalı Yahudilerden Musa'ya iltizama verilmiştir. Birinci tahvil

[1844] Semiz Ali Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, "Semiz Ali Paşa", **DİA**, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 495- 496.
[1845] Umur Bey hakkında geniş bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Umur Bey", **DİA**, XL, İstanbul, 2011, s. 156- 159.
[1846] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 39.
[1847] Mültezimler iltizam sözleşmelerinde kendilerine kâtip önerme hakkı verilmesini talep etmekteydiler. Kâtipler, görevlerinin karşılığı olarak ücret almaktaydılar. Bu ücret mültezimden alınmayıp hazineden ödenmekteydi. Bu ödeme ise genellikle mültezimin borcuna mahsup edilirdi. Kâtip olan kişi görevine iltizam uygulamasıyla atanabilmekteydi. Bu durumda kâtip aynı zamanda mültezim olmakta fakat yine ücret alabilmekteydi. Bkz. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 137- 138. Burada kâtip tahsil edilen vergilerin hesaplarını ve pazardan tahıl satın alan tüccarın ve esnafın kayıtlarını tutmakla görevli olan kişi idi. Bkz. Bilgin, *age*, s. 97.
[1848] Farsça bir kelime olan didebân, sözlükte "gözcü, gözleyici, gözetici" anlamına gelmekteydi. Eskiden gümrük muhafaza memurları için kullanılan bir unvan idi. Bkz. Pakalın, "Dideban", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 450. Konumuz açısından bu kişi, Pazara gelen tahılı gözetlemekle görevli olan bekçiye verilen isimdir.
[1849] Mukataa gelirlerinden mahallinde yapılan harcamalara tahsis edilen veya merkezî hazineye yapılması gereken ödemeleri (irsaliye) ilgili yerlere ulaştırmakla görevli olan kişiye denilmekteydi. Bkz. Çakır, age, s. 138.
[1850] Muhtasi, kapana gelen tahılların değerini belirleyen görevliye denilmekteydi. Bkz. Bilgin, *age*, s. 103.
[1851] Keyyâl (kile) buğday ve sair hububata mahsus ölçü adıdır. Bkz. Pakalın, "Keyyaliyye", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 258. Buradaki keyyâl ise, pazara gelen ve satılan tahılı tartmakla görevli olan kişidir. Bilgin, *age*, s. 97.
[1852] Bilgin, *age*, s. 97.

dönemini tamamlamadan İstanbullu iki Yahudi, Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası'nı 850.000 akçeye iltizamlarına almışlardır.[1853] Bu tarihlerde Anadolu'da büyük bir kargaşa ortamı söz konusu olup Celâli hareketleri imparatorluk genelinde büyük bir ekonomik krize neden olmaktaydı. Bu olumsuz ortamda Bursa'ya tahıl akışı da kesintiye uğramış bu nedenle mukataanın gelirlerinde büyük bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşte, şehir ekmekçilerinin çoğunun kapıkulu taifesinden olması ve şehre gelen buğdayı yolda karşılayarak satın almaları en büyük etkendi. Bu durumdan şikâyetçi olan Yahudi mültezimler kapıkullarının neden olduğu bu durumun galle defterleri kullanılarak çözülebileceğini bildirmişlerdi. Çünkü bu defterlerde hangi esnafın ne kadar mal aldığı kayıtlıydı. Şayet esnaf mal almadığı halde fırınını işletmeye devam ediyorsa buğdayı kanun dışı yollarla alıyor demekti. Bu durumda söz konusu esnafın dükkânındaki mala göre vergi alınması sağlanabilirdi. Bu tedbir büyük ölçüde kapıkullarının sebep olduğu gelirlerdeki azalmayı önlemiş ancak Celalî isyanları kaynaklı tahıl akışına çare olamamıştır.[1854]

2.2.9.2. Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Devlet maliyesinde malikâne uygulamasına geçilmesinden (1106/1695) yaklaşık 3 yıl sonra sonra, 1109/1698 yılında Bâc- Bazâr-ı Galle Mukataası da malikâneleştirilmişti. Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından senevî 225.800 akçe mal-ı iltizamı olan mukataa, 24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli bir nişan kaydına göre, yapılan müzayede ile 3.000 guruş[1855] muaccele mukabilinde Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır. Mustafa ve Mehmed, mukataanın senelik malı olan 225.000 akçeyi her yıl merkezî hazineye ödeyip kalemiyyesini vermek koşuluyla ve 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından tasarruf etmek üzere merkezî otorite tarafından malikâne beratı almışlardır.[1856] Görüldüğü üzere mukataanın gelirleri yüksek olduğu için iltizam bedeli de diğer mukataalara

[1853] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 247.
[1854] Bilgin, *age*, s. 97.
[1855] Bu muaccele bedeli, sadece Bâc-ı Bazâr-ı Galle mukataası için ödenen meblağ olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer mukataaları da kapsamaktaydı.
[1856] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede iki yük yirmi beş bin sekiz yüz akçe malı olan bâc-ı bazâr-ı galle mukâtâ'âsı …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı munkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).

nazaran oldukça yüksekti. Nitekim malikâne uygulaması öncesinde de benzer durum söz konusu olup daha önce de belirttiğimiz üzere mukataaya daha çok Yahudi mültezimler ilgi göstermekteydiler.

Malikâne döneminin ilk yıllarında mukataanın iltizam şartları arasında; ekmekçi, arpacı ve bağcı esnafı, buğday, arpa, darı, susam ve bunun gibi tahılları satmak için pazara getirdiklerinde bu mallardan pazar bâcı alınmaktaydı. Ancak bazı esnaf ve tüccar, bu vergiyi ödemeden söz konusu tahıl ürünlerini depolarına ve dükkânlarına kanuna aykırı olarak indirmekteydiler. Bu kişilerden pazar bâcı talep edildiğinde ise, "susam hububattan değildir" ya da "başka kazadan getirdik sermaye bizimdir" diyerek vergiyi ödemek istememekteydiler. Aynı şekilde bazı vakıf mürevellisi ve müderrisleri de "çiftliklerimiz mahsulüdür" ya da "mürtezikaya cezaya ve talebeye vazifeye verilmiştir" gibi bahanelerle bu vergiyi ödemede isteksiz davranmışlardır. Mukataa emininin bu duruma dair şikâyeti üzerine merkezî otorite, hiçbir şekilde bu bahanelerin dikkate alınmamasını ve vergilerin eskiden olduğu gibi kanun üzere tahsil edilmesine dair emr-i şerifler göndermiştir.[1857] Buğday, arpa, yulaf, darı, susam ve benzeri tahıllar pazara getirilip satıldığında bunların her bir guruşundan 4'er akçe resm-i bâc alınmaktaydı. Ancak yine susam satanlardan bazıları susamı pazara getirmeyip kanuna muhalefeten mahalle arasında, bağhanelerde ve diğer mekânlarda satmakta ve bâclarını ödememekteydiler. Bu hususta da yapılan şikâyetler üzerine merkezî otorite tarafından, söz konusu tahılların pazara getirilip mirî tartı ile tartılmasını ve bu ürünlerin kanun üzere bâc vergisinin alınmasına ve buna karşı gelenlerin devlet adına mallarına el konulmasına dair yine emr-i şerifler gönderildiği görülmektedir.[1858]

[1857] "…ve bâc-ı bazâr-ı galle mukâta'âsının dahi şart-ı iltizâmı mûcibince etmekçi ve arpacı ve bağcılar hafiyyeten buğday ve arpa ve darı ve sisam ve bunun emsâli tereke iştirâ' itdiklerinden mîrî resmlerin edâ itmedin dükkâna ve mahzenlerine döküb iltizâmına kesr tertîb olmakla o makûleler bulundukda satun alanlardan bi't-tamam mîrî resmleri alıverilüb ve muhâlefet idenlerin şer'le haklarından geline ve sisam hubûbâtdan değildir deyu resmlerin virmede muhâlefet itdirilmeyüb aher kazadan getürdük sermâye bizimdir dediklerine 'amel olunmaya ve ba'zı evkâf mütevellîsi ve müderrisleri resmleri fürûht eyledikleri terekelerinden mîrî resmleri taleb olundukda çiftliklerimiz mahsûlüdür veyahud mürtezikaya cezaya? ve talebeye? vazifeye virilmişdir deyu ta'arruz ve bahâne ile resmlerin virmeyüb mâl-ı mîrîye gadr iderler lâzım gelen resmlerin kadîmden olunageldiği üzere alıvirile …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698); BOA, DBRM.d 24303, s. 182 (Tarih: 20 Safer 1119/23 Mayıs 1707); BOA, MAD 9506, s. 33 (Tarih: 20 Safer 1128/14 Şubat 1716).

[1858] "… hınta ve şa'îr ve 'alef ve erzen ve sisam ve bunun emsâli hubûbât fürûht olundukda beher guruş dörder akçe resm-i bâc alınagelmişken sisam fürûht idenler galle bâzârına getürmeyüb mahalle arasında bağhanelerde ve sâ'ir yerlerde füruht ve resm-i bâc vermemeleriyle taşradan fürûht içün gelen sisam galle bâzârına getürdülüb mîrî keyli ile ölçülüb sâ'ir yerde min-ba'd füruht olunmayub ve

Bursa İhtisab, Bâc-ı Bây-ı Ağnam, Bâc-ı Kapan ve tevâbi'î mukataaları mülhakâtından olan Bâc-ı Bazâr-ı Galle ve tevâbi'î Mukataası, 1116/1704 yılında Odun Emini Halil'in malikâne olarak tasarrufunda idi. Nitekim 4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704 tarihinde söz konusu kişiye mukataayı ömür boyu işletmek üzere malikâne beratı verildiği görülmektedir.[1859] Odun Emini Halil, mukataayı yaklaşık 3 yıl kadar malikâne olarak işletmiştir. Defterlerdeki kayıtlardan 1119/1707 yılında mukataanın bu defa ortaklık yoluyla işletilmek üzere Mehmed ve Ömer adlı ortakların tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır.[1860] Bu iki tasarruf dönemine ait kayıtlarda, mukataanın senelik malı ve malikâne sahiplerinin merkezî hazineye ödeyecekleri muaccele bedelleri bulunmamaktadır.

Bu ortakların da yaklaşık 3 yıl kadar işlettikleri mukataanın 1122/1710 yılında İbrahim ve Mehmed adlı mutasarrıfların yine müştereken uhdesine geçtiği tespit olunmuştur.[1861] Senelik malı 580.170 akçe[1862] malı olan İhtisâb, Kapan-ı Meyve-i Huşk, Tamga-i Akmişe, Tahmîs-i Kahve ve tevâbi'î mukataaları arasında yer alan Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'nın, 1126/1714 yılında hala İbrahim ve Mehmed adlı kişilerin müştereken uhdesinde olduğu görülmektedir.[1863] Bursa İhtisab ve tevâbi'î mukataası mülhakâtından olan Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası'nın malikâneliği dâhil olduğu diğer mukataalar ile birlikte 1128/1716 yılında ref' olmuş ve bu tarihte 2.740 muaccele ile İbrahim ve Mehmed'in müştereken tasarrufunda olan mukataanın senelik malına 24.000 akçe zam yapılarak nısf muaccelesi olan

---

bağcılar dahi galle bâzârından gayri yerde sisam olmamak üzere ma'rifet-i şer'le tenbîh olunmak üzere …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 259 (Tarih: 26 Zilhicce 1122/15 Şubat 1711).

[1859] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bây-ı ağnâm ve bâc-ı kapan ve tevâbi'i mukâta'âları mülhakâtından olan bâc-ı bazâr-ı galle ve tevâbi'i mukâta'aları sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnu mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere olub 'arzuhal Halil zîde mecduhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr ve mukayyed bulunmağın …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 110 (Tarih: 4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704).

[1860] "… Bursa mukâta'ası kaleminden görüldükde mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tamga-yı akmişe ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm ma'a serçîn ve derçîn ve tevâbi'i mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne Mehmed ve Ömer zîde kadruhüma 'uhdesinde olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 181 (Tarih: 5 Safer 1119/8 Mayıs 1707).

[1861] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda ihtisâb-ı Bursa ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tevâbi'î mukâta'âsı mâlikâne İbrahim ve Mehmed zîde mecduhûmâ 'uhdelerinde olduğu …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 259 (Tarih: 26 Zilhicce 1122/15 Şubat 1711).

[1862] Bu senelik mal bedeli sadece Bâc-ı Bazar-ı Galle mukataasının değeri olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer söz konusu mukataaları da kapsamaktaydı.

[1863] "… Bursa'da vâki' senede beş yük seksen bin yüz yetmiş akçe malı iltizâmı olan ihtisâb ve kapan-ı meyve-i huşk ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'î mukâta'âları İbrahim Bey ile Mehmed Ağanın mâlikâne 'uhdelerinde mukayyed ve mukâta'ât-ı mezkûre malı olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 350 (Tarih: 21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714).

1.370 guruş muaccele ile 1129 yılında senelik malı 604.170[1864] akçeye yükseltilen mukataa, yeniden El-hâc Mehmed ve İbrahim'in uhdesine malikâne olarak verilmiştir. El-hâc Mehmed ve İbrahim'e mukataayı 1130 senesi Mart ibtidâsından zapt etmek üzere malikâ beratı verildiği görülüyor.[1865] Bu ortaklar mukataayı yaklaşık 7 yıl kadar tasarruf etmişlerdir. 1136/1724 yılında mukataanın bu defa bir başka ortaklığın tasarrufunda olduğu görülmektedir. 20 Cumaziyelahir 1136/16 Mart 1724 tarihli Bursa kadısına hitaben yazılan bir hükümden öğrendiğimiz kadarıyla Senelik malı 604.170 akçe olan Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası, Mehmed ve El-hâc Ali'nin müştereken uhdesindedir.[1866] Ancak mutasarrıfların malikâne için ödedikleri muaccele miktarı kayıtlarda bulunmamaktadır. İncelediğimiz dönemde, bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka bir kayda rastlanmamıştır.

Tablo- 37: Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1698-H.1136/M.1724)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	225.800	3.000	DBRM-d 24303, s. 46.
4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704			DBRM-d 24303, s. 110.
5 Safer 1119/8 Mayıs 1707			DBRM-d 24303, s. 181.

[1864] Bu senelik mal bedeli de sadece Bâc-ı Bazar-ı Galle mukataasının değeri olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer söz konusu mukataaları da kapsamaktaydı.

[1865] "... İhtisab-ı Bursa ve tevâbi'i voyvodoları mukata'aları mutasarrıfâtı El-hâc ibrahim zîde ve Mehmed'in 2.740 guruş mu'accele ile üzerlerinde iken 1128 senesinde malikâne kaydı ref' olundukda 24.000 akçe zam ile iltizam üzere virilmekle bu defa şeref sudûr bulan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn mucibince ifâsı içün istid'â-yı 'inâyet eylemekde nısf mu'accelesi olan 1.370 guruşı teslim-i hazine eylemek üzere 130 senesinde ibkâ ve şurût-ı mukarresiyle malikâne berâtı virilmek bâbında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince malikâne berâtı virilmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i padişahânem zuhura getürüb 1130 senesinde vaki' olan Mart ibtidâsında bu berât-ı hümayûn-ı sa'adet-makrûnı virdim …" BOA, MAD 9506, s. 36 (Tarih: 2 Receb 1129/12 Haziran 1717).

[1866] "… mahrûse-i Bursa'da vaki' senede altı yük dört bin yüz yetmiş akçe mal-ı iltizâmı olan ihtisab ve bâc-ı bazâr ve bâc-ı galle ve kapan meyve-i huşk ve tevâbi'i mukata'âları sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı sa'adet-makrûn mûcibince bervech-i malikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed ve El-hâc Ali zîde mecduhumâların 'uhdelerinde olduğu derkenâr olunduğu 'arz olundukda mûcibince kalemiyye kayd olub havâle emri ile akçe taleb idenler kendüleri irâd ve masraf itdirdüb sebeb-i tahrîr ahkâmı ile havâlelerin edâ eylemek üzere emr-i şerif tahriri bâbında fermân-ı şerif sâdır olmağın…" BOA, MAD 9506, s. 202 (Tarih: 20 Cumaziyelahir 1136/16 Mart 1724).

26 Zilhicce 1122/15 Şubat 1711			DBRM-d 24303, s. 259.
21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714	580.170	2.740	BOA, DBRM-d 24303, s. 350.
2 Receb 1129/12 Haziran 1717	604.170	1.370	MAD 9506, s. 36.
20 Cumaziyelahir 1136/16 Mart 1724	604.170		MAD 9506, s. 202.

Tabloda da görüldüğü üzere, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı kayıtlarda geçtiği kadarıyla 225.000 akçe idi. Mukataanın sonraki tasarruf dönemlerine ait net bilgiler olmamakla birlikte ilerleyen zamanda Bursa İhtisab Mukataası ve bu mukataanın mülhakâtından olanlar ile birlikte toplu verilen senelik mal bedellerine dair kayıtlarda diğer mukataalara nazaran Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'nın yine en yüksek gelire sahip olma özelliğini devam ettirmekte idi. Nitekim 1126/1714 yılında değeri 580.170 akçe olan mukataalar gurubu 1129/1717 yılında 604.170 akçeye yükselmişti. Bu meblağın uzun süre sabit kaldığı görülmektedir. Nitekim kayıtlardan 1136/1724 yılında mukataanın senelik mal miktarının yine 604.170 akçe olduğu görülmektedir. Buradan Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'nın değerinin de artış gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Mukataanın ilk satışından elde edilen muaccele bedeli ise, 3.000 guruş idi. Ancak kayıtlarda yer alan muaccele bedeline göre bu miktar 1126 yılında 2.740 guruş olup malikâneliğinin kaldırıldığı 1128 yılından sonra ise, imparatorluğun genelinde olduğu mukataanın yarı muaccele bedeli ödenerek tasarruf hakkına sahip olma uygulaması üzere 1.370 guruşa düşmüştü. Bu verilere göre, mukataanın gelirlerinde artış olurken aksine muaccele bedellerinde bir düşüş söz konusuydu. Bir başka ifadeyle, mukataanın gelirleri arasında olan vergilerin miktarları artmakta ve bundan en çok esnaf ve halk zarar görmekteydi. Buna mukabil muaccele miktarlarındaki düşüş ise yatırımcıların mukataaya ilgisinin giderek azaldığının bir göstergesiydi. Bunun temelinde ise, büyük olasılıkla dönemin siyasî, askerî ve sosyo-ekonomik şartları yatmaktaydı.

Mukataa defterlerinde yer alan kayıtlarından elde ettiğimiz bilgilerden hareketle, incelediğimiz dönem içerisinde Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'nı malikâne olarak işletmek üzere uhdelerine alan malikâne sahiplerinin kimlikleri hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo- 38: Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1698-H.1136/M.1726)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 46.
4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704	Odun Emini Halil		DBRM-d 24303, s. 110.
5 Safer 1119/8 Mayıs 1707	Mehmed ve Ömer		DBRM-d 24303, s. 181.
26 Zilhicce 1122/15 Şubat 1711	İbrahim ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 259.
2 Receb 1129/12 Haziran 1717	İbrahim ve Mehmed	Ref	MAD 9506, s. 36.
20 Cumaziyelahir 1136/16 Mart 1724	Mehmed ve Ali		MAD 9506, s. 202.

İlgili dönemde Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası, 1'i ref (mukataanın malikâneliğinin kaldırılması nedeniyle) olmak üzere toplamda 6 defa müzayede ile malikâne satışına konu olan Bâc-ı toplam 9 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Defterlerdeki kayıtlardan tespit ettiğimiz kadarıyla bu malikânecilerden 1'i askerî 8'i ise sivil zümreye mensuptur. Söz konusu dönemde, Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'nı, malikâne sahiplerinin 1'i tek başına 8'i ise ortaklık yoluyla iltizam etmektedir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam

malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 11 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise yaklaşık % 89'dur.

Bu mukataa için de ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak gerekirse; Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikâneciler içinde yine yaklaşık % 11'lik bir dilimde yer almaktadır. Ayrıca sivil zümre içinde olup müştereken malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 8 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı da yaklaşık % 89'dır. Genel toplamlar açısından bakıldığında; söz konusu dönemde Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'na daha çok sivil zümreden yatırımcıların ilgi gösterdiği ve bu kişilerin tamamının mukataayı müştereken iltizam ettiği dikkat çekmektedir. Bu verilere göre, Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'nı malikâne olarak işleten mutasarrıflar arasında ortaklık yoluyla iltizam daha çok tercih edilen bir yatırım şekli olduğu ortaya çıkmaktadır. Malikâne sahiplerinin dinî kimliklerine bakıldığında ise, Bâc-ı Bâzar-ı Galle Mukataası'na yatırım yapan malikânecilerin tamamının Müslüman erkek yatırımcılar olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.10. Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası

Kapanın tanımı ve muhteviyatı hakkında daha önce detaylı bilgi verdiğimiz için burada ayrıca değinmeyeceğiz. Osmanlı Devleti'nde büyük şehirlerde tüketimi yoğun olan gıda maddelerinin her biri için ayrı kapanlar tesis edilmişti. Mesela, başkent İstanbul'da Yağ Kapanı, Un Kapanı, Meyve Kapanı vs. gibi. Meyve üretiminin oldukça yüksek olduğu Bursa'da satılmak üzere şehre gelen meyvelerin tartılıp vergisinin alındığı meyve kapanı kurulmuştu. Bu kapana bu ismin verilmesinin nedeni, burada daha ziyade kurutulmuş meyvelerin satışa sunulması idi.[1867] İhtisab Mukataası mülhakâtından ve Padişah haslarından olan bu mukataa belgelerde, "*Kapan-ı Meyve-i Huşk ve Tevâbi'î Mukataası*"[1868] olarak geçmektedir.

[1867] Bilgin, *age*, s. 102. Huşk sözlükte, "kuru" manasına gelmekteydi. Meyve-i huşk ise, "kuru yemiş" ve "kuru meyve" anlamında kullanılmaktaydı. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 386.

[1868] "… hazine-i âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'âsı defterlerine nazar olundukda Bursa ihtisab mukata'âsı mülhakâtından kapan-ı meyve-i huşk mukata'ası ve tevâbi'î …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 180 (Tarih: 5 Zilkade 1135/7 Ağustos 1723).

Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası, Bursa'nın yakın çevresi ile devlet ilişkilerini belirlemesi açısından önem taşıyan mukataalardan birisiydi. Çünkü bu mukataa, çevrede yetişen ve Bursa'ya getirilip satılan ürünlerden alınan alınan vergilere dayalı bir mukataa idi. Bursa'ya satılmak üzere getirilen her meta gibi, tarımsal ve ziraî ürünler de belirli mekânlara getirilir ve orada tartılarak satıldığı esnada vergilendirilirdi. Bu belirlenen mekânlarda kapan adı verilen büyük tartılır olup bu yerler özel pazar yerleri olmuştu. Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Bâc-ı Bazâr-ı Galle ve diğer mukataalar ile birlikte iltizama verildiği görülmektedir. Mukataa, malikâne uygulamasına geçilen 1695 yılından yaklaşık bir sene önce, 1 Muharrem 1004/6 Eylül 1595 tarihinde bir yıllığına mültezimler tarafından 146.000 akçeye iltizam edilmiştir.[1869]

Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın gelirleri, kapanda tartılan mallardan alınan vergilere dayanmaktaydı. Mukataanın gelirleri, Anadolu'daki toplumsal kargaşa ortamına ve bilhassa Celalî fetretine bağlı olarak bilhassa 1605 yılında itibaren düşmeye başlamıştır. Bir sonraki yıl mültezim Musa Yahudinin iltizam süresi dolunca, yaklaşık üç buçuk ay boyunca mukataayı işletmeye kimse talip olmamış ve mukataanın eski iltizam bedeli olan üç yıllığı 365.000 akçeden 30.000 akçe düşüğü bedelle 335.000 akçe mukabilinde Dergâh-ı âli topçularından Sinan adlı birisine iltizamen satılmasına karar verilmiştir.[1870]

Görüldüğü üzere bu tarihte, yaklaşık 10 yıl öncesine göre mukataanın iltizam bedelinde gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır. Buradan hareketle bir değerlendirme yapılacak olursa, Osmanlı maliyesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyıln başlarında ciddi bir kriz içerisindedir. Ticarete dayalı mukataalarda olduğu gibi üretime dayalı mukataaların da değerleri düşmekte ve bu mukataalara olan ilgi de azalmaktadır. Bu krizin temelinde yatan sebeplerin başında ise, dönemin siyasî ve toplumsal olaylarının yanı sıra devletin kendisini çok cepheli ve uzun süreli savaşların içinde bulması gelmekteydi. Bu istikrarsız ortam büyük olasılıkla yatırımcıları tedirgin etmekteydi. Bu durum en çok Osmanlı reayasına zarar vermekteydi. Zira artan vergi yükleri halkı büyük bir malî sıkıntı içerisine düşürmekteydi. Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası bir emin tarafından idare edilmesine rağmen kapana getirilen malların satışının başlaması, Bursa pazarbaşısı

[1869] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 247.
[1870] Bilgin, *age*, s. 102.

adı verilen kişinin iznine tâbi idi. Pazarbaşı kapana gelen meyvelerden İstanbul sarayının ihtiyacını temin etmeden satışı başlatmamaktaydı. Bu uygulamadan amaç, saray için alım yapanların kaliteli ve nitelikli mal bulmalarını sağlamaktı. Mukataanın görevli kadrosunun çok geniş olduğu görülmektedir. Mukataa emininin en önemli yardımcısı kabz-ımal[1871] idi. Ayrıca bir kâtip ile birlikte vezzân[1872], didebân[1873] ve muhtasi[1874] mukataanın diğer görevlileri idi.[1875]

Mîrî kantar Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın mülhakâtından olmakla birlikte Sultan Orhan Vakfı ile arasında bu hususta bazı problemler ortaya çıkmıştı. Bu problemlerin başında, vakfın görevlilerinin mirî kantarın kendi vakıflarına ait olduğunu iddia edip kantarı çarşı çarşı ve mahalle mahalle gezdirip kapana gelen kahve, şeker vs. gibi malları tartmak suretiyle bunların vergilerini vakıf adına toplamalarıydı. Bu durum mukataa eminleri tarafından merkeze bildirilmiş ve merkezî otorite eskiden olduğu gibi dışarıdan kapana gelen eşyanın mirî kantar ile vezn olunması ve vakfın buna müdahalesinin men edilmesi yönünde defalarca emr-i şerifler göndermiştir.[1876]

Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın şart-ı iltizamı arasında; Bez kumaş ve sair eşyanın her bir arabasından 8 akçe resm-i bâc, katır ve at yükünden 2 akçe resm-i bâc;[1877], pirinç, kahve, şeker, sakız, ceviz, kalay, tarçın, karanfil, kakao, ceviz ve sair gıda maddelerinin her iki vukiyyesinden yalnız bir akçe resm-i bâc; yağ, sabun peynir ve bademin her on vukiyyesinden bir akçe resm-i bâc; tereyağın her on sekiz vukiyyesinden bir akçe resm-i bâc; kara üzümün her yirmi iki vukiyyesinden bir akçe resm-i bâc; diğer kuru meyvenin her on sekiz vukiyyesinden bir akçe resm-i bâc;

[1871] Kefâlet yöntemiyle (bervech-i kefâle) atanan kabzımallar mültezim tarafından mukataanın gelirlerini tahsil etmekle görevliydiler. Bu görevlinin tayini iltizam sözleşmesinde ayrıca belirtilmekteydi. Kabzımal mukataa gelirlerinin ödemelerinde mültezim ile birlikte sorumlu olup olağanüstü durumlarda (mültezimin vefatı gibi) mukataaları zapt etme yetkisi bulunmaktaydı. Bkz. Çakır, age, s. 136- 137.

[1872] Veznedar ve kantarcı yerine kullanılan bir tâbir olup kapanda tartı işlerine bakan görevlinin adıdır. Bkz. Pakalın, "Vezzan", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 595.

[1873] Bu görevli, kapana gelen meyvelerin bekçiliğini yapan kişi idi.

[1874] Muhtasi, kapana gelen meyvelerin değerini belirleyen görevliye denilmekteydi. Bkz. Bilgin, *age*, s. 103.

[1875] Bilgin, *age*, s. 103.

[1876] Bu emr-i şerifler için bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 28 (Tarih: 6 Zilkade 1107/7 Haziran 1696); BOA, DBRM.d 24303, s. 43 (Tarih: 15 Cumaziyelahir 1109/29 Aralık 1697); BOA, DBRM.d 24303, s. 64 (Tarih: 12 Safer 1111/9 Ağustos 1699); BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).

[1877] "… bogası ve sâ'ir metâ'ın her bir 'araba yükünden sekiz akçe resm-i bâc ve bârgîr ve katır yüklerinden iki akçe resm-i bâc alına …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 207 (Tarih: Gurre-i Safer 1120/Mayıs 1708).

kök, mavi ve yeşil boyaların her on vukiyyesinden bir akçe resm-i bâc; balmumu ve güherçilenin iki vukiyyesinden bir akçe ve satılmak için kapana gelen demirin her iki çubuğundan bir akçe, pamuğun bir deve yükünden on akçe ve at ve katır yükünden beş akçe, satılmak için kapana gelen esir başına sekiz akçe ve Rum, Ermeni ve Yahudi bağlarından ve başka yerlerden getirilen üzümün her yükünden iki akçe resm-i bâc alınmak bulunmaktaydı.[1878]

2.2.10.1. Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası, malikâne sisteminin ilk yıllarında Kantar-ı Denkîn Mukataası ile birlikte iltizama verilmekteydi. Mukataa defterlerindeki kayıtlara göre, Bursa Mukataa kaleminden olan bu iki mukataanın senelik malı 75.660 akçe idi. Mukataaya birkaç seneden beri talipli çıkmaması üzerine değeri yeniden belirlenmiş ve 6 Zilkade 1107/7 Haziran 1696 tarihli bir emr-i şerif ile 1107 senesi Martı ibtidâsından zapt olunmak üzere senelik iltizam bedeli 28.000 akçe olarak belirlenmiştir.[1879] Senelik malı 28.000 akçe olan mukataa, Bursa İhtisab ve tevâbi'î mukataasının senelik malı olan 663.810 akçe iltizamına dâhil olup 15 Cumaziyelahir 1109/29 Aralık 1697 tarihli bir hükümden öğrendiğimiz kadarıyla 1109 senesi Martı ibtidâsından zapt etmek üzere Sabık İstanbul Cizyedarı Halil'in malikâne olarak tasarrufunda olduğu görülmektedir.[1880]

Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından senevî 28.000 akçe mal-ı iltizamı olan mukataa, 24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli bir nişan kaydından anlaşıldığı kadarıyla yapılan müzayede neticesinde 3.000 guruş[1881] muaccele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır. Mustafa ve Mehmed'e, senelik malını her yıl hazineye ödeyip kalemiyyesini vermek şartıyla

[1878] BOA, DBRM.d 24303, s. 276 (Tarih: 28 Muharrem 1123/18 Mart 1711).
[1879] BOA, DBRM.d 24303, s. 28 (Tarih: 6 Zilkade 1107/7 Haziran 1696).
[1880] "Bursa ihtisâbı ve bâc-ı bâzâr meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve tevâbi'î mukâta'ası bervech-i te'bîd mâlikânelik üzere Halil zîde kadruhunun 'uhdesinde olub … Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âsının senede malı yirmi sekiz bin akçeye olub Bursa'da vâki' ihtisâb ve tevâbi'î mukâta'âsının senede malları olan altı yük altmış üç bin sekiz yüz on akçe iltizâmına dâhil olduğu defterde mastûr olub mukâta'â-i mezbûrun bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından zabt olunmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere mâlikâne berâtı virildüğü der-kenâr olundukda …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 43 (Tarih: 15 Cumaziyelahir 1109/29 Aralık 1697).
[1881] Bu muaccele bedeli, sadece Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası için ödenen meblağ olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer mukataaları da kapsamaktaydı.

mukataayı 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından zabt etmek üzere merkezî otorite tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1882]

Senelik malı 660.170 akçe olan Bursa İhtisab ve Tevâbi'î Mukataası mülhakâtından olan Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası, yapılan müzayede neticesinde 10 Safer 1116/3 Haziran 1705 tarihli bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla bu defa Mehmed adlı birine satılmış ve kendisine malikâne beratı verilmiştir.[1883] Mukataanın bu tarihteki senelik mal-ı iltizamı ve Mehmed'in mukataaya ödediği muaccele meblağı kayıtlarda bulunmayıp adı geçen kişi mukataayı yaklaşık 4 yıl tek başına tasarrufunda bulundurmuştur.

1120/1708 yılında mukataanın üç yatırımcının müştereken uhdesinde olduğu görülmektedir. Gurre-i Safer 1120/Mayıs 1708 tarihli bir hükme göre mukataa Ömer, Mehmed ve İbrahim'e mukataayı ortaklık yoluyla deruhte etmeleri için merkezî otoriteden tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1884] Mukataanın bu tarihteki senelik mal-ı iltizamı ve ortakların mukataa için hazineye ödedikleri muaccele miktarı yine kayıtlarda bulunmayıp bu kişilerin mukataayı yaklaşık 15 yıldan fazla bir süre müştereken tasarrufunda bulundurdukları mukataa defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın 5 Zilkade 1135/7 Ağustos 1723 tarihli bir hükümden söz konusu sene içerisinde de bu ortakların uhdesinde olduğu görülmektedir.[1885] Yine mukataanın bu tarihteki senelik malı ve ortakların mukataa için ödedikleri muaccele bedeline

[1882] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede yirmi sekiz bin akçe malı olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn ve tevâbi'î mukâta'âsı …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı munkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).

[1883] "... hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'i mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı denkin mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûrdur deyu der-kenâr olundukda …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).

[1884] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tamga-i akmişe ve tevâbi'i mukâta'âları mülhakâtından olan bâc-ı kapan-ı meyve-i huşk mukâta'aları bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Ömer ve Mehmed ve İbrahim zîde kadruhûmaya mâlikâne berâtı virildiği …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 207 (Tarih: Gurre-i Safer 1120/Mayıs 1708).

[1885] BOA, MAD 9506, s. 180 (Tarih: 5 Zilkade 1135/7 Ağustos 1723).

kayıtlarda rastlanmamıştır. İncelediğimiz dönemde, bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayıt tespit olunmamıştır.

Tablo- 39: Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1698-H.1135/M.1723)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
15 Cumaziyelahir 1109/ 29 Aralık 1697	28.000		DBRM-d 24303, s. 43.
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	28.000	3.000	DBRM-d 24303, s. 46.
10 Safer 1117/3 Haziran 1705			DBRM-d 24303, s. 131.
Gurre-i Safer 1120/Mayıs 1708			DBRM-d 24303, s. 207.
5 Zilkade 1135/7 Ağustos 1723			MAD 9506, s. 180.

Tablodaki kayıtlarda da görüldüğü gibi, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı kayıtlarda geçtiği kadarıyla 28.000 akçe idi. Mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, 3.000 guruş idi. Belgelerde yer alan kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla, incelediğimiz dönem içerisinde Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nı malikâne olarak tasarruf etmek üzere iltizamlarına alan malikâne sahiplerinin kimliklerine ulaşmak mümkün olup bu kişiler hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo- 40: Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1698-H.1135/M.1723)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
15	Sabık İstanbul Cizyedarı		DBRM-d 24303, s. 43.

Cumaziyelahir 1109/ 29 Aralık 1697	Halil		
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 46.
10 Safer 1117/3 Haziran 1705	Mehmed		DBRM-d 24303, s. 131.
Gurre-i Safer 1120/Mayıs 1708	Ömer, Mehmed ve İbrahim		DBRM-d 24303, s. 207.
5 Zilkade 1135/7 Ağustos 1723	Ömer, Mehmed ve İbrahim		MAD 9506, s. 180.

Söz konusu dönemde, toplamda 4 defa malikâne satışına konu olan Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'na 7 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Mukataa defterlerinde yer alan kayıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla bu malikâne sahiplerinden 1'i askerî 6'sı ise sivil zümreye mensuptur. Söz konusu dönemde, Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nı, malikâne sahiplerinden 2'si tek başına 5'i ise ortaklık yoluyla tasarrufunda bulundurmaktadırlar. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 14 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise yaklaşık % 86'dır.

Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci bulunmamaktadır. Buna mukabil sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 5 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise yaklaşık % 71,5'tir. Genel toplamlar açısından değerlendirildiğinde; söz konusu dönemde Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'na daha çok sivil zümre malikâne sahiplerinin ilgi gösterdiği ve daha önce de belirttiğimiz üzere bu kişilerin büyük bir kısmının ise mukataayı müştereken tasarruf ettikleri dikkat çekmektedir. Bu istatiksel verilere göre, Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'nı malikâne olarak tasarruf edenler arasında da ortaklığın her zaman daha yüksek gelir getiren yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra malikâne sahiplerinin dinî kimlikleri açısından da bir değerlendirme yapacak olursak, Kapan-ı Meyve-i Huşk Mukataası'na yatırım yapan malikânecilerin tamamı

Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci yine kayıtlarda bulunmamaktadır. Ayrıca görüldüğü üzere malikânecilerin tamamı da erkektir.

2.2.11. Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası

2.2.11.1. Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

İhtisab Mukataası mülhakâtından olan, gelirleri satılan veya şehir kasaplarının kestikleri koyunlardan tahsil olunan çeşitli vergilerden oluşan mukataadır. Belgelerde, "*Bâc-ı Bây-ı Ağnam ma'a Serçîn ve Derçîn ve Tevâbii Mukataası*"[1886] olarak da geçmektedir. Bâc-ı Bay, Bursa'ya satılmak üzere getirilen ya da şehirde satılan koyunlardan alınan vergiyi ifade etmekteydi.[1887] Serçîn, sözlükteki anlamı "seçme, baş, boy" olup[1888] kesilen koyunların başına denilmekteydi. Derçîn ise, koyunun paça kısmına verilen isimdir.[1889] Tevâbiinden kastedilen ise, Bursa'daki yağcı esnafıdır (revganciyân-ı Burusa). XVII. yüzyılın ilk yarısında, kasapların kestiği her koyun başına 1 akçe mürde (ölü) bâcı[1890] ve bir akçe de zinde (diri) bâcı alınmaktaydı. Bunun yanı sıra 175 kıyye yağdan 6 akçe, başhânelerde pişirilen her 10 kelleden 1 akçe ve 130 deriden de 5 akçe vergi tahsil edilmekteydi.[1891]

Yeniçeri Ocağı için koyunların kesildiği Yedikule mezbahasında baş ve paçalar her yıl müzayede usulüyle iltizama verilmekteydi. Serçîn ve derçîn mültezimleri parasını peşin ödemek şartıyla Yedikule mezbahasında kesilen hayvanların baş ve paçalarını her kesimde alır ve İstanbul'daki sakadatçı dükkânlarına istedikleri fiyata satarlardı.[1892] XVII. yüzyılda, gerek İranla savaş halinde olunması ve gerekse de Celalî isyanları gibi Anadolu'da yaşan toplumsal

---

[1886] "Bursa'da vâki' ihtisâb ve bâc-ı bazâr-ı galle ve kapan-ı meyve-i huşk ve tevâbi'i mukâta'âları mülhakâtından olan bâc-ı bây-ı ağnâm ma'a serçîn ve derçîn tevâbi'i mukâta'âları …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 110 (Tarih: 4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704).

[1887] Bilgin, *age*, s. 106-107.

[1888] Pakalın, "Serçin Derçin Resmi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. III, s. 178.

[1889] *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Malî Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, (Haz. Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yay., No: 515, İstanbul, 1992, s. 12.

[1890] Koyun ve keçinin kesilmek üzere İstanbul'a sevkinde ve taşrada derbentlerden ve sair geçit yerlerinden geçirilişlerinde alınan vergiye verilen isimdir. Müruriye olarak da bilinen bu vergi, malî bir terim olarak aynı zamanda "selamet akçası", "zephiye resmi", halk arasında da "toprak bastı parası" olarak adlandırılmaktaydı. Mürde bâcı mukataat hazinesi gelirlerinden sayılmaktaydı. Bu vergi sadece koyun ve keçiden değil kesilmek üzere getirilen diğer hayvanlardan da alınırdı. Bkz. Pakalın, "Mürde Bacı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 621. Bu vergi ayrıca, İstanbul'a sevkedilen sürülerde normalden fazla hayvan ölümü olduğu takdirde bunun sürüyü getirenden tazmin olunması anlamına da gelmekteydi. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi,* s. 12.

[1891] Bilgin, *age*, s. 107.

[1892] *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi,* s. 12.

kargaşaya bağlı olarak Bursa'ya doğu bölgelerinden koyun ve keçi getirilememesi sebebiyle Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nın gelirlerinde önemli bir azalma olmuştu. Bu nedenle söz konusu dönemde mukataayı tasarruf etmeye istekli kimse bulunamamıştı. Diğer taraftan yakın bölgelerden Bursa'ya koyun getiren şahısların sipahi ve yeniçeri olması da vergi gelirlerinin azalmasının bir diğer nedeni idi. Neticede, aynı dönemde bazı mukataaların satışında görüldüğü gibi, Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası da ancak iltizam bedeli düşürülerek taliplilerine satışı gerçekleştirilebilecektir.[1893]

Mukataa defterlerindeki Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'na dair kayıtlardan, koyun satışından alınan vergilerin mukataa gelirleri arasında olduğu görülmektedir. Bursa'ya başka şehirlerden satılmak için getirilen koyunlardan satılsın ya da satılmasın kanun gereği resm-i bâc alınmaktaydı. Bu vergi ödenmedikçe de başka bir yere götürüp satılması da yasaktı.[1894] Mukataanın şart-ı iltizamı gereği, diğer yerlerden şehre satılmak için getirilen koyundan ve müşteriden 1 akçe resm-i bâc-ı ağnam alınmaktaydı. Kasap kendisi için satın alıp keserse her koyun başına 1 akçe resm-i bâc alınmaktaydı.[1895] Bu vergilerin miktarlarında zamanla artış olduğu görülmektedir. Buna göre, diğer yerlerden şehre satılmak için getirilen koyundan ve müşteriden 1 akçe, kasap kendisi için satın alırsa her bir koyundan 1 akçe, her bir koyun başının satışından 6 akçe ve müşteriden 5 akçe ve kasap kendisi için koyun satın alıp getirirse her bir neferden 5 akçe resm-i bâc alınmaktaydı.[1896] Ayrıca mukataanın iltizâmına dâhil olan baciyan esnafından her ay bir dükkândan 25 akçe vergi tahsil edilmekteydi.[1897]

[1893] Bilgin, *age*, s. 107.

[1894] "… aher vilâyetlerden Bursa'ya gelen koyunlardan gerek fürûht olandan ve gerek olmayandan kânûn ve defter mûcebince resm-i bâcları alınmadıkça aher diyara götürülmeyüb ol-vechle ta'allül ve nizâ' itdirilmemek bâbında emr-i şerîfim ricâ eylediği ecilden …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 110 (Tarih: 4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704).

[1895] "… bâc-ı bây-ı ağnâm ma'a serçîn ve derçîn mukâta'âsının şart-ı iltizâmı mûcebince taşra vilâyetlerden fürûht içün gelen koyundan bir akçe ve müşteriden dahi bir akçe resm-i bâc-ı ağnâm kasab kendüsü iştirâ idüb getürüb zebh eyledükde beher re's koyundan bir akçe resm-i bâc alına deyu mukâta'â-i mezbûrun iltizâmı mahallinde mastûrdur deyu der-kenâr olundukda …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 110 (Tarih: 4 Muharrem 1116/9 Mayıs 1704). Benzer hüküm için ayrıca bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 181 (Tarih: 5 Safer 1119/8 Mayıs 1707).

[1896] "… taşra vilâyetde kabz edegelen beher koyundan bir akçe ve mîrîden dahi bir akçe kassâb kendüsü iştira idüb getürüb beher koyundan bir akçe beher re'sinden altı akçe ve müşteriden beş akçe ve kassab koyun iştira idüb getürürse beher neferden beş akçe bâc alınmak üzere mukata'â-i mezbûrun iltizâmı mahallinde mastûr olduğu derkenâr olunub …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 160 (Tarih: 18 Cumaziyelahir 1134/5 Nisan 1722).

[1897] "… bervech-i malikâne Bursa ihtisabı ve tevâbi'i mukata'âsı mülhakâtından olan bâc-ı bây-ı ağnâm mukata'âsının iltizâmına dâhil olan baciyân esnafından beher mah her bir dükkândan yirmi

2.2.11.2. Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nın Malikâne Dönemi

24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli bir nişan kaydından öğrendiğimiz kadarıyla, senelik malı 30.000 akçe ve Bursa İhtisâbı ve tevâbiî mukataası mülhakâtından olan Bâc-ı Bây-ı Ağnam ma'a Serçîn ve Derçîn ve Tevâbii Mukataası, yapılan müzayede neticesinde 3.000 guruş muaccele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak müştereken tasarruf etmeleri üzere satılmıştır. Mustafa ve Mehmed'e, senelik malını her yıl hazineye ödeyip kalemiyyesini vermek şartıyla mukataayı 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından zabt etmek üzere merkezî otorite tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1898] Senelik malı 30.000 akçe olan mukataanın, 1111/1700 yılında malikâne olarak Odun Emini Halil'in uhdesinde olduğu görülmektedir. [1899] Defterdeki kayıtlardan, mukataanın ilk ortaklarından Mustafa'nın büyük olasılıkla hissesini babası Halil'e devretmiş olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü bu iki malikâneci arasındaki dönem yaklaşık iki yıl kadar kısa bir süredir. Zira bu tarihte defterdeki malikâne kaydında Halil'in ismi geçmektedir. Mustafa'nın hissesinden niçin feragat ettiği hususu kayıtlarda geçmediğinden bilinmemektedir.

Odun Emini Halil ve Mehmed mukataayı yaklaşık 8 yıl kadar uhdelerinde bulundurmuşlardır. Defterlerdeki kayıtlardan 1119/1707 yılında mukataanın Mehmed ve Ömer adlı ortakların uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır.[1900] Bu tarihten 3 yıl sonra sonra senede 580.170 akçe malı olan ihtisâb, kapan-ı meyve-i huşk, bâc-ı bâzâr-ı galle, tamga-i akmişe, tahmîs-i kahve ve tevâbi'î mukâta'aları mülhakâtından

---

beşer akçe resm alınagelmişken …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 160 (Tarih: 18 Cumaziyelahir 1134/5 Nisan 1722).

[1898] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede otuz bin akçe malı olan bâc-ı bây-ı ağnâm-ı serçîn ve derçîn ve tevâbi'î …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı munkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).

[1899] "Halil zîde kadruhu dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı bây-ı ağnâm ve tevâbi'i mukâta'âsı bervech-i mâlikâne 'uhdesinde olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 67 (Tarih: Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700).

[1900] "… Bursa mukâta'ası kaleminden görüldükde mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl ve tamga-yı akmişe ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve bâc-ı bây-ı ağnâm ma'a serçîn ve derçîn ve tevâbi'i mukâta'âsı sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne Mehmed ve Ömer zîde kadruhüma 'uhdesinde olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 181 (Tarih: 5 Safer 1119/8 Mayıs 1707).

olan Bâc-ı Bây-ı Ağnam ma'a Serçîn ve Derçîn ve Tevâbii Mukataası, 1122/1710 yılında İbrahim ve Mehmed adlı kişilerin müştereken uhdesinde olduğu görülmektedir. [1901] Kayıtlarda geçen senelik mal Bursa ihtisab mukataasının mülhakatı içerisinde yer alan diğer tüm mukataaların toplamına ait olup Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nın senelik malı kayıtlarda ayrıca bulunmamaktadır. 1134/1722 yılında ise, bu defa senede 604.170 mal-ı iltizâmı olan Bursa ve tevâbiî mukataası mülhakâtından olan Bâc-ı Bây-ı Ağnam ma'a Serçîn ve Derçîn ve Tevâbii Mukataası, malikâne mutasarrıf olmak üzere yine aynı ortakların iltizamında olduğu anlaşılmaktadır. [1902] Yine mukataaya ait senelik mal kayıtlarda ayrıca belirtilmemiştir. İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki kayıtlardan bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayıt tespit olunmamıştır.

Tablo- 41: Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1698-H.1134/M.1722)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	30.000	3.000	DBRM-d 24303, s. 46.
Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700	30.000		DBRM-d 24303, s. 67.
5 Safer 1119/8 Mayıs 1707	580.170		DBRM-d 24303, s. 181.
21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714			DBRM-d 24303, s. 350.
18 Cumaziyelahir 1134/5 Nisan 1722	604.170		MAD 9506, s. 160.

[1901] "… Bursa'da vâki' senede beş yük seksen bin yüz yetmiş akçe malı iltizâmı olan ihtisâb ve kapan-ı meyve-i huşk ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'î mukâta'âları İbrahim Bey ile Mehmed Ağanın mâlikâne 'uhdelerinde mukayyed ve mukâta'ât-ı mezkûre malı olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 350 (Tarih: 21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714).

[1902] "… hazine-i âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'ası defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vaki' senede altı yük dört bin yüz yetmiş akçe mal-ı iltizâmı olan ihtisâb-ı Bursa ve tevâbi'i mukata'âsı mülhakâtından bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tevâbi'i mukata'âları sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı sa'adet-makrûn mûcibince bervech-i malikâne mutasarrıf olmak üzere İbrahim ve Mehmed zîde kadruhumâların 'uhdelerinde olduğu …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 160 (Tarih: 18 Cumaziyelahir 1134/5 Nisan 1722).

Tablodaki kayıtlarda da görüldüğü gibi, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Bâc-ı Bây-ı Ağnam ma'a Serçîn ve Derçîn ve Tevâbii Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı kayıtlarda geçtiği kadarıyla 30.000 akçe idi. Mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, 3.000 guruş idi.

Mukataa defterlerinde yer alan kayıtlarından elde ettiğimiz bilgilerden hareketle, incelediğimiz dönem içerisinde Bâc-ı Bây-ı Ağnam ma'a Serçîn ve Derçîn ve Tevâbii Mukataası'nı malikâne olarak tasarruf etmek üzere iltizamlarına alan malikâne sahiplerinin kimlikleri hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo- 42: Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1698-H.1134/M.1722)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 46.
Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700	Odun Emini Halil ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 67.
5 Safer 1119/8 Mayıs 1707	Mehmed ve Ömer		DBRM-d 24303, s. 181.
21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714	İbrahim ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 350.
18 Cumaziyelahir 1134/5 Nisan 1722	İbrahim ve Mehmed		MAD 9506, s. 160.

Söz konusu dönemde, toplamda 4 defa malikâne satışına konu olan Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'na 7 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikânecilerden 1'i askerî 6'sı ise

sivil zümreye mensuptur. Söz konusu dönemde, Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nı, malikâne sahiplerinin tamamı ortaklık yoluyla iltizam etmektedir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 14 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise yaklaşık % 86'dır.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak gerekirse; Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikâneciler içinde yine yaklaşık % 14'lük bir dilimde yer almaktadır. Ayrıca sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 6 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise yaklaşık % 86'dır. Genel toplamlar açısından bakıldığında; söz konusu dönemde Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'na daha çok sivil zümre malikâne sahiplerinin ilgi gösterdiği ve daha önce de belirttiğimiz üzere bu kişilerin tamamının mukataayı müştereken iltizam ettiği dikkat çekmektedir. Bu istatiksel verilere göre, Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'nı malikâne olarak deruhte edenler arasında da ortaklığın her zaman daha yüksek gelir getiren yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Malikâne sahiplerinin dinî kimlikleri açısından da bir değerlendirme yapacak olursak, Bâc-ı Bây-ı Ağnam Mukataası'na yatırım yapan malikânecilerin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci yine kayıtlarda bulunmamaktadır. Ayrıca görüldüğü üzere malikânecilerin tamamı da erkektir.

2.2.12. Mudanya İskelesi Mukataası

Osmanlılar döneminde, Bursa dâhilinde Bozburun'dan Mihaliç'e kadar Gemlik Körfezi'nde bazı iskeleler bulunmaktaydı. Bunlar: Armutlu, Fıstıklı, Kapaklı, Kırcaali, Büyük ve Küçük Kumla, Gemlik, Kurşunlu, Altıntaş, Tirilye, Eşkel, Mihaliç ve Mudanya idi. Bu iskeleler içerisinde, Bursa kaza merkezini başkent İstanbul'a bağlayan başlıca iskele yıllarca Mudanya İskelesi olmuştur. 1324/1906 yılı Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde "*Bursa Kazâsı'nın iskelesi birinci derecede Mudanya ve ikinci derecede Gemlik'tir*" ifadesi Mudanya İskelesi'nin önemini ortaya koymaktadır.[1903]

[1903] Cafer Çiftçi, *Osmanlı Döneminde Mudanya İskelesi ve Gümrüğü*, Bursa Kültür A.Ş Yay., Bursa, 2012, s. 38.

Mudanya Bursa Hassa Harç Eminliği'nin düzenli gelir kaynaklarından olmayan Mudanya İskelesi Mukataası, çok sayıda gelir kaleminin bir araya getirilmesinden oluşturulmuştu. Mukataanın gelir kalemleri arasında; Mudanya İskelesi bâcı[1904], Kite Kazası'na bağlı Gemlik, Kurşunlu ve Burgaz iskeleleri bâcı; Yalakâbad Kazası'na bağlı Kavak, Karamürsel ve Samanlu köyünün gelirleri; Edincikte'ki Erdek Köyü gelirleri ve son olarak da İnegöl kazasının çeltik gelirleri bulunmaktaydı. Mukataanın çok sayıda gelir kaleminden meydana gelmesi nedeniyle, buranın mültezimine yardımcı olarak bir de nâzır atanmıştı. Buradaki nâzır, mukataayı yöneten üst düzey bir görevli olmayıp, mültezimin kendisinin atadığı ve onun altında çalışan ikinci derecede bir görevliydi.[1905]

Belgelerdeki kayıtlardan, İhtisab mukataası mülhakâtından olan Mudanya İskelesi'nin çoğu zaman Beytü'l-mâl-ı Âmme ve Hâssâ, Bâc-ı Bazâr-ı Galle, Damga-i Akmişe, Kapan, Tahmîs-i Kahve ve Bâc-ı Bây-ı Ağnâm gibi mukataalarla birlikte iltizama verildiği görülmektedir.[1906] Bu şekilde bir mukataa grubunun birlikte iltizâma verilmesinin temel nedeni, bazı mukataalardan doğan zararların diğerlerinin fazlasıyla kapatılmak istenmesidir. Mudanya İskelesi Mukataası, söz konusu mukataalar içerisinde, Bâc-ı Bazâr-ı Galle Mukataası'ndan sonra en yüksek hasılâtı olan mukataa idi. Ancak XVII. yüzyılın siyasî, askerî, ekonomik ve Celalî isyanları gibi toplumsal hareketler, diğer mukataaların olduğu gibi Mudanya İskelesi Mukataası'nın da gelirlerinin azalmasına büyük ölçüde tesir etmiştir. Bu sebeple, XVII. yüzyıln başlarında satışa çıkarılan mukataanın, diğer mukataalarda olduğu gibi iltizam bedelinde indirime gidilmişti. Celalîlerin sebep olduğu güvensizlik ortamında iskeleye mal akışı azalmış, ayrıca taşrada yoğunlaşmaya başlayan yeniçerilerin mukataa eminlerine yönelik kötü davranışları da mukataa eminlerinin vazifelerini gereği gibi yapamamalarına ve gelirlerde azalmaya sebep olmaktaydı. Bu durum karşısında merkezî otorite tarafından, Mudanya İskelesi Mukataası'na yeniçerilerin müdahalesini önlemek için iki yasakçı tayin edilmiştir.[1907]

[1904] Mudanya İskelesi Mukataası belgelerde bu isimle zikredilmektedir. "… Medîne-i Bursa'da vâki' … bâc-ı iskele-i Mudanya ve tevâbi'î …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).

[1905] Bilgin, *age*, s. 110-111.

[1906] "… mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssâ ve bâc-ı bazâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve kapan ve tahmîs-i kahve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve bâc-ı iskele-i Mudanya ve tevâbi'i mukâta'âları…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 139 (Tarih: 22 Rebiülahir 1117/13 Ağustos 1705).

[1907] Bilgin, *age*, s. 111.

Mudanya İskelesi Mukataası, malî anlamda Osmanlı merkezî hazinesine gelir sağlayan mukataalardan biriydi. Bu mukataa kimi zaman emânet kimi zaman da iltizam sistemiyle idare olunmaktaydı. Müzayede sırasında hazineye en yüksek teklifi veren ve bu fiyatın büyük bir bölümünü peşin olarak ödemeyi kabul eden kişi mukataayı iltizamen uhdesine almaktaydı. 1106/1695 yılında Osmanlı maliyesinde malikâne sistemine geçilmesiyle birlikte mukataa XVIII ve XIX. yüzyıllarda artık malikâne usulüyle işletilmeye başlamıştır.[1908]

Mukataanın gelirleri arasında, mukataaya tâbi olan Bozburun, Eşkel ve Erdek iskelelerine ait olan dalyanlar ve yalılardan alınan beytü'l-mâl, kul ve câriye vergileri[1909], yine Mudanya İskelesi Mukataası'na bağlı olan Adaseki, Tirilye, Altıntaş ve diğer iskelelerden gemilere yüklenen yolcu ve emanetçilerden alınan rüsûm-ı bâc[1910] ve söz konusu iskeleye satılmak için tüccarların karadan ve denizden getirdikleri temel tüketim mallarından kahve, şeker, sabun, kumaş, pirinç, yağ, kuru meyve, bulgur, mercimek, buğday, arpa un ve sair hububattan alınan rüsûm-ı bâc bulunmaktaydı.[1911] İhtiyaç malzemesi olan ürünlerin her araba yüküne 8 akçe alınırken, at ve deve yükünün her birinden ise ikişer akçe bâc alınmaktaydı.[1912] Ancak mukataa eminleri ve malikâne sahipleri bu vergileri toplarken bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalmaktaydı. Daha önce de belirttiğimiz üzere yeniçeri, topçu ve cebeci taifesi gibi askerîlerle bazı kimseler bu vergileri ödemek istememekteydiler. Bun üzerine yapılan şikâyetler neticesinde merkezî otorite, kanuna uygunsuz hareket

[1908] Çiftçi, *age*, s. 43.
[1909] "… bâc-ı iskele-i Mudanya ve tevâbi'î mukâta'âsına tâbi' temlîkinden Bozburun ve Eşkel limanında nefs-i Erdek iskelesine varınca vâki' olan dalyanlar ve deryada düşen beytü'l-mal ve yalılardan alınagelen kul ve câriye…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).
[1910] "… Adaseki ve Tirilye ve Altıntaş ve sâ'ir iskelelerinden sefîne tahmîl ve Mudanya iskelesine gelen ve karadan gelen 'arabalarda sefînelerden kadîmden bu ana değin rüsûm-ı bâc ve sâ'ir rüsûmatları alınur iken …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 139 (Tarih: 22 Rebiülahir 1117/13 Ağustos 1705).
[1911] "… iskele-i mezbûreye fürûht içün tüccar tâ'ifesinin karadan ve deryadan getürdükleri kahve ve şeker ve sabun ve çuha ve kumaş ve pirinç ve revgan ve meyve-i huşk ve nohud ve bakla ve bulgur ve bükrenç? ve mercimek ve buğday ve arpa ve un ve kepek ve sâ'ir bunun emsâli hubûbâtdan her ne olur ise kânûn ve defter yedime verilen mâlikâne berâtı şurûtu mûcibince rüsûm bâcları taleb olundukda …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 67 (Tarih: Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700).
[1912] "… Bursa mukâta'âtı mülhakâtından Mudanya iskelesine fürûht içün karadan ve deryadan gelen me'külât tesliminden revgan mâ'adâ ve piyâz ve meyve-i huşk ve meyve-i tir ve sâ'irlerinden beher araba yükünden sekizer akçe ve beher bargîr yükünden ikişer akçe bâc alına …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 139 (Tarih: 22 Rebiülahir 1117/13 Ağustos 1705).

edenlerin cezalandırılması ve vergilerin eksiksiz bir şekilde alınması için emr-i şerifler göndermekteydi.[1913]

2.2.12.1. Mudanya İskelesi Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Mudanya İskelesi Mukataası, devlet maliyesinde malikâne sistemine geçilmesinden yaklaşık 5 yıl sonra merkezî otorite tarafından malikâne olarak taliplilerine satılmaya başlamıştır. Mukataa defterindeki 24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli nişan kaydından öğrendiğimiz kadarıyla, senelik malı 72.000 akçe olan İhtisâb ve Kethüdâlığı ve Şemhane ve Bâc-ı İskele-i Mudanya ve Tevâbi'î Mukataası, yapılan müzayede sonucunda 3.000[1914] guruş muaccele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak müştereken tasarruf etmeleri üzere satılmıştır. Mustafa ve Mehmed'e, mukataayı 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından zabt etmek ve senelik malını her yıl hazineye ödeyip kalemiyyesini vermek şartıyla merkezî otorite tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1915] Senelik malı 72.000 akçe olan mukataa, 1111/1700 yılında malikâne olarak Halil'in[1916], 1117/1706 yılında ise yine Mehmed'in uhdesindedir. [1917] Defterdeki kayıtlardan, mukataanın ilk ortaklarından Mustafa'nın muhtemelen hissesini babası Halil'e devretmiş olduğu anlaşılmaktadır. İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki kayıtlardan bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayıt mevcut değildir.

[1913] "… rüsûm bâcları taleb olundukda ba'zıları rüsûmların mücerred vermemek içün bir yeniçeri ve topçu ve cebeci ve ba'zıları dahi yedimizde fermânımız vardır bâc vermeyiz deyu ve sâ'ir bahâne ile edâda tağallüb ve mâl-ı mîrîye ve şart-ı iltizâmına noksan tertîb eyledikde bildürüb kânûn ve defter ve berât-ı 'âlîşân şurûtu mûcebince tahsîl itdirilmek bâbında emr-i şerîfim ricâ eylediği ecilden imdi berât ve kânûn ve defter mûcebince tahsîl oluna deyu fermân-ı şerîf sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 67 (Tarih: Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700).

[1914] Bu muaccele bedeli, sadece Mudanya İskelesi Mukataası için ödenen meblağ olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer mukataaları da kapsamaktaydı.

[1915] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede yüz yetmiş dört bin akçe malı olan ihtisâb ve kethüdâlığı ve şem'hane ve bâc-ı iskele-i Mudanya ve tevâbi'î …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı münkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698).

[1916] "Halil zîde kadruhû dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mal ve bâc-ı bây-ı ağnâm ve tevâbi'i mukâta'âsı bervech-i mâlikâne 'uhdesinde olub mukâta'â-i mezbûr mülhakâtından Mudanya iskelesi mukâta'asının şart-ı iltizâmından olmağla…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 67 (Tarih: Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700).

[1917] "… mahrûse-i Bursa'da vâki' ihtisâb ve beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve kapan ve tahmîs-i kahve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve bâc-ı iskele-i Mudanya ve tevâbi'i mukâta'âları sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defterde mastûr olub…" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 139 (Tarih: 22 Rebiülahir 1117/13 Ağustos 1705).

Tablo- 43: Mudanya İskelesi Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1109/M.1698-H.1117/M.1705)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	72.000	3.000	DBRM-d 24303, s. 46.
Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700	72.000		DBRM-d 24303, s. 67.
22 Rebiülahir 1117/13 Ağustos 1705	72.000		DBRM-d 24303, s. 139.

Tablodaki kayıtlarda da görüldüğü gibi, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Mudanya İskelesi Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı 72.000 akçe idi. Mukataanın satışından elde edilen muaccele bedelinin ise, diğer mukataalarla birlikte 3.000 guruş olduğu anlaşılmaktadır. Mukataa defterlerinde yer alan kayıtlarından elde ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak, incelediğimiz dönem içerisinde Mudanya İskelesi Mukataası'nı malikâne olarak işletmek üzere tasarruflarına alan malikâne sahiplerinin kimlikleri hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo- 44: Mudanya İskelesi Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1109/M.1698-H.1117/M.1705)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
24 Receb 1109/5 Şubat 1698	Mustafa ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 46.
Gurre-i Zilhicce 1111/ Mayıs 1700	Odun Emini Halil ve Mehmed	Kayıtlarda yok	DBRM-d 24303, s. 67.
22 Rebiülahir 1117/13 Ağustos 1705	Odun Emini Halil ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 139.

İncelediğimiz dönemde, toplamda 2 defa malikâne satışına konu olan Mudanya İskelesi Mukataası'na 3 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikânecilerden 1'i askerî 2'si ise sivil zümreye mensuptur. Söz konusu dönemde, Mudanya İskelesi Mukataası'nı, malikâne sahiplerinin tamamı ortaklık yoluyla deruhte etmektedir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 33 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 67'dir.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak gerekirse; Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 1 olup toplam malikânecilerin yine yaklaşık % 33'ünü oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin sayısı ise 2 olup bunların toplam malikâneciler içerisindeki oranı ise yaklaşık % 67'dir. Genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapacak olursak; söz konusu dönemde Mudanya İskelesi Mukataası'na daha çok sivil zümre malikâne sahiplerinin ilgi gösterdiği ve daha önce de belirttiğimiz üzere mukataanın müştereken iltizam edildiği dikkat çekmektedir. Bu verilere göre, Mudanya İskelesi Mukataası'nı malikâne olarak deruhte edenler arasında da ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Malikâne sahiplerinin dinî kimlikleri açısından da bir değerlendirme yapacak olursak, Mudanya İskelesi Mukataası'na yatırım yapan malikânecilerin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneciye yine rastlanmamıştır. Ayrıca görüldüğü üzere malikânecilerin tamamı da erkektir.

2.2.13. Hân-ı Cedîd Mukataası

Bu mukataa, Hân-ı Cedîd'den elde edilen gelirlere bağlı olarak kurulmuş bir mukataadır. Belgelerde açıklayıcı bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte, bu handan elde edilen gelirler, büyük olasılıkla burada bulunan dükkânlardan ve handaki odalarda kalan kişilerden alınan meblağlara dayanmaktaydı. Bursa bozahanelerinin vergilerini toplayan mukataa görevlileri, aynı zamanda bu hanı işleten kimselerdi. XVII. yüzyılda Bursa'da iki tane Hân-ı Cedîd bulunmaktaydı.[1918] Bunlardan biri Hân-ı Cedîd-i Evvel Hanı olup, Osmanlı padişahlarından II. Bayezid tarafından kentin

[1918] Bilgin, *age*, s. 112- 113.

ticaret merkezinde yaptırılmıştır. Koza veya Simkeş Hânı olarak da adlandırılan bu han, en önemli ipek ticaret alanıydı. Belgelerdeki kayıtlardan bu handa çoğunlukla yabancı tüccarların konakladıkları ve Bursa'da dokunan ipekli kumaş alımı yaptıkları anlaşılmaktadır.[1919]

Örneğin bir belgede, hanın müsteciri ve Müslüman tacirlerinden bazıları, yabancı tüccarın "fısk ü fücûrundan" sızlanmaktadır. Yine belgelerden hanın Bursa'daki Uzunçarşı civarında Tavuk Pazarı yakınlarında bina edildiği görülmektedir. Diğeri ise Hân-ı Cedîd-i Sânî olup Pirinç Hanı olarak da bilinmekteydi. Bu han ise, İpek Hanı'nın kuzeybatısında olup, yine II. Bayezid tarafından İstanbul'daki cami ve imareti için yaptırılmıştır.[1920] Ancak mukataaya konu olan han, birincisine nazaran daha yeni olan Pirinç Hanı olmalıdır.[1921]

2.2.13.1. Hân-ı Cedîd Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Hân-ı Cedîd Mukataası, Bursa'daki mukâta'ât aklâmı mülhakâtından olup, senede 3.640 akçe mal-ı maktu'u bulunmaktaydı. Bu mukataa, Bursa'daki diğer mukataalarla birlikte deruhte olunup 1109/1698-1699 yılında malikâneye dönüştürülmüştür. Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından senevî 3.640 akçe mal-ı iltizamı olan mukataa, 24 Receb 1109/5 Şubat 1698 tarihli nişan kaydına göre, 3.000 guruş[1922] muaccele karşılığında Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak satılmıştır. Mustafa ve Mehmed'e, mukataanın senelik malı olan 3.640 akçeyi her yıl merkezî hazineye ödeyip kalemiyyesini vermek şartıyla ve 1109 senesi Mart'ı ibtidâsından zapt etmek üzere merkezî otorite tarafından malikâne beratı verilmiştir.[1923]

[1919] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî"", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 176.
[1920] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 37- 38.
[1921] Bilgin, *age*, s. 113.
[1922] Bu muaccele bedeli, sadece Hân-ı Cedîd Mukataası için ödenen meblağ olmayıp Bursa İhtisab mukataası mülhakatından olan diğer söz konusu mukataaları da kapsamaktaydı.
[1923] "Medîne-i Bursa'da vâki' senede seksen bin akçe malı olan üç yüz bin akçe malı olan tamga-yı akmişe-i mütenevvi'a mukâta'âsı …. beyne'n-nâs müzâyede olub ve rağbâtı munkati' olundukdan sonra üç bin guruş mu'accele ile Odun Emini Halil'in oğulları Mustafa ve Mehmed üzerlerinde karar itmek beher sene mâl-ı mîrîsin ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere bin yüz dokuz Martından sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şurûtuyla te'bîden mâlikâne mutasarrıf olmaları içün berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında telhîs olundukda mûcebince berât-ı 'âlîşânım virilmek fermânım olmağın bin yüz dokuz senesinde vâki' Mart ibtidâsından birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak ve birinden ayrılmamak şartıyla mukâta'ât-ı merkûmeyi zabt …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 46 (Tarih: 24 Receb 1109/5 Şubat 1698); BOA, DBRM.d 24303, s. 47 (Tarih: 27 Receb 1109/8 Şubat 1698).

Zaman içerisinde bu hanın yarısı yıkılmış yarısı harabeye döndüğünden, burada kalan kişilerden günlük kira bedeli olarak senede ancak 10 guruş gibi çok düşük bir hâsılat elde edildiğinden hanın eksik olan kurşunları tamir edilememekte günden güne zayi olmaktaydı. Bu tamirata hanın senelik mal-ı maktu'u da yeterli gelmemekteydi.[1924] Mukataa, merkezî hazineye senede 10 guruş vermek şartıyla Bursa mukataaları aklamı mülhakâtından ifraz edilmiş ve hanın eksik kurşunlarını tamamlamak ve tamiratı için gerekli olan mühimmat ve masrafı kendi malından görüp yeniden bina edilmesi koşuluyla mukataaya talip olan Mehmed adlı birisine temlik edilmiştir. 85 guruşu merkezî hazineye ödemek koşuluyla mukataa Mehmed'e malikâne olarak tevcih edilmek üzere 13 Zilhicce 1109/22 Haziran 1698 tarihinde malikâne beratı verilmiştir.[1925] İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki kayıtlardan bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayıt tespit olunmamıştır.

2.2.14. Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası

2.2.14.1. Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nın Tanımı ve Muhteviyatı

XV. yüzyılın ortalarında kahve bitkisinin çeşitli bölgelere girişi ile birlikte birçok insan kahveyi yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Fakat kahve bitkisini ilk olarak ne zaman ve kim tarafından bulunduğu kesin olarak bilinmemektedir. İlk olarak Habeşistan (Etiyopya)'da ortaya çıktığı söylenen kahve daha sonra Yemen'e oradan da tüm İslam coğrafyasına yayılır. Kaynaklarda kahvenin Osmanlı ülkesine

[1924] "Medîne-i Bursa'da vâki' mukâta'ât aklâmı mülhakâtından olub senede üç bin altı yüz kırk akçe mâl-ı maktû'u olan Hân-ı Cedîd mukâta'âsı aklâmı mukâta'âtıyla ma'an sâdır olan hatt-ı hümâyûn şurûtuyla bervech-i mâlikâne der'uhde olunub iltizâmında olduğu kaleminde der-kenâr olunmuşdur hân-ı mezbûrun nısfı mertebesinden ziyâdesi mürûr-ı ezmân ile münhedim ve nısfı dahi zâyi' ve telef olub el-yevm kâbil-i mesken olan odaları icâresinden senede ancak on guruş mertebesi hâsılı olduğundan gayri el-yevm mevcûd kalan odaları noksan kurşunları zâyî' ve telef ve gün be gün bi'l-külliye harâb olması mukarrer olmağla zikr olunan hân-ı cedîdin asıl mâl-ı maktû'u olan meblağ-ı mezbûre tahammülü olmayub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 54 (Tarih: 13 Zilhicce 1109/22 Haziran 1698).

[1925] "… senede cânib-i mîrîye on guruş virmek üzere aklâmı mezbûreden ifrâz olunub hân-ı merkûmun harâba yüz tutan odaları ve mevcûd bulunan kurşun ve sâ'ir noksandan mâ'âdâ iktizâ iden mühimmât ve mesârifât kendü malından görüb müceddeden binâ ve ma'mûr abadân eylemek şartıyla tâlibi olan Mehmed hân-ı mezbûr bervech-i temlîk tevcîh olunub yedine mülk-nâme-i hümâyûn virilmek ricâsında kasr-ı yed iden merkûm i'lâm idüb hân-ı mezbûrun noksanından mâ'adâ iktizâ iden levâzımât kendü malından görüb ma'mûr abadân eylemek üzere aklâmı mezbûr mukâta'âsından ifrâz ve merkûmun iltizâmında istid'a virilüb asıl iltizâmından tebdîli ile tebdili maktû' olan on guruşa cânib-i mîrî edâ ve teslîm deyu def'-i hümâyûn bervech-i tebeyyün seksen beş guruş virmek üzere bervech-i temlîk hân-ı mezbûra mutasarrıf olmak üzere vech-i meşrûh mülk-nâme-i hümâyûn virilmek bâbında 'arz-ı telhîs olundukda telhîs mûcibince şurûtuyla berât virile deyu fermân-ı 'âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere berât yazılmak için tezkire virildi …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 54 (Tarih: 13 Zilhicce 1109/22 Haziran 1698).

girişi XVI. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir. Halepli Hakem ve Şamlı Şems ismindeki kişiler ilk defa kahveyi İstanbul'a getirmişler ve satışından büyük kazanç elde etmişlerdir. Kahvenin Osmanlı coğrafyasına girmesi ise kent, kasaba ve köylerdeki toplumsal hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Bunun neticesinde de o zamana kadar bilinmeyen bir mekân[1926] olan kahvehaneler ortaya çıkmıştır.[1927]

Osmanlı Devleti'nde kahve, kıymetli bir ürün olduğu için tereke taksimi sırasında kayıt altına alınmaktaydı. Ayrıca kahve narh işlemine de tâbi değildi. Bunun temel sebebi, Osmanlı idarecileri tarafından kahvenin halk için zorunlu bir ihtiyaç malzemesi olarak görülmemesiydi. Haziran 1594 tarihli bir tereke belgesinde "*Üskübî Muslu isimli bir Müslümanın elli vukiyye kahvesi, 682 akçe değerinde olduğu*" yazılıydı. Kasım 1607 tarihli bir başka tereke belgesinde ise, "*Barmaksız Hacı Mehmed isimli Müslümanın iki vukiyyelik kahve ile bir adet kahve ibriki*" kayıtlıydı. Bir başka tereke kaydında ise, "*Hacı Derviş Mehmed isimli bir Müslümanın eşyaları arasında bir adet kahve tenceresi*" yer almaktaydı.[1928]

Hassâ harç muhasebe kayıtlarında "Kahvehânehâ-i Burusa" olarak yıllık gelirler arasında zikredilen bu gelir kaleminin, 1610'lu yıllardan başlayarak bir mukataa haline getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim adı geçen gelir kalemi, söz konusu tarihlerde "Mukataa-i Rüsûm-ı Kahve" ismini almış ve Bursa'daki diğer mukataalar arasında adı geçmeye başlamıştır. Bu dönüşümün temelinde, kahvenin Osmanlı topraklarına yeni giren bir meta olması yatmaktadır. Ayrıca merkezî otoritenin uzun süreli ve yıpratıcı mahiyetteki savaşların finansmanını sağlamak adına iltizam sisteminin boyutlarını genişletmesinin bir örneği olarak da değerlendirmek mümkündür.[1929] Osmanlılar başlangıçta kahve tüketimini ve yeni

[1926] Osmanlı kahvehanelerinin mekânsal, toplumsal ve siyasî boyutları hakkında geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, (ed. Ahmet Yaşar Ocak), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

[1927] Halil Emre Deniş, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal ve Siyasal Yaşamın İncelenmesi", **Akademik Bakış Dergisi**, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı: 27, Kasım-Aralık 2011, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., Celalabat-Kırgızistan, 2011, s. 3- 5.

[1928] Şafak Tunç, Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 11- 12.

[1929] İltizam sisteminin boyutlarının genişlemesi ve gerekçeleri hakkında bkz. Mehmet Genç, "İltizam", **DİA**, XII, İstanbul, 2000, s. 154- 158; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 17; Eftal Şükrü Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 250- 257.

açılan kahvehaneleri hoş karşılamasa da[1930] XVI. yüzyılın solarına doğru kahvenin gelir getiren ticarî bir mal olduğunu görmüş ve önce İstanbul'da, daha sonra da diğer şehirlerde bu vergi kalemini mukataaya dönüştürmüştür.[1931]

Kahve Mukataası, Bursa ve diğer bazı kadılıklarda kahve alan satan, pişiren ve tahmîs (kavuranlardan) alınan vergilere dayalı oluşturulmuş bir mukataa idi. Bu vergi, kahvenin işlenmiş olup olmamasına bağlı değildi. Şehre dışarıdan getirilen kahve önce kapana götürülüp tartılmakta sonra satışı gerçekleştirilmekteydi. Kahve alan, satan, pişiren ve tahmis edenlerin her birinden kıyye başına 3'er akçe vergi alınmaktaydı[1932]. Ayrıca kahveci tâifesinden bâd-ı hevâ, cürm ü cinâyet ve beytü'l-mâlleri de bu mukataanın eminleri tarafından tahsil edilmekte ve Hazine-i Amire'ye gönderilmekteydi. Resmî kayıtlara göre, Mart 1599 tarihinde Bursa'da 33 kahvehane bulunmaktaydı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki bu sayı 75'e kadar yükselmişti [1933]

2.2.14. 2. Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nın malikâne dönemine ait ilk kayıt 19 Ramazan 1116/15 Ocak 1705 tarihlidir. Bursa İhtisab Mukataası'nın mülhakâtından olan bu mukataa, söz konusu tarihte Halil adlı birinin malikâne olarak uhdesinde bulunmaktaydı. [1934] Senelik malı 660.170 akçe olan Bursa İhtisab Mukataası mülhakâtından olan Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası, 10 Safer 1117/3 Haziran 1705 tarihli Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı'na ve Bursa Kadısı'na hitaben yazılan bir hükümden, söz konusu tarihte Mehmed adlı birinin malikâne olarak tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır. [1935] Mehmed Ağa mukataayı yaklaşık 9 sene tek başına

---

[1930] Nitekim Kâtip Çelebi, 950/1543 yılında kahvenin İstanbul'a gemilerle geldiğini ancak ulemanın yasaklayıcı fetvaları nedeniyle büyük tepki gördüğünü söylemektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak Fî İhtiyâri'l-Ahak*, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 39 vd.

[1931] Bilgin, *age*, s. 107- 108.

[1932] Kahvenin Osmanlı uleması tarafından tasvip edilmemesinin yanı sıra lüks tüketim malları arasında görülmesi nedeniyle ayrıca "rüsûm-ı bid'atiye" adı altında normal gümrük vergisinin iki katı miktarı, yani Müslümanlardan bir kıyye kahve için 8, gayrimüslimlerden 10 akçe vergi alınması, buna mukabil Avrupalı tüccarın diğer mallarda olduğu gibi % 3 gümrük ödemesi kararı alınmıştı. II. Mustafa dönemindeki 1109/1698 tarihli düzenlemeye göre bu vergiye her kıyye kahve için 5 para vergi daha ilave edildi. Bkz. Bostan, "Kahve", **DİA**, XXIV, s. 205.

[1933] Bilgin, *age*, s. 109- 110.

[1934] "... Bursa'da vâki' ihtisâb mukâta'ası mülhakâtından tahmîs-i kahve mukâta'âsı … sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mutasarrıf olmak üzere Halil zîde kadruhûnun mâlikânesi olduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 124 (Tarih: 19 Ramazan 1116/15 Ocak 1705).

[1935] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda mahrûse-i Bursa'da vâki' senede altı yük altmış bin yüz yetmiş akçe malı olan ihtisâb ve beytü'l-mâl ve bâc-ı

tasarruf etmiştir. Mukataa defterlerindeki kayıtlardan, 21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714 tarihinde, senede 580.170 akçe senelik malı olan Bursa İhtisab Mukataası'nın mülhakâtından olan Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nı, bu tarihte El-hâc İbrahim ve Mehmed'in müştereken deruhte ettikleri görülmektedir.[1936] Mukataanın malikâne dönemindeki mutasarrıflarının merkezî hazineye mukataa için ne kadar muaccele ödedikleri ise kayıtlarda yer almamaktadır. İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki verilerden bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayıt tespit olunmamıştır.

Tablo- 45: Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1116/M.1705-1724-H.1126/M.1714)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
19 Ramazan 1116/15 Ocak 1705	660.170*		DBRM-d 24303, s. 124.
10 Safer 1117/3 Haziran 1705	660.170		DBRM-d 24303, s. 131.
21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714	580.170		DBRM-d 24303, s. 350.

Tablodaki kayıtlarda da görüldüğü üzere incelediğimiz dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa konu olan Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nın satışından Hazine-i Amire'ye ödenecek senelik vergi hâsılatı, Bursa İhtisab Mukataası mülhakatı içerisinde olması hasebiyle 580.170-660.170 akçe arasındaki meblağın

bâzâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'i mukâta'âsı ve mukâta'ât mülhakâtından olan kapan-ı meyve-i huşk ve gümrük-i kantar-ı Denkîn mukâta'âları birinin fazlası birinin kesretine mahsûb olmak üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince bervech-i mâlikâne mutasarrıf olmak üzere Mehmed zîde kadruhûya mâlikâne berâtı virildiği defter mastûrdur …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 131 (Tarih: 10 Safer 1117/3 Haziran 1705).

[1936] "Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân El-hâc İbrahim ve Mehmed zîde kadruhumâ dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa'da vâki' senede beş yük seksen bin yüz yetmiş akçe mal-ı iltizâmı olan ihtisâb ve kapan-ı meyve-i huşk ve bâc-ı bâzâr-ı galle ve tamga-i akmişe ve bâc-ı bây-ı ağnâm serçîn ve derçîn ve tahmîs-i kahve ve tevâbi'î mukâta'âları İbrahim Bey ile Mehmed Ağanın mâlikâne 'uhdelerinde mukayyed ve mukâta'ât-ı mezkûre malı olub …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 350 (Tarih: 21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714).

* Tabloda verilen senelik mal miktarları Bursa İhtisab Mukataası'nın tüm mülhakatına ait olup, bu mukataanın mülhakatından biri olan Bursa Tahmîs-i Kahve ve Tevâbii Mukataası'nın senelik malı mukataa defterlerinde ayrıca belirtilmemiştir.

miktarı bilinmeyen bir bölümü idi. Zira belirttiğimiz üzere mukataanın senelik malı kayıtlarda bulunmamaktadır. Bu mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, yine kayıtlarda geçmemektedir.

Mukataa defterlerinde yer alan kayıtlarından hareketle, incelediğimiz dönem içerisinde Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nı malikâne olarak deruhte eden malikâne sahiplerinin kimlikleri hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo- 46: Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1116/M.1705-1724-H.1126/M.1714)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
19 Ramazan 1116/15 Ocak 1705	Halil		DBRM-d 24303, s. 124.
10 Safer 1117/3 Haziran 1705	Mehmed Ağa		DBRM-d 24303, s. 131.
21 Ramazan 1126/30 Eylül 1714	Elhâc İbrahim ve Mehmed Ağa		DBRM-d 24303, s. 350.

İncelediğimiz dönemde, toplamda 3 defa malikâne satışına konu olan Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'na 3 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikâneciler sivil zümreye mensuptur. Söz konusu dönemde, Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'nı, malikâne sahiplerinin 2'si tek başına deruhte ederken 1 iltizamın da ortaklaşa olduğu tespit edilmiştir. İncelediğimiz dönemde, Bursa Tahmîs-i Kahve Mukataası'na yatırım yapan malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneciye yine rastlanmamıştır.

2.2.15. Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası

Adından da anlaşılacağı üzere padişah hasları arasında olan mukataa belgelerde, "*Bursa Yenişehri Hâssı ve Tevâbi'î Mukâta'ası*"[1937], "*Bursa Yenişehir ve tevâbi'i Mukâta'ası*"[1938] ve "*Hashâ-i Yenişehir Bursa ve Tevâbi'î Mukâta'ası*"[1939] şeklinde geçmektedir. Bu mukataa, Yenişehir ve İnegöl hasları ile İznik ve Kite nahiyelerinin bazı gelirlerinden oluşturulmuş olup belgelerin diliyle "*mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem min hasebi'l-vücûh serbest olub aherden vechen mine'l-vücûh kimesne müdâhale eylemek îcâb eylemez*" idi.[1940] Bu mukataanın gelirlerinin Hassa Harç Eminine gönderilen kısmı, kumaş ve buğday alımı için kullanılmaktaydı. Geliri yüksek bir mukataa olması nedeniyle bazı Hassa Harç Eminlerinin bu göreve gelirken mukataadan daha fazla pay almak istedikleri görülmekteydi. Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası, Osmanlı sarayının buğday ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktaydı. Özellikle devletin ekonomik anlamda darboğaz içerisine düştüğü dönemlerde akla gelen ilk kaynak olması açısından da dikkat çekmekteydi.[1941]

Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nın, 6 Ramazan 1009/11 Mart 1601 tarihinden itibaren 1.765.000 akçe mukabilinde üç yıllığına Ali Çavuş'un iltizamında olduğu görülmektedir. Tahvil süresi dolduğunda, Ali Çavuş mukataaya bağlı olan yerlerin beytü'l-mâl gelirlerinin de kendisinin tahsil etmesi koşuluyla mukataayı 1.785.000 akçe karşılığında yeniden iltizamına almıştır. Görüldüğü üzere iltizam bedelleri çok yüksek olan bu mukataada çok sayıda görevli çalışmaktaydı. Bu görevliler arasında emin, kâtip, para tahslinde görevli iki havâle ve diğer hizmetliler bulunmaktaydı.[1942]

2.2.15.1. Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataasının Malikâne Dönemi

Yenişehir ve Tevâbii Mukataası'nın 1119/1708 yılında malikâneye dönüştürldüğü görülmektedir. Mukataa defterlerindeki kayıtlardan, senelik malı 420.000 akçe olan mukataanın, El-hâc Osman ve Hüseyin adlı kişilerin malikâne

[1937] "... Bursa Yenişehri hâssı ve tevâbi'î mukâta'âsı mutasarrıfı olan …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 146 (Tarih: 29 Zilkade 1120/9 Şubat 1709).
[1938] "Kıdvetü'l-emâcid ve'l-akrân Bursa Yenişehir ve tevâbi'i mukâta'âsını der'uhde iden..." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 240 (Tarih: 25 Şaban 1121/30 Ekim 1709).
[1939] "Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' senede dört yük yirmi bin akçe malı olan Hashâ-i Yenişehir Bursa ve tevâbi'î mukâta'âsının …" Bkz. BOA, KK 182, s. 249 (Tarih: 22 Safer 1125/20 Mart 1713).
[1940] BOA, DBRM.d 24303, s. 184 (Tarih: 13 Zilkade 1119/5 Şubat 1708).
[1941] Bilgin, *age*, s. 117.
[1942] Bilgin, aynı yer.

olarak müştereken tasarruflarında olduğu anlaşılmaktadır. Merkezî otorite tarafından, Osman ve Hüseyin'e mukataayı serbestiyet üzere işletmeleri ve vergilerini kimsenin müdahalesi olmadan toplayabilmeleri için 13 Zilkade 1119/5 Şubat 1708 tarihinde malikâne beratı verilmiştir.[1943] Mukataanın bu ortakların uhdesinde yaklaşık 5 ay kaldıktan sonra yeniden müzadeye çıkarılarak malikâne olarak satıldığı anlaşılmaktadır. Yenişehir ve Tevâbii Mukataası, Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı'na ve Bursa Yenişehir Kadısı'na hitaben yazılan 15 Rebiülahir 1120/4 Temmuz 1708 tarihli bir hükümden öğrendiğimiz kadarıyla El-hâc Ahmed ve Mehmed'in malikâne olarak müştereken uhdelerindedir.[1944] Bu mutasarrıfların döneminde de senelik malı 420.000 akçe olan mukataa Ayşe Sultan'ın hasları arasında bulunmaktaydı.[1945]

Senelik 420.000 akçe malı olan Yenişehir ve Tevâbii Mukataası mutasarrıflarından Mehmed, El-hâc Ahmed ile malikâneyi ortaklaşa yaklaşık 5 yıl uhdesinde bulundurmuş ve 1125/1713 yılında kendi rızasıyla hissesini Veziriazam ve Serdar-ı Ekrem kethüdalarından Mehmed'e kasrı yed etmiştir.[1946] Yeni mutasarrıf Veziriazam Kethüdası Mehmed'e, Yenişehir ve Tevâbii Mukataası'nı 1125 senesi Mart'ından itibaren zabt etmek ve her yıl senelik malını merkezî hazineye ödeyip

[1943] "… hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'ası defterlerine nazar olundukda Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' senede dört yük yirmi bin akçe malı olan Hasshâ-i Yenişehir Bursa ve tevâbi'i mukâta'ası sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum mûcibince ber-vech-i mâlikâne ber-vech-i iştirâk zabt olunmak Osman ve Hüseyin zîde kadruhümaya mâlikâne berâtı verildiği defterde mastûr olub taraf-ı mîrîden füruht olunan mukâta'ât mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem serbestiyyet üzere zabtı vâki' olan mahsûlât ve rüsûmâtları içün ahz u kabz itdirilüb taraf-ı aherden bir ferde bir vechle dahl ve ta'arruz itdirilmeye deyu mukâta'a-i mezbûrun iltizâmı mahallinde mastûr ve mukayyed bulunmağın imdi der-kenârı mûcebince 'amel oluna deyu fermân-ı 'âlî sâdır olmağla vech-i meşrûh üzere şurûtuyla emr-i şerîf verilmişdir." Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 184 (Tarih: 13 Zilkade 1119/5 Şubat 1708).

[1944] "Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân El-hâc Ahmed ve Mehmed zîde mecduhûmâ dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhâl idüb havâss-ı hümâyûnumdan bervech-i mâlikâne berât-ı 'âlîşânımla mutasarrıf oldukları Bursa Yenişehri hâssı …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 210 (Tarih: 15 Rebiülahir 1120/4 Temmuz 1708).

[1945] "Kıdvetü'l-emâcîd ve'l-a'yân El-hâc Ahmed zîde mecduhu dîvân-ı hümâyûnuma 'arzuhal idüb Bursa Yenişehri hassı mukâta'ası bervech-i mâlikâne mezbûr El-hâc Ahmed ile Mehmed Bey 'uhdelerinde olub …. hazîne-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukâta'âsı defterlerine nazar olundukda senede dört yük yirmi bin akçe malı olub seyyidetü'l-muhadderât-ı ikliletühü'l-muhzâra tâcü'l-mestûrât Ayşe Sultan dâmet 'ismetühâya hâss ta'yîn olunduğu derkenâr olunmağla …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 227 (Tarih: 5 Safer 1121/16 Nisan 1709); "Ayşe Sultan dâmet 'ismetühânın mutasarrıfe olduğu Bursa Yenişehri hâssının …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 267 (Tarih: 20 Şaban 1122/14 Ekim 1710).

[1946] "Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' senede dört yük yirmi bin akçe malı olan Hasha-i Yenişehir Bursa ve tevâbi'î mukâta'âsının nısf hissesine mâlikâne mutasarrıf Veli Baba oğlu Mehmed'in hissesin kendi hüsn-i rızâ ve ihtiyârıyla düstûru'l-kerem müşir-i efham nizâmü'l-'âlem nâzım-ı menâzımü'l-ümem Vezîr-i A'zam ve Serdâr-ı Ekrem edâmellahu te'âla iclâlehûnun bi'l-fi'l kethüdâlığı hıdmetinde olan Mehmed dâme mecduhûya ferâgât ve kasr-ı yed eylediği hüccet-i şer'iyye olunmağla …" Bkz. BOA, KK 182, s. 249 (Tarih: 22 Safer 1125/20 Mart 1713).

kalemiyyesini vermek şartıyla 22 Safer 1125/20 Mart 1713 tarihinde malikâne beratı verilmiştir.[1947] Mukataanın 1128 yılında senelik malı 444.000 akçe olup, bu sene içerisinde imparatorluğun diğer bölgelerindeki mukataalarda olduğu gibi malikâneliği iptal edilmiştir.[1948] Merkezî otorite tarafından alınan kararla diğer tüm mukataalar gibi Yenişehir ve Tevâbii Mukataası da taliplilerine malikâne olarak satılmak üzere yeniden müzadeye çıkarılmıştır. Yapılan müzayede neticesinde, Hüdâvendigâr Sancağı'nda bulunan, 384.120 akçesi Ayşe Sultan Hassı, 27.800 akçesi mukataa görevlilerine ödenen maaş ve 48.000 akçesi irsaliye olmak üzere toplam 459.400 akçe senelik malı olan Yenişehir ve Tevâbii Mukataası'nı[1949] tasarruf etmek için, 13 Zilhicce 1128 tarihli bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla Kapıcılar Kethüdası Şehriyârî Mehmed Ağa 'ya 1129 senesi Mart ibtidâsından zabt etmek üzere malikâne beratı verilmiştir.[1950]

Yaklaşık bir yıl sonra mukataa tekrar müzayedeye çıkarılmış ve merkezden Bursa Yenişehir Mukataası'na tabi yerlerin kadılarına yazılan Gurre-i Receb 1130/Haziran 1718 tarihli bir hükümden öğrendiğimiz kadarıyla da 1130 senesi Mart ibtidâsından zabt etmek üzere Matbah-ı Amire Emini El-hâc Halil ve İbrahim'e

---

[1947] "… mûmâ-ileyh Mehmed dâme mecduhû varub mukâta'â-i mezbûrun nısfiyyeti merkûm Veli Baba oğlu Mehmedin hüsn-i rızâsıyla ferâgât ve kasr-ı yedinden virdüği hüccet-i şer'iyye mûcibince bin yüz yirmi beş senesi Martı'ndan te'bîden mâlikâne zabt ve beher sene malın âsitâne-i sa'âdetim hazînesine edâ ve kalemiyyesin virüb hesabın gördükden sonra aherden ferd ta'arruz ve te'addî eylemeye deyu mukaddemâ virilen müsvedde ve defâ'atiyle tasrîhi fermân-ı 'âlî buyrulan şurût zikriyle berât yazılmağa tezkîre yazıldı." Bkz. BOA, KK 182, s. 249 (Tarih: 22 Safer 1125/20 Mart 1713).

[1948] "… hazine-i âmiremde mahfûz olan baş mukâta'ât defterlerine nazar olundukda Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' hashâ-i Bursa Yenişehri ve tevâbi'î mukâta'âsı senede mâl-ı iltizâmı dört yük kırk dört bin akçeye ve zamân-ı zabtı dahi Mart ibtidâsından olub malikâne kaydı ref' olunduğu derkenâr olundukda …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 35 (Tarih: 9 Zilkade 1128/ 25 Ekim 1716).

[1949] "... hazine-i âmiremde mahfûz olan başmukâta'â defterlerine nazar olundukda Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' senede 4 yük 59.400 akçe hâlî olan hashâ-i Bursa Yenişehir mukâta'âsının üç yük 84.120 akçesi Aişe Sultan dâmet ismetühânın hassı olub 27.280 akçesi vezâyif ve 48.000 akçesi irsaliye olduğu derkenâr olundukda…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 58 (Tarih: 13 Zilhicce 1128/ 28 Kasım 1716).

[1950] "… irsâliyesin kapatmak üzere Kapıcılar Kethüdâsı Şehriyârî Mehmed Ağa'ya der'uhde olunub berât-ı 'âlişânım virmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i padişahânem zuhura getürüb 1129 senesinde vaki' olan Mart ibtidâsından bir sene tamamına değin emin nasb ve ta'yin idüb zabtı içün iş bu berât-ı hümâyûn-ı sa'adet-makrûnı virdim ve buyurdum ki mumâileyhim tarafından varub tarih-i mezbûrdan mukata'â-i mezbûreyi bundan akdem emin olanlar ne minvâl üzere zabt-u rabt ve cem'-i tahsîl idegelmişler ise mumâileyh tarafından dahi ol minval üzere zabt-u rabt ve vâki' olan mahsulât ve rüsûmât cüz'î ve küllî her ne ise mîrî için ahz-u kabz itdirilüb kadimden olugelene muhalif ta'addî ve aher tarafdan bir ferd bir vecihle dahl ve ta'arruz itdirilmeye ve mukata'â-i mezbûre reâyâsı mumâileyh tarafından vaz'ın emin-i mezbûru üzerlerine zâbit bilüb şer' ve kanûna muvâfık sözlerine muhalif eylemeyüb üzerlerine edâsı lâzım gelen hukuk ve rüsûmların edâda mûcid ve sâ'î olalar deyu berât yazılmağla iş bu tezkîre virildi …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 58 (Tarih: 13 Zilhicce 1128/ 28 Kasım 1716).

müştereken tasarruf etmeleri için malikâne olarak verilmiştir.[1951] Mukataa belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 1136/1723 yılında hâlâ bu ortakların uhdesinde olub, bu tarihte de senelik malının yine 459.400 akçe olduğu görülmektedir.[1952] Ancak mukataa defterlerinde incelediğimiz dönem içerisinde, Yenişehir Mukataası'nın malikâne dönemi boyunca malikâne sahiplerinin mukataa için merkezî hazineye ne kadar muaccele ödediklerine dair bir kayda rastlanmamıştır. İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki kayıtlardan bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayıt tespit olunmamıştır.

Tablo- 47: Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1119/M.1708-H.1136/M.1723)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
13 Zilkade 1119/5 Şubat 1708	420.000		DBRM-d 24303, s. 184.
15 Rebiülahir 1120/4 Temmuz 1708	420.000		DBRM-d 24303, s. 210.
22 Safer 1125/20 Mart 1713	420.000		KK 182, s. 249.
9 Zilkade 1128/ 25 Ekim 1716	444.000		MAD 9506, s. 35.
13 Zilhicce 1128/ 28 Kasım 1716	459.400		MAD 9506, s. 58.
Gurre-i Receb 1130/ Haziran 1718	459.000		MAD 9506, s. 102.
10 Muharrem 1136/10 Ekim 1723	459.000		MAD 9506, s. 194.

[1951] "Bursa Yenişehir mukata'âsı 1130 senesi Mart ibtidâsında zabt itmek üzere müzâyededen bervech-i mâlikane Matbah-ı Âmirem Emini El-hâc Halil zîde mecduhû ve İbrahim zîde kadruhûya virilmekle…" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 102 (Tarih: Gurre-i Receb 1130/ Haziran 1718).

[1952] "Senevî dört yük elli dokuz bin dört yüz akçe malı olan Bursa Yenişehri mukata'âsı El-hâc Halil ve İbrahim zîde mecduhumâların bervech-i malikâne üzerlerinde olub …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 194 (Tarih: 10 Muharrem 1136/10 Ekim 1723).

Tabloda da görüldüğü incelediğimiz dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı, başlangıçta 420.000 akçe olup, sonraki dönemlerde 444.000 akçe ve son olarak 459.000 akçe olduğu görülmektedir. Mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeline dair incelediğimiz defterlerde bir kayıt bulunmamaktadır. Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nın satışı neticesinde mukataaya ait senelik mal bedellerinin ödemesi ise yine doğrudan Hazine-i Amire'ye yapılmaktaydı. Tablodaki verilerden Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nın malikâne döneminde merkezî hazineye ödenen senelik mal bedelinde ilerleyen dönemlerde bir artış olduğu, ancak malikâne sahiplerinin mukataayı ömür boyu tasarrufuna dair beratları olmasına rağmen kısa süreler içerisinde bu haklarından feragat ettikleri dikkat çekmektedir. Zira mukataanın malikâne sahiplerinden birinin ölümü nedeniyle devri kayıtlarda tespit edilmemiştir. Bu durum büyük olasıkla dönemin siyasî, askerî ve ekonomik şartlarından kaynaklanmaktaydı.

Mukataa defterlerinde yer alan berat ve nişan suretlerinden söz konusu dönemde Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nı tasarrufuna alan malikâne sahiplerinin kimliklerini de tespit edebilmekteyiz. Bu dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'na yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgileri detaylarıyla aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

Tablo- 48: Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1119/M.1708-H.1136/M.1723)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
13 Zilkade 1119/5 Şubat 1708	Osman ve Hüseyin		DBRM-d 24303, s. 184.
15 Rebiülahir 1120/4 Temmuz 1708	El-hâc Ahmed ve Mehmed		DBRM-d 24303, s. 210.
22 Safer 1125/20 Mart 1713	El-hâc Ahmed ve Veziriazam Kethüdası Mehmed	Kasr-ı yed	KK 182, s. 249.
13 Zilhicce 1128/	Kapıcılar Kethüdası	Ref	MAD 9506, s. 58.

28 Kasım 1716	Şehriyârî Mehmed Ağa		
Gurre-i Receb 1130/ Haziran 1718	Matbah-ı Amire Emini El-hâc Halil ve İbrahim		MAD 9506, s. 102.
10 Muharrem 1136/10 Ekim 1723	Matbah-ı Amire Emini El-hâc Halil ve İbrahim		MAD 9506, s. 194.

Tablodaki verilerden İncelediğimiz dönemde (1695-1730), Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nın biri kasr-ı yed ve biri malikâneliğin ref'inden dolayı 5 defa malikâne olarak satışının gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 8 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Belgelerde yer alan kayıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla bu malikânecilerden 3'ü askerî zümreye mensuptur. Kalan 5 malikâneci ise sivil zümreye mensup kişilerdir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 37,5 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise % 62,5'tir. Askerî zümreye mensup olan malikâne sahiplerinin, söz konusu dönem içerisinde senelik malı 420.000 ila 459.400 akçe arasında değişen mukataa için ödediği muaccele kayıtlarda bulunmamaktadır. Buna mukabil sivil zümreye mensup olan malikânecilerin mukataa için hazineye yatırdıkları senelik mal miktarı 420.000 akçe olup ödedikleri muaccele meblağı hakkında bir kayda rastlanmamıştır.

İncelediğimiz dönemde, Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nı 1 malikâneci tek başına, 7 malikâneci ise ortaklık yoluyla uhdelerine aldığı görülmektedir. Tek başına malikâne sahibi olanların toplam malikâneciler içerisindeki oranı % 12,5 iken, müştereken malikâne sahibi olanların oranı ise % 87,5'tir. Mukataa için Hazine-i Amire'ye yatırılan muaccele meblağları kayıtlarda bulunmadığından tek başına ya da ortaklaşa malikâne tasarruf edenleri bir kıyaslamaya tabi tutmak mümkün olmamıştır.

Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'na dair genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa; söz konusu dönemde mukataaya daha çok sivil zümre mensubu malikânecilerin ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikânecilerin tek başına olanlara kıyasla daha fazla sayıda oldukları görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde

mukayese edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nı malikâne olarak deruhte edenler arasında ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim has malikâne-mukataa özelliğini taşıyan Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nın senelik mal bedeli diğer mukataalara nazaran yüksek meblağda olup tasarruf edildiği dönem içerisinde bu bedelin gittikçe arttığı ve müştereken tasarruf olunduğu görülmektedir. İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Yenişehir ve Tevâbii Hasları Mukataası'nı iltizamlarına alan malikâne sahiplerinin de tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneci bulunmamaktadır. Yine bu dönemdeki malikânecilerin de tamamı erkek olup, kadın malikâneciye tesadüf olunmamıştır.

2.2.16. İnegöl Madeni Mukataası

Daha önce de belirttiğimiz üzere mukataa, gelirleri kimseye dirlik olarak tahsis edilmeyip, doğrudan merkezî hazineye aktarılan vergi ve gelir kaynaklarına verilen isimdi. Ayrıca mukataa usulü, Osmanlı maliyesinin bir vergi toplama şekliydi. Buna göre, maden işletmeleri, tuz, şap, vs. gibi devlete ait olan kaynaklar da mukataa usulüyle işletilmekteydiler.[1953] Merkezî otorite, özellikle büyük orduların kurulması, idamesi ve uzak savaş meydanlarına sevki ile birlikte epey masraflı bir yığın garnizonu ayakta tutabilmek için büyük miktarlarda nakit paraya ihtiyaç duymaktaydı. Bunun için merkezî hazinenin önemli gelir kaynaklarından altın ve gümüş madenlerinin düzenli bir şekilde işletilmesine büyük bir önem vermiştir.[1954] Bu amaç doğrultusunda coğrafî sınırları, vergi tür ve miktarları tespit edilmiş, merkezî hazineye ait önemli gelir kaynakları mukataa olarak tanımlanmıştır. [1955] Gümüş madeninin çıkarıldığı Bursa'daki İnegöl Madeni de Osmanlıların büyük önem verdikleri yerlerden birisiydi.

İnegöl'deki gümüş madeninde kaza halkı çalıştırılmaktaydı. Bunlar, yaptıkları iş mukabilinde avârız vergisinden muaf tutulmuşlardı. Madenin işlemediği dönemlerde ise, muafiyeti biten kaza halkından avârız vergisini tahsil etmekteydi. XVII. yüzyılın başlarında İnegöl Madeni Mukataası işlemez durumdaydı. 7 Ocak 1599 tarihinde sancakbeyi olarak atanan Mustafa Bey'in, bu görevi karşılığında yaptığı taahhütler arasında, âtıl durumda olan mukataayı işler hale getirmek de

[1953] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Kardelen Yay., Isparta, 1997, s. 57.
[1954] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 96.
[1955] Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 30, Erzurum, 2006, s. 171.

bulunmaktaydı. Ancak sancakbeyinin sözünde durup durmadığı ya da madenin ne zaman mamur hale geldiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak mukataanın Mayıs 1604 tarihinde Avraham ve Musa Yahudilerin iltizamında olduğunun görülmesi, söz konusu tarihte işler hale geldiğini göstermektedir.[1956]

Söz konusu yılda mukataayı iltizamlarına alan eminlerin ihmalkâr tutumları ve madende çalışan işçilerden kanunsuz şekilde avârız vergisi toplayan askerî zümreye mensup yöneticilerin davranışları sebebiyle maden tekrar işlemez ve harap hale gelir. Çünkü kendilerinden haksız yere talep edilen vergiyi ödemek istemeyen maden işçileri, sancakbeyi adamları veya "pâre eminleri" tarafından yakalanıp hapse atılmaktaydılar. Bu husus ise, ortaya işgücü açığının çıkmasına ve madenin işlemez hale gelmesine neden olmaktaydı. Bu durumdan rahatsız olan merkezî otorite, İnegöl Madeni'nde çalışan işçilerin köylerindeki halka sancakbeyinin adamlarının ve bölgedeki diğer eminlerin, İnegöl Mukataası emininin izni olmadan müdahale etmesini önlemek amacıyla bölge kadılarına bir hüküm[1957] göndermiş, hükümde ayrıca madenin gerekli yerlerinin tamir edilmesi ve işçi açığının kapatılması hususunda gereğinin yapılmasını istemiştir. İnegöl Madeni, bazı dönemlerde işlemez durumda olsa da eskiden beri var olan bir mukataa idi. Ancak Bursa Hassa Harç Emini'nin bu mukataadan 1616 yılından itibaren gelir elde etmeye başladığı görülmektedir.[1958]

2.2.16. 1. İnegöl Madeni Mukataası'nın Malikâne Dönemi

Mukataa defterlerindeki kayıtlarda "*Ma'den-i Sim-i İnegöl ve Tevâbiî Hasları Mukataası*" olarak geçen mukataanın 1117/1705-1706 yılında malikâne olarak işletildiği anlaşılmaktadır. Bu ilk malikâne kaydına göre mukataa söz konusu

---

[1956] Bilgin, *age*, s. 123- 124.

[1957] " *İnegöl ve Eğrigöz kazâlarında ihdâs olan gümüş ma'denine bervech-i iltizâm emîn olanlar me'âdin-i mezbûre husûsunda mu'âvenet itmeyüb ihmâl ve müsâhelenüz olduğu istima' olunub ve me'âdin-i merkûmeye yazılan işçilere cüz'î husûsiçün sancak beğleri ve pâre emînleri ve âmilleri hilâf-ı şer' ve kânûn dahl idüb "nısf bâd-ı hevâ bizimdür" deyu küllî cerîme alınub şer'a ve kanûna muhâlif zulm idüb ve pâre subaşıları içlerinden çıkmayub gâh çul-bahâ ve gâh tütünlük diyü bahâne idüb ..... ve sâyir ehl-i örf tâ'ifesi bunları dutub habs idüb me'âdine varub işlemeğe mâni' olurlar imiş... min-ba'd me'âdine işleyen kurâ halkından nâzır ve emîn ma'rifeti olmadan re'âyâyı dutub habs idüb rencîde vü remîde itmeyeler ve içlerine kendüler ve pâre subaşıları girmeyüb me'âdine hidmet iden re'âyâdan cerîme alınmayub bi-hasbi'ş-şer' ve'l-kânûn te'dîb lâzım gelürse kadı huzûrunda emîn ma'rifetiyle te'dîb oluna... me'âdine işçi ta'yîn olunan re'âyânın karyelerine nâzır ve emîn ma'rifeti olmadın voyvoda ve pâre subaşıları girmeye…*" Bkz. Bilgin, *age*, s. 124, 342 no'lu dipnot.

[1958] Bilgin, *age*, s. 124.

senede Derviş Paşazade Mehmed adlı birisinin uhdesindedir.[1959] Malikâne mutasarrıfı Derviş Paşazade Mehmed mukataayı yaklaşık 6 yıl boyunca iltizam etmiş ve senelik malı 72.000 akçe olan İnegöl Mukataasını 17 Zilkade 1123/27 Aralık 1711 tarihinde oğlu Mehmed'e kendi rızasıyla kasr-ı yed etmiştir.[1960] Bu tarihte mukataanın yeni mutasarrıfı olan Mehmed'e, mukataayı 1123 senesi Mart ibtidâsından zabt etmek ve her yıl malını Hazine-i Amire'ye ödeyip hesabını görmek koşuluyla malikâne beratı verilmiştir.[1961] Ancak malikâne beratında ödenmesi gereken muaccele bedeli belirtilmemiştir.

Maden-i İnegöl Mukataası'nın 1128/1716 yılında imparatorluğun genelinde tüm malikâne mukataalarda olduğu gibi malikâneliği ref olunmuş ve yeniden yapılan müzayede neticesinde Zeynelabidin'in uhdesine verilmiştir.[1962] Zeynelabidin'e merkezî otorite tarafından 1128 yılı Mart ibtidâsından zabt etmek ve her yıl mukataanın 72.000 akçe malını 1128 Muharrem'i gurresinde hazineye ödemek şartıyla kendisine malikâne beratı verilmiştir.[1963] Bu tarihten bir yıl sonra mukataanın yeniden Derviş Paşazade Mehmed'in iltizamında olduğu belgelerdeki kayıtlardan

---

[1959] "… İnegöl Bursa mukâta'âsı malı boz irsâliyesine ta'yîn ve havâle olunub ber-mûceb-i fermân-ı şerîf mukâta'â-i mezbûra bervech-i mâlikâne mutasarrıf olan Derviş Mehmed'den taleb olundukda …" Bkz. BOA, DBRM.d 24303, s. 146 (Tarih: 7 Şaban 1117/24 Kasım 1705).

[1960] "Senede yetmiş iki bin akçe malı olan Hüdâvendigâr Sancağı'nda Ma'den-i Sim-i İnegöl ve tevâbi'i hâssları mukâta'âsına mâlikâne mutasarrıf Mehmed Derviş Bey oğlu Mehmed'e ferâgât ve hüsn-i rızâsıyla kasr-ı yed eyledikleri bi'l-fi'îl kazaskerlerim imzâlarıyla hüccet-i şer'iyye olmakla mûcebince kasr-ı yedinden şürût-ı mukarreresiyle berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek telhîs olundukda mûcebince kasr-ı yedinden şürûtuyla mâlikâne berât olunmak bâbında fermân-ı 'alişânım sâdır olmağın bu berât-ı hümâyûnu virdim …" Bkz. BOA, KK 182, s. 40 (Tarih: 17 Zilkade 1123/27 Aralık 1711).

[1961] "… mezbûr Mehmed varub mukâta'â-i mezbûreyi mezkûr Mehmed'in hüsn-i rızâsıyla ferâgat ve kasr-ı yedinden virdiği hüccet-i şer'iyye mûcebince bin yüz yirmi üç Martı ibtidâsından te'bîden mâlikâne zabt ve beher sene malın âsitâne-i sa'âdetim hazinesine edâ ve kalemiyyesin virüb hesâbın gördükden sonra âherden ferd ta'arruz ve te'addî eylemeye deyu mukaddemâ virilen müsvedde ve defâ'atiyle tasrîhi fermân-ı 'âlî buyurulan şurût-ı zikriyle berât yazılmağa tezkîre virildi." Bkz. BOA, KK 182, s. 40 (Tarih: 17 Zilkade 1123/27 Aralık 1711).

[1962] "Kıdvetü'l-emâsîl ve'l-akrân Zeynelabidin zîde kadruhû divân-ı hümayûnuma 'arzuhâl idüb Hüdâvendigâr Sancağı'nda vaki' İnegöl ve tevâbi'î mukata'âsı 1128 senesine mahsûb olmak üzere kendüye der'uhde olunub berât-ı âlişânım virilmek bâbında 'inâyet rica itmeğin hazine-i 'âmiremde mahfûz olan Bursa mukata'âsı defterlerine nazar olundukda hashâ-i İnegöl Bursa ve tevâbi'î mukâta'âsının mal-ı iltizâmı yetmiş iki bin akçe olub ve malikâne kaydın ref' olunmağla …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 24 (Tarih: 4 Muharrem 1128/ 30 Aralık 1715).

[1963] "… işbu bin yüz yirmi sekiz senesinde vaki' olan Mart ibtidâsından zabtı içün bu berâtı virdim ve buyurdum ki mezbûr varub tarih-i mezbûreden bir sene tamamına değin mukâta'â-i mezbûreyi bundan akdem emin olanlar ne minvâl üzere zabt-u rabt idegelmişler ise emin-i mezbûre dahi ol minvâl üzere zabt-u rabt ve vaki' olan mahsulât ve rüsûmât-ı cüz'î ve küllî her ne ise mîrîçün ahz-u kabz itdirilüb kadimden olagelene muhalif ta'addî ve taraf-ı aherden bir ferd bir vecihle dahl ve ta'arruz itdirilmeye ve mukâta'â-i mezbûrun mal-ı mirîsi olan yetmiş iki bin akçe bin yüz yirmi sekiz senesi Muharrem'i gurresinde teslîm-i hazine-i âmire eylediği dahi berâtına şerh virilmek içün iş bu berât tezkiresi virildi." Bkz. BOA, MAD 9506, s. 24 (Tarih: 4 Muharrem 1128/ 30 Aralık 1715).

anlaşılmaktadır.[1964] 1129 senesine mahsuben kendisine, senelik malı 72.000 akçe olan mukataayı Mart ibtidasından bir sene tamamına değin zabt etmesi için malikâne beratı verildiği görülmektedir.[1965]Mukataayı 2 yıl kadar uhdesinde bulunduran Derviş Paşazade Mehmed'in 1130/1718 senesinde ölümüyle mahlûl kalan İnegöl Madeni Mukataası yeniden müzayedeye çıkarılmıştır. Yapılan müzayede sonucunda mukataa 1.200 guruş muaccele karşılığında Derviş Paşazade Mehmed'in kardeşi Zeynelabidin'e malikâne olarak tevcih edilmiştir.[1966] Zeynelabidin'e senelik 72.000 akçe malı olan mukataayı 1130 senesi Mart'ı ibtidâsından itibaren 1.200 guruş muaccelesini her sene Hazine-i Amire'ye ödemek koşuluyla malikâne beratı verilmiştir.[1967] İncelediğimiz dönemde, defterlerdeki kayıtlardan bu iltizam döneminden sonraki sürece dair başka kayıt tespit olunmamıştır.

Tablo- 49: İnegöl Madeni Mukataası Mal ve Muaccele Miktarları

(H.1117/M.1705-H.1130/M.1718)

Tarih	Senelik Mal (Akçe)	Muaccele (Guruş)	Kaynak
7 Şaban 1117/24 Kasım 1705	72.000		DBRM-d 24303, s. 146.
17 Zilkade 1123/27 Aralık 1711	72.000		KK 182, s. 40.

[1964] "Kıdvetü'l-emâsîl ve'l-akrân Mehmed zîde kadruhû divân-ı hümayûnuma arzuhâl idüb Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' Maden-i İnegöl mukâta'âsı 1129 senesine mahsub olmak üzere kendüye der'uhde olunub berât-ı 'âlişânım virilmek bâbında 'inâyet-i rica itmeğin …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 60 (Tarih: 28 Zilhicce 1128/ 13 Aralık 1716).

[1965] "… hazine-i âmiremde mahfûz olan başmukata'ât defterlerine nazar olundukda Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâki' senede 72.000 akçe mal-ı aklâmı olan hashâ-i Ma'den-i sim-i İnegöl ve tevâbi'î mukâta'âsının zamân-ı zabtı Mart ibtidâsından olunduğu derkenâr olundukda malın kapatmak üzere der'uhde olunub berât-ı 'âlişânım virilmek fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i padişahânem zuhura getürüb 1129 senesinde vâki' olan Mart ibtidâsından bir sene tamamına değin zabtı içün iş bu berât-ı hümâyûn-ı sa'adet-makrûnı virdim …" Bkz. BOA, MAD 9506, s. 60 (Tarih: 28 Zilhicce 1128/ 13 Aralık 1716).

[1966] "Hüdâvendigâr Sancağı'nda vâkiʿ senede yetmiş iki bin akçe malı ve zamân-ı zabtı Mart ibtidâsından olan Maʿden-i Sim-i İnegöl mukâtaʿâsı Derviş Paşazâde Mehmed Bey mahlûlünden beyne'n-nâs müzâyede ve rağbâtı inkıtâʿından sonra bin iki yüz guruş muʿacele ile karındaşı Zeynelabidin üzerinde karar ve tâlib-i âheri keff-i yed itmekle beher sene mal ve kalemiyyesin virüb hesâbın görmek üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince bin yüz otuz senesinden 'uhdesine kayd u şurûtuyla berât-ı celîlü'l-'unvânım virilmek bâbında …" Bkz. BOA, KK 185, s. 173 (Tarih: 28 Cumaziyelahir 1130/29 Mayıs 1718).

[1967] "… mezbûr Zeynelabidin mukâtaʿâ-i mezbûru bin yüz otuz senesi Martı ibtidâsından hazine-i 'âmireme teslîm eylediği muʿaccele mukâbilinde suʿûbetde olmadıkça te'bîden mâlikâne zabt ve yetmiş iki bin akçe malın beher sene âsitâne-i saʿâdetim hazînesine edâ ve teslîm eyledikten sonra âherden ferd taʿarruz ve taʿaddi eylemeye deyu mukaddemâ ve hâlâ virilen müsvedde defâʿatiyle tasrîhi fermân-ı 'âli buyrulan şurût zikri ile berâtı yazılmağa tezkire virildi." Bkz. BOA, KK 185, s. 173 (Tarih: 28 Cumaziyelahir 1130/29 Mayıs 1718).

4 Muharrem 1128/ 30 Aralık 1715	72.000		MAD 9506, s. 24.
28 Zilhicce 1128/ 13 Aralık 1716	72.000		MAD 9506, s. 60.
28 Cumaziyelahir 1130/29 Mayıs 1718	72.000	1.200	KK 185, s. 173.

Tabloda da görüldüğü üzere üzerinde çalıştığımız dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan İnegöl Madeni Mukataası'nın satışından merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 72.000 akçe idi. Bu mukataanın satışından elde edilen muaccele bedeli ise, toplam 1.200 guruştur. İnegöl Madeni Mukataası'nın satışı neticesinde malikâne sahipleri, mukataaya ait senelik mal ve muaccele bedellerini ise doğrudan Hazine-i Amire'ye ödemekteydiler.

Mukataa defterlerinde yer alan berat ve nişan suretlerinden söz konusu dönem içerisinde İnegöl Madeni Mukataası'nı uhdesine alan malikâne sahiplerinin profilini de tespit etmek mümkün olmuştur. Bu dönemde, Bursa'da malikâne olarak satışa çıkarılan İnegöl Madeni Mukataası'na yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler detaylarıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-50: İnegöl Madeni Mukataası Malikâne Sahipleri

(H.1117/M.1705-H.1130/M.1718)

Tarih	Malikâne Sahibi	El Değiştirme Nedeni	Kaynak
7 Şaban 1117/24 Kasım 1705	Derviş Paşazade Mehmed		DBRM-d 24303, s. 146.
17 Zilkade 1123/27 Aralık 1711	Mehmed	Kasr-ı yed	KK 182, s. 40.
4 Muharrem 1128/ 30 Aralık 1715	Zeynelabidin	Ref	MAD 9506, s. 24.
28 Zilhicce	Derviş Paşazade		MAD 9506, s. 60.

1128/ 13 Aralık 1716	Mehmed		
28 Cumaziyelahir 1130/29 Mayıs 1718	Zeynelabidin	Mahlûl	KK 185, s. 173.

İncelediğimiz dönemde (1695-1730), toplamda biri kasr-ı yed, biri ref ve biri mahlûl üzere 5 defa malikâne olarak satışı gerçekleştirilen İnegöl Mukataası'na sivil ve askerî zümreye mensup toplam 3 malikânecinin yatırım yaptıkları görülmektedir. Kayıtlardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu malikânecilerden 1'i askerî zümreye mensuptur. Bu malikâneci, tabloda da görüldüğü üzere Derviş Paşazade Mehmed adlı kişidir. Kalan 2 malikâneci ise vazifeleri ve unvanları belli olmayan sivil zümreye mensup kişilerdir. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin toplam malikâneciler içerisindeki oranı yaklaşık % 33 olup sivil zümre malikânecilerin oranı ise yaklaşık % 67'dir. Askerî zümreye mensup olan Derviş Paşazade Mehmed'in, senelik malı 72.000 akçe olan mukataa için ödediği muaccele kayıtlarda bulunmamaktadır. Buna mukabil sivil zümreye mensup olan 2 malikâneciden biri olan Zeynelabidin'in ödediği muaccele bedeli ise 1.200 guruştur.

Söz konusu dönemde İnegöl Madeni Mukataası'nı tüm malikâneciler tek başına tasarruf etmişlerdir. Bu malikâne sahiplerinin merkezî hazineye ödedikleri muaccele miktarı kayıtlardan öğrenebildiğimiz kadarıyla toplam 1.200 guruş idi. Genel toplamları ele alıp bir değerlendirme yapacak olursak; söz konusu dönemde İnegöl Madeni Mukataası'na daha çok sivil zümre malikâne sahiplerinin ilgi gösterdiği görülmektedir. Belgelerdeki kayıtlara göre, İnegöl Madeni Mukataası malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikâneciye kayıtlarda bulunmamaktadır. Ayrıca incelediğimiz dönemde, İnegöl Madeni Mukataası'nı uhdesine alan malikânecilerin tamamının erkek olduğu, kadın malikâneci bulunmadığı tespit edilmiştir.

SONUÇ

XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'nun kuzey-batı ucunda bir uc beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, önce Anadolu'da daha sonra da Balkanlarda gücünü rakiplerine kabul ettirerek bir dünya imparatorluğu haline gelmişti. Yaklaşık altı yüz yıl kadar tarih sahnesinde kalan bu imparatorluğun uzun ömürlü olmasında kurumlarının sağlam temellere dayanması etkili olmuştu. Bu kurumlardan en önemlisi de maliye teşkilatı olup, Osmanlılar kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinden aldığı bu teşkilatı daha da geliştirmişlerdir. Anadolu, Balkanlar, Kafkaslar ve Kuzey Afrika gibi çok farklı coğrafyaya yayılan ve sürekli savaş içerisinde ya da savaş tehdidi altında bulunan Osmanlıların malî hayatı da buna bağlı olarak sürekli bir değişim göstermiştir. Nitekim imparatorluğun diğer kurumları Tanzimat dönemine kadar durgun bir görünüm arz ederken, malî kurumları sürekli bir değişim arz etmiştir.

Osmanlı Devleti, maliye teşkilatını bazı Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi merkez ve eyaletler maliyesi olarak tesis etmişti. Merkez maliyesine bağlı, genel olarak iç ve dış hazine mevcut olup 1793 yılından sonra dış hazine sayısında artış olmuştur. Osmanlı merkez maliyesi, ana hatlarıyla defterdarlık, iç ve dış hazineler ile bunlara bağlı maliye dairelerinden meydana gelmekteydi. Merkez maliyesinde ayrıca, baş defterdara kurumun işlerinde yardımcı olan gelir ve gider kalemleri (büroları) oluşturulmuştu. Devletin yaşam süresi boyunca toplam 23 gelir bürosu kurulmuş ve bunlardan tespit edebildiğimiz 16'sı mukataaların gelirlerinin kayıtlarının tutulduğu bürolardı. Eyaletler maliyesi, imparatorluğun karakteristik toprak idare sistemi olan "dirlik sisteminin" uygulanıp uygulanmamasına göre has ve saliyane şeklinde teşkilatlandırılmıştı.

Maliye teşkilatının en önemli gelir kaynaklarının başında vergiler gelmekteydi. Osmanlılar yine kendisinden önceki devletlerden bünyesine dâhil ettiği vergi sistemi sayesinde kamu hizmetlerinin düzgün bir şekilde devam etmesini sağlamışlardır. Bu nedenle vergi tahsiline büyük önem verilmiştir. İmparatorluğun çok farklı coğrafyaya yayılması ise, ülkenin her tarafına şamil tek bir vergi düzeni uygulanamamasına neden olmuştur. Bu nedenle fethedilen bölgelerin coğrafî şartları, ırkî ve kültürel özellikleri dikkate alınarak bu farklı bölgelerin her birine ayrı ayrı

düzenlemeler yapma yoluna gidilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vergiler, şer'î vergiler (tekâlif-i şer'iyye), örfî vergiler (tekâlif-i örfiye) ve tekâlif-i divâniyye olmak üzere üçe ayrılmaktaydı.

Osmanlı malî-idarî yapısının temelini toprak sistemi oluşturmaktaydı. Nitekim toprağa bağlı faaliyetlerden yaşamını devam ettiren bir devletin idaresi, halkının toplumsal, ekonomik ve hukukî durumu o devlette uygulanan toprak sistemi ile yakından ilgilidir. Osmanlı toprak sistemi, kaynağını genel anlamda İslam arazi hukukundan almaktaydı. Bunun yanında, Osmanlılar kendilerinden önce kurulan Türk devletleri, beylikler ve Bizans toprak sisteminden önemli ölçüde etkilenmişler, diğer kurumlarında olduğu gibi toprağın hukuki statüsü ve tasarruf şekli bakımından devletin her bölgesine özgü tek bir sistem uygulamamışlardır. Fetihler yoluyla ele geçirilen bölgelerde, eskiden beri uygulanan örf ve âdetleri, hukuki ve fiilî durumları göz önüne alarak her bölgenin kendi özelliğine göre şekillenen bir yapı oluşturmaya çalışmışlardır. Osmanlılarda toprak, kuruluş döneminden Tanzimat'a kadar "mülk arazi" ve "mirî arazi" olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Tanzimat dönemine gelindiğinde, 1274 (1858) tarihinde Arazi Kanunnamesi'nin kabul edilmesinden sonra bu kanunnamenin birinci maddesi ile bunlara "vakıf arazi" "metruk arazi" ve "mevat arazi" eklenerek beş kısma ayrılmış ve yeni bir statü kazandırılmıştır.

Osmanlı toprak sisteminin en önemli temel unsuru timar sistemi idi. Timar sistemi, kul sistemi ve vakıf müessesesi gibi imparatorluğun temel kurumlarından birisi idi. Osmanlı Devleti'ni daha iyi analiz edebilmek için bu kurumların siyasî, toplumsal, ekonomik, askerî, idarî ve demografik açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir. Osmanlılar bu sistemi de kendisinden önce kurulan devletlerden almışlar, günün koşullarına göre sisteme pratik ve pragmatik özellikler katarak daha da modern hale getirmişlerdir. Osmanlı timar sistemi, klasik dönemin şartlarında çok önemli ve etkili bir uygulamaydı. Devletin kuruluş yıllarında vergi sistemi, toprak siyaseti ve taşra idaresi gibi bazı temel fonksiyonları bu sisteme dayanmaktaydı. Timar sistemi sayesinde devlet, kendine ait vergi gelirlerini merkezî hazineye aktarmak yerine, temelde bazı yükümlülükler ve hizmet karşılığı olarak bünyesindeki bazı görevlilere bırakıyor ve böylece birçok hizmetin bir arada ve birbirine bağlı olarak yapılmasına olanak sağlanıyordu.

İmparatorluğun askerî, idarî, toplumsal ve ekonomik temelini oluşturan bu sistem, XVI. yüzyıla kadar başarıyla uygulanmıştı. Devletin varlık sebebi olan fetihlerin durması, merkezî hazinenin gelirlerinin düşmesine neden olmuştu. Bunun yanı sıra, ülke genelindeki nüfus artışı bu olumsuz ekonomik şartlarla birleşince toplumsal karışıklık ve huzursuzluk durumu ortaya çıktı. Bu gelişmelere ilave olarak savaş teknolojisinde meydana gelen değişimler, Osmanlıları büyük bir malî yükün altına sokmaya başladı. Nitekim savaşlarda ateşli silahların kullanılmaya başlaması daimî orduların önemini artırmıştı. Bu gelişmelerin yanı sıra timarlar da zaman içerisinde ehil olmayan kişilere verilmeye başlandı. Bu yeni durum sonucu timar düzeni hem askerî hem de malî açıdan önemini kaybetmeye başladı ve bu doğrultuda merkezî devlet, tamamen olmasa da vergi toplama usulü olarak timar düzenini terk etmeye ve iltizam uygulamasına ağırlık vermeye başladı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nin fetih politikalarının sona erdiğini gösteren önemli olaylara sahne olmuştu. Orta Avrupa'da Habsburglar, doğuda ise Safeviler (İran) Osmanlıların bu yönlerdeki ilerleyişine önemli ölçüde set çekmişti. Kıbrıs'ın Venedik'ten, Tunus'un da İspanya'dan alınması dışında Akdeniz'deki faaliyetler de duraklamıştı. Diğer taraftan kuzeyde yeni bir siyasî güç olarak Rusya kendisini göstermeye başlamıştı. Dolayısıyla Kanuni'nin doğu-batı ekseninde sürdürülen sürekli savaş siyaseti kendisinden sonra gelen padişahlar döneminden itibaren değişmeye başlamıştı. XVII. yüzyıl ise, klasik dönem Osmanlı devlet ve toplum hayatı açısından olumsuz sonuçlarla tamamlanan, farklı siyasî, askerî ve ekonomik özellikler arz eden bir yüzyıl oldu. Bunda etkili olan en önemli husus ise, imparatorluğun uluslararası siyaset arenasındaki konumunda meydana gelen değişimdi. Zira bu yüzyıla girerken dünya siyasetinde söz sahibi olan Osmanlılar, artık ihtişamlı yıllarında olduğu gibi ezeli rakibi batı Hıristiyan dünyasına karşı taarruz pozisyonunda değil, tersine savunmada idi.

Bu durum beraberinde pek çok problemi de getirmiş ve toplumda birtakım sorunların yavaş yavaş gün yüzüne çıkmasında en önemli etken olmuştu. Bu sorunların başında da askerî sahada modern tekniklerin yeterince uygulanamayışı ve buna mukabil Osmanlı ordusunun savaş meydanlarında sürekli yenilgiye uğraması gelmekteydi. Bu da önceki dönemlerde olduğu gibi savaşların fetihlerle neticelenmesiyle elde edilecek yeni gelirlerin yok olması bir yana, ağır yenilgilerle neticelenen savaşların finanse edilmesi problemini ortaya çıkarmıştı. Bu nedenlerden

dolayı Osmanlı ekonomisi büyük bir açmaza girmişti. Osmanlıların birçok cephede uzun süreli savaşlara girmesi ve bu savaşların kayıplarla neticelenmesi hazinenin nakit ihtiyacını arttırmış, bu duruma çare bulmak için devlet farklı çözüm yolları arayışına girmiştir. Bu doğrultuda uygulama sahasına konulan tedbirlerin başında da timar ve kul sistemlerini aşamalı olarak bir dönüşeme tabi tutmak olmuştur. Timar sisteminin bozulmasıyla birlikte, boşalan dirlik alanları devlet hazinesi tarafından zapt edilerek mirî mukataa haline getirilmeye başlanmıştır.

Tarihsel geçmişi, Abbasilere kadar uzanmakla birlikte Selçukluların son dönemlerinde ve özellikle İlhanlılar zamanındaki yaygın kullanım şekliyle mukataa, "vergilerin belli bir meblağ karşılığı iltizama verilmesi" anlamında kullanılmaktaydı. Bu kavram Osmanlıların ilk dönemlerinden itibaren kullanılan malî bir terimdi. Mukataa uygulaması erken dönem Osmanlı kaynaklarında, ilk defa II. Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden (1453) sonra konutlar için uygulamaya konulan ancak gelen tepkiler üzerine daha sonra vazgeçilen bir yöntem olarak görülmekteydi. Bu dönemde bütün ekonomik alanlarda kullanılmaktaydı. Mukataa sistemi, Kanuni döneminde geliştirilmiş ve iltizam sistemi ile yaygınlaştırılmıştı. Mukataalar, devlete ait gelirlerin tahsili veya bir tekel haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı ya da yer altı zenginliklerinden devlet payına düşen kısmı toplamak veya gerektiğinde bu kaynakları işletenlerden çıkardıkları madeni satın alma tekeli (monopson) kurmak şekillerinde işletilen üretim birimleri idi. Bir bakıma mukataaları günümüzdeki şekliyle "Kamu İktisadi Teşebbüsleri" olarak da değerlendirebiliriz.

Osmanlı maliyesinde mukataa gelirleri başlıca üç yöntemle tahsil edilmekteydi. Bunlar, emanet, iltizam ve malikâne idi. Osmanlı maliyesinde merkezî hazinenin gelirlerini toplamak için devlet, dönemin şartlarına uygun vergi toplama yöntemleri geliştirmişti. Devlet vergilendirme işini temelde iki şekilde yapmaktaydı. Bunlardan birincisi, maaşlı memur kadroları ile ikincisi ise vergilendirme vazifesinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesi şeklindeydi. Osmanlılar, emanet ve iltizam usulleri ismini verdikleri bu metotların her ikisini de uzun yıllar kullanmışlardır.

Mukataaların vergilerinin toplanması usullerinden birisi olan emanet, merkezî hazineye ait olan vergi gelirlerinin devlet tarafından bir memur kadrosu tarafından tahsil edilmesi manasına gelmekteydi. Bu yöntemle devlet, mukataaları bir

mültezime devretmeyerek bu işletmelere ait gelirlerin kendi eliyle görevlendirdiği kişiler tarafından toplanmasını tercih etmekteydi. Diğer taraftan uzun süreli ve yıpratıcı savaşlar nedeniyle boşta kalıp gelirlerinin düştüğü ya da satışı gerçekleşmediği yıllarda da mukataaların bu yöntemle işletildiği görülmekteydi. Yine gelir düşüklüğü gibi nedenlerden dolayı mültezimlere çekici gelmeyen ya da padişah hasları veya madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar da emanet yöntemiyle idare olunmaktaydı.

Bir diğer vergi toplama metodu olan iltizam uygulaması ise, bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması anlamına gelmekteydi. Günümüzdeki anlamıyla, vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelendirilebilecek olan iltizam uygulaması, ziraî toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde ilkçağdan XX. yüzyılın başlarına kadar dünyanın birçok ülkesinde kullanılmış olan bir vergilendirme yöntemiydi. Başlangıçta ticarî vergileri ve padişaha ait arazilerden toplanan aşar vergisini toplamak için uygulama sahasına konulan bir malî metot olan iltizamın uygulama sahası, XVII. yüzyıldan itibaren giderek genişlemeye başlamıştı. Devlet, mukataa gelirlerinin hazinede toplanmasını sağlamak için her bir mukataayı yıllık geliri (vergi veya mal) karşılığında belli bir süre (1-12 yıl) çeşitli şartlar ile işletilmek üzere devlet merkezinde veya söz konusu mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye çıkarmaktaydı. Müzayede sonucunda merkezî hazineye en fazla fiyatı teklif eden ve bir kısmını peşin ödemeyi kabul eden kişi ilgili mukataanın iltizamını uhdesine almaktaydı. İltizam uygulamasına reaya veya askerî, Müslüman ya da gayrimüslim, yerli veya yabancı her kesimden insan katılabilmekteydi. XVII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlılar iltizam sistemini hem vergi toplama hem de borçlanma amacıyla kullanmıştı.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru iltizama verilen mukataaların birçoğu verimsizleşmiş ve gelirleri tahsil edilemez duruma gelmişti. Öyle ki bu mukataaları iltizam edecek yatırımcı bile bulunamamaya başlamıştı. Devlet maliyesi açısından meydana gelen bu olumsuz durumun temelinde pek çok sebep etkili olmuştu. Bu sebeplerin başlıcaları arasında; içeriden nüfus baskısı ve bürokratik yapıdaki değişim, askerî harcamalardaki artışa karşılık savaş gelirlerinin düşmesi, transit ticaret yollarının değişmesi ve rekabetten dolayı Ortadoğu'da eskiden beri elde edilen gelirlerdeki azalma, Amerikan gümüşünün yol açtığı fiyat artışı ve enflasyon,

savaşlarda ateşli silah kullanımın yaygınlaşması ve savaş tekniklerindeki değişim nedeniyle orduda yapısal dönüşüm ihtiyacı, timar ve devşirme sistemlerinin değişmesi, toprak idaresinin bozulması, Celalî isyanları ve benzeri eşkıyalık ve toplumsal kargaşalıklar en önemlileri idi. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı maliyesinde mukataa gelirlerini toplamadaki üçüncü yöntem olan malikâne sistemine geçişin temelini atmıştı.

Malikâne yönetiminin en önemli özelliği, merkezî hazinenin artan nakit ihtiyacı karşısında mukataaların üç yıllık dönemler halinde iltizama verilmesi usulünden vazgeçilerek, kayd-ı hayat şartıyla yani malikâne sahibinin yaşam süresiyle sınırlı olarak satılmasıydı. Malikâne sistemi aslında bir çeşit iltizam uygulamasının yeni bir versiyonu idi. Yaklaşık 80 yıl boyunca Osmanlı maliyesinde uygulanan malikâne sistemi, 1768-1774 yılları arasında devam eden Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuna kadar uygulama sahasında kalmış, daha sonra yerini esham sistemine bırakmıştır. Osmanlı maliyesinde 1106/1695 yılında uygulanmaya başlayan malikâne sistemi, başlangıçta imparatorluğun tamamında uygulanmamakla beraber, üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde imparatorluğun neredeyse tamamına yayılmıştır. Kısa zamanda Adana, Bosna, Diyarbakır, Erzurum, Girit, Halep, Anadolu, Karaman, Rumeli, Şam-ı Şerif, Maraş, Rum (Tokat), Kıbrıs, Trablusşam ve Erzurum eyaletlerini kapsayan uygulama, bu eyaletlere bağlı olan 60'a yakın sancak, muhassıllık, voyvodalık ve nezaret şeklinde örgütlenmiştir. Çalışmamıza konu olan Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden Ankara ve Bursa da malikâne sisteminin uygulandığı ilk sancaklar arasında bulunmakta idi.

Osmanlı maliyesinde, bir taraftan vergi kaynaklarının durumunun iyileştirilmek istenmesi, diğer taraftan uzun süreli ve yıpratıcı savaşlar nedeniyle sıkıntısı çekilen nakit ihtiyacına kaynak sağlamak amacıyla, genelde 1-3 yıl olarak tasarlanan iltizam sistemindeki bu sınırlı sürenin kaldırılarak mukataaları tasarruf edenlerin hayat sürelerine endekslenen malikâne sisteminin hayata geçirildiği 10 Ocak 1695 tarihinden itibaren imparatorluğun geneli ile Ankara ve Bursa'daki malikâne satışları hakkında şöyle genel bir değerlendirme yapmak mümkündür. İlk olarak belirtmemiz gerekirse, sistemin devreye girmesinden sonra imparatorluk genelinde malikâne satışlarının büyük talep gördüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır. Zira kısa süre içerisinde sistemin oldukça hızlı bir şekilde imparatorluğun büyük bir bölümüne yayılması bunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında malikâne

sisteminin bir iç borçlanma yöntemi olarak amacına ulaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Merkezî otorite, ilk etapta köy ve mezraalar gibi hâsılatı düşük yerleri malikâne olarak satışa çıkarmış, zamanla vergi hâsılatı daha yüksek olan vergi kalemleri de sisteme dâhil edilmiştir. Sistemin uygulamaya girmesinden bir yıl kadar kısa bir süre sonra askerî sınıfa mensup olanların hasları da malikâne olarak satışa çıkarılmış ve iki sene sonra bu yerlerin satışı gerçekleşmiştir. Malikâne sistemi ilk olarak daha önce iltizam uygulamasının gerçekleştiği malî birimlerde test edilmiştir. Bu bölgeler, muhassıllık, voyvodalık ve nezaretle idare olunan yerel malî birimlerin yanı sıra idaresi merkezden gerçekleştirilen sancaklardı.

Ankara ve Bursa sancakları da merkezden idare olunan malî birimlerdi. Malikâne uygulamasına geçilmeden önce Ankara ve Bursa şehirleri bünyesindeki vergi gelirlerinin idaresi iltizamla veya emanet usulüyle mukataa eminlerine ya da askerî sınıfa mensup olanlara verilmişti. 1695 yılında alınan kararla bu şehirlerdeki eminlerin ve diğer devlet görevlilerinin idaresindeki gelirlerin malikâne üzere toplanmaya başladığı görülmektedir. Çalışmamıza konu olan otuz beş yıllık döneme (1695-1730) ait elde ettiğimiz verilerden hareketle düzenlenen tablolar yoluyla, Ankara ve Bursa'daki malikâne satışlarına dair detaylı bilgiler elde etme imkânımız oldu. Bu iki şehirde de, malikâne uygulamasına geçildiği ilk yıllarda malikâne satışının gerçekleştiği görülmektedir. Öyle ki Ankara'da 1 Ramazan 1106/15 Nisan 1695 tarihinde, Karakeçilü Mukataası malikâne olarak satılırken, Bursa'da 13 Zilkade 1108/ 3 Haziran 1697 tarihinde İhtisab ve tevabii mukataasının malikâne olarak satışı söz konusu olmuştur.

İncelediğimiz otuz beş yıllık dönemde (1695-1730) bu iki şehirde mukataaları malikâne olarak deruhte edenler içerisinde sivil zümreye mensup olan malikânecilerin çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu tarihler arasında kasr-ı yed ve mahlul (ölüm) ve ref (malikâneliğin iptali) den satışlar da dâhil olmak üzere toplam 22 mukataanın malikâne olarak satışının gerçekleştiği görülmektedir. Bu mukataaların 6'sı (Ankara'daki yerleşim yeri olan mukataalar tek mukataa kabul edilmiştir) Ankara'da, 16'sı ise Bursa'daki satışlardır. Ankara'daki mukataaların malikâne olarak satışından merkezî hazineye toplam 146.156 guruş muaccele geliri aktarılırken, Bursa'daki mukataalardan 55.215 guruş muaccele geliri elde edilmiştir.

Ancak hemen belirtmemiz gerekirse bu meblağlar kayıtlarda geçenlerdir. Ankara ve Bursa'daki bazı mukataaların tasarruf dönemlerinin tamamında muaccele bedelleri kayıtlarda bulunmamaktadır. Bu nedenle kayıtlardaki bu veriler sağlıklı bir mukayese yapılması imkânını vermemektedir.

Kayıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla Ankara'daki mukataalara toplam 41 malikâneci yatırım yapmıştır. Bu malikânecilerden 13'ü askerî zümreye mensup iken 28'i sivil zümre mensubu malikânecidir. Ankara'da satışı gerçekleştirilen malikâne mukataaların % 31,7'si askerî sınıfa mensup olanlar tarafından, % 68,3'ü ise berat ve nişan suretlerinde isminden başka bir unvanı olmayan ya da askerî sınıfa mensup olduğu tespit edilemeyen ve bu nedenle sivil zümre olarak tabir ettiğimiz malikâneciler tarafından deruhte edilmiştir. Bursa'daki mukataalara ise toplam 93 malikânecinin yatırım yaptığı görülmektedir. Bu malikânecilerden 20'si askerî zümreye mensup iken 73'ü sivil zümre mensubu malikânecidir. Bursa'da askerî sınıf mensuplarında bu oran % 21,5 iken sivil zümreye dâhil malikânecilerde % 78,5'tir. Ankara'daki malikâne sahipleri, iki şehrin toplam muaccele miktarının % 72,5'ini merkezî hazineye yatırırken, Bursa'daki malikâneciler ise % 27,5'ini yatırmışlardır.

Ankara'daki malikâneleri 14 malikâne sahibinin ortak yoluyla satın aldığı görülürken, 27'sinin ise malikâneciler tarafından tek başına iltizam edildiği görülmektedir. Ankara'da malikâne mukataaların yaklaşık % 34'ü ortaklık yoluyla iltizam edilirken, % 66'sı tek başına tasarruf olunmaktaydı. Bursa'da ise, ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikâneci sayısı 65 iken, tek başına malikâne tasarruf eden malikâneci sayısı 28'dir. Bursa'da malikâne mukataaların yaklaşık % 70'i ortaklık yoluyla iltizam edilirken, % 30'u tek başına tasarruf olunmaktaydı. Görüldüğü üzere Ankara'da mukataaları tek başına malikâne olarak tasarruflarına almak ortaklığa nazaran daha kârlı bir yatırım anlamı taşımaktaydı. Bursa'da ise tam aksine, mukataaları malikâne olarak tasarruflarına alanlar arasında ortaklığın her zaman daha kârlı bir yatırım anlamı taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Ankara ve Bursa'da malikâne mukataaları deruhte edenler arasında gayrimüslim malikâneci olmadığı gibi her iki şehirde de kadın malikâne sahibine tesadüf edilmemiştir.

Kayıtlardaki verilere göre Ankara ve Bursa'daki mukataaları malikâne olarak uhdelerine alan malikâne sahiplerinin büyük bir kısmının tasarruf dönemlerinin uzun süreli olmadığı görülmektedir. Halbuki bu malikâne mukataalar

merkezî otorite tarafından kendilerine kayd-ı hayat şartıyla (ömür boyu) işletilmek üzere verilmişti. Nitekim kayıtlarda görüldüğü üzere her iki şehirdeki mukataalar kısa sürelerle yeniden müzayedeye çıkarılmıştır. Burada üç ihtimal akla gelmektedir. Birincisi, muhtemelen bu malikâneciler vefat ettiklerinden dolayı sahip oldukları mukataa malikâne şartları gereği yeniden devlet tarafından satışa çıkarılmıştır. İkincisi, malikâne sahipleri iltizam şartlarını yerine getiremediklerinden dolayı mukataanın malikâneliği iptal olunarak devlet tarafından ellerinden alınmıştır. Üçüncüsü ise, dönemin sosyo-ekonomik ve siyasî şartları nedeniyle mukataa gelirlerinde meydana gelen azalma nedeniyle malikâne sahipleri bekledikleri kazancı elde edemediklerinden ve zarar ettiklerinden dolayı mukataaya yatırım yapmaktan vazgeçmişler ve bir başkasına haklarını devretmişlerdir. Nitekim daha önce de sıklıkla vurguladığımız gibi XVII- XVIII. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında toplumsal ve siyasal bir kargaşa ortamı mevcuttu. Bu durum ise devletin ekonomisine büyük darbe vurmaktaydı. Ayrıca bu yüzyıllarda devlet birçok cephede savaş halinde olduğundan malikâne sahipleri söz konusu mukataalara yatırım yaparken temkinli davranmaktaydılar. Bu nedenlerden ötürü mukataaların sık sık el değiştirmesi devleti ekonomik açıdan büyük zarara uğratmıştır. Zira her iki şehirde de mukataaların senelik mallarının azalması ve muaccele miktarlarındaki düşüş bunu göstermektedir.

Merkezî otorite, malikâne sistemini planlar iken yatırım sahiplerinin mukataaları kendi mülkleriymiş gibi sahiplenerek uzun vadeli yatırım yapacaklarını, böylelikle iltizam sistemindeki kısa süreden kaynaklanan sakıncaların ortadan kalkacağını, yine timar sistemindeki güvenliğin iltizamda da geçerli olacağını düşünmüştü. Malikâne sisteminin uygulamaya girdiği 1695 yılında merkezî hazine bu satışlardan yaklaşık olarak 20 milyon akçe gibi yüksek bir gelir elde etmişti. XVIII. yüzyılın siyasî, askerî ve ekonomik panoramasının bir gereği olarak devlet, malikâne gelirlerinin büyük bir kısmını askerî harcamalara ayırma mecburiyetinde kalmıştı. Bunun en önemli sebebi, bu yüzyılda birçok cephede devam eden uzun süreli ve yıpratıcı savaşların finansmanı meselesiydi. Bu nedenle devlet, sahip olduğu tüm gelir kaynaklarını, güvenliği sağlayacak kurumlara ve personele aktarmak zorunda kalmıştı.

Ancak sistemin uygulamaya girmesinden kısa bir süre sonra bazı aksaklıklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunların yanı sıra, uzun vadede malikânecilerin vergi

kaynaklarının verimliliği ile ilgilenmeleri de gerçekleşmedi. Öyle ki malikânecilerin çoğu bulundukları şehirde oturmayı tercih ederek, malikânelerini gayri resmi mültezimlere ihale etmeye başladılar. Hatta bazı mukataalarda ikinci ve üçüncü el iltizamlar söz konusu olmaya başlamıştı. Bu vaziyetiyle sistem, ülke genelinde rantçı bir zümrenin ortaya çıkmasına imkân veriyordu. Bu durum ise taşrada, ileride ayan adı verilecek olan aristokrat bir zümrenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktaydı. Bu zümre, ilerleyen dönemde devletin en büyük rakibi olacak, devleti siyasî ve idarî anlamda büyük bir sıkıntı içerisine düşürecektir.

Malikâne uygulamasından en çok reaya zarar görmüştü. Nitekim mukataa sisteminde mültezimler tarafından insafsızca sömürülen reayanın yaşantısına etkisi yine olumsuz olmuştur. Üstelik sadece reayanın durumunu kötüleştirmekle kalmamış aynı zamanda tarımsal üretimi de büyük ölçüde geriletmiştir. Bunun sebebi üreticileri teşvik edecek herhangi bir neden bulunmadığı gibi, tam tersine reayanın tam bir güvensizlik ortamı içinde bulunması idi. Ağırlaşan koşullar çiftçilerin topraklarını terk edip kaçmalarına neden olmuştur. Tüm bu olumsuz gelişmeler karşısında devlet sistemi lağvedecek ve esham adı verilen yeni bir uygulamaya geçecektir.

KAYNAKÇA

I- ARŞİV KAYNAKLARI

a. Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi

BOA, MAD-3423

BOA, MAD- 6549

BOA, MAD 9491

BOA, MAD-9506

b. Başbakanlık Arşivi Malikâne Halifeliği Kalemi Defterleri

BOA, D.BŞM.MLK- 14086

BOA, D.BŞM.MLK- 14087

BOA, DBŞM.MLK- 14100

c. Başbakanlık Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi

BOA, KK- 0182

BOA, KK- 0185

BOA, KK- 0186

BOA, KK- 0187

BOA, KK- 0189

BOA, KK- 2043

BOA, KK- 3080

BOA, KK- 3085

BOA, KK- 5040

d. Başbakanlık Arşivi Cevdet Tasnifi

BOA, C.ML.- 12167

BOA, C.ML.- 24423

BOA, C.ML.- 29532

BOA, C.ML.- 5041

BOA, C.EV.- 19806

e. Başbakanlık Arşivi Bursa Mukâtaası Kalemi Defterleri

BOA, DBRM.d- 24303

f. Başbakanlık Arşivi, Ali Emiri Sultan I. Mahmud Tasnifi

BOA, AE.SMHD.I- 304

g. Başbakanlık Arşivi, İbnülemin Tasnifi

BOA, İE.EV.- 5245

BOA, İE.ML,- 7179

BOA, İE.TZ.-623

h. Ankara Şer'iyye Sicilleri

AŞS, 72/58 - 80/766- 80/767- 81/767- 82/768- 83/769- 84/770- 87/773- 88/774- 89/773- 89/775- 90/776- 101/787- 102/788- 109/795- 129/815- 132/818- 134/820- 172/858- 181/867- 195/881- 218/904- 228/78

II- KAYNAK ESERLER

12 Numaralı Mühimme Defteri (978- 979/1570-1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks-I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33, Ankara, 1996, s. 321- 322.

166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530): Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Defter-i Hâkânî Dizisi: II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 27, Ankara, 1995.

438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultân-önü, Hamîd ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Defter-i Hâkânî Dizisi: 1,Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 13, Ankara, 1993.

438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Defter-i Hâkânî Dizisi: I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 20, Ankara, 1994.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 21, Ankara, 1994.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet ve İndeks I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: III, Ankara, 1995.

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036- 1037/1626-1628) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkı Basım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 54, Ankara, 2001.

Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003.

Aynî Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, (çev. Hadiye Tuncer), Gürsoy Basımevi, Ankara, 1964.

_____, *Kavânîn-i Âli Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280.

Barkan, Ömer Lütfi – Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK Yay., Ankara, 1988.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özkan), TTK Yay., Ankara, 1995.

Eşrefzâde Ahmed Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Sulehâ ve Vefâyât-ı Urefâ*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Orhan Gazi, nr. 1018/2.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme II*, (Haz. Zekeriya Kurşun v.d.), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999.

Fatih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (Haz. Necdet Öztürk), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, I-V, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., 4. Bs., Ankara, 1999.

İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman I. Defter*, (haz. Şerafettin Turan), TTK Yay., Ankara, 1970, s. 188-189.

_____, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, (Haz. Şerafettin Turan, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1991.

İnalcık, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Sancak-i Arvanid*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1987.

İsmail Beliğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefâyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa 1302, (Haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu), Tıpkıbasım, Ankara, 1998.

Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 1-4, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, nr. 4519-4522; Tıpkıbasım, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa, 2010.

Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak Fî İhtiyâri'l-Ahak*, MEB Yay., İstanbul, 1993.

Koçi Bey Risalesi, (Sadeleştiren; Zuhuri Danışman), Birinci Basılış, MEB Yay., İstanbul, 1972.

Koçi Bey Risalesi, (Haz. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 609, 1000 Temel Eser Dizisi: 115, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985.

Koçi Bey Risalesi, (Haz. Yılmaz Kurt),Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

Kur'an, Hûd Suresi, 116. Ayet (11/116).

_____, *Âl-i İmran Suresi, 104. Ayet (3/104).*

_____, *Tevbe Suresi, 71. ve 112. Ayet (9/71, 112).*

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. I (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995.

Mehmed Râşid Efendi, *Tarih-i Raşid*, c. I-III, (der. Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yay., İstanbul, 2013.

Mustafa Naima, *Tarih-i Nâima*, (çev; Mehmet İpşirli), c. 1, TTK Yay., Ankara, 2014.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. I-II, TTK Yay., Ankara, 1987.

_____, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay) c. III-IV, TTK Yay., Ankara, 1992.

Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, c. II, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Yay., Ankara, 2007.

Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi, Osmanlı Tarihi (1288-1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yay., İstanbul, 2007.

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, Matbaa-i Osmaniye Yay., İstanbul, 1922.

*Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar-I Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzü'l-Mülûk (*Haz. Yaşar Yücel), TTK Yay., Ankara, 1988.

Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi- II*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999.

Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. I-IV, İstanbul, 1282.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c. I, İstanbul, 1928.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Malî Müeyyede ve Mükellefiyetleri, (Haz. Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yay., No: 515, İstanbul, 1992.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, (haz. Vahid Çabuk), c. I- II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (971-1003/1563-1595), (haz. Mehmet İpşirli), TTK Yay., Ankara, 1999.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, **MTM**, I/3, İstanbul, 1331.

Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977.

III- ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

a. Kitaplar

Abou-el-Hadj, Rifaat Ali, *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (çev. Oktay Özel- Canay Şahin), Ankara, 2000.

Afyoncu, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, TTK Yay., Ankara, 2014.

Ahmed Vasıf, *Târîh-i Vâsıf: Vel-Eserü'l-Müfîd el-Müsemmâ be-Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, c. I, Bulak (Mısır), 1242 (1826).

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Barış Yay., Ankara, 1999.

_____, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I (1243-1453), Barış Yay., Ankara, 1999.

_____, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. II (1453-1559), Barış Yay., Ankara, 1999.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri,* FEY Vakfı Yay., İstanbul, 1990.

_____, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, III. Kitap, Yavuz Sultan Selim Hân Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)*, FEY Vakfı Yay., İstanbul, 1991.

_____, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, IX. Kitap, I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman Devirleri Kanunnâmeleri,* (1012-1031/1603-1622), OSAV Yay., İstanbul, 1996.

_____, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, VI. Kitap, Kanunî Sultân Süleyman Devri Kanunnâmeleri II. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnâmeleri (II)*, FEY Vakfı Yay., İstanbul, 1993.

Akın, Himmet, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, AÜDTCF Yay., Ankara, 1968.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yay., İstanbul, 1993.

Anhegger, Robert – İnalcık, Halil, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 2000.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I (Kanunlar)*, İÜ Yay., İstanbul, 1943.

Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717–1730)*, TTK. Yay., Ankara, 1997.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, İstanbul, 2010.

Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Halkevi Yay., Bursa, 1950.

Beldiceanu, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Teori Yay., Birinci Baskı, Ankara, 1985.

Belin, M., *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, (çev. M. Ziya Karamürsel), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu, Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul, 1965.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul, 1986.

Cin, Halil – Akyılmaz, S. Gül, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Çağ Üniversitesi Yay., İkinci Baskı, Adana, 2000.

Cin, Halil, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yay., 2. Bs., Konya, 1987.

_____, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yay., 3. Bs., Konya, 1992.

Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London, 1972.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Bs. (Tıpkı Basım), TTK Yay., Ankara, 2013.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK Yay., Ankara, 1999.

Çınar, Hüseyin-Gümüşçü, Osman, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Bilge Yay., Ankara, 2002.

Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa, 2004.

_____, *Osmanlı Döneminde Mudanya İskelesi ve Gümrüğü*, Bursa Kültür A.Ş Yay., Bursa, 2012.

Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev; Şehnaz Layıkel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

D'ohson, Muradgea, *Tableau general de I'empire Othoman*, Paris, 1820.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *XVI. Asırda Bursa,* Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1940.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İÜİF Yay., İstanbul, 1960.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 1, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

_____, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Yeni Türkiye Yay., İstanbul, 1972.

Darling, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy- Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660*, Leiden, 1996.

Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı, 2. Bs., TTK Yay, Ankara, 1993.

Emecen, Feridun M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yay., 2. Bs. İstanbul, 2003.

_____, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yay., İstanbul, 2010.

Erdoğdu, Şeref, *Ankaram*, Alkan Matbaası, Ankara, 1965.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2014.

_____, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012.

Erzen, Afif, *İlkçağda Ankara*, 2. Bs.,TTK Yay., Ankara, 2010.

Eyice, Semavi, *Ankara'nın Eski Bir Resmi: Tarihi Vesika Olarak Resimler- Ankara'dan Bahseden Seyyahlar- Eski Bir Ankara Resmi*, TTK Yay., Ankara, 1972.

Falay, Nihat, *Maliye Tarihi (Ders Notları)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1996.

Faroqhi, Suraıya, *Orta Halli Osmanlılar 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler*, (çev. Hamit Çalışkan), 2. Bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014.

_____, *Men of Modest Substance-House Owners and House Property in Seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Cambridge, 1987.

_____, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

_____, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. Bs., İstanbul, 2000.

Gabriel, Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, c. I, (Haz. Neslihan Er v.d), Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, 2008.

Galanti, Avram, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yay., Ankara, 2005.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002.

Gowan, B. Mc, *Economic Life in Ottoman Europe-Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, 1981.

Gökbilgin, M. Tayyib, *XV- XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar- Mülkler- Mukataalar*, İstanbul, 1982.

Griswold, William J., *Anadolu'da Büyük İsyan 1591- 1611*, (çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.

Griswold, William J., *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (çev. Ülkün Tansel), Kırmızı Yay., İstanbul, 2011.

Gülekli, Nurettin Can, *Ankara Rehberi*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1949.

Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, Bilge Yay., Ankara, 1997.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., Ankara, 1991.

_____, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1991.

Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri,* İz Yay., İstanbul, 1998.

Howard, Douglas A., *The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563-1656*, Indiana University, 1987.

İnalcık, Halil, *Adâlet Kitabı*, (Ed. Bülent Arı- Selim Aslantaş), Yeditepe Yay., İstanbul, 2015.

_____, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 8. Bs., İstanbul, 2009.

_____, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656):Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Bs., İstanbul, 2014.

_____, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Bs., İstanbul, 2015.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600),* (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktay), Eren Yay., İstanbul, 2000.

_____, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul, 2000.

_____, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Doktora Tezi'nin 50. Yılı (1942-1992), Eren Yay., İstanbul, 1992.

_____, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600,* (translated by Norman Itzkowitz-Colin Imber), Newyork, 1973.

Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, TTK Yay., Ankara, 1988.

Karaman, Deniz, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2013.

Karamursal, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1989.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997.

Konyalı, İsmail Hakkı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi Vakfiyesi, Tarihi ve Diğer Eserleri*, (çev. İzzet Karacabey), İstanbul, 1943.

_____, *Ankara'nın Camileri*, Kültür Matbaacılık, Ankara, 1978.

Koşay, Hamit Zübeyr, *Ankara Budun Bilgisi*, Ankara Halkevi Neşriyatı, Ankara, 1935.

Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi,* Vilayet Matbaası, Bursa, 1935.

Köprülü, Mehmet Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* , TTK Yay., 5. Bs., Ankara, 1994.

_____, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 2. Bs., Ötüken Yay., İstanbul, 1986.

Köseoğlu, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri (XV-XVI. Yüzyıllarda),* Bursa Halkevi Yay., Bursa, 1946.

Kösoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay., 2. Bs., İstanbul, 1991.

Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete -1550 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.

_____, *The Sultan's Servant's- The Transformation of Ottoman Provincial Goverment, 1550-1650,* New York, 1983.

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612),* İstanbul, 1993.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts,* Indiana Universty Press, Indiana, 2003.

_____, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, (çev. Serdar Alper), Eren Yay., İstanbul, 2004.

Mamboury, Ernest, *Ankara Guide Touristique*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1933.

Mübarek Galip, *Anadolu Türk Asar ve Mahkukatının Tetebbuatına Esas, Ankara I. Kısım, Mescidler, Camiler, Mezarlıklar*, İstanbul, 1341.

Ocak, Ahmet Yaşar, Ali Uzay Peker, Kenan Bilici, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2006.

Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye Ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., No: 180, Ankara, 1979.

_____, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007.

Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar, (ed. Ahmet Yaşar Ocak), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

Öner, Erdoğan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare*, Genişletilmiş 2. Baskı, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara, 2005.

Öney, Gönül, *Ankara'da Türk Devri Dinî ve Sosyal Yapıları*, AÜ DTCF Yay., Ankara, 1971.

Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergâh Yay., İstanbul, 2005.

Özçelik, İsmail, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2014.

_____, *Devlet-i 'Aliyye'nin Taşra Yönetimi Sancak Kanunnâmelerinden Örnekler* (*Rodos, Prizrin, İskenderiye, Çemişgezek, Antep, Kütahya ve Tarsus Kanunnâmeleri*), Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 2016.

_____, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Nobel Yay., Ankara, 2011.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İÜİF Yay., İstanbul, 1988.

Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998.

Özel, Oktay, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, University of Manchester, 1993.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yay., Ankara, 1994.

Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yay., İstanbul, 1995.

Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul 2013.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., No: 1977-180, c. I, Ankara, 1978.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (çev. Gökhan Aksay), İş Bankası Yay., İstanbul, 2007.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

_____, *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2007.

Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Rêgime'i*, (çev; Ayşe Özdemir), İletişim Yay., İstanbul, 2011.

Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tarih-i Mali- Osmanlı Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı APK Yay., No: 2000/356, Ankara, 2000.

Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 1999/352, Ankara, 1999.

Sevinç, Necdet, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Burak Yay., İstanbul, 1991.

Şafak, Ali, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1977.

Şemseddin, Mehmed, Bursa Dergahları *Yadigâr-ı Şemsî I-II*, (der. Mustafa Kara- Kadir Atlansoy), Uludağ Yay., Bursa, 1997.

Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay., İstanbul, 1990.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1985.

_____, *Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yay*., 4. Baskı, İstanbul, 1998.

Taş, Hülya, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK Yay., Ankara, 2006.

Terzi, Arzu T., *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara, 2000.

Tocquville, Alexis de, *Eski Rejim ve Devrim*, (çev; Turhan Ilgaz), İmge Kitabevi Yay., İstanbul, 2004.

Tunçer, Mehmet, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14- 20. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

Turan, Ahmet Nezihi, *Yabanâbâd Tarihini Ararken (Kızılcahamam-Çamlıdere) XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Bir Genel Tasvir ve Tahlil Denemesi*, Kızılcahamam Belediyesi Yay., Ankara, 1999.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, TTK Yay., Ankara, 1989.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1984.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK Yay., 2. Bs., Ankara, 1984.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1984.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1984.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1965.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, 4. Bs., TTK Yay., Ankara, 1982.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, 4. Bs., TTK Yay., Ankara, 1983.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 1, 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1983.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Bölüm 2, 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1982.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c. 4, 2. Kısım, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1983.

Üçok, Coşkun, Mumcu, Ahmet, Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Yeniden Düzenlenip, Gözden Geçirilmiş, Ekli 9. Bs., Savaş Yay., Ankara, 1999.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Kardelen Yay., Isparta, 1997.

_____, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yay., İstanbul, 2012.

Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği* (çev. Orhan Şaik Gökyay), TTK Yay., Ankara, 1944.

Yalçın, Aydın, *Türkiye İktisat Tarihi*, *Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1979.

Yavuz, Nuri, *Anadolu'da Beylikler Dönemi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2003.

Yediyıldız, M. Asım, *XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yay., Bursa, 2003.

Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler IV 1640 Tarihli Es'ar Defteri* (Tıpkı Basım), AÜDTCF Yay., Ankara, 1982.

_____, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler V 1640 Tarihli Es'âr Defteri Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, AÜDTCF Yay., Ankara, 1982.

b. Makaleler ve Bölümler

Abou-el-Hadj, Rifaat Ali, "Review Article: Metin Kunt, The Sultan's Servant's: The Transformation of Ottoman Provincial Goverment, 1550-1650", **Osmanlı Araştırmaları**, 6, 1986, s. 221-246.

_____, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over 'Morality'", **Melanges Professeur Robert Mantran, Revue D'Histoire Maghrebine**, 47-48 (1987), s. 17-30.

Acun, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 899- 908.

_____, Celâlî İsyanları (1591-1611), **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 695- 710.

Adıyeke, Nuri, "Girit Savaşları ve Birleşik Hıristiyan Orduları", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 738- 745.

Afyoncu, Erhan, "Mîr-i Alem /Osmanlılar", **DİA**, XXX, İstanbul, İstanbul, 2005, s. 124- 125.

_____, "Müşâherehorân", **DİA**, XXXII, İstanbul, 2006, s. 153- 154.

_____, "Müteferrika", **DİA**, XXXII, İstanbul, 2006, s. 183- 185.

_____, "Rûznâmçe", **DİA**, XXXV, İstanbul, 2008, s. 276- 278.

_____, "Semiz Ali Paşa", **DİA**, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 495- 496.

_____, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", **TALİD**, c. 1, S. 1, Ankara, 2003, s. 267- 286.

Agoston, Gabor, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, (çev. Yavuz Alogan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Akar, Şevket Kamil, "Osmanlı Devleti'nde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi", **İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 51, S. 2, İstanbul, 2001, s. 99- 124.

Akdağ, Mustafa, "Celâlî Fetreti", **AÜDTCF Dergisi**, c. 16, Sayı: 1-2, Ankara, 1958, s. 53- 107.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi Devrinde Esas Düzen", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 3, Sayı: 4-5, Ankara, 1965, s. 139- 156.

_____, “Tımar Rejiminin Bozuluşu”, **AÜ DTCFD**, c. 3, Sayı: 4, Ankara, 1945, s. 419- 431.

Akgündüz, Ahmed, “İslam Hukuku’nun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer’iye Mahkemeleri ve Şer’iye Sicilleri”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 14, Yıl: 2009, s. 13- 48.

_____, “Osmanlı Hukuku’nda Şer’î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 12, Sayı: 2, 1999, s. 117- 121.

Akkuş, Mine, “19. Yüzyılda Bursa’daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi”, **OTAM**, XXIV, Güz 2005, Ankara, 2010, s. 1- 20.

Akman, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Örf”, **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 93- 94.

Aktepe, M. Münir, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’un Nüfus Mes’elesine Dâir Bâzı Vesikalar”, **İÜEF Tarih Dergisi**, c. IX, Sayı: XIII, İstanbul, 1958, s. 1- 30.

Aktüre, Sevgi, “16. Yüzyıl Ankara’sı Üzerine Bilinenler”, **Tarih İçinde Ankara**, **ODTÜ Eylül 1981 Seminer Bildirileri**, (Der. Erdal Yavuz-Ümit Nevzat Uğurel), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara, 1984.

Akyıldız, Ali, “Şehremini”, **DİA**, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 459- 461.

Altundağ, Şinasi, Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma, **AÜ DTCFD**, c. V, Sayı: 2 (Mart-Nisan 1947), Ankara, 1947, s. 187- 197.

Arıkan, Zeki, “Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler”, **OA**, XVI, Ankara, 1996, s. 1- 13.

_____, “Tapu Tahrir Defterleri Yayınıyla İlgili Bir Tasarı”, **OA**, XIII, Ankara, 1993, s. 69- 74.

Aydın, Bilgin – Günalan, Rıfat, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlılarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, **Osmanlı Araştırmaları**, XXX, (Neşir Heyeti; Halil İnalcık-İsmail E. Erünsal-Heath W. Lowry-Feridun Emecen-Klaus Kreiser), İstanbul, 2007, s. 57- 73.

Aydın, Bilgin, “Salnâme”, **DİA**, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 51- 54.

Aydın, H. Veli, “Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler”, **OTAM**, Sayı: 12, Ankara, 2001, s. 65- 104.

Aykut, Nezihi, "Sikke Tecdidleri", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, Sayı: 13, Sene: 1983- 1987, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1987, s. 257- 298.

Aynural, Salih, "Kapan", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 338- 339.

Aytaç, Ahmet, "Osmanlı Döneminde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2015, Sayı: 13, s. 1- 11.

Bahar, Hasan, "Osmanlı Tahrir Defterleri Çalışmalarındaki Gelişmeler Üzerine Gözlemler", **OA**, XVI, Ankara, 1996, s. 61- 66.

Barkan, Ömer Lütfi, "Avârız", **İA**, II, MEB Yay., İstanbul, 1979, s. 13- 19.

Barkan, Ömer Lütfi, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 377- 448.

_____, "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri (1545-1656), **Belgeler**, III/5-6, TTK Yay., Ankara, 1966, s. 1- 479.

_____, "Feodal Düzen" ve Osmanlı Timarı",**Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar**, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 1- 32.

_____, "H. 933-934 (M. 1527-28) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İÜİFM**, XV, Sayı: 1-4, İstanbul, 1953-54, s. 251- 329.

_____, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", **İÜİFM**, XIX, Sayı: 1-4, İstanbul, 1960, s. 277- 332.

_____, "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 23- 105.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", **İÜİFM**, XVII, Sayı: 1-4, İstanbul, 1960, s. 193- 224.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", **İÜİFM**, XXIII, Sayı: 1-2, İstanbul, 1963, s. 239- 296.

_____, "Öşür", **İA**, IX, İstanbul, 1964, s. 482- 488.

_____, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, X, İstanbul, 1953, s. 1- 26.

_____, "Timar", **İA**, XII/I, İstanbul, 1979, s. 286- 333.

_____, "Timar", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay., İstanbul, 1980.

_____, "Türk İktisat ve Mâliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler I", **İFM,** II/1-2 (İstanbul 1940-1941), s. 20- 59, 214- 247.

_____, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 291- 375.

_____, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti (1)", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 249- 280.

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri", **İÜİFM**, II/1, İstanbul, 1940, s. 40.

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri", **İÜİFM**, II, Sayı: 1-2, İstanbul, 1941, s. 20- 59.

_____, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 125- 149.

Barkan, Ömer Lütfi, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, XXXIV, Sayı: 136, TTK Yay., Ankara, 1970, s. 557- 607.

Başarır, Özlem, "Diyarbekir Voyvodalığı Aklâmı Malikânecileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, Yıl: 8, Sayı: 15, Ankara, 2011, s. 39- 61.

_____, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar", **AÜDTCF Dergisi**, 54, 2, Ankara, 2014, s. 251- 284.

Batmaz, Eftal Şükrü, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 250- 257.

Baysun, M. Cavid, "Mehmed IV", **İA**, VII, İstanbul, 1988, s. 547- 557.

Becker, C. H., "Cizye", **İA**, III, İstanbul, 1979, s. 199- 201.

Belin, M., Essais sur I'Histoire Economique de la Turquie, **Journal Asiatique**, Serie VI, Tom III-V, Paris 1864.

Bilgin, Arif, Bozkurt, Fatih, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (20), 2010/2, s. 1- 31.

Bostan, İdris, "Kapudan Paşa", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 354- 355.

_____, "Tersâne-i Âmire", **DİA**, XL, Ankara, 2011, s. 513- 516.

Bozkurt, Nebi, "İpek", **DİA**, XXII, Ankara, 2000, s. 361- 362.

_____, "Mancınık", **DİA**, XXVII, Ankara, 2003, s. 564- 567.

_____, "Nakkaş", **DİA**, XXXII, İstanbul, 2006, s. 326- 328.

Buluş, Abdulkadir, "Vergi Toplamanın Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamanın Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 19, 2010/ 1, s. 81- 120.

Bulut, Mehmet, "Osmanlı Ekonomi Politiği'ne Yeniden Bir Bakış", **Bilig**, Sayı: 62, Yaz 2012, s. 63- 96.

Buzpınar, Ş. Tufan, Küçükaşçı, Mustafa S., "Haremeyn", **DİA**, XVI, İstanbul, 1997, s. 154.

Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", **Belleten**, XLI, S. 161, TTK Yay., Ankara, 1977, s. 41- 78.

_____, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersâne-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", **İÜİFM**, XLI, Sayı: 1-4 (Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan), İstanbul, 1985, s. 363- 378.

_____, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnâmesi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 6-7, İstanbul, 1978, s. 111- 156.

_____, "Osmanlı Malî Tarihinde "Esham" Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler", **Toplum ve Bilim**, S. 12, Kış 1980, s. 124- 142.

Cvetkova, Bistra A., "Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans, **AO**, VIII, 1983, s. 188- 213.

Çadırcı, Musa, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VIII-XII, 1970-1974, Ankara, 1975, s. 14- 23.

_____, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", **Belgeler**, XI/15, TTK Yay., Ankara, 1986, s. 145- 164.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, **AÜ DTCFD**, c. V, Sayı: 5 (Mart-Nisan 1947), Ankara, 1947, s. 483- 511.

Çiçek, Kemal, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", **TDA**, Sayı: 97, İstanbul 1995, s. 93-111.

_____, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703)", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 746- 764.

Çiftçi, Cafer, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies XX**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry-İsmail Erünsal-Klaus Kreıser-A.Atilla Şentürk), İstanbul, 2000, s. 247- 268.

Çizakça, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 223- 226.

Darkot, Besim, "Ankara", **İA**, I, MEB Yay., İstanbul, 1941, s. 437- 453.

_____, "Bursa", **İA**, II, MEB Yay., İstanbul, 1979, s. 806- 807.

Darling, Linda T., "Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir Toplama ve Meşruiyet", **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, I**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 39- 50.

Demirci, Mustafa, "İkta", **DİA**, XXII, İstanbul, 2000, s. 43-47.

Demirtaş, Faruk, "Bozulus Hakkında", **AÜDTCF Dergisi**, 7/1, AÜDTCF Yay., Ankara, 1949, s. 29- 46.

Deniş, Halil Emre, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal ve Siyasal Yaşamın İncelenmesi", **Akademik Bakış Dergisi**, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı: 27, Kasım-Aralık 2011, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., Celalabat-Kırgızistan, 2011, s. 1- 16.

DİA, "Haraç /Osmanlılar", **DİA**, XVI, İstanbul, 1997, s. 88- 90.

____, “Simkeşhâne”, **DİA**, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 211- 213.

Doğan, Ayhan, “R.1286-1288/ M. 1870-1872 Tarihli Ceyb-i Hümâyûn Defterleri’ne Göre Sultan Abdülaziz’in Özel Hazinesi’nin Durumu”, **Turkish Studies**, International Periodical for The Languages, Literature and Hıstory of Turkish of Turkic, Volume 9/7, Summer 2014, Ankara, 2014, s. 289- 309.

Doğancı, Kamil, “Mehmet Ziya’nın Gözüyle Antik Dönemde Bursa ve Çevresi (Eleştirel Bir Bakış)”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2, s. 201- 211.

Düzbakar, Ömer, “Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre Esnaf Teşkilatı ve Kumaş Nizamı”, **Acta Turcıca Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 2/2, Temmuz 2009, s. 44- 57.

Ekinci, Necdet, “İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış”, **Belleten**, LV, S. 214, Aralık 1991, TTK Yay., Ankara, 2001, s. 757- 796.

Emecen, Feridun, “Ağnam Resmi”, **DİA**, I, İstanbul, 1998, s. 478- 479.

_____, “Başbâki Kulu”, **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 126- 127.

_____, “Başmuhasebe Kalemi”, **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 133- 135.

_____, “Başmukâtaa Kalemi”, **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 135.

_____, “Cebelü”, **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 188- 189.

_____, “İbrâhim”, **DİA**, XXI, İstanbul, 2000, s. 266- 272.

_____, “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”, Osmanlı Siyasi Tarihi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, (ed. E. İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999, s. 5- 65.

_____, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, **Tarih ve Sosyoloji Semineri**, İstanbul 1991, s. 143-156.

_____, “Umur Bey”, **DİA**, XL, İstanbul, 2011, s. 156- 159.

Ercan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, **Belleten**, LV, S. 213, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 371- 391.

Erdem, Ekrem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, **Bankacılar Dergisi**, Sayı: 56, İstanbul, 2006, s. 10- 27.

Erdem, Sargon, "Ankara (İslâm Öncesi)", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 201-203.

Erdoğan, Emine, "Ankara Yörükleri (1463,1523/30 ve 1571 Tahrirlerine Göre)", **OTAM**, Sayı: 18, Ankara, 2006, s. 119- 135.

Erdoğdu, İbrahim, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisâb Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme", **OTAM**, XI, Ankara, 2000, s. 123- 145.

Ergenç, Özer, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 145- 169.

_____, "Çıkar Bâcı ve Bu Verginin Geniş Boyutlu Ticâret Faaliyetinin Bir Göstergesi Olarak Anlamı", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 318- 325.

_____, "Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 383- 395.

_____, "Osmanlı Merkez Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları Üzerine", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 356- 366.

_____, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 24- 36.

_____, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 94- 104.

_____, "Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde "Sûk-ı Sultânî"", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 170- 177.

_____, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Üzerine: Kuramsal Yaklaşımlar ve Belgelerin Kullanım Sorunları", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 1- 5.

_____, "Payitaht Bursa'dan Hüdâvendigâr Sancağı'na", **Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu "Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri"**, (ed. Cafer Çiftçi), Bildiri Kitabı (04-05 Nisan 2005), Osman Gazi Belediyesi Yay., Bursa, 2005, s. 101- 108.

_____, "XVI. Yüzyıl Ankara'sının Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 105- 116.

_____, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies I**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry), İstanbul, 1980, s. 85- 108.

_____, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 257- 290.

Erkal, Mehmet, "Beytülmâl", **DİA**, VI, İstanbul, 1992, s. 90- 93.

_____, "Cizye", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 42- 45.

_____, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Ankara, 2007, s. 9- 36.

Eyice, Semavi, "Koza Hanı", **DİA**, XXVI, Ankara, 2002, s. 231- 232.

Faroqhi, Suraıya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", (çev. Ayşe Berktay), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 543- 759.

_____, " On Yedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", **İÜİFM**, 41, Sayı: 1-4, İstanbul, 1982-83, s. 237- 259.

_____, "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca 1500-1878), A Report on Scholarly Literature Published Between 1970 and 1985", **New Perspectives on Turkey**, I, 1987, s. 3- 34.

_____, "Officials, timar-holders and taxation: The Late Sixteenth Century Crisis as Seen from Çorum", **Turcica**, XVIII, 1986, s. 53-82.

Fekete, L., "Türk Vergi Tahrirleri", (çev. Sadrettin Karatay), **Belleten**, XI, S. 41, Ocak 1947, s. 299- 328.

Fodor, Pâl, "State and Society Crisis and Reform in 15th-17th Century Mirror for Princes", **Acta Orientalia**, XL/2-3 (1986), s. 217-240.

Genç, Mehmet, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Cilt II Sayı: 2, Şubat 1981, s. 33- 77.

_____, "Esham", **DİA**, XI, İstanbul, 1995, s. 376- 380.

_____, "İltizam", **DİA**, XII, İstanbul, 2000, s. 154- 158

_____, "Malikâne", **DİA**, XXVII, Ankara, 2003, s. 516- 518.

_____, "Mukâtaa", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 129- 132.

_____, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002, s. 99- 147.

_____, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi",**Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar**, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, s. 231-292.

_____, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1* (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2006, s. 57- 64.

_____, "Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine", (Düzenleme: Fehmi Yılmaz), **TALİD**, c. 1, S. 1, Ankara, 2003, s. 369- 384.

Gökbilgin, M. Tayyib, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 6, Ankara, 1965, s. 51- 61.

_____, "Başmaklık", **İA**, II, İstanbul, 1979, s. 333- 334.

_____, "XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi", **Katip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara, 1957, s. 197-218.

_____, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", **IV. Türk Tarih Kongresi** 10-14 Kasım 1948, TTK Yay., Ankara, 1952, s. 433- 444.

Gökbunar, Ali Rıza, "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **Yönetim ve Ekonomi**, Cilt: 14, Sayı: 1, Yıl: 2007, s. 1- 24.

Gökbunar, Ramazan, Gökbunar, Ali Rıza, Uğur, Alparslan, "17. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa Devletleri'nde Mali Yapı Üzerine Savaşların Etkileri", **Maliye Dergisi**, Sayı: 159, Temmuz- Aralık 2010, s. 70- 87.

Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXII, İstanbul, 1979, s. 331- 348.

_____, "Hâne", **DİA**, XV, İstanbul, 1997, s. 552- 553.

_____, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 1/1, (Ekim 1967), İstanbul, 1967, s. 71- 75.

Griswold, William J., "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", **Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze** (eds. H. W. Lowry and D. Quataert), İstanbul, 1993, s. 37- 58.

Güçhan, Neriman Şahin, "16-19. YY. Nüfus Tahminlerine Göre Osmanlı Ankarası'nda Mahallelerin Değişim Süreçleri Üzerine Bir Deneme", **Tarih İçinde Ankara-II**, (Derleyen: Yıldırım Yavuz), ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara, 2001, s. 123- 154.

Günay, Fatih, "Raşid Mehmed Efendi", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 463- 465.

Günay, Hacı Mehmet, "Vakıf", **DİA**, XLII, İstanbul, 2012, s. 475- 479.

Gündoğdu, İsmail, "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi", **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, c. 6, Sayı: 2, Yıl: 2009, s. 697- 722.

Günel, Gökçe-Kılcı, Ali, "Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara'yı Tanımak", **Ankara Araştırmaları Dergisi,** 3 (1), Haziran 2015, Ankara, 2015, s. 78- 104.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, "Ankara Ahilerinin Ticarî Faaliyetleri ve Baciyân-i Rûm Hakkında Bir Araştırma", **OTAM**, XVIII, Ankara, 2005, s. 185- 211.

Halaçoğlu, Yusuf, "Damga", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 454- 455.

Hızlı, Mefail, "Osmanlı Dönemi Bursa Mezarlıkları", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, Cilt: 8, Bursa, 1999, s. 135- 147.

Howard, Douglas A., "'Ayn' Ali Efendi and the Literature of Ottoman Decline", **Turkish Studies Association Bulletin**, 11, Bloomington, 1987, s. 18-20.

_____, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", **Journal of Asiatic Society**, 22 (1988), s. 52-77.

İlgürel, Mücteba, "Celâlî İsyanları", **DİA**, VII, İstanbul, 1997, s. 252- 257.

_____, "İstimâlet", **DİA**, XXIII, İstanbul, 2001, s. 362- 369.

_____, "Köprülü Mehmed Paşa", **DİA**, XXVI, İstanbul, 2002, s. 258- 260.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXII, İstanbul, 1979, s. 301- 318.

İnalcık, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", **İÜİFM**, XV/1-4, İstanbul, 1953-1954, s. 51- 75.

_____, " Osmanlı Fetih Yöntemleri", (çev. Hamdi Can Tuncer), **Cogito**, Sayı: 19, Yaz 1999, s. 137- 159.

_____, "Adâletnâmeler", **Belgeler**, II/ 3-4, TTK Yay., Ankara, 1967, s. 49- 142.

_____, "Bursa and the Commerce of the Levant", **Journal of Economic and Social History of the Orient**, Sayı: 2, cilt: 3, 1960, s. 131-147;

_____, "Bursa ve İpek Ticareti 1550'ye Kadar", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. II, (çev. Halil Berktay), (ed. Halil İnalcık- Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 267- 309.

_____, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 203- 258.

_____, "Bursa", **DİA**, VI, İstanbul, 1992, s. 445- 449.

_____, "Bursa", **Encyclopedia of Islam**, 2. Baskı, c. 1, Leiden, 1960, s. 1333-1336.

_____, "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, c. XXIX, 1969, s. 97- 140.

_____, "Havâle", **DİA,** XVI, İstanbul, 1997, s. 512- 513.

_____, "Havâle", *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yay., İstanbul, 2011, s. 140- 145.

_____, "İpek", **DİA**, XXII, Ankara, 2000, s. 362- 365.

_____, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yay., İstanbul, 1996, s. 15- 30.

_____, "Kırım Hanlığı", **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s. 450- 458.

_____, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 1- 14.

_____, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", **Archivum Ottomanicum**, VI, Louvain, 1980, s. 283- 337.

_____, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", **Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, (Der. Oktay Özel-Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 443- 472.

_____, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 319- 341.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten**, XV/60, TTK Yay., Ankara, 1951, s. 629- 690.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 139- 186.

_____, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", **AÜDTCF Dergisi**, c. 1 Sayı:2, Ankara, 1942, s. 89- 96.

_____, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", **Osmanlı,** I, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 1999, s. 34- 54.

_____, "Osmanlılar'da Cizye", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 45- 48.

_____, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 31- 65.

_____, "Ottoman Methods of Conquest", (çev. Oktay Özel), **Studia Islamica**, 2, Paris, 1954, s. 103-129.

_____, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna, XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 67- 108.

_____, "Timar", **DİA**, XLI, İstanbul, 2012, s. 168- 173.

İpşirli, Mehmet, "Avârız Vakfı", **DİA**, IV, İstanbul, İstanbul, 1991, s. 109.
_____, "Paşmaklık", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 186- 187.
_____, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, (ed. E. İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999, s. 139- 279.
Kallek, Cengiz, "Hisbe", **DİA**, XVIII, İstanbul, 1998, s. 133- 143.
_____, "Kile", **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s. 568- 571.
Karaca, Filiz, "Kürk", **DİA**, XXVI, İstanbul, 2002, s. 568- 570.
Karaduman, Göknur, "Sancak (Liva) Kanunnameleri", **TALİD**, c. 3, S. 6, Ankara, 2005, s. 527- 538.
Karakaya, Enis, "İpek Hanı", **DİA**, XXII, Ankara, 2000, s. 368- 369.
Karaman, Deniz, "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", **Bilig**, Kış /2005, Sayı: 32, s. 179- 222.
_____, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", **Bilig**, Bahar /2004, Sayı: 29, s. 139- 176.
Kazıcı, Ziya, "Hisbe (Osmanlı Devleti)", **DİA**, XVIII, İstanbul, 1998, s. 143- 145.
_____, "Osmanlılarda İhtisâb", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 113- 122.
_____, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, İstanbul, 1986, s. 289- 310.
Kenanoğlu, M. Macit, "Mîrî Arazi", **DİA**, XXX, İstanbul, 2005, s. 157- 160.
Kılıç, Orhan, "Harputlu Hacı Osman'ın 1725 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri", **Turkish Studies**, 2/1, 2007, s. 17- 28.
_____, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 180- 187.
_____, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", **Osmanlı**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 89- 110.
Koç, Yunus, "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol Ya da İki Belgeye Tek Yorum", **Bilig**, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 35, Güz 2005, s. 229- 244.

Köç, Ahmet, "Ankara Sancağı'nda Karakeçililerin Sosyo-Ekonomik Vaziyeti (1620-1720), **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2013 Güz (19), s. 151-175.

_____, "Osmanlı Taşrasında Konargöçer-Devlet İlişkisi: Ankara'da Tabanlı Türkmen Aşireti'nin İskânı", **Yeni Fikir**, Sayı: 9, Temmuz-Aralık 2012, s. 125- 149.

Köprülü, Mehmed Fuad, "Bâc", **İA**, II, İstanbul, 1977, s. 187-190.

Kucur, Sadi S., "İktâ/ Selçuklular", **DİA**, XXII, İstanbul, 2000, s. 47- 49.

Kurt, Yılmaz, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesine Uygulanacak Metod", **OA**, XVI, Ankara, 1996, s. 45-59.

_____, "Osmanlı Toprak Yönetimi", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 59- 65.

Küçükkalay, A. Mesud – Çelikkaya, Ali, "Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 878- 892.

Küçükkalay, Abdullah Mesud, "Osmanlı Toprak Sistemi -Mirî Rejim-", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 53- 58.

Kürkçüoğlu, Erol, "Kayıların Anadolu'ya Gelişi", **Osmanlı,** I, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 1999, s. 176- 180.

Kütükoğlu, Bekir, "Murad III", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 172- 176.

Kütükoğlu, Mübahat S., "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 1- 85.

_____, "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXIV, İstanbul, 1983-84, s. 123-182.

_____, "1640 Tarihli Es'ar Defteri", **Türk Kültürü**, Sayı: 229, Ankara, 1982, s. 451- 455.

_____, "1826 Düzenlemesinden Sonra İhtisab Nezâreti", **TED**, XIII, İstanbul, 1987, s. 481- 521.

_____, "Defterdar", **DİA**, IX, İstanbul, 1994, s. 94- 96.

_____, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. II, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999, s. 513- 649.

_____, "Osmanlılarda Gümrük", **DİA**, XIV, İstanbul, 1996, s. 263- 268.

_____, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi 'İâne-i Cihâdiye", **Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II**, Ankara, 1983, s. 145- 167.

_____, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansûre", **TED**, XII, (Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), İstanbul, 1982, s. 127- 157.

_____, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan'dan İndeks İlave Edilmiş Ayrı Basım**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 1- 47.

Lewis, Bernard, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", **Islamic Studies**, I/1, (1962), s. 71- 87.

Majer, H. G., "Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politschen Traktaken des 16-18, Jahrhundert", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, (haz. H. İnalcık- O. Okyar), Ankara, 1980, s. 147-155.

McGowan, Bruce, "Âyanlar Çağı 1699-1812", (çev. Ayşe Berktay), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 761- 884.

Môlnar, F. Mônika, "Venedik Kaynaklarında Karlofça Antlaşması: Diplomasi ve Tören", **Türkler**, IX, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 783- 791.

Nagata, Yuzo, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", **IX. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 21- 25 Eylül 1981), TTK Yay., Ankara, 1988, s. 1055- 1062.

Nedkoff, B. Christoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)", (çev. Şinasi Altundağ), **Belleten**, VIII, S. 32, TTK Yay., Ankara, 1944, s. 599- 652.

Oflaz, Mustafa, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 695- 708.

Orat, Jülide Akyüz, "Avârız Vergisi Üzerine Bir Çalışma: 18. Yüzyıl Başlarında Ankara Uygulamaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 5, S. 22, Yaz 2012, s. 219- 232.

Orbay, Kayhan, "16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmareti'nin Mali Tarihi (1553-1650)", **OTAM**, XXII, Ankara, 2007, s. 125- 158.

Orhonlu, Cengiz, "Hazine", **DİA**, XVII, İstanbul, 1998, s. 130- 133.

_____, "Mustafa II", **İA**, VIII, İstanbul, 1979, s. 695- 700.

_____, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies II**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry), İstanbul, 1981, s. 1- 30.

Öz, Ersan, "Tarihi Perspektiften Osmanlı'da Vergi", **Mevzuat Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 84, Aralık, 2004, s. 1.

Öz, Mehmet, "Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", **Türk Yurdu**, Türk Düşünce Hayatı Özel Sayısı, 44, Nisan 1991, s. 49-52.

_____, "Reaya", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 490- 493.

_____, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler" **VD***",* XXII (Ankara 1991), s. 429-438.

_____, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", **Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies XVII**, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry-İsmail Erünsal-Klaus Kreıser-A.Atilla Şentürk), İstanbul, 1997, s. 77- 90.

Özaydın, Abdülkerim, "Ankara (İslâmi Dönem)", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 203- 204.

Özbay, Rahmi Deniz, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", **Uluslar arası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı**, İstanbul, 2009, s. 2108- 2125.

Özcan, Abdülkadir, "Altı Bölük", **DİA**, II, İstanbul, 1989, s. 531.

_____, "Atmacacıbaşı", **DİA**, IV, İstanbul, 1992, s. 82.

_____, "Cülus", **DİA**, VIII, İstanbul, 1990, s. 108- 114.

_____, "Çakırcıbaşı", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 189- 190.
_____, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 10-11, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1982, s. 239- 248.
_____, "İstanbul Ağası", **DİA**, XXIII, İstanbul, 2001, s. 302- 303.
_____, "Kapıcı", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 345- 347.
_____, "Karlofça Antlaşması", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 504- 507.
_____, "Kemankeş Mustafa Paşa", **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s. 248- 250.
_____, "Mehmed IV", **DİA**, XXVIII, İstanbul, 2003, s. 414- 418.
_____, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, 1 (2013), Bahar, s. 271- 293.
_____, "Rikâb", **DİA**, XXXV, İstanbul, 2008, s. 110- 111.
_____, "Sekban", **DİA**, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 326- 328.
_____, "Şahincibaşı", **DİA**, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 277- 278.
_____, "Ulûfeciyân", **DİA**, XLII, İstanbul, 2012, s. 126- 127.
Özcan, Ruhi, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, Konya, 2008, s. 237- 266.
Özcan, Tahsin, "Muhallefât", **DİA**, XXX, İstanbul, 2005, s. 406- 407.
_____, "Pazar", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 206- 208.
Özdemir, Rifat, "Ankara (Osmanlılar Devri)", **DİA**, III, İstanbul, 1991, s. 204- 209.
Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu", **Belleten**, XLII, Sayı: 168, Ekim 1978, TTK Yay., Ankara, 1978, s. 667- 675.
_____, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: XXXII, İstanbul, 1979, s. 219- 254.

Özkaya, Yücel-Akyıldız, Ali, "Muhassıl", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 18- 20.

Özlü, Zeynel, "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: Peykân-ı Hassa", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S. 65, 2013, s. 135- 168.

Öztürk, Mustafa, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 802- 822.

Öztürk, Nazif, "Mukâtaalı Vakıf", **DİA**, XXXI, İstanbul, 2006, s. 132- 134.

Öztürk, Said, "Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 850- 860.

_____, "Kassâm", **DİA**, XXIV, Ankara, 2003, s. 579- 582.

Öztürk, Temel, "Osmanlılarda Narh Sistemi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 861- 871.

_____, "XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 5, Yıl: 2008, s. 93- 112.

Özünlü, Emine Erdoğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, No: 1, Cilt: 18, Ocak 2010, s. 257- 270.

Özvar, Erol, "Osmanlılar/ Malî Yapı", **DİA**, XXXIII, İstanbul, 2007, s. 521- 525.

_____, "Tarhuncu Ahmed Paşa", **DİA**, XL, İstanbul, 2011, s. 20- 22.

_____, "Voyvoda", **DİA**, XLIII, Ankara, 2012, s. 129- 131.

_____, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, **Kongreye Sunulan Bildiriler**, 4-8 Ekim Ankara, 1999, III. Cilt, III. Kısım, TTK Yay., Ankara, 2002, s. 1605- 1634.

Pamuk, Bilgehan, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 30, Erzurum, 2006, s. 167- 184.

Pamuk, Şevket, "Kuruş", **DİA**, XXVI, İstanbul, 2002, s. 458- 459.

_____, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600- 1850", **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, I**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 27-38.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", (çev. Serdar Alper), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 1053- 1093.

Pamuk, Şevket, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", **Cogito**, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı: 19, Yıl: 1999, s. 179- 188.

Pul, Ayşe, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Mücadelesi Sürecinde Sarayönü ve Çevresi", **Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslar arası Sarayönü Sempozyumu (24-26 Ekim 2014)**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 8, Konya, 2014, s. 123- 139.

_____, "Osmanlı- Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri", **OTAM**, Sayı: 22, Ankara, 2007, s. 159- 176.

Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1600-1914*, c. II, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul, 2004, s. 885- 1041.

Sahillioğlu, Halil, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", **İÜİFM**, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, Sayı: 1-4, İstanbul, 1985, s. 415- 452.

_____, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazîne Gelir ve Giderleri", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 1389- 1406.

_____, "Akçe", **DİA**, II, İstanbul, 1989, s. 224- 227.

_____, "Avârız", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 108- 109.

_____, "Bâd-ı Hevâ", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 416-418.

_____, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, No:1-2, İstanbul, 1962-1963, s. 145- 218.

_____, "Ceyb-i Hümâyun", **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 465- 467.

_____, "Darphâne", **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 501- 505.

_____, "Emin", **DİA**, XII, İstanbul, 2000, s. 111- 112.

_____, "Ömer Lütfü Barkan", **İFM**, 41/4, Ord. Prof. Ömer Lütfü Barkan'a Armağan (İstanbul 1985), s.14-35.

_____, "Sıvış Yılı Buhranları", **İÜİFM**, XXVII, Sayı: 1-2, İstanbul, 1967-1968, s. 89- 100.

Salzmann, Ariel, "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar", **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 227- 235.

Savaş, Saim, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefâtı XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge", **Belgeler**, XV/19, TTK Yay., Ankara, 1993, s. 249- 292.

Sayar, Ahmet Güner, "Muallim Cevdet", **DİA**, XXX, İstanbul, 2005, s. 313-314.

Suceska, Avdo, "An Ancien Rêgime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", **Politics and Society**, XXI/4, Los Altos, 1993, s. 393- 423.

_____, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", (çev. M. Özyüksel), **İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası**, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, S. 1-4, İstanbul, 1985, s. 273- 282.

Sülüner, H. Sinan, "Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Döneminde Ankara", **Ankara Araştırmaları Dergisi**, 2 (1), Haziran 2014, Ankara, 2014, s. 11- 21.

Şahin, Cemile, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science,** Volume:5, Issue: 6, December, 2012, s. 434-461.

Şahin, Harun, "Osmanlı Tımar Sisteminin Menşei Meselesi", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 12, Eylül, 2013, s. 58- 74.

_____, "XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme", **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science**, June 2013, s. 1019-1037.

Tabakoğlu, Ahmet, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", **Türkler**, X, (ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 653- 694.

_____, "Öşür/Osmanlılar", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 100- 103.

_____, "Resim", **DİA**, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 579- 582.

_____, "Tekâlîf", **DİA**, XL, İstanbul, 2011, s. 336- 337.

Tan, Seda, "XIX. Yüzyılda Anadolu'dan Güney Afrika'ya Tiftik Keçisinin Yasal ve Kaçak Sevkiyatı", **OTAM**, XXXV, Ankara, 2014, s. 137- 152.

Tankut, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", **VII. Türk Tarihi Kongresi**, **Kongreye Sunulan Bildiriler**, (Ankara, 25- 29 Eylül 1970), II. Cilt, TTK Yay., Ankara, 1973, s. 773- 779.

Taş, Hülya, "İhtisâb Mukâtaası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", **U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 13, 2007/2, s. 409- 436.

Taşkın, Ünal, "Rüsûm-ı Örfiye", **Tarih Okulu**, Sayı: 14, (İlkbahar-Yaz 2013), İzmir, 2013, s. 55- 73.

Turan, Osman, "İktâ", **İA**, V/2, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 949- 959.

Turan, Şerafettin, "Mimarbaşı", **DİA**, XXX, İstanbul, İstanbul, 2005, s. 90- 91.

Tuş, Muhiddin, "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700- 1730), **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4, Konya, 1998, s. 157- 191.

Türkay, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, c. X, Sayı: 56, TTK Yay., Ankara, 1972, s. 16- 22.

Uğur, Yunus, "Şer'iyye Sicilleri", **DİA**, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 8- 11.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani", **Belleten**, XV, S. 59, TTK Yay., Ankara, 1958, s. 389- 399.

_____, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", **Belleten**, XLII, S. 165, Ocak 1978, TTK Yay., Ankara, 1978, s. 67- 93.

Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", **AÜHFD**, c. 2, Sayı: 1, Ankara, 1944, s. 73- 95.

Ünal, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 111- 122.

_____, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 6, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1991, s. 59- 77.

_____, "XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, Samsun, 1988, s. 93- 107.

Venzke, Margaret L., "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", **OA**, XVII, Ankara, 1997, s. 1- 61.

Wittek, Paul, "Orta Zamanlarda Ankara", (çev. Nureddin Ardıç), **Çığır Milli Kültür Mecmuası**, 43-44, Ankara, 1936, s. 133- 135.

Yanar, Ayşem Aydın – Arlı, Mustafa, "Kanunname-i İhtisab-ı Bursa'nın Dokumalı Kumaşlar ve Giysiler Açısından Değerlendirilmesi", **Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 28, Ankara, 2012, s. 60- 68.

Yaramış, Ahmet, "Mehterhâne-i Âmire Ocağı'nın Islahı (1826)", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. XV, S. 1, Haziran 2013, s. 31- 44.

Yavuz, Nuri, "Borç-Alacak İlişkileri Çerçevesinde Besnî-zâde (Behisnî-zâde) Seyyid Mehmed Efendi"nin Terekesi", **Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu**, Gaziantep Valiliği Yay., Gaziantep, 2000, s. 67-75.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", **DİA**, XLII, İstanbul, 2012, s. 479- 486.

Yeniçeri, Celal, "Bâc", **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 411-413.

Yılmaz, Serap, İranlı Ermeni bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler" **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3/15, İzmir, 1992, s. 191-215.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Bursa", **İA**, II, MEB Yay., İstanbul, 1979, s. 806-814.

Yuvalı, Abdülkadir, "Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 6, Kayseri, 1995, s. 249- 254.

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dâir Genel Gözlemler", **Belleten**, c. XXXVII, Sayı: 152, TTK Yay., Ankara, 1974, s. 657- 708.

c. Ansiklopediler ve Sözlükler

Bursa Ansiklopedisi, c. I-IV, (ed. Yılmaz Akkılıç), Bursa Kültür ve Sanat Yay., İstanbul, 2002.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, 19. Bs., (Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2002.

Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., Bursa, 1996.

Kestelli, Raif Necdet, *Resimli Türkçe Kamus*, (Haz. Recep Toparlı vd.), TDK Yay., Ankara, 2004.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, MEB Yay., İstanbul, 1983.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* Çağrı Yay., 6. Baskı, İstanbul, 1996.

d. Tezler

Abacı, Zeynep Dörtok, Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005.

Açıkgöz, Fatma, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Akyüz, Jülide, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Alkan, Nilüfer, 18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği), Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010.

Altuğ, Uğur, II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerinde Araştırmalar, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Arıkan, Muzaffer, H. 867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri (açıklamalarla metin tesbiti), Basılmamış Doktora Tezi, AÜDTCF, Ankara, 1958.

Ay, Hacer, Girit'teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

Başarır, Özlem, 18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Başol, Samettin, Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Çelik, Kemal, Ali Emîrî – Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1857-1924) , Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988.

Çetin, Halil, Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Doğan, Mehmet, Ankara Sancağı'nda Timar Sistemi'nin Dönüşümü, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Efe, Ayla, Muhassıllık Teşkilatı, Basılmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2002.

Erdoğan, Emine, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma), Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Erdoğan, Mert Can, Osmanlı Devleti'nde Siyaset Düşüncesinin Yönetim Anlayışı Üzerindeki Etkileri (1453-1789), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2016.

Ergenoğlu, Mehtap, Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı, Basılmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2016.

İpcioğlu, Mehmet, Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

Kaya, Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nda Voyvodalık, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Kocaoğlu, Burak, Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi ve Tanzimat Dönemi Uygulamalarından Bir Kesit: Kastamonu Örneği, Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2017.

Özlü, Zeynel, Kassam Defterlerine göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Pul, Ayşe, Girit Savaşı İle İlgili Bir Türk Kaynağının Tahlili (TTK Kütüphanesinde Bulunan Girid Fethi Tarihi Başlıklı Yazma), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Reyhan, Cenk, XVIII. Yüzyılda Bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği; Şehir Toplumunun Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Sarıbal, İsmet, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhaceret, İskân ve Entegrasyon: Bursa Sancağı Örneği, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

Şeker, Şemsettin, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'in Tarihi Romanı: Sabih, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Şenel, Şennur, XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyâlet Merkezi'nin Sosyal ve İktisadî Durumu (H. 1260-1261/M. 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterlerine Göre), Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Tunç, Şafak, Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Yıldırım, Birsen Edanur, Ankara Sancağı'nın Tarihi Coğrafya Bakımından Yerleşme ve Nüfusu (1871-1907), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Yılmaz, Murat, Bizans Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016.

e. Web-Görsel

www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/

EKLER

ÇALIŞMADA KULLANILAN KAVRAMLARA DAİR

SÖZLÜK

Askerî: Askeriye sınıfına mensup, elit, yönetici sınıf üyesi

Âyan: Osmanlılarda yerel eşraf, malikâne sisteminde mültezim

Bakaya: Bakiye, ödenmemiş borç

Berat: İmtiyazname, belirli bir ayrıcalık ya da hakkın onaylandığı vesika

Cebelu bedeliyesi: Esham sahiplerinden alınan bir vergi türü

Cizye: Osmanlılarda gayrimüslim yetişkin erkeklerden alınan nüfus vergisi

Deruhte: Bir vergi toplama işini üstlenme veya yüklenme

Dirhem: Gümüş İslamî Sikke; 4,68 grama eşdeğer ağırlık birimi (Mısır dirhemi)

Duhan Gümrüğü: Tütün Gümrüğü

Emin: Genellikle müzayedeye dâhil olmayan vergi kaynaklarından sorumlu hükümet memuru

Eshâm: 1. Hisseler, 2. 18. Yüzyılın sonu ve 19. Yüzyıl Osmanlı'sında maliye sistemi, 3. Sehm'in çoğulu

Füruht: 1. Satmak, 2. Malikâne sisteminde bir malikânenin satılması, günümüzdeki hukukî anlamında soyut mülkiyetin el değiştirmesine konu olan alışveriş manasına gelmemekte olup intifa hakkının el değiştirmesi anlamına gelir

Has (Hassa): Osmanlılarda padişah veya yönetici sınıfa ait olan

Has Mutasarrıfı: Has sahibi kimse

İfraz: Bir vergi kaleminin, bağlı bulunduğu malî birimden kaldırılması

İltizam: Osmanlı dönemi vergi toplama yöntemi

Kalemiye: Has-malikâne sisteminde alınan ve yıllık gelirin % 20'si oranındaki vergi

Kethüda: Askeri, mesleki veya sosyal bir topluluğun idarî organının bir üyesi ya da başkanı

Kasim/Kısm: Vergilendirmede, tahakkukun bir oran ile yapılması

Kıst: Pay, bölüm, hisse.

Kıstelyevm: İltizam bedelinin, kapsadığı süredeki (genellikle yıllık) gün sayısına bölünmesi sonucunda elde edilen bir günlük meblağ

Kura: Köyler

Maktu': 1. Bir vergi mükellefinin veya mükellefler topluluğunun topluca ödeyeceği ayni ya da nakdi vergi bedeli, 2. Vergi hâsılatı bir mukataaya çevrilemeyecek derecede düşük olan bir veya birkaç köyün götürü usulüyle toplanan vergi meblağı

Mal: Malikâne sisteminde devlete yapılan yıllık ödeme

Malikâne: 18. Yüzyıl Osmanlı maliyesinde bir vergi toplama usulü

Muaccele: Malikâneciye yapılan peşin ödeme

Mukataa: 1. Vergi kaynağı, 2. Devlete ait bir vergi gelirinin tahsil işi ve işletme hakkı, 3. Vergi tahsilâtının yapıldığı işletme

Mukayyed: 1. Kayıtlı, bağlı, bağlanmış, 2. Kaydolunmuş, deftere geçmiş

Müceddeden: Yeni baştan

Mültezim: Osmanlılarda müzayede yöntemiyle bir vergi kaynağının yetki ve sorumluluklarını üstlenen kişi

Mütemekkin: Temekkün eden, mekânlanan, yerleşen, yerleşmiş (bir yere), oturan

Müzayede: Açık arttırma

Nevâhî: 1. Yanlar, taraflar, 2. Nahiyeler, bucaklar

Peşin: İltizam sisteminde bir mültezimin mukataa deruhte edebilmek üzere bir tür kefalet bedeli olarak önceden hazineye yatırdığı nakit meblağ

Yazı: Has, zeamet veya timarın arazi tahrir defterlerinde kayıtlı olan senelik hâsılatı ile havass-ı hümayun denilen merkezî hazineye ait arazinin defterlerde kayıtlı olan senelik hâsılatı

Yük: Yüz bin akçe yerine kullanılan bir tabirdir. Bir milyon yerine on yük denilmekteydi.

OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖLÇÜ BİRİMLERİ

Batman (standart): 72 litre = 7200 dirhem = 23.094 kg.

(ipek için, Musul): 800 dirhem = 2.566 kg.

(Bursa, 15. yüzyıl): 15-16 okka = 19.245-20.28 kg.

Çift: bir çift-iki adet-(ayakkabı, öküz vb.)

Çiftlik (raiyyet için): bir köylü hane halkı için büyüklüğü 60 ile 150 dönüm arasında değişen arazi.

Dirhem (Osmanlı standart): 16 kırat = 64 dang = 3.207 g.

Fuçı (standart, Akkerman, 1500) = 2 sihaf = 8 kantar = 226.596 kg.

(havyar, Akkerman, 1500) = 52 medre = 225.798 kg.

(şarap, bal, vb.) = 40 medre = 89.810 kg.

1 fuçı = 2 karatil = 4 baril

Kadeh (standart): 0.25

Kantar (Osmanlı standart): 100 lodra = 17600 dirhem = 44 hokka 56.449 kg.

(Arap ülkeleri): 100 ratl = 45 kg.

(Anadolu, 19. yüzyıl): 180 okka = 232.922 kg.

(Suriye, 19. yüzyıl): 200 okka = 242.400 kg.

(Mardin, 19. yüzyıl): 240 okka = 307.896 kg.

(Halep, 19. yüzyıl): 250 okka = 320.725 kg.

(Cenova, 19. yüzyıl): 100 rottolo = 47.600 kg.

Kara (hurma, Bursa): 2000 okka = 2565.9 kg.

Karta (Arnavutluk): 80 okka = 102.640 kg.

Keyl: bkz. Kile

Kırat (şer'i): 0.2232 g.

(Osmanlı standart) = 4 dang = 0.2004 g.

Kile: 4 şinik = 8 kutu = 50 kadeh veya kâse = 5000 habbe

(standart): 36 litre = 37 desimetreküp

(standart): 20 okka = 25.659 kg.

(İstanbul, 1500): 18 okka = 350 dirhem = 24.215 kg.

(İpek): 40 okka = 51.267 kg.

(Bursa): 12 okka = 15.395 kg.

(pirinç): 10 okka = 12.828 kg.

Kutu (standart): kilenin sekizde biri = 4.62 desimetre

Litre (Selçuklu ve Osmanlı standart): 100 dirhem = 320.7 g.

(ipek): 120 dirhem = 364.840 g.

(gümüş, Sırbistan): 115 dirhem 368.805 g.

Lodra: 176 dirhem 0.564 kg.

Metre (havyar, Akkerman 1500): 4.349 kg.

(bakır): 5750 dirhem = 18.442 kg.

(şarap): 8 veya 9 okka = 10 veya 11.5 kg.

(şarap, Eğriboz): 40 kuze = 55 okka = 70.561 kg.

(Sırbistan): 10 pinte = 4 okka = 5.131 kg.

Miskal (ortaç İslâm): 4.233 g.

Mudd (standart): 20 kile = 100 kâse = 100.000 habbe = 513.160 kg.

Muddluk: Bir mudd tohum ekmek için gerekli toprak ya da toprağın verimine göre bir çiftliğin altıda biri, dokuzda biri veya on ikide biri.

Nügi: Bir batmanın on ikide biri (ipek)

(standart): 72 miskal = 346.392 g.

(Mardin, Ergani, 1516): 200 dirhem = 641.4 g.

(ipek, Erzincan, 1576): 160 dirhem = 513.120 g.

Okka (standart): 4 ratl rûmi = 400 dirhem = 1.2822945 kg.

(ağır, Mezopotamya): 3.210 kg.

(Mısır, Cidde, 19. yüzyıl): 1.050 kg.

(Arnavutluk): 1.412 kg.

Onki (Sırbistan): 6 miskâl = 28.863 g.

Rottolo ya da rotolo (İtalyanca): bkz. ratl.

Ratl (standart): 12 onkiya = 333.6 g.

(İstanbul 18. yüzyıl): 876 dirhem = 2.809 kg.

(baharat, Kuzey Afrika, 11 ve 12. yüzyıllar): 140 dirhem = 437.5 g.

(ipek, Halep 17. yüzyıl): 700 dirhem = 2.217 kg.

Sihaf: büyük peynir tulumu

(Akkerman, 1500): 4 kantar = 225.769 kg.

= 0.5 kantar = 22 okka = 28.224 kg.

Şinik: 0.5 kile, 0.25 kile için de kullanılır.

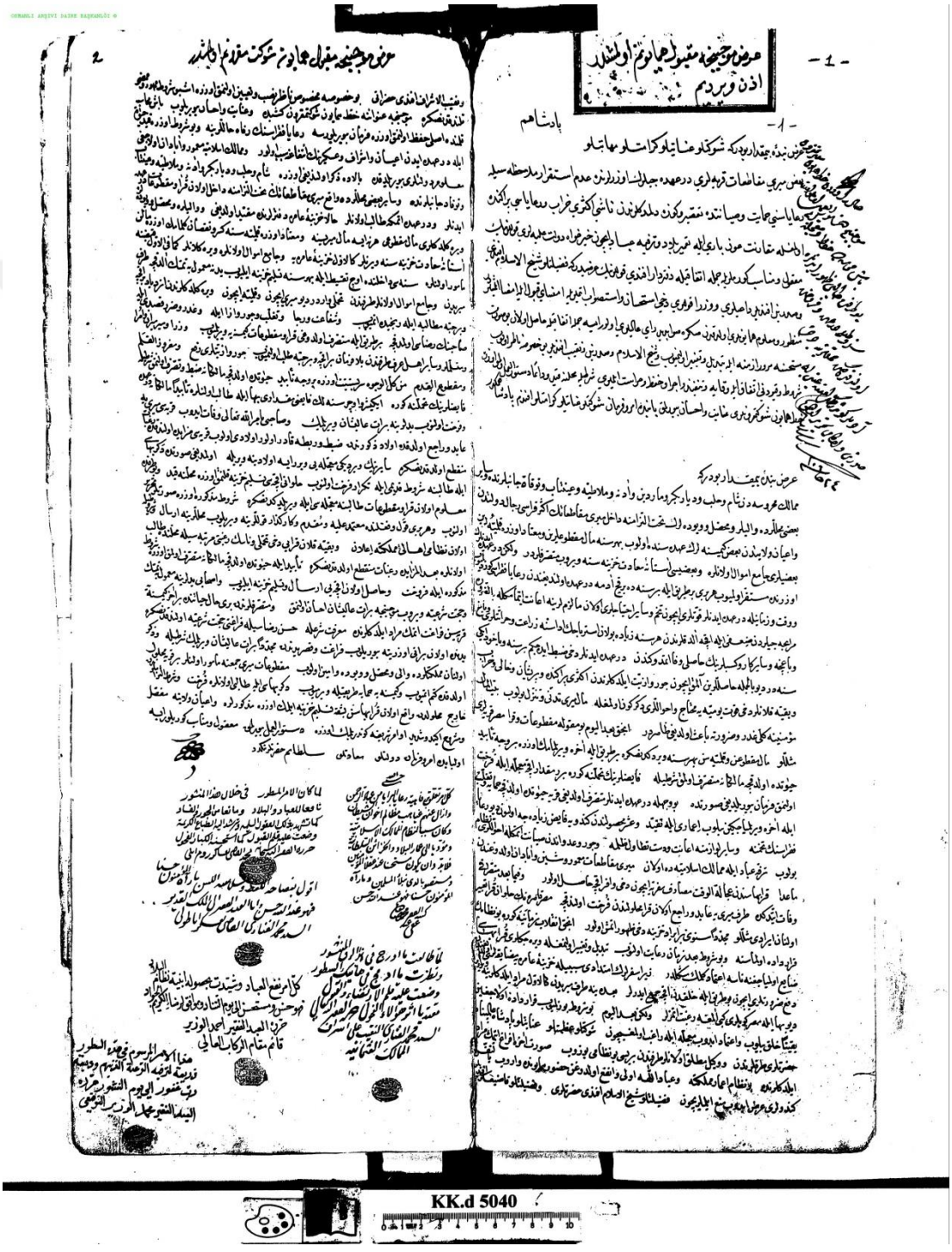
Vakiyya: bkz. okka.

Varil: bkz. Fuçı.

Vukiyye: bkz. okka.

EK- 1: Osmanlı Devleti'nde Malikâne Uygulamasına Dair Padişaha Sunulan Arz

24 Cumaziyelevvel 1106 / 10 Ocak 1695

EK- 1-a: Osmanlı Devleti'nde Malikâne Uygulamasına Dair Padişaha Sunulan Arz

24 Cumaziyelevvel 1106 / 10 Ocak 1695

Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki şevketlu inâyetlu kerâmetlu Padişâhım

Bazı mirî mukâtaât kariyeleri deruhdecilerin üzerlerinde adem-i istikrâr mülâhazası ile reayâsını himâyet ve siyânette taksir ve gözedilmediklerinden nâşî ekseri harâb ve reayâsıperâkendeolmağlamukârenet-i avn-i Bârî ile ta'mîr-i bilâd ve terfih-i ibâdiçün hayır hâhân-ı devlet-i aliyyeleri kullarının makul ve münâsib görmeleri ile cümle ittifakı ile defterdâr efendi kullarının arzıdır ki fazîletlü şeyhü'l-islâm efendi ve sadreyn efendiler dâîleri ve vüzerâ kulları dahi istihsânve istisvâb etmeleri ile imzây-ı kabûlile imzâ eylemişlerdir. Manzûr ve ma'lûm-ı hümâyûnları olduktan sonra savâb-dîd-i re'y-i âlîleri olur ise cümle ittifâkı ile hâsıl olan bu suret-i müstahsene mürur-ı ezmine ile tebdil ve tağyûr olunmayub ve şeyhü'l-islâm ve sadreyn ve nakîb efendiler bu hususa nâzır olubşurût ve kuyûdunu ittifâk ile vikâye ve tenfîz ve icrâhifz ve harâset eylemeleri şartı ile mahalline kayd ve dâîmâ düsturü'l-amel olmak üzere hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnları inâyet ve ihsân buyrulmak bâbında emr-ü fermân şevketlu inâyetlu kerâmetlu efendim padişahımındır.

Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki

Memâlik-i mahrûseden Şâm ve Haleb ve Diyarbakır ve Mardin ve Adana ve Malatya ve Ayintab ve Tokad câniblerinde vesâir bazı mahallerde vâliler ve muhassıl ve voyvodalarının taht-ı iltizamına dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurrâsı ricâl-i devletten ve âyân-ı vilâyetden bazı kimesnelerin uhdesinde olub beher sene mal-ı maktûların ve mu'tad üzere kalemiyyelerin bazıları câmi-i emvâl olanlara ve bazısı Âsitâne-i saadet hazinesine virüb mutasarrıflardır velâkin deruhde idenlerin üzerinde müstakar olmayub her biri bir tarik ile senede birkaç adama deruhde olunduğundan reayâ fukarâsı gözedilmeyüb vakt ve zamanı ile deruhde idenler kuvvetleri için tohum vesâir ihtiyaçları olan malzemelerine iânet itmemekle bizzarûre murâbahacılardan zı'fı ile akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhın edâsına ziraat ve harâsetleri ve bağ ve bahçe vesâir kâr ü kisblerinin hâsılı vefâ itmedüğün

denderuhde idenler dahi zabtideceğim bir sene veyahut iki senedür deyu bilcümle hâsılların almak içün cevr ve eziyet eyledüklerinden ekseri perâkende ve perîşân ve hâlîve harâb ve bakiyye kalanları dahi kut'i yevmiyeye muhtaç ve ahvâlleri dîğer gûn olmağla mal-i mîrî tedenni ve tenezzül bulup beytülmâl-i mü'minîn eküllî gadr ve zarurete bâis olduğu zâhirdir. Ancak ba'de'l-yevm bu makûle maktûât ve kurrâ Mısır kariyeleri misullü mâl-ı maktû'un ve kalemiyyesin beher sene virdikten sonra bir târîk ile âhara virilmemek üzere ber-vech-i te'bîd hayatta oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak şartiyle fâizlerinin tahammülüne göre birer mikdâr akçe-i muaccele ile füruht olunmak fermân buyuruldığı sûretde bu veçhile deruhde idenler mutasarrıf olduğu kariye hayatda oldukça himâye ve tagallübile âhara virilmeyeceğin bilüb imârı ile takayyüd ve öşr-i mahsûlinden kendüye fâiz ziyadece olsun deyu reâyâ fukarasının tohumuna vesâir levâzımına iânet ve dest-i tetâvül-i zaleme ve cevr ü udvândan siyânet itmeğle ahvâlleri nizâm bulup terfih-i ibâd ile memâlik-i İslâmiyyede olan mîrî mukâta'ât ma'mûr ve şen ve âbâdân olduğundan mâ-adâ kurâ bahasından aceletu'l-vakt masârif-i seferiye içün dahi vâfir akçe hâsıl olur. Ve fîmâ-ba'd mutasarrıfı vefât itdükde taraf-ı mirîye âid ve râcî olan kurrâ mahlûlinden fürûht olundukça Mısır-ı Kahire'nin hulvân-ı kurrâ ta'bîr olunan irâdı misillü müceddeden senevî bir irâd-ı hazîne zuhur etmiş olur. Ancak inkılâb-ı zamâniyye göre bu nizâmın karar-dâde olmasına ve bu şurût ba'de-zaman riâyet olunup tebdîl ve tağyir olunmağla virecekleri kurrâ bahâsı zâyi olmayacağına nâsa itimâd gelmek müşkildir. Zîra seferlerin imtidâdı sebebiyle hazîne-i âmireye muzâyakaları olduğundan def'-i zaruretleri içün bu tarîk ile halktan cem' iderler. Ba'dehu yine taraf-ı mirîden ke'l-evvel murâd eylediklerine verirler deyu bahâ ile Mısır köyleri gibi almağa rağbet itmezler.

Ve lâkin ba'de'l-yevm bu şurût bozulmayup karar-dâde olacağın yakinen halk bilüp ve itimâd idüb muaccele ile râgıb olmağıyçün şevketlu azâmetlu inâyetlu pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri taraflarından ve vekil-i mutlak olanlar tarafından birisi bu nizâmı bozup suret-i âhara ifrağ etmek murâd eyledüklerinde bu nizâmimâr-ı memlekete ve ibâdullâha evlâ ve enfa' olduğun huzur-ı hümâyûnda varup bi'n-nefs kendileri arz idüb men' eylemeleri içün fazîletlü şeyhülislâm efendi hazretleri ve fazîletlu kadı asker efendiler ve nakibü'l-eşrâf efendi hazerâtı bu hususa mahsus nâzır nasb ve tayin olunmak üzere işbu şurût memhûr ve mümzâ kılındıktan sonra mûcebince unvanına hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn keşide inâyet ve ihsân

buyurılub Baş Muhasebe kaleminde aslı hıfz olunmak üzere fermân buyurılırsa reayâ fukarasının refâh-ı hâllerine ve bu şurût üzere kayd-ı hayât ile deruhde iden âyân ve eşrâf ve askerînîn intifâ'ına sebeb olur ve memâlik-i İslâmiyye ma'mûr ve âbâdân olacağı ma'lûm-ı devletleri buyurıldıkda bâlâdâ zikr olunduğu üzere Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Adana ve Malatya ve Ayıntab ve Tokad câniblerinde vesâir bâzı mahallerde vâki' mîrî mukâtaâtın taht-ı iltizâmına dâhil olan kurrâ ve maktû'at deruhde idenler ve deruhde etmeye tâlib olanlar hâlâ hazine-i âmire defterlerinde mukayyed olduğu ve vâlilere ve muhassıl ve voyvodalara viregeldikleri mâl-ı maktû'u her ne ise mâl-î mirîsine ve mu'tâd üzere kalemiyyesine kesr ve noksan gelmemek üzere malın Âsitâne hazinesine virenler ke'l-evvel hazîne-i âmireye ve câmi'-i emvâl olanlara viregelenler kemâfi'l-evvel kabzına memur olanlara senesi dâhilinde üç taksit ile beher sene teslim-i hazîne eyleyup yedine ma'mûlünbih temessük aldıkça taraf-ı mirîden ve câmi'-i emvâl olanlar tarafından tahammülü vardır deyun mîrî içünve kalemiyye içün viregeldüklerinden izdiyâd bir akçe bir habbe mutâlebe ile rencide itmeyüp ve şefâat ve recâ ve tagallüb ve cevr-ü ezâ ile ve gadr-ü zarâr kasdı ile sâhibinin rızâsı olmadıkça bir tarik ile mutasarrıf olduğu kurrâ ve maktûât kimesneye virilmeyüp ve vüzerâve mîr-i mirân ve ümerâ ve mütesellimler ve sâir ehl-i örf tarafından bilâ-fermân bir akçe ve bir habbe taleb olunmayup cevr-ü eziyetleri ref' ve mefrûzu'l-kalem ve maktû'ül-kıdem minkülli'l-vücûh serbestiyet üzere ber-vech-i te'bîd hayatda oldukça malikâne zabt ve tasarruf olunmak şartiyle fâizlerinin tahammülüne göre ikişer ve üçer senelik faizi miktarı baha ile tâlib olanlara te'bîden malikâne deruhde ve füruht olunup yedlerine berât-ı âlişân virilmek ve sâhib-i bi-emrillâhi Teâlâ vefâti düp karyesi mirîye âid ve râci' oldukta evlâd-ı zükûrinden zabt-u rabta kâdir olur evlâdı olup kariyesi müzâyede olundukta rağâbât münkatı' olduktan sonra sâirînin verdiği muacceleyi virür ise evlâdına virile olmadığı sûretde değer bahâsı ile talibine şurût-i kadîmî ile tekrâr fürûht olunup hülvân îakçesi teslimi hazîne kılınmak üzere mahalline kayd ve bu tarafta ma'lûm olan kurrâ ve maktûât talibine muaccelesi ile virildikten sonra şurût-ı mezkûre üzere suretler tahrir olunup ve her biri kavl ve fi'linde mütemedünaleyh ve mukaddem ve kâr-güzâr kullarına virilüp mahallerine irsâl ve şurûtı ile olan nizâmı ehâlî-i memlekete ilân ve bakiyye kalan kurrâyı dahi tahammülü ve nâsın rağbeti mertebesiyle mahallinde tâlib olanlara ba'de'l-müzâyede rağâbât munkatı' olduktan sonra te'bid ile hayatda oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak üzere şurût-ı mezkûre ile fürûht ve hâsıl olan akçeyi irsâl ve teslîm-i hazîneeyleyüp ve eshâbı yedlerine

ma’mülünbih temessük ve hüccet-i şer’iyye virüp mu’cebince berât-ı âlişân ihsân olunmak ve mutasarrıflarından biri hâl-i hayâtında bir âhar kimesneye karyesin ferâgat murâd eylediklerinde mârifet-i şer’ ile hüsn-i rızâsı ile ferâgatı hüccet-i şer’iyye olunduktan sonra yedinde olan berâtı üzerine buyurılıp ferâgat ve kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı âlîşân virilmek şartiyle zikrolunan memleketlerde vâli ve muhassıl ve voyvoda ve emin olup maktûât-ı mîrî cem’ine me’mûr olanlar bir kariye mahlûl oldukda ketm itmeyüb ve kimesneye himâye tarikiyle virmeyüb değer bahası ile tâlibi olanlara fürûht ve şart-ı iltizâmlarından hariç mahlülden vâkı' olan kurrâ bahâsın başka teslîm-i hazîne eylemek üzere mezkûrlara ve âyân-ı vilâyete mufassal ve meşrûh ekîd ve şedîd evâmir-i şerîfe gönderilmek üzere düstûrü’l-amel buyurılmak ma’kûl ve münâsib görülür ise ol babda emr ü ferman devletlu saâdetlu sultanım hazretlerinindir.

Mehmed Sadık (Şeyhü’l-islam)

Mehmed, Rumeli Kadıaskeri

Esseyid Mehmedü’l-Fenârî, Anadolu Kadıaskeri

Esseyid Mehmedü’l-Fenârî, Nâkibü’l-eşrâf

Ahmed, Rikâb Kaimmakâm-ı Vezir

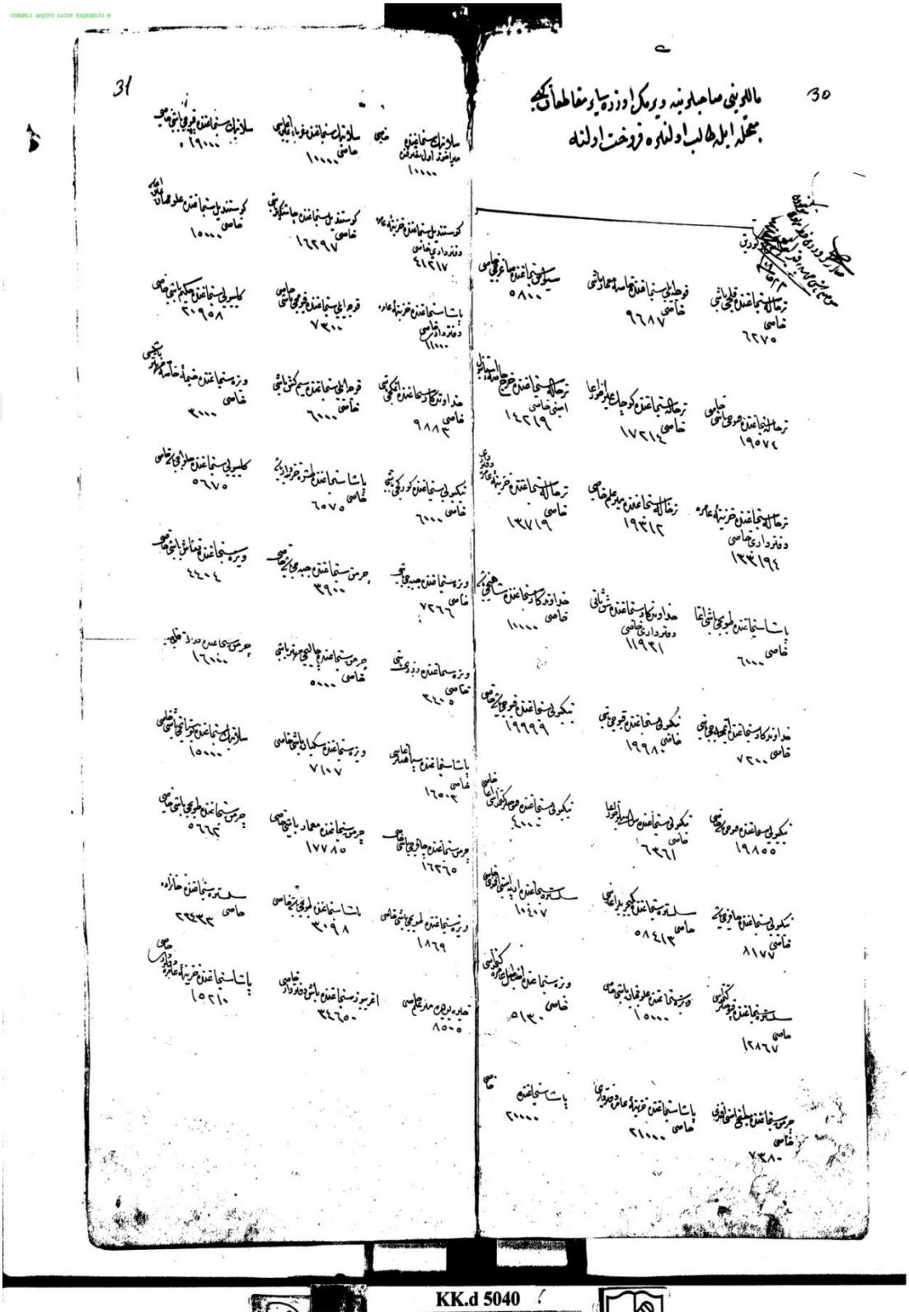
Mehmed, Tevkıî Vezir

KK 5040, s. 1- 2

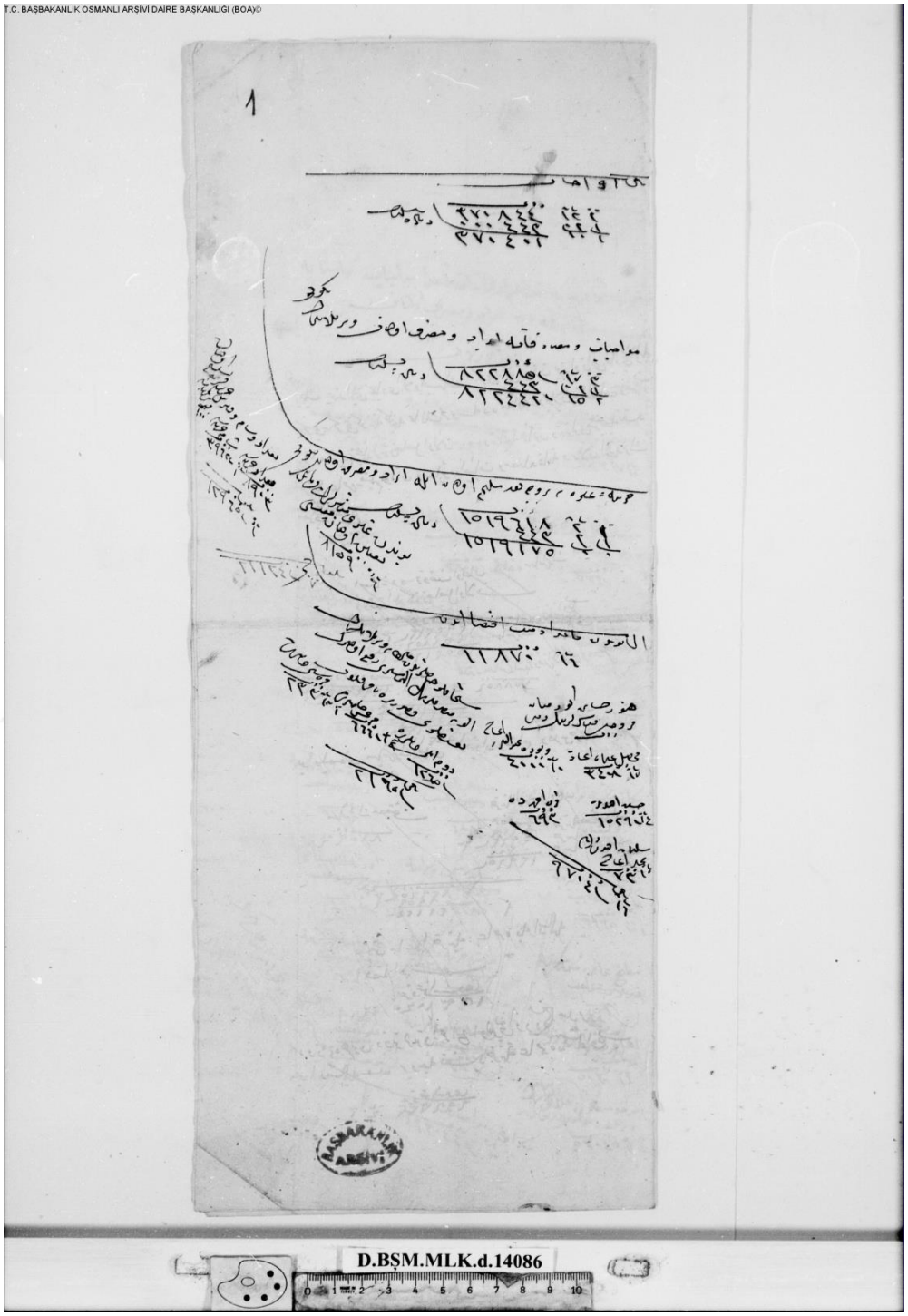
24 CA 1106 (10.11.1695)

EK-2: Malikâne Uygulaması Sonrası Satışa Çıkarılan İlk Haslar

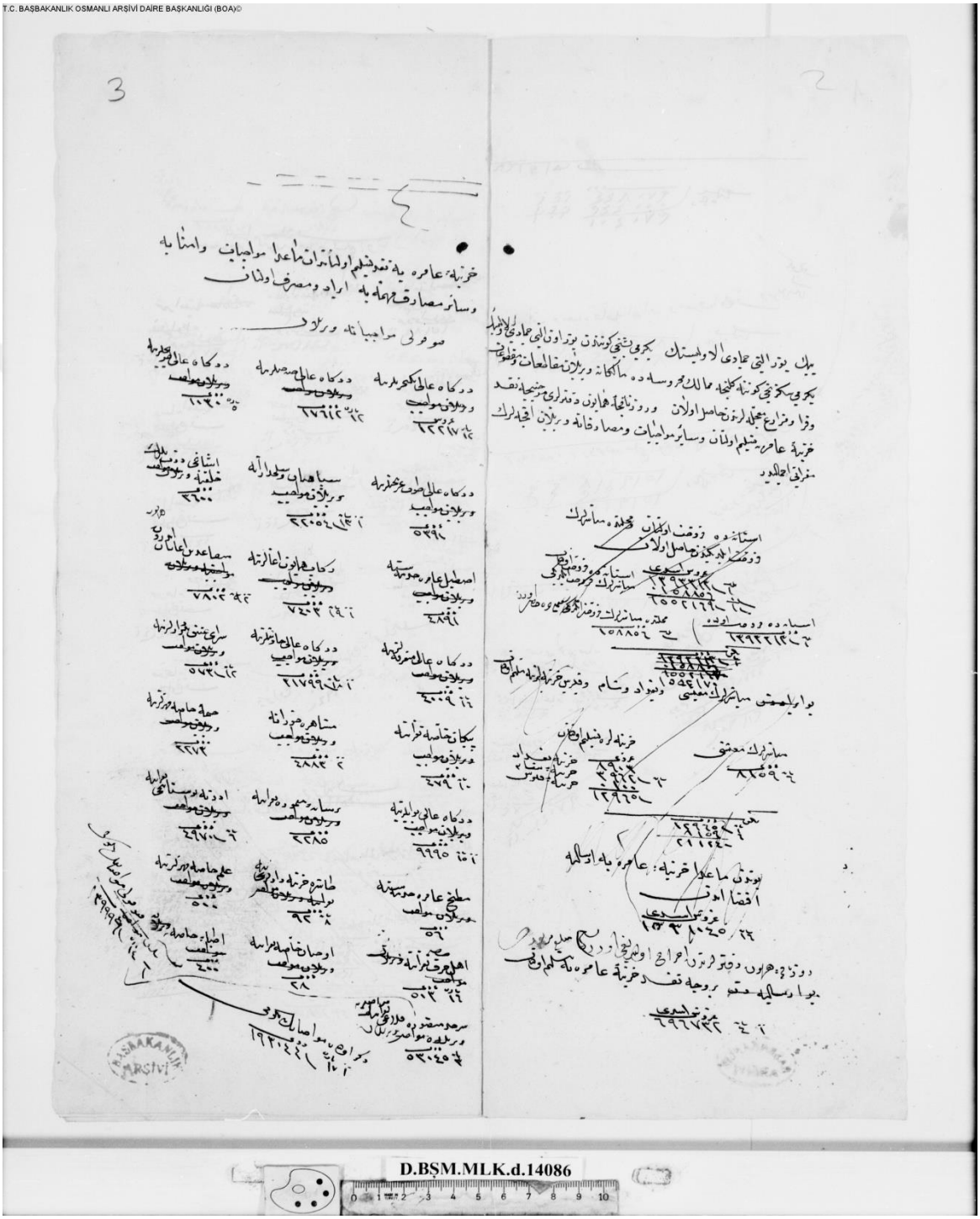
(23 Cemazeyilahir 1108/ 18 Aralık 1696)

EK- 3: Malikâne Muaccele Gelirlerinin Harcama Alanlarını Gösteren İcmal Defteri (1106/ 1695- 1116/ 1704)

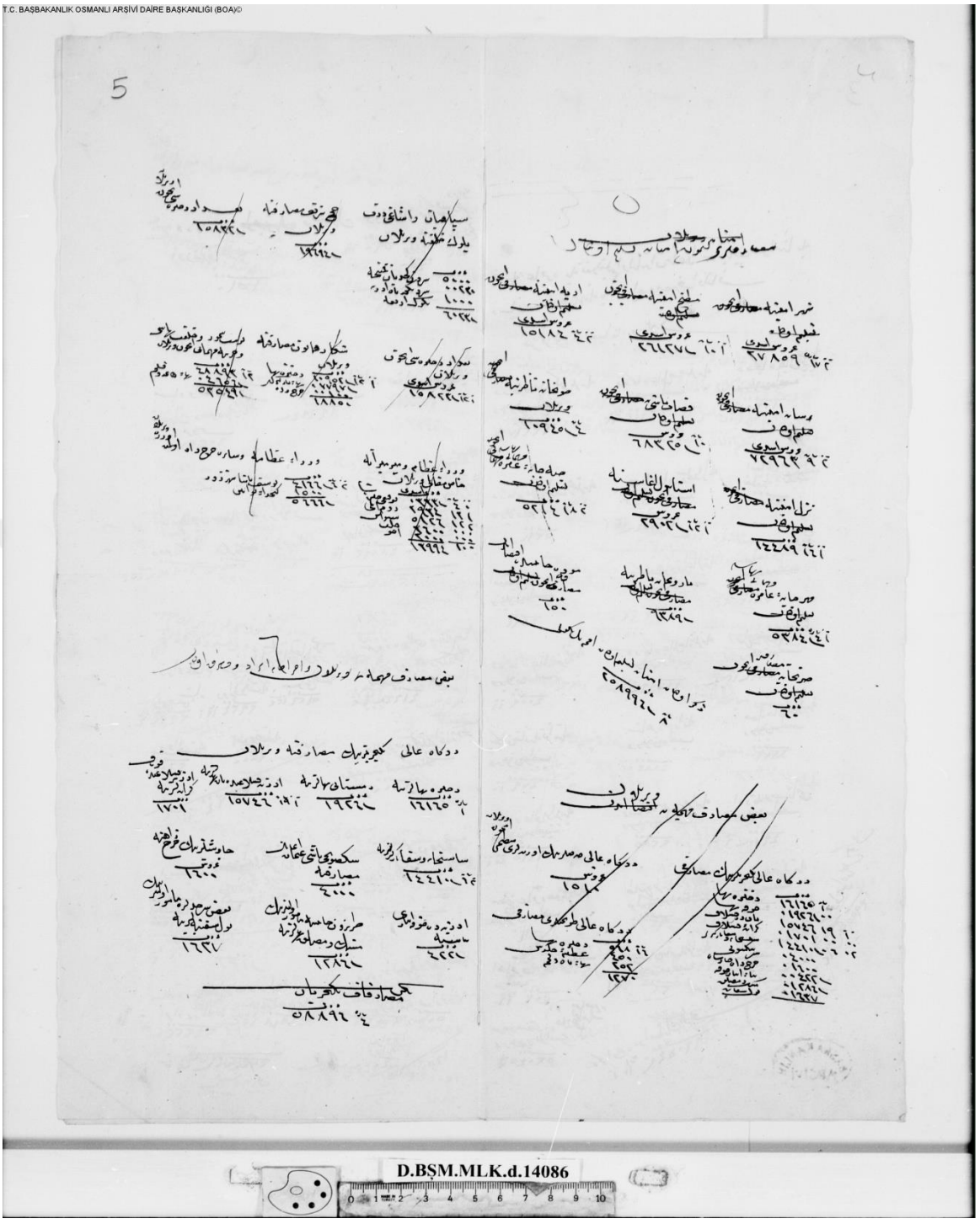

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)©

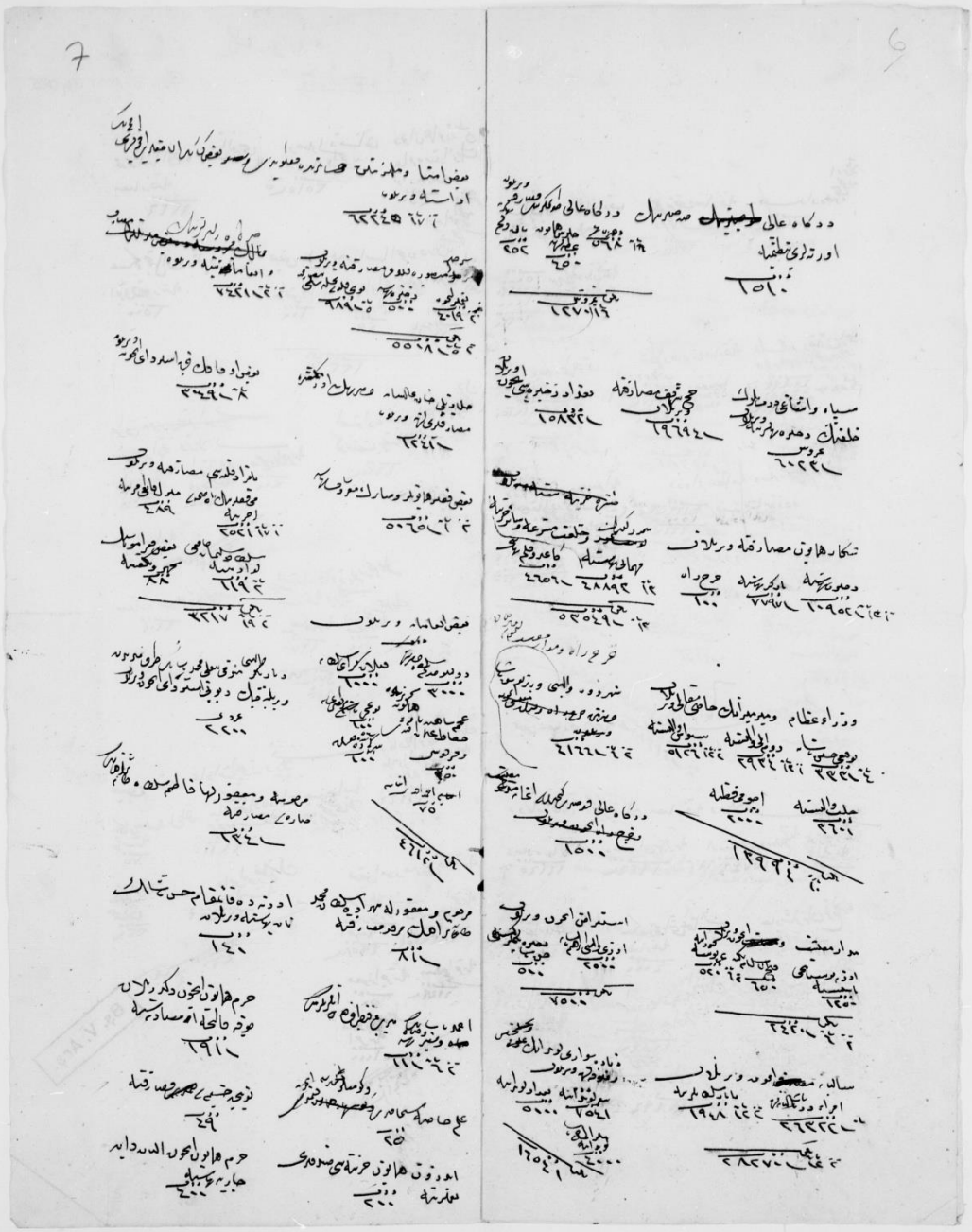
D.BŞM.MLK.d.14086

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)©

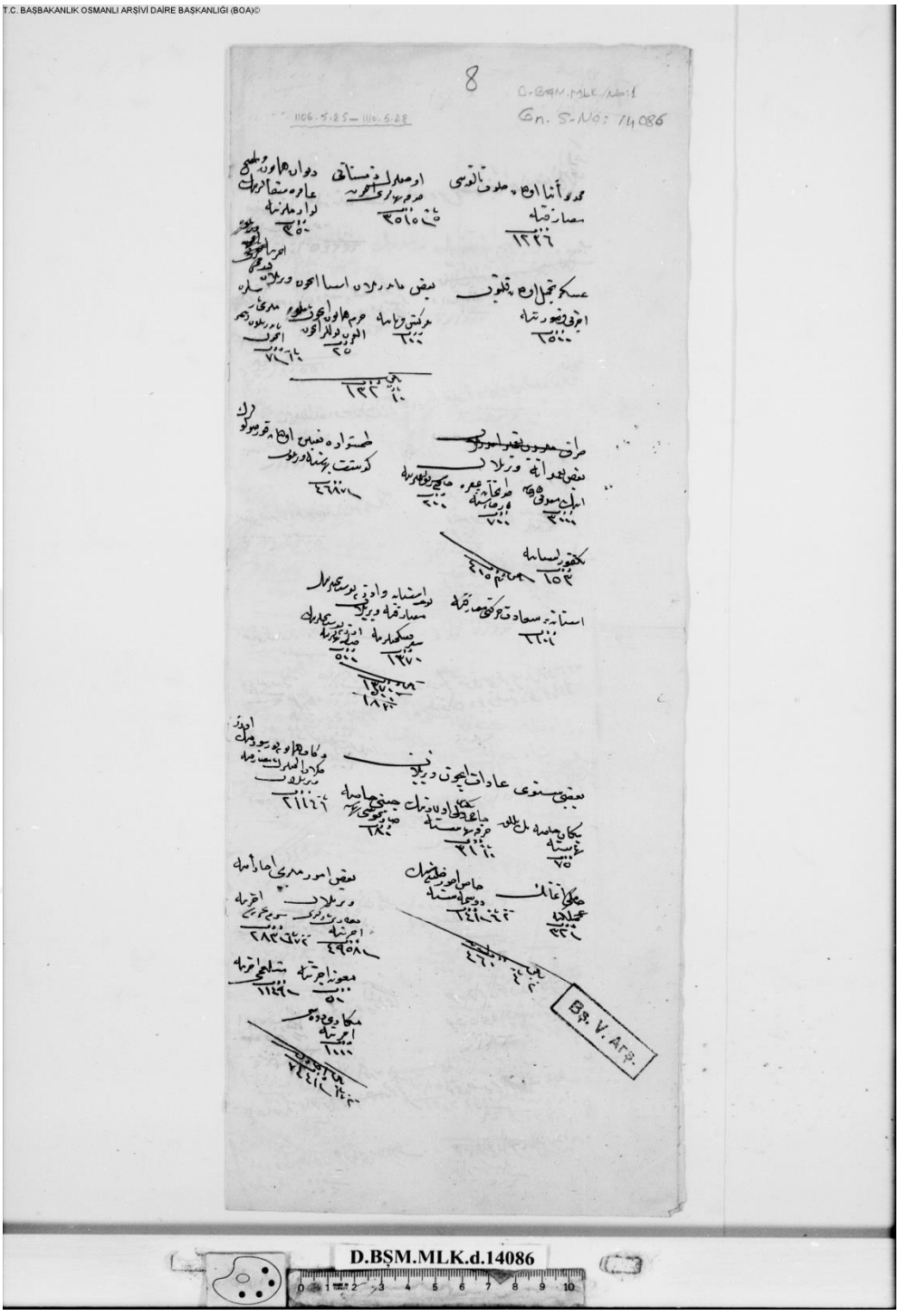
D.BŞM.MLK.d.14086

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)©

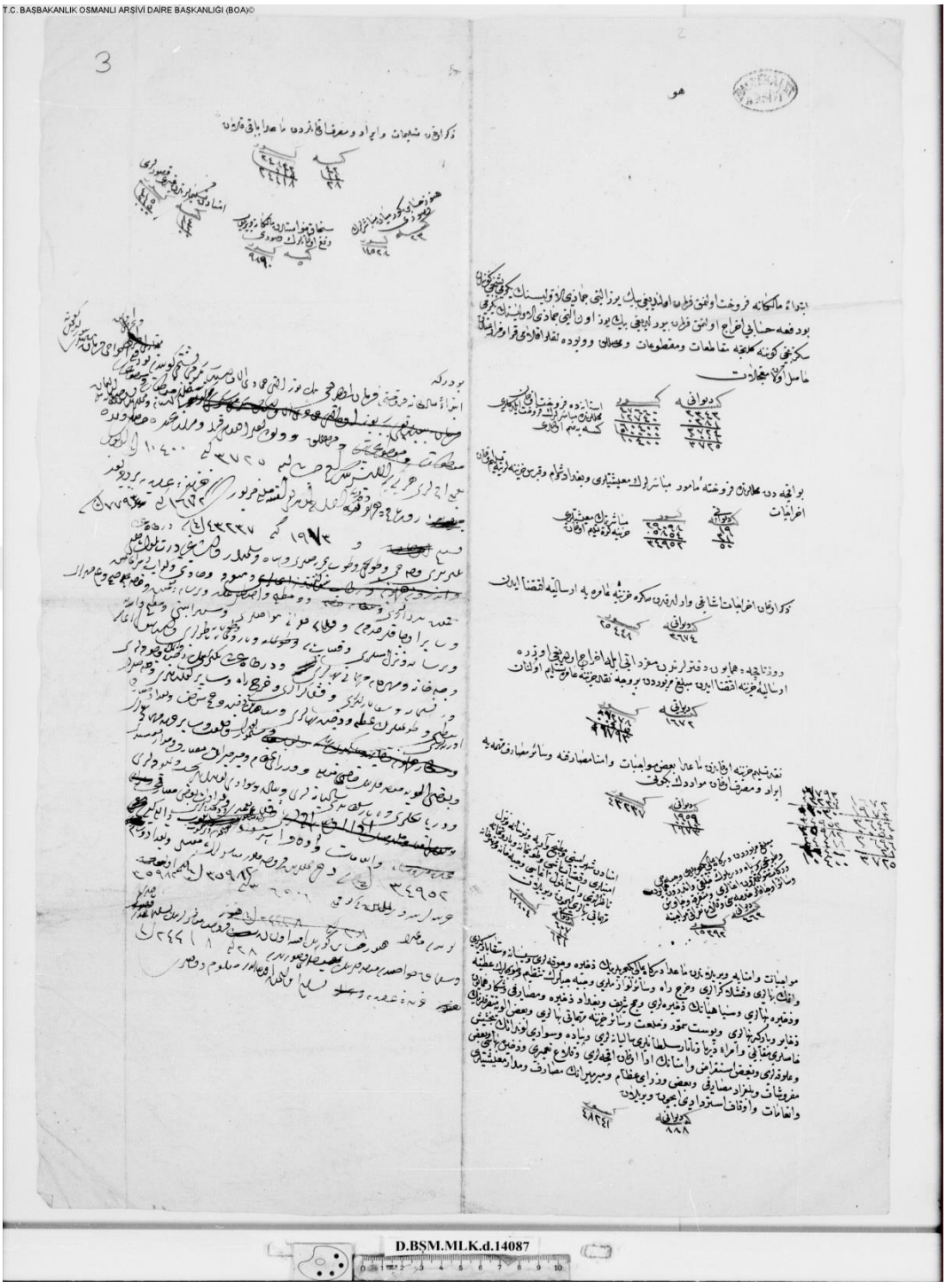
D.BŞM.MLK.d.14086

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)©

D.BŞM.MLK.d.14086

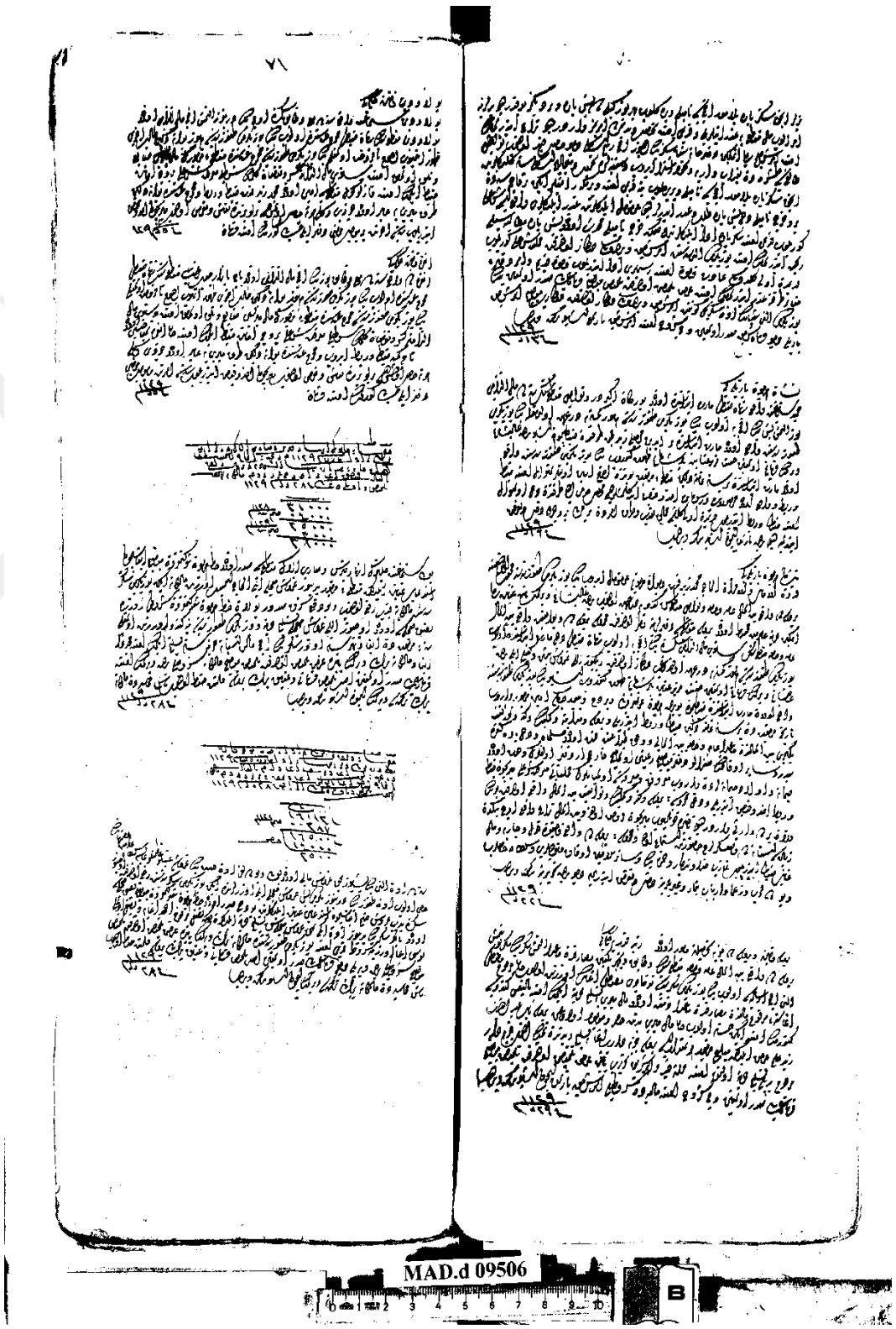
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)©

D.BŞM.MLK.d.14087

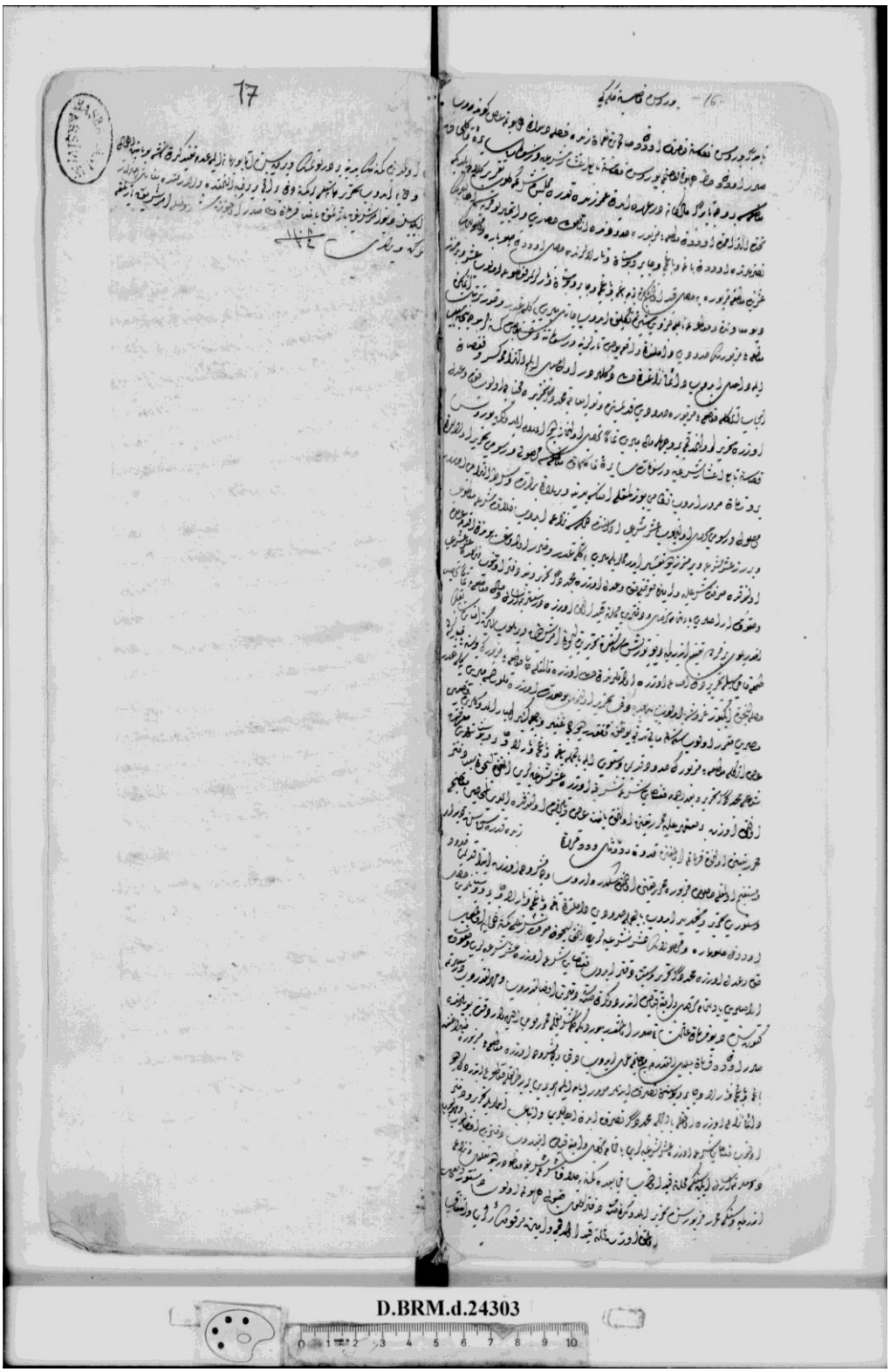
EK- 4: MALİKÂNE SİSTEMİNİN İKİNCİ DÖNEMİNİN BAŞLANGICI

Mukataaların İkinci Defa Malikâne Olarak Satışa Çıkarılmasına Dair Berat Tezkiresi (28 Rebiülevvel 1128/ 8 Mart 1717)

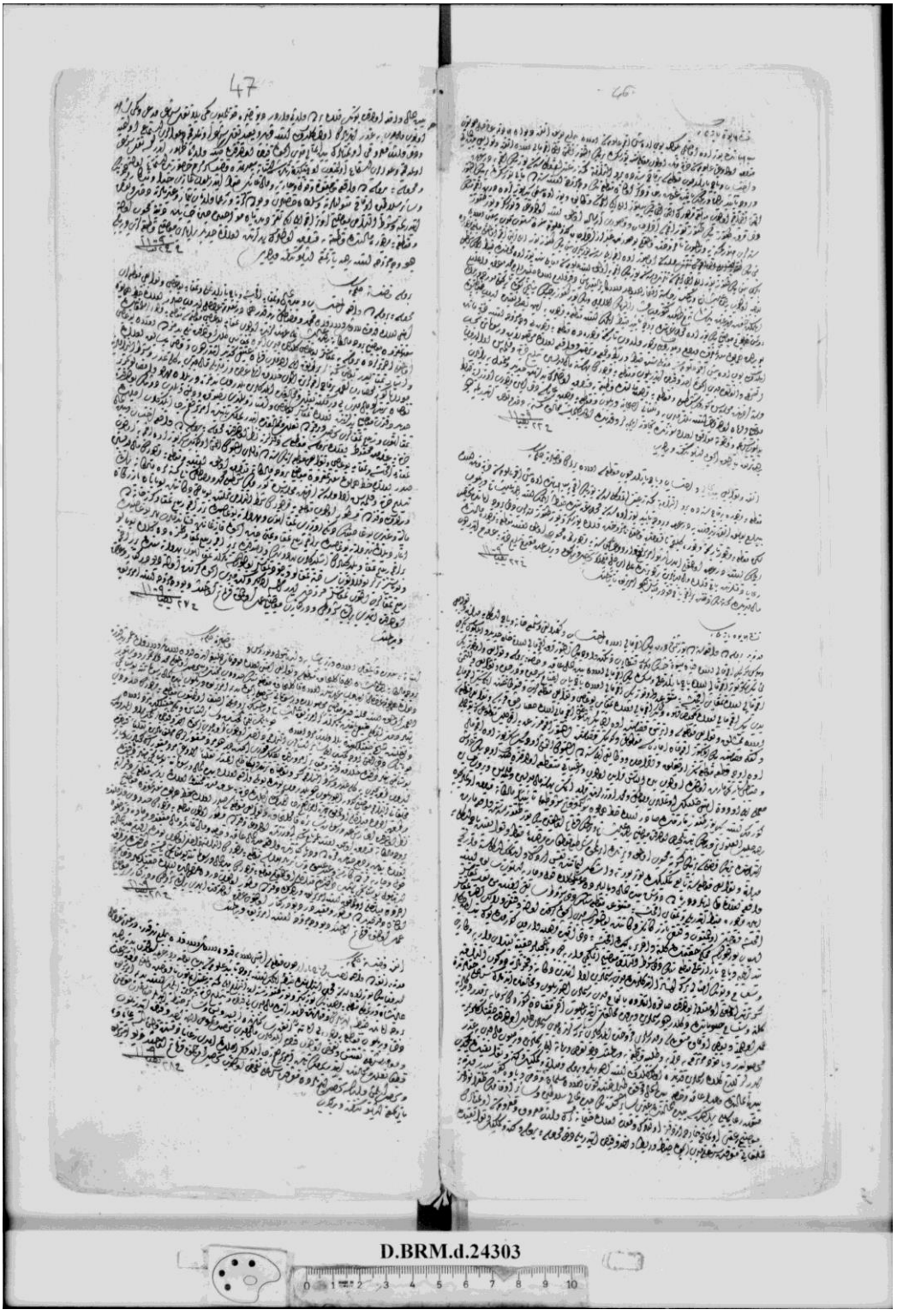
EK-5: Bursa Mukataa Defteri Örneği

(6 Cemazeyilahir 1108/1 Aralık 1696)

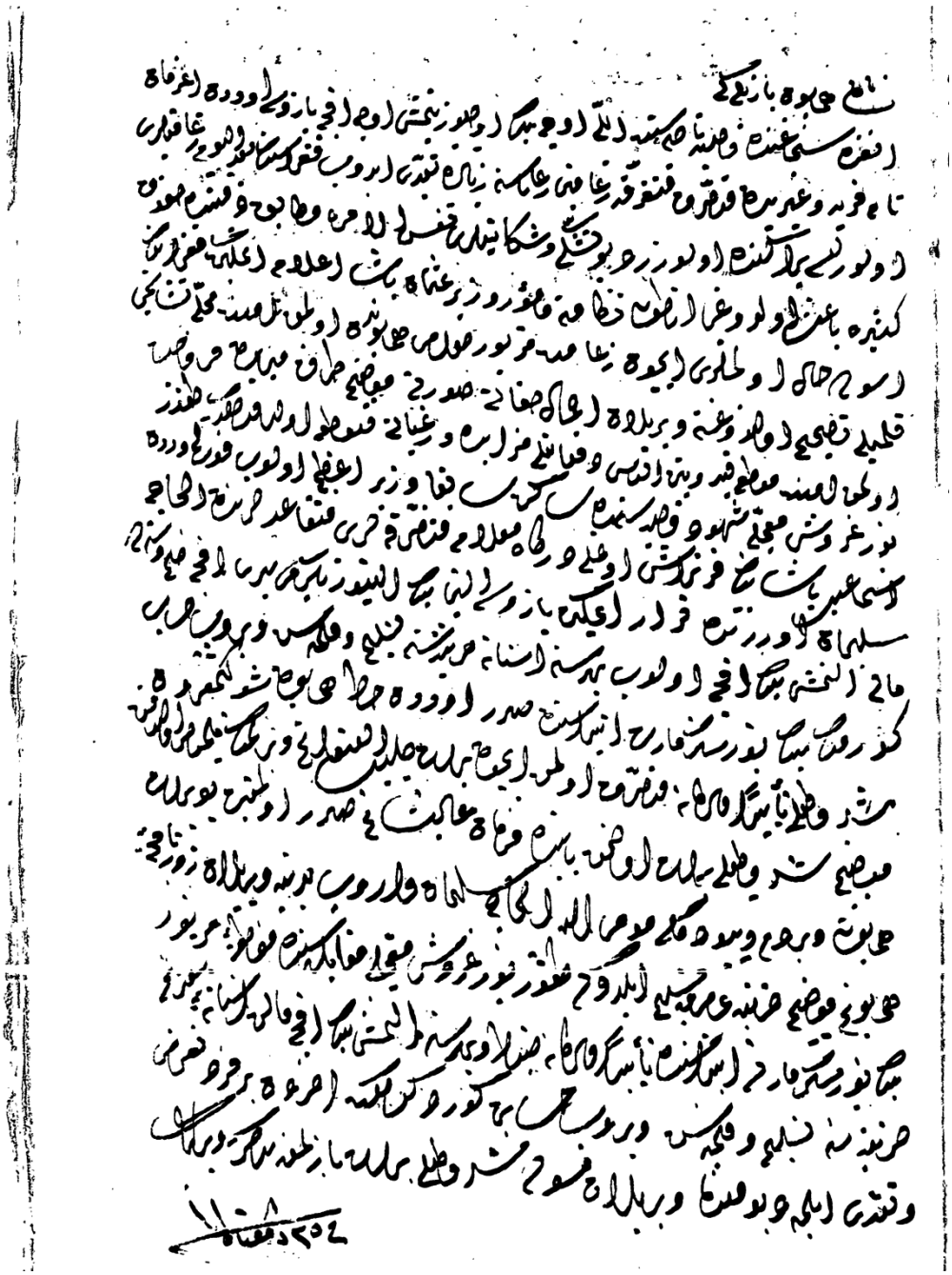
EK-6: Bursa'da Malikâne Satışına Dair İlk Belge

(24 Receb 1109/5 Şubat 1698)

EK-7: Ankara'da Malikâne Satışına Dair İlk Berat Tezkirelerinden Bir Örnek

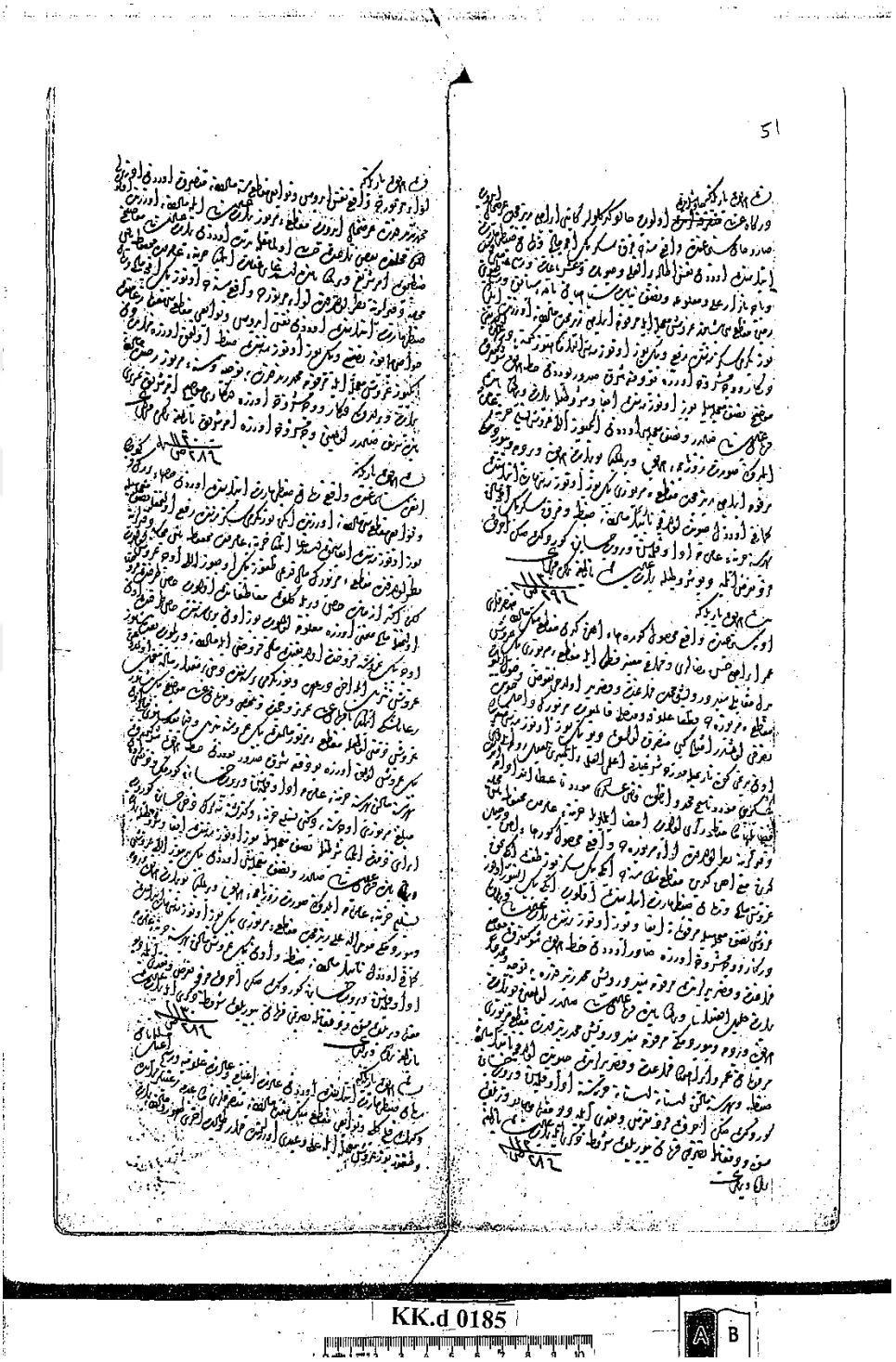
(25 Ramazan 1108/17 Nisan 1697)

BOA, MAD 3423, s. 475.

EK-8: Ankara Sancağı'na Ait Malikâne Berat Tezkiresi Örneği

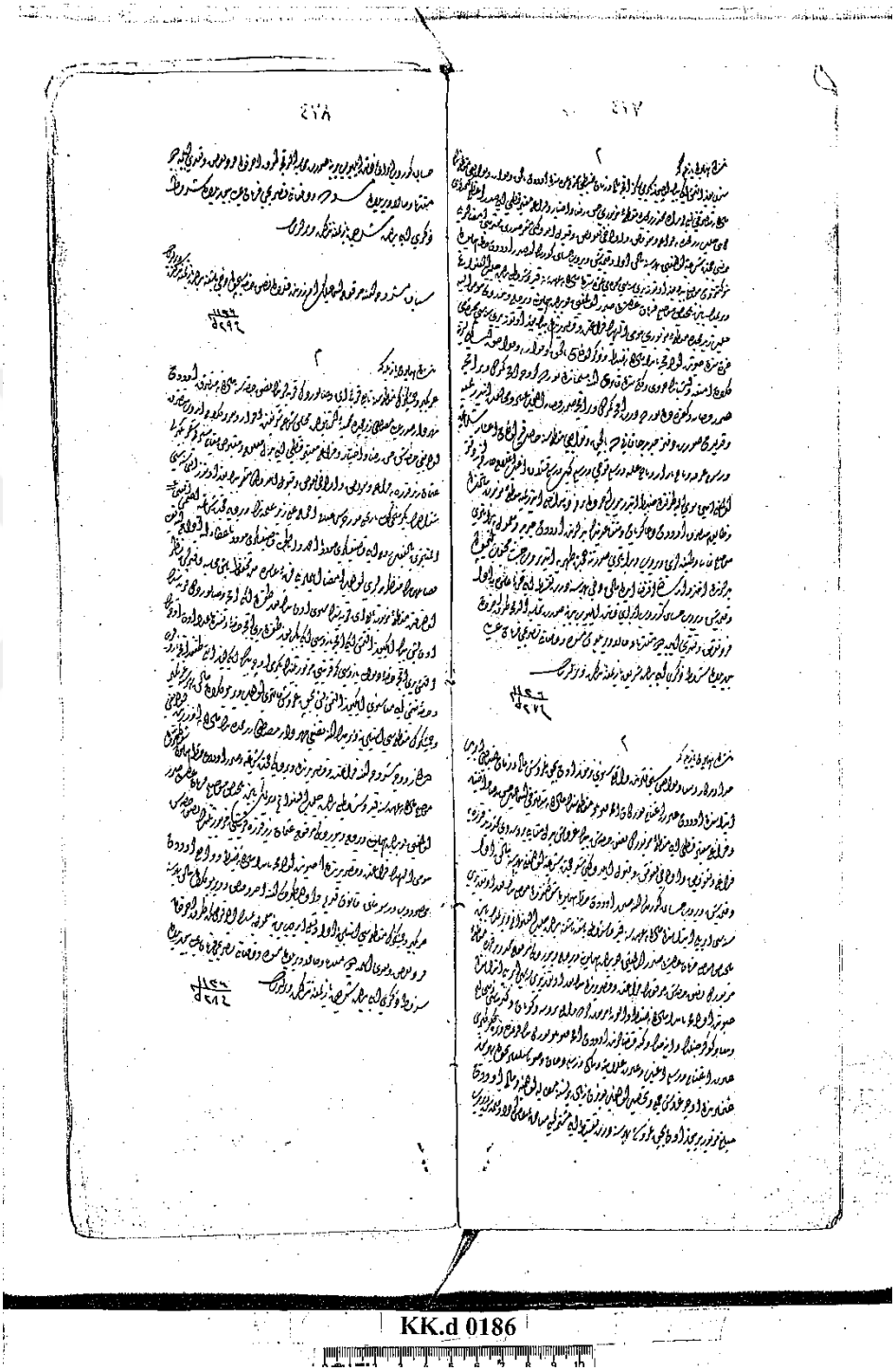
(28 Safer 1130/31 Ocak 1718)

KK.d 0185

EK-9: Hüdavendigâr Sancağı'na Ait Malikâne Berat Tezkiresi Örneği

(29 Şevval 1136/21 Temmuz 1724)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı- Soyadı : Hakan DOĞAN

Doğum Yeri ve Tarihi : Ankara- 09.06.1979

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bildiği Yabancı Dil : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :Süleyman Paşa'nın Muhakemesi, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Kırıkkale, 2002.

Osmanlı Taşra Teşkilatında Rumeli Eyaleti (Kuruluşu-Gelişmesi), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2007.

"Cepheden Mektup", **Türkülerin Sesinde, Şiirlerin Dilinde Seferberlik Yılları ve Çanakkale Paneli**, Kırıkkale Üniversitesi Yerleşkesi Cumhuriyet Salonu, Kırıkkale, 2007.

"Osmanlı Devleti'nin Rumeli'nin İskânında Uyguladığı Yöntem ve Stratejiler", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Reşat Genç Özel Sayısı**-I, cilt: 29, Ankara, 2009, s. 657-674.

"Yerli ve Yabancı Basında Cumhuriyetin İlanı", **90. Yılında Cumhuriyetimiz Paneli**, Kırıkkale Üniversitesi Yerleşkesi, Yahya Kemal Salonu, Kırıkkale, 31 Ekim 2013.

"Yerli ve Yabancı Literatürde Kuruluşu Tartışılan İmparatorluk: Osmanlılar", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Cilt: 4, Sayı: 1, Kırıkkale, 2014, s. 161- 173.

"Milli Mücadele'de Mehmet Akif'in Rolü", "Hilal'den İstiklal'e", **Kırıkkale Valiliği İstiklal Marşı'nın Kabulü ve Mehmet Akif Ersoy'u Anma Programı**, Kırıkkale İl Kültür Merkezi, 12 Mart 2014, Kırıkkale, 2014.

"Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Karakeçili Aşireti'nin Rolü", **20. Uluslararası Karakeçili Şenlikleri**, 5-6 Eylül 2014, Kırıkkale. 2014.

“Metodolojik Bir Yaklaşımla Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması: Literatür Değerlendirmesi ve Bir

Bibliyografya Denemesi", **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**,(Editör: İsmail Özçelik), Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, s. 337-374.

"Divan-ı Hümayun Nişan Kalemi Defterlerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kocaeli Sancağı'ndaki Malikâne Mukataalar", **Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-IV**, 24-26 Mart 2017, Kocaeli, 2017.

"İmamzade Mehmed Esad Efendi'nin Feth-i Konstantiniyye" Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, **BAP Destekli Proje**, Kırıkkale, 2017-Devam Ediyor.

"Trablusgarp ve Devlet-i Aliyye İtalya Vekayi-i Harbiyesi Vesaik-i Resmiyesi" Adlı Risalenin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, **BAP Destekli Proje**, Kırıkkale, 2017-Devam Ediyor.

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar :2002 – Halen devam ediyor, Arş. Gör. Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İletişim

E-Posta Adresi : hdogan79@gmail.com

Tarih : 31.07.2017